

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK INSTITUTI

I.B. ZOKIROV

FUQAROLIK HUQUQI

I QISM

Qayta ishlangan va to'ldirilgan beshinchi nashr

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
Mufoviqlashtiruvchi kengash tomonidan universitetlarning yuridik
fakultetlari, yuridik instituti va huquq asoslari o'qitiladigan boshqa oliy
o'quv yurtlari talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent-2009

UDK 347.1 (075) (575.1)

Zokirov I.B.

Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism. I.B.Zokirov;
Mas'ul muharrir: H.Rahmonqulov: Qayta ishlangan va
to'ldirilgan beshinchi nashr. –T.: TDYUI nashriyoti,
2009. 611 bet.

Sarlavhada: O'zbekiston Respublikasi adliya
vazirligi, Toshkent davlat yuridik instituti.

Mas'ul muharrir: H.Rahmonqulov, yuridik fanlar doktori,
professor, O'zbekiston Respublikasi Fanlar
Akademiyasi akademigi. TDYUI “Xalqaro
xususiy huquq” kafedrasini mudiri

Taqrizchilar:

O.Oqyulov, yuridik fanlar doktori,
professor, TDYUI “Xo'jalik huquqi va
protsessi” kafedrasini mudiri.

B.Samarxo'jaev, yuridik fanlar doktori,
professor

J.I.Yuldashev, yuridik fanlar nomzodi,
TDYUI “Fuqarolik huquqi” kafedrasini
katta o'qituvchisi

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Fuqarolik kodeksi va boshqa qonun hujjatlari asosida yozilgan. Kitob universitetlarning yuridik fakultetlari, yuridik instituti va huquq asoslari o'qitiladigan oliy maktab talabalariga darslik sifatida tavsiya etiladi. SHuningdek, darslikdan sud, prokuratura, advokatura, notarial va boshqa organ xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

© **I.B. Zokirov.**

© **Toshkent davlat yuridik instituti, 2009.**

KIRISH

Mamlakatimizda juda katta bunyodkorlik ishlari ketmoqda. Bu ishlar iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bilan bevosita bog'liqdir. Bozor munosabatlariga o'tish, iqtisodiyotda xususiy mulkning mavqeini oshirish, xususiy mulkdorlar sinfini shakllantirish, tadbirkorlik faoliyatiga keng yo'l ochib berish, bozor infratuzilmasi institutlarini tashkil etish, raqobat muhitini shakllantirish, tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari huquq va manfaatlarini himoya qilish ayni kunda dolzarb masalalar hisoblanadi.

SHu bilan birgalikda ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Aniqrog'i, iqtisodiyot liberallashtirib, islohotlar chuqurlashmoqda va kishilarning tafakkuri, huquqiy ong va huquqiy madaniyati o'zgarmoqda. Kishilar o'z mulkiy va shaxsiy huquqlarini himoya qilish borasida muayyan tajribalarga ega bo'lmoqda.

O'tkazilayotgan islohotlar mamlakatimizning xalqaro nufuzini oshirishga, aholi turmush farovonligini yuqori ko'tarishga xizmat qilmoqda. SHu ma'noda huquqiy islohotlar ham keng ko'lamli islohotlar barobarida qadam-baqadam rivojlanib bormoqda. Bugungi kunda o'tgan asrning 90 yillari birinchi yarmida qabul qilingan qonun hujjatlari yangi tahrirlarda qabul qilindi, ayrimlari bekor qilindi, yangidan-yangi munosabatlarni tartibga soluvchi qonun hujjatlari qabul qilindi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar fuqarolik huquqi oldiga katta vazifalarni qo'ymoqda. Ma'lumki, fuqarolik huquqi yurisprudentsiyaning asosiy negizlaridan biri hisoblanadi. Huquqiy munosabatlar tarkibida esa fuqarolik-huquqiy munosabatlar salmoqli mavqeini egallaydi. U mulkiy va shaxsiy huquqlar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquqiy munosabat ishtirokchilarining yuridik jihatdan tengligiga asoslangan mulkiy, shaxsiy va tashkiliy munosabatlarni huquqiy tartibga solishda, shaxslar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni shartnomaviy usulda tartibga solishda, ijodiy faoliyatni huquqiy muhofaza qilishda fuqarolik huquqi muhim o'rin tutadi. Zero, u kundalik yurish-turishimiz, amalga oshiradigan faoliyatimiz, o'zaro muloqotlar, tashkiliy-xo'jalik aloqalari, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarimizni qondirish kabi ko'plab hayotiy munosabatlarni tartibga soladigan, o'rganadigan huquq sohasi sanaladi. Zero, fuqarolik huquqi alohida huquq sohasi, ilm-fan sohasi va o'quv predmeti hisoblanadi. Huquq sohasi ijtimoiy hayotdagi munosabatlarni tartibga solsa va mustahkamlasa, ilm-fan esa uni o'rganadi.

Butun dunyo huquq tizimlarida sivilistika deb ataluvchi mazkur huquq sohasi tartibga soluvchi munosabatlar iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga kirib borgan. SHu sababli zamonaviy yurist fuqarolik huquqi fanini o'zlashtiribgina etuk mutaxassis sifatida shakllanishi mumkin.

YAngi avlod huquqshunos kadrlarni tayyorlashda, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy islohotlarni hisobga olgan holda darslik va qo'llanmalar tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur holatlarni o'quvchilarga etkazish darslikning yangi tahrirda yozilishiga turtki bo'ldi. Darslikni yozishda jahon va mahalliy sivilistika ilmi erishgan eng so'nggi yutuqlardan ijodiy foydalanildi hamda amaldagi qonunchilik va ularga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar e'tiborga olindi.

Aminmizki, qo'lingizdagi darslik Sizni fuqarolik huquqi sohasidagi bilimlaringizni boyitishda yaqin ko'makdosh, elkadosh bo'ladi. Muallif ushbu darslik xususida bildirilgan fikr va mulohazalar uchun oldindan chuqur minnatdorchilik bildiradi.

Ushbu kitobni rafiqam O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yurist, Fan arbobi, yuridik fanlar doktori, professor Mamlakat Sobirovna Vosiqovaning yorqin xotirasiga bag'ishlayman.

Birinchi bob

FUQAROLIK HUQUQI TUSHUNCHASI, TAMOYILLARI VA TIZIMI

Bobning maqsadi: Kundalik hayotimizda biz ko'plab munosabatlarga kirishamiz. Ertalab turib, elektr energiyaga, suv oqavaga, issiq va sovuq suvga, gazga murojaat qilamiz, ishga yoki o'qishga otlanganimizda, transportga chiqamiz, umumiy ovqatlanish maskanlariga kirib ovqatlanamiz, kino, teatr va stadionlarga kirib madaniy xordiq olamiz, turli korxonalar, tashkilot va muassasalarga murojaat etamiz. Bularning barchasi fuqarolik huquqi bilan bog'liqdir. Mazkur bob fuqarolik huquqining barcha kursiga kirish bobi sanaladi. Unda fuqarolik huquqining asosiy xususiyatlari o'z ifodasini topgan bo'lib, ularning mohiyatini anglamasdan turib, butun fuqarolik huquqi mazmun va yo'nalishlarini tushunish mumkin emas. Ushbu bobda bayon etilgan materiallarni o'rganish jarayonida e'tiborni fuqarolik huquqining asosiy predmetini tashkil etuvchi mulkiy munosabatlar qanday iqtisodiy qonunchilik bilan bog'liqligiga e'tibor qaratish lozim. O'quvchi bozor munosabatlari sharoitida fuqarolik huquqining o'ziga xos xususiyatlarini anglab olsagina mazkur huquq sohasining tub mohiyatini tushunib oladi.

Ushbu bobda fuqarolik huquqi tushunchasi, predmeti, uslubi va funktsiyalari, fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari, fuqarolik huquqi tizimi, O'zbekistonda fuqarolik huquqining asosiy rivojlanish bosqichlari bilan bog'liq masalalar ochib berildi.

Bobda qo'yilgan masalalar milliy qonunchilik va xorijiy tajriba, yaqin o'tmishdagi huquqiy tizim va bugungi real holat, nazariya va amaliyot qiyosiy rakurslardan turib, ochib berildi.

1.1. Fuqarolik huquqi tushunchasi, predmeti, uslubi va funktsiyalari

Fuqarolik huquqi huquq sohasining asosiy, muhim va ajralmas qismi hisoblanadi. Mazkur fanning elementlari insoniyat paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lsa-da, lekin "fuqarolik huquqi" atamasining paydo bo'lishi qadimgi Rim davriga borib taqaladi. "Fuqarolik huquqi" atamasi qadimgi rim huquq tizimidagi lotincha jus civile (tsivil huquqi) – "grajdanlik huquqi" atamasidan olingan bo'lib, u rim fuqarolari – kviritlarning huquqi (cives) va davlat (shahar)ning (civitas) huquqi ma'nolarini anglatgan. Keyinchalik zamonaviy huquq tizimiga qadimgi rim xususiy huquqi atamaları (Zivilrecht, droit civil, civil law) kirib kelgan. Evropa mamlakatlarida tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi hamda iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilikni takomillashtirish zarurati, bu davlatlar huquq tizimiga qadimgi rim xususiy huquqida tartibga solingan mulkiy munosabatlarga tegishli qonun-qoidalarni andoza sifatida olishni taqozo etdi. Keyinchalik eng yirik, fundamental huquq tizimlaridan birining nomi civil law – grajdanlik huquqi – fuqarolik huquqi sifatida atala boshlandi. SHu sabab ham mazkur huquq soha vakillari "tsivilistlar" deb nomlanadi.

Mamlakatimizda ushbu huquq sohasi dastlab sobiq Ittifoq davrida ham o'zbek ham rus tillarida "grajdanlik huquqi" nomi bilan atalgan¹. Bu nom sobiq Ittifoq davrida amalda bo'lgan Grajdanlik kodeksi nomi bilan uzviy bog'liq bo'lib, barcha ittifoqdosh respublikalarda joriy qilingan edi. Vaholanki, "grajdanlik huquqi" va "fuqarolik huquqi" tushunchalari bir xil ma'noni anglatmaydi. "Grajdan" iborasi dastlab qadimgi rimda Rim davlatining tub aholisiga nisbatan qo'llanilgan va ularga tegishli huquq "grajdanlik huquqi" iborasi bilan atalgan. "Fuqaro" atamasi esa qadimda mamlakatimiz hududida aholining oddiy toifasiga "faqir" tarzida qo'llanilgan. 1917 yildan so'ng aholining tabaqalarga ajratilishi o'z ahamiyatini yo'qotishi natijasida "fuqaro" atamasi umumiy tarzda ishlatilishiga sabab bo'lgan hamda "grajdan" va "fuqaro" so'zlari sinonim so'zlar sifatida qabul qilingan.

Lekin ayni vaqtda mazkur huquq sohasining nomlanishi va uning mohiyati bir-biriga to'g'ri kelmaydi. Bu nom yuridik bilimga ega bo'lmaganlarda, ushbu huquq sohasi fuqarolarning huquqlari bilan bog'liq ekanligi haqidagi tasavvurni uyg'otishi mumkin. Lekin mazkur huquq sohasining mohiyati nafaqat fuqarolar, balki yuridik jihatdan teng huquq

¹ Қаранг: Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -280 б.

asosida munosabatga kirishuvchi yuridik shaxslar va davlatning ham mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarini tartibga solishi bilan ifodalanadi.

Ayni vaqtda fuqarolik (grajdanskoje) huquqi iborasini fuqaroviylik (grajdanstvo) bilan chalkashtirmaslik lozim. SHaxsning fuqaroligi – bu uning jismoniy shaxs sifatida muayyan davlatga mansubligi, davlat bilan shaxs o'rtasidagi doimiy, barqaror ijtimoiy-siyosiy, huquqiy bog'lanishidir. Fuqarolik huquqi esa mutlaqo boshqa va keng ma'nodagi tushunchadir. Mamlakatimiz mustaqilligining ilk davrlarida fuqarolik huquqi bilan fuqaroviylikni farqlash maqsadlarida fuqarolik huquqini muomalat (muomala) huquqi deb atash haqidagi takliflar ham bo'ldi¹. Biroq bu takliflar ilmiy jamoatchilik tomonidan keng qo'llab-quvvatlanmadi va natijada fuqarolik huquqi iborasi o'z kuchida qoldi.

Zamonaviy milliy huquq tizimida “Fuqarolik huquqi” atamasi ko'p ma'nolarda, ya'ni mustaqil, yirik huquq sohasi, mustaqil fan va ilm-fan tizimi sifatida qo'llaniladi. Mazkur darslikda fuqarolik huquqining huquq sohasi sifatidagi xususiyatlari o'z ifodasini topgan.

Fuqarolik huquqi O'zbekiston Respublikasida amal qiluvchi huquq tizimi sohalaridan biri bo'lib, mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish davrida shaxslarning moddiy, ma'naviy ehtiyojlarini tobora to'laroq qondirish maqsadida mulkiy munosabatlarni hamda mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solish, mustahkamlashga qaratilgan huquq normalari yig'indisidan iboratdir. Sodda qilib aytganda, **fuqarolik huquqi –yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'ektlar o'rtasidagi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda mustahkamlaydigan huquqiy normalar yig'indisidir.** Fuqarolik huquqining huquq sohaları tizimida tutgan o'rnini anglash uchun, dastavval ushbu huquq sohasi tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlarni tahlil etish lozim.

Ijtimoiy munosabatlar tizimida fuqarolik huquqi tartibga soladigan munosabatlar keng o'rinni egallaydi. Ayniqsa, bu munosabatlar kishilar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy muomalada, kundalik ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan harakatlarda ko'p uchraydi.

Fuqarolik huquq normalari bilan tartibga solinadigan yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'ektlar o'rtasida yuzaga keladigan mulkiy, shaxsiy-nomulkiy va tashkiliy-huquqiy mazmundagi ijtimoiy munosabatlar –

¹ Исхаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. -18 б.

fuqarolik huquqi predmetidir. Fuqarolik huquqining predmetini ifodalovchi ijtimoiy munosabatlar doirasi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-moddasida belgilab qo'yilgan. Bunga asosan, fuqarolik qonun hujjatlari fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning, intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan huquqlarning vujudga kelish asoslarini hamda ularni amalga oshirish tartibini belgilaydi, shartnoma majburiyatlari va o'zga majburiyatlarni, shuningdek boshqa mulkiy hamda u bilan bog'liq shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Mazkur munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflar agar yuridik jihatdan teng huquqli bo'lib, FKning 2-moddasida nazarda tutilgan munosabatlarga kirishsagina, ular fuqarolik-huquqiy munosabatga kirishgan hisoblanadi. Zero boshqa huquq sohaslarida (oila huquqi, xo'jalik huquqi, ekologiya huquqi, qishloq xo'jalik huquqi, ma'muriy huquq, moliya huquqi, soliq huquqi, jinoyat huquqi va boshqalar) ham mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqiy munosabatlar vujudga keladi, lekin ular uchun ishtirokchilarning yuridik jihatdan tengligi hamda erk muhtoriyati xos emas.

Mulkiy va nomulkiy munosabatlar ular ishtirokchilarining teng huquqliligi, mulkiy mustaqillik, ushbu munosabatlarning haq evaziga amalga oshirilishi, ishtirokchilarning iqtisodiy jihatdan bir-biriga qaram bo'lmasligi, mol-mulkning alohida bo'lishi, yuridik teng huquqlilik, shaxsiy huquqlarning uzviy va daxlsiz bo'lishi ta'moyillariga asoslanadi. Ushbu belgilar ifodalanmagan mulkiy va shaxsiy munosabatlar fuqarolik huquqining predmeti tarkibiga kirmaydi va ular asosan ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruh munosabatlariga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari tatbiq qilinishi mumkin, agar ular maxsus qonun hujjatlari bilan tartibga solinmaydigan bo'lsa (FKning 2-modda 5-qismi), ikkinchi guruh munosabatlariga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari tatbiq etilmaydi, agar tatbiq etilishi haqida qonun hujjatlarida bevosita ko'rsatilgan bo'lmasa (FKning 2-moddasi 6-qismi).

Birinchi guruh munosabatlariga oilaviy, mehnat, tabiiy resurslardan foydalanish hamda atrof-muhitni muhofaza qilish kabi munosabatlar kiradi. Ushbu munosabatlar ma'lum darajada FKning 2-modda 1-qismida nazarda tutilgan, ya'ni fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadigan munosabatlarga xos belgilarga ega. Ikkinchi guruh munosabatlariga bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy bo'ysunishiga asoslangan mulkiy munosabatlar, shu jumladan soliq, moliyaviy va boshqa ma'muriy munosabatlar kiradi.

Demak, birinchi va ikkinchi guruh munosabatlari fuqarolik huquqi predmetiga kirmaydigan munosabatlarga xos belgilarga ega bo'lmasalarda, ularga nisbatan fuqarolik huquqi normalari qo'llanilishi mumkin, agar birinchidan ular o'zga qonunlar bilan tartibga solinmaydigan bo'lsa, ikkinchidan bu haqda maxsus qonunda bevosita ko'rsatilgan bo'lsa¹.

Fuqarolik huquqi tartibga soladigan munosabatlar doirasi keng va xilma-xildir. Bu munosabatlar doirasiga turli xildagi iqtisodiy, ijtimoiy, ahloqiy, huquqiy va boshqa munosabatlar kiradi. Fuqarolik huquqi mazkur turli xildagi munosabatlarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lib o'rganadi. Bu guruhning birinchisi mulkiy munosabatlar, ikkinchisi esa shaxsiy-nomulkiy munosabatlar deb ataladi.

Mulkiy munosabatlar. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida mulkiy munosabatlar etakchi o'rinni egallaydi. Mazkur xilma-xil va juda keng qamrovli munosabatlarning "mulkiy munosabatlar" deb nomlanishiga sabab, bu munosabatlarning vujudga kelish asosida va zamirida mol-mulk hamda moddiy ne'matlar yotishidir.

Mulkiy munosabatlar deganda, vujudga kelish asosida mol-mulk va moddiy ne'matlar yotadigan munosabatlar tushuniladi. Odatda mulkiy munosabatlar iqtisodiy munosabatlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari, iste'mol buyumlari, umuman kishi mehnatining har qanday mahsulotlarni yaratish, egallash, foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni qamrab oladi.

Mulkiy munosabatlar bir qator xususiyatlari bilan boshqa munosabatlardan farqlanadi. Xususan mulkiy munosabatlar ishtirokchilarning tengligiga, qiymat xarakteriga, tekinga yoki haq evaziga amalga oshirilishiga, munosabat ishtirokchilarining xatti-harakatlari bevosita ularning o'zlari tomonidan baholanishiga asoslanadi.

Mulkiy munosabatlarning barchasi ham fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinavermaydi. Ba'zi mulkiy munosabatlar huquqning boshqa sohalari bilan ham tartibga solinadi. Huquqiy munosabatda qatnashuvchi bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy jihatdan bo'ysunishiga asoslangan mulkiy munosabatlar – ma'muriy huquq normalari bilan, soliq va byudjet bilan bog'liq munosabatlar – moliya huquqi normalari bilan, shuningdek er bilan bog'liq munosabatlar – er huquqi normalari bilan, mehnat shartnomasi hamda intizomiy bo'ysunuv bilan bog'liq munosabatlar – mehnat huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

¹Raхмонқулов Ҳ.Р Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. –Б. 8-9.

Fuqarolik huquqi asosan muayyan ekvivalent (tenglik) barobari bilan belgilanadigan, qiymat, baho bilan ifodalanadigan va ishtirokchilari teng darajada ko'riladigan mulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Mulkiy xarakterdagi huquqiy munosabatlar, ya'ni fuqarolar va tashkilotlarning moddiy boyliklarni yaratish, ularni egallash, bu boyliklardan foydalanish, ularni tasarruf etishda bo'lgan o'zaro huquqiy munosabatlar ishlab chiqarish munosabatlaridan, ya'ni ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqadi hamda ular bilan chambarchas bog'liq holda ko'riladi.

Fuqarolik huquqi iqtisodiy munosabatlarni maxsus yuridik shaklda mulkiy-huquqiy munosabatlar shaklida rasmiylashtiradi va mustahkamlaydi.

Fuqarolik huquqida mulkiy munosabatlar ishlab chiqarish munosabatlarining huquqiy shakli sifatida ko'riladi. SHu ma'noda mulkiy munosabatlar shaxslar o'rtasidagi, ularning erklari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning alohida toifasini – huquqiy munosabatlarni bildiradi.

Fuqarolik huquqi mulkning barcha shakllari – xususiy va ommaviy mulkni mustahkamlash, tasarruf qilish huquqlarini belgilaydi, ushbu huquqlarni amalga oshirishni rasmiylashtiradi, qo'riqlaydi hamda kafolatlaydi.

Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar doirasi nihoyatda keng. Bular jumlasiga oldi-sotdi, xilma-xil buyurtmalar qabul qilish (ijro etish), turar-joylarni ijaraga qo'yish va ijaraga olish, korxonalar, tashkilotlarning bir-biriga mahsulotlar etkazib berish, qurilish ishlarini amalga oshirish, transport korxonalarini orqali yuk va yo'lovchi tashish, etkazilgan zararni qoplash, qonun va vasiyat bo'yicha meros olish, umuman har qanday shakldagi mulkni egallash, undan foydalanish hamda uni tasarruf etish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar kiradi.

SHaxsiy-nomulkiy munosabatlar. Fuqarolik huquqi predmetining asosiy mazmuni mulkiy munosabatlardan iborat bo'lsa-da, muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy-nomulkiy munosabatlar ham borki, ularni huquqiy tartibga solishda fuqarolik qonun hujjatlari muhim o'rin egallaydi.

Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy ko'rinishda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar ikki turga: mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy munosabatlarga va mulkiy munosabatlar

bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarga (shaxsiy nomulkiy) bo'linadi.

SHunday shaxsiy xarakterdagi munosabatlar borki, ular bevosita mulkiy munosabatlar bilan bog'liq. Mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga misol qilib, intellektual faoliyat natijalari – mualliflik huquqi, turdosh huquqlar, sanoat namunalariga bo'lgan huquqlar, seleksiya yutuqlariga bo'lgan huquqlar, integral mikrosxemalarga bo'lgan huquqlar, tovar (ish, xizmat)larni individuallashtirishga bo'lgan huquqlar (firma nomi, tovar (xizmat) belgisi, savdo belgisi)ga doir munosabatlarni ko'rsatish mumkin. Bu nomulkiy huquqlar egasi o'z aqliy qobiliyatidan foydalanib, ijodiy mehnat natijasining (ijodiy mehnat natijasi moddiy ko'rinishda mulkiy munosabat predmeti bo'lishi mumkin) daxlsizligini ta'minlash bilan birga, undan foydalanishni xohlovchi uchinchi shaxslarga haq evaziga yoki tekinga berishi mumkinligi mazkur nomulkiy huquqning mulk bilan bog'liqligini keltirib chiqaradi.

Intellektual faoliyat natijalarining mualliflari ana shu natijalarga nisbatan shaxsiy-nomulkiy va mulkiy huquqlarga ega bo'ladilar. SHaxsiy-nomulkiy huquqlar muallifga uning mulkiy huquqlaridan qat'i nazar tegishli bo'ladi va uning intellektual faoliyat natijalariga bo'lgan mulkiy huquqlari boshqa shaxsga o'tgan taqdirda, uning o'zida saqlanib qoladi. Fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining, tovarlar, ishlar yoki xizmatlarning xususiy alomatlarini aks ettiruvchi vositalarga nisbatan huquq egalari bu vositalar borasida mulkiy huquqlar tegishli bo'ladi(FKning 1033-moddasi).

Intellektual mulk ob'ektiga nisbatan mutlaq huquqlar egasiga tegishli mulkiy huquqlar, agar FKda yoki boshqa qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, huquq egasi tomonidan shartnoma bo'yicha boshqa shaxsga to'liq yoki qisman o'tkazilishi mumkin, shuningdek bu mutlaq huquqlar meros bo'lib va yuridik shaxs – huquq egasi qayta tashkil etilganda huquqiy vorislik tartibida o'tadi.

Mulkiy huquqlarning shartnoma bo'yicha o'tkazilishi yoxud ularning universal huquqiy vorislik tartibida o'tishi mualliflik huquqining va boshqa begonalashtirilmaydigan hamda o'zga shaxsga o'tkazilmaydigan mutlaq huquqlarning o'tkazilishiga yoki cheklanishiga sabab bo'lmaydi. Bunday huquqlarning o'tkazilishi yoki cheklanishi to'g'risidagi shartnoma shartlari o'z-o'zidan haqiqiy hisoblanmaydi (FKning 1035-moddasi).

Ayrim hollarda mulkiy munosabatlar shaxsiy-nomulkiy huquqlarning hosilasi sifatida namoyon bo'ladi va bir ob'ektga nisbatan ham mulkiy ham shaxsiy-nomulkiy huquq elementlari joriy etiladi.

Mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarga FKning 100-moddasida ko'rsatilganidek, fuqaro o'zining sha'ni, qadr-qimmat va ishchanlik obro'siga putur etkazuvchi ma'lumotlarni tarqatgan shaxs basharti ularning haqiqatga to'g'ri kelishini isbotlay olmasa, sud orqali raddiya talab qilish huquqi va shu kabi boshqa huquqlar misol bo'ladi.

SHa'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'si nafaqat FK 100-moddasi bilan, balki fuqarolik huquqining boshqa institutlari bilan ham himoya qilinadi. CHunonchi, sha'n va qadr-qimmatni tiklash sud tomonidan ko'chirmakashlikda, meros qoldiruvchiga qarshi g'ayriqonuniy xatti-harakatlar sodir etilganda, shartnoma shartlari buzilganda va boshqa shu kabi ayb asossiz ekanligi aniqlangan hollarda yuzaga kelishi mumkin.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy munosabatlar shaxsning o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lgan va undan begonalashtirilmaydigan huquqlardir. Bunday huquqlar jumlasiga fuqaroning ismiga bo'lgan huquqi (FK, 19-modda), o'z tasviri (surati)ning daxlsizligiga bo'lgan huquq, mualliflik huquqi (FK, 1046-modda), mualliflik nomiga bo'lgan huquq (FK, 1051-modda) va hokazolar kiradi.

Garchi fuqarolik huquqi shaxsiy munosabatlarning ko'plab turini tartibga solsa-da, lekin har qanday shaxsiy huquqiy munosabatlar ham fuqarolik huquqi bilan tartibga solinavermaydi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-moddasi, 4-bandiga asosan shaxsiy-nomulkiy munosabatlar va mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlar, agar qonunlarda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa yoki bu munosabatlarning mohiyatidan o'zgacha hol anglashilmasa, fuqarolik qonunlari bilan tartibga solinadi. Ushbu modda qoidasi tegishli yo'sinda yuridik shaxslarga ham tatbiq etiladi.

Aksariyat mulk bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy-nomulkiy huquqlar mutlaq huquqlar bo'lib hisoblanadi. Bunday mutlaq huquqlarga daxl qilinganda huquqbuzarga ma'lum majburiyatlar yuklatiladi. SHu sababli vakolatli shaxs huquqbuzar bilan nisbiy-huquqiy munosabatni keltirib chiqaradi. Boshqacha qilib aytganda, mutlaq huquq bilan bog'liq bo'lgan sub'ektiv huquqlarni amalga oshirish uchun shartnomaviy munosabatlarga kirishilishi shart emas.

Ayrim mulk bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy huquqlar faqatgina nisbiy huquqlar bo'lishi mumkin. Masalan, advokatlik sirini saqlanishiga

bo'lgan huquq, shifokorlik sirini saqlashga bo'lgan huquq bevosita shartnomaviy munosabatlardan kelib chiqadi.

SHaxsiy-nomulkiy munosabatlarni yuqoridagilardan farqli ravishda kengroq turkumlash hollari ham uchraydi. Masalan, ayrim adabiyotlarda shaxsiy-nomulkiy huquqlarni besh guruhga taqsimlaydi: jumladan, birinchi guruhga, shaxsni individuallashtirishni ta'minlashga qaratilgan huquqlar (nomga bo'lgan huquq, sha'n, qadr-qimmat huquqi, xususiy qiyofaga bo'lgan huquq), ikkinchi guruhga shaxsning jismoniy barkamolligini ta'minlovchi huquqlar (yashash huquqi, sihat-salomatlikka bo'lgan huquq, ekologik xavfsizlikka bo'lgan huquq), uchinchi guruhga fuqarolik jamiyatida shaxs muxtoriyatini ta'minlashga xizmat qilishga yo'naltirilgan huquqlar (advokatlik siriga bo'lgan huquq, notarial harakatlar siriga bo'lgan huquq, bank siriga bo'lgan huquq, tibbiy faoliyat siri huquqi, farzandlikka olish siri huquqi), to'rtinchi guruhga shaxsiy daxlsizlikni ta'minlovchi huquqlar (turar joy daxlsizligi huquqi, shaxsiy hujjatlar daxlsizligi huquqi, yozishmalar, telefon so'zlashuvlari va telegraf xabarlari siri huquqi), beshinchi guruh intellektual va boshqa faoliyat natijalarini himoya qilishga yo'naltirilgan huquqlar (fan, adabiyot, san'at asarlarining, ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellar mualliflarining shaxsiy-nomulkiy huquqlari, tovar belgisiga bo'lgan huquq) kiradi¹.

Umuman olganda shaxsiy-nomulkiy huquqlarni turli ko'rinishlarda turkumlanishi uning mohiyatini yanada kengroq ochib berish imkonini beradi.

Tashkiliy-huquqiy munosabatlar. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar faqatgina mulkiy va shaxsiy-nomulkiy xarakterdagi munosabatlardan iborat emas. Hozirgi rivojlangan fuqarolik huquqi nazariyasida predmet doirasining kengayganligi e'tirof etilmoqda. YA'ni mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlar bilan birga tashkiliy-huquqiy munosabatlar ham fuqarolik huquqi predmeti doirasiga kiradi. 1960 yillarning oxirlarida tashkiliy-huquqiy munosabatlar fuqarolik huquqining predmeti hisoblanishi xususidagi fikr ilgari surilgan². Hozirgi milliy fuqarolik huquqi predmetiga tashkiliy-huquqiy munosabatlarni kiritish masalasi ayrim mualliflar tomonidan ilgari surilmoqda³. H.R.Rahmonqulovning

¹ Насриев И. Шахсий-номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: Ғофур Ғулом, 2006.

² Советское гражданское право. Т.1. под.ред. Красавчикова О.А. –М.: Высшая школа. 1968. -8 с.

³ Раҳмонқулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2003. -25 б., Оқюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. –С. 48-49., Топилдиев В.Р. Таъсис шартномалари-нинг назарий ва амалий муаммолари. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти. 2006. -7-8 б.

fikricha, bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy bo'ysunishiga asoslanmagan taraflarning tenglik tamoyiliga asoslangan tashkiliy-mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadi. Bunday mulkiy-tashkiliy munosabatlar quyidagilardan iborat:

- yuridik shaxsning huquqiy maqomini belgilovchi ustavini ishlab chiqish, qabul qilish va tasdiqlash;

-ta'ris shartnomasini tuzish va uni davlat ro'yxatidan o'tkazish, shuningdek, boshqa tashkiliy-huquqiy tuzilmalar tashkil etish va ularni yuridik rasmiylashtirish (turli xo'jalik birlashmalari, shirkatlari va ularning vakolatxonolari, filiallari shaklidagi yuridik shaxslarni tashkil qilish);

-qaytadan tashkil etish bilan bog'liq munosabatlar (yuridik shaxsni qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish va h.k.);

-birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnomani tuzish (oddiy shirkat shartnomasi); dastlabki shartnomalarni tuzish (bunda shartnoma shartlariga muvofiq keyinchalik mol-mulk berish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish bo'yicha dastlabki shartnoma asosida kelgusida asosiy shartnoma tuzish haqida kelishib oladilar);

-uzoq muddatli xo'jalik aloqalarini o'rnatish uchun tuziladigan shartnomalar;

-majburiy tartibda tuziladigan shartnomalar asosida vujudga keladigan munosabatlar (muayyan muddatlar mobaynida shartnoma loyihalarini tuzish va uning shartlari haqida kelishib olish);

-shartnoma oldidan bo'ladigan imzolarni xal qilish va h.k.

SHunga o'xshash boshqacha toifadagi munosabatlar ham yuzaga keladi. Ushbu munosabatlar bevosita mulkiy munosabatlardan iborat bo'lmasa-da lekin umuman olganda mulkiy munosabatlar bilan bog'liq va ularga nisbatan tashkiliy vazifalarni bajaradi, shunday ekan, fuqarolik normalari bilan tartibga solinadi¹.

Bozor munosabatlari rivojlanishining davom etishi jarayonida boshqa huquq sohalari (ma'muriy, bojxona, soliq, moliya va boshqa huquqlar) bilan tartibga solinadigan munosabatlarning bir qismi fuqarolik huquqining ixtiyoriga o'tkaziladi. Zero fuqarolik huquqi predmeti tarkibiga tashkiliy-huquqiy munosabatlar ham kirishi yuridik shaxslar bilan bog'liq munosabatlarda namoyon bo'ladi. Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan munosabatlarni an'anaviy ravishda faqat mulkiy va shaxsiy-nomulkiy turlarga ajratish har doim ham to'g'ri emas. Ba'zan sub'ektlar o'rtasida, shunday munosabatlar ham vujudga keladiki,

¹ Раҳмонкулов Х. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. -25 б.

ular o'z mohiyatiga ko'ra, na mulkiy, na shaxsiy-nomulkiy bo'lib hisoblanmaydi. Bu o'rinda gap fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarini muayyan tuzilmalar tuzish bo'yicha tashkiliy munosabatlarga kirishishi haqida (yuridik shaxslar tashkil etish, yuridik shaxslar ittifoqlarini tashkil etish, birgalikdagi notijorat hamkorlik to'g'risida) bormoqda. Ayrim adabiyotlarda ulardan ba'zilarini mulkiy munosabatlarning o'ziga xos ko'rinishi bo'lgan korporativ munosabatlar deb baholanadi. Biroq bu ushbu munosabatlar mohiyatini aniq va to'liq ifoda etmaydi¹.

Tashkiliy-huquqiy munosabatlar ikki xil toifadagi, ya'ni ichki va tashqi vazifalarni bajarishga qaratiladi. Tashqi tashkiliy-huquqiy vazifalar korxonalar, tashkilotlar, xo'jalik jamiyatlari, shirkatlarining iqtisodiyot va xo'jalik faoliyatining turli sohalarida mulkiy aloqalarini o'rnatishni tashkil qilishni amalga oshirish bilan bog'liq. Ichki vazifalar tashkilotlar esa xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarning huquqiy holati (ularning ustavlari, ta'sis shartnomalari) bilan belgilanadi, tashqi tashkiliy-huquqiy vazifalar fuqarolik-huquqiy normalari bilan tartibga solinadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkiy munosabatlar shartnoma yordamida vujudga keladi va shakllanadi. Mulkiy munosabatlar sohasidagi shartnoma fuqarolik huquqining asosiy institutlaridan iborat. SHartnoma birinchi galda mulkiy munosabatlarning vujudga kelishi uchun asos sifatida rol o'ynaydi. SHuning bilan birga, iqtisodiyotni erkinlashtirish, iqtisodiy munosabatlar sohasida haqiqiy qiymat qonuniyatlarini joriy qilinishi sharoitida mulkiy munosabatlarni tartibga solish va ularni tashkil qilish vazifalarini bajaradi.

Xususiy mulkning iqtisodiyotda o'z o'rnini mustahkam topib borishi, tijoratchi yuridik shaxslarda korporativ boshqaruvni takomillashishi, tadbirkorlik faoliyatining kengayishi aynan tashkiliy-huquqiy munosabatlarni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday munosabatlar garchi FKning 2-moddasida alohida tarzda ajratib ko'rsatilmagan bo'lsa-da fuqarolik qonun hujjatlari normalari tartibga solinadi.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda har bir fan o'ziga xos metod (uslub)lardan foydalanadi. Metod – bu muayyan ijtimoiy sohada yuridik usullar yig'indisi, yuridik ta'sir vositalarini qo'llashni ifoda etuvchi tartib va qoidalar yig'indisidir.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda fuqarolik huquqining o'ziga xos uslubi va xususiyatlari bor. Fuqarolik-huquqiy tartibga solish

¹ Окюлов О. Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права// Материалы международного симпозиума традиционное право Узбекистана и Японии проблемы совершенствования законодательства. -Тошкент: 2002. –С. 48-49.

uslubi munosabatni tartibga solish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu bilan u o'ziga yondosh bo'lgan boshqa huquq sohalaridan ajralib turadi. CHunonchi, fuqarolik huquqi oila huquqi, moliya huquqi, ma'muriy huquq, davlat huquqi, mehnat huquqi, er huquqi bilan bevosita bog'liq bo'lsa ham, mulkiy hamda shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga solishda bu huquq sohalaridan ma'lum darajada farq qiladi. Dastlab fuqarolik huquqining oila huquqidan farqi to'g'risida shuni aytish kerakki, oila huquqi nikoh hamda oilaga taalluqli bo'lgan munosabatlarni, er-xotin, ota-onalar bilan bolalar o'rtasidagi, oilaning boshqa a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni, farzandlikka olish, shuningdek davlat organlarining oilani mustahkamlash hamda onalar va bolalarga moddiy yordam ko'rsatishga taalluqli munosabatlarni tartibga soladi. Bu huquq fuqarolik huquqining ma'lum bir qismi bo'lib qolmay, huquqning alohida sohasi hisoblanadi. Nikoh va oilaga oid munosabatlar maxsus kodeks – O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi bilan tartibga solinadi. Oila huquqida mulkiy munosabatlar emas, balki shaxsiy huquqiy munosabatlar ustunlik qiladi. Bu munosabatlar oila huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlarning xususiyatlarini belgilaydi. Misol qilib aliment majburiyatlarini olsak, bu majburiyatlar mulkiy xarakterda bo'lgan munosabatlardan emas, balki shaxsiy, oilaviy (er va xotinlik, qarindoshlik) munosabatlaridan kelib chiqadi.

Oila huquqining fuqarolik huquqidan farq qiluvchi asosiy xususiyati shundaki, oila huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar va shaxsiy-nomulkiy munosabatlar faqatgina bitta oila a'zosi o'rtasida vujudga keladi hamda bu erda fuqarolik huquqi uchun eng asosiy o'rinni egallaydigan keng ma'nodagi mulkiy muomala kuzatilmaydi. Agar oila a'zolari o'rtasida o'zaro fuqarolik muomalasi (oldi-sotdi, hadya, ayirboshlash) amalga oshirilsa ham, bu holat oila huquqi me'yorlari bilan emas, fuqarolik huquqi me'yori bilan tartibga solinadi.

Mulkiy munosabatlarda davlat hokimiyati organlari qatnashib, mazkur munosabatlarda ishtirok etuvchilarga o'z erklarini buyursalar, bunday mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqiga emas, balki ma'muriy huquqqa taalluqli bo'ladi. CHunonchi, yuqori davlat organining o'z vakolati doirasida chiqarilgan buyrug'iga muvofiq muayyan binolar, uskunalarni topshirish – qabul qilish bilan bog'liq munosabat ma'muriy-huquqiy munosabatlar hisoblanadi. Agar mulkiy munosabatlarda davlat organlari fuqarolik muomalasining ishtirokchisi sifatida bir-birlariga nisbatan teng huquqli bo'lib va bir-birlariga o'zlarining erklarini buyruqlar

tartibida buyura olmaydigan bo'lib qatnashsalar, bunday munosabatlar fuqarolik huquqiga taalluqli bo'ladi.

Soliqlar olish, tashkilotlarni pul mablag'lari bilan ta'minlash, fuqarolarga pul ssudalari berishga doir va boshqa bir muncha munosabatlar moliya huquqi tomonidan tartibga solinadi.

SHaxsiy huquqlar faqat fuqarolik huquqi bilan qo'riqlanmaydi. Fuqarolarning saylov huquqlari va boshqa siyosiy huquqlari, masalan, O'zbekiston Konstitutsiyasida ko'rsatilgan fuqarolarning shaxsiy huquqlari davlat huquqi tomonidan qo'riqlanadi.

Mehnat munosabatlari alohida guruhga kiradigan munosabatlardir. Mehnat muhofazasi, mehnat intizomi, ish haqi, ish vaqti va dam olish vaqti ijtimoiy sug'urta va mehnat bilan bog'liq bo'lgan boshqa xususiy munosabatlar mehnat huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Tashkilotlar va fuqarolarning erdan, suvdan foydalanish sohasidagi munosabatlari ma'muriy-huquqiy xarakterga ega bo'lib, er va suv qonunchiligi bilan tartibga solinadi.

Keyingi paytlarda bozor iqtisodiyoti samarasi o'laroq, O'zbekiston Respublikasi huquq tizimiga kirib kelgan va bozor iqtisodiyotida vujudga kelgan yangi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquq sohalari: tadbirkorlik huquqi, xo'jalik huquqi, xalqaro xususiy huquqdan fuqarolik huquqining farqli jihatlarini ajratib ko'rsatish muhimdir. Dastavval fuqarolik huquqining tarkibiy qismi hisoblangan xo'jalik huquqi, xalqaro xususiy huquq o'tgan asrning o'rtalarida alohida huquq sohasi sifatida talqin etila boshlangan bo'lsa, tadbirkorlik huquqi to'g'risidagi fikrlar respublikamiz mustaqillikka erishgach vujudga kela boshladi. To'g'ri huquqshunos olimlar xalqaro xususiy huquqni alohida huquq sohasi sifatida tan olsalar-da, xo'jalik huquqi va tadbirkorlik huquqini (ba'zi hollarda ikkalasi bitta huquq sohasi tadbirkorlik (xo'jalik) huquqi deya talqin etilmoqda (ta'kid – muallifniki I.B.)). Mustaqil huquq sohasi sifatida e'tirof etishga doir bahsli fikr bildiradilar.

SHunday bo'lsa-da, ularning fuqarolik huquqidan farqli jihatlarini ko'rsatib o'tamiz. CHunki yuqoridagi muayyan munosabatlarni tartibga soluvchi huquqlarni (alohida huquq sohasi deb atashga bizningcha hali erta) alohida huquq sohasi yoki huquq sohasi emasligi masalasini tadqiq etish mazkur darslikning predmetini tashkil etmaydi.

Xalqaro xususiy huquq fuqarolik huquqidan farq qilib, chet el elementi bilan murakkablashgan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi. O'z o'zidan ravshanki, agar mulkiy va shaxsiy-

nomulkiy munosabatlarda chet el elementi ishtirok etsa, bunday munosabat xalqaro xususiy huquq predmeti hisoblanadi¹.

Xo'jalik va tadbirkorlik huquqi tomonidan tartibga solinadigan munosabatlar esa, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning tashkiliy boshqaruv, ularning o'z faoliyatini amalga oshirishi uchun turli xil fuqarolik-huquqiy shartnomalarga kirishi bilan bog'liq bo'ladi (mutaxassislar hozirgacha bu huquq sohasining predmetini aniq talqin etisha olmadi).

Fuqarolik huquqi huquqning boshqa sohalari kabi o'zi tartibga soladigan huquqiy munosabatlarga, ularning ishtirokchilari xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatishda maxsus vositalar va usullar yig'indisidan, ya'ni o'z uslubidan foydalanadi. Qo'riqlash funksiyasini bajaruvchi huquq sohalaridan (jinoyat huquqi, ma'muriy huquq va sh.k.) farqli ravishda fuqarolik huquqi, eng avvalo, normal huquqiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish metodlarining xususiyatlari sub'ektlarning huquqiy holati (maqomi), huquqiy munosabatlarning shakllanish asoslari, ushbu munosabatlarning mazmunlarini belgilash, yuridik choralarni qo'llashda o'z ifodasini topadi². Aynan ushbu xususiyat uning mazmunan avtonomiya (dispozitiv) usuli guruhiga mansubligini bildiradi³.

1. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchilarning teng huquqqa ega bo'lishlari, ularga imkon boricha erkinlik, mustaqillik va tashabbuskorlik berilishi;

Ishtirokchilarning teng huquqliligi bozor iqtisodiyoti sharoitida taraflarning iqtisodiy mustaqillik va bir-biriga qaram bo'lmasdan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishlari bilan izohlanadi. Bozor munosabatidagi tovar-pul munosabatlari, umuman olganda iqtisodiy munosabatlar teng huquqlilikka asoslanmas ekan, u normal rivojlana olmaydi. SHu sababli ham fuqarolik-huquqiy munosabatlar tartibga solinishida albatta ishtirokchilarning teng huquqqa ega bo'lishlarini nazarda tutiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar vujudga kelishida ishtirokchilarning erk-irodasi birlamchi, qonun esa erk-irodaga qo'shimcha, uni to'ldiruvchi xususiyatga ega bo'ladi. Taraflar fuqarolik-huquqiy munosabatga kirishganda tuzgan turli bitimlarining shartlarini o'zlari mustaqil belgilaydilar. SHu sababli ham FKning aksariyat normalarida "agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa" iborasi ko'p

¹ Раҳмонкулов Ҳ. ва бошқалар. Халқаро хусусий ҳуқуқ. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2002. -13 б.

²Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2003. -28-29 б.

³ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2000. -320 б.

uchraydi. Bu taraflarning bitim shartlarini o'zlari mustaqil belgilashlari mumkinligi va bunday kelishuvlarga ustuvorlik berilishini anglatadi. Taraflar erkin, o'zgalarning ta'siri va majburlashlarisiz, erk-irodalarini mustaqil amalga oshirgan holda fuqarolik munosabatlarga kirishadilar.

Fuqarolik huquqi huquqiy erkinligini yana bir jihatdan – fuqarolik huquq sub'ektilikni o'z xohishlariga ko'ra amalga oshirish nuqtai-nazaridan ta'minlaydi. Bunda so'z fuqarolik huquqi sub'ektlarining o'z xohishlariga ko'ra sub'ektiv fuqarolik huquq va burchlarga ega bo'lish, ma'lum ma'noda ushbu huquq va burchlar mazmunini aniqlash, ularni amalga oshirish va ularni tasarruf etish imkoniyatiga ega ekanligi xususida bormoqda¹.

Fuqarolik huquqida erkinlikning ishtirokchilarga berilishi bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim o'rin tutib, iqtisodiy munosabatlar tizimida regulyatorlik vazifasini o'taydi hamda sub'ektlarning o'zaro iqtisodiy va mulkiy muomalasida asosiy amalga oshirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Fuqarolik huquqida erkinlik ko'proq shartnoma tuzish jarayonida yuzaga keladi. Zero FKning 354-moddasiga muvofiq, fuqarolar va yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkindirlar. Ular fuqarolik qonun hujjatlarida nazarda tutilgan yoki qonun hujjatlarida ko'zda tutilmagan bo'lsa-da, qonun hujjatlariga zid bo'lmagan har qanday shartnomalarni tuzishda erkin hisoblanadilar.

FKning 354-modda 2-qismiga asosan shartnoma tuzishga majbur qilishga yo'l qo'yilmaydi. Ushbu qoidani amal qilishi iqtisodiyot, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar, ayniqsa tadbirkorlar uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki bozor tizimida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faqat shartnomalar tuzish orqali o'zlari ishlab chiqaradigan mahsulotlarni, bajariladigan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlarni realizatsiya qiladilar va ayni paytda o'z ehtiyojlarini qanoatlantirishni ham faqat shartnomalar tuzish orqali ro'yobga chiqaradilar. Binobarin, shartnoma o'z mohiyatiga ko'ra iqtisodiy mulkiy munosabatlarni yuridik rasmiylashtirish vositasi bo'lib hisoblanadi. Har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt shartnoma tuzishda o'zining iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqadi. Agar shartnoma tuzish jarayoniga uchinchi shaxslar aralashuvi, tayziqi kuzatilsa, u holda shartnoma tuzuvchilar manfaatlariga putur etadi. Bu esa o'z navbatida shartnoma sub'ektlari tomonidan o'z shartnomaviy majburiyatlarini sidqi dildan va vijdonan bajarishga salbiy ta'sir etishi mumkin.

¹ Красавчиков О.А. Диспозитивность в гражданско-правовом регулировании// Советское государство и право. - 1970. -№1. -41 с.

Mustaqillik davrida fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining imkoniyatlari kengaydi. Bu hech bir tayziqsiz, zo'rlashlarsiz, o'zgalar ta'siridan holi ravishda o'z erk-irodasi bilan qonun hujjatlarida taqiqlanmagan istalgan mulkiy va nomulkiy munosabatlarga kirish imkoniyati bilan bog'liqdir.

Taraflarga qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan yoki tutilmagan har qanday shartnomalarni tuzish imkoniyatining berilganligi bozor iqtisodiyotidagi sub'ektlarga berilgan erkinlik va tashabbuskorlikning asosiy debochasidir¹.

SHuningdek, qonun-hujjatlarida taqiqlanmagan istalgan mol-mulk turini qo'lga kiritish, qonun-hujjatlarida nazarda tutilmagan bo'lsa-da, davlat va jamiyat manfaatlariga zid bo'lmagan ishlar va xizmatlarni amalga oshirish, qonunda taqiqlanmagan asosda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanib, daromad olish, istalgan faoliyat turini o'z oldiga maqsad qilib olgan yuridik shaxslarni tashkil etish ham tashabbuskorlik, erkinlik va mustaqillik uslublaridan kelib chiqib, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilariga berilgan imkoniyat sifatida baholanish mumkin. Fuqarolik huquqidagi tashabbuskorlik uslubi qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan har qanday shartnomalarni tuzish bilan birga, qonun hujjatlarida ko'zda tutilmagan shartnomalarni tuzish imkonini beradi. Faqatgina bunda qonun hujjatlarida ko'zda tutilmagan shartnomaning qonunda ko'zda tutilgan talablar va o'rnatilgan qoidalarga, shartnomalarni tuzish va rasmiylashtirishga nisbatan belgilangan tartibga amal qilgan holda tuzish talab etiladi. SHu bilan birga, taraflar mavjud holatdan kelib chiqib bir necha shartnomalarning elementlarini o'zida qamrab olgan aralash shartnoma tuzishlari ham mumkin. Masalan, bitta shartnomada, oldi-sotdi va omonat shartnomasining unsurlari mujassam bo'lishi mumkin va bunday shartnomalar tuzilishiga qonun yo'l qo'yadi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlanib borishi natijasida fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilmagan yangi ijtimoiy munosabatlar vujudga kelishi, va yangi turdagi shartnomalar tuzilishiga olib kelishi mumkin. SHu munosabat bilan fuqarolik qonunchiligi sub'ektlarning kelajakdagi faoliyatlarini cheklamaslik, ularning tashabbuskorligi, topqirligi va tadbirkorligi hamda ishbilarmonligini bo'g'ib qo'ymaslik maqsadida, ularga qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan shartnomalarni tuzish imkoniyatini beradi. Xolbuki, kafolatlangan imkoniyat va tashabbuskorlik doirasining kengligi har bir davlatning iqtisodiy yuksalishida muhim omil sanaladi.

¹ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. Тошкент: ТДҶОИ, 2007. -70 б.

2. Fuqarolik huquqida imperativ me'yorlardan ko'ra, dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanishi;

Ma'lumki huquqiy tartibga solish uslubiga qarab huquq normalari imperativ va dispozitiv normalar guruhlariga bo'linadi. Imperativ normalar qat'iy amr xarakteriga ega bo'lib, xatti-harakat sub'ektiga belgilangan harakat modelidan chetga chiqishni man etadi, masalan, ko'pgina ma'muriy-huquqiy normalar shunday mazmundadir. Dispozitiv normalar imperativ normalardan farqli o'laroq, munosabat qatnashchilariga o'z xatti-harakatlari variantlarini, sub'ektiv huquq va majburiyatlar xajmi to'g'risida kelishib olish imkonini o'zida ifodalaydi¹.

Fuqarolik-huquqiy meyorlarning dispozitivligi fuqarolik huquqi sub'ektlariga o'z huquq va majburiyatlarini o'z xohishlariga ko'ra amalga oshirish imkoniyatini beradi. Bu ishtirokchilarning o'zaro kelishuviga ko'ra huquqiy munosabatga kirishishiga zamin yaratadi. Sub'ektlarning fuqarolik huquq sub'ektliligi maqomini belgilashda dispozitivlik o'ziga xos o'ringa ega. Zero, huquqning boshqa sohalarida fuqarolik huquqidagi singari dispozitivlik muhim o'rin tutmaydi. Bu fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilariga o'zlari uchun maqsadga muvofiq bo'lgan tegishli qoidani tanlash uchun berilgan huquqdan iboratdir.

Fuqarolik huquqining o'ziga xos xususiyati va qonun hujjatlarining rivojlanishida yo'naltiruvchilik vazifasi bevosita fuqarolik qonunlarida dispozitivlikka keng o'rin berilishi bilan tavsiflanadi. YA'ni, qabul qilinayotgan barcha qonun hujjatlarida asosiy e'tibor sub'ektlarga erkinliklar va turli imtiyozlar berish bilan birga, iqtisodiy munosabatlarda ularning tashabbuskorligini oshirishga va bozor qonuniyatlariga moslashishlariga imkon berishga qaratiladi. Imperativ me'yorlarga qaraganda dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanilishi bevosita shartnomalar erkinligi, qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa ruxsat berilishi va xususiy ishlarga o'zboshimchalik bilan aralashishga yo'l qo'yilmasligi tamoyilidan kelib chiqadi.

Aynan ushbu yuqoridagi holatlar FKning 354-moddasida ham nazarda tutilgan. Unga asosan, shartnomaning shartlari taraflarning xohishi bilan belgilanadi, tegishli shartning mazmuni qonun hujjatlarida ko'rsatib qo'yilgan hollar bundan mustasno.

SHartnomaning sharti taraflar kelishuvida boshqacha tartib belgilab qo'yilmaganligi tufayli qo'llaniladigan norma (dispozitiv norma)da nazarda tutilgan hollarda taraflar o'zaro kelishib, uning qo'llanishini bekor qilishlari yoki unda nazarda tutilganidan boshqacha shartni belgilashlari

¹ Бобоев Х. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -289 б.

mumkin. Bunday kelishuv bo'lmaganda shartnomaning sharti dispozitiv norma bilan belgilanadi.

Agar shartnoma shartlari taraflar yoki dispozitiv norma bilan belgilab qo'yilgan bo'lmasa, tegishli shartlar taraflar o'rtasidagi munosabatlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin bo'lgan ish muomalasi odatlari bilan belgilanadi.

Bu fuqarolik qonun hujjatlarida imperativ normalar mavjud emas, degan tushunchani keltirib chiqarmaydi. Fuqarolik qonun hujjatlarida shunday normalar mavjudki, ularni taraflar o'z xohishlariga qarab o'zgartirishlari mumkin emas. Masalan, ishonchnomaning eng ko'p muddati (FKning 139-moddasi), ayrim shartnomalarning (ko'chmas mulk, transport vositalari bilan bog'liq shartnomalar) shakliga doir me'yorlar va boshqalar.

Ayrim hollarda shartnoma shartining mazmuni qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan bo'lishi mumkin, biroq bunda ham shartnoma sharti imperativ norma bilan yoki dispozitiv norma bilan belgilanganligiga ahamiyat qaratish lozim. Agar shartnomaning sharti imperativ norma bilan belgilangan bo'lsa, u qat'iy harakterga ega bo'lib, taraflar uni o'z xohishlariga ko'ra o'zgartirishga haqli emaslar. Agar qonunda shartnoma shartlari imperativ norma orqali belgilangan bo'lsa, ushbu norma to'liqligicha o'zgarishsiz shartnoma matniga kiritilishi kerak.

3. Fuqarolik-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan javobgarlikning mulkiy xarakterda bo'lishligi;

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning o'ziga xos xususiyati unda sanksiya huquqbuzarning shaxsiga emas, mulkiga qaratilishidir.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik huquqbuzar uchun muayyan noqulay (noxush) oqibatni vujudga keltirishi huquqbuzar shaxs uchun tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. Bunday oqibatlar zararni qoplash, belgilangan foizni to'lash va h.k. larda namoyon bo'ladi.

Ayrim adabiyotlarda fuqarolik-huquqiy javobgarlikni yuridik javobgarlikning boshqa turlaridan ajratib turuvchi va fuqarolik-huquqiy jihatdan tavsiflovchi quyidagi xususiyatlar ajratib ko'rsatiladi:

1) fuqarolik-huquqiy javobgarlikning mulkiy xarakterga ega ekanligi. Bunda fuqarolik-huquqiy javobgarlik zararni qoplash, ziyonni to'lash, neustoyka (jarima, penya) ni to'lash bilan bog'liq bo'ladi;

2) fuqarolik-huquqiy javobgarlik fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining bir-biriga nisbatan majburiyati shaklida namoyon bo'ladi. SHunday ekan, bunda fuqarolik-huquqiy javobgarlik huquqbuzarning jabrlanuvchi oldidagi majburiyati hisoblanadi;

3) fuqarolik-huquqiy javobgarlikning eng muhim xususiyatlaridan biri – bu javobgarlik hajmining etkazilgan zarar yoki ziyonning hajmiga mutanosibliigidir;

4) fuqarolik-huquqiy javobgarlikning yana bir xususiyati mulkiy muomalaning turli ishtirokchilariga nisbatan bir turdagi huquqbuzarliklar uchun teng miqdordagi choraning qo'llanilishi hisoblanadi¹.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan javobgarlikning mulkiy xarakterda bo'lishligi mutlaq xarakterga ega bo'lmay, ayrim hollarda nomulkiy mazmundagi sanksiya ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, fuqaro o'zining sha'ni, qadr-qimmatini yoki ishchanlik obro'siga putur etkazuvchi ma'lumotlar yuzasidan, bosharti bunday ma'lumotlarni tarqatgan shaxs ularning haqiqatga to'g'ri kelishini isbotlay olmasa, sud yo'li bilan raddiya talab qilishga haqli (FKning 100-moddasi).

4. Buzilgan huquqlarning sud orqali da'vo bildirish tartibida himoya qilinishi;

Hozirgi kunda shaxslarga berilgan huquqlarni himoya qilish vakolatiga ega bo'lgan turli davlat organlari va jamoat tashkilotlari faoliyat ko'rsatmoqda. SHunga qaramasdan, shaxslarning buzilgan huquqlari va ularning qonun bilan himoya qilinadigan manfaatlarini himoya qilish vakolatiga ega bo'lgan davlat organlari ichida asosiy o'rinni mustaqil davlat hokimiyati organi hisoblangan sudlar egallaydi. SHaxslarning buzilgan yoki nizoga sabab bo'layotgan huquq va manfaatlarini protsessual qonunchilikda belgilab qo'yilgan shaklda (da'vo taqdim etish asosida) himoya qilinadi. Huquqni sud yo'li bilan himoya qilishning bu shakli boshqalariga nisbatan eng takomillashgan usuldir.

Fuqarolik huquqining mazkur uslubi taraflarning tengligi, mustaqilligi, bir-biriga iqtisodiy qaram bo'lmaslik natijasida munosabatga kirishib, o'rtada chiqqan nizolarni bartaraf etishda xolis sud xukmiga xavola etish imkonini beradi. Bu xususiyat bilan ma'muriy-huquqiy uslub (yuqori turuvchi organning nizoni xal qilishi) dan farq qiladi.

Buzilgan huquqni himoya qilish maqsadida mamlakatimizda bir qator sudlar faoliyat yuritmoqda. O'zbekiston Respublikasining 14 dekabr 2000 yilgi yangi tahrirdagi "Sudlar to'g'risida"gi qonuni² talablariga asosan, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Oliy sudi, viloyat sudi, Toshkent shahar sudi, fuqarolik ishlari bo'yicha tumanlararo, tuman (shahar) sudi fuqarolik ishlarini ko'rib, mazmunan xal qiladi.

¹ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Ч.1. -М.: 1997. С-492-493.

²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, № 1-2, 10-модда.

Harbiy qismlar, qo'shilmalar va birlashmalar, harbiy boshqaruv organlarining qo'mondonligiga nisbatan harbiy xizmatchilarning da'volari bo'yicha fuqarolik ishlarini va harbiy boshqaruv organlari hamda harbiy mansabdor shaxslarning harbiy xizmatchilarning huquq va erkinliklarini buzuvchi xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan shikoyatlarni harbiy sud ko'radi ("Sudlar to'g'risida"gi qonunning 41-moddasi).

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi nizolarni Oliy xo'jalik sudi, Qoraqolpog'iston Respublikasi, Toshkent shahar va viloyat xo'jalik sudlari ko'rib, xal qiladi.

Hakamlik sudi (doimiy faoliyat ko'rsatuvchi hakamlik sudi yoki muvaqqat hakamlik sudi) – fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida vujudga keluvchi xo'jalik nizolarini hal etuvchi nodavlat organ bo'lib, u o'z faoliyatini 16 oktyabr 2006 yilda qabul qilingan "Hakamlik sudlari to'g'risida"gi qonun¹ talablariga asosan amalga oshiradi.

5. Buzilgan fuqarolik huquqini himoya qilishda uni tan olish, tiklash, huquqni buzadigan harakatlarga chek qo'yish, etkazilgan zararlarni undirib olish.

Fuqarolik qonunchiligi buzilgan huquqni tiklash maqsadida bir qator qoidalarni mustahkamlaydi. Masalan, qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, majburiyat lozim darajada bajarilmagan taqdirda neustoyka to'lash va zararni qoplash qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qilmaydi (FKning 330-moddasi) yoki mutlaq huquqlarni himoya qilish yo'l qo'yilgan buzish haqidagi ma'lumotni majburiy suratda e'lon qilib, unga buzilgan huquq kimga tegishliligi to'g'risidagi ma'lumotlarni kiritish orqali himoya qilinadi (FKning 1040 moddasi).

Bunday holda burch asl holida bajarilishining imkoni bo'lmasa, buzilgan huquqni tiklash maqsadida etkazilgan zararining va ma'naviy zararining qoplanishi talab etiladi.

Buzilgan huquqni tiklashda huquqni buzgan tarafning shaxsiga emas, balki moddiy va ma'naviy zarar o'rnini qoplashini ta'minlashga qaratiladi². Buzilgan huquqni tiklash fuqarolik huquqidagi tenglikni ta'minlash bilan birga, fuqarolik huquqlari himoyalanganligining ham belgisi hisoblanadi.

Fuqarolik kodeksining 11-moddasi buzilgan huquqlarni tiklashga qaratilgan bir qator usullarni nazarda tutadi. Masalan, huquqni tan olish,

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ, 2003. -44 б.

huquq buzilishidan oldingi holatni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish, burchni aslicha (natura) bajarishga majbur qilish, zararni to'lash, ma'naviy ziyonni qoplash va boshqalar.

Bu usullar fuqarolik huquqini himoya qilish usullari hisoblanadi va ayni paytda buzilgan huquqni tiklashga qaratiladigan qonuniy choralar sifatida ham ko'riladi. SHuningdek, mazkur usullar qonunda ko'rsatilgan tartibda tatbiq etiladi va ularning amal qilishida taraflarning roziligi talab qilinmaydi¹. Biroq, ba'zi usullar mavjudki, buzilgan fuqarolik huquqini tiklash maqsadida ularni qo'llash uchun taraflarning roziligi lozim bo'ladi. Bunday usullar jumlasiga, garov, neustoyka, kafillik, zakalat va boshqalar kiradi. Buzilgan fuqarolik huquqlari tiklanishida qo'llaniladigan bu usullarda taraflar o'z huquqlari buzilganda olishlari mumkin bo'lgan mol-mulk va pul summasi aniq belgilab qo'yiladi.

Ayrim mualliflar fuqarolik huquqining yuqorida ta'kidlab o'tilgan usullaridan ham boshqa usullari mavjudligini ta'kidlaydilar. Masalan, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishning shartnomaviy usuli².

Umuman olganda fuqarolik-huquqiy munosabatlarning kengayishi, uni huquqiy tartibga solishning ham taraqqiy etishiga olib keladi. Natijada yangidan-yangi fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish usublari vujudga kelishi mumkin.

Fuqarolik huquqining funktsiyalari. Huquqning mohiyati va ijtimoiy vazifasi uning funktsiyalarida namoyon bo'ladi. Huquq funktsiyalari – ijtimoiy munosabatlarga yuridik ta'sir etishning asosiy yo'nalishlari bo'lib, ularning mazmuni huquqning mohiyati va jamiyat hayotidagi ijtimoiy vazifasi bilan belgilanadi³. Fuqarolik huquqi umumhuquq sohasining alohida, muhim qismi sifatida o'z huquq funktsiyalariga ega. Fuqarolik huquqi odatda jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlariga ta'sir etadi va shu tariqa iqtisodiy va tarbiyaviy mazmundagi umumijtimoiy funktsiyalarni bajaradi.

Huquq funktsiyalari quyidagi xususiyatlar bilan xarakterlanadi:

birinchidan, huquq funktsiyalari huquqning mohiyatidan kelib chiqadi va uning jamiyatdagi vazifasi bilan belgilanadi. Funktsiya – huquq mohiyatining ijtimoiy munosabatlar mazmunida ifodalanishi (yoritilishi)dir;

¹ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. ч.1.(постатейный). Из-е 2. /Отв. ред. О.Н.Садилов.- М.: Контракт, Инфра., 2003. -с.4 .

² Рахмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Тошкент: ТДЮИ. 2003. -32 б.

³ Бобоев Х. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -223 б.

ikkinchidan, huquq funktsiyalari – ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etishning shunday yo'nalishlariki, ularni amalga oshirish ehtiyoji huquqning ijtimoiy hodisa sifatida mavjudligi zaruriyatidan kelib chiqadi;

uchinchidan, funktsiyalar huquqning eng muhim, jiddiy sifatlarini ifoda etadi va jamiyat rivojining hozirgi bosqichida huquq oldida turgan tub vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi;

to'rtinchidan, huquq funktsiyalari uning ijtimoiy munosabatlar muayyan turini tartibga soluvchi faol harakatining yo'nalishini aks ettiradi. SHu bois huquq funktsiyalarining muhim belgilaridan biri uning dinamizmi, harakatlanishi, ta'sir etishidir;

beshinchidan, huquq funktsiyalari doimiylik xususiyatiga ega, bu ularning uzluksizligi, uzoq muddat harakatlanishini anglatadi.

Fuqarolik huquqining funktsiyalari tartibga soluvchi va qo'riklovchi funktsiyalarga bo'linadi.

Fuqarolik huquqi normal iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishda muhim o'rin egallaydi. Fuqarolik huquqining tartibga solish funktsiyasi fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining o'zaro munosabatarining ijobiy, adolatli tartib qoidalarini belgilashdan, o'zaro mulkiy, shaxsiy-nomulkiy va tashkiliy munosabatlarni tenglik asosida yo'lga qo'yishdan, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni uyg'unlashtirish va barqarorlashtirishdan iborat bo'ladi.

Tartibga solish funktsiyasi doirasida ikki kichik funktsiya – statik tartibga solish va dinamik tartibga solish funktsiyalari ajralib turadi¹.

Fuqarolik huquqining tartibga soluvchi – statik funktsiyasi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni mustahkalash va barqarorlashtirishga qaratilgan ta'sir etishini nazarda tutadi. Ushbu funktsiya fuqarolik huquqi sub'ektlarining huquqiy maqomini belgilashda, huquq va erkinliklarini mustahkamlashda, ularning huquq layoqati doirasini belgilashda namoyon bo'ladi. Bu funktsiya vakolat beruvchi va man etuvchi normalar orqali amalga oshadi, shu bois ular asosida tarkib topadigan munosabatlar passiv huquqiy munosabatlar toifasini tashkil etadi. Bunday holatda fuqarolik huquqi sub'ektlari tashabbuskorlik, mustaqillik va erkinlik asosida huquqiy faollik qilib munosabatni vujudga keltirishlari mumkin.

Fuqarolik huquqining tartibga soluvchi – dinamik funktsiyasi fuqarolik huquqi doirasining kelgusidagi rivojlanishini, o'zgarish hamda takomillashuvini belgilab berishida namoyon bo'ladi. Mazkur funktsiya fuqarolik-huquqiy majburiyat yuklovchi normalar vositasida amalga oshiriladi. Masalan, fuqarolik qonunchiligida fuqarolik huquqi sub'ektlari

¹Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Тошкент: ТДҮОИ., 2004. -97 б.

zimmasiga qator majburiyatlar (fuqarolik huquqlarini amalga oshirishdagi majburiyatlar, nisbiy-huquqiy munosabatlar doirasidagi majburiyatlar) yuklatilishi mumkin. Tartibga soluvchi – dinamik funktsiya faol toifadaga hukukiy munosabatlar shaklida ro'yobga chiqadi.

Fuqarolik huquqining regulyativ funktsiyasini amalga oshirishda keng tarqalgan usullar kuyidagilardir:

- huquq normalari vositasida fuqarolik huquqi sub'ektlarining huquq va muomala layoqatini belgilash;

- fuqarolik huquqi sub'ektlarining huquqiy maqomini belgilash va o'zgartirish;

- fuqarolik huquqi sub'ektlarining fuqarolik huquqi predmeti doirasidagi munosabatlarda ishtirok etish jarayonidagi vakolatlarini belgilash;

- fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiruvchi, o'zgartiruvchi va bekor qiluvchi yuridik faktlarni belgilash va boshqalar.

Fuqarolik huquqining qo'riqlovchi funktsiyasi – huquqiy ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lib, u iqtisodiy va boshqa ijtimoiy munosabatlarni muhofaza etishga, ularning daxlsizligini ta'minlashga yo'naltiriladi. Qo'riqlovchi funktsiyaning xususiyatlaridan biri fuqarolik-huquqiy javobgarlikni qo'llash ta'sirida tarbiyaviy xarakter kasb etadi.

Bundan tashqari mazkur funktsiya fuqarolik huquqi sub'ektlarining fuqarolik qonun-hujjatlari talablari va shartnomalar shartlarini aniq va lozim darajada bajarilishini ta'minlaydi, jamiyatda qonuniylik muxitini vujudga keltiradilar. Bu huquq buzilishi fuqarolik-huquqiy javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Fuqarolik huquqi fani tushunchasi. Mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soluvchi fuqarolik huquqi sohasidan farqli o'laroq fuqarolik huquqi fani ijtimoiy munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solishning huquqiy tomonlarini o'rganadi. Fuqarolik huquqi fani fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida yuzaga kelgan o'zaro bog'liq tushunchalar, qarashlar, xulosalar, mulohazalar, fikrlar, kontseptsiyalar va nazariyalar tizimidan iboratdir. Avvalo, fuqarolik huquqi fanining o'rganish predmeti fuqarolik-huquqiy normalardir. SHuning uchun, fuqarolik huquqi fanining birinchi maqsadi fuqarolik-huquqiy normalarni har tomonlama va chuqur o'rganish hisoblanadi.

Fuqarolik huquqi normalari ko'pgina fuqarolik qonun hujjatlarida o'z aksini topgani sababli, fuqarolik huquqi fani predmeti doirasiga kiradi. Bu fan fuqarolik qonunchiligini o'rgangan vaqtda uning tizimini, turli xil normativ-huquqiy hujjatlarning ierarxiyasini, ularning yuridik kuchini

tadqiq etadi, fuqarolik qonunchiligining holatini, uning jamiyat rivojlanishida vujudga keladigan talablarga javob berishini, rivojlantirish yo'llari va choralarini aniqlaydi. Fuqarolik fanining yutuqlaridan biri kodifikatsiyalangan fuqarolik qonunchiligining mavjudligidir. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi ayni kunda mamlakatimizda eng yirik va ko'plab munosabatlarni tartibga solishga asoslangan maxsus kodeks sifatida boshqa kodekslardan ajralib turadi. Iqtisodiy munosabatlarni rivojlanishiga hamohang ravishda unga o'zgartish va qo'shimchalarni kiritib borish hozirgi kunda fan oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

Agar fuqarolik huquqi fani faqatgina fuqarolik qonun hujjatlari va ulardagi huquq normalari ko'rinishidagi yuridik materiallarni o'rganish bilan chegaralanib qolsa, fuqarolik huquqini o'rganish mumkin emas. Fuqarolik huquqi normalarining mazmunini tushunish uchun fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar to'g'risida chuqur tasavvurga ega bo'lish kerak. Fuqarolik-huquqiy normalarning o'ziga xosligi ular tartibga soladigan ijtimoiy munosabatlar doirasi bilan belgilanadi. SHuning uchun fuqarolik huquqi fani predmeti fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarni ham qamrab oladi.

Fuqarolik huquqi o'quv predmeti sifatida. Fuqarolik huquqi fani fuqarolik-huquqiy munosabatlarni o'rgansa, fuqarolik huquqi o'quv predmeti sifatida fuqarolik huquqi va fuqarolik huquqi fanini o'rgatadi. Mazkur o'quv predmeti maqsadlaridan biri birinchi o'rinda fuqarolik huquqi huquq sohasi sifatida o'zida mujassamlashtirgan fuqarolik huquqi normalarini o'rgatish va ularni amaliyotda qo'llashdan iboratdir.

Fuqarolik huquqining o'quv kursida fuqarolik huquqi predmeti va metodalariga nisbatan fuqarolik huquqi fanining xulosalari va qonunlari, fuqarolik qonunlar va boshqa huquqiy aktlarning mazmuni, ijtimoiy munosabatlarning fuqarolik-huquqiy boshqaruvi mexanizmi, fuqarolik qonunchiligining paydo bo'lishi va rivojlanishi ko'rsatib o'tilgan. Buning natijasida talaba nafaqat fuqarolik qonunlarni, balki ularni amaliyotga tadbiq etishni, ularning rivojlanish qonuniyatlarini bilib oladi hamda fuqarolik huquqi bilan bog'liq nazariyalar, ularni sharhlash va qo'llash qoidalari bilan tanishib chiqadi. SHu bilan birga, talabada, kelajak mutaxassisligi bo'yicha kuchli fundamental ilm shakllanadi.

1.2. Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari

Huquq printsiplari (tamoyillari) uning mohiyatini ifodalovchi asosiy mexanizmlardan birini, tag zamin o'zagi (sinch-umurtqasi)ni tashkil etadi. Ular butun huquqiy materiyani – g'oyalar, normalar va munosabatlarni qamrab olib, jami huquqiy hayotga muayyan mantiq, mazmun ma'no, sobitqadamlik, ichki mutanosiblik hamda uyg'unlik baxsh etadi. YAnada teranroq ta'rif qiladigan bo'lsak, huquq printsiplarida, bamisoli, huquq rivojining butun dunyoviy tajribasi, insoniyat ma'rifiy taraqqiyotining hosilasi o'zining mujassam ifodasini topadi. Printsiplar huquq shakllanishida yo'nalish beruvchi mo'ljal, mezon vazifasini o'taydi¹. Boshqacha aytganda huquqning mazmunini, uning mohiyati va jamiyatdagi vazi-fasini ta'riflab beruvchi asosiy g'oyalar – huquq printsiplaridir².

Huquq tamoyillari qonun chiqaruvchi uchun dasturulamal bo'lib, huquq normalarini takomillashtirish yo'llarini belgilab beradi.

Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari (printsiplari) – bu barcha fuqarolik qonunlari mazmuniga singdirilgan asosiy, boshlang'ich qoidalardir. Fuqarolik-huquqiy tamoyillar ichida umumhuquqiy, faqatgina fuqarolik huquqi bilan bog'liq bo'lgan (tarmoq), bir necha huquq sohalariga xos (tarmoqlararo) va fuqarolik huquqining muayyan institutiga xos tamoyillar mavjud.

Fuqarolik huquqi bilan bog'liq bo'lgan umumhuquqiy tamoyillar jumlasiga demokratizm, qonuniylik, adolat, insonparvarlik, fuqarolarning qonun oldida tengligi, davlat va shaxsning o'zaro mas'ulligi kabi tamoyillarni keltirish mumkin.

Ma'lumki, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy masalalarni hal qilishda nodavlat notijorat tashkilotlarining ham o'z o'rni bor. Chunki nodavlat notijorat tashkilotlarining inson huquqlari va erkinliklarining ro'yobga chiqishi va uning ta'minlanishi, qisqacha qilib aytganda, uning manfaatlarini himoya qilishda roli kattadir. Demokratizm tamoyili fuqarolik huquqining sub'ektlari hisoblangan jamoat birlashmalari va boshqa nodavlat notijorat tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishi bilan xarakterlanadi.

Qonuniylik tamoyili barcha huquq sohalarida birdek amalda bo'lgani kabi fuqarolik huquqida ham rahbariy qoida sifatida alohida o'rin tutadi. Zero, qonuniylik tamoyili butun mamlakat hududida yagona va bo'linmas mezon sifatida amalda bo'lar ekan, barcha huquq sohalarining normalari ana shu tamoyil asosida shakllantirilishi lozim bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 15-moddasiga muvofiq, O'zbekiston

¹ Бобоев Х. Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.-Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 2000. -215- б.

² Исломов З.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. –Тошкент: ТДЮИ. 2004. -77- б.

Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi. Uning 16-moddasida esa birorta ham qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emasligi ta'kidlangan bo'lsa, FKning 3-moddasida boshqa qonunlar va qonun hujjatlaridagi fuqarolik qonun hujjatlari normalari ushbu Kodeksga mos bo'lishi shartligi belgilangan. Umuman olganda qonuniylik tamoyili huquq sub'ektlari tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartib qoidalarga rioya etib, uning ko'rsatmalarini to'liq amalga oshirishiga qaratilgan tamoyildir.

Adolat tamoyili fuqarolik huquqi sub'ektlarining o'zaro murosa asosida aloqa olib borishlarini ta'minlaydi. Huquq normalari amal qilishida ham adolat tamoyili asosiy mezon bo'lib hisoblanadi va u fuqarolik-huquqiy asosiy manbasi hisoblangan FKning ayrim normalarida to'g'ridan-to'g'ri o'z ifodasini topgan. Masalan, FKning 5-moddasiga asosan, qonun o'xshashligidan foydalanish mumkin bo'lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuni (huquq o'xshashligi)ga hamda halollik, oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanadi (huquq analogiyasi).

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Fuqarolik-huquqiy munosabatlari ishtirokchilarining halol, oqilona va adolat bilan harakat qilishi nazarda tutiladi. Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda jamiyatning ma'naviy tamoyillari va axloqiy normalarini hurmat qilishlari, tadbirkorlar esa – ish odoqi qoidalariga ham rioya etishlari kerak (FKning 9-moddasi).

Ma'naviy zararni qoplash miqdori jabrlanuvchiga etkazilgan jismoniy va ma'naviy azoblarning xususiyatiga, shuningdek ayb tovon to'lashga asos bo'lgan hollarda zarar etkazuvchining aybi darajasiga qarab sud tomonidan aniqlanadi. Zararni qoplash miqdorini aniqlashda oqilonalik va adolatlilik talablari e'tiborga olinishi lozim (FKning 1022-moddasi).

Insonparvarlik tamoyili ham fuqarolik huquqida muhim ahamiyat kasb etadi. Fuqarolik huquqining ko'plab normalari insonparvarlik tamoyiliga asoslanadi. Mazkur tamoyilning ifodasi sha'n, qadr-qimmat, hayoti, sog'lig'i hamda boshqa huquq va manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq fuqarolik qonun hujjatlarida o'z aksini topgan.

Masalan, davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hamda fuqaroning yoki yuridik shaxsning fuqarolik huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan

manfaatlarini buzadigan hujjati sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin (FKning 12-moddasi). Bu orqali fuqaro – insonning huquq va manfaatlari, davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining manfaatidan ustun qo'yilmoqda.

FKning 100-moddasi (fuqaroning sha'ni, qadr-qimmati yoki ishchanlik obro'sini himoya qilish bilan bog'liq normalar), shuningdek FKning 10-bobi (vakillik (129-144 moddalar)), 33-bobi (umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish (530-534 moddalar)), 57-bobi (zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar (FKning 985-1022-moddalari)), vorislik bilan bog'liq normalar (1112-1157-moddalar) va boshqa qator normalar insonparvarlik tamoyiliga singdirilgan holda qabul qilingan.

Umumhuquqiy tamoyillaridan yana biri hisoblangan, fuqarolarning qonun oldida tengligi tamoyili, fuqarolik-huquqiy tamoyillar uchun bevosita taalluqli hisoblanadi. Bu tamoyil fuqarolik huquqidagi huquqiy munosabat ishtirokchilarining tengligi tamoyili bilan hamohangdir. Lekin aynan bir-birini takrorlamaydi. Bu tamoyil O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida o'z ifodasini topgan. Fuqarolarning qonun oldidagi tengligi faqatgina fuqarolar – jismoniy shaxslarning qonuniy tengligini ifoda etadi. Fuqarolik huquqidagi ishtirokchilar tengligi tamoyilida nafaqat fuqarolar, balki munosabatda ishtirok etuvchi yuridik shaxs va davlat ham bir xildagi huquqlarga, erkinliklarga ega hisoblanishi nazarda tutiladi.

Fuqarolarning qonun oldidagi tengligi tamoyilining fuqarolik qonun hujjatlarida o'z aksini topishiga misol sifatida FKning 17-moddasini keltirib o'tish joiz. Unga asosan barcha fuqarolarning fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'lish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda e'tirof etiladi.

Davlat va shaxsning o'zaro mas'ulligi tamoyilining asosiy jihatlari, fuqarolik huquqidagi xususiy ishlarga biror-bir kishining o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligi, fuqarolik huquqlari to'sqinliksiz amalga oshirilishi, buzilgan huquqlar tiklanishi, ularning sud orqali himoya qilinishi tamoyillarida ifodalanadi.

Tarmoqlararo huquq tamoyillari ikki yoki undan ortiq huquq tarmoqlariga xos bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasiga asosan, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi kafolatlangan. Bu barcha mulk shakllarining teng huquqliligi ham Konstitutsiyaviy huquq ham fuqarolik huquqi tamoyillari hisoblanadi.

Sohaviy tamoyillar muayyan huquq sohasi uchun xos hisoblanadi. Fuqarolik huquqi tamoyillari ham sohaviy tamoyillar hisoblanadi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng iqtisodiyotda bozor munosabatlarining joriy qilinishi oqibatida fuqarolik qonun hujjatlari bozor munosabatlari tamoyillari asosida shakllantirildi va u FK va boshqa fuqarolik qonun hujjatlari normalariga singdirildi. SHu ma'noda fuqarolik huquqi tamoyillari bozor qonuniyatlariga xos qoidalarni o'zida mustahkamladi.

Amaldagi fuqarolik qonunchiligida ifodalangan fuqarolik huquqi tamoyillari mohiyati O'zbekiston Respublikasining avvalgi totalitar jamiyat qurilishidan yangi xalqparvar demokratik jamiyat qurishga o'tishi davlat mulkini egallagan monopoliya holatidan voz kechishlik, jamiyatda xususiy mulkchilik joriy etilishi, bozor munosabatlarining shakllanishi, ma'muriy-buyruqbozlik metodining qo'llanilmasligi va iqtisodiyot tizimida demokratik metod va shakllardan foydalanish huquqning o'tmishdagi ba'zi tamoyillaridan voz kechishga, demokratik jamiyatning ehtiyojlariga javob beradigan tamoyillarning paydo bo'lishiga fuqarolik huquqining amalda bo'lgan tamoyillarining xarakterini o'zgartirishiga sabab bo'lganligini ta'kidlaydi¹.

Fuqarolik qonun hujjatlari ular tomonidan tartibga solinadigan munosabatlar ishtirokchilarining tengligini e'tirof etishga, mulkning daxlsizligiga, shartnomaning erkinligiga, xususiy ishlarga biror-bir kishining o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligiga, fuqarolik huquqlari to'sqinliksiz amalga oshirilishini, buzilgan huquqlar tiklanishini, ularning sud orqali himoya qilinishini ta'minlash zarurligiga asoslanishi belgilandi (FKning 1-moddasi).

Fuqarolik-huquqiy tamoyillar fuqarolik huquqi predmeti doirasidan kelib chiqib boshqa huquq sohalari tamoyillaridan farqlanadi. Aynan ushbu xususiyatni inobatga olgan holda fuqarolik huquqi tamoyillari uning predmetini tashkil qiluvchi ko'p qirrali mulkiy, mulk bilan bog'liq va mulk bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy va tashkiliy-huquqiy munosabatlarning xususiyatlari bilan ifodalanadi.

Fuqarolik huquqining tamoyillari ijtimoiy munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solishning asosiy negizlari bilan bog'liqdir, ular fuqarolik qonunchiligida aks etib, uning o'ziga xos xususiyatlarini ifoda etadi.

Ayrim adabiyotlarda fuqarolik huquqining tamoyillari fuqarolik huquqi qonunchiligida mustahkamlangan va bevosita ijtimoiy munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solishda tatbiq etiladigan,

¹Raхмонқулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ, 2003. -35-36 б.

fuqarolik qonun hujjatlari va ulardagi normalar uchun dastur vazifasini o'taydigan rahbariy qoidalar, boshlang'ich asoslar va umumiy negizlar tushunchasi bilan bog'lanadi¹.

Fuqarolik huquqining sohaviy-asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1) *Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflarning teng huquqliligi*. Bu tamoyil FKning 1-moddasida o'z ifodasini topgan.

Ishtirokchilarning tengligi masalasi fuqarolik huquqining huquq sohasi sifatidagi eng asosiy xususiyati sifatida baholanadi. Mazkur tamoyil fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashayotgan har qanday sub'ektning boshqa sub'ekt bilan bir xildagi huquqlarga va huquqiy imkoniyatlarga, huquqiy holatga egaligini anglatadi.

Fuqarolik huquqi ishtirokchilari ularning huquqiy holati qanday bo'lishidan qat'i nazar teng huquqlidirlar. Bunday tenglik munosabat ishtirokchilarining fuqarolik huquqi sub'ekti sifatida barcha uchun teng hajmda huquq layoqati bilan ta'minlanishiga asoslanadi².

Ishtirokchilar tengligi tamoyili sub'ektlar uchun bir xildagi huquqiy tartib belgilanganligida ham o'z ifodasini topadi. Bunda qonun chiqaruvchi fuqarolik huquqining sub'ektlari uchun bir xildagi huquqiy tartibni belgilaydi. YA'ni, fuqarolik huquqining bir sub'ekti ikkinchisidan ustun qo'yilmaydi. Fuqarolik huquqining sub'ektlari hisoblangan fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat bir xildagi huquqiy tartibga ega. Masalan, FKning 79-moddasiga muvofiq, davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ularning boshqa ishtirokchilari bilan baravar asoslarda ishtirok etadi.

Ishtirokchilarning tengligi iqtisodiy mustaqil va bir-biriga qaram bo'lmasdan fuqarolik-huquqiy munosabatlarga kirishishligi bilan xarakterlidir. Bu tamoyilga muvofiq hech qaysi sub'ekt ikkinchisiga qaraganda imtiyozlarga ega bo'lmaydi yoki qonun hujjatlari unga imtiyozli huquqlarni bermaydi. Faqatgina qonun hujjatlarida nazarda tutilgan ba'zi istisnolarda shaxslarning imtiyozli huquqlari belgilanadi.

2) *barcha mulk shakllarining tengligi va huquqiy tomondan bab-baravar muhofaza qilinishi*. Mazkur tamoyil O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasi va O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 116-moddasida bevosita mustahkamlab qo'yilgan.

Ma'lumki, mulk shakllari xususida so'z ketganda avvalo O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi

¹ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -16 б.

² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари.- Тошкент: ТДЮИ, 2003. -37 б.

qonunida belgilangan mulk shakllari va FKda belgilangan mulk shakllari haqida to'xtalib o'tish lozim. "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonunning 5-moddasida mulkning beshta mustaqil shakli (xususiy mulk, shirkat (jamo'a) mulki, davlat mulki, aralash mulk, boshqa davlatlar, halqaro tashkilotlar, yuridik va jismoniy shaxslarning mulki) ajratib ko'rsatilgani holda undan 7 yil o'tgach, amalga kirgan FKda mulkning ikkita shakli (xususiy va ommaviy mulk) ko'rsatib o'tilgan. "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi qonun va FKdagi bu nomutanosiblik haqida shuni aytib o'tish lozimki, mulkning shakllari nechtaligidan va shakllarga ajratilish qaysi asoslarga ko'ra amalga oshirilishidan qat'i nazar ularning tengligi va kafolati bir xildir.

Mulk shakllarining tengligi tamoyili mamlakatda amal qiluvchi huquqiy normalarda mulk shakllariga nisbatan huquqiy rejim va huquqiy muhofazaning bir xildagiligini, amal qilishining huquqiy kafolatlarining tengligini anglatadi.

Turli mulk shakllarining huquqiy tomondan bab-baravar muhofaza qilinishi FK va mustaqil fuqarolik huquqining o'ziga xos yutuqlaridan biri sanaladi. Zero sobiq Ittifoq fuqarolik huquqida sotsialistik mulkni har tomonlama, barcha choralar bilan qo'riqlash tamoyili mavjud edi¹. Va mazkur tamoyilga asosan sotsialistik mulkni muxofaza qilishga ustuvorlik berilar edi. Endilikda hech qanday mulk shaklini amalda bo'lishiga va muhofaza qilinishiga ustuvorlik berilmaydi. Mulk shakllarining tengligi va bir xil muxofaza qilinishi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda muhim o'rin egallaydi.

3) *mulkiy munosabatlarning mafkuraviy munosabatlardan ajratilganligi*. O'tmishda iqtisodiy, shu jumladan, mulkiy munosabatlarni tartibga solishda har xil mafkuraviy qoliplar va aqidalardan kelib chiqilgan edi. 1963 yilgi Grajdanklik kodeksining 119-moddasi ham to'liq ravishda sobiq Sovet Ittifoqidagi davlat siyosati mafkurasini amalda qo'llab, fuqarolar mol-mulkinging qat'iy chegarasi, miqdori va ob'ektlari doirasini belgilangandi. "Iqtisodiy maqbullikdan siyosiy konyunkturaviy manfaatlarining ustun kelishi sobiq Ittifoq xalq xo'jaligini parokandalik yoqasiga, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning jiddiy buzilishiga, ishlab chiqarishning texnika jihatdan qoloqligiga olib keldi"². Huddi shu sababli ham O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 12-moddasida hech qanday mafkura davlat mafkurasini sifatida o'rnatilishi mumkin emas, deb ko'rsatildi;

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -12 б.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. -Тошкент: Ўзбекистон., 1992. -48 б.

4) *qonunda nimaki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat beriladi.* Bu tamoyil fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining erkinligi, tashabbuskorligini kafolatlaydi. Qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat berish tamoyili fuqarolik huquqi sub'ektlarining nafaqat qonunda ko'rsatilgan harakatlarni amalga oshirish balki, qonunda belgilangan bo'lsa ham lekin, qonun bilan taqiqlanmagan har qanday harakatni amalga oshirishlari imkonini beradi. Lekin, shu o'rinda bunday harakatlarning ahloq me'yorlariga ham zid kelmasligi lozimligini aytib o'tish joiz. Fuqarolik kodeksining 8-moddasiga muvofiq, fuqarolik huquqining sub'ektlari nafaqat qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlarni, lekin unga zid bo'lmagan shartnomalar hamda boshqa bitimlarni tuzishlari mumkin.

Fuqarolik huquqida bunday tamoyil (qonunda nimaki taqiqlanmagan bo'lsa ruxsat beriladi)ning mavjudligi fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilariga erkinlik va tashabbus berishi bilan birga iqtisodiyotning rivojlanishiga xizmat qiladigan yangi huquqiy munosabatlarni, qolaversa, huquqiy institutlarni vujudga kelishini ta'minlaydi.

Qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa, barchasiga ruxsat berilishi tamoyili, sub'ektlar harakati doirasini kengaytiradi. Huquqiy adabiyotlarda "qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat berilishi" fuqarolik-huquqiy tartibga solishning ixtiyoriylikka yo'naltirilganligi tamoyili¹ yoki fuqarolik huquqida dispozitivlik tamoyili²ning bitta qoidasi sifatida ko'rilish holatlari mavjud.

Mazkur tamoyilning normalarga mujassam bo'lgan holda amalda ishlashi bozor iqtisodiyotini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Zero, bozor iqtisodiyoti erkin qonunda taqiqlanmagan harakat, tadbirkorlik va xususiy mulkni keng qaror topishida tashabbuskorlik hamda faollikni talab etadi. Bu tamoyil orqali fuqarolik huquqi sub'ektlari bir qator erkinliklardan foydalanadi. Masalan, fuqarolar va yuridik shaxslar huquq layoqatiga ega bo'lib qonun hujjatlarida taqiqlanmagan har qanday faoliyatni amalga oshirishlari mumkinligi (FKning 18, 41-moddalari).

5) *fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari mulkining daxlsizligi.* Bu qoida FKning 1-moddasida o'z ifodasini topgan. SHu bilan birga, FKning 166-moddasiga muvofiq, mulk daxlsizdir va qonun bilan qo'riqlanadi. Mulkning daxlsizligi mulkdorga qarshi turgan barcha sub'ektlarning mulk huquqini buzishidan o'zlarini saqlashlaridan iborat. Bu erda "mulkdorga qarshi turgan" iborasini muayyan mulkning sohibi

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. - М.: Проспект., 2003. - 26 с.

² Рахмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Тошкент: ТДЮИ. 2003.-43 б, Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. -Б. 59-60.

bo'lmagan har qanday boshqa shaxs sifatida tushunish lozim. Bunday sub'ektlar (shaxslar) o'zganing mulkiga nisbatan qonun hujjatlarida belgilangan "o'zlarini saqlash"ni amalga oshirsalar, mulkning daxlsizligi tamoyiliga amal qilgan bo'ladilar.

Mulkdor o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilishga haqli.

Fuqarolik huquqining boshqa tamoyillari kabi mulkning daxlsizligi tamoyili ham mutlaqlik xarakteriga ega emasligini nazarda tutib, FKning 166-moddasi 2-qismi, mulkdorning mol-mulkini olib qo'yishga, shuningdek uning huquqlarini cheklashga faqatgina qonunda nazarda tutilgan hollardagina yo'l qo'yilishi mumkinligini belgilaydi;

6) *qonuniy asoslarga ega bo'lmasdan turib, hech kim ishtirokchilarning xususiy ishlariga o'zboshimchalik bilan aralashmaslik tamoyili.*

Fuqarolik huquqi uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan asosiy tamoyillardan biri hisoblangan xususiy ishlarga o'zboshimchalik bilan aralashishga yo'l qo'yilmasligi tamoyili fuqarolik huquqi sub'ektlari o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlaridagi harakatlar bevositaligi va uzluksizligini ta'minlaydi. Ma'lumki, fuqarolik huquqida fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining xususiy manfaatlari asosiy o'rinni egallaydi. SHuning uchun qonun chiqaruvchi ana shu manfaatlar ustunligini kafolatlash maqsadida FKning 1-moddasidayoq, mazkur tamoyilni mustahkamlaydi. Bundan tashqari ushbu tamoyil boshqa qonun hujjatlarida ham alohida qoida bilan belgilab qo'yilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi 2000 yil 25 maydagi qonunining 34-moddasiga muvofiq, davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tadbirkorlik faoliyati sub'ektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Bunday aralashuv FKning 1-moddasi talablariga zid bo'lib, noqonuniy harakat hisoblanadi. Albatta, qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan aralashuv (xususiy ishlarga) bundan mustasnodir.

7) *fuqarolik huquqlarining to'sqinliksiz amalga oshirilishi* (FKning 1-moddasi). Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari o'z fuqarolik huquqlarini amalga oshirishda har qanday to'sqinliklarni bartaraf etilishini talab qilishga haqli. Qonun hujjatlaridagi ba'zi cheklashlarning mavjud bo'lishi bu tamoyilning ahamiyatiga putur etkazmaydi. CHunki huquq sub'ektiga berilgan, huquq sub'ektlarining o'z huquqini amalga oshira olish imkoniyatiga ega bo'lishlari, bu huquqlar mavjudligining asosiy mezonidir. Fuqarolik huquqini to'sqinliksiz amalga oshirish fuqarolik qonunchiligining barcha normalari mazmuniga singdirilgan va batafsil

tarzda FKning 9-moddasida ko'rsatib o'tilgan. Unga muvofiq, fuqarolar va yuridik shaxslar o'zlariga tegishli bo'lgan fuqarolik huquqlarini, shu jumladan ularni himoya qilish huquqini ham o'z xohishlariga ko'ra tasarruf etadilar. Fuqarolar va yuridik shaxslarning o'z huquqlarini amalga oshirishdan voz kechishi bu huquqlarning bekor qilinishiga olib kelmaydi, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Fuqarolik-huquqiy munosabatlari ishtirokchilarining halol, oqilona va adolat bilan harakat qilishi nazarda tutiladi. Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda jamiyatning ma'naviy tamoyillari va axloqiy normalarini hurmat qilishlari, tadbirkorlar esa – ish odoobi qoidalariga ham rioya etishlari kerak. Fuqarolar va yuridik shaxslarning boshqa shaxsga zarar etkazishga, boshqacha shakllarda huquqni suiiste'mol qilishga, shuningdek huquqni uning maqsadiga zid tarzda amalga oshirishga qaratilgan harakatlariga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish ular ishtirokchilarining faoliyatida yuz berishi mumkin bo'lgan har qanday to'siqlarni tadbirkorlik va boshqa qonun bilan man qilinmagan iqtisodiy faoliyat sohalarida duch kelishi mumkin.

8) *fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining buzilgan huquqlarining tiklanishi* (FKning 1-moddasi). Fuqarolik huquqi birinchi navbatda huquqiy munosabat ishtirokchisining buzilgan huquqlarining avvalgi holatiga qaytarilishiga qaratiladi (mulkni natura hoida qaytarish, buzilgan shaxsiy huquqni tan olish va h.k.). SHu sababli ham fuqarolik-huquqiy javobgarlik huquqbuzarning shaxsiga emas, etkazilgan zararni qoplash maqsadida undirish mumkin bo'lgan mulkiga qaratiladi. Zarar deganda, huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy berilgan foyda) tushuniladi.

Agar qonun yoki shartnomada zararni kamroq miqdorda to'lash nazarda tutilmagan bo'lsa, huquqi buzilgan shaxs o'ziga etkazilgan zararning to'la qoplanishini talab qilishi mumkin.

Buzilgan huquqni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish FKning 11-moddasiga asosan fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari tarkibiga ham kiritilgan. Buzilgan huquqlarni tiklanishi, amaldagi mumkin bo'lmagan

hollardagina, taraflar talabini qanoatlantirishning boshqa usullari qo'llaniladi.

9) *fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari huquqlarining sud orqali himoya qilinishini ta'minlash* (FKning 1-moddasi). Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari o'z huquqlarini himoya qilish uchun o'z talabini maxsus organ – sud orqali bildirishga haqli va bu huquq qonun bilan kafolatlanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi qonunning 9-moddasiga asosan, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar davlat organlari va boshqa organlarning, mansabdor shaxslarning har qanday g'ayriqonuniy xatti-harakatlaridan (qarorlaridan), shuningdek hayoti va sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmati, shaxsiy erkinligi va mol-mulki, boshqa huquq va erkinliklariga tajovuzlardan sud himoyasida bo'lish huquqiga ega. Korxonalar, muassasalar va tashkilotlar ham sud himoyasida bo'lish huquqiga egadir¹.

Fuqarolik huquqlari himoya qilish borasida sudga murojaat etishda sudlovlikka alohida e'tibor beriladi. Fuqarolik huquqlari protsessual qonunlar yoki shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki hakamlik sudi tomonidan himoya qilinadi. Umumiy sudlarga quyidagi ishlar taalluqli:

1) taraflardan hech bo'lmaganda bittasi fuqaro bo'lgan nizolarga doir ishlar, qonunda bunday nizolarni hal qilish xo'jalik sudi yoki boshqa organlarga topshirilgan hollar bundan mustasno;

2) FPKning 279-moddasida sanab o'tilgan alohida tartibda ko'riladigan ishlar (yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash to'g'risidagi ishlar; fuqaroni bedarak yo'qolgan, deb topish va fuqaroni o'lgan, deb e'lon qilish to'g'risidagi ishlar; fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlar; mol-mulkni (ashyoni) egasiz deb topish to'g'risidagi ishlar; taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda, ular bo'yicha huquqlarni tiklash to'g'risidagi ishlar (chaqirib ish yuritish));

3) qonun bilan sudlarning vakolatiga berilgan boshqa ishlar (FPKning 31-moddasi)².

Xo'jalik sudiga quyidagi ishlar taalluqlidir:

1) iqtisodiyot sohasida yuridik shaxslar, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №1-2, 10-модда

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 9-сонга илова

o'rtasidagi fuqaroviy, ma'muriy va boshqa huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarga doir ishlar;

2) iqtisodiyot sohasida tashkilotlar va fuqarolarning huquqlari vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi uchun ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash to'g'risidagi ishlar;

3) tashkilotlar va fuqarolarning bankrotligi to'g'risidagi ishlar.

Qonun bilan xo'jalik sudiga taalluqli ishlar jumlasiga boshqa ishlar ham kiritilishi mumkin (Xo'jalik protsessual kodeksining 23-moddasi)¹.

Hakamlik sudlari fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida vujudga keluvchi xo'jalik nizolarini hal etadi ("Hakamlik sudlari to'g'risida"gi qonunning 9-moddasi)².

Ayrim hollarda fuqarolik huquqlari ma'muriy tartibda ham himoya qilinishi mumkin. Lekin ma'muriy tartibda qabul qilingan qaror ustidan sudga shikoyat qilish mumkinligi FKning 10-moddasida mustahkamlangan.

10) *shartnoma tuzish erkinligi* (FK 1-354-moddalar). Fuqarolar (jismoniy shaxslar) va yuridik shaxslar o'z fuqarolik huquqlari hamda burchlariga o'z erklariga muvofiq ega bo'ladilar, o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshiradilar.

FKning 354-moddasida esa, ushbu tamoyilning mazmuni ochib berilgan. SHartnomalar erkinligi tamoyilini quyidagi uchta holatni ajratib ko'rsatish orqali tushunish mumkin:

1) sub'ektning shartnoma bo'yicha o'z kontragenti, ya'ni shartnoma bo'yicha sherigini tanlash erkinligi;

2) shartnoma predmetini, ya'ni aynan qanday holat yuzasidan shartnoma tuzishni tanlash erkinligi;

3) shartnoma shartlarini tanlash erkinligi.

Ushbu uchala holatni amalga oshirishda sub'ektga hech qanday noqonuniy ta'sir o'tkazmaslik lozim bo'ladi. Ba'zi hollarda yuqoridagi holatlar sub'ektga qonuniy ta'sir o'tkazish orqali uning xohish-irodasini boshqa tomonga o'zgartirish orqali amalga oshiriladi. SHartnomalar erkinligi tamoyiliga nisbatan bunday cheklov faqatgina qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollarda tatbiq etiladi (FK, 377-modda).

Ular shartnoma asosida o'z huquqlari va majburiyatlarini belgilashda hamda qonunga zid bo'lmagan har qanday shartnoma shartlarini belgilashda erkindirlar;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997, 9-сон, 234-модда

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 416-модда.

11) *O'zbekiston Respublikasining butun hududida tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag'larni erkin harakatda bo'lishi* (FK 1-moddasi). Bu tamoyil bozor iqtisodiyoti uchun muhim bo'lgan moddiy ne'matlarning erkin harakatlanishi hisobiga tovar-pul munosabatlarini tezlashishini amalga oshirishga xizmat qiladi. Ma'lumki, iqtisodiy rivojlanish va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning geografik joylashishi, muayyan turdagi tovarlar taqsimotining nomutanosibligiga sabab bo'ladi. Mazkur tamoyil ana shu nomutanosiblikni bartaraf etishda etakchi o'rinni egallaydi.

SHuning uchun ham faqatgina xavfsizlikni ta'minlash, insonlarning hayoti va sog'lig'ini himoya qilish, tabiatni va madaniy boyliklarni muhofaza qilish uchun zarur bo'lganda, tovarlar va xizmatlar harakatda bo'lishini cheklash qonun hujjatlariga muvofiq joriy etilishi mumkin.

Fuqarolik huquqida xo'jalik hisobi tamoyili fuqarolik-huquqiy munosabatlarida, masalan, etkazilgan mahsulotlar yoki bajarilgan ishlar uchun kelishilgan narxlar bo'yicha haq to'lashda, shartnomalarni bajarmaganlik yoki kechiktirib bajarganlik yoxud sifatsiz bajarganlik uchun sanksiyalar belgilashda ifodalanadi.

Bulardan tashqari ayrim huquqiy institutlar, jumladan, majburiyat huquqi, mulk huquqi, mualliflik huquqi, vorislik huquqi instituti ham o'z tamoyillariga ega.

1.3. Fuqarolik huquqi tizimi

Fuqarolik huquqi ham o'z navbatida muayyan tizimlashtiriladi, ayni vaqtda uning o'zi ham xususiy huquq tizimiga kiradi.

Bunday tizimlashtirish tarkibiy qismlarga ajratish uchun asos bo'lib, butun tarmoq uchun xos bo'lgan asosiy, umumiy qoidalar – umumiy qismni ajratish hisoblanadi. Fuqarolik huquqining Umumiy (birinchi) qismi fuqarolik huquqlari tushunchasi, ularning vujudga kelishi, amalga oshirilishi va himoya qilinishi, fuqarolik muomalasi sub'ektlari, ob'ektlari, shuningdek muddatlar to'g'risidagi asosiy qoidalarni hamda barcha fuqarolik-huquqiy munosabatlarga qo'llaniladigan umumiy tartibdagi boshqa ba'zi normalarni o'z ichiga oladi. Ushbu holatlar tizimi fuqarolik huquqi tizimini shakllantirishi, o'quv-nazariy va ayni vaqtda huquqni qo'llash bo'yicha muhim ahamiyatga ega, chunki uni umumiy (birinchi) qism tarkibiga kiruvchi qoidalar boshqa barcha fuqarolik-huquqiy normalarni qo'llashda u yoki bu darajada hisobga olinadi.

SHu nuqtai nazardan qaraganda, fuqarolik huquqining Umumiy (birinchi) qismga kirmagan barcha normalar fuqarolik huquqining Maxsus

(ikkinchi) qismiga mansubdir deb aytish mumkinmi? – degan savol tug'ilishi tabiiy. Biroq bir qarashda mantiqiy jihatdan to'g'ri bo'lgan bu qoida fuqarolik huquqiga nisbatan to'la qo'llanmaydi. SHu sababli ham garchi, FK ikki qismga bo'linsa ham, ikkinchi qismi Maxsus qism deb nomlanmagan. FKning umumiy qoidalaridan tashqarida bo'lgan normalar mazmunan rang-barang va hajmi jihatdan nihoyatda ulkan hisoblanadi. Bu esa ularni yanada kengaytirilgan holda tizimlashtirilishini talab etadi. SHu sababli ham agarda, oldin huquq tarmog'i qismlarga va institutlarga bo'linadigan bo'lsa, endilikda tabaqalanish tizimi hamda pog'onalari kengaydi va ko'paydi. Endilikda fuqarolik huquqini kichik tarmoqlarga tizimlashtirish qo'llanmoqda. Kichik tarmoq – bu bir turdagi guruhlariga kiruvchi munosabatlarni tartibga soluvchi va o'zining umumiy qoidalariga ega bo'lgan normalarni yirik-yirik guruhlari bo'lib hisoblanadi.

Bugungi kunda fuqarolik-huquqiy normalarni beshta kichik tarmoqlarga bo'lish qabul qilingan.

Bular jumlasiga:

a) mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar (ba'zi adabiyotlarda uni ashyoviy huquq, deb ham ataydilar). Ushbu kichik tarmoq mulkiy munosabatlar ishtirokchilariga ashyolar (mol-mulklar) tegishlilikini, mansubligini rasmiylashtiradi, bu tegishlilik esa mulkiy muomalaning sharti yoxud natijasi (oqibati) sifatida namoyon bo'ladi;

b) mulkiy muomalaning o'zini rasmiylashtiruvchi majburiyat huquqi. Majburiyat huquqi ham o'z navbatida shartnomalar huquqi va delikt huquqi kabi kichik tarmoqlarga bo'linadi. Ularning har ikkalasi uchun ham yagona, umumiy bo'lgan Umumiy qism mavjud. SHartnoma majburiyatlari ham o'z navbatida mol-mulknini ashyoviy huquq asosida topshirish, foydalanish uchun berish, ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, birgalikdagi faoliyat bo'yicha majburiyatlarga bo'linadi. Majburiyatlar ichida bir tomonlama harakatlar (bitimlar)dan kelib chiqadigan majburiyatlar ham alohida ajralib turadi. Buzilgan huquqni muhofaza qilishga qaratilgan majburiyatlar delikt (zarar etkazishdan kelib chiqadigan) majburiyatlarga va asossiz boyishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga bo'linadi. Umuman olganda, majburiyat huquqi fuqarolik huquqining eng puxta tizimlashtirilgan qismi hisoblanadi. Ushbu qism o'z hajmi bo'yicha ham beqiyosdir. U FKning 20-bobidan to 58-bobiga qadar bo'lgan normalarni (234-1030-moddalar) qamrab olgan;

v) mutlaq huquqlar deb atalmish kichik tarmoq intellektual mulk bo'yicha normalar majmuini tashkil etadi. Uning tarkibiga ijodiy faoliyat mahsullari (ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalari, selektsiya yutuqlari, integral mikrosxemalar topologiyasi, kompyuter dasturlari,

mualliflik va turdosh huquqlar ob'ektlariga nisbatan huquqlarni rasmiylashtirish, fuqarolik muomalasida ularning amal qilishi, ushbu nomoddiy ob'ektlardan foydalanish huquqiy rejimini belgilovchi fuqarolik-huquqiy normalar kiradi. Ayni vaqtda fuqarolik muomalasi ishtirokchilarini, tovarlar, ishlar va xizmatlarni shaxsiylashtirish (individuallashtirish) vositalariga nisbatan huquqlarni vujudga kelishi, amal qilishi bekor bo'lishi va huquqiy himoya qilish bo'yicha munosabatlarni tartibga soluvchi fuqarolik-huquqiy me'yorlar ham ushbu kichik tarmoq tarkibiga kiradi. Bunday individuallashtirish vositalari bo'lib firma nomi, tovar belgisi, tovar chiqarilgan joy nomiga bo'lgan huquqlar hisoblanadi;

g) fuqaro vafot etgan taqdirda uning mol-mulki va mulkiy huquqlari boshqa shaxslarga (ya'ni, vasiyat bo'yicha yoki qonun bo'yicha uning merosxo'rlariga) o'tishini tartibga soluvchi normalar majmuidan iborat bo'lgan vorislik huquqi;

d) so'nggi vaqtlarda nomoddiy ne'matlarni (shaxsiy-nomulkiy huquqlarni) himoya qilishni tartibga soluvchi normalar majmui ham fuqarolik huquqining kichik tarmog'i sifatida qaralishi to'g'risida nuqtai nazarlar ham ilgari surilmoqda¹. Ushbu kichik tarmoq jismoniy va yuridik shaxslarni sha'ni, qadr-qimmatini va ishbilarmonlik obro'si, fuqarolarning hayoti, sog'lig'i, shaxsiy daxlsizligi, ularning xususiy hayoti, erk-muxtoriyatini ta'minlovchi huquqlar va shu kabilarni vujudga kelishi, ularni amalga oshirish, huquqiy muhofaza qilish bo'yicha fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladi. SHartli ravishda bu turkumga kiruvchi huquqlarni shaxsiy huquqlar, deb nomlash o'rinli bo'lur edi.

Fuqarolik huquqi tizimida kichik tarmoqlar o'z navbatida institutlarga bo'linadi. Huquq instituti deganda unchalik yirik bo'lmagan bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig'indisi, ya'ni majmui tushuniladi. Har bir kichik tarmoq o'z navbatida huquq institutlariga bo'linadi. Masalan, majburiyat huquqi kichik tarmog'i alohida shartnomalar majburiyatlari institutlariga – oldi-sotdi, ijara, pudrat va shu kabilarga bo'linadi. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar kichik tarmog'i ham o'z navbatida mulk huquqi, cheklangan ashyoviy huquqlar, ularni himoya qilishning ashyoviy-huquqiy usullari institutlariga bo'linadi.

Fuqarolik-huquqiy institutlar ham o'z navbatida yanada bo'laklarga bo'lingan holda muayyan qismlarga tizimlashadi. Ushbu qismlar subinstitutlar, deb ataladi. Ayni vaqtda subinstitutlar ham tartibga soluvchi

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. 12-с.

munosabatlari bir xilligi va yagonaligi bilan ajralib turadi. Masalan, shartnomaviy majburiyatlar institutlari ularning alohida ayrim turlari to'g'risidagi qoidalarni qamrab oladi (masalan, oldi-sotdi shartnomasi instituti quyidagi subinstitutlarga bo'linadi – chakana oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, kontraktatsiya, ulgurji oldi-sotdi; ijara shartnomasi quyidagi institutlarga bo'linadi – prokat, transport vositalari ijarasi, korxonalar ijarasi, lizing (moliya ijarasi) va h.k.). Fuqarolik-huquqiy institutlar va subinstitutlari ham o'zlarining umumiy qoidalariga ega. Bu esa ularni tashkil etuvchi normalarni yuridik jihatdan bir xilligidan dalolat beradi.

Bu o'rinda shuni ham unutmash lozimki, kichik tarmoqning umumiy qoidalari ushbu kichik tarmoq tarkibiga kiruvchi tegishli institutlar qoidalariga ham taalluqlidir, ushbu institut umumiy qoidalariga esa uning tarkibiga kiruvchi subinstitutlar ham tegishlidir. Masalan, majburiyatlar hamda shartnomalarning umumiy qoidalari oldi-sotdi va ijara institutlariga ham taalluqli bo'lib, ular ham o'z navbatida mahsulot etkazib berish va prokat subinstitutlariga nisbatan ham oid hisoblanadi. O'z navbatida oldi-sotdining umumiy qoidalari mahsulot etkazib berish va kontraktatsiyaga ham tegishli bo'lib, ijaraning umumiy qoidalari transport vositalari ijarasi, prokat shartnomasi va moliyaviy ijara shartnomalariga ham taalluqlidir.

Fuqarolik huquqini tavsiflashda xususiy huquq iborasi ham keng qo'llaniladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasi – bu eng avvalo, kishilarning xususiy manfaatlari doirasidir. Boshqacha aytganda, xususiy manfaat kishilarni fuqarolik-huquqiy munosabatda harakatlantiruvchi kuchdir. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning muayyan qismi kishilarning o'zlari tomonidan tartibga solinadi, chunki hech qanday normativ hujjat hayotdagi barcha holatlarni, masalan, o'zini tutishning eng maqbul variantlarini belgilab bera olmaydi. Albatta, normativ hujjatlar kishilarning noinsof shaxslarni suiiste'molliklaridan, tajovuzlaridan muhofaza etish, zaif, o'zlarini himoya qilishni amalga oshiradi. Biroq davlatning xususiy manfaatlar sohasiga aralashuvi yalpi, chegarasiz va o'z bilarmonlik bilan amalga oshirilmaydi. Ommaviy hokimiyat fuqarolarning har qanday manfaatlarini yagona haqiqiy ifodachisi va himoyachisi bo'lishga da'vo qilmasligi lozim. Xususiy manfaat egasi o'z manfaati uchun o'zi harakat qilmog'i kerak. Aks holda yaqin o'tmishdagi tarixiy tajribamiz dalolat berganiday, davlatdan turli ne'matlarni kutuvchilarga (olma pish, og'zimga tush qabilida fikr yurituvchi shaxslarga) aylanib qoladilar, mustaqil va tashabbuskor faoliyat yuritishga bo'lgan qiziqishlarini

yo'qotadilar, bu esa oxir-oqibatda davlat uchun ham, jamiyat uchun ham salbiy oqibatlarni vujudga keltirishi mumkin. SHu sababli xususiy manfaat xususiy huquq timsolida o'z huquqiy negiziga ega bo'lishi shart.

Butun dunyo bo'yicha huquqiy munosabatlar normal xususiy-huquqiy va ommaviy-huquqiy tartibga solishning mavjudligi va ularning farqlanishiga asoslanishi lozim. Fuqarolik huquqi yoxud xususiy huquq Qadimgi Rimdan boshlab (jus privatum) xususiy huquq sohasini anglatadi, unga ishtirokchilarning yuridik tengligi va mustaqilligi, ularning xususiy mulklari daxlsizligi, shartnomalar erkinligi, buzilgan huquq hamda manfaatlarning mustaqil sud orqali himoya qilinishi kabi xususiyatlardir.

Albatta, insoniyat tsivilizatsiyasi qadimgi davrdan buyon o'z rivojida beqiyos murakkab ijtimoiy jarayonlarni bosib o'tdi, avval texnik va ijtimoiy inqiloblar, keyin ilmiy va axborot taraqqiyoti tufayli tubdan yangi ijtimoiy fenomenlar vujudga keldi. Bularning barchasi fuqarolik (xususiy) va ommaviy huquqlar tafovutlariga asoslangan huquq tizimlari negizini bartaraf eta olmadi, ularning ko'rinishlari o'zgardi, xolos.

Huquqning xususiy va ommaviy huquqlarga ko'ra farqlanishi umumiy saqlanib qolmoqda. Ulardagi printsiptial farqlar ilk bora YUstinian Digestlarida o'z ifodasini topgan edi. Qadimgi Rim yuristi Ulpian ommaviy huquq Rim davlat maqomini belgilaydi, xususiy huquq esa alohida shaxslar foydasini ko'zlaydi, deb ko'rsatgan edi.

Ommaviy huquq va xususiy huquq nisbatini aniqlash va farqlash bir qarashda oson tuyulsa ham, aslida murakkab masala hisoblanadi. Gap shundaki, xususiy huquq sohasida ham qonun chiqaruvchi ba'zan umummajburiy imperativ normalardan foydalanadi, bu tartibga solinayotgan huquqiy munosabatlar qatnashchilari tashabbuskorligi va mustaqilligini cheklaydi. Masalan, fuqarolik qonunchiligi barcha yuridik shaxslarni ro'yxatdan o'tkazishni, ko'chmas mulk bilan bog'liq barcha bitimlarni ham davlat ro'yxatida qayd etilishini shart qilib qo'yadi. Ushbu talabga rioya qilmaslik sub'ekt harakatlarini yuridik jihatdan beoqibat bo'lishiga olib keladi (masalan, yuridik shaxs vujudga kelmaydi, ko'chmas mulkka nisbatan huquq mavjud bo'lmaydi va h.k.). Boshqa jihatdan olganda ham, ommaviy huquq sohasida ba'zan sud tartibida himoya qilish qo'llaniladi. Masalan, mansabdor shaxslarni davlat boshqaruvi harakatlari va qarorlari ustidan sudga shikoyat berish tartibi mavjud. Manfaatlarni sud orqali muhofaza qilish esa xususiy huquqqa ko'proq xosdir.

Biroq bunday umumiylik ommaviy huquq va xususiy huquq o'rtasidagi tafovutlarni bartaraf etmaydi, chunki har ikkala huquqiy "majmualar" sohasidagi huquqiy munosabatlar turlicha huquqiy rejimga

egadir. Bir necha asrlar davomida huquqshunos olimlar har ikkala huquqiy “majmualar” o’rtasidagi farqlarni belgilovchi mezonlarni aniqlashga uringanlar. Oxir-oqibatda ma’lum bo’ldiki, asosiy farqlar huquqiy munosabatlar tabiatidan kelib chiqqan holda huquqni bu munosabatlarga ta’sir qilish xarakteri va usullari bilan bog’liq ekan.

Odatda, xususiy huquqda ishtirokchilar erki-irodasi avtonom (muxtor) va ular mulkiy jihatdan mustaqildir yoki alohida mol-mulkka egadirlar. Ba’zan mulkiy munosabatlarda bunday belgilar bo’lmasligi ham mumkin. Masalan, soliqlar yig’imi va huquqbuzarlik uchun jarimalar solish orqali davlat byudjetini shakllantirish bo’yicha munosabatlar. Bunday hollarda taraflar o’rtasidagi munosabatda tenglik bo’lmay, aksincha, bu munosabatlar hokimiyat va bo’ysunishga asoslanadi, bu esa o’z navbatida taraflarning erk muxtoriyatini (o’z xohishiga ko’ra ish ko’rishni) istisno etadi. Bir tomonni ikkinchi tomondan hokimiyat bo’yicha bo’ysunuviga asoslangan bunday munosabatlar (masalan, soliq munosabatlari, moliya munosabatlari) ma’muriy huquq, moliya huquqi, soliq huquqini yoki boshqacha aytganda, ommaviy huquq majmuasining tartibga solish predmetini tashkil etadi.

Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo’yicha sotuvchi xaridordan tovar qiymatini to’lashni talab etsa, bu talab shartnoma tuzilganda xaridor o’zi ushbu shartga rozi ekanligiga asoslanadi. Agarda taraflardan biri tuzilgan shartnomani buzsa, vujudga kelgan nizo taraflarning o’zaro kelishuvi asosida hal etiladi yoxud nizo echimidan manfaatdor bo’lmagan uchinchi tomon – sud tomonidan hal etiladi. Agarda shaxsga tegishli pul mablag’lari soliq sifatida ushlab qolinayotgan bo’lsa, bunda shaxsning roziligi umuman talab etilmaydi, pulni olib qo’yishni uchinchi tarafning o’zi sudga murojaat qilmagan holda amalga oshirishga haqli.

YUqorida fuqarolik (xususiy) huquqiy munosabatlarda taraflarning erk muxtoriyati mavjud ekanligi ta’kidlangan edi. Xususiy-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining erk muxtoriyati (erk-irodasining avtonomligi) deganda, ularning mulkiy muomalaga kirishishga nisbatan, aynan qaysi kontragent bilan, qanday shartlar asosida kelishishga nisbatan erkin inon-ixtiyorining mavjudligini anglatadi, bunday masalalar bo’yicha echimlar, qarorlar ishtirokchilar tomonidan o’z tashabbuslariga ko’ra, tavakkal qilish asosida o’z mulkiy mas’uliyatini his qilgan holda qabul qilinadi. Ular o’z huquqlarini amalga oshirish yoki oshirmaslik, shu jumladan, sud orqali u yoki bu mulkiy talab qo’yish masalasini ham o’zlari hal etadilar.

Nihoyat, xususiy huquqiy munosabatlar ishtirokchilari mulkiy jihatdan mustaqildirlar. Umumiy qoidaga ko'ra, ular o'z mol-mulklariga nisbatan mulkdordirlar va xuddi shu sababli olingan hosil-daromadlarni o'zlashtiradi va ayni vaqtda kelib chiqadigan zararlar ham ularning zimmasiga tushadi. Ular o'z mol-mulklari bilan o'z majburiyatlari bo'yicha mulkiy muomalaning boshqa ishtirokchilari oldida javob beradilar. Bu esa haqiqiy jonkuyar va hisob-kitobga puxta tadbirkor bo'lishga undaydi hamda amalda shunga majbur qiladi.

Fuqarolik (xususiy) huquq sohasiga, shuningdek ba'zi nomulkiy munosabatlar ham kiradi, ularning ishtirokchilari (ushbu munosabatlar doirasida) ushbu nomulkiy munosabatlarni amalga oshirish, rasmiylashtirishda mustaqildirlar.

Xususiy huquq to'g'risidagi ta'limot nuqtai nazaridan fuqarolik huquqini fuqarolarning, shuningdek ular tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxslarning xususiy (mulkiy va nomulkiy) munosabatlarini tartibga soluvchi asosiy huquq tarmog'i sifatida ta'riflash lozim bo'lib, bu huquqiy munosabatlar ishtirokchilar tashabbusi bilan shakllanadi va ularning (xususiy) manfaatlarini qanoatlantirishga qaratiladi.

Ushbu ta'rifdan xususiy huquqiy va ommaviy huquqiy yondashuvlar o'rtasidagi tub, printsipial tafovutlar yaqqol ko'rinib turibdi. Ommaviy huquqiy yondashuvda davlat va jamoat (ommaviy) manfaatlarini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan hokimiyat – tashkilotchilar, majburiy asoslar ustunlik qiladi. Xususiy-huquqiy yondashuv esa, xo'jalik faoliyatida o'zlarining (xususiy) manfaatlarini amalga oshiruvchi ishtirokchilar tashabbuskorligi va mustaqilligi bilan bog'liq.

Albatta, iqtisodiyotni, mulkiy munosabatlarni tartibga solishda har bir yondashuv o'zining afzalliklariga va nuqsonlariga ega, shu sababli ham ularning hech biri hech qachon “sof holatda” qo'llanilmaydi. Masalan, favqulodda vaziyatlarda, ya'ni urush hollarida, tabiiy ofatlarda, ommaviy huquqiy asoslarni kuchaytirmasdan va keng qo'llamasdan aslo iloji yo'q. Boshqa tomondan olganda, tovarlar bozorida yakkahokimlikka (monopoliyaga) va g'irrom raqobatga qarshi kurash, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va shunga o'xshash boshqa vaziyatlarda xususiy-huquqiy asoslarni cheklashga to'g'ri kelishi tabiiy. Demak, muammo davlatning mulkiy muomalaga aralashuviga yo'l qo'yish yoki uni istisno etishda, taqiqlashda emas, balki bunday aralashuvni cheklash uchun qonunda uning doiralarini va shakllarini aniq-ravshan belgilab qo'yishda namoyon bo'ladi.

O'zbekistonda xususiy huquqning vujudga kelishi va rivojlanish tarixi fuqarolik huquqining vujudga kelishi va rivojlanish tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Ayni vaqtda xususiy huquq nisbatan kengroq tushunchadir. SHu sababli ham xususiy huquq o'z tarkibiga fuqarolik huquqidan tashqari xalqaro xususiy huquq, oila huquqi, mehnat huquqini ham qamrab oladi. Ushbu huquqiy tuzilmalar yig'indisi xususiy-huquqiy oilani tashkil etadi, degan qarashlar mavjud¹.

Davlat boshqaruvidagi munosabatlar uning ishtirokchilarining erkinligi va mustaqilligi tamoyillari asosida tashkil etilishi mumkin emas, chunki bu munosabatlarning xarakteri uning qatnashchilariga markazlashtirgan ta'sir bo'lishini va ular muayyan pog'onalar bo'yicha bo'ysunish tartibida joylashuvini nazarda tutadi. Iqtisodiyotda, ayniqsa, tovarlar ayirboshlash sohasidagi munosabatlarda (ya'ni, bozorda) esa aksincha, uning ishtirokchilariga tashabbus va tadbirkorlik berish uchun eng maksimal darajada erkinlik yaratish zarur.

Xususiy huquq va ommaviy huquq o'zaro bir-biri bilan bog'liq hamda bir-biriga ta'sir ko'rsatib turadi. Biroq, shuni ta'kidlash o'rinliki, bu ularning bir-birlari bilan qo'shib ketishiga olib kelmaydi, chunki yuqorida ta'kidlanganidek, ularni huquqiy tartibga solish yondashuvlarida tub, o'tib bo'lmas farqlar mavjud. Biroq, ular o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish ham doimiy, barqaror xarakterga ega. Masalan, fuqarolik protsessual huquqi ommaviy-huquqiy sohaga taalluqli bo'lsa ham, xususiy huquqiy ta'sirlar ostida tadbirkorlar o'rtasidagi nizolarni ko'rish jarayonida tortishuvchilikni kuchaytirib yubordi, nizolarni hal etishda hakamlik (nodavlat) shakllarini keng qo'llashga yo'l qo'yila boshlandi. Biroq shunga qaramay, protsessual tartib o'ziga xos bo'lgan ommaviy-huquqiy xususiyatni saqlab qolmoqda. Barcha rivojlangan davlatlar huquq-tartibotlarida xususiy huquq va ommaviy huquq ijtimoiy munosabatlarga huquqiy ta'sir etishning ikki turi sifatida, huquqiy tartibga solishning ikki mustaqil, alohida tarmoqlari sifatida mavjud.

Xususiy (fuqarolik) huquqni chuqurroq anglab etish uchun uning tushunchasiga, xususiyatlariga e'tibor berishimiz lozim. Xususiy huquq xo'jalikni bozor bo'yicha tashkil etishga asoslangan huquqiy tartibning o'zagi, negizidir. Tarixiy taraqqiyotni tahlil etish shuni ko'rsatadiki, xususiy-huquqiy tamoyillar, masalan, mulk daxlsizligi, shartnomalar, zarurat taqozosiga ko'ra, u yoki bu cheklovlarga duchor bo'lib turgan. Bunday cheklovlarning darajasi xarakteriga qarab huquqiy tizimlar turlari va tiplari farqlanadi.

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. -8 с.

SHunisi diqqatga sazovorki, eng qattiqqo'l va johil tuzumlarda ham eng og'ir va shafqatsiz cheklov sharoitlarida ham xususiy huquq (fuqarolik huquqi) sohasi hech qachon yo'q bo'lib ketmagan, chunki bizga ma'lum bo'lgan barcha tsivilizatsiyalar tovar xo'jaligi hamda tovarlar ayirboshlashsiz mavjud bo'lishi mumkin emas, bu istisno etiladi. Aslini olganda, xususiy huquq qadimgi Rim davrlaridan buyon shaxsning "qo'lini va yo'lini bog'lovchi" har qanday mahrumliklardan ozod bo'lish, erkin mulkdorlik, shartnomalarda erkinlik, vasiyat qilishda erkinlik va shu kabilarni muqarrar ravishda talab qiluvchi erkin iqtisodiy rivojlanish mahsulidir.

Bozor iqtisodiyoti shakllanishi jarayonida ilgari ommaviy-huquqiy sohaga kirgan munosabatlarni muayyan darajada tijoratlashuvi ro'y beradi. Masalan, erga nisbatan mutlaq davlat mulkchiligidan voz kechilgan muayyan hollarda erga nisbatan xususiy mulkchilik joriy etish mumkin bo'ldi, erga nisbatan ijara huquqini garovga qo'yishga yo'l qo'yildi. Lekin shunday bo'lsa ham aksariyat xorijiy mamlakatlardan farqli ravishda O'zbekiston Respublikasida er huquqi, tabiiy resurslarga nisbatan huquqlarning ommaviy huquq sohasidan to'la chiqib, xususiy huquq sohasiga o'tishi ro'y bergani yo'q. Biroq shunga qaramay, kontsessiya shartnomalari, mahsulot taqsimotiga oid bilimlarni qonuniy asoslarga ega bo'lgani ushbu sohada ham xususiy huquq o'z ta'sirini o'tkaza boshlaganidan darak beradi, deb aytish mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksida nikoh shartnomalarining mustahkamlab qo'yilganligi er-xotinga o'z mol-mulklarining huquqiy rejimlarini o'zlari belgilashlariga imkon beradi, bu esa oilaviy munosabatlarda xususiy huquqiy asoslar o'sib borishini ko'rsatadi. Oila huquqida nomulkiy elementlar mulkiy munosabatlarga nisbatan ustuvor ahamiyatga ega, shuningdek nikoh-oila aloqalari ixtiyoriy va teng huquqlilik asosiga quriladi, davlatning oilaviy ishlarga eng kam darajada aralashuvi tamoyili amal qiladi (asosan, voyaga etmagan bolalar, mehnatga layoqatsiz er-xotin manfaatlarini himoya qilish maqsadlaridagina davlat hokimiyat vakolatlaridan foydalanadi). Fuqarolik huquqi predmetida keng doiradagi nomulkiy munosabatlar (sha'n, qadr-qimmat, ishchanlik obro'sini qo'riqlash, ma'naviy ziyonni undirish, xususiy hayot sirlarini, xususiy daxlsizlikni huquqiy muhofaza qilish va h.k.) an'anaviy ravishda mavjudligini hisobga olgan holda oila huquqining xususiy huquqiy tabiati to'g'risida gapirish mumkin (ushbu hol barcha ilg'or huquq tartibotiga asoslangan mamlakatlarda istisnosiz amal qiladi).

Ba'zi mualliflar har holda uzil-kesil bo'lmasa ham mehnat huquqini xususiy huquqiy tabiatga ega, deb hisoblaydilar¹. Mehnat qonunchiligida mustahkamlab qo'yilgan mehnat shartnomasi to'g'risidagi qoidalar mehnat huquqi asosida yotadi va hozirgi bosqichda bu qoidalar yanada rivojlantirildi. Mehnat shartnomasi va fuqarolik shartnomasi o'rtasidagi umumiylikni ham yodda tutish lozim.

Ayni vaqtda mehnat-huquqiy munosabatlarini tartibga solishning asosiy yo'nalishini hali ham mehnat-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari uchun keng doiradagi maxsus sotsial kafolatlarni belgilash hisoblanadi. Bu kafolatlar tabiiyki, ijtimoiy ommaviy-huquqiy manfaatlarni ko'zlab belgilanadi va ommaviy-huquqiy usullar orqali ta'minlanadi. Demak, mehnat huquqida ommaviy-huquqiy asoslar hali ham kuchli ekanligini e'tirof etmoq lozim. Ayniqsa, mehnat huquqidan ajralib chiqqan ijtimoiy ta'minot huquqida bu hol yaqqol namoyon bo'ladi. Bu o'rinda shuni ham unutmaslik lozimki, qit'a, Evropa huquq tizimida, eng avvalo, german shoxobchasida mehnat huquqi xususiy-huquqiy tuzilma sifatida qaraladi.

Xalqaro xususiy huquq o'zining asosiy yuridik belgisi (predmeti va tartibga solish uslubi) bo'yicha hech qachon o'zining xususiy-huquqiy tabiatini yo'qotmagan (rivojlangan mamlakatlar huquqiy tartiboti taraqqiyoti nuqtai nazaridan olganda, albatta). Buning ustiga nazariy jihatdan olganda, u deyarli doimo fuqarolik huquqining tarkibiy qismi bo'lgan kichik tarmog'i sifatida qarab kelingan. Agar xalqaro xususiy huquqiy normalar an'anaviy ravishda amaldagi Fuqarolik kodeksining 6-bo'limida mustahkam o'rin olganligini e'tiborga olsak, u holda xalqaro xususiy huquqning xususiy huquq oilasining a'zosi sifatidagi o'rni bo'yicha hech qanday bahs-munozara bo'lishiga aslo o'rin yo'q.

Rivojlangan mamlakatlar huquq-tartibotida yuridik shaxslar to'g'risidagi fuqarolik-huquqiy normalar negizida, odatda, tijorat yuridik shaxslari huquqiy maqomini (ya'ni, ularning vujudga kelishi, ro'yxatdan o'tkazish tartibi, faoliyatini tashkil etish, boshqarish, qayta tashkil etish, tugatish tartibini) belgilovchi normalar korporativ huquq yoki «kompaniyalar huquqi» tushunchasida mujassamlanadigan o'ziga xos kichik tarmoqni ifodalaydi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ham korporativ huquq faol shakllanish bosqichida turibdi. Aktsiyadorlik jamiyatlari, to'liq va kommandit shirkatlar, mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar, xususiy korxonalar, ishlab chiqarish kooperativlari, xoldinglar – ushbu tijorat tuzilmalarining har biri haqida maxsus qonun hujjatlari qabul qilingan. Ayni vaqtda korporativ huquq mustaqil tarmoq bo'lmay, u xususiy huquq doirasida (savdo huquqi

¹ Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек., 1998. -9 с.

alohida ajralib chiqqan mamlakatlarda esa uning doirasida) mavjud bo'lishini unutmaslik lozim.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash o'rinliki, fuqarolik huquqi xususiy huquqning o'zagini tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi huquq tartibotidagi xususiy huquq tizimiga bugungi kunda fuqarolik huquqidan tashqari oila huquqi, xalqaro xususiy huquq ham kiradi, deb aytish mumkin.

1.4. O'zbekistonda fuqarolik huquqining asosiy rivojlanish bosqichlari

Fuqarolik huquqi kishilar o'rtasidagi kundalik hayotiy ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lgan odatdagi, doimiy, normal mulkiy munosabatlarni, shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga solganligi sababli ham u boshqa huquq tarmoqlariga nisbatan qadimiyroq ildizlarga ega, deb aytish mumkin. Insoniyat mavjudligining eng qadimgi davrlarida fuqarolik huquqi ko'proq odat huquqi me'yorlari ko'rinishida bo'lganligini tasavvur etish qiyin emas. O'zbekiston hududida qadimdan istiqomat qilgan ajdodlarimiz o'rtasidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ilk bosqichlarini musulmon huquqiga qadar bo'lgan davrdan boshlash mumkin. O'sha davrlarda amal qilgan huquq manbalari haqida biz juda ham kam ma'lumotlarga egamiz. Biroq bizgacha etib kelgan tarixiy manbalarga, masalan, "Avesto" kitobiga asosan aytish mumkinki, mol-mulk, majburiyat huquqi, meros masalalarini tartibga solishga qaratilgan muayyan manbalar mavjud bo'lgan¹. "Avesto"da kishilarning o'zaro muomala va munosabatlarida lafzdan qaytmaslik, qasamga sodiq bo'lish, savdo-sotiq ishlarida majburiyat va shartnomalarga qat'iy amal qilish, omonatni, ya'ni qarzni o'z egasiga vaqtida qaytarish kabi imonlilik va diyonatlilikni anglatuvchi ezgu xislatlarni ko'ramiz.

O'zbekiston hududida VI asrlardan to XX asr boshlariga qadar fuqarolik-huquqiy munosabatlar musulmon huquqi me'yorlari asosida tartibga solingan. Albatta, bunda musulmon huquqining sunniylik oqimi, xanafiya mazhabi asosiy o'rin egallagan. Musulmon huquqi amal qilgan davrlarda huquqning asosiy manbai Qur'oni Karim hisoblangan. Qur'oni Karimda mol-mulk, meros, vasiylik va homiylik, hadya, xayr-ehson, majburiyat munosabatlarida ahdga sodiqlik va shu kabi masalalarni tartibga soluvchi ko'rsatmalar mavjud. Qur'oni Karimda tartibga

¹ Бобоев Х., Хасанов С. Авесто-маънавиятимиз сарчашмаси. -Тошкент: Адолат., 2001. -52 б.

solinmagan fuqarolik-huquqiy munosabatlar sunna, ijmo, qiyos orqali tartibga solingan¹.

Sunna – Muhammad payg'ambar (s.a.v.)ning so'zlari, ko'rsatmalari, xatti-harakatlaridir. Ular Hadislar ham deyiladi. Hadislar Qur'ondan keyingi ikkinchi muqaddas manba hisoblanadi.

Ijmo – Qur'on va Hadisda aniq ko'rsatma berilmagan huquqiy masalalarni hal etishda faqihlar va mujtahidlarning ko'rsatmalariga asoslanib hukm chiqarish, ya'ni fatvo berishdir.

Qiyos – islomda shariat manbalaridan biri bo'lib, Qur'on, Sunna, Ijmoda biror huquqiy masalaga aniq javob topilmaganida, uni shunga o'xshash masalaga taqqoslash yo'li bilan hukm chiqarishdir.

SHuni faxr bilan aytishimiz mumkinki, musulmon huquqini shakllanishida va rivojlanishida buyuk ajdodlarimiz Burhoniddin Marg'inoniy, Imom al-Buxoriy, Ubu Iso Muhammad bin Iso Termiziylar muhim rol o'ynadilar. Ular tomonidan musulmon huquqining muhim manbai Hadislar to'planib, tizimga solindi, sharhlar tayyorlandi. Ayniqsa, Marg'inoniyning "Hidoya" nomli ko'p tomli asari asrlar davomida musulmon huquqida asosiy qo'llanma sifatida xizmat qilmoqda.

Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Markaziy Osiyo, shu jumladan, O'zbekiston hududining katta qismi (Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonligi) Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olindi. SHu sababli ham O'zbekiston hududida erli aholi uchun musulmon huquqi me'yorlari bilan birga, XIX asr oxirlari va XX asr boshlaridan Rossiya imperiyasining fuqarolik qonunlari qo'llana boshlandi. Bu qonunlar faqat erli, tub joyli bo'lmagan kishilargagina qo'llangan, deb o'ylash noto'g'ri bo'lur edi. O'sha vaqtlarda tub joy aholisi ham kompaniyalar, shirkatlar, zavodlar, korxonalar, banklar tashkil eta boshlagan, Rossiya va boshqa xorijiy tijoratchilar bilan faol munosabatga kirishgan². Ularning qimmatbaho qog'ozlar, tijorat bilan bog'liq munosabatlari bevosita Rossiya fuqarolik qonunlari bilan tartibga solina borgan. Demak, bu davrlarda fuqarolik munosabatlari o'ziga xos dualistik asoslar – musulmon huquqi va Rossiya imperiyasi qonunlari bilan tartibga solingan, desak bo'ladi.

¹ Musulmon huquki manbalari haqida qarang: Burxoniddin Al-Marfinoniy. Xidoya. 1 jild. -Toshkent: Adolat. 2000.; Muxtasar. -Toshkent: Ch'lon., 1994. Xadislari. 1, 2, 3, 4 tomli. -Toshkent: Qomuslar nashriyati, 1991-1994.; Raхmonкулов X.P. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи., 1997. -20-36- б.

² Батафсил қаранг: И.Б. Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. - Тошкент: Фан., 1988. -60-65 б. Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари - фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Тошкент: ТДЮИ, 2004. -10-15 б.

Bunday dualistik asoslar Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalari fuqarolik qonunlariga ham xos bo'lgan. To'g'ri, ushbu respublikalarda yagona kodifikatsiyalashgan fuqarolik qonuni bo'lmagan (Xorazm Respublikasi bundan mustasno. Chunki u erda 1924 yilning 7 noyabrda Grajdanklik kodeksi qabul qilingan). SHariat, odat bilan birga, RSFSR qonunchiligi asosida ishlab chiqilgan me'yorlar ham amal qilgan. Mulkchilik munosabatlarida xususiy mulk bilan bir qatorda davlat mulki, vaqf mulki, turli kooperativlar mulki mavjud bo'lgan. SHartnomalar ko'pincha og'zaki, katta summalarda bo'lsa guvohlar ishtirokida, ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lsa yozma ravishda tuzilgan¹.

O'zbekistonda fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda sovet davri bir tekis kechmaganligi, ziddiyatli bo'lganligini qayd etmoq kerak. 1917 yilgi Oktyabr to'ntarishidan keyingi dastlabki "harbiy kommunizm" davrlarida amalda korxonalar o'rtasida pulsiz muomala – naryadlar asosida mahsulotlar ayirboshlash, kartochkalar orqali iste'mol mollari taqsimoti amalga oshirilgan, erkin savdo taqiqlangan². Bu davr shu bilan yakunlandiki, xususiy mulkchilik va tovar-pul munosabatlariga nafrat bilan qaragan marksistik hokimiyat yangi iqtisodiy siyosat davriga o'tishga, an'anaviy fuqarolik-huquqiy institutlaridan foydalanishga majbur bo'ldi. 1922 yil 31 oktyabrda VTSIK RSFSR Grajdanklik kodeksini qabul qildi va u 1923 yil 1 yanvardan boshlab amalga kirdi. Bu kodeks keyinchalik boshqa ittifoqdosh respublikalarning, jumladan, O'zbekiston SSRning ham grajdanklik kodeksiga namuna bo'ldi³.

Turkiston ASSR 1924 yil dekabr oyigacha avtonom respublika sifatida RSFSR tarkibida bo'lganligi sababli, RSFSR qonunlari, jumladan, yuqorida aytilgan Grajdanklik kodeksi ham Turkiston hududida bevosita amalda bo'ldi. O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil topgandan so'ng O'zSSR Revolyutsion komiteti 1924 yil 27 noyabrda qaror qabul qilib, unda hokimiyatning tegishli organlari tomonidan O'zbekiston SSR uchun umumiy qonunlar tasdiqlanguncha uning tarkibiga kiradigan hududlarda SSSR Hukumati tomonidan qabul qilingan qonunlar va O'zbekiston SSRning tegishli hududlarida qo'llanib kelingan mahalliy qonunlar amalda bo'lib hisoblanishi⁴ belgilandi.

¹Раҳманқулов Х. Возникновение и развитие гражданского законодательства Узбекской ССР.// Правоведение. 1975. №6. -66-72 б.; И.Б.Закиров. Становление и развитие советского гражданского права в БНСР и ХНСР. - Тошкент: Фан, 1988. -60-64 б.

² Гражданское право. ч.1. -М.: Юр. Издат, 1998. -31 с.

³ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг граjdanklik хукуки. 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар тахрири остида). 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи., 1988. -18 б.

⁴ Ўзбекистон ССР Қонунари тўплами. –Тошкент: 1925. 1-сон. 2-модда.

O'zSSR tarkibiga kirgan sobiq Turkiston ASSR hududida, so'ngra Markaziy Osiyo respublikalarining milliy davlat chegaralanishi o'tkazilishi munosabati bilan O'zSSR tarkibiga o'tgan sobiq Buxoro va Xorazm Xalq respublikalari hududlarida O'zbekiston SSR Markaziy Ijroya Komitetining 1928 yil 28 yanvar tarixiy qaroriga ko'ra RSFSRning 1922 yilgi Grajdanklik kodeksi amalda bo'lishi belgilandi¹. Ushbu kodeksga "O'zSSR chegarasida amalda bo'lgan Grajdanklik kodeksi" yoki "O'zSSRda amalda bo'lgan Grajdanklik kodeksi" degan nom berildi. O'zSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va Xalq Komissarlari Kengashining 1929 yil 13 aprel qaroriga muvofiq esa O'zSSR chegarasida bo'lgan Grajdanklik kodeksiga "O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining Grajdanklik kodeksi" nomi berildi². O'zbekiston hududida ham amal qila boshlagan GKning matniga O'zbekiston mustaqil o'zgarishlar kiritishga haqli ekanligi belgilab qo'yildi³. O'zbekiston Respublikasida to XX asrning 60-yillari boshlarigacha amal qilgan fuqarolik qonunchiligi o'z davri ziddiyatlarini mazmunida aks ettiradi. Amalda fuqarolarning o'z fuqarolik huquqlarini amalga oshirish imkoniyatlari chegaralangan, xususiy mulk, tadbirkorlik taqiqlangan, huquq me'yorlarida mafkuraviy aqidalar ustuvor o'rinni egallagan edi. Deyarli barcha mol-mulk davlat qo'lida to'plangan, kuchli ma'muriy-buyruqbozlik tizimi, harbiylashtirilgan tartib-intizom fuqarolik qonunlari ta'sirini amalda zaiflashtirgan edi.

O'tgan asr 50-yillari o'rtalarida SSSR Grajdanklik kodeksi loyihasi ishlab chiqildi. Bu holat Ittifoqdagi respublikalarning nomiga bo'lsa ham, davlat suvereniteti mavjudligini amalda yo'qqa chiqarib, yagona qonunni joriy etishga olib kelishi mumkin edi. Biroq 1957 yilda SSSR Konstitutsiyasiga kiritilgan o'zgarishlar, ya'ni "iliqlik" (ottepel) davri bu g'oyani amalga oshirishga to'siq bo'ldi.

1956-1964 yillarda fuqarolik qonunchiligini kodifikatsiyalash bo'yicha tsivist olimlar o'rtasida juda katta bahs-munozaralar bo'lib o'tdi. 1961 yilda SSR Ittifoqi va ittifoqdosh respublikalar Grajdanklik qonunchiligi asoslarining qabul qilinishi bu bahslarga chek qo'ymadi. Bu bahslar ostida davlatga tegishli korxonalariga iqtisodiyotda yakka hukmronlik qilgan shart-sharoitlarda ular o'rtasidagi munosabatlarni fuqarolik qonunchiligi bilan emas, balki xo'jalik huquqi bilan tartibga solish, ishlab chiqarish va ayirboshlashdagi bo'ysunish (vertikal) va

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг гражданлик ҳуқуқи. 1-қисм. (А.А.Аъзамхўжаев ва Ф.Х.Сайфуллаевлар таҳрири остида). 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -18 б., Зокиров И.Б. Становление и развитие советского граждансконо права в БНСР и ХНСР. –Ташкент: Фан, 1988.

² Зокиров И.Б. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик ҳуқуқи. 2-нашр. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. -280 б.

³ Гражданское право. ч.1. -М.: Юр. Издат, 1998. -49 с.

shartnomali (gorizontal) munosabatlarni muayyan ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan tartibga solish yoki fuqarolik qonunchiligini bu munosabatlarni tartibga soluvchi huquq sohasidagi mavqeini saqlab qolish haqidagi qarashlar yotar edi.

SSR Ittifoqi va ittifoqdosh respublikalar Grajdanlik qonunchiligi Asoslari asosida ishlab chiqilgan va 1963 yil 23 martda qabul qilingan O'zbekiston SSRning Grajdanlik kodeksi 8 bo'lim, 622 moddadan iborat bo'lgan. Uning mazmunicha kommunistik mafkura aqidalari singdirilgan bo'lib, bu uning davlat mulkining imtiyozli huquqiy holatidan, fuqarolarning mulk huquqi cheklanganligi, jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish imkoniyatlari nazarda tutilmaganligi, juda ko'p masalalarni tartibga solish mahkamaviy hujjatlar ixtiyoriga berib qo'yilganligi va shu kabi holatlarda o'z aksini topgan.

O'zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligiga erishgach, mamlakatimizda bozor munosabatlarini qaror toptirish, huquqiy demokratik davlatni shakllantirish bosh maqsad sifatida belgilab olindi. Amaldagi GK esa bu vazifalarni bajara olmas edi.

SHu sababli ham o'sha davrdan boshlab fuqarolik qonunchiligi rivojida yangi bosqich boshlandi. Bu bosqichning xarakterli xususiyati shundaki, bunda GKning iqtisodiyot sohasini tartibga soluvchi me'yorlari amalda qo'llanmay qo'yildi. Ularning o'rniga "Mulkchilik to'g'risida"gi, "Tadbirkorlik to'g'risida"gi, "Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida"gi, "Kooperatsiya to'g'risida"gi, "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi yangi qabul qilingan qonunlar ishlay boshladi. Ushbu qonunlarda xususiy mulk, tadbirkorlik o'zining huquqiy asoslariga ega bo'ldi, jamoat birlashmalari, turli tadbirkorlik tuzilmalari tashkil etishga va faoliyat yuritishiga keng yo'l ochildi hamda ularni amalga oshirish kafolatlari belgilab qo'yildi. Plan-rejaning iqtisodiyotda shartnomalarga nisbatan ustunligi bekor qilindi. YUqorida sanab o'tilgan qonunlar o'tish davrida fuqarolik qonunchiligining o'zagini tashkil etdi, deb aytish mumkin. Ayni vaqtda eski GKning ayrim me'yorlari bozor munosabatlari tizimini shakllantirishga to'sqinlik qilishi mumkin edi. Bu salbiy ta'sirni bartaraf etish talab etildi. 1992 yilda O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilingandan keyin O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasi GK 96-moddasi 2-qismini, ya'ni davlat mulkini qonunsiz egallashlaridan qaytarib olish bo'yicha talablarga nisbatan da'vo muddatini qo'llamaslik haqidagi me'yorni, Respublikamizda barcha mulk shakllarining tengligi va teng huquqiy himoya qilinishi xususidagi Konstitutsiyaning 53-moddasiga zid

deb topdi, shu sababli ham u yuridik kuchga ega emas, deb belgilandi. Ayni vaqtda GKning bittadan ortiq uy-joyga shaxsiy egalik huquqining bekor bo'lishi haqidagi normasi (GK 121-modda), yuridik shaxslar o'rtasidagi, o'zaro talablarga nisbatan qisqartirilgan da'vo muddati belgilash haqidagi norma (GK 84-modda)lar ham bekor bo'ldi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan keyin fuqarolik qonunlarini tubdan qayta qurish, bozor tizimi, huquqiy demokratik davlat talablari, rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida yangilash vazifasi ko'ndalang qo'yildi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda eski GK o'rniga og'irlik markazini o'z zimmasiga olgan joriy qonunlarni uzviy bog'laydigan, yaxlit tizimga soladigan, ular o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlaydigan yangi FK ishlab chiqish lozim edi. Mamlakatimizda bu boradagi sa'y-harakatlar 1992 yil o'rtalaridan boshlandi. Avvaliga bu jarayon respublikamiz tsivilist olimlari guruhi faoliyati doirasida kechgan bo'lsa, keyinchalik keng miqyoslarga ko'chdi. MDH davlatlari, shu jumladan, Rossiya, Qozog'iston, Ukraina, Evropa mamlakatlari olimlari bilan respublikamiz olimlari ham MDH mamlakatlari uchun FK modelini yaratishda hamkorlik qilishdi. Bunday hamkorlikning zarurati quyidagilar bilan izohlanadi:

–birinchidan, MDH mamlakatlari, shu jumladan, O'zbekiston bozor munosabatlari tizimini qaror toptirishni o'z pirovard maqsadlari qilib belgilashdi. Bozor munosabatlari tizimi huquqiy asoslari barcha uchun umumiy jihatlarga ega. Demak, ushbu umumiy jihatlarni har qaysi MDH davlati yakka-yakka ishlab chiqqanidan ko'ra, birgalikda, hamkorlikda ishlab chiqishi maqsadga muvofiq edi;

–ikkinchidan, bunday hamkorlikda, Evropa mamlakatlari tsivilist olimlari ishtirokida FK modelini yaratish rivojlangan mamlakatlar fuqarolik qonunlarining eng ilg'or tajribasidan foydalanishga imkon berardi;

–uchinchidan, FKning yagona modeli (namunaviy andozasi) asosida MDH mamlakatlari o'z fikrlarini ishlab chiqarishlari bu mamlakatlar va rivojlangan mamlakatlar fuqarolik qonunlarining bir-birlariga yaqinlashuviga, ular o'rtasida ziddiyatlar yoxud nomuvofiqliklarni kamaytirishiga, oxir-oqibatda o'ziga xos yagona huquqiy maydon vujudga kelishiga ko'maklashdi. Bu esa mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy, ilmiy, madaniy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qildi.

O'zbekistonda yangi FKni ishlab chiqishda, eng avvalo, fuqarolik qonunchiligining tarkibi to'g'risida bahs-munozaralar bo'lib o'tdi. Bunda, asosan, Evropa mamlakatlarining ba'zi olimlari O'zbekistonda FKdan

Savdo kodeksini alohida ajratib chiqarishni taklif etdilar. Xususiyl huquq tizimini ikkiga ajratadigan dualistik tizimda fuqarolik huquqi va savdo huquqi alohida-alohida huquq sifatida mavjud bo'radi va bu qator rivojlangan mamlakatlarda amal qiladi (masalan, Frantsiya Savdo kodeksi (1807y.), Germaniya Savdo tuzuklari (1896y.), AQSH Namunaviy Savdo kodeksi (1958y.). Biroq bu nuqtai nazar O'zbekiston Respublikasining fuqarolik qonunchiligini kodifikatsiyalashtirish jarayonida sezilarli ta'sir ko'rsata olmadi va rad etildi. Buning o'ziga yarasha sabablari bor edi. Birinchidan, mamlakatimizda ma'muriy-buyruqbozlik tizimi oqibatlarini bartaraf etish, bozor munosabatlari tizimiga o'tish bosqichida birdaniga fuqarolik qonunchiligini ikkiga bo'lish, uni qo'llash amaliyotda jiddiy qiyinchiliklar, anglashilmovchiliklarni keltirib chiqarishi, tsivilist olimlar guruhida ixtisoslashuv, bo'linishga olib kelishi va bu esa fuqarolik huquqi fani rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin edi. Ikkinchidan esa, hozir butun dunyoda fuqarolik va savdo huquqi normalarining yaqinlashuvi, unifikatsiyalash jarayoni ketayotgan bir vaqtda mamlakatimizda fuqarolik huquqini ikkiga ajratish dunyo mamlakatlaridagi fuqarolik qonunlari umumiy rivojlanish yo'nalishiga nomuvofiq bo'lgan bo'lur edi.

SHuni ta'kidlash o'rinliki, yangi FKni ishlab chiqish va amalga kiritish bilan fuqarolik huquqining rivojlanish jarayoni to'xtab qolgani yo'q. Aksincha, bugun o'z rivojining yangi bosqichiga qadam qo'ymoqda. Bunday asosiy strategik yo'nalish bozor munosabatlari tizimini mustahkamlash, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni amalga oshirish jarayonini erkinlashtirish, shaxsiy huquqlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solish va muhofaza qilish darajasini yuqoriga ko'tarish hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda fuqarolik huquqining rivojini quyidagi davrlar va bosqichlarga bo'lish mumkin:

1. Musulmon huquqi davri. Bu XIX asrning 2-yarmigacha davom etgan.

2. Dualistik davr. Bu davr XIX asr oxiri va XX asr boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davrda fuqarolik munosabatlari musulmon huquqi normalari bilan birga ayrim sohalarda Rossiya imperiyasi qonunlari bilan ham tartibga solingan.

3. Sovet davri. Bu davr bir necha bosqichlarga bo'linadi. Birinchi bosqich 1917-1924 yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda Turkiston, shartli ravishda Buxoro va Xorazm Respublikalarida amal qilgan fuqarolik normalarining o'ziga xosligini ko'rsatish mumkin. Ikkinchi bosqich 1925 yildan to 60-yillar boshlarigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Bunda fuqarolik qonunlarining ahamiyati, ayniqsa, iqtisodiyot sohasida juda kam

bo'lgan. Uchinchi bosqich o'tgan asrning 60-yillar boshlaridan to 80-yillar oxiriga qadar davom etgan. Bu davrda ma'muriy tizim ustuvorligi sharoitida fuqarolik normalari amal qilgan.

4. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi bilan fuqarolik qonunchiligi rivojida sifat jihatdan yangi davr boshlandi. Bu davrni ham ikki bosqichga bo'lish mumkin. Birinchi bosqichda – 1991 yildan 1997 yilgacha fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda asosiy og'irlik markazi eski GKga emas, yosh, mustaqil davlatning joriy qonunlari zimmasiga tushgan. Yangi FK amalga kiritilgandan boshlab esa fuqarolik qonunchiligi rivojining yangi bosqichi boshlandi.

1-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Fuqarolik huquqi tushunchasiga ta'rif bering?
2. Fuqarolik huquqining vazifalari nimalardan iborat?
3. Qanday mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadi?
4. Fuqarolik huquqi munosabati doirasiga kiruvchi nomulkiy munosabatlar haqida tushuncha bering?
5. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda tashkiliy-huquqiy munosabatlarning o'rni qanday?
6. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish metodlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Fuqarolik huquqida imperativ me'yorlardan ko'ra, dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanishi nimani anglatadi?
8. Fuqarolik huquqi funktsiyalari haqida tushuncha bering?
9. Fuqarolik huquqi tamoyillarining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
10. Fuqarolik huquqida tenglik tamoyilining mazmuni qanday?
11. Fuqarolik-huquqiy normalar qanday tarmoqlarga bo'linadi?
12. O'zbekistonda fuqarolik huquqining asosiy rivojlanish bosqichlari haqida tushuncha bering?

Ikkinchi bob

HOZIRGI ZAMON FUQAROLIK HUQUQINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Bobning maqsadi: Hech qaysi davlat yolg'iz o'zi rivojlana olmaydi. Bundan huquq sohasi ham mustasno emas. Dunyoda amal qiluvchi turli huquq tizimlaridagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ijobiy jihatlarini o'zlashtirish, fuqarolik qonunchiligini takomillashtirish uchun ham hozirgi zamonda amal qiluvchi asosiy fuqarolik-huquqiy tizimlari haqida tasavvurlarga ega bo'lish talab qilinadi. Zero hozirgi zamonda barcha fuqarolik huquqi tizimlari o'rtasida o'zaro yaqinlashuv, bir-biridan andoza olish, implantatsiya jarayoni kechmoqda. Bu jarayon asosan, iqtisodiy, ilmiy-ijodiy, madaniy sohalaridagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalarda yaqqol namoyon bo'lmoqda.

SHu ma'noda darslikning mazkur bobida hozirgi zamonda amal qiluvchi asosiy fuqarolik-huquqiy tizimlar – qit'a va ingliz-amerika huquq tizimlarida fuqarolik huquqining ayrim institutlarini tartibga solish masalalari, shuningdek fuqarolik-huquqiy munosabatlarni musulmon huquqi tizimida tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari ochib berildi.

2.1. Hozirgi zamonda amal qiluvchi asosiy fuqarolik-huquqiy tizimlar

Hech qaysi mamlakat, davlat, xalq hozirgi zamon sharoitlarida fuqarolik huquqsiz ijtimoiy munosabatlarni samarali tartibga sola olmaydi. Hatto dunyoni qaysi bir ovloq chekkasida hali ham o'rmonlar, chakalakzorlarda istiqomat qiluvchi yovvoyi qabilalarda ham o'zaro mahsulotlar, buyumlar ayirboshlash, savdo-sotiq munosabatlari eng ibtidoiy ko'rinishlarda ro'y beradi va ularni tartibga soluvchi odat, patriarxal huquq qoidalarining anchagina qismi fuqarolik-huquqiy xarakterga ega.

Hozirgi vaqtda dunyoda amal qiluvchi uch asosiy huquq tizimlari – qit'a huquq tizimi, umumiy huquq tizimi va musulmon huquqi tizimida fuqarolik huquqi o'ziga xosliklarga ega.

Albatta, fuqarolik-huquqiy tizim shartlari tushunchasi aslida fuqarolik-huquqiy tizim mavjud huquq tizimidan kelib chiqadi. SHu bilan birga, mavjud fuqarolik-huquqiy tizimlar o'rtasida yaqinlik, o'zaro uzviylik ham borligini inkor etib bo'lmaydi. Bunday yaqinlik, uzviylik

kishilar, davlatlar o'rtasidagi mustahkam iqtisodiy, madaniy aloqalar tufayli vujudga kelgan, huquq tizimlari esa, bir-birlaridan andoza olishgan, o'zaro boyishgan.

Har qanday tizim kabi fuqarolik-huquqiy tizimlar ham muayyan tarkibiy qismlardan iborat. Fuqarolik-huquqiy tizim tarkibiy qismlariga huquq manbalari, ularning tarkibi, fuqarolik huquqining ichki tuzilishi, me'yorlarning qismlar, bo'limlar, boblar, quyi sohalar, institutlar bo'yicha taqsimlanishi, huquqni qo'llash amaliyoti, huquqqa va uning amaliyotiga nisbatan doktrinalar kiradi. YUqoridagi tarkibiy qismlar musulmon, qit'a (roman-german) va umumiy (ingliz-amerika) huquq tizimlarida yaqqol namoyon bo'lsa, patriarxal huquq tizimida zaif tarzda aks etadi. Qit'a huquq tizimi asosan Evropa qit'asi mamlakatlarini (Buyuk Britaniyadan tashqari) qamrab olgan, shuning uchun ham u qit'a huquq tizimi nomini olgan. Bundan tashqari bu tizimga Lotin Amerikasining ko'p mamlakatlari, Koreya, Xitoy va boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar kiradi. Umumiy huquq tizimi AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada, Avstraliya, Hindiston, YAngi Zelandiyada qo'llanadi. Musulmon huquq tizimi YAqin va O'rta SHarq mamlakatlari – Eron, Saudiya Arabistoni, Afg'oniston, Liviya, Malayziya, Iordaniya va shu kabi davlatlarda qo'llaniladi. Tropik Afrika mamlakatlarida, Arabiston yarim orolining sharqiy qismidagi ko'chmanchi qabilalarida, Janubiy SHarqiy Osiyoning milliy ozchiligini tashkil etuvchi xalqlarida patriarxal hayot tarzi sababli patriarxal huquq tizimi qo'llaniladi.

MDH mamlakatlari, shu jumladan, O'zbekiston fuqarolik huquqi tizimi qit'a huquq tizimiga mansub, deb hisoblash joiz.

Hozirgi zamonda barcha fuqarolik huquqi tizimlari o'rtasida o'zaro yaqinlashuv, bir-biridan andoza olish, implantatsiya jarayoni kechmoqda. Bu jarayon asosan, iqtisodiy, ilmiy-ijodiy, madaniy sohalardagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalarda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ayrim sohalari bo'yicha xalqaro Konventsiya, davlatlararo bitimlar, Butunjahon Savdo Tashkiloti, Evropa iqtisodiy hamjamiyati, Butunjahon Intellektual mulk Tashkiloti, Xalqaro tadbirkorlik Palatasi va boshqa qator umumjahon, mintaqaviy va davlatlararo tuzilmalarning faoliyati bu sohada o'ziga xos turtki bermoqda, uni maqsadga muvofiq tarzda yo'naltirmoqda. Ayni vaqtda ayrim sohalarda (masalan, meros, ayrim turdagi bitimlar va shu kabi) bunday yaqinlashuv jarayoni kuzatilmayapti. SHu sababli ham turli fuqarolik huquq tizimlari o'rtasida tafovutlar yaqin kelajakda bartaraf etilishiga umid qilish qiyin.

Biz quyida qit'a, umumiy va musulmon fuqarolik huquq tizimlarini ko'rib chiqamiz.

Qit'a huquq tizimi.

Qit'a huquq tizimining tarixiy ildizlari Rim xususiy huquqiga borib taqaladi. Evropa huquqshunos olimlari tomonidan rim xususiy huquqi normalarini takomillashtirish asosida qit'a davlatlarida milliy fuqarolik huquqi tizimlari vujudga keldi. Biroq ushbu milliy huquq tizimlarida qadimgi Rim xususiy huquqining juda ko'p tushunchalari, institutlari, iboralari va ba'zan huquq normasi novellalari aynan saqlanib qolganini ko'rish mumkin.

Qit'a huquq tizimida huquqni ommaviy va xususiy huquq sohalariga ajratish xarakterli belgidir. Ommaviy huquq – bu siyosiy hokimiyatni tashkil etish va amalga oshirishni tartibga soladi, u jamiyat manfaatlarini ifodalaydi, uning asosida davlat hokimiyati turadi. Xususiy huquq – tsivil huquqi (fuqarolik huquqi) alohida kishilar, xususiy shaxslar manfaatlariga xizmat qiladi. Bu shaxslar fuqarolik-huquqiy munosabatlarida teng huquqqa egadir va ularning hech biri alohida imtiyozlarga ega emas.

Qit'a huquq tizimida ham yagonalik, bir xillik mavjud emas. Unda ikki asosiy yo'nalish Germaniya va Frantsiya fuqarolik qonunchiligi farqlanadi. Evropa davlatlari o'z fuqarolik qonunchiligini shakllantirganda ushbu davlatlarning yo unisi yoki bunisidan andoza olganlar. Fuqarolik huquqining roman guruhi asosida 1804 yilda qabul qilingan Frantsiya fuqarolik kodeksi (u Napoleon fuqarolik kodeksi degan nom bilan ham mashhur), german guruhi asosida esa 1896 yilda qabul qilingan Germaniya fuqarolik tuzuklari yotadi.

Frantsiya fuqarolik kodeksi institutsiyaviy, deb nomlanadi (u YUstinian kodifikatsiyasining bir qismi bo'lgan rim huquqi bo'yicha oddiy darslikning institutsiyalaridan o'zlashtirilgan). Institutsiyaviy tizim fuqarolik-huquqiy normalarni quyidagi qismlarga guruhlashtiradi: 1) shaxslar (ya'ni huquq sub'ektlari); 2) ashyolar (huquq ob'ektlari) va ashyoviy huquqlar; 3) da'volar va ushbu da'volar bo'yicha majburiyatlar. Keyinchalik bu tizim takomillashuvi natijasida undan protsessual normalar chiqarilib, sof moddiy huquq normalari qoldirildi, umumiy qoidalar va boshqa bo'limlar bilan boyitildi.

Fuqarolik huquqi tizimining germaniya yo'nalishi "german guruhi kodeksi" deb ataladi, chunki u yustinion kodifikatsiyasining Degest (kodeks) lariga asoslanadi. Uning mohiyati shundaki, xususiy huquq normalari avval boshdanoq moddiy va protsessual huquq normalariga bo'linadi hamda protsessual huquq normalari alohida holda mavjud

bo'ladi. Ayni vaqtda barcha moddiy huquq normalari fuqarolik huquqining barcha institutlariga taalluqli bo'lgan normalar (ular "Umumiy qism" deb atalib, unda huquq sub'ektlari, huquq ob'ektlari, huquqlarning mazmuni, shu jumladan ularni amalga oshirish va himoya qilishga doir umumiy qoidalar o'z aksini topgan) bilan alohida institutlarga – ashyoviy huquqlar, majburiyatlar, oila va meros huquqlariga bag'ishlangan normalar (maxsus qism)ga bo'lingan. Foydalanishga qulayligi jihatidan hamda yuridik texnikasi nuqtai nazaridan olganda, pandekt tizimi institutsional tizimdan afzalroqdir. Bunday qulaylik umumiy va maxsus qismlarga bo'linishda ham yaqqol namoyon bo'ladi (institutsional tizimda esa umumiy qoidalar har bir institut bo'yicha qayta-qayta takrorlanishi mumkin). Biroq uzoq davrlik taraqqiyot davomida bu tizimlar o'rtasida yaqinlashuv jarayoni ketganini va hozir bular mustaqil tizim sifatida xususiyatini yo'qotganligini bugungi kunda e'tirof etish mumkin. Evropa mamlakatlari o'rtasida faol hamkorlik kuchaygan shart-sharoitlarda pandekt va institutsion yo'nalishlari yagona qit'a huquq tizimining tarkibiy qismlariga aylanib qoldi.

Qit'a huquqi tizimi manbalari haqida so'z ketganda, uni muayyan huquqiy ta'limotlar (doktrinalar), eng avvalo, Rim huquqi ta'siri ostida rivojlanganini qayd etish lozim. Bu huquq tizimi normalarini shakllantirishda ilmiy mavhumlashtirish, inson aql-idroki va omillar faoliyati hal qiluvchi rol o'ynaganini ta'kidlash lozim. Ko'pchilik hayotiy voqealar, vaziyatlar huquqiy ta'limot orqali qarab chiqiladi va unga moslashtiriladi. Qit'a huquq tizimi yondashuvining mohiyati u yoki bu amaliy echimni topish va uni qiyomiga etkazish emas, balki asosiysi umumiy namunaviy tamoyilni ishlab chiqish, keyin uning yordamida ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish hisoblanadi.

Demak, qit'a huquq tizimida asosiy manba qonunlar hisoblanadi va ular ichida Fuqarolik kodeksi markaziy o'rinni egallaydi. Fuqarolik kodeksi va qonunlarning normalari umumiylikdan xususiylikka, mavhumlikdan aniqlikka yo'naltiriladi. Bunda yuristning asosiy vazifasi – muayyan holatni, vaziyatni pozitiv huquqning u yoki bu normasi ta'siri ostiga tushirish hisoblanadi. Alohida qonunlar Fuqarolik kodeksiga bo'ysundirilgan holda yaratiladi va qo'llanadi.

Qit'a huquq tizimida odat huquqi manbalar sifatida juda kam ahamiyatga ega. Huquqiy tartibga solishda asosiy tayanch markazi qonun hisoblanadi. Mohiyatan olganda, odatlar amaldagi pozitiv huquqni to'ldiruvchi ish muomalasi odatlari ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, qit'a huquq tizimida pretsedent huquqi mavjud emas. To'g'ri, ba'zi mamlakatlarda sud amaliyoti huquq manbai sifatida e'tirof etilsa ham, bu faqat tor doirada, qonun bilan tartibga solinmagan yoxud to'liq tartibga solinmagan munosabatlarga nisbatangina qo'llanadi. Ayni vaqtda huquqdagi kamchiliklarni qonunchilik yordamida bartaraf etishning aniq yo'llari mavjud, bu esa kamchiliklarni amaliyot orqali bartaraf etishga zarurat qoldirmaydi.

Qit'a huquq tizimida shaxslar to'g'risidagi normalar ikki qismga bo'linadi: 1) jismoniy shaxslar to'g'risida; 2) yuridik shaxslar to'g'risida. Jismoniy shaxslarning huquq layoqati ularning huquq va burchlarga ega bo'lish layoqati, muomala layoqati, qobiliyati sifatida ta'riflanadi. Huquq layoqati barcha uchun teng bo'lib, uning mazmuni pozitiv huquq bilan belgilab qo'yilgan. Insonning sog'lig'i va yoshiga qarab muomala layoqatining bir qancha darajalari belgilangan. Muomala layoqatining hajmi pozitiv huquq bilan belgilanadi.

Qit'a huquqida yuridik shaxslar haqida batafsil ishlab chiqilgan ta'limot (doktrina) mavjud. Yuridik shaxs o'ziga xos mavhumlashtirilgan toifa (kategoriya) bo'lib, yuridik shaxslarning ehtimol tutilgan, mumkin bo'lgan barcha turlarini qamrab oladi. Yuridik shaxslarning mohiyati va belgilariga (ular qonunlarda belgilab qo'yilgan), shuningdek ularni tasniflash – turkumlashga alohida ahamiyat beriladi. Ushbu turlar ro'yxati qat'iy tizimga solingan. Yuridik shaxslarni vujudga keltirish, qayta tashkil etish va tugatishning barchasi uchun umumiy bo'lgan qoidalari belgilab qo'yilgan. Yuridik shaxslarning vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi normativ-murojaat tartibida amalga oshiriladi va davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Tijorat yuridik shaxslari umumiy (universal) huquq layoqatiga ega. Notijorat yuridik shaxslar uchun maxsus huquq layoqati belgilangan. Barcha yuridik shaxslar uyushmalar va muassasalarga bo'linadi. Uyushmalar (korporatsiyalar) turli jamiyatlar va shirkatlarga – to'liq shirkat (ba'zi mamlakatlarda to'liq shirkat yuridik shaxs hisoblanmaydi), kommandit shirkati, mas'uliyati cheklangan jamiyat, aktsiyadorlik jamiyatlariga bo'linadi. Shirkatlarning (jamiyatlarning) turlarga bo'linishi asosida ularning ishtirokchilarini korporatsiya majburiyatlari uchun javobgarlik xarakteri asosiy mezon bo'lib hisoblanadi. To'liq shirkatda barcha ishtirokchilar o'zlarining barcha mol-mulklari bilan solidar javob beradilar. Kommandit shirkatda esa bir xil ishtirokchilar (kommanditchilar) ustav fondiga qo'shgan ulushlari hajmida, boshqalar, ya'ni to'liq a'zolar (komplimentarlar) o'zlarining barcha mol-mulklari bilan solidar javob beradilar. SHirkat

a'zolaridan farqli ravishda jamiyat a'zolarining javobgarligi ularning ustav fondlariga kiritilgan ulushlar bilan cheklanadi. Mas'uliyati cheklangan jamiyat bilan aktsiyadorlik jamiyatlari o'rtasidagi farq ularning ishtirokchilariga ulushlar (hissalar, paylar) yoki qimmatbaho qog'oz sifatidagi aktsiyalar tegishli bo'lishida namoyon bo'ladi. Korporatsiyalar tashkil etishda qit'a qonunchiligi boshlang'ich ustav kapitali hajmi va shakllantirish tartibiga nisbatan juda qattiq talablar qo'yadi.

Muassasalarda esa muassis o'z mol-mulkidan muassasa uchun alohida ajratib, biriktirib qo'yadi, muassasa ma'muriyati muassasa maqsadlarini amalga oshirishda ushbu mol-mulkni boshqaradi. Odatda, muassasa uning mol-mulkinging mulkdori, a'zolari va boshqaruvchilari bo'lmagan shaxslarning manfaatlari uchun faoliyat yuritadi. Bu shaxslar destinatarlar, deb ataladi. Davlat g'aznasi (fisk), davlat korxonalarini va boshqa muassasalar, diniy tashkilotlar va xayriya jamg'armalari (fondlari) muassasa ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ashyoviy huquqlar. Qit'a huquq tizimida ashvoviy huquqlar turkumi mavjud. Bu huquqning mohiyati ashvoviy shaxs bilan bog'liqligida yotadi, shaxsning shaxslar bilan bog'liqligida emas. Ashvoviy huquqlarning alohida turlari mavjud bo'lishi bilan birga, barcha ashvoviy huquqlar uchun umumiy qoidalar ham mavjud.

Ashvoviy huquqlar shaxsning o'z ashvoviy huquqlariga bo'lgan huquqlariga (bular jumlasiga mulk huquqi ham kiradi) va shaxsning o'zgalar ashvoviy huquqlariga bo'lgan huquqlariga (bular jumlasiga servitutlar, emfitevzis, garov, qurilish qilish huquqi va shu kabilar kiradi) bo'linadi. O'zgalar ashvoviy huquqlariga bo'lgan huquqlar begonaning mol-mulkiga bo'lgan ta'sirning usullari, hajmlari, quvvati va boshqa jihatlari bo'yicha farqlanadi. O'zgalar ashvoviy huquqlar mulkdorga burchlar yuklagani sababli ashvoviy huquqlar doirasi qat'iy belgilab qo'yilgan (numenis clausus). Bu esa ro'yxatdan tashqari o'zboshimchalik bilan ashvoviy huquqlar vujudga kelmasligini bildiradi. Har qanday holda ham ashvoviy huquq mazmuni pozitiv huquq bilan belgilanadi.

Ashvoviy huquqlarning alohida turlari bilan birga egallash shaxsni ashvoviy bilan bog'langanligi faktik holati (shaxsni ashvoviy ustidan hukmronligi) ekanligiga katta e'tibor qaratiladi. Qit'a huquqi doirasida egallash maxsus egalik qilishni ta'minlash da'volari bilan himoya qilinadi, muayyan mezonlarga javob beradigan egalik qilish buzilganda, huquqbuzarni aybidan qat'i nazar bunday da'volarni qo'llash mumkin.

Tabiiyki, mulk huquqi asosiy ashvoviy huquq bo'lib hisoblanadi. Ashvoviy huquq normalarining asosiy qismi unga bag'ishlangan. Har bir

mamlakatda mulk huquqining mazmuni o'ziga xos bo'lishiga qaramasdan, ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan jihatlar ham mavjud.

Qit'a huquq tizimida mulk huquqini talqin etishda Rim an'analariga va eng avvalo, "bir ashyoga nisbatan ikkita to'liq mulk huquqi bo'lishi mumkin emas" degan asosiy tamoyildan kelib chiqiladi. Mulk huquqi yagona va bo'linmasdir. Bo'lingan yoki ikkilangan mulk bo'lishi mumkin emas. Mulk huquqini ushbu doirasiga sig'maydigan hayotiy vaziyatlarning xususiyatlari yo o'zgalar mulkiga bo'lgan huquqlarda yoki u yoki bu ob'ektga nisbatan u yoki bu sub'ektning mulk huquqining o'ziga xosliklarini belgilab ko'yishda ifodalanishi mumkin. Garchi keyingi vaqtlarda qit'a huquqi tomonidan ingliz-amerika huquqining mutlaqo qarama-qarshi tamoyillaridan (masalan, trast yoki ishonib topshirilgan mulk) kelib chiquvchi konstruktsiyalar o'zlashtirilayotgan bo'lsa ham, biroq ular o'rnashib qolgan an'analarni buzmaganda holda moslashtirilmoqda (masalan, ishonib topshirilgan mulk o'rniga o'zganing mol-mulkini ishonchli boshqarish belgilangan).

Qit'a huquq tizimi amal qilayotgan tamoyillardan yana biri – bu mulk huquqining eng to'laqonligi tamoyilidir (*plena in re potestas*). Evropa mamlakatlarining qonunchiligida mulk huquqining tarkibiy qismlari (mulkdor vakolatlari – egallash, tasarruf etish, daromad olish huquqi va shu kabilar) turlicha ifodalanadi, ba'zan esa hatto g'aroyib vakolat ham (masalan, mol-mulkni yo'q qilib tashlash huquqi) belgilab qo'yilgan. Biroq ayni vaqtda ushbu vakolatlar bilan mulk huquqi mazmuni chegaralanmasligi, bu vakolatlar "eng mutlaq tarzda", "mulkdorning xohishiga ko'ra", "mustaqil tarzda" amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan. Xuddi shu bilan mulk huquqining maxsus xarakteri, uning boshqa huquqlardan farqi, uni boshqa ashyoviy yoxud majburiyat huquqi bilan taqqoslaganda mazmunan har doim keng va mustaqil ekanligi ta'kidlanadi.

O'zgalar mulkiga bo'lgan huquqlar (*iura in re aliena*) ham nihoyatda turlicha va xilma-xil, biroq bu huquqlar ta'siridagi ashyoning mulkdori mavjudligi ularni yagona guruhga birlashtirib turadi. Umumiy qoidaga ko'ra, mulkdor uning ashyosiga nisbatan ta'sirlarga toqat qilishi lozim, biroq so'nggi vaqtlarda shunday ashyoviy huquqlar ham vujudga kelmoqdaki, uning asosida mulkdor u yoki bu faol harakatlarni sodir etishi lozim. Mulkdorning qaysi vakolatlari cheklanganligiga qarab ashyoviy huquq egalariga o'zgalar ashyosiga nisbatan berilgan imkoniyatlar bo'yicha ashyoviy huquqlar quyidagi turlarga bo'linadi: 1) faqat foydalanish huquqi (*servitut*); 2) faqat tasarruf etish (*garov huquqi*); 3) egallash va foydalanish (masalan, uy-joylarni va er uchastkalarining ba'zi

ijarachilari); 4) egallash, foydalanish va cheklangan doiralarda tasarruf etish (emfitevzis – ishonchli boshqarish) o'rtasidagi har qanday xususiy huquqiy munosabatlarga mo'ljallangan universal konstruktsiya bo'lgan majburiyat (obligatio) markaziy o'rinni egallaydi. Majburiyat huquqi shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga mo'ljallangan huquq normalari tizimidan iborat. Majburiyat doirasida bir shaxsga boshqa shaxsdan (iug in personal) qandaydir harakatlarni sodir etish (taqdim etish) yoki muayyan harakatlarni sodir etishdan saqlanishni talab qilish huquqi tegishli bo'ladi. Majburiyat taraflari bo'lib kreditor (talab qilish huquqiga ega bo'lgan shaxs) va qarzdor (zimmasiga burch, majburiyat yuklatilgan shaxs) hisoblanadi, majburiyat predmeti fuqarolik huquqining har qanday ob'ekti bo'la oladi, majburiyatning mazmunini taraflarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi. Bunda majburiyat mazmuni nafaqat pozitiv huquqqa, balki taraflarning erki, irodasiga ham bog'liq bo'ladi.

Majburiyat huquqining g'oyat keng rivojlangan umumiy qismi mavjud bo'lib, unda barcha turdagi majburiyatlarga qo'llanadigan normalar mujassamlangan. Majburiyat huquqining maxsus qismi majburiyatlarning alohida turlariga bag'ishlanadi.

Majburiyatlar, eng avvalo, ularning kelib chiqish asoslari bo'yicha turkumlanadi. Majburiyatlar vujudga kelishining bir qancha bosh asoslari farqlanadi – shartnoma, bir tomonlama bitim, zarar etkazish (delikt), topshiriqsiz boshqalarning ishlarini yuritish, asossiz boyish va qonun.

SHartnoma ikki va undan ortiq shaxslarning o'zaro huquq hamda majburiyatlarini belgilovchi kelishuvi sifatida tan olinadi. SHartnoma tuzilgandan keyin qat'iy bajarilishi lozim (pacta sunt sertsonda), uning ijrosi majburiyligi ta'minlanadi.

Jabrlanuvchining shaxsiga yoxud mol-mulkiga qandaydir muayyan shartnoma bilan bog'liq bo'lmagan holda ziyon etkazish delikt hisoblanadi.

SHartnomani buzgani uchun va delikt uchun javobgarlik ayblilik tamoyili asosida belgilanadi, ayni vaqtda zarar etkazuvchining aybdorligi prezumptsiyasi belgilab qo'yilgan. Biroq bu umumiy tamoyildan istisnolar ham mavjud.

SHartnomalar, eng avvalo, ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni bo'yicha turlarga bo'linadi – mol-mulkni mulk sifatida topshirish, foydalanishga topshirilgan shartnomalar, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalar va h.k. SHartnoma huquqida shartnomalarning barcha turlari uchun qo'llaniladigan umumiy qoidalar ham mavjud.

Deliktlar bosh va maxsus deliktlarga bo'linadi. Bosh delikt standart qoidalarga kiritilgan har qanday ziyonni qoplash uchun asos bo'ladigan

umumiy qoidalardan iborat. Maxsus deliktlar ziyonning alohida xarakteri (mulkiy ziyon, ma'naviy ziyon, shaxsga etkazilgan ziyon, sog'liqqa etkazilgan ziyon), zarar etkazish manbai (oshirilgan xavf manbai), aybi (aybli yoxud aybsiz javobgarlik), zarar etkazuvchining shaxsi (masalan, yollanma xodim, davlat xizmatchisi) va boshqa holatlar bo'yicha o'z xususiyatiga ega.

Mutlaq huquqlar (intellektual mulk) inson tafakkuri, ijodiy faoliyat natijalari qator xalqaro konventsiyalar – mualliflik huquqiga bag'ishlangan Bern va Jeneva, patent tartibga soluvchi Parij va boshqa xalqaro konventsiyalar asosida yaratilgan, rivojlangan qonunchilikda mustahkamlab qo'yilgan. SHu sababli ham, bu masalada qit'a yoki ingliz-amerika huquq tizimi bilan bog'liq o'ziga xos xoslik mavjud emas. Har ikkala tizimga kiruvchi mamlakatlar qonunchiligi bir asr mobaynida yuqorida ko'rsatilgan konventsiyalar asosida bir xildagi modellar (qoliplar, andozalar) asosida tarkib topdi.

Ushbu institutlar doirasida mavjud bo'lgan tushunchalar o'rtasidagina ayrim juz'iy farqlar mavjud. Qit'a huquq tizimida odatda, mualliflik yoki patent huquqlari tushunchalaridan foydalaniladi, ba'zan ular "mutlaq huquqlar" nomi bilan umumlashtiriladi. Ingliz-amerika huquqida esa adabiy (badiiy) va san'at mulki degan iboralar qo'llanadi, intellektual mulk tushunchasi ularni birlashtiruvchi ibora hisoblanadi. Bunday talqin mulk tushunchasi doirasini kengaytirishga moyil bo'lgan mavjud doktrinaga mos keladi. SHuni ham e'tirof etish o'rinliki, bunday iboralarni qo'llash xalqaro konventsiyalarda ham, qit'a huquq tizimining ba'zi mamlakatlarida (masalan, Frantsiyada) ham rasm bo'lgan. Biroq bunday holda ham "mulk" atamasidan shartli ravishda foydalaniladi (bunday huquqlarning himoyasi mutlaq ekanligini ta'kidlash ma'nosida).

Qit'a huquqi va ingliz-amerika huquq tizimlarining oila huquqi bir-biridan kam farq qiladi, shu sababli bu haqda alohida to'xtalish maqsadga muvofiq emas.

Vorislik huquqi. Marhum mol-mulkining merosxo'rlariga o'tishini tartibga soluvchi normalar tizimiga vorislik huquqi deyiladi. Vorislik bu universal huquqiy vorislik bo'lib, uning doirasida meros qoldiruvchidan vorislarga barcha mol-mulklar, chunonchi aktivi (huquqlari) va passivi (burchlari) ham o'tadi. Ayni vaqtda mol-mulkni meros bo'yicha o'tkazishning shunday shakli ham mavjudki, bunda mol-mulkni oluvchi meros qoldiruvchining qarzlari uchun javobgarlikdan ozod bo'ladi (vasiyat majburiyati yoxud legat). Odatda, legat meros qoldiruvchiga

majburiyatlari bo'yicha emas, faqat huquqlari bo'yicha singulyar (qisman) huquqiy vorislikni bildiradi.

Vasiyat bo'yicha va qonun bo'yicha vorislik farqlanadi. Vasiyat bo'yicha vorislikda meros vasiyatda ko'rsatilgan shaxslarga o'tadi. Vasiyatnoma turli shakllarda tuzilishi mumkin – meros qoldiruvchini o'z qo'li bilan yozilgan yozma vasiyatnoma, davlat mansabdor shaxsi (notarius) huzurida (ishtirokida) tantanali ravishda e'lon qilgan vasiyatnoma, guvohlar huzurida saqlash uchun qonun bo'yicha vorislikda merosxo'rlarning muayyan navbati belgilanadi (razryadlar, porotellar), demak, meros qoldiruvchiga yaqinroq bo'lgan vorislar navbati mavjud bo'lganda, qolgan merosxo'rlar merosga chaqirilmaydi.

Ingliz-amerika huquq tizimi.

Ingliz-amerika huquq tizimi umumiy tavsifnomasi. Ushbu huquq tizimi negizida umumiy huquq (common law) yotadi, umumiy huquq Buyuk Britaniyada qirollik sudlari faoliyati natijasida vujudga kelib, bunda qirollik sudlari uchun majburiy bo'lgan. Sudlar tomonidan yangidan yangi qarorlar qabul qilish asosida oldin umumiy huquqning rivojlanishi ta'minlanadi, uning rivoji to'xtagach esa, kantsler sudi faoliyati natijasida tarkib topgan adolat huquqi (equity) rivoji ta'minlandi. Bunday dualizm Rim xususiy huquqi doirasidagi tsivil va pretor huquqlari dualizmiga o'xshaydi. Keyinchalik umumiy huquq va adolat huquqi yig'indisidan pretsendent huquqi vujudga keldi va unga parlament tomonidan qabul qilinadigan statut huquqi (statute law) qo'shildi. Biroq pretsendent huquqi statut huquqiga nisbatan mustaqil rivojlanishga ega bo'ldi va hatto butunlay statut huquqining ham qo'llanish tartibini belgilay boshladi.

Xuddi shunday ko'rinishdagi ingliz huquqi Buyuk Britaniya koloniyalariga – AQSH, Kanada, Avstraliya, YAngi Zelandiyaga, boshqa mamlakatlarga ham o'tkazildi va bu mamlakatlarda modifikatsiyalashtirildi. Ingliz huquqi AQSHda eng ko'p darajada o'zgarishlarga duchor bo'ldi. SHu sababli ham u ingliz-amerika huquqi tizimi degan nomni oldi. Bu o'zgarishlar eng avvalo, AQSHning federativ tuzilishi bilan bog'liq. AQSH tarkibiga kiruvchi shtatlar fuqarolik qonunchiligini yaratish sohasida katta mustaqillikka ega bo'lganlar va hozir ham egalar. SHu sababli shtatlarnng qonun ijodkorligi faoliyatini unifikatsiyalash (bixillashtirish) uchun federatsiya darajasida to'laqonli qonunlar qabul qilingan yoxud tavsiyaviy (modellashtirilgan) namunaviy kodifikatsiyalar yaratilgan. Biroq AQSH huquqi o'z xususiyatlariga ega bo'lishiga qaramasdan ingliz huquqi bilan yagona tizimni tashkil etadi.

Huquq manbalari. Ingliz-amerika tizimida manbalarning umumiy doirasi bir xil – qonunlar, sud amaliyoti, odatlar bo'lsa ham, ularning nisbati o'zgarib turadi.

Garchi keyingi vaqtlarda qonunlar ko'proq qabul qilinayotganiga qaramasdan, ular ingliz-amerika huquq tizimida qit'a huquq tizimidagidek rol o'ynamaydi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, fuqarolik qonunchiligini kodifikatsiyalashtirilgan hujjatlari – kodekslar mavjud emas. Qonunlar fuqarolik huquqining alohida institutlari – yuridik shaxslar, mulk huquqi, oldi-sotdi va shu kabilarga nisbatan, ya'ni ular to'g'risida qabul qilingan, lekin ular tizimga solinmagan. Faqat u yoki bu darajada tizimga solingan hujjatlar mavjud, biroq baribir ular fuqarolik huquqining ayrim institutlariga taalluqli xolos (masalan, AQSHning Namunaviy Savdo kodeksi).

Fuqarolik huquqi mazmunini belgilashda pretsedent huquqi shaklida namoyon bo'ladigan sud amaliyoti hal qiluvchi ahamiyatga ega. Pretsedent huquqi – yuqori sud instantsiyalari hal qiluv qarorlari yig'indisining tizimlashtirilgan doktrinasi bo'lib, ular xuddi shunday o'xshash ishlarda qo'llanishi lozim bo'ladi. SHunday qilib, pretsedentlar huquq manbai bo'lib qoladi. Sud hal qiluv qarorlarini o'zgartirib boradi. Huquq foydali an'analarini saqlagan holda asta-sekin rivojlanadi. CHunki ishni hal etishda qo'llanishi mumkin bo'lgan manbalar doirasi haddan tashqari keng va katta hajmli bo'ladi. Biroq ilmiy-texnika taraqqiyoti bu borada ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Hozirgi vaqtda mashinali o'qiladigan pretsedentlar to'plamlari mavjud bo'lib, bu esa ulardan foydalanishni ancha engillashtiradi.

Odatlarda ham, ayniqsa, yangi pretsedentlarni shakllantirishda etarli darajada katta e'tibor beriladi. Ish muomalasi odatlariga kelganda shuni qayd etish o'rinliki, AQSHda ularning ahamiyati etarli darajada katta, bunda ular xususiy xarakterdagi tavsiyaviy hujjatlar asosini tashkil etadi (shartnoma huquqi, agentlar, ishonib qo'yilgan mulk va shu kabilarga bag'ishlangan), ular alohida shtatlar uchun model vazifasini o'taydi.

Ingliz-amerika doktrinasi pretsedent huquqining hal qiluvchi ta'siri ostida rivojlanmoqda. Agarda qit'a yuristi uchun amaliyot ehtiyojlariga unchalik to'g'ri bo'lmasa ham mintaqaviy va qat'iy tizimli normalar yaratish hisoblanadi, ingliz-amerika tizimi yuristi esa amaliyotning har bir so'qmog'i bo'yicha borishga tayyor. Doktrina alohida pretsedentlarni umumlashtirish yo'li bilan kazuistik ravishda rivojlanadi. Qaysi usul yaxshi ekanligini aytish qiyin. Hozirgi bosqichda bu huquqiy tizimlarning

yaqinlashuvi ro'y berayotgani tasodifiy emas, bu Evropa hamjamiyati misolida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

SHaxslar. Ingliz-amerika huquqida ham shaxslar haqidagi qoidalar jismoniy va yuridik shaxslarga bag'ishlangan normalarga bo'linadi. SHaxslarning huquq sub'ektligini tartibga solish pozitiv huquqda unchalik aniq emas. Asosiy e'tibor huquq sub'ektligini amaliyotda ehtiyoj sezilgan tarkibiy qismlari mazmuniga qaratiladi.

Huquq layoqati va muomala layoqatini farqlash amalga oshirilmaydi. Uning o'rniga huquq sub'ektligining yagona tushunchasi (legal capacity) amal qiladi. To'g'ri, amaliyotda passiv va aktiv muomala layoqati mavjud. Boshqacha aytganda, huquqiy harakatlarni mustaqil sodir etish layoqati sifatida talqin etiladi. Huquq sub'ektligi formal jihatdan teng hisoblanib, umumiy qoidaga ko'ra shaxs tug'ilishi bilan boshlanib, o'limi bilan tugaydi. Ingliz-amerika huquq tizimida shaxsni bedarak yo'qolgan, deb topish va o'lgan, deb e'lon qilish mustaqil huquqiy institutlar sifatida mavjud emas.

Yuridik shaxslarga kelganda shuni ta'kidlash o'rinliki, ularning mohiyati etarli ishlanmagan. Universal kategoriyadagi yuridik shaxslar o'rniga yuridik shaxslarning ikki asosiy turi, shirkatlar (partships) va kompaniyalar (Buyuk Britaniyada) yoki korporatsiyalar (AQSHda, Buyuk Britaniyada ommaviy korporatsiyalar) mavjud. SHirkatlarning bir necha turi bo'lib, ular asosan bir-biridan shirkat majburiyatlari, qarzlari bo'yicha, sheriklarning (ishtirokchilarning) javobgarlik belgilari bo'yicha farqlanadi. To'liq shirkatlar yuridik shaxs hisoblanmaydi. SHirkatlarning turlaridan biri kommandit (limited partnerships) shirkat yuridik shaxs hisoblanadi.

Biroq yuridik shaxslar to'g'risidagi asosiy normalar kompaniyalar (korporatsiya)larga bag'ishlangan hujjatlarda o'z aksini topganini qayd etish lozim. Qit'a huquq tizimida bunday yuridik shaxslarning o'xshashlari bo'lib mas'uliyati cheklangan jamiyat, aktsiyadorlik jamiyatlari hisoblanadi. Biroq kompaniyalar ham, korporatsiyalar ham ularning ishtirokchilariga qanday hissa (ulush) yoki aktsiyalar tegishli bo'lishiga qarab farqlanmaydi. Ular yagona atama – shares bilan almashtiriladi. Korporatsiyalarni tashkil etishda dastlabki ustav kapitalini shakllantirishga qit'a huquq tizimidagi kabi ahamiyat berilmaydi. Formal jihatdan haliga qadar yuridik shaxslarning huquqiy layoqati umumiyliги e'tirof etilmagan. Yuridik shaxslarning maxsus huquq layoqati to'g'risidagi normalar (ultra vires doktrinasi) hozircha bekor qilinmagan, biroq amaliyotda uning ahamiyati tobora pasayib bormoqda. Ingliz-amerika huquqida mulkdor tomonidan tashkil etiladigan muassasa kabi yuridik shaxs turi mavjud

emas. Korporatsiyalar (ular foyda, daromad olish maqsadisiz ham tashkil etilishi mumkin) yoxud ishonilgan mulkdorlar (mol-mulkni ishonchli boshqaruvchilar) uning o'rnini bosadi.

Mulk (property, ownership). Bu ingliz-amerika huquqining eng asosiy, muhim tushunchalaridan biridir. SHaxslarning ashyoga nisbatan munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan normalar tizimi sifatida ashyoviy huquq mavjud emas. "Ashyoviy huquq" o'rnini "mulk" kategoriyasi egallaydi. Mulkdorning o'zining ashyolari va o'zganing ashyosiga nisbatan huquqlari ham mulk huquqi tarkibiga kiradi. Qit'a huquq tizimi bo'yicha ko'chmas mulk ham o'z ashyosiga nisbatan bo'lgan huquq hisoblanmaydi, chunki erni oliy mulkdori bo'lib davlat (tojdor) hisoblanadi. SHu ma'noda olganda erning har bir egasi mulkdor emas. Amaliyotda esa bunday emas, chunki "tojdor"ning vakolatlari nomiga xolos.

Ingliz-amerika huquqida mulkni talqin etishning asosiy belgisi bo'lingan (ikkilangan) mulkni mavjudligiga yo'l qo'yish hisoblanadi. "Bir ashyoga – bir mulk huquqi" tamoyili bu o'rinda amal qilmaydi. Buning o'rniga bir necha shaxslarni bir ashyoga nisbatan mulk huquqini mazmuni va miqdori ishtirokchilarni kelishuvi (erki, irodasi) orqali belgilanish tamoyili belgilangan. Qit'a huquqida esa ashyoviy huquqlar turlari va mazmuni ob'ektiv huquqda qayd etib qo'yilgan bo'lib, bu esa har ikkala huquq tizimi o'rtasidagi farqni yaqqol ko'rsatadi.

Mulk huquqini bo'lish nafaqat gorizontal holatda – makonda, balki vertikal holatda – zamonda ham yo'l qo'yiladi. Masalan, bir mulkdor er uchastkasini ijaraga berishdan daromad olish huquqiga ega bo'lsa, boshqasi undan foydalanishdan daromad olish huquqiga ega. Qandaydir ashyo bir mulkdorga umrbod berilishi mumkin, u vafot etgandan keyingina boshqa mulkdorga berilishi mumkin, har ikkala holatda ham hozirgi va kelgusi mulkdorlar o'rtasida taqsimlanadigan mulk huquqi to'g'risida gap boradi. Demak, ushbu turlicha mulk huquqining mazmuni dastlabki mulkdor erki yoki mulkdorlar kelishuvi bo'yicha belgilanadi.

Mulk (property) juda ham keng ma'noda talqin etiladi. Annanaviy huquqlardan tashqari unga ba'zi talab qilish huquqlarini (masalan, pensiyalar, nafaqalar, alimentlarga va sh.k. bo'lgan huquqlar), mutlaq huquqlar ayniqsa, ular begonalashtirilishi mumkin bo'lsa (intellektual mulk) ham kiritiladi. Bu o'rinda fikr yuritish quyidagi mantiqiy xolatlar bilan bog'liq: agarda huquq begonalashtirilishi mumkin bo'lsa, garchi o'ziga xos xususiyatli bo'lsa ham, ashyo hisoblanadi, demak, mulk ob'ekti bo'lishi mumkin.

Ingliz-amerika huquq tizimidagi mulk talqinini yuqorida ko'rsatilgan xususiyatlari ishonilgan mulkda (trust) yaqqol namoyon bo'ladi. Ishonilgan mulkning mohiyati shundan iboratki, trust muassisi – dastlabki mulkdor (setilor) ashyoni ishonilgan mulkdor (trustee) boshqaruviga topshiradi, ishonchli boshqaruvchi bu mulkdan foydalanish natijasida olingan ashyolar yoxud daromadlarni manfaat ko'ruvchiga (beneficiary) topshirishi lozim. Manfaat ko'ruvchi sifatida trust muassisi ham uchinchi shaxslar (keng ma'nodagi omma, olomon ham) bo'lishi mumkin. Ishonilgan mulkdor ham, manfaat ko'ruvchi ham mulkdorlar hisoblanadi, biroq ularning huquqlari hajman farq qiladi, ishonilgan mulkdor o'ziga topshirilgan mol-mulkni boshqarishni (foydalanish) amalga oshirsa, manfaat ko'ruvchi daromad olishga va ashyoni qaytarib olishga bo'lgan huquqlarga ega bo'ladi. Har bir mulkdorning huquqlari hajmi trust qanday shartlarda ta'sis etilganiga qarab (u qonunda, shartnomada yoxud bir tomonlama bitimda belgilab qo'yilishi mumkin) o'zgarishi mumkin. Masalan, ishonilgan mulkdorga manfaat ko'ruvchiga daromaddan ulush ajratish yoki ajratmaslik huquqi berilishi mumkin. Ayni vaqtda shunday ishonilgan mulk bo'lishi ham mumkinki, uning doirasida har qanday vaqtda bu huquqni tugatish va ashyoni o'ziga qaytarib olishi mumkin. Binobarin, trustning bunday «rezina» konstruktsiyasi turlicha shakllarga kiritilishi va modifikatsiyalashtirilishi mumkin. SHu sababli ham uni eng kutilmagan vaziyatlarda – asossiz boyish hollarida, kompaniya va uning direktorlari, printsipal va agenti o'rtasidagi, vorislik va shu kabi munosabatlarda qo'llaydilar. Biroq uning eng asosiy tayinlanish, vazifasi – o'z mol-mulkini boshqarishni xohlamaydigan yoxud unga qodir bo'lmagan shaxslar mol-mulkini boshqalar tomonidan samarali boshqarishni ta'minlash hisoblanadi. Xuddi shu ma'noda va xuddi shu sabablarga ko'ra ham ushbu konstruktsiya boshqa huquqiy tizimlar tomonidan ham o'zlashtirilmogda.

Ingliz-amerika huquqi doirasida mol-mulkni egallash shaxsni ashyo bilan faktik, amaliy bog'liqlik holati sifatida talqin etiladi, biroq egallashni himoya qilishda maxsus egallash da'volari emas, balki zarar etkazishdan kelib chiqadigan (traspase u nuisance) da'volar qo'llanadi. Bu esa mol-mulkni egallashni himoya qilish uni buzishda aybning borligi yoki yo'qligiga bog'liqligidan dalolat beradi.

O'zgarlar mulkiga bo'lgan huquqlarga kelganda esa, shuni qayd etish lozimki, u mustaqil kategoriya sifatida mavjud emas. Biroq bu uning amaliyotda qo'llanmasligini anglatmaydi. Masalan, ashyoviy huquqlar jumlasiga garov huquqi va servitutlarni kiritish mumkin.

SHartnoma va delikt huquqi. Ingliz-amerika huquq tizimida shartnoma (contract) hamda delikt (tort) muhim va asosiy tushunchalardan hisoblanadi. Har qanday majburiyatlarga qo'llanadigan majburiyat huquqining umumiy qismi mavjud emas. Umumiy qism shunda ham legal ko'rinishda emas, balki doktrinal ko'rinishda faqat shartnoma va delikt huquqida mavjud.

Majburiyatning mavhumlashtirilgan (formallashtirilgan) tushunchasi ham mavjud emas. Asosiy e'tibor delikt va shartnomaga qaratilgan. Majburiyatlarning legal klassifikatsisi (tasnifi) ham yo'q. Majburiyatlarning vujudga kelish asoslari bo'lib shartnoma, kvazishartnoma (shartnomasifat) majburiyatlar – asossiz boyish, o'zgarlar manfaatini ko'zlab topshiriqsiz harakat qilish va delikt hisoblanadi.

Ingliz-amerika huquqi bo'yicha shartnoma – bu sanktsiya bilan ta'minlangan (sudga himoya so'rab murojaat qilish imkoniyati nazarda tutilgan) taqdim etish (qanoatlantirish) evaziga berilgan va'da hisoblanadi. Demak, shartnoma muqobil talablarni qanoatlantirishni (consideration) nazarda tutadi: talab qilish huquqini olish uchun kreditor oldin qarzdorga u yoki bu haqda va'da bergan bo'lishi lozim. Bundan oferta (shartnoma tuzish haqidagi taklif) aktseptlanmaguncha taraflarni bir-biri bilan bog'lamaydi degan qoida kelib chiqadi (ba'zi istisno holatlardan tashqari). To aktseptlanmaguncha oferta erkin ravishda chaqirib olinishi mumkin. Qit'a huquq tizimida esa boshqa holatni ko'ramiz: oferta qilgan shaxs u yoki bu darajada ushbu oferta bilan bog'liq. Muqobil ijrolarning shartligi haqsiz, tekin tuziladigan shartnomalarni mavjud bo'lishiga to'sqinlik qiladi. SHu sababli ham «muhr bilan» degan alohida shartnomalar konstruktsiyasi tuzilgan bo'lib, bunda muqobil ijro bo'lmagan hollarda ham qarzdorlarga majburiyat yuklash imkonini beradi. Albatta, o'zaro taqdim etishlar (muqobil ijrolar) faqat taraflarning kelishuvi asosidagina amalga oshirilishi mumkin, biroq bunda kelishuvga emas, balki muqobil ijro mavjudligi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

SHartnoma huquqi amaliyot ehtiyojlariga javob tariqasida rivojlanib bordi. SHartnomalarni legal turkumlash mavjud emas. Amaliy ehtiyojlarga ko'ra vujudga kelgan shartnomalarning alohida turlari alohida qonunlar (masalan, tovarlar oldi-sotdisi to'g'risidagi qonun) bilan tartibga solinadi, u yoki bu aniq va bir xil mezonlar yordamida ularni ajratish mumkin emas.

SHartnomani buzganlik uchun javobgarlik zarar etkazganlik tamoyili asosida belgilanadi: qarzdor o'zi tomonidan yo'l qo'yilgan buzilish uchun aybidan qat'i nazar, javob beradi. Bu ingliz-amerika huquqidagi muhim bir qoidadan kelib chiqadiki, ushbu qoidaga asosan qarzdor kreditorga

etkazilgan zararlarni to'liq qoplagan holda shartnomadan har qanday vaqtda voz kechishi mumkin.

Ingliz-amerika huquqi shartnoma huquqiga asosiy e'tiborning qaratganligini yana bir sababi shundaki, bu huquq tizimida muayyan darajada rivojlantirilgan bitimlar haqidagi ta'limotlar mavjud emas. SHu sababli ham bitimlar to'g'risidagi normalar shartnoma huquqida ifodalangan.

Delikt huquqi sud amaliyoti tomonidan ishlab chiqilgan maxsus deliktlar yig'indisi sifatida namoyon bo'ladi. Bosh (general) delikt mavjud emas, faqat uning doktrinal modellarigina mavjud. Delikt deyilganda, shaxsga yoki mol-mulkka ziyon etkazish tushuniladi. Maxsus deliktlarning legal tasnifi ham mavjud emas.

Deliktlarning quyidagi turlari farqlanadi: shaxsga ham, uning mol-mulkiga ham ziyon etkazishga taalluqli bo'lgan bostirib kirish, tajovuz (trespass); muayyan shaxs yoxud nomuayyan doiradagi shaxslarni mol-mulkdan hotirjam foydalanishni buzadigan yomon ziyonkorlik (nuisance); o'zgarlar biznesiga ziyon etkazish maqsadini ko'zlaydigan bo'hton (libel la stander), fitna (conspiracy); boshqalarning haq-huquqlariga loqaydlik bilan munosabatda bo'linganini ifodalovchi beparvolik (negligance) va shu kabilar. Umumiy qoidaga ko'ra, ushbu deliktlar uchun javobgarlik ziyon etkazuvchining aybi bo'lgan taqdirda ro'y beradi.

Vorislik huquqi. Ingliz-amerika huquq tizimida u qator o'ziga xos belgilarga ega. Ingliz-amerika huquq tizimi bo'yicha vorislik o'z mohiyatiga ko'ra universal huquqiy vorislik hisoblanmaydi, chunki meros qoldiruvchining barcha huquq va majburiyatlari uchinchi shaxsning ishonilgan mulkiga (trast) o'tadi, ishonilgan mulkdorning asosiy vazifasi meros qoldiruvchining (bevosita ifodalangan yoki taxmin qilingan) erki-irodasini bajarish hisoblanadi. Vasiyat bo'yicha vorislikda *executor* va qonun bo'yicha vorislikda *administrator*, deb ataladigan bu ijrochining vazifasi meros qoldiruvchining qarzlarni to'lash, qolgan mol-mulkni merosxo'rlarga berish, merosxo'rlar manfaatini ko'zlab harakat qilishdir. Merosxo'rlar mol-mulkni qarzlardan tozalangan holda olganlari uchun ular meros qoldiruvchining qarzlari uchun javobgar emaslar. SHunday qilib meros bilan legat o'rtasida farq yo'q va shu sababli ham legat konstruktsiyasi mavjud emas.

Ingliz-amerika huquqida qonun bo'yicha va vasiyat bo'yicha vorislik farqlanadi. Biroq vasiyatnomaning faqat bir shakliga yo'l qo'yiladi –

vasiyatnoma yozma bo'lishi, meros qoldiruvchi tomonidan imzolanishi va eng kamida ikki guvoh hozirligida tasdiqlangan bo'lishi shart.

2.2. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni musulmon huquqi tizimida tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari¹

Afrika va Osiyoning ba'zi mamlakatlarida musulmon huquq tizimi o'zining hukmron mavqeini saqlab turibdi. Biroq bu degani musulmonlikning ilk davrida yoxud o'rta asrlarda amal qilgan musulmon huquqi hali ham o'sha shakl va mazmunda qat'iy saqlanib qoldi degani emas. Boshqa huquq tizimlari ta'sirida, fan-texnika taraqqiyoti musulmon huquq tizimiga nisbatan ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Albatta, fuqarolik huquqining hamma sohalarida ham bu ta'sir bir xilda, deb bo'lmaydi. Agarda zamonaviy fan va texnika, yangi ob'ektlar bilan bog'liq yangi bitimlar musulmon huquqi normalari bilan uyg'unlashgan bo'lsa, musulmon huquqining ilk davri normalari odat huquqi bilan birgalikda oila, vorislik – meros va mulk huquqining ba'zi sohalarida o'z ta'siri darajasini saqlab turibdi, deb aytish mumkin. SHaxsiy-diniy tizim – musulmon huquqi ko'p mamlakatlarda (Jazoir, Sudan, Somali, Keniya, Kamerun, Tanzaniya, Iroq, Iordaniya va hokazo) Evropa huquqiy tizimlari bilan uyg'unlashgan holda milliy-huquqiy tizimlarning xilma-xilligini tashkil etgan. Ba'zan bir fuqarolik-huquqiy munosabat bir vaqtning o'zida ikki va undan ortiq huquq tizimi normalari bilan tartibga solinishini ko'rish mumkin. Bunday dualizm va plyuralizm (xilma-xillik) amaliyotda muammolarni keltirib chiqarishi tabiiy.

Musulmon huquqiga amal qilayotgan mamlakatlarda bu huquq tizimining ta'siri turlichadir. Masalan, Saudiya Arabistoni hamda Eronda u qat'iy va mutlaq ta'sirga ega. Ba'zi mamlakatlarda, yuqorida ta'kidlaganimizdek, dualizm va plyuralizmga yo'l qo'yiladi. Ba'zi mamlakatlarda (Suriya) musulmon huquqi qonunchilikning asosiy manbai sifatida Konstitutsiyaviy asosga ega bo'lsa, boshqa mamlakatlarda uni qo'llash shariat sudlari tizimi bilan ta'minlanadi (Iroq, Malayziya, Iordaniya).

Musulmon huquqi normalari turli mazhablar bo'yicha bir oz farq qilishi mumkin. Eng yirik mazhablar bo'lib malikiylar (asoschisi – Malik ibn Anas), Hanafiylar (asoschisi Abu Hanifa), SHafiiylar (asoschisi – ash-

¹ Musulmon huqukiida fuqarolik huquki masalalari qator olimlar tomonidan ўrganiб чиқилган. Қаранг: Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1999. -20-35 б.; Мухамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. 2-қисм. -Тошкент: ТДЮИ. 2003. -395-464 б.

SHofiy), Xanbaliylar (asoschisi – Ahmad ibn Xanbaliy) hisoblanadi. YAqin SHarq mamlakatlari qonunchiligida va yuridik ta'limotlar (doktrinalar) da fuqarolik-huquqiy munosabatlar sohasida musulmon huquqini qo'llashda musulmonlarning shaxsiy maqomi mavjud bo'lib, u asosan oila-nikoh va vorislik munosabatlarida qo'llanadi. Ushbu doktrina XIX asrda Misrda yirik olim va davlat arbobi Muhammad Qadri (1821-1888) tomonidan ishlab chiqilgan va Suriya, Marokash, Iroq, Tunis, Iordaniya qonunlarida o'z ifodasini topgan. Ushbu doktrinaning qo'llanish doirasi ba'zi mamlakatlarda oila-nikoh, vorislik – meros masalalaridan tashqari hadya, vaqf mulkidan foydalanish masalalarini ham qamrab oladi. Hindistonda musulmon huquqi musulmon jamoasi a'zolariga tegishli shaxsiy huquq sifatida qaraladi. Agarda SHarqning Arab mamlakatlarida musulmon huquqi davlat ta'siri ostida yangilanib, modifikatsiyalashtirilgan bo'lsa, Hindistonda an'anaviy, musulmon huquqi manbalari – Qur'on, Sunna, Ijmo', Qiyos qo'llaniladi. Hindistonning Buyuk Britaniya mustamlakasi bo'lgan davrda qabul qilingan Musulmonlarning shaxsiy huquqlari to'g'risidagi qonun (1937 yil) va musulmoncha nikohlarda ajralish to'g'risidagi qonuni (1939 yil) amal qiladi.

Musulmon mamlakatlarida fuqarolik huquqining manbalari ichida kodifikatsiyalashtirilgan me'yoriy hujjatlar markaziy o'rinni egallaydi. Masalan, Misr FK (1949 yil)da musulmon huquqining barcha mazhablari mujassamlangan. Ushbu FK Iroq, Eron FK mazmuniga ham o'z ta'sirini o'tkazgan.

Islom davlatlari qonunchiligi va huquqiy doktrinalari mulkchilik masalalarida ingliz-amerika yoxud qit'a huquq tizimlari asosiy institutlarini o'zlashtirgan. Ayni vaqtda sof musulmon huquqi ta'siri ostida qolgan munosabatlar ham mavjud. Bu asosan musulmonlarning shaxsiy maqomi va vaqf mulki bilan bog'liq. Vaqf mulki diniy-xayriya vazifalarini bajarib, islom davlatlari sotsial-iqtisodiy hayotida jiddiy rol o'ynamaydi. Biroq shunga qaramay, u musulmon mulk huquqining o'ziga xosligini namoyon qiladi.

Musulmon-huquqiy doktrinada mulkchilik munosabatlariga kuchaytirilgan e'tibor mavjud, unga alohida g'oyaviy-siyosiy tus beriladi. Bu, ayniqsa, erga nisbatan mulkchilikda yaqqol ko'rinadi. Islom mamlakatlarida er xo'jasiz, egasiz, qarovsiz qolmasligiga e'tibor qaratiladi. Agarda er muayyan muddat (odatda, 5 yil) davomida ishlanmasa, mulkdor erdan mahrum etilishi mumkin. Musulmon huquqida erga nisbatan davlat mulkchiligi ustuvor tarzda mustahkamlab qo'yilgan,

bu esa agrar munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyatga ega. Garchi erga nisbatan xususiy mulkchilikning “muqaddas va daxlsizligi” rad etilsa ham, umuman olganda, xususiy mulk aslo inkor etilmaydi, balki o’zining mustahkam asosiga ega. Bunda faqat mulkdorning mutlaq, hech narsa bilan chegaralanmaydigan vakolatlarigina inkor etiladi, xolos.

Ko’pgina musulmon mamlakatlari kolonial qaramlikni boshdan kechirgan. SHu sababli ham majburiyat – huquqiy munosabatlariga umumiy huquq va qit’a huquqi o’z ta’sirini o’tkazgan. Majburiyatning vujudga kelish asoslari orasida shartnoma markaziy o’rinni egallaydi. SHartnoma uni tuzuvchi shaxslar erki-irodasining mos kelishuvi natijasida vujudga keladi, albatta, bunday erk iroda huquqiy ko’rsatmalarni buzmasligi lozim. SHartnoma uni tuzgan shaxslar uchun qonun bo’lib qoladi, u faqat taraflarning kelishuvi yoxud qonunda nazarda tutilgan asoslar bo’yichagina o’zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin (Jazoirning 1975 yilda qabul qilingan FKning 59 va 106-moddalari).

Eron FKda majburiyat huquqining o’ziga xosliklari o’z ifodasini topgan. Undagi shartnomalarning turkumlanish mezonini bo’lib shartnomaning taraflar uchun qay darajada majburiyligi hisoblanadi. FKda shartnomalarning quyidagi turlari belgilab qo’yilgan: chaqirib olinmaydigan (favqulodda holatlardan tashqari hech qaysi taraf tomonidan bekor qilinishi mumkin emas), chaqirib olinadigan (har qaysi taraf o’z xohishiga ko’ra xohlagan vaqtda bekor qila oladi, masalan, topshiriq, omonat), bekor qilinishi mumkin bo’lgan (bunday shartnoma nafaqat taraflar xohishiga ko’ra, balki uchinchi shaxslar tashabbusi bilan ham bekor bo’lishi mumkin), qat’iy (tasodifiy tashqi omillarga hech qanday bog’liq emas), shartli (qit’a huquq tizimidagi sharti kechiktirilgan yoki bekor bo’lish sharti bilan tuzilgan bitimlarga o’xshash) shartnomalar.

Ma’lumki, qit’a huquq tizimida xususiy va ommaviy huquq farqlanadi, xususiy huquq dualizmi mavjud bo’lgan va savdo huquqlariga bo’linadi. Musulmon huquqi amal qiladigan mamlakatda bunday bo’linish sezilmaydi. To’g’ri, Misr qonunchiligida savdo, shirkat, dengiz kemalarini qurish pudrati, shuningdek ta’minlovchi bitimlar savdo qonunchiligi bilan tartibga solinishi ko’rsatilgan (bunday shartnomalarda savdo-sotiq odatlari qo’llaniladi, shakliga nisbatan formal talablar qo’yilmaydi va h.k.).

SHartnomalarni tuzish tartibi (protsedurasi) ham qit’a huquq tizimiga o’xshash. Kelishuv qachon sodir bo’lgani bo’yicha «hozir bo’lgan shaxslar» o’rtasida shartnoma (bunda taraflar bevosita va doimiy muloqotda bo’ladilar), “rozilikni izhor qilish” shartnomalari (bunda aktsept «sodir bo’lgandan keyin» shartnoma tuzilgan hisoblanadi) va

«rozilikni olish» shartnomalari (bunda aktsept offerentga ochiq-ravshan etkazilishi lozim, tuzish tartibi farqlanadi (Jazoir FKning 64-67-moddalari).

Tuzilgan shartnomalarning haqiqiylik shartlari deyarli o'xshashdir. Masalan, Jazoir FKning 96-moddasiga asosan ommaviy tartibga va xushxulq axloqqa zid shartnomalar haqiqiy emas. SHuningdek, shartnoma predmeti jismoniy jihatdan mumkin bo'lmagan harakatlar sodir etilishini talab etsa, zo'rlik, aldash, yanglishuv ta'sirida tuzilgan bo'lsa ham shartnoma haqiqiy hisoblanmaydi. Ba'zi mamlakatlarda ushbu talablar bevosita FKda emas, balki joriy shartnomaga qo'yilgan talablar (taraflarning o'z erki-irodasiga shartnoma predmetining belgilab qo'yilganligi va shartnoma asosining qonuniyligi) ichida shartnoma shakliga qo'yiladigan talablar mavjud emas. SHakl bo'yicha talablar, masalan, notarial guvohlantirish shartligi bitimlarni qayd etish to'g'risidagi Qonunda turli shirkatlar tuzish, hadya, ko'chmas mulklar bo'yicha bitimlar uchun belgilab qo'yilgan (Qonunning 46-47-moddalari).

SHartnomalarning predmeti bo'lib muomaladan chiqarilmagan har qanday ashyolar, shu jumladan, shartnoma tuzilgan vaqtda natura holda mavjud bo'lmagan ashyolar ham, shuningdek boshqa shaxslarga o'tkazish mumkin bo'lmagan huquqlardan tashqari har qanday huquqlar bo'lishi mumkin. Biroq kelajakda olinishi kutilayotgan meros shartnoma predmeti bo'la olmaydi (Jazoir FKning 92-moddasi).

Ba'zi holatlarda musulmon mamlakatlari FKlari shaxsiy huquqiy tizimlarni belgilashda hududiy huquq qoidalari ta'sirini aks ettiradi. Masalan, Eron FK (247-263-moddalari) shariat normalarini o'zida mujassamlashgan holda predmeti uchinchi shaxslarning mol-mulki bo'lgan shartnomalarni tuzish imkoniyatlarini nazarda tutadi.

Fuqarolik qonunlarida shartnomalarni ijro etish va ularni ijro etmaslik oqibatlari, shuningdek lozim darajada ijro etmaslik masalalari batafsil tartibga solingan.

Osiyo va Arab SHarqi mamlakatlarining qit'a huquqi tizimini qabul qilgan huquq tizimlarida majburiyatlarning natura shaklida bajarilishi shartligi belgilab qo'yilgan. Bu esa shartnomalarni natura shaklida ijro etish lozimligini anglatadi.

Zararlarni undirish – majburiyatlarni ijro etmaganlik yoxud lozim darajada ijro etmaganlik uchun vujudga keladigan oqibat hisoblanadi. Umumiy qoida bo'yicha zarar nafaqat majburiyat ijro etilmaganligi sababli etkazilgan muayyan mulkiy talofat, balki boy berilgan foydani ham o'z

tarkibiga oladi (Jazoir FKning 182-moddasi, Eron FPKning 728-moddasi, Indoneziya FKning 1243-moddasi).

Ko'pgina musulmon mamlakatlarida vorislik munosabatlarini tartibga solish ko'proq musulmon-huquqiy doktrinaga asoslanadi. Aholisining katta ko'pchiligi islomga e'tiqod qiladigan mamlakatlarda meros sohasida huquq tizimi dualizmi mavjud emas. Hatto frantsuz huquqi namunasidagi FKLari amal qiladigan mamlakatlar (Suriya, Iroq) Fuqarolik kodekslarida ham vorislik tartibga solinmagan. Vorislik huquqi musulmon huquqining eng muhim institutlaridan biri bo'lib, atroflicha ishlab chiqilgan, puxta muvofiqlashtirilgan qat'iy huquq normalari tizimidan iboratdir. Ayni vaqtda musulmon mamlakatlaridagi vorislik huquqi faqat an'anaviy musulmon huquqi normalari bilangina tartibga solinadi, deb o'ylash noto'g'ri bo'lur edi. Ba'zi mamlakatlar qonunlarida musulmon huquqining an'anaviy tamoyillaridan sezilarli farq qiladigan ancha qoidalar mavjud. Masalan, Suriyada va Pokistonda nevaralarning taqdim qilish huquqi bo'yicha meros olishi tan olinadi. Suriyada ayollarning meros olishi bo'yicha hissalarini kengaytirilgan.

Musulmon huquqida vasiyat qilish erkinligi chegaralanadi. Vasiyat qiluvchi qonun bo'yicha vorislarni meros olishga chaqirish navbatini o'zgartira olmaydi va huquq tomonidan belgilanganiga zid ravishda vorislikning alohida tartibini yarata olmaydi. Bundan tashqari, vasiyat bo'yicha qonunga asosan vorislar doirasiga kirmaydigan shaxslar merosxo'r bo'lib qolgan taqdirda mol-mulkning faqat uchdan birigina berilishi mumkin, xolos.

Musulmon huquqida qonun bo'yicha vorislikda ayol va erkakning meros hajmlarida tengligi mavjud emas. Vorislik huquqi tabiati bo'yicha meros mol-mulkiga nisbatan erkak va ayol voris sifatida teng huquqlarga ega. Meros chaqirilish navbatida erkak va ayol teng, biroq ayol erkak ulushining yarmini oladi, xolos. Marhumning uzoq qarindosh-urug'larini merosxo'r sifatida navbatga chaqirilishida ham erkak va ayol teng emas.

An'anaviy musulmon huquqida vafot etgan musulmon shaxsning vorislari sifatida boshqa dindagi yoxud e'tiqoddagi shaxslarning chaqirilishida ham qiyinchiliklar mavjud.

Qonun bo'yicha vorislik hanafiy mazhabida quyidagi toifalarga bo'linadi:

I. Qur'on bo'yicha muayyan ulushlarda meros oluvchi vorislar: 1)er; 2) xotin; 3) bobosi yoxud ota tomonidan to'g'ri nasab chizig'i bo'yicha boshqa erkak qarindosh; 5) onasi; 6) buvisi yoxud ota tomonidan to'g'ri nasab chizig'i bo'yicha boshqa ayol qarindosh; 7) qizi; 8)o'g'lining qizi

bo'lgan nabirasi yoxud o'g'il tarafdin to'g'ri nasl chizig'i bo'yicha boshqa ayol qarindoshi; 9) tug'ishgan singlisi; 10) ota bir ona boshqa singlisi; 11) ota boshqa ona bir aka-ukasi; 12) ota boshqa ona bir singlisi.

II. Agnat vorislari, ya'ni, oila boshlig'i qaramog'ida bo'lgan oila a'zolari: meros qoldiruvchining o'g'illari va qizlari, o'g'il tomondan nabiralari, otasi, aka-ukalari, ota tomonidan amakilari va jiyanlari, meros qoldiruvchining tug'ishgan va ota bir ona boshqa singillari.

III. Meros qoldiruvchining uzoq qarindoshlari, bular jumlasiga agnat qarindosh bo'lgan ayollar (dastlabki ikki toifaga mansub bo'lmagan ayollardan tashqari) va barcha kognatlar, ya'ni birinchi toifaga kirmaydigan qon-qarindoshlar. Ular yuqoridagi ikki toifa mavjud bo'lmagan taqdirdagina meros oladilar.

Toifalar navbat asosida merosga chaqiriladilar. Qator vorislar vaziyatga qarab Qur'on bo'yicha yoki ikkinchi toifa vorislari sifatida merosga chaqirilishlari mumkin.

Har bir toifa doirasida ham muayyan navbat mavjud, navbat boshidagi vorislar mavjudligi quyidagi ro'yxat bo'yicha vorislarning meros olishi imkoniyatini bekor qiladi.

Birinchi navbatdagi vorislar quyidagilar hisoblanadi:

Qur'on bo'yicha vorislardan: marhumning xotini (eri), ota-onasi va qizlari. Bular majburiy vorislar bo'lib, merosdan chetlatilishi mumkin emas, istisno hollaridan tashqari; ikkinchi toifa vorislariga – marhumning o'g'illari (va qizlari-o'g'illari bo'lmagan holda) kiradi.

Ushbu toifalarning boshqa vorislari meros olishda qatnashmasligi ham mumkin (masalan, o'g'li va otasi mavjud bo'lganda).

Qur'on bo'yicha vorislarning ulushlari ($1/2$, $1/4$, $1/8$, $1/6$, $1/3$, $2/3$) meros qoldiruvchining xarajatlari va qarzlarni qoplash bilan bog'liq to'lovlar:

1) meros qoldiruvchini davolash, dafn etish bilan bog'liq xarajatlar; 2) meros mol-mulkni boshqarish bo'yicha hujjatlarni rasmiylashtirish xarajatlari; 3) meros qoldiruvchining vafotidan uch oygacha oldingi davr uchun meros qoldiruvchining ishchi-xizmatchilariga to'lanishi lozim bo'lgan ish haqi; 5) vasiyat va vasiyat majburiyati bo'yicha ulushlar.

Hanafiy mazhabiga ko'ra qonun bo'yicha va vasiyat bo'yicha vorislikda meros qoldiruvchining o'limiga qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sabab bo'lgan merosxo'rlar meros olishdan chetlashtirilishi mumkin.

SHia mazhabida, garchi u ham Qur'onga asoslansada, meros olish o'z xususiyatlariga ega. Birinchidan, unda ayollarga nisbatan xayrixohlik darajasi yuqori. SHialarda agnat kelib chiqishi bo'yicha erkak qarindoshlarga beriladigan imtiyozlar yo'q. Marhumning o'g'li va qizi

vorislik huquqiga ega. Ikkinchidan, shialarda vorislari tasnifi oddiy bo'lib, uning asosida marhum bilan qon-qarindoshlik va er (xotinlik) munosabati yotadi.

Barcha vorislar uchga bo'linadi: birinchi navbatda er-xotin, ota-ona, farzandlar va ularning bolalari; ikkinchi navbatda bobosi, ota va ona ajdodi bo'yicha buva-buvilari, aka-ukalari, opa-singillar hamda ularning farzandlari kiradi; uchinchi navbatda meros qoldiruvchining ota-ona ajdodi bo'yicha tog'a-amaki, xola-ammalari va ularning farzandlari kiradi.

Musulmon huquqida oldi-sotdi savdosiga alohida e'tibor beriladi. Bunda qator o'ziga xosliklar ham mavjud. Masalan, xaridor tovarni ko'zdan kechirib, sifatini tekshirib olish huquqi bilan birga sotuvchi ashyodagi kamchiliklarni, nuqsonlarni ochiq aytishi lozim. Ko'chmas mulk sotilganda tutash yoki qo'shni uy-joy egalari imtiyozga ega bo'ladilar. Musulmon huquqida sotilayotgan tovarga belgilanadigan narx to'rt xil bo'lishi mumkin:

1. Musovama;
2. Vazia;
3. Murobaha;
4. Tavliya.

Musovama savdosida molning oldingi bahosi e'tiborga olinmaydi, xaridor sotuvchi bilan o'zaro tortishib, kelishuv asosida baholab oladi.

Vazia – molni o'z qiymatidan past narxda sotishdir. Murobaha molni kelib tushish narxi ustiga ma'lum bir foyda qo'yib sotishdir. Bunda qo'yilgan foyda aniq aytiladi.

Tavliya – molni kelib tushish narxida sotishdir. Murobaha va tavliya savdolarida oldi-sotdi sohasida tajribaga ega bo'lmaganlar malaka hosil qiladi va savdo yo'llari bilan tanishadi.

Fanda fikh mutaxassislari mol ustiga qo'yiladigan ustama narx to'g'risida, foyda miqdori to'g'risida bir xil fikrda emaslar. Ba'zilar uni chegaralanmagan, deb hisoblasalar ham, umumiy fikrga ko'ra ba'zi xaridorlarni g'o'rligidan foydalanib tovarni sotilayotgan qiymatidan oshirib sotish yoki sotuvchining soddaligi tufayli molni o'z qiymatidan arzonga olish (g'ayni faxish) savdoni buzish huquqini beradi. Kundalik xarid mollarda besh foiz, chorva mollarida o'n foiz va ko'chmas mollarda 20 foizdan ortiq bahoga pand berish g'ayni faxish hisoblanadi (manbalar: Raddul Muxtor, SHarhi Ilyos).

Ma'lumki, musulmon huquqida foizlar evaziga qarz berish – sudxo'rlik huquqqa xilof harakat hisoblanadi. Hozirgi zamon iqtisodiyotining tizimida tijorat banklari, pul-kredit muassasalari alohida o'rin

egallaydi. Uning zahirida esa pul mablag'laridan haq evaziga foydalanish yotadi. SHu sababli ham musulmon huquqi amal qilayotgan mamlakatlarda «islom banklari»ning faoliyat yuritish qoidalari» odatdagi tijorat banklaridan farq qiladi.

2-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Hozirgi vaqtda dunyoda amal qiluvchi asosiy huquq tizimlari haqida tushuncha bering?

2. Hozirgi zamonda barcha fuqarolik huquqi tizimlari o'rtasida qanday jarayon kuzatilmoqda?

3. Qit'a huquq tizimida fuqarolik huquqining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

4. Kodifikatsiyalangan fuqarolik huquqi normalari qaysi huquq tizimiga xos?

5. Ingliz-amerika huquq tizimida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning tartibga solinishi haqida umumiy tavsif bering?

6. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni musulmon huquqi tizimida tartibga solishning o'ziga xos xususiyatlari haqida tushuncha bering?

Uchinchi bob

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIK HUQUQINING MANBALARI

***Bobning maqsadi:** O'zbekiston mustaqil davlatchilikka erishgach, bozor munosabatlariga "o'zbek modeli" asosida dadil o'tib bormoqda. Bu boradagi huquqiy islohotlar xususiy mulk va bozor qonuniyatlari mohiyatini o'zida mujassam etgan qonun hujjatlarini qabul qilish orqali amalga oshirilmogda. O'tgan mustaqillik davri mobaynida qonun hujjatlari takomillashib, yangi avlodlari vujudga kelmoqda. Ma'lumki fuqarolik-huquqiy munosabatlar kundalik hayotda eng ko'p kishilar o'rtasidagi aloqalarda namoyon bo'ladi. SHunday ekan fuqarolik qonun hujjatlari haqidagi har bir o'quvchining tasavvurini boyitish zamon talablaridan biriga aylanib bormoqda.*

Mazkur bobda O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlaridan kelib chiqqan holda fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va turlari, fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo'yicha amalda bo'lishi, fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi, fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlash va ularning turlari atroflicha ochib berishga harakat qilingan.

3.1. Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va turlari

Ma'lumki, har bir soha muayyan asoslarga, qoidalarga va negizlarga tayanadi. Har bir munosabatni tartibga solishda shu munosabatlar uchun umumiy asosga aylangan birlashtiruvchi tushuncha va holatlar belgilovchi rol o'ynaydi. Tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda eng muhim bo'lgan va shu sohadagi deyarli barcha munosabatlarga taaluqli bo'lgan qoidalar fanda manbalar, deb yuritiladi.

SHu ma'noda huquq manbalari deganda, umumiy ma'noda huquqning ifoda etilish shakli tushuniladi¹. Bunda huquq turli vositalar va davlat tomonidan ishlab chiqilgan yoki qabul qilingan maxsus usullar orqali amalga oshiriladi. Ifoda etilish tushunchasini tahlil etganda, huquqni jamiyat hayotidagi turli ijtimoiy munosabatlarga qo'llash nazarda tutiladi. Masalan, tovar ayirboshlash, o'zganing mol-mulkidan vaqtincha foydalanish, turli xildagi xizmat ko'rsatish va shunga o'xshash

¹ Бобоев Х.Б. ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. -Тошкент: ТДЮИ. 2000. -276 б.

munosabatlarga nisbatan huquqning ifoda etilish davlat tomonidan qabul qilingan maxsus hujjatlar, ya'ni vositalar orqali namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, huquq nazariyasida huquq manbalariga nisbatan bir qancha shartlar qo'yiladiki, bu shartlar va talablar manbaning aynan huquqqa tegishliligini va uning boshqa soha manbalaridan ajratib turilishiga yordam beradi. Bunday shartlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

-huquq manbasi normativ xarakterga ega bo'lishi kerak;

-huquq manbasi o'zining nomlanishi va ta'sir kuchi doirasida tegishli vakolatli davlat organi tomonidan qabul qilingan yoki chiqarilgan bo'lishi lozim;

-huquq manbalari har doim tegishli tartib va qoida asosida qabul qilinishi zarur;

-huquq manbasi, tegishli ravishda ro'yxatga olinishi va muayyan shartlar asosida e'lon qilinishi kerak.

Ijtimoiy turmush va jamiyat hayotining ko'plab sohalari maxsus manblarga ega bo'lganidek, huquq ham o'z manbalariga egadir. Huquq manbalari esa o'z navbatida, muayyan sohalarning manbalariga bo'linadi va ularning majmuidan tashkil topadi. Ushbu majmuaning bir bo'g'ini sifatida fuqarolik huquqi sohasi ham o'z manbaiga egadir.

Fuqarolik huquqining manbalari deganda, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan normativ hujjatlar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan o'z vakolat doirasida belgilangan shaklda qabul qilingan, umummajburiy davlat ko'rsatmalari sifatida qonun hujjatlari normalarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan rasmiy hujjat normativ-huquqiy hujjat, deb hisoblanadi. FKda fuqarolik huquqi manbalari "fuqarolik qonun hujjatlari" sifatida nomlangan. FKning 3-moddasiga muvofiq, fuqarolik qonun hujjatlari FKdan, FK 2-moddasining birinchi, to'rtinchi va beshinchi qismlarida ko'rsatilgan munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa qonunlar hamda qonun osti hujjatlaridan iborat.

Normativ-huquqiy hujjatlar qonun hujjatlari hisoblanadi va ular O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari majmuini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari qonunlar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat

qo'mitalari va idoralarining normativ-huquqiy hujjatlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari qonun osti hujjatlari hisoblanadi (O'zbekiston respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunning 6-moddasi)¹.

Quyidagilar normativ-huquqiy hujjatlar hisoblanadi:

a) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va Konstitutsiyaviy qonunlari;

b) O'zbekiston Respublikasining qonunlari;

v) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari;

g) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari;

d) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari;

e) vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining hujjatlari;

j) Mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari.

Huquqiy munosabatlar orasida faqatgina fuqarolik-huquqiy munosabatlar "normal" munosabatlardir. YA'ni fuqarolik-huquqiy munosabatlar bir-biriga bo'ysunish tamoyiliga asoslanmagan, erk-iroda va xohishga tayangan, majburlash va tayziqdan xoli bo'lgan holda vujudga keladigan munosabatlardir. Fuqarolik huquqining manbalari ham aynan o'zi tartibga soladigan munosabatlarning shu xususiyatlaridan kelib chiqib belgilanadi. Fuqarolik huquqi manbalarining yana bir xususiyati ularda imperativ me'yorlarga qaraganda dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanilishidir. Bu me'yorlarning fuqarolik huquqida kengroq qo'llanilishiga sabab, fuqarolik huquqida ishtirokchilarga keng imtiyoz va erkinliklar berilganligidadir. Fuqarolik qonun hujjatlarida ko'p qo'llaniladigan dispozitiv normalarning yana bir muhim xususiyati, bu normalarning "agar qonun yoki shartnomada o'zgacha qoida belgilanmagan bo'lsa va majburiyat mohiyatidan o'zga ma'no anglashilmasa" – degan "pisanda" bilan boshlanishidir. Aynan yuqoridagi holatning ifodalashidan bu normaning dispozitiv norma ekanligini anglab etiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qo'llaniladigan imperativ normalar, ko'pchilik holatlarda umummanfaatlarni himoya qilish va qonunga amal qilish, halollik, oqillik, insof va adolatni ta'minlash maqsadlariga xizmat qiladi.

SHartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi imperativ normalar asosan davlat (jamiyat) manfaatlarini himoya qilishga xizmat qilib, ba'zida

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001. № 1-2, 8-модда.

shartnoma taraflaridan birining yoki har ikki tarafning manfaatlariga mos tushmasligi mumkin¹.

Turli normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik kuchi bo'yicha o'zaro nisbati O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan organning vakolatiga va maqomiga, shuningdek, hujjatlarning turlariga muvofiq belgilanadi. Normativ-huquqiy hujjat o'ziga qaraganda yuqoriroq yuridik kuchga ega bo'lgan boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiq bo'lishi shart. Normativ-huquqiy hujjatlar bir-biriga to'g'ri kelmagan hollarda yuqoriroq yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjat qo'llaniladi.

Teng yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar bir-biriga to'g'ri kelmagan hollarda keyinroq qabul qilingan hujjat qoidalari amal qiladi. Normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan vazirlik, davlat qo'mitasi yoki idorasining ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga solish uchun maxsus vakolati bo'lsa, ushbu organ qabul qilgan hujjat bir xil darajadagi boshqa vazirlik, davlat qo'mitasi yoki idorasining normativ-huquqiy hujjatiga nisbatan yuqoriroq yuridik kuchga ega bo'ladi.

Yuridik kuchi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi huquq manbalari orasida birinchi o'rinda turadi. O'zbekiston Respublikasining asosiy qonuni – Konstitutsiya barcha qonunchilik uchun, jumladan, fuqarolik qonunchiligi uchun ham rahbariy manba hisoblanadi. Konstitutsiya normalari u yoki bu munosabatni umumiy holda, konstitutsiyaviy darajada normalaydi, fuqarolik huquqiga doir qonunlar esa, uni to'ldiradi, aniqlashtiradi. Mamlakatimizning Asosiy qonunida huquqning, shu jumladan, fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari mustahkamlangan. Konstitutsiyaning 18, 27, 36, 42, 53, 54, 56-moddalari bevosita fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy ahvolidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Bunday tenglik huquqning barcha sohalari tomonidan e'tirof etiladi va Respublika hududida bu normaga amal qilinishi tegishli organlar tomonidan nazorat qilinadi. Konstitutsiyaning 18-moddasidagi tenglik negizida fuqarolik huquqida sub'ektlarning tengligi tamoyili shakllanganligini ta'kidlab o'tish joiz. Garchi, fuqarolik huquqidagi tenglik, huquqiy munosabatga kirish paytida sub'ektlarning huquq va majburiyatlaridagi o'zaro mutanosiblikni ifodalasa-da, ularning teng, deb

¹ Синдоров К. Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги шартномалар. -Тошкент: Янги аср авлоди. 2003. -7-8 б.

hisoblanishi zarurligi, Konstitutsiyaning 18-moddasi bilan uzviy bog'liqdir. SHu bilan birga, Konstitutsiyada o'z ifodasini topgan fuqarolarning tengligi, fuqarolarning sub'ektiv fuqarolik huquqlarini qonun hujjatlarida bir xilda himoya qilinishiga kafolat bo'lib xizmat qiladi. Umumiy ma'noda, fuqarolarning konstitutsiyaviy tengligi ularning huquqlarini amalga oshirishlarida, o'z huquqlari himoyasini va ushbu huquqlarga nisbatan har qanday g'ayriqonuniy to'sqinliklar bartaraf etilishini talab etishlarida muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 27-moddasida, har kim o'z sha'ni va obro'siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalanih va turar joyi daxlsizligi huquqiga egaligi belgilangan. Ushbu qoida fuqarolarning sha'ni, qadr-qimmati, obro'si kabi shaxsiy-nomulkiy huquqlarni himoya qilishga qaratilgan bo'lib, mazkur modda asosida FKning 100-moddasi qoidalari ishlab chiqilgan va rivojlantirilgan.

Konstitutsiyaning 36-moddasida, har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqliligi va bankka qo'yilgan omonatlar sir tutilishi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanishi ifodalangan. Mazkur modda asosida FKning mulk huquqi, bank omonati shartnomasi va vorislik haqidagi normalari, O'zbekiston Respublikasining "Bank va bank faoliyati to'g'risida"gi va "Fuqarolarning banklardagi omonatlarini himoyalash kafolatlari to'g'risida"gi qonunlari normalari shakllantirilgan. Ularda har kimning mol-mulk egasi bo'lishi va mulk huquqi muddatsiz va daxlsiz amal qilishi mustahkamlangan hamda bankka qo'yilgan omonatlar yuzasidan bankning javobgarligi qayd etilgan. Meros deganda, vafot etgan shaxsning mol-mulki, mulkka bo'lgan huquqi, boshqalardan talab qilish huquqi, boshqalar oldidagi majburiyatlari va qarzlarini tushunish kerak.

Meros – bu fuqarolarning hayotligida boshqa shaxslarga o'tishi mumkin bo'lgan uning huquq va majburiyatlari yig'indisidan iborat. Meros huquqi – bu fuqaroning vafoti munosabati bilan uning mulkiy, mulk bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlarining bevosita qabul qilib olishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan huquqiy normalar yig'indisidan iboratdir¹. Meros va vorislik masalalari FKda alohida 5-bo'limda o'z ifodasini topgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 42-moddasi orqali har kimning ilmiy va texnikaviy ijod erkinligi, madaniyat yutuqlaridan foydalanish huquqi kafolatlanadi. Ijod qilish huquqi FKning 4-bo'limi

¹ Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи (иккинчи қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик. (Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашр). –Тошкент: Илм зиё. 2008. -796 б.

normalarida shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"¹, "Noshirlik faoliyati to'g'risida"², "Selektsiya yutuqlari to'g'risida"³, "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida"⁴, "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"⁵ qonun va boshqa bir qator qonun hujjatlarida belgilangan.

Konstitutsiyaning 53-moddasi alohida diqqatga sazovordir. Konstitutsiyaning ana shu moddasida "bozor munosabatlari" bilan bog'liq ustuvor norma o'z aksini topgan. Bundan kelib chiqib, moddadagi quyidagi holatlarni alohida ko'rsatish mumkin:

-O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakldagi mulk tashkil etishi;

-iste'molchilar huquqlarining ustuvorligi;

-iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish va mehnat qilish erkinligi;

-barcha mulk shakllarining tengligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi;

-xususiy mulkning boshqa mulk shakllari kabi daxlsizligi va davlat muhofazasida ekanligi;

-mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkinligi kabi qoidalar. Bu holatlar keyinchalik mos ravishda O'zbekiston Respublikasining joriy qonun va qonunosti hujjatlarida o'z aksini topdi⁶. Konstitutsiyaning 54-moddasida esa mulk huquqining mazmuni bevosita o'z ifodasini topgan. Bunga asosan mulkdor o'ziga tegishli mol-mulkni o'z xohishiga ko'ra egallash, foydalanish, tasarruf qilishga haqli. Ayni paytda mulkdor huquqining chegaralari ham Konstitutsiyada belgilab berilgan. YA'ni mol-mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar etkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan huquq va manfaatlariga putur etkazmasligi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinishi davlatimizda yangi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlarning paydo bo'lishiga poydevor bo'ldi.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 28-29-сон, 260-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1996. 9-сон, 137-модда

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2002. 9-сон, 156-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2002. 9-сон, 158-модда

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007. 1-сон, 4-модда

⁶ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Меҳнат, Уй-жой, Оила, Ер кодекслари ҳамда "Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги, "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги, "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида"ги Қонунлари ва бошқа бир қатор қонун ости ҳужжатлари шулар жумласига киради.

Eng muhimi, Konstitutsiya fuqarolik huquqining asosiy ishtirokchisi hisoblangan inson va uning manfaatlarini oliy qadriyat, deb hisoblaydi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi ham konstitutsiyaviy tamoyillarga asoslangan holda bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos keladigan mexanizmni yaratishga qaratilgan. U fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda alohida o'rinni egallaydi.

“Qabul qilinadigan qonunlar va qonunchilikka oid hujjatlar o'zaro bog'langan bo'lishi va ijtimoiy yo'naltirilgan yaxlit bozor mexanizmining huquqiy tizimini jadallik bilan yaratishga ko'maklashish kerak”¹, – degan edi I.A.Karimov. Bozor munosabatlarining butun tizimini birlashtirishga va uning ichki uyg'unligini ta'minlashga xizmat² qiladigan, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan, bozor iqtisodiyoti munosabatlari talablariga qaratilgan kodifikatsiyalashirilgan qonun bu – Fuqarolik kodeksidir.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining birinchi qismi 1995 yil 21 dekabrda, ikkinchi qismi esa, 1996 yil 29 avgustda qabul qilingan holda ikkala qismi bir vaqta 1997 yil 1 martdan boshlab kuchga kiritilgan. Dastlab, Fuqarolik kodeksi olti bo'lim, 71 bob, 1199 moddadan iborat bo'lgan. “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilinganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida”gi³ 2007 yil 16 yanvardagi qonunining qabul qilinishi munosabati bilan uning 1052 (mualliflik huquqi), 1053 (mualliflik nomiga bo'lgan huquq), 1054 (asarning daxlsizligiga bo'lgan huquq), 1055 (asarni e'lon qilish huquqi), 1057 (asardan foydalanish huquqini tasarruf etish), 1064 (mualliflik huquqi amal qilishining boshlanishi), 1071 (mualliflik litsenziya shartnomasining amal qilish muddati), 1072 (asardan shartnoma tuzmagan holda noqonuniy foydalanganlik uchun javobgarlik), 1080 (kabel orqali ko'rsatuv va eshittirish beruvchi tashkilotning huquqlari) va 1081 (turdosh huquqlardan foydalanish to'g'risidagi shartnomani bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik va asardan shartnoma tuzmagan holda g'ayriqonuniy ravishda foydalanganlik uchun javobgarlik) moddalari o'z kuchini yo'qotdi va endilikda FKda 1189 ta modda amaldadir.

Amaldagi Fuqarolik kodeksi shaxslarning mulkiy huquqlari bilan bog'liq bo'lgan masalalarni yangicha hal qildi. Unda:

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Тошкент:Ўзбекистон.1993. 70 б.

² Юқорида кўрсатилган жойда.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2007. 3-сон, 21-модда.

- xilma-xil fuqarolik-huquqiy bitimlar tuzishda keng erkinlik va imkoniyatlar berilganligi;

- fuqarolarning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishini keng tartibga solish;

- fuqarolarning huquq layoqati kengaytirilganligi, ular yollanma mehnatdan foydalanish, xususiy mulkka, jumladan, xususiy korxonalariga ega bo'lishi, mulk shakllarining tengligi va uning himoyasi kafolatlanganligi;

- fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ekti bo'lgan yuridik shaxslarga o'z faoliyatlarini amalga oshirishda, xo'jalik ishlarini yuritishda keng imkoniyatlar berilganligini ta'kidlab o'tish joiz.

Fuqarolik kodeksining tuzilishi bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan fuqarolik huquqi tizimiga monandir.

O'zbekiston Respublikasining joriy qonunlari ham fuqarolik huquqining manbai hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining qonunlari eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan yoki referendum o'tkazish orqali qabul qilinadi.

Ularga "Bank siri to'g'risida"¹, "Jamoat fondlari to'g'risida"², "Bankrotlik to'g'risida"³, "Xususiy korxonalar to'g'risida"⁴, "Ipoteka to'g'risida"⁵, "Firma nomlari to'g'risida"⁶, "Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g'risida"⁷, "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"⁸, "Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida"⁹ va boshqa yuzdan ortiq fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonunlar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76-moddasida "O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi oliy davlat vakillik organi bo'lib, qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiradi", deb ko'rsatilgan. SHunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan va fuqarolik-huquqiy xarakteriga ega bo'lgan qonun hujjatlari fuqarolik huquqining manbaini tashkil etadi. YUqoridagi qonunlar bunga misol bo'la oladi. Bugungi kunda yuzlab qonunlar fuqarolik-huquqiy xarakterdagi qonunlardir.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003. 9-10-сон, 144-модда

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003. 9-10-сон, 141-модда

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2003. 5-сон, 63-модда

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2004. 1-2-сон, 8-модда

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2006. 10-сон, 535-модда

⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2006. 9-сон, 493-модда

⁷ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2007. 1-сон, 2-модда

⁸ //Халқ сўзи. 2008 йил.23 июль

⁹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси, 2008. 4-сон, 191-модда

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 94-moddasida "O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Konstitutsiyaga va qonunlarga asoslanib hamda ularni ijro etish yuzasidan respublikaning butun hududida majburiy kuchga ega bo'lgan farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi", deb belgilangan. Prezident tomonidan chiqariladigan mazkur farmonlar qonunosti hujjatlari, deb yuritiladi. Prezident farmonlari turmushda, hayotda, xalq xo'jaligida, iqtisodiyotda, ishlab chiqarishda kechiktirib bo'lmaydigan munosabatlarni tartibga solish va mustahkamlash ehtiyojidan kelib chiqadi. Ularning aksariyati fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solayotganligi uchun fuqarolik huquqining manbai bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi tijorat banklaridagi omonatlarini himoyalash kafolatlarini ta'minlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 28 noyabr 2008 yilgi PF 4057 sonli Farmoni¹, "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida"gi 2 dekabr 2008 yilgi № PF-4059 sonli Farmoni², "Qishloqqurilishloyiha" mas'uliyati cheklangan jamiyat loyiha-qidiruv institutini tashkil etish to'g'risida"gi 27 yanvar 2009 yilgi № PQ-1049 sonli Qarori³, "Uy-joy fondini foydalanishga tayyor holda topshirish shartlarida rekonstruktsiya qilish va ta'mirlash bo'yicha pudrat ishlarini kengaytirishni rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 29 yanvar 2009 yilgi № PQ-1051 sonli Qarori⁴ va boshqa qator Farmon va qarorlarni bunga yaqqol misol qilib ko'rsatilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasida "Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi", deb ko'rsatilgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlariga muvofiq shaklida qabul qilinadi.

Bunga misol qilib, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "ABN AMRO Bank O'zbekiston MB, H.J." aksionerlik bankini "Royal Bank of Scotland O'zbekiston MB" "YOAJ deb qayta nomlash

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 48-сон, 471-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 49-сон, 478-модда.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 5-сон, 36-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 5-сон, 38-модда.

to'g'risida"gi 13 noyabr 2008 yilgi 246-sonli Qarori¹, "Tabiiy monopoliyalar sub'ektlari tomonidan majburiy xizmat ko'rsatilishi kerak bo'lgan iste'molchilarga tovarlarni sotish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatishni tartibga solish to'g'risida"gi 24 dekabr 2008 yilgi №277-sonli Qarori², "Eksport qiluvchi korxonalarni moliyaviy va kredit yo'li bilan qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 31 dekabr 2008 yilgi 290-sonli Qarori³, "Jeneral motors O'zbekiston" yopiq aksiyadorlik jamiyatida "M 300" modelidagi avtomobillarni seriyalab ishlab chiqarishni tashkil etish to'g'risida"gi 16 yanvar 2009 yilgi 13-sonli Qarori⁴, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zona direksiyasi" davlat unitar korxonasi ustavini tasdiqlash to'g'risida"gi 19 fevral 2009 yilgi 48-sonli Qarori⁵ va boshqalarni keltirish mumkin.

Respublika vazirliklari, Davlat qo'mitalari, idoralari o'z Nizomlari asosida chiqargan tegishli normativ hujjatlari ham fuqarolik huquqi manbalari hisoblanadi. Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari o'z vakolatlari doirasida buyruqlar va qarorlar shaklida normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi. Nizomlar, qoidalar va yo'riqnomalar tarzida qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi. Nizomlar, qoidalar va yo'riqnomalar tarzida qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlar buyruq hamda qarorlar bilan tasdiqlanadi.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining normativ-huquqiy hujjatlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida hamda ularni ijro etish uchun qabul qilinadi. Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining normativ-huquqiy hujjatlari bir necha vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari bilan birgalikda yoki ularning bittasi tomonidan boshqalari bilan kelishilgan holda qabul qilinishi mumkin.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining tarmoq bo'linmalari va hududiy organlari normativ-huquqiy tusdagi hujjatlar qabul qilishga haqli emas, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Ayniqsa, fuqarolik huquqi sohasida Moliya, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiya va savdo vazirligi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Davlat mulk qo'mitasi birmuncha ko'proq me'yoriy hujjatlar chiqaradilar.

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 46-сон, 457-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 52-сон, 516-модда.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 52-сон, 528-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 3-сон, 15-модда.

⁵Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 9-сон, 87-модда.

Ular tomonidan chiqarilgan me'yoriy hujjatlar mazkur soha uchun umummajburiy tusda bo'ladi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining "Tijorat banklari tomonidan qimmatli qog'ozlar bilan o'tkaziladigan operatsiyalarga va ularning boshqa korxonalar ustav kapitalida qatnashishiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi 27 dekabr 2008 yilgi 30/2 sonli Qarori (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2 fevral 2009 yilda №1894-son bilan ro'yxatga olingan)¹, O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasining "Xo'jalik yurituvchi sub'ektning 35 foizdan ortiq aksiyalari, ulushlarini olish ustidan nazorat qilish tartibi to'g'risidagi Yo'riqnomani tasdiqlash haqida"gi 29 dekabr 2008 yilgi №17 sonli Qarori (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 5 fevral 2009 yilda №1896-son bilan ro'yxatga olingan)², O'zbekiston Aloqa va axborotlashtirish agentligi bosh direktorining "Mobil aloqa xizmatlarini ko'rsatish Qoidalarini tasdiqlash to'g'risida"gi 4 yanvar 2009 yilgi №2 sonli buyrug'i (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 6 fevral 2009 yilgi 1900-son bilan ro'yxatga olingan)³, O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulki qo'mitasi huzuridagi qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish markazi bosh direktorining "Qimmatli qog'ozlar bilan birjadan tashqari bitimlarning hisob registri to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 4 mart 2009 yilgi № 2009-18 sonli buyrug'i (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 9 mart 2009 yilda 1919-son bilan ro'yxatga olingan)⁴ va boshqalar shular jumlasidandir.

Viloyat, tuman va shahar hokimliklari o'ziga berilgan vakolatlar doirasida tegishli hududdagi barcha korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, birlashmalar, shuningdek mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi zarur bo'lgan fuqarolik-huquqiy xarakterga ega bo'lgan qarorlar qabul qiladilar. Bunday qarorlar ham fuqarolik huquqining manbalari hisoblanadi. Masalan, "Toshkent shahrida er maydonlarini uzoq muddatli ijaraga va doimiy foydalanishga berish bo'yicha o'tkaziladigan tanlov savdolarining tartibi va shartlari to'g'risida"gi 3 yanvar 2003 yilgi Toshkent shahar hokimining qarori, "Toshkent viloyat xududida

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 6-сон, 57-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 6-сон, 62-модда.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 6-сон, 67-модда.

⁴Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 10-11-сон, 126-модда.

ko'llanadigan ijara haqining yagona stavkalari to'g'risida"gi Toshkent viloyati xokimining 7 noyabr 2006 yilgi 272-sonli Qarori va boshqalar.

Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda, bu munosabatlarni tartibga solishda mahalliy odat va an'analar qo'llaniladi (FKning 6-moddasi).

Tadbirkorlik faoliyatining biror-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo'llaniladigan hulq-atvor qoidasi biror-bir hujjatda yozilgan-yozilmaganidan qat'i nazar ish muomala odati hisoblanadi.

Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda bu qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarga nisbatan mahalliy odat va an'analar qo'llaniladi. Biroq, qo'llaniladigan ish odatlari, mahalliy odatlar va an'analar qonun hujjatlari normalariga, shartnoma shartlari mazmuniga zid bo'lmasligi kerak (FKning 6-moddasi).

O'zbekiston Respublikasining yangi fuqarolik-huquqiy qonunchiligi "ish muomalasi odatlari" tushunchasini muomalaga kiritdi. Qonunchining o'zi ish muomalasi odatlariga huquqiy odat turlaridan biri sifatida qaraydi¹.

Huquqiy odat – uzoq davr mobaynida amalda bo'lish natijasida shakllangan va davlat tomonidan umummajburiy qoida sifatida tan olingan yurish-turish qoidasidir. Har qanday odat ham huquqiy odatga aylana olmaydi, balki ma'lum bir guruh, sinf yoki butun jamiyatning manfaatlariga javob bera oladigan va davlat tomonidan sanksiyalangan odatgina huquqiy odat bo'lishi mumkin².

Ish muomalasi va odat normalari kundalik turmushda tarkib topgan, qadimdan foydalanib kelinayotgan, jamoatchilik tomonidan e'tirof etilgan va tan olingan, lekin qonun hujjatlarida o'z aksini topmagan bo'ladi. Agar qonun hujjatlarida tan olingan taqdirda u odat va ish muomalasi tarkibidan chiqib, qonun normasi sifatida e'tirof etiladi. Ish muomalasi odatlari tadbirkorlikning turli sohalarida masalan, oldi-sotdi, prokat, ijara, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish yo'lovchi va yuklarni tashish munosabatlarida keng uchraydi.

Ish muomala odatlari yozma shaklda ifodalangan bo'lishi shart emas. Lekin tadbirkorlik sohasida bunday hujjatlar yo'q ham emas. Masalan O'zbekiston savdo-sanoat palatasi tomonidan ish muomalasi odatlari o'rganiladi va manfaatdor shaxslarga ma'lum qilish uchun nashr etiladi³.

¹ Батафсил қаранг: Хасанов А. Ҳуқуқий одат ва удум фуқаролик ҳуқуқи манбалари сифатида (хориж тажрибаси) //Фуқаролик кодексини такомиллаштириш муаммолари. Илмий-назарий конференция материаллари. –Тошкент: ТДҶОИ. 2007. –Б. 97-100.

² Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 2000. -277 б.

³ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 1997. -85 б.

Ayrim hollarda tuziladigan shartnomaning namunaviy shartlari ish muomalasi odatlari sifatida qabul qilinishi mumkin. FKning 359-moddasiga asosan, shartnomada uning ayrim shartlari tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan namunaviy shartlar bilan belgilanishi nazarda tutilishi mumkin. SHartnomada namunaviy shartlarga havola qilinmagan hollarda bunday namunaviy shartlar taraflarning munosabatlariga ish muomalasi odatlari sifatida qo'llaniladi.

Namunaviy shartlar namunaviy shartnoma yoki ushbu shartlarni o'z ichiga oluvchi boshqa hujjat shaklida ifodalanishi mumkin.

Ish muomalasi odatlarini fuqarolik qonun hujjatlarida manba sifatida e'tirof etish hollari ko'p uchraydi. Masalan, FKning 107- (yozma shaklda tuzilgan bitimni, agar ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib kelib chiqmasa, taraflar yoki ularning vakillari imzolashi kerak), 236- (majburiyatlar majburiyat shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo'lmaganida esa – ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi kerak), 239- (basharti boshqacha tartib qonun hujjatlarida, shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa yoki ish muomalasi odatlaridan yoxud majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, kreditor majburiyatning qismlarga bo'lib bajarilishini qabul qilmaslikka haqli) va boshqa ko'pgina moddalarida o'z aksini topgan.

Agar xalqaro shartnomada yoki bitimda fuqarolik qonun hujjatlaridagiga qaraganda boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma yoki bitim qoidalari qo'llaniladi (FKning 7-moddasi). Mazkur modda talablaridan kelib chiqadign bo'lsak, xalqaro normativ hujjatlar ham fuqarolik huquq manbalari ichida o'ziga xos o'rin egallaydi. Xalqaro normativ hujjat fuqarolik huquqining manbasi bo'lishi uchun u albatta, Oliy Majlis tomonidan ratifikatsiya qilingan bo'lishi lozim, aks holda milliy fuqarolik huquqining manbasi sifatida tan olinmaydi. Bunday normativ hujjatlar ichida "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ni alohida ta'kidlash lozim. Masalan, uning 2-moddasiga asosan har bir inson irqi, tana rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e'tiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mol-mulki, tabaqasi yoki boshqa holatidan qat'i nazar ushbu Deklaratsiyada e'lon qilingan barcha huquq va barcha erkinlikka ega bo'lishi zarur. Mazkur modda fuqarolik huquq layoqatining tenglikka asoslanishining kafolatidir.

"Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"ning 17-moddasiga asosan, har bir inson yakka holda, shuningdek, boshqalar bilan birgalikda mulkka egalik qilish huquqiga ega. Hech kim zo'ravonlik bilan o'z

mulkidan mahrum etilishi mumkin emas. Bu qoida milliy fuqarolik qonunchiligida ham o'z aksini topgan.

Fuqarolik qonun hujjatlarini to'g'ri sharhlash va tatbiq etish uchun sud tajribasi muhim ahamiyatga ega bo'lsa ham, ammo u huquq manbasi bo'lib hisoblanmaydi. Fuqarolik ishi bo'yicha sud tomonidan chiqarilgan qaror faqat mazkur ish uchungina majburiydir. SHuni aytish kerakki, sud Plenumi qarorlari O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonunda normativ huquqiy hujjat sifatida e'tirof etilmagan. O'zbekiston Respublikasining amaldagi "Sudlar to'g'risida"gi qonuni 17-moddasida "Oliy sud Plenumi sud amaliyotini umumlashtirish materiallarini ko'rib chiqadi va qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha tushuntirishlar beradi", deb belgilangan. Bunga binoan Oliy sud Plenumining sud ishlarini ko'rishda qonunlarni qo'llash masalalari yuzasidan sudlarga rahbariy tushuntirishlari fuqarolik huquqining manbalari bo'lmasa ham, barcha sudlar uchun majburiy hisoblanadi va sudlar tomonidan og'ishmay ijro etilishi shart. Bunga misol sifatida O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining 15 iyun 2007 yil №163-sonli "Majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun mulkiy javobgarlik to'g'risidagi fuqarolik qonun hujjatlarini qo'llashning ayrim masalalari haqida"gi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi va Oliy xo'jalik sudi Plenumining 22 dekabr 2006 yilgi № 13/150-sonli "Kredit shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlar bajarilishini ta'minlash to'g'risidagi fuqarolik qonun hujjatlarini qo'llashning ayrim masalalari haqida"gi, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining 27 yanvar 2006 yilgi №142-sonli "Bankrotlik to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini xo'jalik sudlari tomonidan qo'llashning ayrim masalalari haqida"gi va boshqa Qarorlarini keltirib o'tish joiz.

SHuningdek, O'zbekiston Respublikasi "Sudlar to'g'risida"gi qonunining 42-moddasi mazmuniga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi xo'jalik sudlov sohasida sud hokimiyatining eng yuqori organi bo'lib, u tomondan qabul qilingan hujjatlar qat'iy va O'zbekiston Respublikasining barcha hududida bajarilishi majburiydir.

Oliy xo'jalik sudi Plenum majlisida dasturiy ko'rsatmalar qabul qiladi. SHuni aytish kerakki, O'zbekiston Respublikasining "Sudlar to'g'risida"gi qonunining 12-moddasida "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy

xo'jalik sudi O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasida qonunchilik tashabbusi huquqiga ega"¹, deb ko'rsatilgan.

3.2. Fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo'yicha amalda bo'lishi

Fuqarolik qonunlarining amalda bo'lish vaqti deyilganda mazkur qonuniy hujjatning kuchga kirishi paytidan to huquqiy kuchini yo'qotish paytigacha qadar bo'lgan davr nazarda tutiladi.

Fuqarolik qonun hujjatlari rasmiy nashrlarda e'lon qilinishi kerak. Hammaning e'tibori uchun rasman e'lon qilinmagan qonun asosida hech kim mol-mulki yoki mulkiy huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas. Fuqarolik qonun hujjatlari rasman bayon tarzida e'lon qilinishiga yo'l qo'yilmaydi, rasman e'lon qilinganda uning barcha rekvizitlari ko'rsatiladi.

Fuqarolik qonun hujjatlarini norasmiy nashrlarda e'lon qilishga, shuningdek, ularni qonun hujjatlarining elektron ma'lumot tizimlari orqali tarqatishga (masalan Norma, Pravo yuridik axborot tizimlari) bu hujjatlar rasmiy manbalarda e'lon qilinganidan so'ng hamda barcha rekvizitlari, e'lon qilingan rasmiy manbalari va kuchga kirish sanasini ko'rsatish sharti bilan ruxsat etiladi.

“O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining Axborotnomasi”, “O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to'plami”, “Xalq so'zi” va “Narodnoe slovo” gazetalarida O'zbekiston Respublikasining qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari e'lon qilinadigan rasmiy nashr hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari “O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlarining to'plami”, “O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to'plami”, “Xalq so'zi” va “Narodnoe slovo” gazetalarida e'lon qilinadi. “O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining to'plami”, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning rasmiy nashrlari O'zbekiston Respublikasi vazirliklari, davlat qo'mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari e'lon qilinadigan rasmiy manba hisoblanadi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining normativ-huquqiy hujjatlari mazkur organlarning rasmiy nashrlarida e'lon qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining qonunlari va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, shuningdek, mahalliy davlat

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2004, 51-сон, 514-модда.

hokimiyati organlarining qarorlari, agar hujjatlarning o'zida boshqa muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, rasman e'lon qilinganidan so'ng o'n kundan keyin kuchga kiradi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 32-moddasida ushbu Qonun rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kirishi belgilangan va u "Xalq so'zi" gazetasida 2008 yil 8 yanvarda e'lon qilingan¹. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi esa O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996 yil 29 avgustdagi 257-1-sonli "O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qaroriga asosan FK 1997 yil 1 martdan amalga kiritilgan.

Ayrim hollarda qonunning o'zida uning ayrim moddalari qonun amalga kiritilgandan so'ng muayyan muddat o'tib amalga kiritilishi belgilanishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 20 iyul 2006 yildagi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunida nazarda tutilishicha, mazkur Qonun 21 iyul 2006 yil kuchga kiritilishi, uning 21-moddasining ikkinchi qismi va 49-moddasining ikkinchi qismi qoidalari 21 iyul 2007 yil amalga kiritilishi belgilangan².

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari tegishincha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilangan tartibda kuchga kiradi va ular e'lon qilinishi shart.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarining normativ-huquqiy hujjatlari, agar hujjatning o'zida kechroq muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida davlat ro'yxatidan o'tkazilganidan so'ng o'n kundan keyin kuchga kiradi. Normativ-huquqiy hujjatni manfaatdor shaxslar e'tiboriga etkazish normativ-huquqiy hujjat matni bilan moneliksiz (erkin) tanishish huquqini ta'minlovchi har qanday shaklda amalga oshirilishi mumkin.

Fuqarolik qonunlari, shu jumladan, Fuqarolik kodeksi ham, umumiy qoida bo'yicha faqat kelajak uchungina amalda bo'lib, orqaga qaytish kuchiga ega emas, ya'ni ular yangi qonunning amalga kiritilish vaqtiga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga tatbiq etilmaydi (FK, 4-modda, 1-band).

Qonunning orqaga qaytish kuchiga ega bo'lishi, ya'ni mazkur qonun amalga kiritilgan kunga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga ham tatbiq etilishiga shu qonunning o'zida yoki boshqa qonunlarda

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 1-2-сон, 1-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 28-29-сон, 260-модда.

to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan hollardagina yo'l qo'yiladi (FK, 4-modda, 2-band).

Fuqarolik qonun hujjati amalga kiritilgunga qadar vujudga kelgan munosabatlar bo'yicha bu qonun hujjati u amalga kiritilgandan keyin vujudga kelgan huquq va burchlarga nisbatan qo'llaniladi.

Agar shartnoma tuzilgandan keyin taraflar uchun majburiy bo'lgan shartnoma tuzilayotgan paytdagidan boshqacha qoidalarni belgilaydigan qonun qabul qilingan bo'lsa, tuzilgan shartnomaning shartlari o'z kuchini saqlab qoladi, qonun avval tuzilgan shartnomalardan kelib chiqqan munosabatlarga tatbiq etilishi ko'rsatilgan hollar bundan mustasno.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996 yil 29 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qarorining 6-bandida keltirilishicha, kodeks 187-moddasining qoidalari mulkka egalik qilish 1997 yilning 1 martiga qadar boshlangan va kodeks amalga kiritilayotgan vaqtda davom etayotgan hollarga ham tatbiq etiladi. (Axborot uchun: 187-moddaga muvofiq mulkdor bo'lmagan, lekin ko'chmas mol-mulkka o'n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka mulk huquqini oladi). Xuddi FKning 760-modasi 2, 3, 4-qismlari ham orqaga qaytish huquqiga ega.

Ayrim hollarda qonunning orqaga qaytish kuchining eng uzoq muddati ham belgilanishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida"gi qarorining 11 va 12-bandlarida FKning 990, 991, 1005-1016-moddalarining qoidalari uzog'i bilan 1994 yil 1 martgacha yuz bergan munosabatlarga tatbiq etilishi nazarda tutilgan.

Fuqarolik qonunlari amalga kiritilguniga qadar vujudga kelgan munosabatlar bo'yicha ushbu qonun hujjati u amalga kiritilganidan keyin vujudga kelgan huquq va burchlarga nisbatan qo'llaniladi, tuzilgan shartnoma bo'yicha tomonlarning munosabatlari bundan mustasno.

Fuqarolik qonunlari, agar uning matnida boshqa izoh berilmagan bo'lsa, muddatsiz amal qiladi. Fuqarolik qonunlari amal qilishining vaqtinchalik muddati butun hujjat uchun yoki uning qismlari uchun belgilanishi mumkin. Bunday holda unda hujjat (yoki uning qismi) qaysi muddatga yoki qanday hodisa yuz berguniga qadar o'z kuchini saqlab qolishi ko'rsatilishi zarur. Fuqarolik qonunlarini qabul qilgan organ belgilangan muddat tugaguniga qadar hujjatning amal qilinishini yangi muddatga, boshqa hodisa yuz berguniga qadar uzaytirish to'g'risida yoki hujjatga muddatsiz tus berish haqida qaror qabul qilishi mumkin.

Fuqarolik-huquqiy xarakterdagi normativ hujjatlar to bekor qilingunicha yoki yangi hujjatlar bilan almashtirilgunicha amalda bo'ladi. Masalan, "O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik, Uy-joy kodekslariga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish hamda "Davlat uy-joy siyosatining asoslari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunini o'z kuchini yo'qotgan deb topish haqida"gi 8 yanvar 2007 yilgi Qonunga asosan "Davlat uy-joy siyosatining asoslari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni o'z kuchini yo'qotgan¹.

Ayrim hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining ayrim moddalari, bandlari bekor qilinishi, lekin qonunning o'zi amalda bo'lishi mumkin. Masalan, "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilinganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi² 16 yanvar 2007 yilgi qonunining qabul qilinishi munosabati bilan FKning 10 ta (1052, 1053, 1054-1057, 1064, 1071, 1072, 1080-1081) moddasi o'z kuchini yo'qotgan.

Fuqarolik qonunlari muayyan hududga taalluqlidir. O'zbekiston Respublikasining normativ hujjatlari O'zbekiston hududida amalda bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi xududi doirasi (quruqlikda, suvda, er ostida, havo bo'shligida) chizig'i bilan belgilangan chiziqdan va bu chiziq bo'ylab o'tuvchi vertikal sathdan iborat xudud bo'lib³, unga er maydoni, er osti, ichki va hududiy suvlari, er va suv xududi ustidagi xavo makoni shuningdek, chet eldagi O'zbekiston elchixonalari, O'zbekiston Respublikasi bayrog'i ostida harakatlanayotgan havo va dengiz kemalari maydonlari kiradi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligi aynan ushbu hududda amal qiladi. Ayrim ma'muriy xududiy tuzilmalar chiqargan normativ hujjatlar shu hududda amal qiladi.

Fuqarolik qonunlarining shaxslarga nisbatan tatbiq etilishi deyilganda, uning barcha shaxslar, chunonchi, fuqarolar (O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar) va yuridik shaxslar (mahalliy, xorijiy, qo'shma yuridik shaxslar)ga nisbatan bir xilda qo'llanilishi tushuniladi. Faqatgina xorijiy mamlakat fuqarolari va yuridik shaxslari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston Respublikasi xududida fuqarolik munosabatlariga kirishsagina ularga nisbatan fuqarolik qonunchiligi tatbiq etiladi. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 1-2-сон, 3-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 3-сон, 21-модда.

³Ўзбекистон Республикасининг "Давлат чегаралари тўғрисида"ги 1999 йил 20 августдаги қонунининг 3-моддаси//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 9, 217-модда

Fuqarolik qonun hujjatlari umumiy qoida bo'yicha barcha uchun umummajburiy hisoblanadi. Lekin muayyan sohani tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlari faqat shu soha vakillariga taalluqli bo'ladi. Masalan, "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun aktsiyadorlik jamiyati va uning aktsiyadoriga, "Noshirlik faoliyati to'g'risida"gi qonun noshirlar va ularning faoliyatini tartibga solinishiga qo'llaniladi. Muayyan sohani tartibga soluvchi qonun hujjati shu soha vakillari bo'lmagan shaxslarga tatbiq etilmaydi.

3.3. Fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi

Fuqarolik qonunlari ijtimoiy hayot munosabatlarida kun sayin vujudga kelayotgan munosabatlarni to'la o'z ichiga olgan qoidalarni bera olmaydi. Turmushda fuqarolik huquqi normalari bilan nazarda tutilmagan yangi munosabatlar ham paydo bo'lishi mumkin. SHu sababli fuqarolik huquqida analogiyaga (qiyos, o'xshatishga) yo'l qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 5-moddasiga asosan fuqarolik-huquqiy munosabatlari qonun hujjatlari yoki taraflarning kelishuvi bilan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining o'xshash munosabatlarni tartibga soluvchi normasi qo'llaniladi (qonun o'xshashligi). Agar qonun o'xshashligidan foydalanish mumkin bo'lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuni (huquq o'xshashligi)ga hamda halollik oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanadi.

YUqorida ko'rsatilgan normaga binoan analogiya ikki turga bo'linadi: birinchisi – qonun bo'yicha, ikkinchisi – huquq bo'yicha. O'xshash munosabatlarni tartibga soladigan qonunni tatbiq etishga qonun analogiyasi deyilsa, nizoli munosabatlarning qonunlarning umumiy asoslari va ma'nosiga tayanib hal qilishga huquq analogiyasi, deb ataladi.

Analogiya to'g'risidagi qonun (qoida) larni tatbiq etishda quyidagilarni nazarda tutish lozim. Birinchidan, yuqorida ko'rsatilgan qoidalarga faqat mazkur masala yuzasidan tegishli qonun va farmoyishlar bo'lmagan holdagina asoslanib ishni hal qilish mumkinligini, ikkinchidan, bunday analogiya tariqasida sud qarori faqat nizo uchun kuchda bo'lishini va, uchinchidan, sud qonunlarning umumiy negizlari va mazmuniga quruqdan-quruq havola qilmay, balki qarorni ifodalashda sud qaysi qonunning umumiy asoslariga tayanib, o'z qarorini chiqarganligini ko'rsatishi lozim.

Fuqarolik huquqlarini cheklaydigan va javobgarlik belgilaydigan normalarni o'xshashlik bo'yicha qo'llanishga yo'l qo'yilmaydi (FK, 5-modda, 3-band).

3.4. Fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlash va ularning turlari

Fuqarolik-huquqiy normalarni tatbiq etish va sharhlash to'g'risida shuni aytish kerakki, huquqiy normalarni tatbiq etish deganda, konkret fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tegishli huquq normasiga muvofiq holda hal qilinishi va bu munosabat yuzasidan majburiy kuchga ega bo'lgan qaror qabul qilinishi tushuniladi. Normativ-huquqiy hujjatlarni sharhlash normativ-huquqiy hujjatda noaniqliklar topilgan, u amaliyotda noto'g'ri yoki mantiqqa zid tarzda qo'llanilgan hollarda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq qonunlarning normalariga O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi sharh beradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining 2 may 2006 yilgi O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonuni 31-moddasining ikkinchi kismini sharhlash haqidagi qarori va boshqalar¹.

Qonun osti hujjatlariga ularni qabul qilgan organlar rasmiy sharh beradi. SHarhlash jarayonida normativ-huquqiy hujjatlarga tuzatishlar, qo'shimchalar va aniqlashtiruvchi normalar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Huquq normalari tatbiq etishga vakolatli bo'lgan davlat organlari tomonidan, chunonchi, sud, prokuratura, xo'jalik sudi va boshqa organlar, shuningdek ba'zi hollarda jamoat tashkilotlari tomonidan qo'llaniladi.

Huquq normalarini tatbiq etish tushunchasidan ularga rioya qilish tushunchasi farq qiladi. Huquq normasini yuqorida aytilganidek, faqat muayyan vakolatli organlarga tatbiq etishlari mumkin bo'lsa, huquqiy normalarga rioya qilishga har bir shaxs (fuqarolar ham yuridik shaxslar ham) majburdir.

Huquq normasining to'g'ri qo'llanilishi uning hozirgi vaqtda amalda bo'lish-bo'lmasligini, ya'ni uning bekor qilingan-qilinmaganligini yoxud o'zgartirilgan-o'zgartirilmaganligini, uning qanchalik majburiy bo'lish-bo'lmasligini va haqiqiy matnini aniqlash imkonini beradi. Huquq normasini tegishli fuqarolik-huquqiy munosabatga tatbiq etish uchun uning aniq mazmunini, ma'nosini va ahamiyatini belgilash zarur. Huquq normasi ma'nosini belgilash va tushuntirishga qonunni sharhlash, deyiladi.

¹//Халқ сўзи, 2006 йил 3 май, 84 (3883)-сон.

Normani sharhlovchi sub'ektlar huquq normalariga rasmiy va norasmiy sharh beruvchilarga bo'linadi. Rasmiy sharh vakolatli bo'lgan hokimiyat organlari tomonidan berilib, ma'lum darajada majburiy kuchga ega bo'ladi. Bunday sharh Oliy Majlis tomonidan beriladi. Ular respublika doirasida barcha fuqarolar va tashkilotlar uchun majburiy hisoblanadi.

SHuningdek, mahalliy Kengashlar tomonidan beriladigan sharhlar ham rasmiy, ayni paytda majburiy hisoblanadi.

Ayrim hollarda rasmiy sharh normativ hujjatning barcha moddalariga, ayrim hollarda esa ayrim moddalariga berilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi 20 noyabr 2006 yilda "CHet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi Qonuni 10-moddasining birinchi qismini sharhlash haqida qaror qabul qiladi va qonunning bir moddasiga rasmiy sharh beradi¹.

Rasmiy sharhning turlaridan biri sud sharhlashidir. Ma'lum bir ishni hal qilishda sud tomonidan berilgan sharh chiqarilgan qarorning qonuniy kuchga kirganidan so'ng mazkur ish bo'yicha majburiy hisoblanadi. Ammo kelajakda shunga o'xshash boshqa ishni hal qilishda, boshqa sudlar, jumladan, shu sudning o'zi ham avvalgi ishning hal qilinishiga qarab masalani echa olmaydi. CHunki, umumiy xarakterda bo'lgan ba'zi sharhlar Oliy sud Plenumi tomonidan beriladi. SHu tartibda qabul qilinadigan qarorlar sudlarda ishlarning bir xilda ko'rilishini ta'minlashga qaratilganligi sababli sudlar uchun majburiydir.

Norasmiy sharh deb, majburiy kuchga ega bo'lmagan sharhga, masalan, ilmiy asarlarda, darsliklarda, ma'ruzalarda beriladigan sharhlarga aytiladi. Bunday sharhlar yuridik kuchga ega bo'lmasa ham qonunning ma'nosini aniqlashga yordam beradi. Masalan, Fuqarolik kodeksiga², Uy-joy kodeksiga³, O'zbekiston Respublikasining "Ipoteka to'g'risida"gi qonuniga⁴ olimlar va mutaxassislar tomonidan yozilgan sharhlar norasmiy sharhga misol bo'ladi. Ular imloviy, mantiqiy, tizimli va tarixiy sharhlashga bo'linadi.

Imloviy sharhlashda imlo qoidalaridan foydalanib qonunda ishlatilgan ayrim so'zlar, jumlar, ifodalarning ma'nosini aniqlash yo'li bilan huquqiy normalarning mazmuni belgilanadi. Masalan, FKning 30-

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 46-47-сон, 462-модда.

² Раҳмонқулов Х.Р. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 1997.

³ Ўзбекистон Республикаси Уй-жой кодексига шарҳлар./масъул муҳаррир: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист, юридик фанлар доктори, профессор И.Б.Зокиров. –Тошкент: ТДЮИ., 2007. -370 б.

⁴ Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон Республикасининг "Ипотeka тўғрисида"ги қонунига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ., 2007. -269 б.

moddasida “Ruhiiy kasalligi yoki aqli zaifligi oqibatida o’z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqarolarni sud qonun hujjatlarida belgilab qo’yilgan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topishi mumkin”, deyiladi. Bu erda qonun chiqaruvchi ikkinchi “yoki” so’zini ishlatishi natijasida fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish uchun ikkita asosdan bittasi, ya’ni o’z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaslik yoki ularni boshqara olmaslikning mavjud bo’lishi etarli ekanligini ifodalaydi.

Mantiqiy sharhlashda qonunda ishlatilgan ifodalar, tushunchalar bir-biri bilan ichki, uzviy, mantiqiy bog’langanligi aniqlanib, huquqiy normaning mazmuni belgilanadi. Masalan, FKning ushbu 30-moddasida “Ruhiiy kasalligi yoki aqli zaifligi oqibatida o’z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaroni sud qonun hujjatlarida belgilab qo’yilgan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topish mumkin”, deyilgan. Demak, voyaga etgan fuqaro ruhiy kasal bo’lsa ham, to sud tomonidan “muomalaga layoqatsiz” deb topilguniga qadar muomalaga layoqatli, deb faraz qilinadi.

Tizimli sharhlashda huquq normasining mazmuni uning huquq tizimida egallagan o’rnini belgilash, uni boshqa huquqiy normalar bilan taqqoslash yo’li bilan aniqlanadi. Masalan, 1963 yilda qabul qilingan GKning 321-moddasida mulkning ijaraga oluvchi tomonidan yomonlashtirilgan holda etkazilgan zararlarning ijaraga beruvchi tomonidan qoplanishiga aytiladi. Bu erda zarar etkazilishi shartnoma bo’yicha olingan majburiyatni buzish bilan bog’liq bo’lgani uchun nizo GKning 479-moddasi bilan emas, 321-moddasi bilan hal qilinadi.

Tarixiy sharhlashda huquq normasi qanday tarixiy vaziyatlarda qabul qilinganligini belgilash yo’li bilan aniqlanadi. SHarhlash o’zining hajmi bo’yicha tub ma’nodagi sharhda qonunning ma’nosi uning ifodalanish, ya’ni yozilish shakliga aynan to’g’ri kelishi kerak. CHEklangan sharhda qonunning ma’nosi uning ifodalanishiga qaraganda birmuncha torroq ko’rinadi. Kengaytirilgan sharhda qonunning mazmuni uning tub tahririga qaraganda birmuncha kengroq tushuniladi. Masalan, FKning 115-moddasida: “Bitimning qonun talab qiladigan shakliga rioya qilmaslik qonunda to’g’ridan-to’g’ri ko’rsatilgan holdagina uning haqiqiy emasligiga sabab bo’ladi”, deb yozilgan.

Bunda “qonun” so’zi faqat Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan normativ hujjatnigina bildirmay, balki huquqning boshqa normalarini o’zining ta’siriy kuchiga qarab *imperativ va dispozitiv* normalarga bo’linadi. *Imperativ normalar*, deb ma’lum bir huquqiy munosabatda

qatnashuvchilarning erklari bilan o'zgartirilishi mumkin bo'lmagan, qat'iy xarakterda bo'lgan, qat'iy buyruq beradigan normalarga aytiladi. Imperativ normalarga misol qilib "Fuqarolarning huquq layoqatidan yoki muomala layoqatidan to'la yoki qisman voz kechishi va huquq layoqati yoki muomala layoqatini cheklashga qaratilgan boshqa bitimlar o'z o'zidan haqiqiy emasdir" (FK, 23-modda, 3-qism), deb aytilgan normani ko'rsatish mumkin. *Dispozitiv normalar*, deb taraflarning o'z ixtiyorlari bilan to'ldirilishi mumkin bo'lgan va shartnomalarda huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining o'zaro kelishuvi bo'yicha tartibga solinishi mumkinligini ko'rsatadigan normalarga aytiladi. Masalan, FKning 223-moddasi 1-bandida ulushli mulkdagi mol-mulk ishtirokchilar o'rtasida ularning kelishuviga muvofiq taqsimlanishi mumkin deb yozilgan. Demak, bu huquqiy normaning mazmuniga ko'ra, umumiy mulk ishtirokchilari o'ziga tegishli bo'lgan ulushini o'zlarining kelishuvlariga muvofiq taqsimlashlari mumkin.

3-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Fuqarolik huquqining manbalari deganda nima tushuniladi?
2. Fuqarolik qonun hujjatlari doirasiga qanday normativ hujjatlar kiradi?
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi qanday normalar mavjud?
4. Fuqarolik huquqi manbalari hisoblangan qanday qonunlarni bilasiz?
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlarining fuqarolik huquqining manbai sifatidagi xususiyatlari qanday?
6. Qanday holatda mahalliy odat va an'analar fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq manbaiga aylanadi?
7. Xalqaro normativ hujjatlarning fuqarolik huquqi manbai sifatidagi yuridik kuchini qanday baholaysiz?
8. Fuqarolik qonunlarining vaqt bo'yicha amalda bo'lishi deganda nimalar tushuniladi?
9. Fuqarolik qonunlarining shaxslarga nisbatan qo'llanilishi deganda nima anglashiladi?
10. Fuqarolik huquqi normalarining orqaga qaytish kuchi deganda nima tushuniladi?
11. Qaysi hollarda fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi qo'llanilishiga yo'l qo'yiladi?

12. Fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlashning qanday turlari bor?
Ular haqida tushuncha bering?

To'rtinchi bob

FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABAT

***Bobning maqsadi:** Har qanday huquq sohasining tartibga soladigan huquqiy munosabatlar doirasi mavjud. Bundan fuqarolik huquqi ham mustasno emas. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar doimo rivojlanishda bo'lib, ishtirokchilarning teng huquqlilik asosidagi o'zaro aloqalaridan iboratdir. Mazkur bobda o'quvchi fuqarolik huquqini o'rganish uchun fuqarolik huquqiy munosabatlarning mazmunini anglash asosiy ahamiyatga ega ekanligiga e'tibor berishi lozim. Zero fuqarolik-huquqiy munosabatlar bilan bog'liq tushunchalar butun fuqarolik huquqi fani mavzularida duch kelinadi. SHuning uchun fuqarolik huquqiy munosabatlar haqida aniq bir tasavvurga ega bo'lish butun fuqarolik huquqini o'rganishda kalit vazifasini o'taydi. Muqaddam chop etilgan darsliklardan farqli ravishda bu darslik zamonaviy fuqarolik huquqi nazariyalarining ilg'or, eng so'ngi qoidalaridan kelib chiqib yozilgan.*

Ushbu bobda fuqarolik-huquqiy munosabat tushunchasi, turlari (tasnifi), fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari, yuridik faktlar, fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi, fuqarolik huquqlarini himoya qilish bilan bog'liq masalalar atroflicha ochib berilgan.

4.1. Fuqarolik-huquqiy munosabat tushunchasi

Fuqarolar va yuridik shaxslar har doim turli xil (iqtisodiy, madaniy, ma'naviy va h.k.) ehtiyojlarni qondirishga muxtoj bo'ladilar. Bu maqsadda ular mulkka ega bo'ladilar, bir-birlariga turli xil xizmatlar ko'rsatadilar va ishlar bajaradilar. Davlat fuqarolik qonunchiligi bilan mulkiy va u bilan bog'liq nomulkiy munosabatlarni, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining fuqarolik-huquqiy maqomini tartibga soladi, mulkdorning mulkka ega bo'lish imkoniyatini yaratadi va ularning tovar-pul munosabatlarida ishtirokini ta'minlaydi.

Ushbu munosabatlar taraflarning yuridik tengligi, ularning mulkiy va erk-irodasining mustaqilligiga asoslanadi. Zero FKning 1-moddasi, 2-qismiga binoan, fuqarolar (jismoniy shaxslar) va yuridik shaxslar o'z fuqarolik huquqlariga o'z erklariga muvofiq ega bo'ladilar va bu huquqlarini o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshiradilar.

Fuqarolik huquqi davlat va jamiyat manfaatdor bo'lgan ichki

iqtisodiy munosabatlarni rivojlantiradi, mustahkamlaydi hamda huquqiy tartibga soladi, chunki ular jamiyatning iqtisodiy asosi, fundamentini tashkil etadi. Bu eng avvalo mulkiy va tovar-pul munosabatlaridan iboratdir. SHuning uchun fuqarolik-huquqiy normalarda mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar, shuningdek shartnoma erkinligi tamoyiliga asoslangan majburiyat munosabatlarga ega bo'lish va ularni amalga oshirishga keng imkoniyat beriladi.

Mulkiy munosabatlar, shuningdek fuqarolik muomalasidagi munosabatlar iqtisodiy qonunlar asosida rivojlanadi, lekin, ularning rivojlanishi, mustaxkamlanishiga davlat fuqarolik-huquqiy normalar orqali ta'sir ko'rsatadi.

Davlat huquq normalarida turli xil iqtisodiy munosabatlarni o'rnatish imkoniyatini oldindan ko'ra bilganligi sababli, u darhol huquqiy aloqalar shaklida paydo bo'ladi. Bunda iqtisodiy va boshqa munosabatlardan manfaatdor bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar o'z erk irodasi orqali munosabatda ishtirok etadilar. Demak, turli xildagi iqtisodiy aloqalar huquqiy munosabatlar shaklida kelib chiqadi, degan xulosaga kelish mumkin.

YUqoridagilardan kelib chiqib, fuqarolik-huquqiy munosabat deb, yuridik jihatdan teng bo'lgan shaxslar o'rtasida bo'ladigan va fuqarolik-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatga aytiladi. SHaxslar (fuqarolar va tashkilotlar, shuningdek davlat) o'rtasida tuziladigan oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, biror-bir ishni bajarish, ijara, qarz to'g'risidagi shartnomalar fuqarolik-huquqiy munosabatlar jumlasiga kiradi.

Umuman olganda, fuqarolik-huquqiy munosabatning bir qator o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Eng avvalo, fuqarolik-huquqiy munosabat ijtimoiy munosabatlarning bir turi hisoblanadi. Ammo har qanday ijtimoiy munosabatlar ham huquq bilan tartibga solinavermaydi. Fuqarolik-huquqiy munosabat iqtisodiy munosabatlarning yuridik tartibga solish jarayonida yuzaga keladi. Huquqiy tartibga solinuvchi iqtisodiy munosabatlar doirasi fuqarolik-huquqiy munosabat doirasidan kengdir. Iqtisodiy munosabatlar fuqarolik-huquqiy munosabatdan tashqari oila, moliya, ma'muriy, xo'jalik, qishloq xo'jaligi, soliq va bank-huquqiy munosabatlar bilan ham tartibga solinadi. Aynan mulk va tovar pul munosabatlarini tartibga solishda fuqarolik-huquqiy munosabat, huquqiy munosabatlar ichida etakchilardan hisoblanadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat bundan tashqari mulk bilan aloqador bo'lgan shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni ham tartibga soladi. Nomoddiy

ne'matlar iqtisodiy ehtiyojlarni qondirish jarayonida fuqarolik qonunchiligi bilan himoya qilinadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat fuqarolik huquqi predmeti doirasida sub'ektlarning fuqarolik qonunchiligi bilan tartibga solinadigan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlari natijasida yuzaga keladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat ijtimoiy munosabat sifatida eng avvalo, shaxslar, kishilar o'rtasidagi munosabat bo'lganligi uchun unda qatnashuvchilarning erki-irodasidan vujudga keladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatda ifodalangan shaxslarning erklari, turli-tuman manfaatlari davlatning fuqarolik-huquqiy normalarida (qonunlarda) o'z ifodasini topadi. Zero fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ektlari huquqiy munosabatlarga kirishganda o'z qiziqishlari, xohish irodalarini namoyon etadilar hamda muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'ladilar.

SHaxslar (jismoniy va yuridik shaxslar) o'rtasida bo'ladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlar qonun bilan tartibga solinadigan normal munosabatlar bo'lganligi tufayli ular ixtiyoriy ravishda amalga oshirilishi lozim. Ammo ba'zi hollarda huquqiy munosabat yuzasidan olingan majburiyatlar ixtiyoriy ravishda amalga oshirilmaganligi tufayli davlat tomonidan belgilangan majburiy ijro choralari qo'llaniladi.

Taraflarning yuridik tengligi fuqarolik-huquqiy munosabatni xarakterlaydigan xususiyatlardan biri bo'lib, u fuqarolik-huquqiy tartibga solishning predmet va metodi asosini tashkil etadi. Sub'ektlarning yuridik jihatdan tengligi bir sub'ektning, ikkinchisi bilan huquqiy munosabatlarga kirishganda o'zaro bo'ysunishiga asoslanmaydi. YUridik tenglik sub'ektlarga tegishli huquqlarning tengligida emas, aksincha fuqarolik huquq va majburiyatlarning vujudga kelishida, amalga oshirilishida, o'zgartirilishida, bekor bo'lishida hamda huquqiy javobgarlikka tortilishida namoyon bo'ladi. YUridik tenglik sub'ektlarning fuqarolik qonunchiligi va sud oldida moddiy va ijtimoiy holati bo'yicha mustaqilligini ta'minlaydi.

Boshqa fuqarolik-huquqiy munosabat ham huquqiy munosabatlar singari uchta mustaqil elementdan – huquqiy munosabat sub'ektlari, mazmuni va ob'ektlaridan iboratdir.

Fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ektlari. Fuqarolik-huquqiy munosabat huquqiy normalar bilan tartibga solinuvchi ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o'rtasida yuz beradi. Bu ishtirokchilar munosabatga individual yoki guruh bo'lib kirishishlari mumkin. Huquqiy munosabat avvalambor, insonlar (insonlar Samoasi) o'rtasidagi aloqa, bog'lanish, munosabatdir va huquqiy munosabat sub'ekti deganda, huquqiy normalar

tufayli muayyan munosabatlar ishtirokchisi hamda sub'ektiv huquq va yuridik majburiyatlar egasi bo'lgan insonlar yoki tashkilotlar tushuniladi¹.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda fuqarolik huquqi sub'ektlari instituti markaziy o'rin egallaydi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va huquqiy islohotlar natijasida ushbu institutning mavqei yanada oshib bormoqda hamda uning doirasi kengaymoqda. Ushbu sub'ektlar ishtirokisiz fuqarolik-huquqiy munosabat vujudga kelmaydi. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish borasida amalga oshirilayotgan qator islohotlar natijasida fuqarolik huquqi sub'ektlarining turlari va huquqiy maqomi ham yangicha tus olib bormoqda. Ular harakati uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Ushbu huquqiy munosabatda qatnashuvchi sub'ektlar – fuqarolar va tashkilotlar (ya'ni, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan korxonalar) hisoblanadi. Davlat ham fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ekti bo'lishi mumkin.

Bir vaqtning o'zida “fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ektlari” – “fuqarolik huquqining sub'ektlari” tarzida ham qo'llaniladi hamda bu ikkala ibora huquqiy va mantiqiy jihatdan bir xil ma'noga ega.

O'zbekiston Respublikasi FKning 2-moddasi 2-qismiga muvofiq, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarning ishtirokchilari bo'ladilar. Bu uchchala sub'ekt ham fuqarolik huquqida bir-biri bilan teng huquqli ishtirokchi sifatida ko'riladi va biridan ikkinchisi ustun hisoblanmaydi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi sub'ektlar shaxslar deb nomlanadi. Bu tushuncha FKda va boshqa fuqarolik qonun hujjatlarida ko'p qo'llaniladi. Masalan, FKning 2-kichik bo'limi “shaxslar” deb nomlanadi va u o'z ichiga fuqarolar (jismoniy shaxslar) (3-bob, 16-38 moddalar), yuridik shaxslar (4-bob, 39-78-moddalar) va davlat (5-bob, 79-80-moddalar) bilan bog'liq meyorlarni qamrab olgan. Bundan tashqari ayrim FKda nazarda tutilgan tushunchalarda ham aynan “fuqarolik huquqi sub'ekti” emas, “shaxslar” iborasi qo'llaniladi.

Ayrim adabiyotlarda ko'rsatilishicha, fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadigan munosabatlarning doirasi qanchalik keng bo'lishiga qarab, unda ishtirok etuvchi shaxslarning doirasi ham shunga mutanosib ravishda keng bo'ladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishlari uchun bunday shaxslar avvalo fuqarolik huquqining sub'ektlari hisoblanishlari va sub'ekt sifatida muayyan huquq va muomala layoqatiga ega bo'lishlari lozim².

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. –Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси., 2000. –296-297 б.

² Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston., 2008. -5 б.

Fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ektlari sifatida shaxslar sub'ektiv huquq va majburiyatlarning egalari hisoblanadi¹.

Fuqarolik-huquqiy munosabatda individual ishtirok etuvchi sub'ekt – fuqaro, guruh bo'lib ishtirok etuvchi sub'ektlar – yuridik shaxs, davlat hisoblanadi. Chunki yuridik shaxslar va davlat mavhum tushuncha bo'lib, u fuqarolarning jamoa shaklida munosabatga kirishishida ma'lum bir vosita hisoblanadi².

Fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar fuqarolik huquq layoqatiga, ya'ni fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo'lish layoqatiga molik bo'lishlari lozim. Zero huquq sub'ektlarini xarakterlaydigan asosiy huquqiy xususiyatlar huquq va muomala layoqatlaridan iborat. Fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'lish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda e'tirof etiladi (FKning 17-moddasi). Har bir shaxs fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'lish layoqatiga molik bo'lmay turib, fuqarolik huquqining sub'ekti bo'la olmaydi. Bu qoida odatda yuridik shaxslarga taalluqli bo'lsada, jismoniy shaxslar uchun ahamiyatli hisoblanadi. Fuqarolik huquqi sub'ektlarining har birining huquqiy maqomiga kelgusi paragraflarda batafsil to'xtalib o'tiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning sub'ektiv huquqlari va burchlari tashkil etadi.

Ba'zi mualliflar fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini bunday munosabat qatnashchilarining o'z sub'ektiv huquq va majburiyatlariga muvofiq amalga oshiradigan o'zaro harakatlari tashkil etadi, sub'ektiv huquqlar va burchlar esa huquqiy munosabatning huquqiy shaklidir, deb hisoblaydilar³.

Sub'ektiv huquq deyilganda, muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli huquq tushuniladi. Sub'ektiv huquqlar ob'ektiv huquq normalari, ya'ni davlat tomonidan belgilangan umumiy qoidalar asosida vujudga keladi va ularga muvofiq ravishda amalga oshiriladi⁴. Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquqlari odatda ob'ektiv huquq (davlat tomonidan o'rnatiladigan va belgilab qo'yiladigan huquqlar) normalaridan kelib chiqadi. Ushbu huquqqa nisbatan “sub'ektiv” so'zi qo'llanilishining asosiy sababi, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisining ushbu huquqning sohibi bo'lish hamda uni amalga oshirishdagi xohish-irodasining birlashishi ahamiyatga

¹ Гражданское право. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: Проспект., 1998. -84-85 с.

² Ашурова Н. Вояга етмаганлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: ТДЮИ., 2008. –7 б.

³ Гражданское право. Учебник. Ч.1. -М.: Проспект., 1996. -78-79 б.

⁴ Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. -М.: Юридическая литература., 1974. -134-140 с.

egaligidir. Chunki sub'ektiv huquq sohibi o'zining bu huquqlarini o'z xohishiga ko'ra amalga oshirishi yoki umuman amalga oshirmasligi yoxud ushbu huquqlardan voz kechishi mumkin.

Sub'ektiv huquqlar o'z egasiga qonun bilan yo'l qo'yilgan doiralarda o'z xohishi va ixtiyori bilan harakat qilish imkoniyatini beradi. Boshqacha qilib aytganda, sub'ektiv huquq sub'ektga o'z erkini amalga oshirish va o'z manfaatlarini qondirish imkoniyatini beradigan munosabatlarni vujudga keltiradi. Sub'ektiv huquq ikkinchi tomondan, huquqqa ega bo'lgan shaxsning boshqa shaxslardan o'z huquqining buzilmasligini talab qilish imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, mulk egasining sub'ektiv huquqi, bir tomondan, o'z mulkini egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish bilan bog'liq huquqlarni nazarda tutsa, ikkinchi tomondan, u sub'ektiv huquq egasi sifatida o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan talab qila oladi. Sub'ektiv huquqlar o'z harakatlariga ko'ra mulkiy yoxud shaxsiy-nomulkiy bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida sub'ektiv huquqlar kafolatlangan huquqlardir. Davlat bu huquqlarning amalga oshirilishini ta'minlaydigan moddiy sharoitlarni yaratadi.

Huquqiy munosabatlarning mazmunini yuqorida ko'rsatilganidek, huquqlar bilan bir qatorda majburiyatlar ham tashkil etadi. Majburiyatning mohiyati shundaki, bunda huquqiy tartibning talabi bo'yicha uni o'z zimmasiga olgan shaxs ma'lum harakatlarni qilishga yoki harakatlarni qilishdan saqlanishga majbur bo'ladi.

Har qanday majburiyat qarzdor shaxsning, ya'ni zimmasida majburiyat bo'lgan shaxsning erkini ma'lum darajada cheklaydi, uni huquq egasining manfaatlari bilan bog'laydi. Masalan, sotuvchi sotilgan mulkni xaridorga shartnomaga muvofiq ravishda topshirishga majbur. YA'ni, birovdan ashyo sotib olgan shaxs bu ashyoning o'ziga topshirilishi uchun lozim bo'lgan barcha harakatlar qilinishini talab etishga haqlidir, sotuvchi esa – ashyoni topshirish bilan bog'liq harakatlarni qilishga majbur bo'ladi.

Shaxsdan muayyan harakat qilishni talab etadigan majburiyatlar ijobiy (pozitiv) majburiyatlar, muayyan harakatlarni qilishdan saqlanishni talab etadiganlari esa salbiy (negativ) majburiyatlar deb ataladi.

Sub'ektiv huquqlar va majburiyatlar yagona huquqiy munosabatning elementi bo'lib, o'zaro bog'langandir. Birovda sub'ektiv huquqning bo'lishi, boshqa birovda albatta, bu huquqqa yarasha majburiyat bo'lishini bildiradi, va aksincha, har qanday majburiyat o'z qarshisida uni bajarishni talab qilishga haqli shaxsning bo'lishini bildiradi. Chunki, mulkdor

o'ziga qarashli mulkdan foydalanish huquqiga ega bo'lgani uchun u boshqa fuqarolardan bu huquqdan foydalanishda to'sqinlik qilinmasligini talab qila oladi. Qarzdor ma'lum bir harakatni bajarishga majbur bo'lsa, kreditor bu harakatning bajarilishini talab qilishga haqlidir. Bular haqida sub'ektlar mavzusida batafsil so'z yuritamiz.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning ob'ekti. Fuqarolik-huquqiy munosabatning ob'ekti deb, fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning harakatlari qaratilgan hamda sub'ektiv huquqlari va majburiyatlari belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlarga aytiladi. Fuqarolik kodeksining 81-moddasiga asosan fuqarolik-huquqiy munosabat ob'ekti doirasiga ashyolar, shu jumladan pul va qimmatli qog'ozlar, boshqa buyumlar, mol-mulk, shu jumladan mulkiy huquqlar, ishlar va xizmatlar, ixtirolar, sanoat namunalari, fan, adabiyot, san'at asarlari va intellektual faoliyatning boshqa natijalari, shuningdek shaxsiy-nomulkiy huquqlar va boshqa moddiy hamda nomoddiy boyliklar kiradi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ob'ektlari sifatida ko'rilgan ashyolar fuqarolik huquqida muhim ahamiyatga ega.

Ishlar va xizmatlar fuqarolar va yuridik shaxslarga ko'rsatiladigan huquqiy munosabatlarning ob'ektlari bo'lib hisoblanadi¹.

Masalan, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi ashyoni topshirishga qaratilgan harakatni qiladi, pudrat shartnomasi bo'yicha, kiyim tikish atelezi mijozning buyurtmasi bo'yicha kiyim tikishga qaratilgan harakatni qilishga va o'zi bajargan ish natijasini topshirishga majburdir.

Fuqarolik huquqi ob'ektlari tizimida intellektual faoliyat natijalari alohida o'ringa ega. Zero, inson aqli, tafakkuri, ongli mehnati samarasi o'laroq intellektual faoliyat natijalari hamma vaqt fuqarolik huquqining an'anaviy ob'ektlari: ashyolar, ko'char va ko'chmas mol-mulk, ishlar va xizmatlardan o'ziga xos xususiyatlar bilan farq qiladi. Bunday farqlar birinchi navbatda fuqarolik huquqining ob'ekti hisoblanadigan intellektual mulk ob'ektlarining ijodiy faoliyat mahsuli ekanligi, bu ob'ektlarga nisbatan mulk huquqi emas mutlaq huquqlari amal qilishi, huquqiy muhofaza moddiy ne'matga emas balki, unda ifodalangan g'oya, bilim va tushunchaga qaratilishi, mulkdorlik emas mualliflik birinchi navbatda muhofaza qilinishi bilan ahamiyatli hisoblanadi.

Intellektual faoliyat (ijodiy mehnat) natijalariga fan, adabiyot yoki san'at asarlari, ixtirolar, kashfiyotlar, sanoat namunalari, selektsiya

¹ Ибратов Б. Служба быта и права потребителя. -Тошкент: Ўзбекистон., 1992. -35-40 с.

yutuqlari, mualliflik hamda sanoat mulki huquqi normasi bilan tartibga solinadigan va qo'riqlanadigan huquqiy munosabatlarning ob'ekti bo'ladi.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqlar FKning 100-moddasida ko'rsatilgan bo'lib, ular shaxsning nomi, sha'ni, qadr-qimmati, ishchanlik obro'si va boshqa shaxslarning mulkiy xarakterda bo'lmagan manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan huquqiy munosabatlarning ob'ekti sifatida ko'riladi. Amaldagi fuqarolik-huquqiy xarakterdagi qonunlarimizda fuqarolik-huquqiy munosabat ob'ektlarini tashkil etadigan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlar doirasi birmuncha kengaytirilgan.

4.2. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning turlari (tasnifi)

YUqorida ta'kidlanganidek, fuqarolik-huquqiy munosabatlar turli-tuman va keng qamrovlidir. SHu sababli, fuqarolik-huquqiy munosabatlar muayyan asoslar va me'zonlarga ko'ra turlarga bo'lib o'rganiladi. Bunday tasniflash fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda va huquqni qo'llash amaliyotida muhim o'rin tutadi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni turlarga bo'lishda huquqiy munosabatning vujudga kelish asosi, huquqiy munosabat sub'ektlari vakolatlari doirasi, moddiy va nomoddiy ne'matlarning fuqarolik muomalasidagi holati asosiy me'zon sifatida belgilanadi. Masalan, huquqiy munosabatning vujudga kelish asosiga ko'ra fuqarolik-huquqiy munosabatlar – mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlarga, huquqiy munosabat ishtirokchilari vakolatlari doirasiga ko'ra - mutlaq va nisbiy huquqiy munosabatlar, moddiy va nomoddiy ne'matlarning fuqarolik muomalasidagi holatiga ko'ra – mulkiy huquqiy va majburiyat huquqiy munosabatlarga bo'linadi.

1. Mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar. Mulkiy xarakterdagi munosabatlar deyilganda, muayyan iqtisodiy mazmunga ega bo'lgan ijtimoiy munosabatlar, masalan, mulk yuzasidan belgilanadigan, mulkni sotish, ijaraga qo'yish va boshqacha shaklda qo'ldan-qo'lga o'tkazish, umuman, mulkiy muomala bilan bog'liq huquqiy munosabatlar anglashiladi.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar shaxs (fuqarolar va yuridik shaxslar)ning o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lgan, o'z sohibidan begonalashtirilishi va birovga o'tkazilishi mumkin bo'lmagan shaxsiy huquqlar, chunonchi, shaxsning mualliflik nomi, qadr-qimmati va boshqa shaxsiy manfaatlar bilan bog'liq bo'lgan huquqlardan iborat.

2. Mutlaq va nisbiy huquqiy munosabatlar. Mutlaq huquqiy munosabatlarda sub'ektiv huquq egalari o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan va hammadan talab qila oladilar. Mutlaq huquqlar noma'lum har bir kimsa tomonidan buzilishi mumkin bo'lgani sababli har kimdan qo'riqlanadi. Ularga mulk, mualliflik huquqlari, shaxsiy huquq kabilar kiradi.

Nisbiy huquqiy munosabatda esa faqat bir shaxs (yoki shaxslar)gina huquq yoki majburiyat oladi. Nisbiy huquqlar zimmasida majburiyat olgan ma'lum shaxs (yoki shaxslar)ga nisbatangina kuchda bo'ladi. SHartnomaga asoslangan barcha huquqlar nisbiy huquqlar jumlasidandir. Nisbiy huquqlarga asoslangan talablarning amalga oshirilishi, majburiyatlarning bajarilishi, qarzga olingan pulning to'lanishi bo'yicha o'z zimmasiga shartnoma asosida majburiyat olgan shaxsdangina talab qilish mumkin bo'ladi.

3. Mulkiy huquqiy va majburiyat huquqiy munosabatlar. Mulkiy huquqiy munosabatlar yuqorida qayd etilganidek, mutlaq huquqiy munosabat bo'lib, mulkiy xarakterga ega hamda ashyoni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishga qaratiladi. Mulkiy-huquqiy munosabatlarda huquq egasi bo'lgan shaxslar boshqa shaxslarning ijobiy harakatlariga muhtoj bo'lmay, o'z huquqlarini o'zlari bevosita amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Majburiyat-huquqiy munosabatlari nisbiy munosabat bo'lib, mulkiy huquqiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lsa ham, hamma vaqt moddiy narsa (ashyo) bilan bog'liq bo'lmasligi mumkin. Bunday munosabatlar, odatda, fuqarolik muomalasi natijasida vujudga keladi. CHunonchi, muayyan ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatilishi yoki etkazilgan zararni to'latilishiga qaratilishi mumkin. Barcha shartnomalar, birovga zarar etkazish, mulkni asossiz olish yoki tejash bilan bog'liq munosabatlar majburiyat munosabatlari hisoblanadi.

Keyingi yillarda fuqarolik huquqining rivojlanishi va bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilariga keng imkoniyatlar berilishi sababli fuqarolik-huquqiy munosabatlarni turlarga bo'lish me'zonlari ham o'zgarib bormoqda. Ayniqsa, yuridik shaxslarning davlat monopoliyasiga barham berilishi va huquqiy munosabat ishtirokchilariga nisbatan ijtimoiy himoya tamoyillarining amal qilinishi natijasida fuqarolik-huquqiy munosabatlarni korporativ huquqiy munosabatlar va imtiyozli huquqiy munosabatlarga bo'lish mumkinligi haqidagi fikr-mulohazalar yuridik adabiyotlarda o'z ifodasini topmoqda.

4. Korporativ huquqiy munosabatlar. Bozor munosabatlari tizimida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning yangi turi – korporativ huquqiy munosabatlar ham vujudga keldi va u fuqarolik huquqi predmeti doirasini tashkiliy-huquqiy munosabatlar bilan kengayishiga olib keldi. Sub'ektlarni yuridik shaxs belgilariga ega bo'lgan tashkiliy-huquqiy tuzilmalar – korporatsiyalarda a'zoli (ishtiroki) asosida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardir. Bunday huquqiy munosabatlar mazmunini korporativ huquq tashkil etadi. Lekin korporativ huquqiy munosabat sof xususiy huquqiy munosabat bo'lmasdan, u ayrim ommaviy-huquqiy munosabat (soliq, ma'muriy boshqarish) elementlarini ham o'z ichiga qamrab oladi. Mualliflarning ta'kidlashicha, korporativ huquq fuqarolik huquqining tarmog'i bo'lib hisoblanadi. Bu avvalo tartibga solinadigan munosabatlarni o'xshashligi u yoki bu holatda mulkiy xususiyat kasb etishi hamda muqobil haq baravariga tuzilish xususiyatiga ega bo'lishi bilan izohlanadi¹. Korporativ huquq predmeti doirasiga nafaqat tashkiliy-huquqiy munosabatlar, balki uning tashqarisidagi, ya'ni hamkorlar bilan bo'ladigan munosabatlar ham kiradi.

Korporativ huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asoslari turlicha bo'lib, ular jumlasiga:

- ta'sis shartnomasida qatnashish;
- kooperativga a'zo bo'lib kirish;
- aktsiyalarni sotib olish va sh.k. kiradi.

Korporativ huquq tufayli korporatsiya ishtirokchilari (xo'jalik shirkatlari, jamiyatlari, kooperativlar va sh.k. a'zolari) korporatsiyani va uning mol-mulkini turli shakllarda boshqarishda qatnashadilar. Korporativ huquqlarini amalga oshira borib, korporatsiya qatnashchilari fuqarolik huquqining mustaqil sub'ekti – yuridik shaxs hisoblangan ushbu korporativ tuzilma erki-irodasini shakllanishiga ta'sir etadi. Bunday vaziyat fuqarolik-huquqiy tartibga solish uchun tipik hol emas, chunki umumiy qoidaga ko'ra fuqarolik muomalasida sub'ektlar mustaqil va bir-biriga bog'liq emas, shu sababli kontragentlar erki-irodasini shakllanishida bevosita qatnasha olmaydi.

Korporativ huquqlarni amalga oshirish bevosita yoxud bilvosita bunday huquq sohiblari mulkiy manfaatlarini qanoatlantirish maqsadini ko'zda tutadi. SHu sababli ham korporativ huquqlarni mulkiy huquqlar jumlasiga mansub deb hisoblash mumkin.

5. Imtiyozli (afzallik) huquqiy munosabatlar.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarida muayyan huquq sub'ektiga imtiyoz, afzallik beruvchi huquqlar mazmunini o'z ichiga olgan alohida

¹Raхмонқулов Ҳ.Р. Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -16 б.

guruhdagi huquqiy munosabatlar mavjud. Masalan, ulushli mulkda umumiy ulushli mulkdagi ulush sotilganda sherik mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqiga ega (FK, 224-modda). YOpiq aktsiyadorlik jamiyati a'zosi ham o'z aktsiyalarini sotganda, boshqa a'zolar sotib olishda imtiyozga ega. Garovga oluvchi garov predmeti sotilganda, uning qiymati hisobidan o'z talablarini qanoatlantirishda boshqa kreditorlarga nisbatan imtiyozga ega. Ushbu huquqlar o'ziga xos bo'lib, fuqarolik-huquqiy munosabatlari sub'ektlari teng huquqligi doirasidan tashqari chiqadi. SHu sababli ham imtiyozli huquqiy munosabat faqat qonunda belgilangan asoslar bo'yicha va maxsus doiradagi sub'ektlar uchungina vujudga keladi. Imtiyozli huquqlar mustasno xarakterga ega bo'lib, faqat vakolatli sub'ekt-gina undan voz kecha oladi. Imtiyozli huquqlarni buzuvchi har qanday yuridik harakatlar o'z o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

4.3. Fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari. YUridik faktlar

Fuqarolik huquqi normalari (qonunlar) o'z o'zidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltirmaydi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi ma'lum holatlar bilan belgilanadi. Binobarin, huquqiy munosabatlarni belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan holatlar yuridik fakt deb yuritiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar vujudga kelishi uchun huquqiy normalarda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan, shuningdek nazarda tutilmagan bo'lsada, fuqarolik qonunlarining umumiy asoslari va mazmuniga muvofiq keladigan muayyan holatlar mavjud bo'lishi kerak.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan va bekor qiladigan asoslar sifatida ko'rilgan yuridik faktlar turlicha bo'lib, sub'ektlar erki-irodasi mazmuniga ko'ra ikki guruhga: hodisalar va harakatlarga bo'linishi mumkin.

FKning 8-moddasi 1-qismida ko'rsatilishicha, fuqarolik huquqlari va burchlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslardan, shuningdek fuqarolar hamda yuridik shaxslarning garchi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan bo'lmasa-da, lekin fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuniga ko'ra fuqarolik huquq hamda burchlarini keltirib chiqaradigan harakatlardan vujudga keladi.

FKning 8-moddasi 2-qismida fuqarolik huquqlari va burchlari vujudga kelish asoslari sanab chiqilgan. Ular quyidagilardan iborat:

1) qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlardan, shuningdek garchi qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa-da, unga zid bo'lmagan shartnoma va boshqa bitimlardan;

2) davlat organlari hamda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining fuqarolik huquqlari va majburiyatlari vujudga kelishining asosi sifatida qonunda nazarda tutilgan hujjatlaridan;

3) sudning fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini belgilagan qarorlaridan;

4) qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulk olish natijasida;

5) fan, adabiyot, san'at asarlarini yaratish, ixtirolar va boshqa intellektual faoliyat natijasida;

6) boshqa shaxsga zarar etkazish natijasida;

7) asossiz boyib ketish natijasida;

8) fuqarolar va yuridik shaxslarning boshqa harakatlari natijasida;

9) qonun hujjatlari fuqarolik-huquqiy oqibatlarining kelib chiqishi bilan bog'laydigan hodisalar natijasida.

Hodisalar, voqealar, ya'ni kishilarning erkidan tashqari sodir bo'ladigan faktlar (masalan, o'lim va shunga o'xshashlar) faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina fuqarolik huquqi va majburiyatlarini vujudga keltiradi. Masalan, fuqaro vafot etgan taqdirda uning merosxo'rlari vorislik huquqi to'g'risidagi normalar asosida meros olish huquqiga, marhumning qarzi bo'lsa, olgan meros mulki qiymati hajmidan shu qarzni to'lashga majbur bo'ladilar. Tabiiy ofatlar, yong'in yuz bergan taqdirda, sug'urta organlari jabrlangan shaxs zararini sug'urta haqidagi huquqiy normalarga asosan to'lashga majbur bo'ladilar (agar avvaldan sug'urta shartnomasi tuzilgan bo'lsa).

Harakatlar fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxs (yoki shaxslar) ning erki bo'yicha qilinadigan yuridik faktlar hisoblanadi. Har qanday harakat ham yuridik fakt hisoblanmaydi, faqatgina muayyan huquqiy oqibat tug'diradigan harakatgina yuridik fakt sifatida e'tirof etiladi. Ular o'z navbatida ikki turga: huquq yo'l qo'ygan va huquq yo'l qo'ymagan harakatlarga bo'linadi.

Huquq yo'l qo'ygan harakatlar qonun bilan man etilmagan harakatlardan iborat. Bunday harakatlar fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlar bo'lib, muayyan huquqiy oqibatni tug'dirishga qaratiladi.

Huquq yo'l qo'ymagan harakatlarga birovga zarar etkazish va asossiz boyib ketish holatlari kiradi (FK, 8-modda, 2-qism, 6-7-bandlar).

Qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulk olish natijasida ham fuqarolik huquq va majburiyatlari vujudga keladi. Davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan mol-mulkka nisbatan huquqlar, agar qonunda boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, tegishli tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

4.4. Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi

Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi tushunchasi.

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'zlarining huquq layoqati mazmuniga yarasha xilma-xil fuqarolik huquqlari olish imkoniyatiga egadirlar. Fuqarolik huquqlarni amalga oshirish bilan bog'liq barcha masalalar ularni amalga oshirish yo'llari, doirasi sub'ektiv huquqlardan voz kechish yoki boshqa shaxsga o'tkazish kabilar vakolatli shaxs tomonidan o'z xohish-irodasi asosida bajariladi.

Masalan, kreditor majburiyatni nafaqat o'z vaqtida bajarilishini talab qilishi, balki undan voz kechishi, uning qiymati va miqdorini kamaytirishi, majburiyatni talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazishi mumkin.

SHuningdek, qonunda belgilangan hollardan tashqari, shaxslar o'zlariga tegishli bo'lgan huquqlarni amalga oshirishdan voz kechishlari bu huquqlarni bekor bo'lishiga olib kelmaydi. Masalan, aktsiyador jamiyat umumiy yig'ilishida qatnashmasligi, uning aktsiyador sifatidagi huquqlarini amalga oshirishlariga to'sqinlik qilmaydi hamda uni aktsiyadorlar safidan chiqarib yuborilishiga olib kelmaydi.

Aksincha o'z huquqlari buzilgan shaxs huquqlarini tiklash maqsadida sudga uch yilgacha sababsiz da'vo bilan chiqmasa, o'z huquqlarini sud orqali tiklash huquqidan mahrum bo'ladi.

Ba'zi sub'ektiv huquqlar bir vaqtning o'zida fuqarolik-huquqiy majburiyat sifatida baholanadi. Masalan, vasiy o'z vasiyligi ostidagi voyaga etmagan fuqaro nomidan bitimlar tuzishi uchun vasiylik ostidagi shaxsning bu xususidagi talabining bildirilishini kutishi shart emas. Aksincha qonun-hujjatlariga muvofiq, uning manfaatlarini ko'zlab bunday yuridik harakatlarni qilishga majbur. SHuning uchun ba'zi fuqarolik huquqlari nafaqat vakolatli shaxs xohishiga, balki qonun talablariga muvofiq ham amalga oshirilishi lozim bo'ladi.

Odatda shaxslar o'zlariga tegishli huquqlarni amalga oshirish orqali munosabatda ishtirok etadilar. Huquqlar qonun, shartnoma yoki bitimlar asosida amalga oshiriladi.

Prezidentimiz I.Karimov uqtirganidek, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va burchlarni bajarish vaqtida fuqarolar va tashkilotlar davlatimiz bozor iqtisodiyotini shakllantirish sharoitida qonunlarga va normativ huquqiy hujjatlarga nisbatan chuqur hurmat hissini tarbiyalash alohida ahamiyatga egadir¹.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish tartibi FKning 9-moddasida ko'rsatilgan. Unga asosan fuqarolar va yuridik shaxslar fuqarolik huquqlarini o'z erklari bilan, o'z manfaatlarini ko'zlab qo'lga kiritadilar hamda amalga oshiradilar. Ular o'zlariga tegishli fuqarolik huquqlarini, shu jumladan, bu huquqlarni himoya qilish huquqini ham o'z xohishlariga qarab tasarruf etadilar.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Qonun fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining insofli, oqilona va adolat bilan harakat qilishini nazarda tutadi.

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda jamiyatning ma'naviy tamoyillari, axloqiy normalarini hurmat qilishlari, tadbirkorlar esa ish yuritish odobi qoidalariga rioya qilishlari shart. Ular o'z huquqlarini amalga oshirish jarayonida boshqalarga zarar etkazmasliklari, o'z huquqlarini suiiste'mol qilmasliklari, shuningdek ulardan qonun hujjatlariga zid ravishda foydalanmasliklari shart.

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda ushbu shartlarga rioya etmasalar, sud ularga tegishli huquqni himoya qilishni rad etishi mumkin. Sub'ektiv fuqarolik huquqini amalga oshirish – zimmasida majburiyat bo'lgan shaxsni muayyan xatti-harakatni qilishga (agar o'z burchini ixtiyoriy ravishda bajarmasa) majbur qilish yo'li bilan kafolatlanadi.

4.5. Fuqarolik huquqlarini himoya qilish

Odatda normal fuqarolik muomalasi nafaqat fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ektlarining sub'ektiv huquqlarini amalga oshirish balki, ularni ishonarli himoyasi orqali ham namoyon bo'ladi. Fuqarolik huquqlarni amalga oshirish va himoya qilish faqatgina huquqiy choralarni qo'llash bilan cheklanmaydi. Uning uchun zaruriy sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa xarakterdagi choralar ham mavjud.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Тошкент: Ўзбекистон, 1993.726.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari, ularni har tomonlama himoyalash va ta'minlash, jamiyatni demokratlashtirish yo'llari haqida gapirar ekanmiz, bu mavzu dunyoda har doim, ayniqsa, so'nggi paytlarda eng o'tkir dolzarb masalaga aylanib borayotganligini kuzatish mumkin va buni tabiiy hol deb qabul qilishimiz kerak"¹.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish fuqarolik huquqi nazariyasining asosiy kategoriyalaridan biri sanaladi.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish qonunda belgilangan doirada ya'ni himoyaning ma'lum bir shakl, usul va vositalarini qo'llagan holda amalga oshiriladi. Fuqarolik huquqlarining himoya qilish shakli deganda fuqarolik huquqlar hamda qonuniy manfaatlarni himoya qilishdagi tashkiliy chora-tadbirlar majmui tushuniladi. Fuqarolik huquqlarining himoya qilishning ikki – yurisdiktsiyaviy (sud orqali) va noyurisdiktsiyaviy (sudsiz) shakllari mavjud.

Himoyaning yurisdiktsiyaviy shakli buzilgan yoki nizoli huquqlarni himoya qilishda vakolatli davlat organlarining faoliyatida namoyon bo'ladi. Uning mohiyati shundaki, huquq va qonuniy manfaatlari buzilgan shaxs o'z huquqlarini tiklash uchun vakolatli davlat organiga murojaat etadi.

Asosan buzilgan fuqarolik huquqlari protsessual qonunlarda yoki shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudlovga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki hakamlik sudi tomonidan himoya qilinadi. Zero O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining o'ninchi bobida ko'rsatilishicha, "davlat fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi. Har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari va mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi".

Yurisdiktsiyaviy shakl o'z navbatida buzilgan huquqlarni himoya qilishning umumiy va maxsus tartiblariga ega. Umumiy qoidalarga ko'ra fuqarolik huquqlarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilish sud tartibida amalga oshiriladi. Fuqarolik-huquqiy nizolarning asosiy qismi fuqarolik sudlariga to'g'ri keladi. FPKning 31-moddasiga muvofiq fuqarolik sudlarga taraflardan hech bo'lmaganda bittasi fuqaro bo'lgan nizolarga doir ishlar (qonunda bunday nizolarni hal qilish xo'jalik sudi yoki boshqa organlarga topshirilgan hollar bundan mustasno) FPKning 279-moddasida sanab o'tilgan alohida tartibda ko'riladigan yuridik ahamiyatga ega

¹ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. // Халқ сўзи, 2005 йил 9 декабрь.

bo'lgan faktlarni aniqlash to'g'risidagi ishlar, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish va fuqaroni o'lgan deb e'lon qilish to'g'risidagi ishlar, fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlar, mol-mulkni (ashyoni) egasiz deb topish to'g'risidagi ishlar, taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda, ular bo'yicha huquqlarni tiklash to'g'risidagi ishlar (chaqirib ish yuritish) hamda qonun bilan sudlarning vakolatiga berilgan boshqa ishlar taalluqli bo'ladi.

Xo'jalik sudlari tomonidan XPKning 23-moddasi talablariga muvofiq, iqtisodiyot sohasida yuridik shaxslar, yakka tartibdagi tadbirkorlar fuqaroviy, ma'muriy va boshqa huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarga doir, tashkilotlar va yakka tadbirkorlarning huquqlari vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi uchun ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash, bankrotlik va boshqa ishlar ko'riladi.

O'zaro bog'liq bo'lib, ba'zilar xo'jalik sudiga, boshqalari esa umumiy yurisdiksiya sudiga taalluqli bo'lgan bir necha talab bir-lashtirilgan taqdirda, hamma talablar umumiy yurisdiksiya sudida ko'rilishi kerak.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida vujudga keluvchi xo'jalik nizolarini hal etishda agar taraflarning nizoni hakamlik sudiga hal qilish uchun topshirish haqidagi kelishuvi – hakamlik bitimi mavjud bo'lsa nodavlat organ hisoblangan hakamlik sudlari ishni ko'rib hal qiladi.

Asosiy sud himoyasining vositasi da'vo hisoblanadi. Da'vo deb huquqni yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatning himoya qilinishi to'g'risida sudga yoki boshqa vakolatli tashkilotga murojaat etishga aytiladi¹. Ba'zi bir holatlarda sud himoyasining vositasi ariza va shikoyatlar ham hisoblanadi.

Fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning maxsus tartibi ma'muriy tartibdagi himoya hisoblanadi. Bu umumiy qoidadan istisno sifatida ya'ni qonunda bevosita ko'rsatilgan hollardagina qo'llaniladi. Ma'muriy tartibdagi fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning vositasi bu shikoyatdir. U huquq buzilgan shaxs tomonidan tegishli vakolatli davlat organiga beriladi. Ba'zi bir holatlarda qonunga muvofiq holda aralash ya'ni ma'muriy – sud tartibidagi himoya usullari ham qo'llaniladi. Bunda sudga da'vo bilan chiqishdan oldin huquqi buzilgan shaxs sudga shikoyat bilan murojaat

¹ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. – Тошкент: Адолат, 2001. – 149 б.

qilishdan oldin davlat boshqaruv oraniga chiqishi lozim bo'ladi. Bularga patent bilan bog'liq nizolar, boshqaruv doirasidagi huquq buzarlilklarni hal qilish kabilar kiradi.

Fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning noyurisdik shakli davlat va boshqa vakolatli organga murojaat etmasdan huquqi buzilgan shaxsning o'zi mustaqil, o'z xohishi bilan harakat qilishi tushuniladi.

Biroq bunda himoya ma'lum shartlar asosida amalga oshirilmog'i lozim. Ular FKning 13-moddasida nazarda tutilgan. Unga asosan shaxsning o'zi tomonidan fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari huquqni buzish darajasi bilan baravar bo'lishi hamda huquqni buzishga yo'l qo'yish uchun zarur harakatlar doirasidan chiqib ketmasligi lozim. Masalan, iste'molchi o'ziga sotilgan nuqsonli tovarni ushlab qolib, etkazilgan zarar va neustoyka to'lanmaguncha qaytarib bermaslikka haqli bo'ladi¹.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari deganda qonun tomonidan mustahkamlangan majburiy tusdagi moddiy-huquqiy choralar tushuniladi. Ushbu choralar yordamida buzilgan (nizolashayotgan) huquqlarni tiklash va huquqbuzarga muayyan ta'sir o'tkazish amalga oshiriladi. Ularning umumiy ro'yxati FKning 11-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. Ular quyidagilardan iborat:

1) huquqni tan olish (masalan, asarning, birov tomonidan o'zlashtirilib nashr etilgani to'g'risida nizo bo'lgani holda, shu asarga nisbatan mualliflikni tan olish);

2) huquq buzilishidan oldingi holatni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish (masalan, mulk egasi o'zining mulkidan foydalanish huquqining har qanday ravishda buzilishini bartaraf etish va kelgusida mulkdan foydalanishda halaqit bermaslik majburiyatini buzuvchi shaxsga yuklash);

3) bitimni haqiqiy emas deb topish va uning haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llash (FKning 116-125-moddalari talablariga asosan, bitim qonun talab qiladigan shaklga rioya etmasdan tuzilsa, qonun hujjatlarining talablariga muvofiq bo'lmasa, muomalaga layoqatsiz deb topilgan va muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan tuzilganda, o'z harakatlarning ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro tomonidan tuzilganda, yanglishish ta'sirida tuzilganda, aldash, zo'rlik, qo'rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon

¹ Бобоев Ж.И. Право потребителей и их защита по законодательству Республики Узбекистан. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар., 2003. № 3. -20-29 б.

niyatda kelishishi yoki og'ir holatlar yuz berishi ta'sirida, qalbaki va ko'zbo'yamachilik uchun tuzilganda shuningdek, yuridik shaxs huquqiy layoqatidan tashqarida tuzilsa haqiqiy emas deb topiladi. Haqiqiy bo'lmagan bitim uning haqiqiy emasligi bilan bog'liq bo'lgan oqibatlardan tashqari boshqa yuridik oqibatlarga olib kelmaydi va u tuzilgan paytidan boshlab haqiqiy emasdir. Bitim haqiqiy bo'lmaganida taraflarning har biri boshqasiga bitim bo'yicha olgan hamma narsani qaytarib berishi, olingan narsani aslicha (shu jumladan olingan narsa mol-mulkdan foydalanish, bajarilgan ish yoki ko'rsatilgan xizmat bilan ifodalanganda) qaytarib berish mumkin bo'lmaganida esa, agar bitim haqiqiy emasligining boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilgan bo'lmasa, uning qiymatini pul bilan to'lashi shart);

4) davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining hujjatini haqiqiy emas deb topish (Bu himoya usuli fuqarolik qonunchiligida yangi kiritilgan usullardan biri bo'lib hisoblanadi. Fuqaroning huquqlari va erkinliklarini buzadigan, fuqaroning o'z huquqlari va erkinliklarini ro'yobga chiqarishiga monelik tug'diradigan hamda fuqaro zimmasiga qonunga xilof ravishda qandaydir majburiyat yuklatilishiga sabab bo'lgan xatti-harakatlar vujudga keltiruvchi turli hujjatlari (qarorlari) shikoyat bilan sudga murojaat qilish huquqini vujudga keltiradi. Bunday hujjatlarni haqiqiy emas deb topish sud tartibida amalga oshiriladi. Hujjatni haqiqiy emas deb topish haqidagi sudning qonuniy kuchga kirgan qarori barcha davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, jamoat birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, mansabdor shaxslar, fuqarolar uchun majburiy bo'lib, uni bajarish shart hisoblanadi. Lekin O'zbekiston Respublikasining 30 avgust 1995 yilda qabul qilingan "Fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar va qarorlar ustidan sudga shikoyat qilish to'g'risida"gi qonunida fuqaro o'z huquqlari va erkinliklarini buzadigan xatti-harakatlar (qarorlar) ustidan shikoyat bilan bevosita sudga yoki tobelik tartibida yuqori turuvchi organga yoxud mansabdor shaxsga murojaat qilish huquqiga ega ekanligi kafolatlangan);

5) shaxsning o'z huquqlarini o'zi himoya qilishi (mazkur usul noyurisdiktsiyaviy usul hisoblanib, o'z huquqini himoya qilayotgan shaxsdan himoyaviy chora-tadbirlarni qonun talablariga muvofiq amalga oshirishni talab etadi. Bu holatda oxirgi zarurat va zaruriy mudofaa chegaralaridan chetga chiqmaslik, uchinchi shaxslarning huquq va manfaatlariga putur etkazmaslik shart, ya'ni FKning 13-moddasi talablariga muvofiq, fuqarolik huquqlarini shaxsning o'zi himoya qilish

usullari huquqni buzishga mutanosib bo'lishi hamda huquq buzilishining oldini olish uchun zarur harakatlar doirasidan chiqib ketmasligi kerak);

6) burchni aslicha (natura) bajarishga majbur qilish (masalan, sotilgan ashyo sotuvchi tomonidan ixtiyoriy ravishda topshirilmaganida uning oluvchisiga majburiy tarzda olib berish);

7) zararni to'lash (shaxs huquqi buzilganligi tufayli ko'rgan zararini to'la qoplanishini talab qilishi qonun bilan kafolatlanadi. Zararlarni qoplash buzilgan huquq va manfaatlarni uni buzishda aybdor bo'lgan shaxs hisobiga tiklashdir. Majburiyat bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan hollarda kreditorga etkazilgan zararni to'lash majburiy hisoblanadi);

8) neustoyka undirish (neustoyka (jarima va penya) majburiyatlarni o'z vaqtida, lozim darajada bajarilishini ta'minlaydigan muhim usullardan biridir. U qonunda yoki shartnomada oldindan belgilangan taraflarga ma'lum bo'lgan va majburiyatlar bajarilmay qolganda to'lanishi lozim bo'lgan huquqiy chora sifatida namoyon bo'ladi);

9) ma'naviy ziyonni qoplash (huquqbuzarlik harakati (harakatsizlik) oqibatida jabrlanuvchining boshidan kechirgan (o'tkazgan) ma'naviy va jismoniy (kamsitish, jismoniy og'riq, zarar ko'rish, noqulaylik va boshqa) azoblar ma'naviy ziyon hisoblanib, bu azoblarning xususiyati ziyon etkazilgan haqiqiy holatlar va jabrlanuvchining shaxsiy xususiyatlari hisobga olingan holda sud tomonidan baholanadi hamda pul bilan qoplanadi);

10) huquqiy munosabatni bekor qilish yoki o'zgartirish;

11) davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining qonunga zid hujjatini sudning qo'llamasligi;

12) qonunda nazarda tutilgan boshqacha usullar.

SHaxs o'z buzilgan huquqi yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida vakolatli organga murojaat qilganda yuqoridagi usullardan biri yoki bir nechasini qo'llashni so'rab murojaat etadi.

4-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Fuqarolik-huquqiy munosabatga tushuncha bering?
2. Fuqarolik-huquqiy munosabatning o'ziga xos xususiyatlari qanday?
3. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning elementlari haqida tushuncha bering?

4. Fuqarolik huquqida shaxslar deganda qanday sub'ektlar nazarda tutiladi?
5. Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini tushuntirib bering?
6. Fuqarolik-huquqiy munosabatning qanday turlari mavjud?
7. YUridik fakt nima?
8. Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi haqida tushuncha bering?
9. Fuqarolik huquqlarining himoya qilishning qanday usullari mavjud?
10. Fuqarolik huquqlarining himoya qilish yurisdiktsiyaviy va noyurisdiktsiyaviy shakllari deganda nimalar tushuniladi?

Beshinchi bob

FUQAROLAR – FUQAROLIK HUQUQINING SUB'EKTLARI SIFATIDA

Bobning maqsadi: *Fuqarolik-huquqiy munosabat huquqiy normalar bilan tartibga solinuvchi ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o'rtasida yuz beradi. Bu munosabatga individual tarzda kirishuvchi sub'ekt bu jismoniy shaxslardir. Huquqiy munosabat avvalambor, insonlar o'rtasidagi aloqa, bog'lanish, munosabatdir. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish borasida amalga oshirilayotgan qator islohotlar natijasida fuqarolik huquqi sub'ektlaridan biri hisoblangan jismoniy shaxslarning huquqiy maqomi ham yangicha tus olib bormoqda. Ular harakati uchun keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda. O'quvchilar ushbu bobni o'zlashtirish orqali jismoniy shaxsning mulkiy va nomulkiy munosabatlarda ishtiroki bilan bog'liq nazariy va amaliy bilimlarga ega bo'ladilar.*

Mazkur bobda fuqarolik huquqi sub'ekti sifatida fuqaro (jismoniy shaxs) tushunchasi, ularning fuqarolik huquq layoqati tushunchasi, fuqarolar huquq layoqatining boshlanishi va tamom bo'lishi, muomala layoqati, vasiylik va homiylik, xususiy tadbirkor fuqarolarning huquqiy maqomi, fuqarolarning turar joyi, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e'lon qilish, hamda fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish bilan bog'liq qator masalalar amaldagi normativ huquqiy hujjatlar va ilmiy-nazariy qoidalar asosida atroflicha ochib berildi.

5.1. Fuqarolik huquqi sub'ekti sifatida fuqaro (jismoniy shaxs) tushunchasi

Mazkur huquq sub'ekti fuqarolik huquq nazariyasida o'ziga xos ahamiyatga egadir. Umuman olib qaraganda mazkur sub'ekt – insonlardir. Zero “inson va fuqaro” tirik organizm bo'lib, bu ikki tushuncha sotsial biologik shaxs - jamiyat a'zosiga nisbatan qo'llaniladi¹.

“Inson” va “fuqaro” tushunchalari garchi sinonim so'zlardek tuyulsa-da, lekin bu ikki tushuncha o'rtasida farqlar mavjud. “Inson” tushunchasi falsafiy tushunchadir. Mazkur tushuncha keng qamrovli, butun dunyoda istiqomat qiluvchi ibtidoiy yoki madaniy ko'rinishda hayot kechirishidan

¹ Матқурбанов Р.Ж. Проблемы правосубъектности граждан (физических лиц) в гражданском праве. –Ташкент: ТГЮИ, 2008. -58 с.

qat'i nazar barcha insonlarni o'z ichiga qamrab oladi. Mazur tushuncha "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"da qo'llanilgan¹.

Fuqarolik huquq normalarida "inson" tushunchasi o'rniga "fuqaro" tushunchasi qo'llanilgan. Lekin bu tushuncha fuqarolik huquqining mazkur biologik sub'ektlarining barchasini qamrab olmaydi. Zero "fuqaro" muayyan davlatga tegishlilik ma'nosida ishlatiladi. SHu sababli fuqarolik qonun hujjatlarida, aniqrog'i FK normalarida bundan tashqari "jismoniy shaxs" tushunchasi ham qo'llaniladi. Bu tushuncha keng ma'noda ijtimoiy hayotda sub'ekt sifatida namoyon bo'luvchi jismiy mavjudlik bilan bog'liq. SHu sababli FKning 3-bobi "Fuqarolar (jismoniy shaxslar)" deb nomlanadi va barcha jismiy sub'ektlarni o'z ichiga qamrab oladi. Fuqarolik huquqida jismoniy shaxs o'ziga hos huquqiy maqomga ega. Uning sub'ektliligi hali inson sifatida mavjud bo'lmagan hollarda ham (tug'ilmasdan oldin merosga ega bo'lish jarayonida) yuzaga kelishi mumkin. Bunday "xususiyat" yuridik shaxs va davlatda mavjud emas.

Aynan mazkur sub'ektning jismiy mavjudligi, munosabatlarda bevosita o'zi ishtirok etishi bilan ham boshqa fuqarolik huquqi sub'ektlaridan farqlanib turadi, zero yuridik shaxs va davlat jismiy mavjud bo'lmagan, mavxum sub'ektlar hisoblanadi hamda munosabatlarda jismoniy shaxs "yordamiga tayanib" ishtirok etadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 16-moddasida fuqarolar (jismoniy shaxslar) tushunchasi berilgan. Unga asosan O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslar fuqaro (jismoniy shaxs) tushunchasini beradi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning umumiy huquqiy maqomi O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 2 iyulda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risida"gi Qonuni² bilan belgilanadi.

Mazkur moddada fuqaro tushunchasi ostida bir vaqtning o'zida O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning birlashtirilishi, ularga nisbatan fuqarolik huquqida bir xildagi huquq va majburiyatlar belgilanishi, bir xildagi huquqiy layoqat o'rnatilganligini anglatadi, ya'ni chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'ektlar ishtirokidagi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan bir hil huquqiy maqomda ishtirok etadilar. Bunda chet el fuqarolari

¹ Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига шарҳлар. –Тошкент: Адолат, 1999.

²Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992. № 9, 338-модда.

va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga nisbatan xech qanday cheklashlar belgilanmaydi. Qonun hujjatlaridagi cheklashlar bundan mustasno.

Huquq nazariyasida huquq sub'ektiligi kategoriyasi mavjud bo'lib, fuqarolar ham fuqarolik huquqi sub'ektiligi maqomiga ega hisoblanadilar. Umumiy ma'noda xar qanday shaxs fuqarolik huquqi sub'ektiligi maqomiga ega bo'lish lozim. Fuqarolik huquqi sub'ektiligi kategoriyasi ikki elementdan iborat bo'lib, fuqarolik huquq layoqati va muomala layoqatiga bo'linadi.

5.2. Fuqarolik huquq layoqati tushunchasi

Jismoniy shaxslarning fuqarolik-huquqiy munosabatdagi huquqiy holati huquq va muomala layoqati kategoriyalari orqali "ochib" beriladi. Fuqarolarning fuqarolik huquq layoqati huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati bo'lib, u teng ravishda e'tirof etiladi. Davlat hayotning moddiy sharoitlariga qarab fuqarolarning huquq layoqati, ya'ni muayyan huquq va burchlarga ega bo'lish layoqatini belgilaydi. Huquq layoqatining belgilari va mazmuni jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlaridan kelib chiqadi.

Fuqarolik huquq layoqati fuqarolarga o'zlarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xilma-xil huquqiy munosabatlarga kirishishning yuridik imkoniyatini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida aytilganidek, O'zbekiston Respublikasidagi barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar. Ushbu qoidaga asoslangan holda fuqarolik huquqida fuqarolar huquq layoqatida teng hisoblanadilar. YA'ni barcha fuqarolarga bir xildagi huquq va burchlar belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari huquq layoqatining mazmuni Konstitutsiyaning "Inson va fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari va burchlari" nomli ikkinchi bo'limidagi qator moddalarda keng ta'riflangan va mustahkamlangan. Ularda fuqarolarning mol-mulkka ega bo'lishi, meros olishi, meros qoldirishi, kasb va turar-joy tanlash, fan, adabiyot, san'at asarlari yaratish, tadbirkorlik faoliyati bilan va umuman qonunda taqiqlanmagan har qanday faoliyat bilan shug'ullanish, shuningdek boshqa keng mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo'lishlari mumkinligi aytilgan va asosiy qonun doirasida mustahkamlangan.

Huquq layoqati huquq va majburiyatlarning sub'ektlari bo'lish layoqatini, ya'ni qonun bilan belgilangan har xil huquq va majburiyatlarga ega bo'lish imkoniyatini belgilaydi. Faqatgina huquq layoqati bo'lgandagina aniq sub'ektiv huquq va majburiyatlar paydo bo'lishi mumkinligi bu kategoriyani mazmunini ifodalaydi. Har bir fuqaro huquq layoqatiga ega. U insonning tug'ilishi bilan paydo bo'ladi va uning vafoti natijasida tugaydi. Fuqarolarning huquq layoqatiga ega bo'lishida tenglik mavjud. Bu O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasi va FKning 17-moddasida belgilangan.

Huquq layoqatining xarakteri va mazmuni jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlaridan kelib chiqadi va u fuqarolarga o'zlarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xilma-xil huquqiy munosabatlarga kirishishning yuridik imkoniyatini beradi. Lekin huquq layoqatini insonning ko'rish, eshitish va shu kabilarga bo'lgan huquqlardek, tabiiy imkoniyatlardan foydalanish huquqi deb xulosa qilmaslik lozim. Huquq layoqati insonni tug'ilganda paydo bo'lgani bilan, u tabiat tomonidan emas, balki huquq meyorlarida mustahkamlangan holda jamiyat tomonidan "in'om" etiladi. Demak huquq layoqati va tabiiy huquq tushunchasi boshqa-boshqa tushunchalar hisoblanadi.

Fuqarolik huquq layoqati shaxsga tegishli muayyan fazilat (xususiyat) sifatida ko'rinadi¹. Bu fazilat qonun hujjatlaridan kelib chiqadi hamda huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqatida namoyon bo'ladi. Layoqat esa yuridik imkoniyatni belgilaydi.

Ayrim mualliflar huquq layoqati tushunchasini fuqaroning ruhiy-fiziologik holati bilan bog'lab, huquq layoqati bu shaxsning muayyan qobiliyati bo'lib, u ruhiy-fiziologik holati bilan (yosh, ruhiyat) bog'liq, bu imkoniyat shaxs o'zining ruhiy fiziologik belgilari bilan huquq sub'ekti sifatida namoyon bo'lishida ko'rinishini ta'kidlashadi².

Huquq layoqati o'zining ahamiyati va har qanday buzilishlardan himoya qilinishi bilan fuqarolarga tegishli muayyan sub'ektiv huquq ekanligidan dalolat beradi. Lekin sub'ektiv huquq umumiy qoidaga binoan huquq layoqatidan kichik xajmga ega. Har bir fuqaroga mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo'lish uchun imkoniyat beriladi. Ammo har kim ham bunday huquqlarning hammasiga to'la xajmda ega emas³.

Qonunda belgilangan hollar va tartibdan tashqari, hech kimning huquq va muomala layoqati cheklanishi mumkin emas. Fuqaroning huquq va muomala layoqatidan to'la yoki qisman voz kechishi haqidagi,

¹ Алексеев С.С. Общая теория права. Т.2. –М.: 1982. . 141 с.

² Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. –М.: - 198 с

³Рахмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston,. 2008. -13-14 б.

shuningdek o'z huquq va muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar qonun yo'l qo'ygan hollardan tashqari o'z o'zidan haqiqiy emas deb hisoblanadi (FK, 23-modda). O'zbekiston Respublikasi Jinoyat qonunchiligiga asosan fuqaro jinoyat sodir etib ozodlikdan mahrum etilganda ayrim fuqarolik huquqlari cheklanadi. Masalan, turar-joylarni erkin tanlash huquqi, vakillik qilish huquqi, mulkiy huquqlarni bevosita amalga oshirish huquqi va shu kabilar muayyan muddatga cheklanadi.

5.3. Huquq layoqatining boshlanishi va tamom bo'lishi

Huquq layoqati kishi tug'ilganidan to o'limigacha undan ajralmaydi, u bilan birga bo'ladi. YAngi tug'ilgan chaqaloq ham har xil huquqlarga, chunonchi, yashash huquqi, ovqatlanish huquqi, erkin bo'lish huquqi kabi qator tabiiy huquqlarga, shu jumladan, ota-onalardan tarbiya olish va boshqa huquqlarga ega bo'ladi. Aqli zaif va ruhiy xastalar ham huquq sub'ekti bo'lib hisoblanadi. Ular, xususan, davolanish, pensiya olish va boshqa huquqlarga ega. Ularning mulkiy huquqlari to'liq hajmda saqlanadi.

Kishi tug'ilishi bilan uning hayoti boshlanganidek, tug'ilishi bilan huquq sub'ekti sifatida yashashi ham boshlanadi. Kishining tug'ilish fakti muhim yuridik ahamiyatga ega bo'lganligi tufayli bolaning tug'ilishi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limida (FHDYO) davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Ro'yxatdan o'tkazilmaslik tug'ilgan bolaning huquqiga ta'sir etmaydi, faqat uning huquqlarini ro'yobga chiqarish uchun zarur harakatlarni amalga oshirishda qiyinchilik tug'diradi.

Kishining huquq layoqati uning tug'ilishi bilan boshlansa ham, qonun ba'zi hollarda hali tug'ilmagan bolaning – kelgusidagi huquq sub'ektining manfaatlarini ham e'tiborga oladi va qo'riqlaydi. Masalan, qonunga asosan meros qoldiruvchi vafot etgan, ya'ni qonun belgilangan tartibda meros ochilganidan so'ng tug'ilgan bolalari ham voris bo'la oladilar (FKning 1118-modda). Uy-joy kodeksida ko'rsatilganidek, fuqarolarga uy-joy berilganida, turar-joy hajmini belgilashda oilada homilador ayollarning bo'lishi ham hisobga olinadi.

Hayotning boshlanish vaqtini qonuniy mustahkamlash muhim amaliy ahamiyatli masaladir.

Meditininaning rivojlanishi o'z-o'zidan yuridik fan oldiga ham ulkan muammolarni qo'ymoqda. Masalan, juda ham jussasi kichkina, ammo aqli,

ruhiyati normal chaqaloqlar tug'ilmoqda. (Masalan, Xitoyda og'irligi 250 gramm, bo'yi 15 sm.li chaqaloq tug'ilgan)¹.

Ayrim qonun hujjatlarida kelajakda tug'iladigan bolani huquq va manfaatlarini qo'riqlashga qaratilgan normalar mavjud. Masalan, FK ning 1009-moddasida boquvchisi vafot etgan taqdirda zararni undirish huquqiga ega bo'lgan shaxslar qatoriga marhumning vafotidan keyin tug'ilgan farzandi ham ko'rsatilgan.

Tug'ilmagan chaqaloq garchi huquq layoqatiga ega bo'lsa-da, unga nisbatan tatbiq etish u tirik tug'ilganidan boshlanadi. Agar chaqaloq tirik tug'ilmasa, huquq sub'ekti sifatida mavjud bo'lmaydi va uning huquq layoqati to'g'risida gap bo'lishi ham mumkin emas. YAponiya qonunchiligida jismoniy shaxslarning huquq layoqati to'la onadan ajralgandan so'ng boshlanadi. Agar chaqaloq tez vafot etadigan bo'lsa ham huquqiy munosabat tugashiga olib kelmaydi. Umuman olganda, huquqiy layoqat shartli ravishda yuzaga keladi².

Jismoniy shaxsda tiriklik alomatlari mavjud ekan u o'zida huquq layoqatini saqlab turadi. Fuqaroning bedarak yo'qolganlik fakti uning huquq layoqati tugashiga olib kelmaydi.

Vafot etishning bir qator turlari (tabiiy o'lim, klinik o'lim, bevaqt (potologik) o'lim va boshqalar). SHu bilan birga o'lim qisman ham bo'lishi mumkin. Bunda organizm butun emas, balki xujayralar guruhi yoki biror bir a'zoning (to'qimalar nikrozi) o'limi kelib chiqadi. Huquqshunoslar tomonidan an'anaviy o'limning ikki turi - kilinik va biologik o'lim ajratiladi. YUrak va nafas faoliyati to'xtagan vaqtdan boshlab, klinik o'lim holati kelib chiqadi. Bu holatda inson huquq sub'ekti hisoblanadi. Bu esa unga tibbiyot xodimlari tomonidan tibbiy yordam ko'rsatish majburiyati saqlanishidan dalolat beradi. Hozirgi kunda zamonaviy tibbiyot tiriltirish (reanimatsiya) chora-tadbirlar yordamida insonni hayotga qaytarishi mumkin. Qon aylanishini to'xtashiga eng sezgir organ – miyaning o'limidan so'ng sekin-asta boshqa organlar to'qimalarining biologik o'limi kelib chiqadi³.

Demak, garchi fuqaro klinik o'lim holatida bo'lsa ham uning organizmida tiriklik alomatlarining mavjudligi real holatda vafot etmaganligi, uning huquq layoqati barham topmasligiga olib keladi. Huquq

¹ Насриев И. Шахсий-номулкий ҳуқуқларни амалга ошириш ва муҳофаза қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2006. -17 б.

² Вагацума С., Ариидзуми Т. Гражданское право Японии. –М.: 1983. –43-44 с.

³ Матқурбанов Р.Ж. Проблемы правосубъектности граждан (физических лиц) в гражданском праве. –Ташкент: ТГЮИ. 2008. -84 с.

layoqati kishi, ya'ni huquq sub'ekti vafot etishi yoki vafot etgan deb e'lon qilinishi bilan tamom bo'ladi.

Vafot etgan kishining to vafotiga qadar ixtiyorida bo'lgan huquq va zimmasidagi majburiyatlarning bir qismi (mulkiy, shaxsiy huquq va majburiyatlari) bekor bo'ladi, shu bilan birga ba'zi mulkiy huquqlar vorislarga o'tadi. Vafot etish qator huquqiy oqibatlar tug'diradigan faktdir. SHuning uchun vafot etish ham tug'ilish singari fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limi (FHDYO) da oila qonunchiligiga muvofiq qayd etiladi.

FKning 36-moddasi talablariga asosan fuqaroning sud tartibida vafot etgan deb e'lon qilinishi ham unga tegishli huquq layoqatining barham topishiga olib keladi. Sudning fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qarori qonuniy kuchga kirgan kun vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning o'lgan kuni deb hisoblanadi.

Qonunda belgilangan tartibda guvohlantirilgan vafot etish hollaridan tashqari, qonun fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish va vafot etgan deb e'lon qilish institutini ham belgilaydi.

5.4. Fuqarolarning muomala layoqati

Muomala layoqati fuqarolarning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlarini olish, amalga oshirish, o'zlari uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqatidir (FKning 22-moddasi). Muomala layoqatini yuridik harakatlar qilish, ya'ni qonun bo'yicha ma'lum huquqiy oqibatlar qilish layoqati deb ham ta'riflash mumkin (masalan, shartnomalar tuzish, etkazilgan zararni to'lash va hokazolar).

Muomala layoqatining huquq layoqatidan farqi shuki, barcha fuqarolar ham muomala layoqatiga ega bo'lavermaydilar. Muomala layoqatiga ega bo'lishning sharti shundan iboratki, muomala layoqatiga ega bo'lgan fuqarolar aqli rasolik bilan o'z harakatlarining oqibatlarini tushunib harakat qiladilar. Ma'lumki, yangi tug'ilgan bola to'la huquq layoqatiga ega bo'lsa ham, o'z harakatlari bilan birorta huquq va majburiyat olmaydi. Ongli harakatlar qilish layoqati faqat ma'lum yoshga etgandan keyingina boshlanadi. Binobarin, fuqarolik muomala layoqatining fuqaro to'la hajmda voyaga etish bilan vujudga kelishini ko'rsatadi. Voyaga etish 18 yoshga to'lish bilan boshlanadi. Bu yoshga etish bilan kishi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, jumladan, mulkiy munosabatlarda to'la qatnashuvchigina bo'lib qolmay, siyosiy huquqlar bilan birga, boshqa fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini ham oladi.

Qonun voyaga etish yoshini belgilash bilan bir qatorda, voyaga etgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqatiga ega bo'lishini ham belgilaydi (FKning 22-moddasi).

Voyaga etgan fuqarolar teng darajada muomalaga layoqatli hisoblanadilar. Fuqarolarning muomala layoqati faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina cheklanishi mumkin. Fuqaroning muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar o'z o'zidan haqiqiy emas (FKning 23-moddasi).

Fuqarolarning muomala layoqati quyidagi guruhlariga bo'lib o'rganiladi:

-to'liq muomalaga layoqatsizlar (6 yoshgacha bo'lgan bolalar, sud tomonidan ruxiy kasal va aqli zaif deb topilganlar);

-qisman muomalaga layoqatlilik (6-14 yoshli hamda 14-18 yoshli voyaga etmaganlar);

-muomala layoqati cheklanganlik;

-to'liq muomalaga layoqatlilik (aqli raso 18 yoshdan oshgan hamda emansipatsiya holati qo'llanilganlar va 18 yoshga etmasdan nikoh munosabatlariga kirishgan fuqarolar).

H.Rahmonqulov 18 yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlarni qisman muomalaga layoqatli hisoblab ularni ikki toifaga bo'ladi¹.

Ayrim mualliflar fuqarolarning muomala layoqatini to'liq muomala layoqatiga ega shaxslar, bevosita muomala layoqatlilar (14-18 yoshgacha bo'lganlar), cheklangan muomala layoqatiga ega shaxslar, qisman muomalaga layoqatlilar (14 yoshga to'lmagan yosh bolalar), to'liq muomalaga layoqatsiz shaxslar kabi guruhlariga bo'lishni taklif etadilar².

Xar bir muomalaga layoqatlilik guruhi o'ziga xos xususiyatlari, fuqarolik muomalasida ishtiroki bilan bir-biridan ajralib turadi.

To'liq muomalaga layoqatsizlik.

6 yoshgacha bo'lgan bolalar hamda sud tomonidan ruxiy kasal va aqli zaif deb topilganlar to'liq muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar. Muomala layoqati bitim tuzish va delect layoqatdan iborat bo'lganligi sababli 6 yoshli bolalar har ikki layoqatga ham ega emaslar. Zero, mazkur kichik yoshli bolalarning yuridik ahamiyatga ega harakatlarni amalga oshirishi FK normalarida nazarda tutilmagan. Ular nomidan ota-onalari, farzandlikka oluvchilar va vasiylar yuridik harakat qiladilar.

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston, 2008. -19 б.

² Н.Ашурова Вояга етмаганлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. –Тошкент: ТДЮИ, 2008.-37 б., Кузнецова Л.Г. Шевченко Я.Н. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних. М.: Юридическая литература, 1968. –15-16 б.

Ruhiy kasallar va aqli zaiflar to'la hajmda muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar.

Aqli norasolik miya faoliyatining buzilishidir. Aqli norasolik yuridik va tibbiy mezonlarga ega. Yuridik mezon qonunda o'z harakatlari (harakatsizligi)ning jamiyatga xavfini va daliliy tavsifini his eta olmaslik yoki ularni boshqara olmaslik sifatida shakllanadi, u intellektual va irodaviy belgilarga ega. Shaxsni aqli noraso deb topish asosi tibbiy mezonga bog'liq. U surunkali ruhiy kasallik, ruhiy holatni vaqtincha o'zgarishi, aqli zaiflik va boshqa turdagi ruhiy buzilishlardan iborat ¹.

Ongli harakatlar qilish va o'z harakatlarining yuridik oqibatlarini hisobga olish layoqati (muomala layoqati)ga, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli ega bo'lmagan fuqaro - muomala layoqatiga ega emas deb tanilishi mumkin. Har qanday ruhiy kasallik yoki aqli zaiflik fuqaroni ongli harakatlar qilish va fuqarolik muomalasida qatnashish layoqatidan mahrum qilmaydi. Ruhiy holat buzilishi faktining o'zigina kishini muomalaga layoqatsiz deb topishga asos bo'lmaydi. FKda ko'rsatilishicha, ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan fuqaro sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilishi mumkin, shu munosabat bilan unga nisbatan vasiylik belgilanadi (FKning 30-moddasi). Ta'kidlash joizki, yuqoridagi asoslarga ko'ra fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish uchun fuqaro 18 yoshga to'lgan bo'lishi zarur.

Ruhiy kasalni yoki aqli zaif kishini sud tomonidan tayinlangan psixiater (ruhshunos)larning ishtiroki bilan bo'ladigan maxsus komissiya tomonidan ko'rib tekshirish va uning natijalari haqida dalolatnoma tuzish sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topish haqida hal qiluv qarori chiqarish uchun asos bo'ladi. Muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro nomidan bitimlarni vasiylari tuzadilar.

Fuqaroning muomalaga layoqatsiz deb topilishiga sabab bo'lgan asoslar bekor bo'lsa, sud uni muomalaga layoqatli deb topadi va belgilangan vasiylikni bekor qiladi (FKning 30-moddasi).

Qisman muomalaga layoqatlilik. Mazkur layoqat ikki toifaga bo'linadi. 6-14 yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar hamda 14-18 yoshli voyaga etmaganlarning muomala layoqati.

Olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar (kichik yoshdagi bolalar) qisman muomalaga layoqatli hisoblanadilar.

Olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolalar:

¹ Шамсиев Э.С. Искандаров А.И. Зуфаров Р.А. Талимбеков В.К. Суд тиббий фанлари. -Тошкент, ТДЮИ, 2004. -254-255 б.

- 1) mayda maishiy bitimlar;
- 2) tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial guvohlantirish yoki davlat ro'yhatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlar;
- 3) qonuniy vakil yoki uning roziligi bilan uchinchi shaxs tomonidan muayyan maqsad yoki erkin tasarruf etish uchun berilgan mablag'larni tasarruf etish borasidagi bitimlarni amalga oshirishga haqlidirlar (FKning 29-moddasi).

Mazkur yoshdagi bolalarda garchi delect layoqat bo'lmasa-da (FKning 993-moddasi), lekin FKning 29-moddasiga asosan bitim tuzish layoqatining unsurlari mavjud bo'ladi. SHu sababli ham ularni qisman muomalaga layoqatli deb hisoblash mumkin.

Mayda maishiy bitim tushunchasi fuqarolik qonunchiligida bo'lmaganligi bois, uning tushunchasi turlicha talqin etiladi.

Mayda maishiy bitim xususiyatlari bilan bog'liq qator fikr-mulohazalar mavjud. Jumladan, ular yosh bolalarning yoki oila a'zolarining kundalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilganligi¹, yuqori bo'lmagan bahoda tuziladigan, naqd to'lanadigan, tuzilgan zahoti ijro etiladigan va kundalik ehtiyojlarni qondiradigan bitimlar ekanligi², Respublikada o'rnatilgan eng kam ish haqi doirasida bo'lishi lozimligi³ va boshqalar.

N.Ashurova esa kichik yoshdagi bolalar mustaqil tuza oladigan mayda maishiy bitim deganda, bola yoki uning oila a'zolarining odatdagi, har kungi ehtiyojini qondirishga qaratilgan, qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqidagi bahodan ortiq bo'lmagan, tuzilishi bilan ijro etiladigan bitim tushunilishini ta'kidlaydi⁴.

Umumiy ma'noda mayda maishiy bitim deyilganda fuqarolarning kundalik maishiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan va summasi yuqori bo'lmagan bitimlar tushuniladi. Masalan, kundalik ehtiyoj uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilish, maktab o'quvchilarining o'quv qurollarini sotib olishlari.

O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar uchun bitimlarni ularning nomidan ota-onalari, farzandlikka oluvchilar yoki vasiylari tuzadilar.

¹ Гражданское право. Учеб.: В 3 т. Т. 1. –6-е изд. Отв. Ред. А.П.Сергеева Ю.К.Толстого. –М.: Проспект., 2003. – 122 с.

² Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой (постатейный). Изд 2. –М.: Инфра – М. 2003. –95 с.

³ Юлдашева Ш. Фуқаролик ва оила ҳуқуқида васийлик ва ҳомийликнинг моҳияти ва уни амалга ошириш шартлари. Юрид.фан.номз. Дисс... -Тошкент, 2005.

⁴ Ашурова Н.А. Вояга етмаганларнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштироқи. Юрид. фан. номз. Дисс... Автореферати. –Тошкент: 2008. -11 б.

Birovga etkazilgan zararlari uchun ham kichik yoshdagi bolalar javobgar bo'lmaydilar. Ular uchun ota-onalari yoki boshqa nazoratchilari javobgardir. O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlarning banklarga omonat qo'yish va ularni tasarruf qilish huquqlari qonun bilan belgilanadi.

Qisman muomalaga layoqatlilikning ikkinchi toifasiga 14-18 yoshli voyaga etmaganlarga tegishli muomala layoqati mansubdir. 14-18 yoshli voyaga etmaganlar o'smirlar hisoblanib, ularning bitim tuzish imkoniyati kengayishi bilan birga FKning 27-moddasi talablariga asosan muayyan darajada fuqarolik-huquqiy javobgarlik ham yuklanadi hamda FKning 994-moddasiga asosan delect layoqat (zarar etkazganlik uchun javobgarlik) mustaqil javobgar bo'ladilar.

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar (o'smirlar) qisman muomalaga layoqatli bo'lib, qonuniy vakillari (ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki homiylari)ning roziligi bo'lgan taqdirda o'z harakatlari bilan huquq va majburiyatlar olishlari mumkin.

O'smirlar bitimlarni ota-onalari, farzandlikka oluvchilar yoki homiylarining roziligi bilan tuzadilar. Ammo ular mustaqil ravishda FKning 29-moddasida nazarda tutilgan bitimlardan tashqari o'zlarining ish haqlari yoki stipendiyalarini tasarruf qilishga, o'z asarlari, ixtirolariga bo'lgan mualliflik hamda ixtirochilik huquqlarini, o'z kashfiyotlariga bo'lgan huquqlarini amalga oshirishga, kredit muassasalariga mablag'lar qo'yish va ularni tasarruf etishga, shuningdek, mayda maishiy bitimlarni tuzishga haqlidirlar. Ular 16 yoshdan kooperativlarga a'zo bo'lib kirishlari mumkin.

Etarli asoslar mavjud bo'lganida sud qonuniy vakillari yoxud vasiylik va homiylik organining iltimosnomasiga ko'ra o'smirning o'z ish haqi yoki stipendiyasini mustaqil tasarruf qilish huquqini cheklashi yoki bu huquqdan mahrum etishi mumkin (FKning 27-moddasi 8-bandi).

O'smirlar boshqa shaxslarga etkazilgan zararlari uchun FK bilan belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar. Zero ular o'zlari tuzgan bitimlar bo'yicha mustaqil ravishda mulkiy javobgar bo'ladilar. Bundan tashqari FKning 994-moddasiga asosan, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganlar etkazilgan zarar uchun umumiy asoslarda mustaqil javobgar bo'ladilar. O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmaganning zararni qoplash uchun etarli mol-mulki yoki boshqa daromad manbalari bo'lmagan taqdirda, zarar to'lig'icha yoki uning etishmagan qismi voyaga etmaganning ota-onasi (farzandlikka

oluvchilari) yoki vasiyi tomonidan, agar ular zarar o'zlarining aybi bilan etkazilmaganligini isbotlay olmasalar, to'lanishi lozim.

Agar homiylikka muhtoj o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmagan tegishli tarbiyalash, davolash muassasasida, aholini ijtimoiy himoya qilish muassasasida yoki qonunga ko'ra uning homiysi hisoblanuvchi boshqa shunga o'xshash muassasada turgan bo'lsa, bu muassasalar, agar zarar ularning aybi bilan etkazilmaganligini isbotlay olmasalar, zararni to'lig'icha yoki uning etishmaydigan qismini to'lashlari shart. Zarar etkazgan voyaga etganida yoxud u voyaga etmasidan unda mol-mulk yoki zararni to'lash uchun etarli daromad manbalari paydo bo'lganida yoxud u voyaga etmasidan muomala layoqatiga ega bo'lganida ota-ona (farzandlikka oluvchilar), homiy va tegishli muassasaning zararni to'lash bo'yicha majburiyati tugaydi.

Muomala layoqati cheklanganlik. Qonun ba'zi hollarda voyaga etgan fuqarolarning muomala layoqatini cheklash hollarini nazarda tutadi, chunonchi, FKning 31-moddasida ko'rsatilishicha, spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish natijasida o'z oilasini og'ir moddiy ahvolga solib qo'yayotgan fuqaroning muomalaga layoqati FPKda belgilangan tartibda sud tomonidan cheklab qo'yilishi mumkin. Lekin, bularni u mayda maishiy bitimlarni istisno qilganda, bitimlarni homiyning roziligisiz tasarruf eta olmaydi. Muomala layoqatini cheklash uchun asos spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish natijasida o'z oilasini og'ir moddiy ahvolga solish hisoblanadi. SHunda ham manfaatdor shaxslar sudga murojaat etsagina sud shaxsning muomala layoqatini cheklashi mumkin.

Agar fuqaro spirtli ichimlik yoki narkotik moddalarni suiiste'mol qilishni tashlasa, sud uning muomalaga layoqati cheklanganligini bekor qiladi. Sud qaroriga asosan unga nisbatan belgilangan homiylik ham bekor qilinadi.

To'liq muomalaga layoqatlilik. Aqli raso, 18 yoshdan oshgan hamda emansipatsiya holati qo'llanilganlar va 18 yoshga etmasdan nikox munosabatlariga kirishgan fuqarolar to'liq muomalaga layoqatli hisoblanadilar.

60-yillar o'rtasida ko'pchilik davlatlarda voyaga etganlik yoshini 21 yoshdan 18 yoshga tushirilishi to'g'risida qonun qabul qilingan. Germaniyada voyaga etgan deb 18 yoshning oxirgi kuni tugagandan so'ng hisoblanadi. SHveytsariyada 20 yosh, Angliyada 18 yoshning 1-kunidan shaxs voyaga etgan hisoblanadi. AQSHda shtatlarga qarab, 18 yoshdan 21

yoshgacha voyaga etganlik belgilanadi¹, YAponiyada bu yosh 20 yosh², Frantsiyada 21 yosh³, Avstriyada 19 yosh⁴ qilib belgilangan.

Voyaga etmaganlar garchi muomala yoshiga etmasa-da ayrim qonunda belgilangan hollarda to'liq muomala layoqatiga ega bo'ladilar. Aynan shu qonunda belgilangan hollar FKning 22-moddasida belgilangan nikohga kirishish munosabati va FKning 28-moddasida belgilangan emansipatsiya holati hisoblanadi.

FKning 22-moddasiga muvofiq, voyaga etgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqatiga ega bo'ladi. Nikoh yoshi O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 15-moddasida erkaklar uchun-18 yosh, ayollar uchun 17 yosh hisoblanadi. Nikoh tuzish natijasida ega bo'lingan muomala layoqati o'n sakkiz yoshga to'lmasdan turib nikoh bekor qilingan taqdirda ham to'la saqlanib qoladi. Nikoh haqiqiy emas deb topilganida voyaga etmagan er (xotin) sud belgilagan paytdan boshlab to'la muomala layoqatini yo'qotganligi haqida qaror qabul qilishi mumkin.

“Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida”gi qonunning 11-moddasiga asosan, voyaga etguncha qonunga muvofiq to'la muomalaga layoqatli deb e'tirof etilgan (emansipatsiya) bola o'z huquqlarini, shu jumladan himoyaga bo'lgan huquqini mustaqil amalga oshirishga hamda majburiyatlarini mustaqil bajarishga haqlidir.

O'n olti yoshga to'lgan voyaga etmagan shaxs mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan bo'lsa yoki ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, u to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi mumkin. Zero tadbirkorlik faoliyati fuqarolarning bitim tuzish layoqati va delikt layoqati bilan bog'liqligi, unda oqibatiga javob berish, harakatning huquqiy ahamiyatini anglash, mustaqil yuridik harakatlar qilish kabi belgilarning mavjudligi to'liq muomala layoqati bilan faoliyatni amalga oshirish zaruratini tug'diradi.

Voyaga etmagan shaxsni to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipatsiya) ota-onaning, farzandlikka oluvchilarning yoki homiyni roziligi bilan vasiylik va homiylik organining qaroriga muvofiq yoxud, bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, sudning qarori bilan amalga oshiriladi. Ota-ona, farzandlikka oluvchilar va homiy emansipatsiya qilingan voyaga

¹ Гражданское и торговое право капиталистических государств Ч.1. отв.ред. Р.Л.Нарышкина. –М.: Международные отношения,. 1983. –85 с.

² Вагацума С., Ариидзуми Т.. Гражданское право Японии.-М.: Прогресс, 1983.-50 с.

³ Французский Гражданский кодекс. –М.: изд-во. НКЮ СССР, 1941. -118 с.

⁴ Умаров Т. Халқаро хусусий ҳуқуқ: жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати. –Тошкент: Ижод дунёси, 2003. -36 б.

etmaganning majburiyatlari bo'yicha, xususan, u etkazgan zarar oqibatida kelib chiqqan majburiyatlar bo'yicha javobgar bo'lmaydilar. Emansipatsiya holatining qo'llanilishining mohiyati shundaki, u voyaga etmaganlarni qonuniy tadbirkorlik faoliyatini mustaqil amalga oshirishda, yirik bitimlar tuzish yoki o'z pul mablag'larini boshqa yo'llar bilan sarflash borasida qonuniy vakillardan mustaqil qiladi¹.

“Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida”gi qonunning 20-moddasiga asosan, har bir bola o'zining yoshi, sog'lig'ining holati va kasbiy tayyorgarligiga muvofiq qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mehnat qilish, faoliyat turini va kasbni erkin tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash huquqiga ega.

MKning 246-moddasiga asosan o'n sakkiz yoshga to'lmagan xodimlar bilan tuzilgan mehnat shartnomasini ish beruvchining tashabbusi bilan bekor qilishga, mehnat shartnomasini bekor qilishning umumiy tartibiga rioya qilishdan tashqari, mahalliy mehnat organining roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Ota-onalar va vasiylar (homiylar), shuningdek, mehnatni muhofaza qilish ustidan nazorat qiluvchi organlar hamda voyaga etmaganlar ishlari bilan shug'ullanuvchi komissiyalar, agar o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslar bajarayotgan ishni davom ettirish ular sog'lig'iga ziyon qiladigan yoki ularga boshqacha tarzda zarar etkazadigan bo'lsa, bunday shaxslar bilan tuzilgan mehnat shartnomasini bekor qilishni talab etishga haqlidirlar (MKning 247-moddasi).

5.5. Vasiylik va homiylik

Muomalaga layoqatsiz fuqaro shaxsini, uning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda mulkiy huquqlarini qo'riqlash uchun vasiylik va homiylik belgilanadi.

Vasiylik shundan iboratki, bunda muomalaga layoqatsiz shaxs – o'n to'rt yoshga to'lmagan fuqarolar, ruhiy kasal va aqli zaiflar nomidan vasiy sifatida harakat qiladi hamda o'zining harakatlari bilan vasiylikka olingan shaxs uchun huquq va majburiyatlar tug'diradi.

Homiylikda homiylar qisman muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslarga (o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan fuqarolarga) o'z huquqlarini amalga oshirish, majburiyatlarni bajarishda yordam

¹ Раев В. Пределы прав несовершеннолетних эмансипированных граждан. // Российская юстиция. 1998. №8. –С.51.

ko'rsatadilar, shuningdek ularni uchinchi shaxslarning ba'zan bo'lishi mumkin bo'lgan yomon niyatli harakatlaridan saqlaydilar. Homiylik ba'zi hollarda jismoniy kamchiliklari bo'lgan, masalan, ko'zi ojiz (ko'rlik), mayiblik sababli o'z huquqlarini o'zlari amalga oshira olmaydigan va himoya qila olmaydigan to'la muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslarga nisbatan ham belgilanadi. Bunday shaxslarga nisbatan homiylikning vazifasi huquqlar olish yoki ularni amalga oshirish bilan bog'liq turli harakatlarni ular uchun bajarishdan iborat.

Bolaning ota-onasi olti oydan ortiq muddatda bo'lmagan hollarda, agar bolaning manfatlari uchun zarur bo'lsa, ularga nisbatan ham vasiylik va homiylik belgilanadi¹.

Mahalliy organlar vasiylik va homiylik organlari bo'la oladi. Ular voyaga etmaganlarga nisbatan vasiylik harakatlarini amalga oshirishni yosh bolalarga nisbatan *xalq ta'lim bo'limlariga*, ruhiy kasal va aqli zaiflarga nisbatan *sog'liqni saqlash bo'limlariga*, vasiylikka olinuvchilarning boshqa toifalariga nisbatan esa *ijtimoiy ta'minot bo'limlariga* yuklaydilar. Vasiylik va homiylik qishloq joylarida fuqarolik yig'inlari tomonidan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida yashaydigan, ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan O'zbekiston Respublikasining voyaga etmagan fuqarolariga va sog'lig'i tufayli o'z huquqini mustaqil ravishda amalga oshira olmaydigan, o'z majburiyatlarini bajara olmaydigan O'zbekiston Respublikasining voyaga etmagan fuqarolariga vasiylik va homiylik faoliyatini amalga oshirish O'zbekiston Respublikasining konsullik idoralari zimmasiga yuklanadi. Agar vasiylikka olinuvchining mulki u turgan joyda bo'lmasa, ikki vasiy: biri – uning o'ziga nisbatan, ikkinchisi – vasiylikka olingan shaxsning mulkiga nisbatan tayinlanishi mumkin.

Ota-onalar vasiylik va homiylik vazifalariga alohida tayinlanmay, vasiylik va homiylik qonun bo'yicha bajaradilar. Ota-onalari bo'lmagan taqdirda yoki ular amalda bu vazifani birorta sabab, masalan, qamoqda yoki shifoxonada bo'lishi tufayli bajara olmasalar yoki ota-onalik huquqidan mahrum bo'lgan bo'lsalar, vasiylik va homiylik organlari vasiy va homiyni, birinchi navbatda, vasiylikka olinuvchiga yoki homiy tayinlanayotganga yaqin shaxslardan biriga tayinlaydi.

Muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan shaxslar, sud tomonidan ota-onalik huquqlaridan mahrum qilinganlar yoki ota-

¹ Юлдашева Ш. Вasiylik va homiylik institutlari.// Ёш olimlar ilmiy tўplami. №1. -Тошкент: ТДЮИ, 2002. –Б. 54-59.

onalik huquqi cheklanganlar sobiq farzandlikka oluvchilarning farzandlikka olganligi Oila kodeksining 169-moddasiga muvofiq bekor qilingan shaxslar (ya'ni, o'z zimmalaridagi majburiyatlarni bajarishdan bo'yin tovlayotgan yoki ularni lozim darajada bajarmayotgan, ota-onalik huquqini suiiste'mol qilayotgan, farzandlikka olinganlarga nisbatan, shafqatsizlik bilan muomalada bo'layotgan, muttasil ichkilikbozlik yoki giyohvandlikka muhtalo bo'lgan shaxslar) qonun bilan zimmalariga yuklangan majburiyatlarni lozim darajada bajarmaganliklari yoki o'z huquqlarini suiiste'mol qilganliklari uchun vasiylik (homiylilik) vazifalaridan chetlatilgan shaxslar, ruhiy yoki narkologik muassasalarda ro'yxatda turganlar, qasddan sodir etgan jinoyati uchun ilgari hukm qilingan shaxslar vasiy va homiy qilib tayinlanishi mumkin emas (Vasiylik va Homiylik to'g'risidagi Nizomning 8-bandi)¹.

Vasiy va homiyni asosiy vazifasi vasiylikka olinuvchining shaxsi va mulki yuzasidan g'amxo'rlik qilishdan, vasiylikka olinuvchining manfaatlarini qo'riqlashdan iborat. Binobarin, vasiylikka oluvchi o'ziga ishonilgan mulkdan o'zi uchun hech qanday foyda olmasligi lozim. U vasiylikka olingan shaxsni asrash va uning mulkini idora etish xarajatinigina undirishga haqli. Umumiy qoida bo'yicha vasiylik va homiylik vazifalari bepul bajariladi. Vasiy va homiy o'z vasiyligi yoki homiyligidagi shaxsga ta'minot berishga majbur emas. Vasiy va homiyni o'z vasiyligi yoki homiyligidagi shaxsning ta'minoti uchun qilgan xarajatlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ushbu shaxsning mablag'i hisobidan qoplanadi, bu mablag' etarli bo'lmagan taqdirda esa, uning ta'minoti uchun vasiylik va homiylik organlari nafaqa tayinlashi mumkin.

Vasiy vasiylikka olingan shaxs tomonidan bitimlar tuzishga haqli, lekin vasiylikka olinuvchining mulkiy ahvoriga yomon ta'sir etadigan bitimlar tuzishda vasiylik organlarining roziliklari bilan ish qilish lozim. Notarial guvohlantirishni talab qiladigan shartnomalar tuzish, vasiylikka olingan shaxsga qarashli mulkiy huquqlardan voz kechish, mulkni taqsimlash va shu kabi harakatlar uchun vasiylik organlarining roziligi zarur. YOsh bolalarga qarashli imoratlarni sotish uchun vasiylik organlaridan maxsus ruxsat olinishi kerak.

Vasiy vasiylikka olingan shaxsning o'zi bilan va uning nomidan o'zining yaqin kishilari bilan bitimlar tuza olmaydi, chunki bunda vasiylikka olinuvchining manfaatlariga zarar keltirib, o'ziga yaqin kishilarning manfaatlariga ustunlik berish xavfi bor.

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1999., №4, 18-модда.

Vasiy voyaga etmaganlarning tarbiyalanishlari, sog'liklari haqida g'amxo'rlik qilishga va ular bilan birga turishga majbur. Ruhiy kasallarning vasiylari esa, ularni davolash va sog'liklariga muvofiq sharoitda asrash tadbirlarini ta'minlashlari lozim.

Homiylar g'amxo'rlik qilish uchun o'zlariga ishonilgan shaxslarga, ularning huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlarida yordam ko'rsatadilar, ularni uchinchi shaxslarning yomon niyatli harakatlaridan saqlaydilar. Bitim tuzish uchun vasiylik va homiylik organlarining roziliklari talab qilinmagan hollarda, bitimlar tuzishga rozilik bera oladilar.

Vasiylar va homiylar o'z himoyalardagi shaxslarning huquq va manfaatlarini har qanday shaxslar bilan munosabatlarda, shu jumladan, sudlarda ham maxsus vakolatlarsiz himoya qila oladilar (FK, 32-modda).

Vasiylik va homiylik bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga oid asosiy qoidalar Oila kodeksi hamda vasiylik va homiylik organlari to'g'risidagi Nizom bilan tartibga solinadi.

5.6. Xususiy tadbirkor fuqarolarning huquqiy maqomi

Ma'lumki, tadbirkorlik faoliyatining sub'ekti jismoniy shaxslar ham bo'lishi mumkin. FKning tegishli normalarida, chunonchi, 18-moddaning talabiga ko'ra, fuqarolar mulk huquqi asosida mol-mulkka ega bo'lishlari dehqon va fermer xo'jaligi tashkil etishlari, tadbirkorlik hamda qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyat bilan shug'ullanishlari, shuningdek yollanma mehnat asosida faoliyat yuritishlari mumkinligi belgilanadi.

Umumiy qoida bo'yicha, fuqarolar 18 yoshga to'lib, to'liq muomala layoqatiga ega bo'lgach, xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanishga haqli. Biroq FKning 28-moddasiga asosan 16 yoshga to'lgan voyaga etmagan shaxs mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan bo'lsa, yoki ota-onasi, farzandlikka oluvchilari yoxud homiysining roziligiga binoan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan bo'lsa, u to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilinishi mumkin.

Voyaga etmagan shaxsni to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipatsiya) ota-onaning, farzandlikka oluvchilarning yoki homiyning roziligi bilan vasiylik va homiylik organining qaroriga muvofiq yoxud bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, sudning qarori bilan amalga oshiriladi. Ota-ona, farzandlikka oluvchilar va homiy emansipatsiya qilingan voyaga etmaganning majburiyatlari bo'yicha, xususan, u etkazgan zarar oqibatida kelib chiqqan majburiyatlar bo'yicha, tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq majburiyatlar bo'yicha javobgar bo'lmaydilar. Emansipatsiya qilingan

voyaga etmagan tadbirkorga nisbatan FKning 27-moddasi 1-2-bandi qo'llanilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 24 may 2006 yildagi № PQ-357 sonli "Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibini joriy etish to'g'risida"gi Qarori bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning habardor qilish tartibi to'g'risida"gi Nizomga asosan, yakka tadbirkor davlat ro'yxatidan o'tkaziladi¹.

Tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib keluvchi yuridik shaxs bo'lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi va muddatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 2 sentyabrdagi 413-son qarori bilan tasdiqlangan Nizom bilan tartibga solinadi².

Agar tadbirkor maxsus ruxsatnoma talab etiladigan faoliyat turi bilan shug'ullanish istagini bildirsa, tegishli organlarning xulosasini ham taqdim etishi lozim. Yuridik shaxs bo'lmasdan o'z faoliyatini amalga oshiruvchi xususiy tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan jismoniy shaxsga u, albatta, davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida guvohnoma beriladi va tegishli hududiy soliq organida qayd etiladi. SHu paytdan boshlab fuqaro tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga haqli. Uning faoliyatiga nisbatan FKning tijorat tashkilotlari bo'lgan yuridik shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi qoidalari qo'llaniladi. Davlat ro'yxatidan o'tmasdan turib xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanganlik uchun qonunlarda tegishli javobgarlik mavjud.

Yakka tadbirkor kreditorlarning u tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan talablarini qanoatlantirishga qodir bo'lmasa, bunday tadbirkor belgilangan tartibda bankrot deb topilishi mumkin. Yakka tadbirkorni bankrot deb topish rasm-rusmlarini amalga oshirish jarayonida uning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan majburiyatlari bo'yicha kreditorlari ham o'z talablarini qo'yishga haqli. Mazkur kreditorlarning ushbu tartibda qo'yilgan talablari yakka tadbirkor bankrot deb topilganidan keyin ham o'z kuchini saqlab qoladi (FKning 26-moddasi).

Xususiy tadbirkorga berilgan guvohnoma muddati tamom bo'lganida, qonunga nomuvofiq faoliyat yuritganda, jumladan, ruxsat olish asosida shug'ullanish lozim bo'lgan faoliyat bilan ruxsatsiz shug'ullanganda xususiy tadbirkorlik huquqi bekor bo'ladi. Xususiy

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 20-21-сон, 174-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 34-35-сон, 395-модда.

tadbirkor o'z xohishiga ko'ra guvohnomada ko'rsatilgan muddatdan oldin ham tadbirkorlik faoliyatini to'xtatishga haqli.

5.7. Fuqarolarning turar joyi

Fuqaroning doimiy turar joyi fuqarolik huquqi uchun muayyan ahamiyatga egadir. Fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi uning yashash joyi hisoblanadi, deb ko'rsatiladi. O'n to'rt yoshga to'lgan voyaga etmaganlarning (kichik yoshdagi bolalarning) yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning qonuniy vakillari, ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki vasiylari yashaydigan joy voyaga etmaganlar yoki vasiylikda bo'lgan fuqarolarning yashash joyi hisoblanadi (FK, 21-modda).

Fuqarolarning doimiy yashashiga mo'ljallangan, belgilangan sanitariya, yong'inga qarshi, texnik talablarga javob beradigan, shuningdek belgilangan tartibda maxsus uylar (yotoqxonalar, vaqtinchalik uy-joy fondi uylari, nogironlar, faxriylar, yolg'iz qariyalar uchun internat-uylar, shuningdek bolalar uylari va boshqa maxsus maqsadli uylar) sifatida foydalanishga mo'ljallangan joylar turar joy deb hisoblanadi (Uy-joy kodeksining 9-moddasi).

Turar joy tanlash huquqi muomalaga layoqatli fuqaroning o'zi tomonidan belgilanadi. Turar joy tanlash huquqi faqat qonunda nazarda tutilgan hollar va tartibdagina, masalan, ozodlikdan mahrum qilinishi hollarida maxsus ijozat olish yo'li bilan joylashish mumkin hududlarda cheklanishi mumkin.

Fuqaroning turar joyi qonunga muvofiq ko'p hollarda huquqiy ahamiyatga ega. CHunonchi, fuqarolik da'volari bilan, qoidaga ko'ra javobgarning turar joyi hududidagi sudga murojaat qilinadi. Ammo ba'zi da'volar, masalan, aliment undirish, zararni to'latish to'g'risidagi da'volar da'vogarning turar joyidagi sudga bildirilishi mumkin. Majburiyatlarning ko'p qismi qarzdorning turar joyida, pul majburiyatlari esa – kreditor turgan joyda ijro etiladi. Meros qoldirgan shaxsning oxirgi doimiy turar joyi bo'yicha meros ochiladi va hokazo.

Turar joy bilan bog'liq huquqiy munosabatlar asosan O'zbekiston Respublikasining Uy-joy kodeksi orqali tartibga solinadi.

5.8. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e'lon qilish

Fuqaroning huquq layoqati uning o'limi natijasida batamom tugaydi. Ammo huquqiy munosabatdan kelib chiqadigan noaniqliklarni bartaraf etish uchun shu huquqiy munosabatlarning ishtirokchilaridan biri bo'lgan fuqaro ayrim sabablarga ko'ra doimiy yashash joyidan uzoq muddatga ketib qolganda, uning haqiqiy yashash joyini aniqlash imkoniyati bo'lmasa, bunday hollarda bedarak yo'qolgan deb topilishi mumkin.

Fuqarolik huquqida, umuman, huquqning boshqa sohalarida ham bedarak yo'qolgan deb topish instituti katta amaliy ahamiyatga ega. Bu institut bedarak yo'qolgan fuqaroning qarindoshlari va boshqa manfaatdor shaxslarning shaxsiy va mulkiy huquqlari ta'minlanishini kafolatlaydi.

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topilishi to'g'risidagi institutning mavjud bo'lishi qarzdor fuqaroning, er yoki xotinning, shuningdek, qarindosh urug'lardan birortasining uzoq muddat davomida doimiy yashab turgan joyida bo'lmasligi, qaerda ekanligining aniqlash imkonini yo'qligi tufayli vujudga kelishi mumkin bo'lgan huquqiy noaniqlikni bartaraf qilish uchun zarurligi bilan bog'liqdir¹.

Turmushda shunday voqealar ham bo'ladiki, ba'zan fuqaro o'zining doimiy yashash joyiga uzoq muddat kelmay qo'yadi. U o'zining qaerda turganligi to'g'risida birorta ma'lumot ham yubormaydi. Uning qaerda yashayotganini yoki qaerga ketganini aniqlashga qaratilgan barcha harakatlar behuda ketadi. Uning tirik yoki o'likligini aniqlash mumkin bo'lmaydi. Bunday hollarda ham huquqiy munosabat qatnashchisi bo'lgan fuqaroning ancha vaqt yo'qolib ketishi uning huquqiy munosabatdagi taqdiriga ta'sir qilmasligi kerak. Odatda, bunday fuqaroning doimiy yashab turadigan joyida qandaydir mulklari qoladi. Bu shaxs biror-bir majburiyatda qarzdor yoki kreditor bo'lishi mumkin. U, shuningdek huquq va majburiyatning egasi bo'lgani uchun boshqa kishilarning shaxsi bilan bevosita bog'liq bo'lishi, chunonchi, nikohda bo'lishi, ota-onalik huquq va majburiyatiga ega bo'lishi ham mumkin. Fuqaroning uzoq vaqt doimiy turar joyiga qaytib kela olmasdan bedarak yo'qolib ketishi ko'p vaqtga cho'zilib ketmasligi kerak. Chunki davlat fuqarolik-huquqiy munosabatning bunday beqarorligiga befarq qaray olmaydi. Bedarak yo'qolgan fuqaroning yaqin kishilarining, kreditorlarining, davlatning va nihoyat o'zining shaxsiy manfaatlari, bunday noaniqlik va beqarorliklarning tugatilishini talab etadi.

Basharti bedarak yo'qolgan fuqaro o'lgan bo'lsa, uning biror-bir huquqiy munosabatda bo'lishi to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas. Binobarin, unga tegishli bo'lgan huquq va burchlar boshqalarga o'tishi

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston., 2008. -41 б.

kerak. Manfaaddor shaxslar esa, uning vorislariga nisbatan o'zlarining tegishli e'tiroz va da'volarini bildirish imkoniyatiga ega bo'lishlari lozim.

Fuqarolik kodeksining 33-moddasi birinchi qismida bedarak yo'qolgan deb topish to'g'risida umumiy qoidalar beriladi. Unga asosan, agar fuqaroning qaerdaligi haqida uning yashash joyida bir yil davomida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaaddor shaxslarning arizasiga muvofiq sud bu fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topishi mumkin. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish uning fuqarolik huquqlarini bekor qilmaydi. Aksincha, bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaroning huquqlarini himoya qilish uchun zarur choralar amalga oshirilishi talab qilinadi.

Bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaroning mol-mulkini doimiy suratda boshqarib turish zarur bo'lsa, bu mol-mulk sudning qaroriga muvofiq vasiylik va homiylik organi tomonidan belgilanadigan va ushbu organ bilan tuziladigan ishonchli boshqaruv to'g'risidagi shartnoma (FKning 49-bobi) asosida ish olib boradigan shaxsga topshiriladi. Bu mol-mulkdan bedarak yo'qolgan shaxs qonunga muvofiq boqishi kerak bo'lgan fuqarolarga ta'minot beriladi, uning soliqlar va boshqa majburiyatlar bo'yicha qarzlari to'lanadi (FK, 34-modda).

Manfaaddor shaxslarning arizalari bo'yicha vasiylik va homiylik qiluvchi organ bedarak yo'qolgan fuqaroning mulkini qo'riqlash uchun, shuningdek uning mulkini idora etish uchun, uning qaerda ekanligi to'g'risidagi oxirgi ma'lumot olingan kundan e'tiboran bir yil o'tishini kutmasdanoq mulkka boshqaruvchi tayinlashi mumkin.

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish boshqa huquqiy oqibatlarini ham keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish topshiriq shartnomasining bekor bo'lishiga asos bo'ladi. Agar fuqaro jinoyat qilgan yoxud alimentlarni undirish ishi bo'yicha qidiruvdan yashirinib yurgan bo'lsa, bunday hollarda u bedarak yo'qolgan deb topilmaydi.

Bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaro qaytib kelgan yoki uning turar joyi aniqlangan taqdirda, sud uning bedarak yo'qolgan deb topish haqidagi qarorni bekor qiladi. Sudning qarori asosida fuqaroning mol-mulkini boshqarish bekor qilinadi (FK, 35-modda).

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish to'g'risidagi asosiy qoida FKning 36-moddasida berilgan. Bu qoidada aytilishicha, "agar fuqaroning qaerda turganligi haqida uning yashash joyida uch yil mobaynida ma'lumot bo'lmasa, basharti u o'lim xavf solib turgan yoki muayyan baxtsiz hodisadan halok bo'lgan deb taxmin qilish uchun asos bo'ladigan vaziyatlarda bedarak yo'qolgan bo'lib, uning qaerdaligi haqida olti oy

mobaynida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud uni vafot etgan deb e'lon qilishi mumkin.

Harbiy harakatlar munosabati bilan bedarak yo'qolgan harbiy xizmatchi yoki boshqa fuqaro harbiy harakatlar tamom bo'lgan kundan e'tiboran kamida ikki yil o'tganidan keyin sud tomonidan vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin".

Fuqaro vafot etgan deb e'lon qilinganda uning huquqiy munosabatlari tugaydi, mulkiga nisbatan meros ochiladi, shaxsiy majburiyatlari tamom bo'ladi va hokazo.

Basharti vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro tirik bo'lsa, uning barcha huquqiy munosabatlari amalda davom etaveradi. Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro qaytib kelgan taqdirda yoki uning qaerda turganligi ma'lum bo'lgan taqdirda, uni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror sud tomonidan bekor qilinadi.

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin u har qanday shaxsdan bu shaxsga bepul o'tib qolgan mavjud mol-mulkini o'ziga qaytarib berishni uch yil (FK, 150-modda talabiga ko'ra) mobaynida sud orqali talab qilishga haqli.

Agar vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulki, uning vorislari tomonidan uchinchi shaxslarga sotilgan bo'lib, bu shaxslar xarid narxini fuqaro qaytib kelgan paytgacha batamom to'lamagan bo'lsalar, bu holda to'lanmagan summani talab qilish huquqi qaytib kelgan fuqaroga o'tadi.

Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulkini haq to'lashni nazarda tutadigan bitimlar asosida olgan shaxslar mol-mulkni vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning tirikligini bila turib, sotib olganliklari isbotlansa, ular fuqaroga bu mol-mulkni qaytarib berishlari shart. Bunday mol-mulkni asli holida qaytarib berishning imkoni bo'lmasa, uning qiymati to'lanadi.

Agar vafot etgan deb e'lon qilingan shaxsning mol-mulki meros huquqi bo'yicha davlatga o'tgan va sotib yuborilgan bo'lsa, fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin unga mol-mulkni sotishdan tushgan pul qaytarib beriladi (FK, 37-modda).

5.9. Fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 38-moddasiga va Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish Qoidalariga¹ asosan, quyidagi fuqarolik holati hujjatlari davlat tomonidan qayd etilishi kerak:

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1999., №4, 18-модда.

1. Tug'ilish.
2. O'lim.
3. Nikoh tuzilganligi.
4. Nikohdan ajralish.

Farzandlikka olish, otalikni belgilash, familiya, ism va ota ismini o'zgartirish, jinsning o'zgartirilishi kabi faktlar yuqorida sanab o'tilgan fuqarolik holati hujjatlariga tegishli o'zgartirishlar kiritish yo'li bilan ifodalanadi.

Fuqaroning shaxsiy hayotdagi hamda uning jamiyatdagi huquqiy holati (fuqarolik holati) uchun, uning fuqarolik huquqi va oila huquqining sub'ekti sifatida tanilishi uchun ahamiyatli hisoblangan yuqoridagi faktlar davlatning tegishli organlari tomonidan ro'yxatga olinadi (qayd qilinadi).

Fuqarolik holati dalolatnomalarini ro'yxatga olish shahar va tuman markazlarida, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYO) bo'limi tomonidan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari (fuqarolik yig'inlari) kotiblari tomonidan olib boriladi.

Fuqaroning tug'ilish faktini ro'yxatga olish mazkur fuqaroga nisbatan fuqarolik huquq layoqatining vujudga kelganligini va bolaning ma'lum ota-onadan tug'ilganligini belgilash uchun zarur. Fuqaroning faqat ma'lum yoshga to'lgandan so'ng muomala layoqatiga ega bo'lganligi sababli tug'ilish faktini olish mazkur fuqaroga FHDYO bo'limi fuqarolik muomala layoqatining vujudga kelganligini belgilash uchun ham ahamiyatlidir. Bolaning tug'ilishi to'g'risidagi ariza FHDYO organiga bir oylik muddat ichida bolaning ota-onasi yoki ulardan biri tomonidan, alohida hollarda esa, qo'shnilari, qarindoshlari, tibbiyot muassasalari ma'muriyati, ichki ishlar yoki vasiylik va homiylik organlari tomonidan berilishi mumkin. Tug'ilish to'g'risidagi ariza bola o'lik tug'ilgan taqdirda ham berilishi shart. O'lik tug'ilgan bola tug'ilgandan keyin 24 soat ichida FHDYO idorasida qayd etilishi kerak.

Nikohni qayd etish muhim davlat ahamiyatiga ega bo'lgan hujjat hisoblanadi. Oila qonunchiligida belgilanishicha, faqat FHDYO idoralarida qayd etilgan nikohgina er va xotin uchun muayyan huquq hamda majburiyatlarni vujudga keltiradi. Nikoh nikohlanuvchilarning turar-joylari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oila qonunchiligiga rioya qilinib ro'yxatdan o'tkaziladi.

Nikohdan ajralish er-xotinning roziligi bo'yicha yoki sudning nikohni bekor qilish to'g'risidagi hal qiluv qarori asosida qayd etiladi. Er va xotinning ajralishlari FHDYO idoralarida qayd etilgandan keyingina tan

olinadi, ular o'rtasidagi er va xotinlikka oid huquq hamda majburiyatlar bekor bo'ladi.

Fuqaroning vafot etganligi yoki vafot etgan deb e'lon qilinganligini qayd etish ham muhim ahamiyatga ega. Fuqaroning o'lim fakti qayd etilishi huquq layoqatini bekor qiladi. SHu munosabat bilan vafot etgan shaxsning huquq va majburiyatlari tamom bo'ladi. Uning mulkiga nisbatan meros ochiladi. Fuqaroning vafot etganligi to'g'risidagi ma'lumot o'lim fakti to'g'risidagi tibbiyot guvohnomasi bilan uch kundun kechiktirilmay FHDYO idorasiga bildirilishi va shu muddat ichida o'lim fakti qayd etilishi shart. O'ldirilgan, shuningdek o'zini o'zi o'ldirgan yoki baxtsiz hodisadan o'lgan yoki murda topilgan paytdan boshlab 24 soat ichida o'lim sababi to'g'risida tibbiyot muassasasi tomonidan berilgan guvohnomaga muvofiq FHDYO organida qayd etiladi. O'lim fakti to'g'risidagi arizalar marhumning yaqin kishilari yoki turar-joy idorasi tomonidan, zo'rlik bilan o'ldirilishi, o'zini o'zi o'ldirish yoki baxtsizlik hodisasidan o'lish hollaridagi tegishli ma'lumotlar tergov organlari yoxud militsiya tomonidan berilishi lozim.

Farzandlikka olish fakti shahar (tuman) hokimligi tomonidan chiqarilgan qarorga binoan ro'yxatdan o'tkaziladi. Farzandlikka olinuvchining nasabi va ota ismi sifatida farzandlikka oluvchining nasabi va ismi ko'rsatilishida yoki farzandlikka oluvchi er va xotin bolaning ota-onalari sifatida yozilishida bolaning tug'ilishi to'g'risida yozilgan ma'lumotlarga tegishli o'zgartirishlar kiritiladi. Farzandlikka olishning bekor qilinishi ham shahar (tuman) hokimliklari qarori bilan rasmiylashtiriladi va FHDYO idorasida qayd etiladi.

Fuqarolar familiya, ism va ota ismlarini o'zgartirish to'g'risida 16 yoshga to'lganlaridan so'ng FHDYO idoralariga murojaat qilishlari mumkin. Fuqaroning ishi tergovda yoki u sudlangan bo'lsa, shuningdek davlat hokimiyati idoralari norozilik bildirsa, FHDYO idoralarida nasab va ismlarning o'zgartirilishiga yo'l qo'yilmaydi va bu sud tomonidan hal etiladi.

Otalikni belgilash nikohda bo'lmagan ota-onadan tug'ilgan bolaga ota va onasi (agar otasi voyaga etmagan bo'lsa, unda uning ota-onasi yoki qonuniy vakili) tomonidan berilgan birgalikdagi ariza asosida FHDYO organida amalga oshiriladi. Otalikni belgilashda ota-onaning shaxsan ishtiroki talab etiladi. 10 yoshga to'lgan bolaga nisbatan otalik uning roziligi bilan belgilanadi.

FHDYO organi otalikni belgilash haqidagi ariza asosida tug'ilganlik haqidagi dalolatnoma yozuviga tegishli o'zgartirishlar kiritadi.

Agar otalik belgilangan shaxs nikoh tuzgan bo'lsa, u holda FHDYO organi nikoh tuzilganligi va bolalarining tug'ilganligi haqidagi dalolatnoma yozuvlariga tegishli o'zgartirishlar kiritadi, shuningdek otalikning belgilanganligi haqida ma'lumotnoma beradi.

Fuqarolik holatlari hujjatlari yozuvlarini bekor qilish va tiklash FHDYO idoralari tomonidan manfaatdor shaxslar o'rtasida nizo bo'lsa yoki fuqarolik holati hujjatlaridagi yozuvlarda jiddiy tafovutlar bo'lsa, sud qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Ushbu faktlarning davlat va jamiyat hayotidagi, fuqarolar hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqib, FHDYO organlari arxivlarida ular tuzilgan kundan boshlab, 75 yil mobaynida saqlanadi. Bu muddat tugagach, ushbu dalolatnoma yozuvlari daftarlari tegishli shahar, viloyat va respublika FHDYO arxivlariga topshiriladi.

Fuqaroning tug'ilishi, nikohga kirishi, nikohning bekor qilinishi, farzandlikka olinishi, familiya ism va ota ismining o'zgartirilishi, fuqaroning o'limi faktlarini qayd etish O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi hamda O'zbekiston Respublikasi shahar va tuman hokimliklari fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish bo'limlariga hamda o'zini o'zi boshqarish idoralarida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish Qoidalariga muvofiq rasmiylashtiriladi.

5-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Fuqarolik huquqi nuqtai nazaridan jismoniy shaxsga tushuncha bering?
2. Fuqarolik huquq layoqati deganda nima tushuniladi?
3. Fuqarolarning muomala layoqatiga tavsif bering va huquq layoqatidan farqli jihatlarini ochib bering?
4. Fuqarolarning muomala layoqati qanday guruhlarga bo'lib o'rganiladi?
5. Mayda maishiy bitim deganda qanday bitim tushuniladi?
6. Qanday shaxslar to'liq muomalaga layoqatsiz deb topiladi?
7. O'smirlar qanday bitimlar tuzishlari mumkin?
8. Qanday hollarda voyaga etgan fuqarolarning muomala layoqati cheklanadi?
9. Emansipatsiya nima?
10. To'liq muomalaga layoqatlilar qanday huquq va majburiyatlarga ega bo'ladilar?

11. Vasiylik va homiylik o'rtasida qanday farq mavjud?
12. YAkka tadbirkor deganda kimlar nazarda tutiladi?
13. Fuqarolarning turar joylari haqida tushuncha bering?
14. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish asoslari qanday va u qanday oqibatlarga olib keladi?
15. Fuqaro qachon vafot etgan deb e'lon qilinadi? Buning sabablari va oqibatlari nimalardan iborat?
16. Qanday fuqarolik holati hujjatlari davlat tomonidan qayd etiladi?

Oltinchi bob

YURIDIK SHAXSLAR

Bobning maqsadi: *Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda yuridik shaxslar o'ziga xos o'rin egallaydi. Bozor munosabatlari rivojlanayotgan hozirgi kunda xalq xo'jaligini ularsiz tasavvur qilish qiyin. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va huquqiy islohotlar natijasida ushbu institutning mavqei yanada oshib bormoqda. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishlari uchun yuridik shaxslar avvalo fuqarolik huquqining sub'ektlari hisoblanishlari va sub'ekt sifatida muayyan huquq va muomala layoqatiga ega bo'lishlari lozim. Mazkur bobda o'quvchi nazariy va amaliy qoidalarni o'zlashtirish, milliy va xorijiy qonunchilikni solishtirish orqali yuridik shaxs haqidagi bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Zero hozirgi kunda mamlakatimizda turli tashkiliy-huquqiy shakllardagi yuridik shaxslar faoliyat yuritmoqdaki, ular xar biri o'ziga xos xususiyatlarga, belgilarga egadir.*

Ushbu bobda fuqarolik huquqida yuridik shaxs tushunchasi va belgilari, yuridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati, yuridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo'lish tartibi, yuridik shaxslarning turlari hisoblangan xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari, mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar, aktsiyadorlik jamiyatlari, davlat korxonalari, ishlab chiqarish kooperativlari, matlubot kooperativi, jamoat birlashmalari, jamoat fondlari, xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkatlari, davlat muassasalari, yuridik shaxslar birlashmalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari haqida, shuningdek yuridik shaxslarning filiallari va vakolatxonalari, yuridik shaxslarning tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar tayyorlangan, ishlab chiqarilgan nomlariga bo'lgan huquqlari haqidagi nazariy va amaliy qoidalar o'z ifodasini topgan.

6.1. Fuqarolik huquqida yuridik shaxs tushunchasi va belgilari

Fuqarolik huquqining mustaqil sub'ektlari sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashish va shu munosabat bilan muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishi layoqati nafaqat fuqarolarga, balki yuridik shaxslarga ham beriladi.

O'zbekistonda yuridik shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi qonunlarning butun bir turkumi vujudga keltirilgan. Yuridik shaxs turlaridan kelib chiqib misol keltiradigan bo'lsak, tijoratchi yuridik

shaxslar tashkiliy-huquqiy shakliga qarab, “Xususiy korxonalar to’g’risida”, “Kooperatsiya to’g’risida”, “Xo’jalik shirkatlari to’g’risida”, “Mas’uliyati cheklangan hamda qo’shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to’g’risida”, “Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to’g’risida”, “Fermer xo’jaligi to’g’risida”, “Banklar va bank faoliyati to’g’risida”, “Birja va birja faoliyati to’g’risida”, “Firma nomlari to’g’risida”, “Bankrotlik to’g’risida” notijorat yuridik shaxslar esa “Homiylik to’g’risida”, “Fuqarolarning o’zini o’zi boshqarish organlari to’g’risida”, “Jamoat fondlari to’g’risida”, “Nodavlat notijorat tashkilotlari to’g’risida”, “Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to’g’risida”, “Jamoat birlashmalari to’g’risida”, “Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to’g’risida”, “Siyosiy partiyalar to’g’risida”, “Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to’g’risida”, “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to’g’risida”, “Xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkatlari to’g’risida”, “Notariat to’g’risida”, “Advokatura to’g’risida” va boshqa qonunlar shular jumlasidandir. Ularning har birida turli xo’jalik yuritish shakliga ega bo’lgan u yoki bu yuridik shaxslarga o’ziga xos ta’riflar, tushunchalar berilgan. FK esa ularning barchasini umumlashtirib quyidagicha ta’rif beradi:

O’z mulkida, xo’jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo’lgan ham o’z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o’z nomidan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo’la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da’vogar va javobgar bo’la oladigan tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi (FK, 39-modda).

Mamlakatimiz xududida yuridik shaxslarning vujudga kelishi XIX asrning o’rtalariga borib taqaladi va ushbu kungacha u haqdagi nazariy va amaliy qoidalar shakllanib, rivojlanib bormoqda. Yuridik shaxsning mohiyati bilan bog’liq fiksiya (soxta sub’ekt) nazariyasi, jamoa (kollektiv) nazariyasi, direktor nazariyasi, ijtimoiy voqeilik nazariyasi kabilar ishlab chiqilgan¹. Hatto ayrim yuridik shaxs turlarining mohiyatini o’zida aks ettiruvchi nazariyalar ham olimlar tomonidan ilgari surilgan².

Yuridik shaxslar huquq sub’ekti sifatida jamoa manfaatlarini va kapitalarni birlashtirish, tadbirkorlik tavakkalchiligini cheklash, kapitalni boshqarish kabi funktsiyalarni bajaradi.

SHuningdek, fuqarolik huquqi sub’ekti yuridik shaxs sifatida tan

¹ Батафсил қаранг: Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О’zbekiston, 2008.-Б.60-67.

² Батафсил қаранг: Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. – Тошкент: ТДЮИ, 2004. -21 б.

olinishi uchun muayyan huquqiy belgilarga ega bo'lishi talab etiladi. Yuridik shaxs belgisi uning ichki o'ziga xos xususiyatidir.

Garchi bu o'rinda "belgi" so'zi ma'no jihatdan tor bo'lsa-da huquqiy an'anaga xosdir¹. Ma'lumki, huquqiy doktrina har bir yuridik shaxsni fuqarolik huquqi sub'ekti sifatida tan olish uchun etarli bo'lgan to'rt asosiy belgini ajratib ko'rsatadi².

FKda yuridik shaxsga berilgan ta'rifdan aniqlanishicha, har qanday tashkilot emas, balki muayyan talablarga javob beradigan tashkilotlarga yuridik shaxs bo'la oladi.

Yuridik shaxslar:

- 1) tashkiliy birlik;
- 2) mulkiy mustaqillik;
- 3) mustaqil mulkiy javobgarlik;
- 4) fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish belgilariga ega bo'lishi kerak.

Tashkiliy birlik – bu yuridik shaxsning huquq sub'ekti sifatida tashkil bo'lganligini, o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish uchun ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan boshqaruv organlari va bo'linmalari orqali muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishligini bildiradi.

Yuridik shaxsning tashkiliy jihatdan tuzilishi (strukturasi)ni ko'rsatadigan Nizomi, ustavi yoki ta'sis shartnomasi bo'lishi kerak. Ba'zi davlat muassasalari va davlat byudjetida bo'lgan boshqa davlat tashkilotlari, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda, boshqa tashkilotlar ham alohida Nizomga ega bo'lmay, mazkur turdagi tashkilotlar haqidagi umumiy Nizom asosida ish olib borishlari mumkin.

Yuridik shaxslarning ayrim filiallari (xo'jalik bo'limlari, uchastkalari, agentliklari) ma'lum tizimga ega bo'lgan, muayyan tarzda tashkil etilgan bo'lsa ham, ular butun bir tashkilot (korxonasi, muassasa) ishining bir qisminigina bajaruvchi tashkilotlari bo'lgani tufayli yuridik shaxs bo'la olmaydi. Masalan, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining yuridik fakulteti muayyan shaklda tashkil topib, ish olib borish tartibi, kafedra a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, dekaning vakolatlari belgilangan bo'lsa ham, yuridik shaxs hisoblanmaydi.

Mulkiy mustaqillik belgisi – yuridik shaxsga ma'lum bir mol-mulkni mulk (xo'jalik yuritish, operativ boshqaruv) huquqi asosida tegishlilikini bildiradi. YA'ni FKning 39-moddasidagi yuridik shaxs ta'rifidan kelib

¹ Караходжаева Д.М. Юридик шахс институти // Хаёт ва қонун. -Тошкент, 2004. -№4 –Б. 21.

² Гражданское право. Учебник. под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого -М.: Проспект, 1999. Ч.1. -117 с.

chiqadigan bo'lsak, "o'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan"dagina, tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi. Yuridik shaxslarning mol-mulki ularning balans yoki smetasida hisobda turadi va FKning 39-moddasi talablariga muvofiq har qanday tashkilotda balans yoki smeta mustaqil bo'lishi lozim. Balans va smetaning farqi shuki smeta muassasaga uning harajatlarini qoplash maqsadida mulkdor tomonidan biriktirilgan mol-mulklar yig'indisini o'zida ifodalovchi vositadir. Balansda boshlang'ich mol-mulkning shakllanishida ustav fond muhim rol o'ynaydi. Ustav fondi o'z mohiyatiga ko'ra faoliyatni boshlash uchun ajratiladigan, miqdori ustav va ta'xis shartnomada belgilangan asosiy mulk hisoblanadi¹. Ustav fondi ta'xischilarining qo'shgan pul mablag'lari, ko'chmas mol-mulklari, a'zolik badallaridan, tadbirkorlik faoliyatidan topilgan daromadlaridan, fuqarolarning ixtiyoriy xayriya mablag'laridan, aktsiyalaridan tushgan dividendlardan va qonunda man etilmagan o'zga manbalardan tashkil topadi. Bu sohada ayrim cheklovlar ham bor. CHunonchi, siyosiy partiyalar davlat organlaridan, korxonalar, muassasalar va tashkilotlardan, xorijiy davlatlar va tashkilotlardan, xalqaro tashkilotlardan, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan, diniy tashkilotlardan, anonim xayriya beruvchilardan mablag'lar va boshqa mol-mulklar olishi taqiqlanadi.

Davlat tashkilotlari davlatga qarashli mulkka nisbatan to'la xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqigagina egadirlar. Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, jamoat tashkilotlari, ularning birlashmalari o'zlariga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan mulkni egallaydi. Alohida mulkka ega bo'lmagan yoki mustaqil ravishda boshqara olmaydigan va shu sababli boshqa shaxslar bilan xo'jalik munosabatlarida bo'la olmaydigan tashkilotlar fuqarolik huquqining sub'ekti bo'lib hisoblanmaydi.

Agar yuridik shaxsning mol-mulki boshqa shunday yuridik shaxsning mol-mulkidan yoki uning tarkibidagi shaxslar mol-mulkidan, shuningdek davlatning mol-mulkidan mustaqil bo'lmaganda edi, bu yuridik shaxs o'z-o'zidan mablag' bilan ta'minlash, ya'ni xarajatlarni o'z faoliyati natijasi hisobidan qoplash tamoyili asosida xo'jalik yurita olmagan bo'lar edi².

Mustaqil mulkiy javobgarlik – shundan iboratki, yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli bo'lgan

¹ Рахмонкулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоративное право. –Ташкент: ТГЮИ, 2004. -125 с.

²Рахмонкулов Х.Р. Правовые формы регулирования имущественных отношений социалистических хозяйственных организации. -Ташкент: Фан, 1976. -35 с.

(davlat tashkiloti esa, o'ziga biriktirib qo'yilgan) mulki bilan javob beradi. Yuridik shaxs hisoblangan davlat tashkilotlarining majburiyatlari yuzasidan davlat javobgar bo'lmaydi, bu tashkilotlar ham davlat tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar. Davlat byudjetida turadigan tashkilotlarning qarzini qoplash, mablag' berish shartlari va tartibi O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi.

Yuridik shaxsning yuqori organi o'ziga qarashli yuridik shaxs hisoblangan tashkilotlarning qarzlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Ammo yuridik shaxsning yuqori organi o'ziga bo'ysunadigan tashkilotning qarzlari uchun qonunda yoki ta'sis hujjatida nazarda tutilgan hollarda javobgar bo'lishi mumkin. Quyi tashkilotlar ham o'zlarining yuqori tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar.

Yuridik shaxslar o'z majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli butun mol-mulki bilan javob beradi.

Davlat korxonasining mol-mulki etarli bo'lmaganida davlat uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar (qo'shimcha) javobgar bo'ladi.

Yuridik shaxsning bankrotligi uning mulkdori yoki ta'sischining g'ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga kelgan bo'lsa, yuridik shaxsning mol-mulki etarli bo'lmaganda, uning mulkdori (yoki ta'sischisi) zimmasiga subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin.

Fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilishi – yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z nomidan huquqiy munosabatlarda qatnashib, turli bitimlar tuza olishi, mulkiy va mulkiy xarakterda bo'lmagan huquqlarga ega bo'la olishi va majburiyatlar vujudga keltira olishi, demakdir. Yuridik shaxs sudda, xo'jalik sudida yoki hakamlilik sudida mustaqil ravishda da'vogar va javobgar bo'la oladi.

Har bir yuridik shaxs o'z firma nomiga ega bo'lishi talab etiladi. O'zbekiston Respublikasining "Firma nomlari to'g'risida"gi qonunining 3-moddasiga asosan, firma nomi yuridik shaxs bo'lgan tijorat tashkilotining individual nomi bo'lib, unga doir mutlaq huquq yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgan vaqtda yuzaga keladi¹. Firma nomi deganda, tadbirkorlik sub'ektini fuqarolik muomalasida o'zini tanishtiruvchi boshqa ishtirokchilardan farqlanuvchi nomi tushuniladi. SHu sababli ham, firma nomi sub'ekt huquqiga mos ravishda korxonaning tashkiliy-huquqiy shaklini (masalan, AJ, ishlab chiqarish kooperativi va h.k.), uning tipini (davlat, jamoa, xususiy), faoliyat turini (ishlab chiqarish, savdo, ilmiy tadqiqot), egasining shaxsini (masalan, Ford, Rotshild) ifodalamoq'i

¹ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами., 2006. 37-38-сон, 370-модда.

lozim¹.

Masalan, “SHarq” nashriyot-matbaa aktsiyadorlik kompaniyasi. Bu erda “SHarq”-korxonaning nomi, ya’ni korxonaning mahsulot va xizmatlari “SHarq” yorlig’i ostida chiqariladi. Nashriyot-matbaa korxonasi faoliyatining xarakterini, aktsiyadorlik kompaniyasi – korxonaning tashkiliy-huquqiy shaklini ya’ni aktsiyadorlik jamiyati ekanligini bildiradi.

Firma nomida:

1) davlatning rasmiy nomi, xalqaro, hukumatlararo yoki nodavlat notijorat tashkilotining qisqartirilgan yoki to’liq nomi;

2) tarixiy yoki O’zbekiston Respublikasida mashhur bo’lgan shaxsning to’liq yoki qisqartirilgan ismi, belgilangan tartibda beriladigan ruxsatsiz;

3) firma nomining egasi, uning faoliyat turi yoki u kelib chiqqan mamlakat xususidagi soxta yoki iste’molchini chalg’itishi mumkin bo’lgan belgilar;

4) jamiyat manfaatlari, insonparvarlik va axloq printsiplariga zid bo’lgan belgilar ko’rsatilmaligi kerak.

Firma nomida ilgari O’zbekiston Respublikasida boshqa yuridik shaxs nomiga ro’yxatdan o’tkazilgan yoki ro’yxatdan o’tkazish so’rab talabnoma berilgan, ilgari ustuvorlikka ega bo’lgan firma nomlari, ilgari O’zbekiston Respublikasida boshqa shaxs nomiga ro’yxatdan o’tkazilgan yoki ro’yxatdan o’tkazish so’rab talabnoma berilgan, shuningdek O’zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq ro’yxatdan o’tkazilmay muhofaza qilinadigan tovar belgilari (xizmat ko’rsatish belgilari), belgilangan tartibda hammaga ma’lum deb e’tirof etilgan tovar belgilari (xizmat ko’rsatish belgilari), belgilangan tartibda qonun hujjatlari bilan muhofaza qilinadigan tovarlar kelib chiqqan joylarning nomlari bilan, shunday nomdan foydalanish huquqiga ega bo’lgan shaxs nomiga ro’yxatdan o’tkazish hollari bundan mustasno, adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga o’xshash bo’lgan belgilar ham ko’rsatilmaligi kerak.

Davlatning rasmiy nomi, xalqaro, hukumatlararo yoki nodavlat notijorat tashkilotining qisqartirilgan yoki to’liq nomi agar bunga tegishli davlat organining yoki tashkilotning ruxsati bo’lsa, firma nomiga kiritilishi mumkin. Masalan, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 28 yanvardagi Farmoniga ko’ra, Toshkent Davlat Universitetiga O’zbekiston Milliy Universiteti maqomi berildi².

¹ Оқюлов О. Интеллектуал мулкнинг ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004. -149 б.

² //Ўзбекистон овози, 2000 йил 29 январь. №13-сон.

Yuridik shaxsni individuallashtirish belgilaridan biri tovar (xizmat, savdo) belgisidir. “Tovar belgilari, xizmat ko’rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to’g’risida”gi Qonunning 3-moddasiga asosan, tovar belgisi hamda xizmat ko’rsatish belgisi, bu bir yuridik va jismoniy shaxslar tovarlari va xizmatlarini boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning shu turdagi tovarlaridan farqlash uchun xizmat qiladigan, belgilangan tartibda ro’yxatdan o’tkazilgan belgilardir¹. FKning 1103-moddasiga ko’ra, tovar belgisiga bo’lgan huquq egasi o’ziga tegishli belgidan foydalanishda va uni tasarruf etishda alohida huquqqa ega. Mualliflarning fikricha tovar (xizmat) belgisi bu bir jismoniy yoki yuridik shaxsning tovarlar va xizmatlarni boshqa jismoniy va yuridik shaxslarning bir turdagi tovarlar hamda xizmatlaridan farqlash uchun foydalaniladigan belgilaridir².

Bundan tashqari, tashkilotlarning yuridik manzili ham muhim ahamiyatga ega. FKning 46-moddasiga asosan yuridik shaxsning joylashgan eri, agar qonunga muvofiq yuridik shaxsning ta’ sis hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo’lmasa, u davlat ro’yxatidan o’tkazilgan joy bilan belgilanadi.

Zero, manzil (pochta manzil) majburiyatlar uchun javob berish hamda u bilan bog’liq nizolarni qaysi sudda ko’rilishini belgilash joyini aniqlash imkonini beradi.

Yuridik shaxslarning yuridik manzili uning ta’ sis hujjatlarida belgilanadi. Yuridik manzilning o’zgarishi manfaatdor shaxslar (kreditorlar, soliq, statistika organlari) uchun muhim ahamiyatga ega.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 24 maydagi PQ-357-son Qarori bilan tasdiqlangan “Tadbirkorlik sub’ektlarini davlat ro’yxatiga olish va hisobga qo’yishning xabardor qilish tartibi to’g’risida”gi Nizomga asosan, tadbirkorlik sub’ektlari o’z pochta manzili yoki yuridik manzili o’zgargan taqdirda, o’n kun muddatda bu haqda ro’yxatdan o’tkazuvchi organlarni yozma ravishda xabardor qilishlari shart. Bunda davlat boji yoki ro’yxatdan o’tkazish yig’imi olinmaydi. Ro’yxatdan o’tkazuvchi organlar xabarnomani olgandan boshlab ikki kun muddatda ushbu o’zgarish haqida davlat soliq xizmati va davlat statistika organlarini xabardor qiladi.

6.2. Yuridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси, 2001. 9-10-сон, 178-модда.

² Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004. - 154 б.

YUridik shaxs o'z faoliyatida o'z ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan maqsadlarga muvofiq fuqarolik huquq layoqatiga ega bo'ladi. Tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi huquq layoqatining hajmida farq bo'lishi mutlaqo tabiiydir. Tashkilotlar fuqarolarga nisbatan belgilangan birmuncha huquq va majburiyatlarga ega bo'la olmaydilar. Bundan tashqari, vujudga kelish vaqtida ham fuqarolarning huquq va muomala layoqatidan yuridik shaxslarniki farqlanadi. YUridik shaxslarning huquq va muomala layoqati bir vaqtda ro'yxatdan o'tishi bilan vujudga keladi.

YUridik shaxsning maxsus huquq layoqati uning ustavi, nizomi yoki qonun hujjatlari bilan belgilanadi (FK, 41-modda, 3-band). Aynan ushbu holat yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati doirasini kengaytirib, istalgan qonuniy harakatni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

YUridik shaxs hisoblangan tashkilot yoki korxonaga qatnashadigan munosabatlarning doirasi uning tashkil qilinish maqsadlari bilan hamda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlarning xarakteri bilan belgilanadi. YUridik shaxslarning huquq va muomala layoqati ikki turga: umumiy (universal) va maxsus huquq layoqatiga bo'linadi. Qonunda taqiqlanmagan istalgan faoliyatni amalga oshirish yuridik shaxsga umumiy (universal) huquq layoqatini beradi. Bu layoqat bilan yuridik shaxs o'z faoliyat doirasining barchasini ta'sis hujjatlarida sanab o'tishi shart bo'lmaydi. Aksincha, qonun hujjatlarida taqiqlanmagan istalgan faoliyat bilan shug'ullanish mumkinligi haqidagi ta'sis hujjatidagi havolaning o'zi faoliyat doirasining keng ekanligidan dalolat beradi. Maxsus huquq layoqatida esa yuridik shaxs o'z faoliyatini ta'sis hujjatida nazarda tutilgan maqsadga muvofiq shug'ullanishi nazarda tutiladi. SHunday qilib, yuridik shaxsning huquq layoqati, unga maxsus yuklangan vazifalar bilan belgilanadi (maxsus huquq layoqati printsipi). YUridik shaxs qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan ayrim faoliyat turlari bilan faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) asosidagina shug'ullanishi mumkin. Masalan, neft, neft mahsulotlari va gaz qazib chiqarish, ularni qayta ishlash va sotish faoliyati.

Fuqarolik huquqida fuqarolarga nisbatan huquq layoqatining tenglik printsipi o'rnatilgan bo'lib, fuqarolik huquq layoqatining mazmuni hamma fuqarolar uchun qonun bilan teng hajmda belgilangan bo'lsa, yuridik shaxslarning huquq layoqati undan farqlanib, ularning har qaysi turi uchun har xil bo'ladi. U barcha yuridik shaxslar uchun birorta umumiy hajmda oldin emas, balki muayyan yuridik shaxsning paydo bo'lishida, uning ish maqsadlariga qarab, qonun, ustav yoki nizomlarida belgilanadi.

Yuridik shaxslarning muomala layoqati ham fuqarolik muomala layoqatidan farq qiladi. Agar fuqarolarda huquq layoqatidan farq qilib, muomala layoqati muayyan yoshga etgach vujudga kelsa, muomala layoqati yuridik shaxslarda huquq layoqati bilan bir vaqtda tashkil topadi. SHu bilan birga, fuqarolik muomala layoqatidan farq qilib, yuridik shaxslarning muomala layoqatini cheklash va uni muomalaga layoqatsiz deb topish mumkin emas.

Yuridik shaxsning muomala layoqati o'z nomidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda harakat qilishi, ya'ni bitimlar tuzish, majburiyatlarga ega bo'lish va uni bajarish, da'vogar hamda javobgar bo'lish layoqatidir.

Yuridik shaxs o'z ta'sis hujjatlari (ustavi, nizomi yoki ta'sis shartnomasi) asosida harakat qiladi. Yuridik shaxsning huquq layoqati, uning ta'sis hujjati tasdiqlangan paytdan boshlab yoxud tegishli vakolatli idora ushbu yuridik shaxsni tashkil etish haqida qaror chiqargandan keyin vujudga keladi. Yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan boshlab tashkil etilgan hisoblanadi (FK, 44-modda, 4-band).

Ta'sis shartnomasi va ustav bir-biridan farqlanadi. Ta'sis shartnomasi ta'sischilar tomonidan tuzilsa, ustav mulkdor yoki ishtirokchilar umumiy yig'ilishida tasdiqlanib, davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Bundan tashqari, ta'sis shartnomasi muassislar ikki yoki undan ortiq bo'lgan hollardagina tuziladi. Amaldagi qonunchilikda ustav va ta'sis shartnomasi ta'sis hujjati sifatida turli yuridik shaxslarda turlicha ekanligi ayon bo'ladi. Masalan:

- faqat ta'sis shartnomasi xo'jalik shirkatlarida ("Xo'jalik shirkatlari to'g'risida"gi qonunning 4-moddasi);

- ustav va ta'sis shartnomasi - mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlarda ("Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi qonunning 11-moddasi), nodavlat notijorat tashkilotlarida ("Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonunning 16-moddasi);

- ustav esa xususiy korxonalarda ("Xususiy korxonalar to'g'risida"gi qonunning 10-moddasi), aktsiyadorlik jamiyatlarida ("Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 14-moddasi) va davlat korxonalarida (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 16 oktyabrdagi 215-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Davlat korxonalari to'g'risida"gi Nizomning 8-bandi¹) ta'sis hujjati hisoblanadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 417-модда.

Ta'sis shartnomalarida yuridik shaxs turidan kelib chiqib, umumiy holda ta'sis etilayotgan yuridik shaxsning turi, firma nomi va pochta manzili, uning faoliyat sohasi, maqsadlari va muddatlari, vakolatxonalari va filiallari, ularni tuzish tartibi, muassislarning (ishtirokchilarning) tarkibi, har bir ishtirokchi ulushining miqdori va nominal qiymati, hissalarining tarkibi, ularni kiritish muddatlari va tartibi, ustav fondining miqdori va uni hosil qilish tartibi, uni ko'paytirish va kamaytirish tartibi, faoliyatni boshqarish tartibi, foydani taqsimlash va zararni qoplash tartibi, qayta tashkil etish va tugatish tartibi, qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa shartlar o'z ifodasini topadi:

Ustavda firmaning to'liq va qisqartirilgan nomi hamda joylashgan eri (pochta manzili), faoliyat sohasi (asosiy yo'nalishlari), maqsadi va muddatlari, ustav fondining miqdori, uni ko'paytirish yoki kamaytirish tartibi, daromad (foyda)ni, dividendlarni taqsimlash va zararni qoplash tartibi, zaxira fondini va boshqa fondlarni tashkil etish tartibi, qatnashchilarining huquq va majburiyatlari, boshqaruvning tuzilishi, ijroiya va nazorat organlari a'zolarining soni, ularni saylash tartibi, bu organlarning vakolatlari, yillik hisobotlarni tuzish, tekshirish va tasdiqlash tartibi, korxonani qayta tuzish va tugatish tartibi kabi ma'lumotlar bo'lishi lozim, shuningdek qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa qoidalar ham bo'lishi mumkin.

YUqoridagilardan tashqari, har bir yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida ularning tashkiliy-huquqiy shaklidan kelib chiqib, o'ziga xos ma'lumotlar ham bo'ladi. Bunday ma'lumotlar maxsus qonun hujjatlarida belgilangan bo'ladi. Masalan, aktsiyadorlik jamiyatlarida emissiya qilinayotgan aktsiyalar va ular bilan bog'liq ma'lumotlar.

Umumiy qoida bo'yicha, yuridik shaxsning ta'sis hujjatlari qonun talablari darajasida bo'lsa, uni davlat ro'yxatidan o'tkazish lozim. Davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi va asoslari hukumat qarorlari va u bilan tasdiqlangan nizomlar asosida amalga oshiriladi.

Agar yuridik shaxs o'z ta'sis hujjatiga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritadigan bo'lsa, u ham belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tishi lozim bo'ladi. Masalan, tijoratchi yuridik shaxslarning ta'sis hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish tartibi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 24 maydagi PQ-357-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibi to'g'risida"gi Nizom bilan belgilangan.

Ayrim yuridik shaxslarni tashkil qilish va davlat ro'yxatidan o'tkazish qonun bilan ta'qib qilinadi. Masalan, Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalar hamda jamoat birlashmalarining maxfiy jamiyat va uyushmalarning tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi.

Ba'zi hollarda yuridik shaxsni tashkil etishda, mazkur turdagi yuridik shaxslarning tashkiliy tuzilishi va faoliyatiga doir barcha umumiy qoidalarni nazarda tutgan namunaviy ustavlarning bo'lishi yuridik shaxs ustavini tuzish vazifasini engillashtiradi. Bunday namunaviy ustavlarga xususiy uy-joy mulkdorlari shirkatining Namunaviy ustavini¹, fermer xo'jaligining namunaviy ustavini² misol qilib ko'rsatish mumkin.

Yuridik shaxsning organlari ham bo'ladi. Yuridik shaxs organlari huquqiy atama bo'lib, boshqa huquq sub'ekti bilan muomalada maxsus vakolatnomasiz, uning manfaatlarini ifodalovchi shaxs (yakka) yoki shaxslar guruhi (kollegial organ)dir³. Yuridik shaxs qonun, ustav yoki nizom bo'yicha belgilangan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi o'z organlari orqali fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo'ladi.

Yuridik shaxslarning muomala layoqati, ya'ni o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlari va burchlarini olish layoqati, yuqorida ko'rsatilganidek, ularning organlari orqali amalga oshiriladi. Yuridik shaxslarning organlari qonun, ustav yoki nizomga muvofiq ravishda yuridik shaxsning erk-irodasini ifodalaydi va yuridik shaxs nomidan faoliyat olib boradi. Yuridik shaxslarning organlari korporativ boshqaruvning taqsimlanishiga qarab, bir, ikki yoki uch zvenoli bo'lishi mumkin. Masalan, xususiy korxonalarda bir zvenoli (mulkdor korxonani rahbar sifatida yakka boshqaradi ("Xususiy korxonalar to'g'risida"gi qonunning 14-moddasi)) shirkatlarda ta'sis hujjatiga qarab bir yoki ikki zvenoli (ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi shirkatning oliy boshqaruv organi hisoblanadi. SHirkatning joriy faoliyatini boshqarish maqsadida ta'sis shartnomasida shirkatning ijro etuvchi organini tuzish nazarda tutilishi mumkin ("SHirkat xo'jaligi to'g'risida"gi qonunning 18-

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 30 майдаги 100-сонли қарорига 1-илова // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 22-сон, 196-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 300-сонли қарорига 2-илова. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари. Тўплам. -Тошкент: Адолат, 1999. -205-222 б.

³ Гражданское право. Ч.1 Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого -М.: Проспект, 1999.-127 с.

moddasi)), jamoat fondlarida ikki zvenoli (vasiylik kengashi va fond boshqaruvi ("Jamoat fondlari to'g'risida"gi qonunning 26-28-moddalari)), mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlarda ikki yoki uch zvenoli (jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi, ijro etuvchi organi va ustavda nazarda tutilgan hollarda kuzatuv kengashi ("Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi qonunning 29-moddasi)), aktsiyadorlik jamiyatlarida uch zvenoli (aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi va ijro organi ("Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 63-moddasi)) boshqaruv mavjud.

Boshqaruv organlari yuridik shaxs nomidan o'z ta'sis hujjatlari va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vakolatlari doirasida harakat qiladi. Yuridik shaxs organlari korxonaga rahbarlik qiladi hamda uning nomidan mulkiy va majburiyat huquqiy munosabatlarda ishtirok etadi. Boshqaruv organlari faoliyati ichki (mehnat-huquqiy munosabatlar va o'z tarkibiy qismlari, tsexlar bilan aloqasi) va tashqi munosabat (boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va davlat korxonalari bilan aloqalar)dan iborat bo'ladi.

6.3. Yuridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo'lish tartibi

FKning 42-moddasiga asosan yuridik shaxslar mulkdor yoki u vakil qilgan shaxs tomonidan yoxud vakolatli organning farmoyishi asosida, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tashkil etiladi. Huquq nazariyasidan ma'lumki, fuqarolik huquqi sub'ektlari orasida faqat yuridik shaxslardagina vujudga kelish tushunchasi mavjud zero, fuqarolik huquqining sub'ektlari hisoblangan fuqarolar va davlatga bunday tushuncha qo'llanilmaydi. Fuqaro va davlat sub'ekt sifatida o'z-o'zidan mavjud. Garchi fuqarolarda sub'ektilik holati ular tug'ilganidan so'ng vujudga kelsa-da, fuqarolarning "vujudga kelishi asoslari" atamasi mantiqiy mazmun-mohiyat kasb etmaydi. Faqat yuridik shaxslargina yuqoridagi ikki sub'ektning xohish-irodasi asosida tashkil etiladi. SHuning uchun ham yuridik shaxslarga nisbatan vujudga kelish va uning asoslari holati qonun hujjatlarida aks ettirilgan hamda shu tartib mavjud bo'lishligi maqsadga muvofiq deb hisoblanadi¹.

Yuridik shaxslarni ta'sis etish jarayoni ikki bosqichni o'z ichiga oladi:

-tayyorlov bosqichi. Bu bosqich yuridik shaxslarni ta'sis etishda, u

¹ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юрид. фан. номз. дисс... Автореферати. –Тошкент, ТДЮИ, 2008. -15 б.

davlat ro'yxatidan o'tgungacha bo'lgan jarayonni, ya'ni ta'sis hujjatlarini ishlab chiqish va tasdiqlash, yuridik shaxsni tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilish, dastlabki mulk (pay)larni birlashtirish, boshqaruv organlarini tasdiqlash, yuridik shaxsning individual belgilari (firma nomi, yuridik manzili, muhr va shtamp eskizlari)ni tasdiqlash, ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida ariza va unga ilova qilinadigan hujjatlarni vakolatli organga taqdim etish jarayonlarini o'z ichiga oladi;

-davlat ro'yxatidan o'tkazish bosqichi. Bu bosqich yakunlovchi bosqich bo'lib, u ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim qilingan hujjatlarni vakolatli davlat organi tomonidan qonun hujjatlari talabiga mosligini tekshirish, mos bo'lgan taqdirda korxonani yuridik shaxslarning yagona davlat reestriga kiritish va ro'yxatdan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomani berish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Yuridik shaxs vakolatli davlat organi tomonidan bunday guvohnomani olgandan so'ng, amalda sub'ekt sifatida namoyon bo'ladi.

Yuridik shaxslar quyidagi usullarda vujudga kelishi mumkin:

1. ***Buyruq (farmoyish) orqali.*** Muassisning buyrug'i asosida tashkil etiladigan yuridik shaxslar mazkur usulda vujudga keladi. Bu usulda, odatda, davlat korxonalari tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki boshqa vakolatli davlat organlarining qarori orqali tashkil etiladigan korxonalarining vujudga kelishiga mazkur imperativ xarakterdagi farmoyish (qaror, buyruq) korxonani tashkil etish uchun asos bo'ladi. Masalan, "O'zmed-lizing" OAJ ixtisoslashtirilgan lizing Kompaniyasi¹, "O'zinfoinvest" agentligi² va ko'pgina davlat korxonalari va kompaniyalari buyruq asosida tashkil etilgan. Toshkent davlat yuridik instituti ham O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1991 yil 15 avgustdagi 221-sonli qarori bilan tuzilgan.

2. ***Murojaat qilish usuli.*** Bunda muassislar tomonidan tuzilishi kutilayotgan yuridik shaxslarning vujudga kelish imkoniyati qonun tomonidan oldindan belgilab qo'yilmagan bo'ladi. Ya'ni, yuridik shaxsni tashkil etish istagida bo'lgan shaxs - muassis qonunda taqiqlanmagan istalgan faoliyat turiga ixtisoslashgan hamda xohlagan tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxsni tashkil etishi mumkin. Binobarin, bunday hollarda davlat organi xuddi shunday yuridik shaxsning tashkil etilish va etilmasligining maqsadga muvofiqligini tekshirmaydi, faqat uning ta'sis hujjatlari qonunga muvofiqligi tekshiriladi. Ayni kunlarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 24 maydagi PQ-357-sonli qarori

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 13.11.2007 йил 236-сонли қарори билан ташкил этилган.// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 46-47-сон, 469-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 06.02.2007 йилги № ПҚ-578 сонли Қарори билан ташкил этилган // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 4-6-сон, 40-модда.

bilan tasdiqlangan “Tadbirkorlik sub’ektlarini davlat ro’yxatiga olish va hisobga qo’yishning xabardor qilish tartibi to’g’risida”gi Nizomga¹ asosan tashkil etilayotgan tashkilotlar (banklar, kredit uyushmalari va ommaviy axborot vositalari bundan mustasno) aynan murojaat usuli orqali vujudga kelmoqda.

3. **Ruxsat olish usuli.** Bunday usulda tashkil topadigan yuridik shaxslarning vujudga kelish imkoniyatlari qonunlarda oldindan belgilab qo’yiladi va binobarin, ularning tashkil bo’lish-bo’lmasligi maqsadga muvofiqligi tekshirilmaydi, balki ta’ sis hujjatlarining (yuridik shaxslarni tashkil etish haqidagi ta’ sis shartnomasi va ularning ustavi) qonunga muvofiqligi tekshiriladi, xolos.

Bu usulda yuridik shaxsni tuzish oldindan belgilanganligi bois, davlat organi uni tashkil etishning maqsadlilikini tekshiradi. Sobiq Ittifoq davrida ruxsat berish usuli orqali ro’yxatdan o’tkazishda maqsadga muvofiq emas, degan vaj bilan ro’yxatdan o’tkazish rad etilishiga yo’l qo’yilar edi. Biroq hozir yuridik shaxsni tashkil etish maqsadga muvofiq emas, degan vaj bilan ro’yxatdan o’tkazish rad etilishiga yo’l qo’yilmaydi. Bu bevosita FKning 44-moddasi 2-qismida o’z ifodasini topgan.

Ayrim olimlar ham ruxsat berish usuli tijoratchi tashkilotlarga xos emasligini ta’kidlaydilar². Lekin amalda ayrim korxonalar aynan shu usulda tashkil etilmoqda. Rossiya Federatsiyasida tijoratchi yuridik shaxslarning birlashmalari (uyushma, assotsiatsiya)ni tashkil etish uchun Federal monopoliyaga qarshi kurash organining ruxsati talab qilinadi. Rossiya va ko’pgina Evropa davlatlarida sug’urta tashkilotlari va banklar ruxsat olish usulida vujudga keladi³. Ayrim mualliflar qonundan mustasno holda tadbirkorlik faoliyati bilan shug’ullanuvchi bir qator yuridik shaxslar shu usulda vujudga kelayotganligini, bu fuqarolik muomalasidagi barcha ishtirokchilarning umumiy qiziqishlarini o’z ichiga olgan holda vakolatli organning ruxsati bilan bog’liqligini va bu usulda tijorat banklari hamda sug’urta kompaniyalari tashkil topayotganligini ta’kidlaydilar⁴. Mamlakatimizda tijorat banklari ruxsat olish usulida tashkil bo’layotganligini ta’kidlaydi. 1996 yil 25 aprelda qabul qilingan “Banklar va bank faoliyati to’g’risida”gi Qonunning 11-moddasiga asosan litsenziya berishdan oldin Markaziy Bank arizachilarga bank tashkil etish sohasidagi faoliyatlarini davom ettirish imkonini beradigan dastlabki ruxsatnomani

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 20-21-сон, 174-модда.

² Нгуен Тхань Дык ўз ишида юридик шахсни ташкил этишининг рухсат бериш тамойили ва махсус ҳуқуқ лаёқатини бекор қилишни асослашга ҳаракат қилади// Нгуен Тхань Дык. Правовое регулирование создания и деятельности акционерных компании во Вьетнаме. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. -Алмааты: 1997. -4 с.

³ Гражданское право Под.ред. С.П.Сергеева. Ю.К.Толстого. -М.: Проспект, 1999. Ч.1. -131-132 с.

⁴ Гражданское право. Учебник. Отв.ред. Е.А.Суханов -М.: БЕК, 1998. Т.1. -197 с.

beradi. Dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risidagi qaror ariza va u bilan birga barcha zarur hujjatlar taqdim etilgan kundan boshlab ko'pi bilan uch oy ichida qabul qilinadi va muassislarning moliyaviy imkoniyatlarini hamda obro'sini, bank rahbarligiga taklif etilayotganlarning kasb malakalarini, biznes-rejani, moliyaviy rejani, kapitalning tuzilishini, tegishli bank binolari va uskunalar bilan ta'minlash imkoniyatlarini baholashga asoslanadi.

Demak, Markaziy bank tomonidan beriladigan ruxsat orqaligina bank tashkil etilishi mumkin.

Ayrim adabiyotlarda yuridik shaxslarning vujudga kelishi aynan shu kabi buyruq, murojaat va ruxsat etish usullarining an'anaviy bo'lishi yuridik shaxslarni vujudga kelishida davlat organlari ishtirokining xarakteri bilan bog'liq¹. Ayrim mualliflar boshqacha nom va shaklda bu usullarni keltirib o'tadilar. Masalan, buyruq, ruxsat va normativ-qatnashish usullari² yoki buyruq tartibida (davlat va ma'muriy tuzilmalar yuridik shaxslari), oddiy ta'sis etish tartibida (xususiy korxonalar), o'zaro kelishuv tartibida (AJ, MCHJ, QMJ, qo'shma korxonalar)³ yoxud yuridik shaxslar vujudga kelishi bilan bog'liq fikrlar shular jumlasidandir.

Bundan tashqari sohaviy yuridik shaxslarning tashkil etish usullari haqidagi fikrlar ham bor⁴. Bunday turlicha talqindagi yuridik shaxsning vujudga kelish usullari yuridik shaxslarni vujudga kelish nazariyasining boyishiga xizmat qiladi.

Yuridik shaxs murojaat qilish va ruxsat olish usullari orqali tashkil topganda, albatta, uni tashkil qiluvchilar tashabbuskor guruh bo'ladi. Bu guruh fuqarolar (jismoniy shaxslar) dan ham, yuridik shaxslardan ham iborat bo'lishi mumkin. Ular muassislar yoki ta'sischilar deb ataladi. Ta'sischilar orasida davlat ham, uning organlari ham bo'lishi mumkin. Muassislar ko'p hollarda yuridik shaxsning mol-mulkini vujudga keltirishga o'z ulushini qo'shadi. Bu ulushlar asosida ustav fondi tashkil topadi.

Fuqarolik qonun hujjatlarda "ta'sischi" va "muassis" atamalarining izohi hamda ular o'rtasidagi farqli jihatlar berilmaydi. Ko'pchilik hollarda,

¹ Гражданское право. Под.ред. С.П.Сергеева. Ю.К.Толстого -М.: Проспект, 1999. Ч.1. –127 с.

² Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: O'zbekiston. 2008. –86 б.

³ Абдусаломов М.А. Тадбиркорлар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг фуқаролик-ҳуқуқий усуллари ва муаммолари. Юрид. фан. номз... дис. Автореферати. -Тошкент: 2003. -11 б.

⁴ Ш.Рўзиназаровнинг фикрича, аграр соҳада юридик шахсларни ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида шартномавий усул мавжуд //Рўзиназаров Ш.Н. Бозор шароитида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тузилмаларининг фуқаролик-ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Адолат, 1997. -11 б. Лекин Т.М.Туребеков ва Б.А.Ногаевлар бу усулни мурожаат этиш усулининг таркибий қисми сифатида кўрадилар// Туребеков Т.М. Общественные объединения как субъекты гражданского права. Автореф. дисс... канд.юрид.наук. -Ташкент: 2002. -17 с.; Ногаев Б.А. Религиозные организации как юридические лица. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. -Ташкент: 2000. -14 с.

ayniqsa, keyingi paytda “ta’sischi” atamasi huquq normalarida deyarli qo’llanilmayapti. YUridik shaxsni tashkil etayotgan shaxs (yoki shaxslar) huquq normalarida muassis (yoki muassislar) atamasi bilan nomlanmoqda. Bu holat esa o’z-o’zidan kundalik hayotda ishlatilayotgan “ta’sischi” va “muassis” atamalarining bir xil ma’noga ega ekanligini ifodalaydi.

YUridik shaxs bekor bo’lganida ularning tijorat turlarida yuridik shaxs hamma kreditorlar bilan hisob-kitob qilgandan keyin mol-mulki muassislar o’rtasida taqsimlab olinadi. Notijorat xarakterdagi yuridik shaxslarda esa qolgan mol-mulkka nisbatan muassislar haq-huquqqa ega bo’lmaydilar. YUridik shaxslarning davlat ro’yxatidan o’tish ma’lumotlari, shuningdek o’ziga xos nomi davlat reestriga kiritiladi.

YUridik shaxslarni ro’yxatdan o’tkazishni tashkil etishning maqsadga muvofiq emasligi haqidagi asos bilan uni ro’yxatdan o’tkazishni rad etish faqat yuridik shaxslarni murojaat etish usuli bilan tashkil qilish tartibida qo’llaniladi. Davlat ro’yxatidan o’tkazish rad etilganda sudga shikoyat bilan murojaat qilish mumkin bo’ladi. YUridik shaxslar davlat ro’yxatidan o’tgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Hozirgi kunda yuridik shaxslarni davlat ro’yxatidan o’tkazishning uchta shakli amalda bo’lib turibdi:

1. Soddalashtirilgan shakl (“Tadbirkorlik sub’ektlarini davlat ro’yxatiga olish va hisobga qo’yishning xabardor qilish tartibini joriy etish to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 24 maydagi PQ-357-son Qarori va u bilan tasdiqlangan Nizom asosida davlat ro’yxatidan o’tkazish ayni kunlarda yuridik shaxslarni davlat ro’yxatidan o’tkazishning eng soddalashtirilgan shakli hisoblanadi);

2. Odatiy shakl (“Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro’yxatdan o’tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 20 avgust 2003 yilgi 357-son Qarori va u bilan tasdiqlangan “Tadbirkorlik sub’ektlarini davlat ro’yxatidan o’tkazish, hisobga qo’yish va ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi to’g’risida”gi Nizom asosida davlat ro’yxatidan o’tkazish odatiy shakl sifatida baholanadi);

3. Maxsus shakl (“YUridik shaxslar birlashmalarini davlat ro’yxatidan o’tkazish haqida”gi O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 22 mart 1994 yilgi 153-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizom, O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 12 mart 1993 yil 132-sonli qarori bilan tasdiqlangan “O’zbekiston Respublikasi hududida faoliyat ko’rsatuvchi jamoat birlashmalarini ro’yxatdan o’tkazish haqidagi arizalarini ko’rib chiqish Qoidalari”, O’zbekiston Respublikasi

Vazirlar Mahkamasining 10 iyun 1998 yil 263-sonli qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasida diniy tashkilotlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish to‘g‘risidagi arizalarni ko‘rib chiqish Qoidalari”, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 13 mart 1997 yilgi 139-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Advokatlik byurolari, hay‘atlari, firmalarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish hamda O‘zbekiston Respublikasi fuqarolariga advokatlik faoliyati bilan shug‘ullanish huquqini beruvchi litsenziyalarni berish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 11 oktyabr 2006 yilgi 214-sonli qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 27 dekabr 2002 yilgi 454-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Matbaa korxonalarini ro‘yxatga olish va hisobga qo‘yish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom va boshqa maxsus qarorlar asosida davlat ro‘yxatidan o‘tkazish maxsus ro‘yxatdan o‘tkazish shakli sanaladi).

Mazkur shakllarda tashkilotlarni ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi, shartlari va qoidalari yuqorida keltirilgan normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilangan.

Yuridik shaxs davlat ro‘yxatidan o‘tish bilan birga ularning ta‘sis hujjatlari ham davlat ro‘yxatidan o‘tadi.

Jamoat birlashmalari maqomiga ega bo‘lgan yuridik shaxslar, shuningdek yirik qo‘shma korxonalar, davlat tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxslar nizomlari maxsus vakolatli davlat organlari tomonidan (Vazirlar Mahkamasi, Adliya vazirligi kabi) tasdiqlanadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining 2007 yil 29 noyabrdagi 674-I-son, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining 2007 yil 29 noyabrdagi 402-I-son, Vazirlar Mahkamasining 2007 yil 29 noyabrdagi 248-son qarorlari bilan “Xalq so‘zi” va “Narodnoe slovo” gazetalari tahririyati” davlat korxonasi ustavi¹ tasdiqlangan.

Yuridik shaxslar faoliyatining bekor bo‘lishi uni qayta tashkil etish va tugatish asosida amalga oshiriladi. Yuridik shaxslarning bekor bo‘lishi har doim sub‘ektning barham topishini anglatishi bilan birga ba‘zi holatlarda yangi sub‘ektning vujudga kelishi uchun asos sifatida ahamiyatli bo‘ladi. Yuridik shaxslar bekor bo‘lishining birinchi usulida aynan shu holat ro‘y beradi. Qayta tashkil etish orqali yuridik shaxslar bekor qilinganda vujudga kelgan sub‘ekt oldingi yuridik shaxsning vorisi

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 48-49-сон, 481-модда.

sifatida e'tirof etilsa-da, u mutlaqo yangi huquq sub'eki sanaladi. Yuridik shaxslar bekor bo'lishining ikki asosiy usuli: qayta tashkil etish va tugatilish natijasini bir-biriga taqqoslaydigan bo'lsak, agar qayta tashkil etilganda yuridik shaxs huquqiy munosabatlar "sahnasidan" "izsiz" yo'qolmasdan sub'ektlikning asosiy belgilaridan biri hisoblangan huquq va majburiyatlarni o'zining vorisiga o'tkazish yo'li bilan "mavjudlikni saqlab qolsa (huquqiy munosabatlarda vorislari ko'rsatilgan holda nomi tilga olinishi)", tugatilganda huquqiy munosabatlar "sahnasidan" to'liq "ketish" va huquqiy munosabatlarda boshqa "tilga olinmaslik" holati vujudga keladi¹.

Qayta tashkil etish yo'li bilan turli jumladan, qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, o'zgartirish shakllarida amalga oshirilishi mumkin (FKning 49-moddasi).

Yuridik shaxs qo'shib yuborilganda ikki yoki bir necha tashkilot o'zining mustaqil ravishda ish olib borishini bekor qiladi va yagona tashkilotga birlashadi, ularning huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi.

Yuridik shaxs bo'linganda o'z faoliyatini bekor qiladi va uning negizida ikki yoki bir necha yuridik shaxs paydo bo'ladi hamda avvalgisining huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarga o'tadi.

Yuridik shaxsni qo'shib olishda bir yuridik shaxsning huquq va majburiyatlari uni qo'shib olayotgan yuridik shaxsga o'tadi hamda qo'shib yuborilgan yuridik shaxs o'zining mustaqil ravishda faoliyat yuritishini to'xtatadi.

Ajratib chiqarish shaklida esa faoliyat yuritayotgan yuridik shaxs tarkibidan mustaqil tashkilot ajralib chiqadi va o'z holicha yuridik shaxs huquqini oladi. Masalan, 1991 yil yuridik fakultet Toshkent davlat Universitetidan ajratilib, alohida yuridik shaxs sifatida Toshkent davlat yuridik instituti deb nomlangan.

O'zgartirishda yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shakli o'zgaradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni Ishlar boshkarmasi huzuridagi "SHarq" nashriyot-matbaa kontserni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 16 oktyabr 2000 yilgi PF-2737-son Farmoniga muvofiq, "SHarq" nashriyot-matbaa aktsiyadorlik kompaniyasi etib o'zgartirilgan.

Birlashish va qo'shilish topshirish balansi, bo'linish va ajralishda bo'linish hujjati asosida mol-mulk universal vorislik asosida o'tadi².

¹ Нуриддинова Ш. Юридик шахсларнинг бекор бўлиш усуллари. –Тошкент: ТДЮИ. 2007. –Б. 10-11.

² Холбоев С.Б. Тўла хўжалик юритиш ҳуқуқи субъекти сифатида корхонанинг мулкый-ҳуқуқый лаёқати. Юрид.фан.номз. дисс... –Тошкент: 1994. -49 б.

FKning 51-moddasiga asosan topshirish hujjati va taqsimlash balansi qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning barcha kreditorlari va qarzdorlariga nisbatan barcha majburiyatlari bo'yicha, shu jumladan taraflar bahslashayotgan majburiyatlar bo'yicha ham, huquqiy vorislik to'g'risidagi qoidalarni o'z ichiga olgan bo'lishi kerak. Topshirish hujjati va taqsimlash balansi yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) tomonidan yoki yuridik shaxslarni qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilgan organ tomonidan tasdiqlanadi hamda ta'sis hujjatlari bilan birga yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish yoki mavjud yuridik shaxslarning ta'sis hujjatlariga o'zgartishlar kiritish uchun taqdim etiladi.

Ta'sis hujjatlari bilan birga tegishincha topshirish hujjatini yoki taqsimlash balansini taqdim etmaslik, shuningdek ularda qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha huquqiy vorislik to'g'risidagi qoidalarning yo'qligi yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazishning rad etilishiga olib keladi.

Ayrim mualliflar yuridik shaxs qayta tashkil etilishining mohiyatini universal vorislik bilan bog'laydilar¹.

Huquqiy vorislik bo'yicha huquq va majburiyatlar to'la (universal) yoki qisman (singulyar) asosda qayta tashkil etilayotgan yangi sub'ektga o'tadi.

YUridik shaxslar qo'shib yuborilganida ulardan har birining huquq va burchlari topshirish hujjatiga muvofiq yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi. YUridik shaxs boshqa yuridik shaxsga qo'shilganida, bu yuridik shaxsga qo'shilgan yuridik shaxsning huquq va burchlari topshirish hujjatiga muvofiq o'tadi. YUridik shaxs bo'lingan taqdirda uning huquq va burchlari taqsimlash balansiga muvofiq yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarga o'tadi.

YUridik shaxs tarkibidan bir yoki bir necha yuridik shaxs ajralib chiqqanida qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquq va burchlari taqsimlash balansiga muvofiq ularning har biriga o'tadi. Bir turdagi yuridik shaxs boshqa turdagi yuridik shaxsga aylantirilganida (tashkiliy-huquqiy shakli o'zgartirilganida), qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquq va burchlari topshirish hujjatiga muvofiq yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi.

Singulyar huquqiy vorislikda huquq va majburiyatlarning belgilangan ma'lum bir qismi o'tadi. H.Rahmonqulovning fikricha,

¹ Раҳмонқулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -419 б.

singulyar vorislik yuridik shaxsni qayta tashkil qilishda istisno sifatida qo'llanilishi mumkin¹.

Yuridik shaxsni qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) yoki organi qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning kreditorlarini bu haqda yozma ravishda xabardor qilishlari shart. Qayta tashkil etilayotgan yuridik shaxsning kreditori shu yuridik shaxsning qarzdor bo'lishiga olib kelgan majburiyatlarni bekor qilishni yoki muddatidan oldin bajarishni hamda zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Agar taqsimlash balansi qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquqiy vorisini aniqlash imkonini bermasa, yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslar qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning o'z kreditorlari oldidagi majburiyatlari bo'yicha solidar javobgar bo'ladilar.

Yuridik shaxsni bekor qilishning ikkinchi shakli – uni huquq sub'ekti sifatida tugatish hisoblanadi. Korxonani tugatish uning huquq va burchlarini huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxsga o'tmasdan bekor bo'lishiga olib keladi. Zero, tashkilotlarni tugatish ularni qayta tashkil etishdan ham muhimroq ahamiyatga ega. Buning asosiy sababi yuridik shaxs qayta tashkil etilganda kreditorlarning talabi vorislik asosida yangidan tashkil etilgan korxonaga vorislik bo'yicha o'tadi. Tugatilganda esa yuridik shaxs o'z-o'zidan huquq sub'ekti sifatida barham topadi va shu bilan birgalikda uning huquq va burchlari ham tugaydi. Shuning uchun ham korxonani tugatishda kreditorlarning huquq va burchlarini ta'minlashga alohida e'tibor qaratish talab etiladi.

FKning 53-moddasida yuridik shaxslarni tugatish asoslari quyidagicha belgilangan:

1. Yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) ning yoki ta'sis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq, shu jumladan, yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq, yuridik shaxsning amal qilish muddati tugashi, uni tashkil etishdan ko'zlangan maqsadga erishilganligi munosabati bilan yoki yuridik shaxsni tashkil qilish chog'ida qonun hujjatlari buzilishiga yo'l qo'yilganligi sababli, agar bu buzilishlarni bartaraf etib bo'lmasa, sud yuridik shaxsni ro'yxatdan o'tkazishni haqiqiy emas deb topganida.

2. Yuridik shaxs faoliyati ruxsatnomasiz (litsenziyasiz) amalga oshirilgan yoki qonun bilan taqiqlab qo'yilgan faoliyat amalga oshirilgan taqdirda, shuningdek FKda nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq tugatiladi.

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston. 2008. –92 б.

3. FKning 57-moddasida aytilganidek, yuridik shaxsning bankrot deb hisoblanishi uning tugatilishiga olib keladi.

Yuridik shaxs tugatilayotganda, tugatish komissiyasi tayinlanadi. Tugatish komissiyasi yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish haqidagi ma'lumotlar bosib chiqarilgan matbuot organlarida yuridik shaxsning tugatilishi hamda uning kreditorlar tomonidan talablarni bayon etish tartibi va muddati haqida xabar e'lon qiladi (FK, 55-modda). Bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas.

6.4. Yuridik shaxslarning turlari

Fuqarolik huquqi nazariyasida yuridik shaxslar bir necha asoslarga ko'ra turlarga bo'linadi. Jumladan, mulk shakliga ko'ra xususiy (xususiy mulkka asoslangan) va ommaviy (davlat mulkiga asoslangan), faoliyat maqsadiga qarab tijoratchi va notijorat, ta'sisчилarning ishtirokiga ko'ra ta'sisчилar faqat yuridik shaxslar bo'lgan (uyushma va assotsiatsiyalar), muassis faqat davlat bo'lgan (unitar korxonalar) hamda har qanday sub'ekt muassis bo'lishi mumkin bo'lgan korxonalar kabi turlari mavjud. Ayrim adabiyotlarda yuridik shaxslar ommaviy, xususiy va ommaviy yuridik shaxsga o'xshash (kvazipublichны) korxonalar tarzida turkumlangan¹.

FKda yuridik shaxslar faoliyatining maqsadiga qarab (tijoratchi va notijorat) tasniflanadi (FKning 40-moddasi).

Yuridik shaxslarning tijoratchi turlari muassislarning foyda olish maqsadini ko'zlab tuziladi. Notijorat turlarida muassislar foyda olish maqsadini ko'zlamaydilar.

Qonun hujjatlariga muvofiq tijoratchi yuridik shaxslar ham notijorat yuridik shaxslar ham tadbirkorlik (foyda olishga qaratilgan faoliyat) faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin, lekin bunda, tijoratchi yuridik shaxslardan farq qilib notijorat yuridik shaxslar o'z tadbirkorlik faoliyatlaridan olgan foydani faqat a'zolarining ehtiyojini qondirish yoki o'zga mushtarak maqsadni amalga oshirish uchun ishlatadilar. Olingan foydani boshqa maqsadlarda ishlatilishiga yo'l qo'yilmaydi. SHu munosabat bilan notijorat yuridik shaxslarga nisbatan FK "foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan" degan ibora emas, balki, "foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib qo'ymagan" iborasi belgilangan. Bu esa, notijorat tashkiloti tadbirkorlik bilan shug'ullanishi muayyan foyda

¹ Караходжаева Д.М. К вопросу о правовом статусе коммерческих организаций // Жахон тараққиёти ва глобаллашув жараёнида информацион хавфсизлик муаммолари: Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. -Тошкент: ЖИДУ, 2006. –Б. 31-34.

ko'rishini mumkinligini belgilaydi. Faqatgina notijorat yuridik shaxslarning asosiy maqsadi (yordamchi yoki boshqa maqsadlar bundan mustasno) foyda olish bo'lmaydi, xolos.

Tijoratchi bo'lgan yuridik shaxslar jumlasiga xususiy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari hamda unitar korxonalar kiradi.

Tijoratchi bo'lmagan yuridik shaxslar jumlasiga jamoat birlashmalari, jamoat fondlari va mulkdorlar tomonidan moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasalar kiradi.

Tijoratchi bo'lmagan tashkilotlar o'z ustavida belgilangan maqsadlarga mos keladigan doirada tadbirkorlik faoliyati bilan ham shug'ullana oladi. Nodavlat notijorat tashkilotlarning huquqiy maqomi umumiy asoslarda O'zbekiston Respublikasining "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi qonunida o'z aksini topgan¹.

FKning 77-moddasiga ko'ra yuridik shaxslar o'zlarining faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek mushtarak manfaatlarini ifoda etish hamda himoya etish maqsadida uyushmalar (ittifoq) shaklida birlashmalar tuzishlari mumkin. Uyushma yuridik shaxs hisoblanib, uning a'zolari o'z mustaqilligini va yuridik shaxs huquqlarini saqlab qoladilar. Uyushma o'z a'zolarining majburiyatlari bo'yicha uyushmaning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda va tartibda subsidiar javobgar bo'ladi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari ham yuridik shaxs sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qatnashchilaridir (FK, 78-modda).

Umuman, yuridik shaxslar o'z faoliyatlarida Fuqarolik kodeksi normalariga, soha qonunlariga, shuningdek ustavlari va boshqa ta'sis hujjatlariga asoslangan holda ish olib boradilar.

6.5. Xususiy korxonalar – yuridik shaxs sifatida

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida mavjud bo'lmasa-da, 2003 yil 11 dekabrda qabul qilingan "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi² qonun bilan yangi tashkiliy-huquqiy shakldagi tijoratchi yuridik shaxsning huquqiy maqomi belgilandi.

Ushbu qonunning 3-moddasiga asosan, mulkdor yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot xususiy

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. №5. 115-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 3-сон, 28-модда.

korxonada deb e'tirof etiladigan bo'ldi. Xususiy korxonada tadbirkorlik sub'ektlarining tashkiliy-huquqiy shaklidir. Xususiy korxonada o'z mulkida alohida mol-mulkka ega bo'ladi, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo'lishi hamda ularni amalga oshirishi, majburiyatlarni bajarishi, sudda da'vogar va javobgar bo'lishi mumkin. Xususiy korxonada o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradi. Xususiy korxonada mulkdori korxonaning mol-mulki etarli bo'lmagan taqdirda, xususiy korxonaning majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulk bilan qonun hujjatlariga muvofiq subsidiar javobgar bo'ladi.

Xususiy korxonada to'liq firma nomiga ega bo'lishi lozim va qisqartirilgan firma nomiga ega bo'lishga haqli. Xususiy korxonada O'zbekiston Respublikasi hududida va undan tashqarida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda bank hisobvaraqlari ochadi. Xususiy korxonada o'zining to'liq firma nomi davlat tilida ifodalangan va xususiy korxonaning joylashgan eri ko'rsatilgan muhrga ega bo'lishi kerak. Muhrda ayni paytning o'zida firma nomi boshqa tilda ham ko'rsatilishi mumkin. Xususiy korxonada o'zining firma nomi yozilgan shtamplariga va blankalariga, o'z emblemasiga, shuningdek belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan tovar belgisiga hamda ko'zga tashlanib turadigan boshqa identifikatsiya vositalariga ega bo'lishga haqlidir.

Xususiy korxonada mulkdor tomonidan tuziladi, mulkdor unga tegishli mol-mulk beradi va uning ustavini tasdiqlaydi. Xususiy korxonada, agar uning ustavida boshqacha qoida belgilangan bo'lmasa, nomuayyan muddatga tuziladi.

Xususiy korxonada qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik shaxslarning muassisi bo'lishga yoki ularning ustav fondida o'zgacha tarzda ishtirok etishga, vakolatxonalar ochishga va filiallar tuzishga haqli.

Xususiy korxonaning ta'sis hujjati uning ustavidir. Xususiy korxonaning ustavida korxonaning firma nomi, uning joylashgan eri va pochta manzili to'g'risidagi ma'lumotlar, asosiy faoliyat turlarining ro'yxati, mulkdorning familiyasi, ismi, otasining ismi va yashash joyi, ustav fondining miqdori o'z ifodasini topishi lozim, bundan tashqari ustavda qonun hujjatlariga zid kelmaydigan boshqa qoidalar ham belgilanishi mumkin.

Xususiy korxonada davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladi. Xususiy korxonani davlat ro'yxatidan o'tkazish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Xususiy korxonaning ustav fondi bo'linmasdir va uni mulkdorning o'zi belgilaydi. Pul, qimmatli qog'ozlar, pul bilan baholanadigan boshqa mol-mulk yoki mulkiy huquqlar yoxud boshqa shaxsga beriladigan o'zga huquqlar xususiy korxonaning ustav fondiga qo'shiladigan hissa bo'lishi mumkin. Mulkdor xususiy korxonaning ustav fondiga o'zi kiritadigan mol-mulkni mustaqil baholaydi. Agar xususiy korxonaning ustav fondi shakllantirilayotganda mulkdor o'z oila a'zolarining umumiy (ulushli yoki birgalikdagi) mulki hisoblangan mol-mulkni korxonaga berayotgan bo'lsa, ushbu mol-mulkning barcha mulkdorlaridan notarial tasdiqlangan rozilik olish talab etiladi.

Xususiy korxonaning ustav fondini ko'paytirish va kamaytirish mulkdorning qaroriga ko'ra xususiy korxonaning ustaviga tegishli o'zgartishlar kiritish yo'li bilan amalga oshiriladi. Agar ikkinchi moliya yilining va shundan keyingi har bir moliya yilining yakunida xususiy korxonada sof aktivlarining qiymati uning ustav fondidan kam ekanligi ma'lum bo'lib qolsa, xususiy korxonada o'z ustav fondini o'zining sof aktivlari qiymatidan oshmaydigan miqdorda kamaytirishi shart. Xususiy korxonada sof aktivlarining qiymati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadi.

Xususiy korxonada mulkdori korxonani rahbar sifatida yakka boshqaradi, korxonada nomidan ishonchnomasiz ish ko'radi, uning manfaatlarini ifodalaydi, xususiy korxonaning pul mablag'larini hamda boshqa mol-mulkni tasarruf etadi, shartnomalar, shu jumladan mehnat shartnomalari tuzadi, ishonchnomalar beradi, banklarda hisobvaraqlar ochadi, shartlarni tasdiqlaydi, korxonaning barcha xodimlari uchun majburiy bo'lgan buyruqlar chiqaradi va ko'rsatmalar beradi.

Xususiy korxonada mulkdori xususiy korxonada ustaviga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish, xususiy korxonani qayta tashkil etish va tugatish to'g'risida qaror qabul qilish, xususiy korxonaning soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan keyin qolgan foydasidan o'z ixtiyoriga ko'ra foydalanish, xususiy korxonaga tegishli mol-mulkni boshqa shaxsga berish, ijaraga berish, garovga qo'yish, boshqa yuridik shaxslarning ustav fondiga hissa sifatida kiritish yoki ushbu mol-mulkni boshqacha usulda tasarruf etish huquqiga ega. Xususiy korxonada mulkdori qonun hujjatlariga muvofiq boshqa huquqlarga ham ega bo'lishi mumkin.

Xususiy korxonada mulkdori ustav fondini shakllantirishi, o'ziga qarashli korxonani yakka boshqarishi shart. Xususiy korxonada mulkdori zimmasida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa majburiyatlar ham bo'lishi mumkin.

Xususiy korxonalar mulkdori o'zi vaqtinchalik bo'lmagan taqdirda shu muddatda rahbarlik vazifasini bajarib turishni boshqa jismoniy shaxs zimmasiga yuklash to'g'risida yozma qaror qabul qiladi. Xususiy korxonalar mulkdori muvaqqat rahbarning xususiy korxonalar mol-mulkini tasarruf etishga oid huquqini cheklab qo'yishi mumkin.

Vafot etganligi, muomalaga layoqatsizligi, muomala layoqati cheklanganligi yoki bedarak yo'qolgan deb topilganligi oqibatida mulkdorning xususiy korxonalar rahbari vazifasini bajarishi mumkin bo'lmay qolgan taqdirda xususiy korxonani boshqarish fuqarolik qonun hujjatlariga va xususiy korxonaning ustaviga muvofiq amalga oshiriladi.

Xususiy korxonaning mol-mulki qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari, natsionalizatsiya qilinmaydi. SHuningdek, uning mol-mulki rekvizitsiya qilinmaydi, xususiy korxonaning mulkdoriga rekvizitsiya qilinayotgan mol-mulkning bozor qiymatiga muvofiq kompensatsiyasi to'lanadigan tabiiy ofatlar, avariya, epidemiyalar, epizootiyalar va favqulodda tushadigan boshqa holatlar bundan mustasno.

Xususiy korxonalar qonun hujjatlariga muvofiq har qanday faoliyat turlarini amalga oshiradi. Xususiy korxonalar uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan imtiyozlar, preferentsiyalar va kafolatlar tatbiq etiladi. Qonun hujjatlari bilan belgilanadigan tartibda xususiy korxonalar uchun davlat byudjetiga va davlat maqsadli jamg'armalariga soliqlar hamda boshqa majburiy to'lovlarning doimiy stavkalari belgilanadi. Xususiy korxonaning foydasi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan so'ng korxonalar mulkdorining tasarrufiga o'tadi hamda unga soliq solinmaydi.

Xususiy korxonalar faoliyatini tekshirish nazorat qiluvchi organlar tomonidan ko'pi bilan ikki yilda bir marta, belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Xususiy korxonalar o'z huquq va manfaatlarini himoya qilish maqsadida qonunga muvofiq assotsiatsiyalarga (uyushmalarga) va boshqa birlashmalarga birlashishlari mumkin.

Xususiy korxonalar mulkdori xususiy korxonani mol-mulk majmuasi sifatida sotishga, hadya qilishga, vasiyat qilib qoldirishga yoki uni o'zgacha usulda boshqa shaxsga o'tkazishga haqli.

Xususiy korxonalar uning mulkdori yoki sudning qaroriga ko'ra, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin. Xususiy korxonalar tuzilishi, faoliyati, qayta tashkil etilishi

va tugatilishi sohasidagi nizolar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hal etiladi.

Hozirgi kunda xususiy korxonalar tashkiliy-huquqiy shaklidagi yuridik shaxslarning eng ko'p tarqalgan turi fermer xo'jaliklaridir. Fermer xo'jaliklarini mazkur tashkiliy-huquqiy shaklda tuzilishi dastlab O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida"gi 24 mart 2003 yilgi PF-3226 sonli Farmonida belgilangan edi¹. Keyinchalik bu 26 avgust 2004 yilda yangi tahrirda qabul qilingan "Fermer xo'jaliklari to'g'risida"gi qonunda mustahkamlandi².

Fermer xo'jaligi ijaraga berilgan er uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi, mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ektdir.

Fermer xo'jaligi shu xo'jalik boshlig'i tomonidan tashkil etiladi, u fermer xo'jaligiga tegishli alohida mol-mulk ajratib beradi va ustavini tasdiqlaydi. Fermer xo'jaligi tashkil etish uchun uning boshlig'i belgilangan tartibda er uchastkasi olishi kerak.

Fermer xo'jaligining ustav fondi fermer xo'jaligi boshlig'i tomonidan belgilanadi. Pul, qimmatli qog'ozlar, binolar, inshootlar, boshqa mol-mulk yoki pul bilan baholanadigan mulkiy huquqlar fermer xo'jaligining ustav fondiga qo'shiladigan hissa bo'lishi mumkin. Agar fermer xo'jaligining ustav fondi shakllantirilayotganda fermer xo'jaligining boshlig'i o'z oila a'zolarining umumiy (ulushli yoki birgalikdagi) mulki hisoblangan mol-mulkni fermer xo'jaligiga topshirayotgan bo'lsa, ushbu mol-mulkning barcha mulkdorlaridan notarial tasdiqlangan rozilik olish talab etiladi.

Fermer xo'jaligining ustav fondini ko'paytirish va kamaytirish fermer xo'jaligi boshlig'ining qaroriga ko'ra fermer xo'jaligi ustaviga o'zgartishlar kiritish yo'li bilan amalga oshiriladi. Fermer xo'jaligining mulk huquqi davlat himoyasidadir. Binolar, inshootlar, qishloq xo'jaligi ekinzorlari va ko'chatzorlari, dov-daraxtlar, chorva mollar, parrandalarga, etishtirgan mahsulotiga, qishloq xo'jalik texnikasi, inventar, asbob-uskunalar, transport vositalari, pul mablag'lari, intellektual mulk ob'ektlariga, shuningdek fermer xo'jaligining balansidagi boshqa mol-mulkka bo'lgan mulk huquqi fermer xo'jaligiga qarashlidir.

Fermer xo'jaligi boshlig'ining pul va moddiy mablag'lari, tovarlarni realizatsiya qilishdan (ishlar bajarishdan, xizmatlar ko'rsatishdan) olingan daromadlar (foyda), qimmatli qog'ozlardan kelgan daromadlar, qonunlarda

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003., 5-6-сон, 46-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 40-41-сон, 433-модда.

taqiqlanmagan boshqa manbalar fermer xo'jaligining mol-mulkini shakllantirish manbalari bo'lishi mumkin. Fermer xo'jaligi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mol-mulkni yaratish, ko'paytirish, olish, ijaraga yoki vaqtincha foydalanishga olish huquqiga ega.

Fermer xo'jaligi quyidagi hollarda tugatiladi:

-er uchastkasini ijaraga olish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganida;

-fermer xo'jaligi bankrot deb topilganda, shu jumladan moddiy-texnika resurslari etkazib beruvchilar, ish bajaruvchilar va xizmat ko'rsatuvchilar bilan hisob-kitob muntazam ravishda amalga oshirilmaganida;

-fermer xo'jaligining boshlig'i vafot etib, xo'jalik faoliyatini davom ettirishni xohlovchi merosxo'r bo'lmasa;

-davlat va jamiyat ehtiyojlari uchun yoki er to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun, shu jumladan fermer xo'jaligi er uchastkasidan belgilangan maqsadda foydalanmaganida, xususan kontraktatsiya shartnomasida nazarda tutilmagan qishloq xo'jaligi ekinlarini ekkanida er uchastkasini olib qo'yish zarurati bo'lgan taqdirda, er uchastkasini ijaraga olish shartnomasi belgilangan tartibda bekor qilinsa.

Fermer xo'jaligi o'z majburiyatlari bo'yicha, shu jumladan tuzilgan kontraktatsiya shartnomalariga muvofiq davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsuloti nazarda tutilgan hajmlarda etkazib berilishini ta'minlash bo'yicha, shuningdek moddiy-texnika resurslari etkazib berilganligi va xizmatlar ko'rsatilganligi uchun o'z vaqtida haq to'lash bo'yicha qonunlarga muvofiq undiruv qaratilishi mumkin bo'lgan o'z mol-mulki bilan javob beradi.

Fermer xo'jaligining boshlig'i fermer xo'jaligining mol-mulki etarli bo'lmagan taqdirda fermer xo'jaligining majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulk bilan qonun hujjatlariga muvofiq subsidiar javobgar bo'ladi.

Xodimning mehnat majburiyatlarini bajarishi munosabati bilan uning hayoti va sog'lig'iga etkazilgan zarar uchun javobgar qayta tashkil etilayotgan yoki tugatilayotgan fermer xo'jaligida mablag' bo'lmagan yoxud etarli bo'lmagan taqdirda, undirilishi lozim bo'lgan summalar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda davlat tomonidan to'lanadi.

6.6. Xo'jalik shirkatlari – yuridik shaxs sifatida

Xo'jalik shirkati – bu shirkat nomidan harakat qiluvchi ikki yoki undan ortiq shaxsning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuzgan shartnomaviy yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan birlashmasidir.

H.R.Raxmonqulov va S.S.Gulyamov shirkatning xususiyatlari sifatida kamida ikki ishtirokchi bo'lishligi, a'zolarining shirkat majburiyati yuzasidan cheklanmagan solidar javobgarligi, yuqori darajadagi ishonch va tadbirkorlik faoliyati sohasida tan olishlikni ko'rsatadilar¹. T.V.Kashanina esa shirkat kishilarning ixtiyoriy-shartnomaviy birlashmasi ekanligi, mulkiy va shaxsiy imkoniyatlarni hamda mulkiy vositalarni birlashtirishi, birgalikdagi tadbirkorlik faoliyatidan foyda olishni ko'zlashini e'tirof etsa², Al-Marashdex Madjed Axmed shirkat ishtirokchilarning shaxsiy ishtiroki va o'zaro ishonchiga asoslanishini ta'kidlaydi³ J.Y.Uldashev xo'jalik shirkatlarining o'ziga xos xususiyatlari sifatida xo'jalik shirkatida uning majburiyatlari uchun ishtirokchilar o'z mulklari bilan solidar va subsidiar tarzda javobgar bo'lishi, shirkatning tadbirkorlik faoliyatida ishtirokchilarning shaxsiy ishtiroki (kommanditchilardan tashqari) birlamchi ekanligi, shirkatda ta'sis hujjati ta'sis shartnomasi hisoblanishi va boshqalarni keltirib o'tadi⁴.

Xo'jalik shirkatlarining uning majburiyatlari uchun ishtirokchilar o'z mulklari bilan solidar va subsidiar tarzda javobgar bo'lishlari, uning tadbirkorlik faoliyatida ishtirokchilar shaxsiy ishtiroki xarakterli (kommanditchilardan tashqari), ta'sis hujjati ta'sis shartnomasi hisoblanishi, xo'jalik shirkatlaridan ishtirokchilar chiqib ketadigan bo'lsa, tegishli uchun ta'sis hujjatiga o'zgartirish kiritilishi uning o'ziga xos xususiyatlarini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasining “Xo'jalik shirkatlari to'g'risida”gi 2001 yil 6 dekabrda qabul qilingan qonuni 3-moddasiga muvofiq muassislarning (ishtirokchilarning) ulushlariga (hissalariga) bo'lingan ustav fondiga (ustav kapitaliga) ega bo'lgan tijorat tashkiloti xo'jalik shirkati hisoblanadi, bunday shirkatda muassislar (ishtirokchilar) yoki ulardan ayrimlari shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati yuritishda shaxsan ishtirok etadilar. Xo'jalik shirkati, agar uning ta'sis shartnomasida boshqacha qoida belgilangan bo'lmasa, nomuayyan muddatga tuziladi va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan har qanday turdagi faoliyatni amalga oshirishi mumkin.

¹ Раҳмонқулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. -Тошкент: ТДЮИ, 2007. -107 б.

²Кашанина Т.В. Корпоративное право Учебник. -М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. -161-162 с.

³ Аль-Марашдех Маджед Ахмед. Хозяйственное товарищество по законодательству Иордании. Автореф. дис... канд. юрид. наук. -Ташкент: 1999.-10 с.

⁴ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юрид. фан. номз. Дисс... -Тошкент: 2008. -53 б.

Xo'jalik shirkati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik shaxslarning muassisi (ishtirokchisi) bo'lishi, vakolatxonalar va filiallar tashkil etishi mumkin.

Ta'sis shartnomasi xo'jalik shirkatining ta'sis etish hujjati hisoblanadi. Unda xo'jalik shirkatining turi, faoliyat sohasi, maqsadlari va muddatlari, muassislarning (ishtirokchilarning) tarkibi, firma nomi va pochta manzili, ustav fondining miqdori va uni hosil qilish tartibi, har bir ishtirokchi ulushining miqdori va nominal qiymati, hissalarining tarkibi, ularni kiritish muddatlari va tartibi, ustav fondini ko'paytirish va kamaytirish tartibi; boshqaruv organlari, shirkatni qayta tashkil etish va tugatish tartibi, shuningdek qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa shartlar o'z ifodasini topadi. Bundan tashqari, ta'sis shartnomada vakolatxona va filiallari to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak.

Yakka tadbirkorlar va tijoratchi tashkilotlar to'liq shirkatning ishtirokchilari hamda kommandit shirkatda to'liq sheriklar bo'lishlari mumkin. Yuridik va jismoniy shaxslar kommandit shirkatda hissa qo'shuvchilar bo'lishlari mumkin. Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilangan bo'lmasa, to'liq shirkatning ishtirokchilari va kommandit shirkatning to'liq sheriklari, shuningdek kommandit shirkatda hissa qo'shuvchilar bo'lishga haqli emaslar.

Xo'jalik shirkatlarining ikki: to'liq va kommandit shirkat kabi turlari mavjud.

FKning 60-moddasi va "Xo'jalik shirkatlari to'g'risidagi qonunning" 8-moddasiga muvofiq ishtirokchilari (to'liq sheriklari) o'z o'rtalarida tuzilgan shartnomaga muvofiq shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan hamda uning majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradigan shirkat to'liq shirkat deb hisoblanadi.

Shaxs faqat bitta to'liq shirkatning ishtirokchisi bo'lishi mumkin.

To'liq shirkatning firma nomi yo uning barcha ishtirokchilari nomini (nomlanishini), shuningdek "to'liq shirkat" degan so'zlarni yoxud bir yoki bir necha ishtirokchining "va kompaniya" degan so'zlar qo'shilgan nomini (nomlanishini), shuningdek "to'liq shirkat" degan so'zlarni o'z ichiga olishi kerak.

To'liq shirkatning ustav fondi (ustav kapitali) uning ishtirokchilari ulushlarining nominal qiymatidan tarkib topadi. Va uning miqdori to'liq shirkatni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko'ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish

haqining ellik baravaridan kam bo'lmashligi kerak. To'liq shirkat ishtirokchisining shirkat ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushining miqdori foizlarda yoki kasr ko'rinishida belgilanadi. To'liq shirkat ishtirokchisi ulushining miqdori uning ulushining nominal qiymati bilan shirkat ustav fondining (ustav kapitalining) o'zaro nisbatiga muvofiq bo'lishi kerak. Ishtirokchi ulushining haqiqiy qiymati shirkat sof aktivlari qiymatining uning shirkat ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushi miqdoriga mutanosib bo'lgan bir qismiga mos bo'ladi. To'liq shirkat davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan paytga qadar uning har bir ishtirokchisi o'z hissasining kamida o'ttiz foizini shirkatning ustav fondiga kiritishi shart. Qolgan qismi ta'sis shartnomasida ko'rsatilgan muddatda kiritilishi lozim bo'lib, bu muddat shirkat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran bir yildan oshmasligi kerak.

Pul, qimmatli qog'ozlar, boshqa ashyolar yoki mulkiy huquqlar yoxud pul bahosiga ega bo'lgan boshqa shaxsga o'tkaziladigan o'zga huquqlar ishtirokchilarning to'liq shirkat ustav fondiga (ustav kapitaliga) qo'shadigan hamda shirkatga qabul qilinadigan uchinchi shaxslarning hissalarini bo'lishi mumkin.

Ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi shirkatning oliy boshqaruv organi hisoblanadi. To'liq shirkatning joriy faoliyatini boshqarish maqsadida ta'sis shartnomasida shirkatning ijro etuvchi organini tuzish nazarda tutilishi mumkin. Ijro etuvchi organni tuzish va uning vakolatlari, uning a'zolariga haq to'lash tartibi shirkatning ta'sis shartnomasi hamda boshqa hujjatlari bilan belgilanadi.

To'liq shirkat ishtirokchilari shirkatning majburiyatlari yuzasidan o'z mol-mulklari bilan solidari tarzda subsidiar javobgar bo'ladilar.

FKning 61-moddasi va "Xo'jalik shirkatlari to'g'risida"gi qonunning 28-moddasiga muvofiq, shirkat nomidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan hamda shirkatning majburiyatlari bo'yicha o'zlarining butun mol-mulklari bilan javob beradigan ishtirokchilar (to'liq sheriklar) bilan bir qatorda shirkat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlari qo'shgan hissalar doirasida javobgar bo'ladigan hamda shirkat tomonidan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ishtirok etmaydigan bir yoki bir necha ishtirokchi (hissa qo'shuvchi, kommanditchi) mavjud bo'lsa, bunday shirkat kommandit shirkat deb hisoblanadi.

Kommandit shirkatda ishtirok etayotgan to'liq sheriklarning huquqlari va ularning shirkat majburiyatlari bo'yicha javobgarligi to'liq shirkat ishtirokchilari javobgarligi kabi bo'ladi. SHaxs faqat bitta kommandit shirkatda to'liq sherik bo'lishi mumkin. To'liq shirkat

ishtirokchisi kommandit shirkatda to'liq sherik bo'la olmaydi. Kommandit shirkatdagi to'liq sherik o'sha shirkatning o'zida hissa qo'shuvchi va boshqa to'liq shirkatda ishtirokchi bo'lishi mumkin emas. Kommandit shirkatning firma nomi yo barcha to'liq sheriklarning nomlarini (nomlanishini) va "kommandit shirkat" degan so'zlarni yoxud kamida bitta to'liq sherikning "va kompaniya" degan so'zlar qo'shilgan holdagi nomini (nomlanishini), shuningdek "kommandit shirkat" degan so'zlarni o'z ichiga olishi kerak.

Agar kommandit shirkatning firma nomiga hissa qo'shuvchining nomi kiritilgan bo'lsa, bunday hissa qo'shuvchi to'liq sherikka aylanadi.

Kommandit shirkat faoliyatini boshqarish to'liq sheriklar tomonidan amalga oshiriladi. Bunday shirkatni uning to'liq sheriklari tomonidan boshqarish va uning ishlarini yuritish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Hissa qo'shuvchilar kommandit shirkatni boshqarishda va uning ishlarini yuritishda ishtirok etishga ishonchnomasiz boshqa har qanday tarzda uning nomidan ish ko'rishga haqli emaslar. Hissa qo'shuvchilar shirkatni boshqarish va uning ishlarini yuritish bo'yicha to'liq sheriklarning xatti-harakatlari xususida bahslashishga haqli emaslar.

6.7. Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar –yuridik shaxs sifatida

Xo'jalik jamiyatlari – bu bir yoki bir necha shaxslar tomonidan jamiyat nomidan tadbirkorlik faoliyatini birga amalga oshirish uchun o'z mulklari (asosan mablag'lari)ni qo'shish yo'li bilan tuzgan tashkilotidir.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq xo'jalik jamiyatlarining mas'uliyati cheklangan jamiyat, qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat va aktsiyadorlik jamiyatlari kabi turlari mavjud.

Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlarining huquqiy maqomi FKning 62-63-moddalari va 2001 yil 6 dekabrda qabul qilingan "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi qonun¹ va boshqa qonun hujjatlari bilan huquqiy tartibga solinadi.

Bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorda ulushlarga bo'lingan xo'jalik jamiyati mas'uliyati cheklangan jamiyat deb hisoblanadi. Mas'uliyati cheklangan jamiyatning ishtirokchilari uning majburiyatlari

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2002. 1-сон, 10-модда.

bo'yicha javobgar bo'lmaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlari qo'shgan hissalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar.

Mas'uliyati cheklangan jamiyatning o'z hissasini to'la qo'shmagan ishtirokchilari jamiyat majburiyatlari bo'yicha har bir ishtirokchi hissasining to'lanmagan qismining qiymati doirasida solidar javobgar bo'ladilar.

Bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdordagi ulushlarga bo'lingan xo'jalik jamiyati qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat deb hisoblanadi. Bunday jamiyatning ishtirokchilari jamiyat majburiyatlari bo'yicha o'ziga tegishli mol-mulklari bilan hamma uchun bir xil bo'lgan va qo'shgan hissalar qiymatiga nisbatan jamiyatning ta'sis hujjatlarida belgilanadigan karrali miqdorda solidar tarzda subsidiar javobgar bo'ladilar.

Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat ishtirokchilari javobgarligining eng yuqori miqdori qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatning ustavida nazarda tutiladi.

Ishtirokchilardan biri bankrot bo'lib qolganida uning qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat majburiyatlari bo'yicha javobgarligi, agar jamiyatning ta'sis hujjatlarida javobgarlikni taqsimlashning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo'lmasa, boshqa ishtirokchilar o'rtasida ularning qo'shgan hissalariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Jamiyat qonun hujjatlarida taqiqlanmagan har qanday faoliyat turlarini amalga oshirishi mumkin. Ro'yxati qonunlarda belgilanadigan ayrim faoliyat turlari bilan jamiyat faqat litsenziya asosida shug'ullanishi mumkin.

MCHJning o'ziga xos eng asosiy xususiyati ishtirokchilarning jamiyat tarkibidan chiqish huquqining mavjudligidir. Jamiyat tarkibidan chiqish, uning moliyaviy xo'jalik faoliyatiga jiddiy putur etkazishi mumkin¹.

Yuridik va jismoniy shaxslar jamiyatning ishtirokchilari bo'ladilar. Qonunda ayrim toifadagi jismoniy shaxslarning jamiyatda ishtirok etishi taqiqlanishi yoki cheklanishi mumkin. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilangan bo'lmasa, jamiyatning ishtirokchilari bo'lishga haqli emaslar. Jamiyat bir shaxs tomonidan ta'sis etilishi mumkin bo'lib, u jamiyatning yagona ishtirokchisiga aylanadi. Jamiyat keyinchalik bir ishtirokchisi bo'lgan

¹Лаптев В.В. Акционерное право. -М.: Контракт, 1999. -24 с.

jamiyatga aylanishi mumkin. Jamiyat yagona ishtirokchi sifatida bir shaxsdan iborat boshqa xo'jalik jamiyatiga ega bo'lishi mumkin emas.

Jamiyat ishtirokchilarining soni ellik kishidan oshmasligi lozim. Agar jamiyat ishtirokchilarining soni belgilangan me'yordan oshib ketsa, jamiyat bir yil ichida ochiq aktsiyadorlik jamiyati yoki ishlab chiqarish kooperativi etib qayta tuzilishi kerak. Agar ko'rsatilgan muddat davomida jamiyat qayta tuzilmasa va jamiyat ishtirokchilarining soni belgilangan me'yorga qadar kamaymasa, u yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organning talabiga binoan sud tartibida tugatilishi kerak.

Jamiyatning ta'sis shartnomasi va ustavi jamiyat ta'sis hujjatlari deb hisoblanadi. Agar jamiyat bir shaxs tomonidan ta'sis etilsa, shu shaxs tasdiqlagan ustav jamiyatning ta'sis hujjati hisoblanadi. Jamiyat ishtirokchilarining soni ikki va undan ortiq kishiga ko'paysa, ular o'rtasida ta'sis shartnomasi tuzilishi kerak. Jamiyatning muassislari ta'sis shartnomasini tuzadilar va jamiyat ustavini tasdiqlaydilar.

Jamiyat ustav fondi (ustav kapitali) uning ishtirokchilari ulushlarining nominal qiymatlaridan tarkib topadi. Jamiyat ustav fondining (ustav kapitalining) miqdori jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko'ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo'lmasligi lozim. Jamiyat ishtirokchisining jamiyat ustav fondidagi (ustav kapitalidagi) ulushining miqdori foizlarda yoki kasr ko'rinishida belgilanadi. Jamiyat ishtirokchisi ulushining miqdori uning ulushi nominal qiymati bilan jamiyat ustav fondining (ustav kapitalining) nisbatiga teng bo'lishi kerak. Pul, qimmatli qog'ozlar, o'zga ashyolar yoki mulkiy huquqlar yoxud pul bahosiga ega bo'lgan boshqa shaxsga o'tkaziladigan o'zga huquqlar jamiyatning ustav fondiga (ustav kapitaliga) qo'shiladigan hissalar bo'lishi mumkin.

Jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi jamiyat boshqaruvining oliy organi hisoblanadi. Jamiyatning ustavida jamiyat kuzatuv kengashini tuzish nazarda tutilishi mumkin. Jamiyatning joriy faoliyatiga rahbarlik qilish jamiyatning yakkaboshchilik asosidagi ijro etuvchi organi tomonidan yoki jamiyatning kollegial ijro etuvchi organi tomonidan amalga oshiriladi. Jamiyatning ijro etuvchi organi jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishiga va agar tuzilishi jamiyatning ustavida nazarda tutilgan bo'lsa, jamiyatning kuzatuv kengashiga hisobdordir.

6.8. Aktsiyadorlik jamiyatlari – yuridik shaxs sifatida.

Xo'jalik jamiyatlari turlaridan yana biri bu aktsiyadorlik jamiyatidir. Ustav fondi muayyan miqdordagi aktsiyalarga bo'lingan jamiyat aktsiyadorlik jamiyati hisoblanadi. Ishtirokchilar (aktsiyadorlar) jamiyat majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar, jamiyat faoliyati bilan bog'liq zararlar uchun o'zlariga qarashli aktsiyalar qiymati doirasida javobgar bo'ladilar (FK, 64-modda).

J.I.YUldashevning ta'kidlashicha, aktsiyadorlik jamiyatlarining ijobiy tomonlaridan yana biri shundan iboratki, har qanday shaxs aktsiya sotib olib, investorga aylanish imkoniyatiga egadir. Bunda mablag'ning kimga tegishli ekanligi va miqdorining qiymati hech qanday ahamiyat kasb etmaydi. Va nihoyat, aktsiyadorlik jamiyatlari aholining keng qatlamini xususiyashtirish jarayoniga jalb etish imkoniyatini beradi¹.

Aktsiyadorlik jamiyatlarining huquqiy maqomi FK, 1996 yil 26 aprelda qabul qilingan "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonun va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Jamiyat qonun hujjatlarida taqiqlanmagan faoliyatning har qanday turlarini amalga oshirish chog'ida qator huquqlarga ega bo'ladi va majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi.

Jamiyat o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli barcha mol-mulki bilan javobgar bo'ladi. Aktsiyadorlar jamiyatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar va uning faoliyati bilan bog'liq ziyonlarni o'zlariga tegishli aktsiyalar qiymati doirasida to'laydilar. Aktsiyalar haqining hammasini to'lamagan aktsiyadorlar jamiyat majburiyatlari yuzasidan o'zlariga tegishli aktsiyalar qiymatining to'lanmagan qismi doirasida solidar javobgar bo'ladilar.

Jamiyat o'z aktsiyadorlarining majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Agar jamiyatning nochorligi (bankrotligi) jamiyat uchun majburiy ko'rsatmalarni berish huquqiga ega bo'lgan aktsiyador sifatidagi shaxsning g'ayriqonuniy xatti-harakatlari tufayli vujudga keltirilgan bo'lsa, mazkur aktsiyador zimmasiga jamiyatning mol-mulki etarli bo'lmagan taqdirda uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin. Aktsiyadorlik jamiyatining ustavida tegishli huquq nazarda tutilgan taqdirdagina, aktsiyador majburiy ko'rsatma berish huquqiga ega bo'ladi.

¹ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юрид.фан.номз. Дисс... Автореферати. –Тошкент: ТДЮИ, 2008. -4 б.

Jamiyat uchun majburiy ko'rsatmalar berish huquqiga ega bo'lgan aktsiyador jamiyatning muayyan harakatni amalga oshirishi oqibatida nochor (bankrot) bo'lib qolishini oldindan bilib, o'z huquqidan uning ana shunday harakatni amalga oshirishini ko'zlab foydalangan holdagina jamiyatning nochorligi (bankrotligi) aktsiyadorning harakatlari tufayli vujudga keltirilgan deb hisoblanadi. Davlat va uning organlari jamiyat o'z zimmasiga olgan majburiyatlar yuzasidan javobgar bo'lmaydilar, xuddi shuningdek jamiyat ham davlat va uning organlari olgan majburiyatlar yuzasidan javobgar bo'lmaydi.

Aktsiyadorlik jamiyati ochiq yoki yopiq bo'lishi mumkin. Ochiq aktsiyadorlik jamiyatining muassislari tarkibiga kiruvchilarning eng kam soni cheklanmaydi, yopiq aktsiyadorlik jamiyatining muassislari esa kamida uch shaxsdan iborat qilib belgilanadi. Jamiyatning har bir muassisi uning aktsiyadori bo'lishi lozim.

Qatnashchilari o'zlariga tegishli aktsiyalarini o'zga aktsiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin bo'lgan aktsiyadorlik jamiyati ochiq aktsiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Ochiq aktsiyadorlik jamiyati o'zi chiqarayotgan aktsiyalarga ochiq obuna o'tkazishga va qonun hujjatlarining talablarini hisobga olgan holda ularni erkin sotishga haqlidir. Ochiq aktsiyadorlik jamiyati o'zi chiqarayotgan aktsiyalarga yopiq obuna o'tkazishga haqli, jamiyat ustavida va qonun hujjatlarida yopiq obunani o'tkazish imkoniyati cheklab qo'yilgan hollar bundan mustasno. Ochiq aktsiyadorlik jamiyati aktsiyadorlarining soni chegaralanmaydi.

Aktsiyalari faqat o'z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadigan aktsiyadorlik jamiyati yopiq aktsiyadorlik jamiyati hisoblanadi. Bunday jamiyat o'zi chiqarayotgan aktsiyalarga ochiq obuna o'tkazishga yoxud ularni cheklanmagan doiradagi shaxslarga sotib olish uchun boshqacha tarzda taklif etishga haqli emas. Yopiq aktsiyadorlik jamiyati aktsiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo'lishi mumkin emas.

Aynan muassislarning belgilangan miqdori turli davlatlarda turlicha belgilangan. Masalan, Italiyada – 2, SHveytsariyada – 3, Germaniyada – 5, Angliya, Frantsiya, YAponiyada – 7, Estoniya, Rossiya, Niderlandiya, SHvetsiya, Finlyandiya va AQSHning ko'pgina shtatlarida – 1 kishi va h.k¹.

Belgilangan chegaradan ortib ketgan taqdirda u yopiq aktsiyadorlik jamiyatlari uchun miqdori aktsiyadorlarning chegaralangan limitidan ortib ketgan shaxslar aktsiyadorlar reestrinda ro'yxatga olingan kundan e'tiboran

¹ Долинская В.В. Акционерное право. -М.: Юридическая литература. 1997. -243 с.

olti oy ichida ochiq aktsiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi, ushbu muddat tugagach, sud tartibida tugatilishi lozim. YOpiq aktsiyadorlik jamiyati aktsiyadorlari ushbu jamiyatning boshqa aktsiyadorlari sotayotgan aktsiyalarni uchinchi shaxsga taklif etilayotgan narxda va shartlarda, ularning har biriga tegishli aktsiyalar soniga mutanosib ravishda imtiyozli olish huquqiga, agar jamiyat ustavida mazkur huquqni amalga oshirishning boshqacha tartibi nazarda tutilmagan bo'lsa, ega bo'ladi. Agar aktsiyadorlar aktsiyalarni sotib olishda o'z imtiyozli huquqlaridan foydalanmasalar, jamiyat aktsiyadorlar tomonidan sotiladigan aktsiyalarni sotib olish uchun imtiyozli huquqqa ega bo'lishi uning ustavida ko'zda tutilishi mumkin. Aktsiyadorlar sotayotgan aktsiyalarni sotib olishda imtiyozli huquqdan foydalanish tartibi, muddati jamiyat ustavida belgilab qo'yiladi. Imtiyozli huquqdan foydalanish muddati aktsiyalar savdoga qo'yilgan paytdan boshlab 30 kundan kam va 60 kundan ko'p bo'lishi mumkin emas.

Aktsiyadorlik jamiyatini tuzish to'g'risidagi ta'sis shartnomasini imzolagan yuridik va jismoniy shaxslar aktsiyadorlik jamiyatining muassislari deb tan olinadi.

Agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari jamiyat muassislari bo'lishi mumkin emas. Jamiyat muassislari jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgunga qadar uning tuzilishi bilan bog'liq majburiyatlar yuzasidan solidar javobgar bo'ladilar. Jamiyat muassislarning uni tuzish bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlari yuzasidan faqat ularning harakatlari keyinchalik aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishida ma'qullangan taqdirdagina javobgar bo'ladi. Davlat korxonasi aktsiyadorlik jamiyatiga aylantirilayotganda davlat mulkini tasarruf etishga vakolatli organ uning muassisi bo'ladi. Davlat korxonasi aktsiyadorlik jamiyatiga aylantirilayotganda aktsiyalarni taqsimlash tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi. YOAJ muassislari o'rtasida aktsiyalarni taqsimlash ta'sis hujjatiga muvofiq amalga oshiriladi.

Jamiyat muassislari uni tuzish to'g'risida o'zaro ta'sis shartnomasini imzolaydilar, shartnomada ularning jamiyatni ta'sis etish borasida birgalikda faoliyat ko'rsatish tartibi, jamiyat ustav fondining miqdori, muassislar o'rtasida joylashtirilishi kerak bo'lgan aktsiyalarning turlari, ular uchun to'lanadigan haq miqdori va bu haqni to'lash tartibi, muassislarning jamiyatni tuzishga doir huquq va majburiyatlari belgilab qo'yiladi. Ayrim xorijiy davlatlarda ta'sis shartnomasini AJning ta'sis hujjati safiga kiritish hollari ham mavjud. Masalan, Qozog'iston

Respublikasi GKning 87-moddasi¹ va “Aktsiyadorlik jamiyatlari to’g’risida”gi qonunining 8-9-moddalari², Tojikiston Respublikasi “Aktsiyadorlik jamiyatlari to’g’risida”gi qonunining 3-moddasida³ AJning ta’sis hujjatlari ustav va ta’sis shartnomasi hisoblanishi belgilangan.

Ustavni AJning yagona ta’sis hujjati sifatida e’tirof etish holati xorijiy davlatlar qonunchiligida ham uchraydi. Masalan, Armaniston Respublikasining “Aktsiyadorlik jamiyatlari to’g’risida”gi qonuni 14-moddasi⁴, Rossiya federatsiyasining “Aktsiyadorlik jamiyatlari to’g’risida”gi qonunining 11-moddasi va boshqalar.

Milliy tsivilistlar ichida ham ta’sis shartnomasini AJning ta’sis hujjati sifatida joriy qilish tarafdorlari mavjud⁵.

Lekin “Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to’g’risida”gi qonun talablariga asosan ta’sis yig’ilishi (muassis) tasdiqlagan ustav jamiyatning ta’sis hujjati hisoblanadi.

Jamiyatning ustav fondi aktsiyadorlar sotib olgan jamiyat aktsiyalarining nominal qiymatidan tashkil topadi. Jamiyat chiqaradigan barcha aktsiyalarning nominal qiymati bir xil bo’lishi lozim.

Jamiyatning ustav fondi uning mol-mulkining o’z kreditorlari manfaatlarini kafolatlaydigan darajadagi eng kam miqdorini belgilaydi. Jamiyat davlat mulki negizida tuzilganda korxonaning (mol-mulkning) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlangan bozor bahosi jamiyat ustav fondining summasini tashkil etadi. Jamiyat oddiy aktsiyalarni joylashtirishi shart, shuningdek bir yoki bir necha turdagi imtiyozli aktsiyalarni joylashtirishga haqli. Joylashtirilgan imtiyozli aktsiyalarning nominal qiymati jamiyat ustav fondining yigirma foizidan oshmasligi lozim.

Aktsiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori jamiyat davlat ro’yxatidan o’tkazilgan sanada O’zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo’yicha to’rt yuz ming AQSH dollariga teng bo’lgan summadan kam bo’lmasligi kerak. Jamiyat ustav fondini ta’sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda shakllantirishning eng ko’p muddati, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo’lmasa, jamiyat davlat ro’yxatidan o’tkazilgan paytdan e’tiboran bir yildan oshmasligi lozim.

¹ Гражданский Кодекс Республики Казахстан (общая и особенная части). -Алматы: Жети жарғи, 2000 -49 с.

² <http://www.pavlodar.com/zakon>

³ <http://www.tajik-gateway.org>

⁴ <http://www.cac-civillaw.org>.

⁵ Топилдиев В. Таъсис шартномаларининг назарий ва амалий муаммолари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ФА И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2006. -21 б.

Aktsiyalar egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'ozlar bo'lib, ular turiga ko'ra oddiy va imtiyozli bo'lishi mumkin. Aktsiyalar mulk huquqi yoki boshqa ashyoviy huquq asosida qaysi yuridik yoki jismoniy shaxsga tegishli bo'lsa, o'sha yuridik yoxud jismoniy shaxs aktsiyaning egasi – aktsiyador deb e'tirof etiladi. Oddiy aktsiyalar ovoz beruvchi bo'lib, ularning egasiga dividendlar olish, aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishlarida va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beradi. Aktsiya egalari dividendlarni, shuningdek jamiyat tugatilganda aktsiyalarga qo'yilgan mablag'larni birinchi navbatda olish huquqini beradigan aktsiyalar imtiyozli aktsiyalardir. Imtiyozli aktsiyalar o'z egalari jamiyat foyda ko'rish-ko'rmasligidan qat'i nazar, muayyan dividendlar olish huquqini beradi. CHiqariladigan aktsiyalarning turlari, ularni joylashtirish, ular bo'yicha dividendlar to'lash tartibi qonun hujjatlariga muvofiq jamiyat ustavida belgilanadi.

Ayrim aktsiyadorlik jamiyatlarini boshqarishda davlat ishtirokining maxsus huquqi bo'lib, u strategik ahamiyatga ega bo'lgan davlat korxonalarini xususiylashtirilayotganda yoki aktsiyadorlik jamiyatlarining davlat aktsiya paketlari xususiy mulk etib realizatsiya qilinayotganda O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qaroriga asosan oltin aktsiya joriy qilinadi va mamlakatning iqtisodiy manfaatlari himoya qilinishini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 20 iyuldagi "Iqtisodiyotning strategik tarmoqlari korxonalarini xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF 3897-son Farmoniga¹ muvofiq belgilangan "oltin aktsiya" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2007-2010 yillarda xususiylashtirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirish va xorijiy investitsiyalarni faol jalb qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2007 yil 20 iyul qaroriga ko'ra joriy etish huquqi paxtani qayta ishlash, yog' moy sanoatini xususiylashtirishda, "Toshkent traktor zavodi" OAJga qo'llash maqsadga muvofiq deb topildi². Mazkur qaror orqali 363 ta korxonalar va ob'ektlar bo'yicha davlat aktsiyalar paketlarini tender savdolarida investorlarga ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish maqsadida sotish nazarda tutildi. Mazkur qarorning ijobiy tomoni "oltin aktsiya" joriy qilingan korxonalarda garchi davlat ulushi kamaysa-da, qabul qilingan qarorlarga "veto" qo'yish huquqi davlatning ta'sir doirasini saqlab qoladi. SHuningdek, davlat ulushining sotilishi evaziga korxonalar qo'shimcha aylanma mablag'ga ega bo'ladi va uning iqtisodiy rivojlanishiga turtki

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 29-30-сон, 299-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007. 29-30-сон, 300-модда.

bo'ladi.

“Oltin aktsiya” qiymatga ega emas, boshqa shaxsga berilmaydi hamda garovga qo'yilmaydi, ustav fondi miqdorini belgilashda va dividendlarni hisoblashda inobatga olinmaydi. “Oltin aktsiya” ustav fondida davlat ulushi bo'lmagan yoki bu ulush yigirma besh foizdan oshmaydigan aktsiyadorlik jamiyatlarida joriy etilishi mumkin. Davlatning “oltin aktsiya”dan foydalanish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Aktsiyadorlik jamiyatini aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi va ijroiya organi boshqaradi.

“Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida”gi qonunning 64-moddasi hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 22 avgustdagi 361-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi to'g'risida”gi Namunaviy Nizomga¹ muvofiq, aktsiyadorlik jamiyatlarining umumiy yig'ilishi uning oliy boshqaruv organi hisoblanadi va jamiyatning fuqarolik-huquqiy munosabatga kirishishida asosiy qarorlar qabul qilish vakolatiga ega bo'ladi. M.M.Vohidov bularni radikal ahamiyatga ega masalalarni hal qilish bilan bog'liq vakolatlar deb hisoblaydi². “Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida”gi qonunning 81-moddasi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xususiylashtirilgan korxonalarni korporativ boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 2003 yil 19 apreldagi 189-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Aktsiyadorlik jamiyatining Kuzatuvchi kengashi to'g'risida”gi Namunaviy Nizom aktsiyadorlik jamiyatlarining kuzatuv kengashlarini huquqiy jihatdan tartibga soladi³.

“Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida”gi qonunning 86-moddasi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 22 avgust 361-sonli qarori asosida tasdiqlangan “Aktsiyadorlik jamiyatlarining ijro etuvchi organi haqida”gi Namunaviy Nizomga asosan ijro etuvchi organ deganda yakka boshchilik qiladigan ijro etuvchi organ (direktor), kollegial ijro etuvchi organ (boshqaruv, direksiya), yollanadigan tijorat tashkiloti (boshqaruvchi tashkilot) yoki yakka tadbirkor (boshqaruvchi) tushuniladi. Aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining qaroriga ko'ra, ijro etuvchi organ vakolatlari shartnoma bo'yicha, shu jumladan tanlov asosida tijorat tashkilotiga

¹ Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг қарорлар тўплами. 1998. №8. 31-модда.

² Вохидов М.М. Ўзбекистон Республикаси Қонунчилиги бўйича акциядорлар умумий йиғилиши фаолиятининг ҳуқуқий асослари // Ўзбекистон Қонунчилиги таҳлили. –Тошкент, 2006. –№.1. –Б. 10.

³ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2003. 7-8-сон 63-модда.

(boshqaruvchi tashkilot yoki yakka tartibdagi tadbirkorga (boshqaruvchiga)) berilishi mumkin. I.A.Ivanovning fikricha, aktsiyadorlik jamiyatining boshqaruvchisi jamiyat bilan mehnat munosabatlari bo'yicha aloqadordir¹. Ijro etuvchi organ rahbari jamiyat nomidan ishonchnomasiz ish yuritish, boshqa tashkilotlar va organlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlarda uning manfaatlarini ifodalash, ustav yoki boshqa hujjatlar bilan oldindan kelishgan doiralarda uning mol-mulki va pul-mablag'larini tasarruf qilish, shartnomalar va kontraktlar tuzish, ishonchnomalar berish, banklarda hisob-kitob schyotlari va boshqa raqamlar ochish kabi vakolatlarga ega.

Jamiyatni qayta tashkil etish aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining qarori bilan qo'shib yuborish, birlashtirish, bo'lish, ajratib chiqarish va qayta tuzish tarzida amalga oshiriladi. Qonun hujjatlarida belgilangan hollarda yuridik shaxslarni qo'shib yuborish, birlashtirish yoki qayta tuzish tarzida qayta tashkil etish vakolatli davlat organlarining roziligi bilangina amalga oshirilishi mumkin. Yangi tuzilgan yuridik shaxslar davlat ro'yxatiga olingan paytdan e'tiboran jamiyat qayta tashkil etilgan deb hisoblanadi, birlashtirish tarzida qayta tashkil etish bundan mustasno.

Mualliflarning fikricha, kompaniyalarni qo'shib olish amaliyoti dastlab AQSHda boshlangan².

Jamiyatni tugatish uning huquq va majburiyatlari huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxslarga o'tmagan holda jamiyat faoliyatining to'xtatilishiga olib keladi. Jamiyat ixtiyoriy ravishda tugatilgan taqdirda, tugatilayotgan jamiyatning kuzatuv kengashi aktsiyadorlar umumiy yig'ilishining hukmiga jamiyatni tugatish va tugatuvchini tayinlash to'g'risidagi masalani havola etadi. Ixtiyoriy ravishda tugatilayotgan jamiyat aktsiyadorlarining umumiy yig'ilishi tugatish to'g'risida va tugatuvchini tayinlash haqida qaror qabul qiladi.

Xo'jalik shirkati va jamiyatlari yuridik shaxs huquqini olgan sho'ba va tobe xo'jalik jamiyatlarga ega bo'lishi mumkin.

FKning 67-moddasiga muvofiq, bir (asosiy) xo'jalik jamiyati yoki shirkati ikkinchi xo'jalik jamiyatining ustav fondida undan ustunlik mavqeiga ega bo'lgan holda ishtirok etishi tufayli yoxud ular o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq yo bo'lmasa boshqacha tarzda ikkinchi xo'jalik jamiyati tomonidan qabul qilinadigan qarorlarni belgilab berish

¹ Иванов И. Ответственность управляющих перед Акционерным обществом (опыт России и Германии) // Государства и право. –Москва, 1998. -№11. –С. 94.

² Гулямов С.С. Германия: Акциядорлик жамиятлари манфаатларини ҳимоя қилиш // Хўжалик ва ҳуқуқ. –Тошкент, 2004. -№6. –Б. 13.

imkoniga ega bo'lsa, ushbu ikkinchi xo'jalik jamiyati sho''ba xo'jalik jamiyati hisoblanadi.

SHo''ba xo'jalik jamiyati o'zining asosiy jamiyati (shirkati)ning qarzlari bo'yicha javob bermaydi.

SHo''ba xo'jalik jamiyatiga bajarilishi shart bo'lgan ko'rsatmalarni berishga huquqli asosiy jamiyat ana shunday ko'rsatmalarni bajarish uchun sho''ba jamiyat tomonidan tuzilgan bitimlar yuzasidan sho''ba jamiyat bilan solidar javobgar bo'ladi. Asosiy jamiyatning sho''ba xo'jalik jamiyatga bajarilishi shart bo'lgan ko'rsatmalarni berish huquqi sho''ba xo'jalik jamiyat bilan tuzilgan shartnomada yoki sho''ba xo'jalik jamiyatning ustavida ko'zda tutilgan taqdirdagina asosiy jamiyat bunday huquqqa ega deb hisoblanadi.

SHo''ba xo'jalik jamiyati asosiy jamiyatning aybi bilan nochor (bankrot) bo'lib qolgan hollarda asosiy jamiyat sho''ba xo'jalik jamiyatning qarzlari yuzasidan subsidiar javobgar bo'ladi. Asosiy jamiyat sho''ba xo'jalik jamiyatning muayyan harakatlarni amalga oshirish oqibatida nochor (bankrot) bo'lib qolishini oldindan bilib, yuqorida aytilgan o'z huquqlari va (yoki) imkoniyatidan sho''ba xo'jalik jamiyatning shunday harakatlarni amalga oshirishini ko'zlab foydalangan hollardagina sho''ba xo'jalik jamiyatning nochorligi (bankrotligi) asosiy jamiyatning aybi bilan yuz bergan deb hisoblanadi.

SHo''ba xo'jalik jamiyat aksiyadorlari asosiy jamiyatdan uning aybi bilan sho''ba xo'jalik jamiyatga keltirilgan ziyonni to'lashni talab qilishga haqlidir. Asosiy jamiyat sho''ba xo'jalik jamiyatning muayyan harakatlarni amalga oshirish oqibatida ziyon ko'rishini oldindan bilib, o'z huquqlari va (yoki) imkoniyatidan sho''ba xo'jalik jamiyatining shunday harakatlarni amalga oshirishini ko'zlab foydalangan holdagina ziyon asosiy jamiyatning aybi bilan keltirilgan deb hisoblanadi.

Xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat xo'jalik jamiyatiga qarashli ovoz beradigan aksiyalarning yigirma foizidan ko'prog'iga ega bo'lsa, bunday xo'jalik jamiyati qaram jamiyat deb hisoblanadi.

Qaram xo'jalik jamiyati yuridik shaxs hisoblanadi. Xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat qaram jamiyat ustav fondining tegishli qismini qo'lga kiritib olganligi haqidagi ma'lumotlarni qonunda nazarda tutilgan tartibda darhol e'lon qilishi shart.

Xo'jalik jamiyatlari bir-birlarining ustav fondlarida o'zaro qatnashishining chegarasi va bunday jamiyatlardan biri boshqa jamiyat ishtirokchilari yoki aksiyadorlarining umumiy yig'ilishida foydalanishi

mumkin bo'lgan ovozlar soni qonunda belgilab qo'yiladi. Ishtirok etuvchi va tobe xo'jalik jamiyatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

6.9. Davlat korxonalari – yuridik shaxs sifatida

FKning 70-moddasi talablari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 16 oktyabrdagi 215-son qarori bilan tasdiqlangan "Davlat korxonalari to'g'risida"gi Nizom¹ ga asosan, davlat korxonasi – davlat mulkidagi, o'ziga tezkorlik bilan boshqarish uchun berilgan mulk negizida tashkil etilgan davlat unitar korxonasi shaklidagi tijorat tashkilotidir, u o'ziga birlashtirilgan mulkdan qonunda belgilangan doirada, o'z faoliyati maqsadlariga, mulkdorning (yoki uning topshirig'iga ko'ra u vakolat bergan davlat organi – muassisning) topshiriqlariga hamda egalik qilish huquqidagi mulkning maqsadiga muvofiq mulkdan foydalanishni va uni tasarruf etishni amalga oshiradi.

Davlat korxonasining muassisi – davlat boshqaruv organi, ushbu organlar maqomini belgilaydigan hujjatlarga muvofiq belgilangan ularning vakolati doirasida davlat korxonasini ta'sis etishga vakil qilingan mahalliy davlat hokimiyati organlari hisoblanadi.

Davlat korxonasi muassis roziligi bilan qonun hujjatlariga muvofiq tijorat tashkilotlari, shuningdek ularda yuridik shaxslarning qatnashishiga yo'l qo'yiladigan notijorat tashkilotlar qatnashchisi (a'zosi) bo'lishi mumkin. Davlat korxonasi davlatning boshqa korxonasi muassisi bo'lishga haqli emas.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, davlat boshqaruvi organi hamda mahalliy davlat hokimiyati organining qarorlari davlat korxonasini ta'sis etish uchun asos hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tashkil etilgan davlat korxonasi faoliyatning litsenziyalanadigan turini litsenziya olmasdan, tegishli litsenziyalovchi organ bilan tuziladigan litsenziya bitimi asosida amalga oshiradi.

Davlat korxonasi, agar uni tashkil etish to'g'risidagi qarorda boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, faoliyat ko'rsatish muddati cheklanmagan holda tashkil etiladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 42-сон, 417-модда.

Muassis tomonidan tasdiqlangan va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tegishli davlat organlarida ro'yxatga olingan ustav davlat korxonasi tomonidan ta'sis hujjati hisoblanadi.

Davlat boshqaruvi organlari yoki mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ta'sis etilgan davlat korxonalarini davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan, tegishli kadastr hujjatlari rasmiylashtirilgandan keyin bir hafta muddatda tegishli ravishda O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasiga yoki uning hududiy boshqarmasiga davlat korxonasi tashkil etish to'g'risidagi qarorning, korxonaning ro'yxatdan o'tkazilgan ustavi nusxasini taqdim etadilar. Ko'rsatib o'tilgan korxonalar ustav fondini shakllantirish tugagandan keyin bir hafta muddatda tegishli ravishda Davlat mulki qo'mitasiga yoki uning hududiy boshqarmalariga davlat mulkini topshirish-qabul qilib olish hujjatlari nusxalarini ham taqdim etadilar.

Davlat korxonasi mulki muassis tomonidan davlat korxonasi tezkor boshqarish huquqi bilan birlashtirilgan mulk, davlat korxonasi o'z faoliyatidan olingan daromadlari va qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa manbalar hisobiga shakllantiriladi. Davlat korxonasi mulkining qiymati korxonaning mustaqil balansida aks ettiriladi. Tashkil etilgan davlat korxonasi davlat mulkini tezkor boshqarish huquqi topshirish-qabul qilib olish dalolatnomasi korxonasi rahbari va muassis tomonidan imzolangan vaqtdan boshlab paydo bo'ladi. Davlat korxonasi mulki bo'linmas mulk hisoblanadi va qo'shilgan hissalar (ulushlar, paylar) bo'yicha, shu jumladan, davlat korxonasi xodimlari o'rtasida taqsimlanishi mumkin emas.

Davlat korxonasi mulkini tasarruf etish quyidagi hollarda davlat korxonasi ijro etuvchi organi tomonidan muassis bilan kelishgan holda amalga oshiriladi:

- asosiy vositalarni sotish, ularni ijaraga yoki garovga topshirish;
- mulkni xo'jalik jamiyati ustav fondiga ulush sifatida qo'shish;
- xo'jalik jamiyatlarining aksiyalari (ulushlari)ni sotib olish;
- xo'jalik jamiyatlaridagi davlat korxonasi tegishli aksiyalar (ulushlar)ni sotish;

- mulkni davlat korxonasi faoliyati maqsadlariga muvofiq bo'lmagan boshqacha tarzda tasarruf etish.

Davlat korxonasi rahbari davlat korxonasi yakka ijro etuvchi organi hisoblanadi va korxonasi oldiga qo'yilgan vazifalarning bajarilishini tashkil etadi, korxonasi nomidan ishonchnomasiz faoliyat ko'rsatadi, shu jumladan uning manfaatlarini ifodalaydi, davlat korxonasi nomidan

bitishuvlarni belgilangan tartibda amalga oshiradi, xodimlarni ishga qabul qiladi, ular bilan mehnat shartnomalarini tuzadi, o'zgartiradi va to'xtatadi, buyruqlar chiqaradi, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ishonchnomalar beradi.

Davlat korxonasi rahbari muassis oldida korxonada ustavida belgilangan tartibda korxonada faoliyati to'g'risida hisob beradi.

Davlat korxonasi muassis bilan kelishuv bo'yicha, qonun hujjatlari talablariga rioya qilgan holda filiallar tashkil etishi va vakolatxonalar ochishi mumkin. Filial yoki vakolatxonada tashkil etilgandan keyin bir hafta muddatda davlat korxonasi bu to'g'rida O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasini (uning hududiy boshqarmasini) xabardor qilishi shart. Davlat korxonasi filiallari va vakolatxonalari ularni tashkil etgan davlat korxonasi nomidan, davlat korxonasi tomonidan tasdiqlangan nizomlar asosida faoliyat ko'rsatadi va uni tashkil etgan davlat korxonasi mulkiga ega bo'ladi.

Byudjetga va byudjetdan tashqari fondlarga barcha soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langandan keyin davlat korxonasida qoladigan sof foyda korxonada ixtiyorida qoladi hamda undan muassis qaroriga ko'ra foydalaniladi. Davlat korxonasi o'z ixtiyorida qoladigan sof foyda hisobiga korxonada ustavida nazarda tutilgan tartibda va muassis tomonidan tasdiqlanadigan miqdorlarda zaxira fondi va boshqa fondlarni tashkil etishi mumkin.

Davlat korxonasi o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga tegishli mulk bilan javob beradi. Muassis korxonada mulki etarli bo'lmaganda davlat korxonasi majburiyatlari bo'yicha subsidiar tartibda javob beradi. Davlat korxonasi muassisning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Davlat korxonasi filiali va vakolatxonasi majburiyatlari bo'yicha ularni tashkil etgan davlat korxonasi javob beradi.

Davlat korxonasi muassis qaroriga ko'ra, tegishli ravishda Davlat mulki qo'mitasi yoki uning hududiy boshqarmasi bilan kelishgan holda, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yoxud sud qaroriga binoan qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin.

6.10. Ishlab chiqarish kooperativlari – yuridik shaxs sifatida

Fuqarolarning shaxsiy ishtiroki a'zolarining (ishtirokchilarning) mulki bilan qo'shiladigan pay badallarini birlashtirish asosida birgalikda ishlab chiqarish yoki boshqa xo'jalik faoliyatini olib borish uchun a'zolik

negizidagi ixtiyoriy birlashmasi ishlab chiqarish kooperativi hisoblanadi. Qonunda va ishlab chiqarish kooperativining ta'xis hujjatlarida uning faoliyatida a'zolik asosida yuridik shaxslar ham ishtirok etishi nazarda tutilishi mumkin (FK, 69-modda).

Ishlab chiqarish kooperativining a'zolari kooperativning majburiyatlari bo'yicha qonunda va kooperativ ustavida nazarda tutilgan miqdorlarda va tartibda subsidiar javobgar bo'ladilar.

Kooperativning firma nomi kooperativ nomini va "ishlab chiqarish kooperativi" degan so'zlarni o'z ichiga olgan bo'lishi kerak. Ishlab chiqarish kooperativlarining huquqiy mavqei va a'zolarining huquqiy burchlari Fuqarolik kodeksi hamda boshqa qonunlar bilan belgilanadi. Kooperativ fuqarolar istagi bilan yoki yuridik shaxslarning tashabbusi bilan mutlaqo ixtiyoriylik asosida tashkil etiladi. Kooperativ a'zolari bo'lgan fuqarolarning soni uch kishidan kam bo'lmasligi kerak.

Kooperativ mustaqil tarzda ham, mulkning har qanday shakliga mansub korxonalar, muassasalar, tashkilotlar huzurida ham tashkil etilishi va faoliyat ko'rsatishi mumkin.

Kooperativning ustavi kooperativ ta'xis etishni istagan fuqarolarning umumiy yig'ilishida yoki yuridik shaxslar muxtor vakillarining yig'ilishida qabul qilinadi va kooperativ joylashgan erdagi tuman hokimligida ro'yxatga olinadi.

Kooperativning oliy boshqaruv idorasi umumiy yig'ilishi – konferentsiya, s'ezd bo'lib, ular kooperativ raisini (boshqaruvini), taftish komissiyasini (taftishchini) saylaydi va ularga kooperativni boshqarish bo'yicha o'z vakolatlarini topshiradi.

Kooperativning mol-mulki o'z a'zolarining pul va moddiy badallari, banklarning kreditlari, o'zi ishlab chiqargan mahsulotlar, bu mahsulotlarni sotishdan, kooperativ ustavida nazarda tutilgan o'zga xil faoliyatdan kelgan daromadlar hamda qonunlarda man etilmagan boshqa manbalar hisobiga hosil bo'ladi.

Kooperativ o'z faoliyatini quyidagi hollarda tugatadi:

1. Mol-mulk egasining yoki u vakolat bergan organning qaroriga yoxud sudning hal qiluv qaroriga muvofiq.

2. Agar ro'yxatga olingandan bir yil o'tgach ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyatini boshlamasa yoki amalda to'xtatib qo'yilgach, daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyani topshirgan vaqtdan boshlab bir yil davomida faoliyatini boshlamasa.

3. Olti oydan ko'proq vaqt davomida to'lovga qobiliyatsiz bo'lsa.

4. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida ko'zda tutilgan boshqa hollarda¹.

Kooperativ tugatilgan taqdirda, unga nisbatan haqdorlar va yollanib ishlovchilarning da'volari qondirilgandan keyin qolgan mol-mulki kooperativ a'zolari o'rtasida ustavda ko'rsatilgan tartibda taqsimlanadi.

Kooperatsiya to'g'risidagi qonunning 13-moddasiga asosan qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaliklari) ishlab chiqarish kooperativlarining bir shakli hisoblanadi².

O'zbekiston Respublikasining "Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida"gi 30 aprel 1998 yilgi qonuniga asosan qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tovar qishloq xo'jaligi mahsuloti etishtirish uchun pay usuliga va asosan oila (jamo) pudratiga, fuqarolarning ixtiyoriy ravishda birlashishiga asoslangan, yuridik shaxs huquqlariga ega mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ektdir³.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) faoliyatining asosiy turi qishloq xo'jalik mahsuloti etishtirishdir.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) uning muassislari tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etiladi. Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) a'zolarining soni kooperativ (shirkat) faoliyati ixtisoslashuvidan kelib chiqib uning ustavida belgilab qo'yiladi.

Ustav qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) faoliyatini tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjatdir.

YOshi 16 ga to'lgan, kooperativ (shirkat) ustavini tan oluvchi va uning talablariga rioya etuvchi, kooperativ (shirkat) faoliyatida va uning jamg'armalarini shakllantirishda ishtirok etuvchi jismoniy shaxslar qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) a'zosi bo'lishlari mumkin. Yuridik shaxslar ham qishloq xo'jaligi kooperativining (shirkat xo'jaligining) jamoa a'zolari bo'lishlari mumkin. Kooperativlar (shirkatlar) va ularning jamoa tarzidagi a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar shartnoma asosida olib boriladi.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) boshqaruvining (raisining) kooperativga (shirkatga) qabul qilish to'g'risidagi qarori kooperativning (shirkatning) umumiy majlisida ariza bergan shaxsning ishtirokida tasdiqlanishi lozim. Bunday qarorni qabul qilish va uni tasdiqlash tartibi kooperativ (shirkat) ustavida belgilanadi.

Qishloq xo'jaligi kooperativini (shirkat xo'jaligini) boshqarish o'zini o'zi boshqarish, oshkoralik, kooperativ (shirkat) faoliyati masalalarini hal

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994, № 2, 52-модда.

²Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1991, № 8, 193-модда

³Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5-6, 84-модда

etishda uning a'zolari ishtirok etishi asosida amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligi kooperativining (shirkat xo'jaligining) yuqori boshqaruv organi umumiy majlis bo'lib, u raisni, boshqaruvni, taftish komissiyasini (taftishchini) saylaydi, kooperativni (shirkatni) joriy boshqarish bo'yicha o'z vakolatlarini ularga berib qo'yadi.

Qishloq xo'jaligi kooperativining (shirkat xo'jaligining) mustaqil balansida aks ettiriladigan asosiy jamg'armalar, aylanma mablag'lar hamda boshqa boyliklar shu kooperativning (shirkatning) mulkidir. Qishloq xo'jaligi kooperativining (shirkat xo'jaligining) mol-mulki asosiy jamg'armalar qiymati, etishtirgan mahsuloti, uni sotishdan tushgan daromadlar (foyda), a'zolarning pul va moddiy badallari, bank kreditlari, qimmatli qog'ozlar hisobidan hamda kooperativning (shirkatning) ustavida nazarda tutilgan boshqa faoliyat natijasida va qonunlarda taqiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan hosil bo'ladi. Kooperativ (shirkat) mol-mulkini shakllantirishda yuridik va jismoniy shaxslar shartnoma asosida pul va moddiy badallar kiritish yo'li bilan ishtirok etishlari mumkin.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) tomonidan tashkil etiladigan korxonalar va tashkilotlarning mol-mulki, shuningdek xo'jaliklararo korxonalar va tashkilotlarning mol-mulki ularning ulushli ishtirokiga muvofiq shu kooperativning (shirkatning) mulkidir. Tarkibiga qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkat xo'jaliklari), mulkchilikning turli shaklidagi boshqa korxonalar va tashkilotlar kirgan uyushmalarning mol-mulki ularning umumiy (ulushli) mulki hisoblanadi. Tarkibiga faqat kooperativlar (shirkatlar) kirgan uyushmalarning mol-mulki, agar uyushmalarning ta'xis hujjatlarida yoki qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, shu kooperativlarga (shirkatlarga) umumiy (ulushli) mulk huquqi asosida qarashli bo'ladi. Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) yuridik va jismoniy shaxslardan mol-mulknini qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda olish, ijaraga yoki vaqtincha foydalanishga olish huquqiga ega.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) o'z faoliyati yo'nalishlarini, ishlab chiqarishning tuzilishi va hajmlarini mustaqil ravishda belgilaydi.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) o'zi etishtirayotgan mahsulot sifatiga oid amaldagi normativlar va standartlarga, ekologiyaga, sanitariyaga oid hamda qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan boshqa talablar va qoidalarga rioya etishi shart.

Davlat organlari va tashkilotlarining hamda boshqa organlar va tashkilotlarning, shuningdek ular mansabdor shaxslarining qishloq

xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) xo'jalik faoliyatiga aralashuviga yo'l qo'yilmaydi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Oila (jamo'a) pudrati qishloq xo'jaligi kooperativida (shirkat xo'jaligida) ichki xo'jalik ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etishning ustun shaklidir.

Qishloq xo'jaligi kooperativini (shirkat xo'jaligini) qayta tashkil etish qonun hujjatlarida va kooperativ (shirkat) ustavida belgilangan tartibda qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish va o'zgartirish shaklida amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi):

umumiy majlis qaroriga binoan;

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda sudning qaroriga binoan tugatiladi.

Qishloq xo'jaligi kooperativini (shirkat xo'jaligini) tugatish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligi kooperativining (shirkat xo'jaligining) kreditorlar da'volari qanoatlantirilganidan keyin qolgan mol-mulki qiymati uning a'zolari o'rtasida taqsimlanadi.

6.11. Matlubot kooperativi – yuridik shaxs sifatida

Ishtirokchilarning moddiy (mulkiy) ehtiyojlarini qondirish maqsadida fuqarolarning a'ziligiga asoslangan ixtiyoriy birlashmasi matlubot kooperativi hisoblanadi va birlashuv uning a'zolari tomonidan o'z mulkiy (pay) badallarini qo'shish yo'li bilan amalga oshiriladi (FK, 73-modda).

Matlubot kooperativi ustavida quyidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak: kooperativ a'zolari qo'shadigan pay badallarining miqdori, kooperativ a'zolari pay badallarining tarkibi va ularning qo'shish tartibi, badalni qo'shish majburiyatini buzganlik uchun javobgarlik, kooperativni boshqarish organlarining tarkibi va vakolatlari, ular tomonidan qarorlar qabul qilish tartibi, shu jumladan, qarorlar bir ovozdan yoki ovozning ko'pchiligi bilan qabul qilinadigan masalalar va shuningdek, kooperativ ko'rgan zararlarni kooperativ a'zolari tomonidan to'lash tartibi to'g'risidagi masalalar ko'rsatiladi¹.

¹ Туребеков Т. К вопросам становления и развития законодательства о некоммерческих организациях и гражданско - правового статуса отдельных их видов //Хозяйство и право. 2004. №4. –Б. 84.

Matlubot kooperativining nomida uning faoliyatini asosiy maqsadi ko'rsatilishi, shuningdek "kooperativ" so'zi yoki "matlubot jamiyati" degan so'zlar bo'lishi kerak.

Matlubot kooperativining a'zolari uning majburiyatlari bo'yicha har bir kooperativ a'zosi to'laydigan qo'shimcha badalning to'lanmagan qismi doirasida subsidiar javobgar bo'ladilar. Bu holda kooperativ a'zolari solidar javob beradilar (FK, 73-modda, 5-band).

Matlubot kooperativining tijorat faoliyatiga nisbatan Fuqarolik kodeksining tijoratchi tashkilotlar to'g'risidagi qoidalari qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Matlubot kooperatsiyasi xalqaro kooperativ alyansida va boshqa xalqaro tashkilotlarda qatnashishi mumkin.

6.12. Jamoat birlashmalari – yuridik shaxs sifatida

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va boshqa qonunlarida belgilangan huquqlari, erkinliklarini va siyosat, iqtisod, ijtimoiy rivojlanish, fan-madaniyat, ekologiya va hayotning boshqa sohalaridagi qonuniy manfaatlarini birgalikda ro'yobga chiqarish uchun birlashgan fuqarolarning xohish-irodalarini erkin bildirishi natijasida vujudga keladigan ixtiyoriy tuzilma jamoat birlashmasidir. Siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, yoshlar va bolalar tashkilotlari, faxriy va nogironlar uyushmalari, ilmiy-texnikaviy, madaniy-ma'rifiy va boshqa ko'ngilli jamiyatlar, ijodiy uyushmalar, yurtdoshlar birlashmalari, fondlar, assotsiatsiyalar va fuqarolarning boshqa birlashmalari jamoat birlashmasi tashkiliy-huquqiy shaklida tuziladi.

FKning 74-moddasiga asosan ma'naviy yoki o'zga nomoddiy ehtiyojlarni qanoatlantirish uchun o'z manfaatlarining mushtarakligi asosida qonunda belgilangan tartibda birlashgan fuqarolarning ixtiyoriy birlashmalari jamoat birlashmalari hisoblanadi.

Jamoat birlashmalarining huquqiy maqomi FK, O'zbekiston Respublikasining "Jamoat birlashmalari to'g'risida"¹, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"² "Siyosiy partiyalar to'g'risida"³, "Kasaba uyushmalari, ularning huquqlari va faoliyatining kafolatlari to'g'risida"⁴ va boshqa bir qator qonun hujjatlarida belgilangan.

Siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, yoshlar va bolalar tashkilotlari, veteranlar va nogironlar

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991. 4-сон., 76-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1999. 5-сон. 115-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 2-сон., 36-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. 9-сон. 344-модда.

tashkilotlari, ilmiy-texnikaviy, madaniy-ma'rifiy, fizkultura-sport va boshqa ko'ngilli jamiyatlar, ijodiy uyushmalar, yurtdoshlar uyushmalari, assotsiatsiyalar va fuqarolarning boshqa birlashmalari jamoat birlashmalari deb e'tirof etiladi.

Jamoat birlashmalari fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy, huquqlar xamda erkinliklarni ro'yobga chiqarish va himoya qilish; fuqarolarning faolligi va tashabbuskorligini, davlat va jamiyat ishlarini boshqarishda ularning ishtirok etishini rivojlantirish; qasb-kor va havaskorlik qiziqishlarini qondirish; ilmiy, texnikaviy va badiiy ijodkorlikni rivojlantirish; aholining sihat-salomatligini saqlash, xayriya faoliyatida qatnashish; madaniy-ma'rifiy, fizkultura-sog'lomlashtirish va sport ishlarini o'tkazish; tabiatni, tarix va madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish; vatanparvarlik va insonparvarlik tarbiyasi; respublikalararo va xalqaro aloqalarni kengaytirish, xalqlar o'rtasida tinchlik va do'stlikni mustahkamlash; qonunda taqiqlanmagan boshqa faoliyatni amalga oshirish maqsadida tuziladi.

Faoliyati jamiyatning axloqiy negizlarini, umumbashariy insonparvarlik qadriyatlarini buzishga qaratilgan, shuningdek konstitutsion tuzumni g'ayriqonuniy yo'l bilan o'zgartirish yoki O'zbekiston Respublikasi hududining birligini buzish, urushni, zo'ravonlikni va shafqatsizlikni, jamiyatni parchalashga olib boradigan ijtimoiy, shu jumladan sinfiy shuningdek irqiy, milliy va diniy adovatni avj oldirish, qonun bilan taqiqlangan boshqa xatti-harakatlar qilish maqsadini ko'zlaydigan jamoat birlashmalarining tuzilishiga yo'l qo'yilmaydi. Harbiylashtirilgan jamoat birlashmalari va qurolli tuzilmalar, shuningdek diniy xarakterga ega partiyalar, ularning filiallari va boshqa struktura bo'laklari tashkil etish taqiqlanadi.

Jamoat birlashmalari va ularning idoralari tomonidan qonuniy va demokratik yo'l bilan shakllantirilgan hokimiyat va boshqaruv idoralari xamda hokimiyat vakolatlariga ega bo'lganlarga nisbatan g'ayridemokratik tarzda quch ishlatib tazyiq o'tkazish taqiqlanadi. Qonuniy ravishda amal qilib turgan hokimiyat va boshqaruv idoralari xamda mansabdor shaxslarga demokratik usulda hal etish bahonasi bilan tazyiq o'tkazishga bo'lgan xar qanday urinishga Qonun bilan barham beriladi.

Aholining salomatligi va axloqiga, fuqarolarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlariga tajovuz qiladigan jamoat birlashmalarini tuzish va ularning faoliyati qonunga muvofiq ta'qib qilinadi.

Jamoat birlashmalari o'z a'zolari (qatnashchilari)ning ixtiyoriyligi, teng huquqliligi, o'zini o'zi boshqarish, qonuniylik va oshkoralik asosida tuziladi va harakat qiladi.

Jamoat birlashmasi kamida o'n nafar fuqaroning tashabbusi bilan tuziladi. Jamoat birlashmasini tuzish tashabbuskorlari ta'sis s'ezdini (konferentsiyasini) yoki umumiy yig'ilishini chaqiradilar, unda ustav (nizom, o'zga asosiy hujjat) qabul qilinadi va rahbar idoralar tuziladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolari jamoat birlashmasi a'zolari (qatnashchilari) bo'ladilar. Siyosiy partiyalardan tashqari jamoat birlashmalarining ustavida chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning birlashmaga a'zo bo'lishlari ko'zda tutilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining o'n sakkiz yoshga to'lgan fuqarolari respublika siyosiy partiyalarining a'zolari bo'lishlari mumkin. Bir siyosiy partiyaning a'zosi ayni vaqtda boshqa siyosiy partiyaning a'zosi bo'la olmaydi. Siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalaridan tashqari jamoat birlashmalarining faoliyatida ularning ustavlarida ko'zda tutilgan xollarda jamoa a'zolari: korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning mehnat jamoatlari, fuqarolarning birlashmalari ishtirok etishlari mumkin.

Jamoat birlashmasining ta'sis xujjati ustavdir.

O'zbekiston Respublikasida amal qiluvchi xalqaro, jamoat tashkilotlarining respublika, viloyatlararo birlashmalarining ustavleri O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olinadi.

Jamoat birlashmalarining faoliyati ularni qayta tashkil etish (qo'shilish, birlashish, ajralish) yoki tugatish yo'li bilan to'xtatilishi mumkin.

Jamoat birlashmalari ularning s'ezdlari (konferentsiyalari) yoki umumiy yig'ilishlari qarori bilan qaytadan tashkil etiladi. Jamoat birlashmalarini qayta tashkil etgandan so'ng yangidan tuzilgan jamoat birlashmasining ustavi belgilangan tartibda ro'yxatga olinadi.

Siyosiy partiyalar davlat hokimiyati organlarini shakllantirishda jamiyat muayyan qismining siyosiy irodasini ro'yobga chiqarishga intiladi xamda o'z vakillari orqali davlat va jamoat ishlarini idora etishda qatnashadi. Siyosiy partiyalar deputatlikka nomzodlar ko'rsatish, saylovoldi tashviqot ishlarini olib borish, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasida fraktsiyalar va Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi xamda mahalliy davlat hokimiyati vakillik organlarida partiya guruhlari tuzish huquqiga egadir.

Ommaviy jamoat harakatlari siyosiy yoki o'zga maqsadlarni ko'zlaydilar xamda ularning ro'yxatga olingan a'zolari bo'lmaydi. Harbiy

xizmatchilar va huquqni muhofaza qilish idoralarida lavozimni egallab turgan shaxslar o'z xizmat faoliyatida qonun talablariga amal qiladilar va siyosiy partiyalar xamda siyosiy maqsadlarni ko'zlovchi ommaviy jamoat harakatlarining qarorlari bilan bog'liq bo'lmaydilar.

Kasaba uyushmalari davlat idoralari, xo'jalik tashkilotlari, kooperativ va o'zga jamoat birlashmalari bilan o'zaro munosabatlarda kasaba uyushmalari to'g'risidagi amaldagi qonunlarga muvofiq kasaba uyushmasi a'zolarining ishlab chiqarish, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohadagi manfaatlarini ko'zlab ish olib boradi va ularni himoya qiladi.

Siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalarining faqat yakka tartibda ro'yxatga olinadigan a'zolari bo'ladi.

Jamoat birlashmalari qonunlarda belgilab qo'yiladigan tartibda ishlab chiqarish va boshqa tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadilar xamda faqat ustavdagi vazifalarni bajarish maqsadida huquqiy shaxs maqomiga ega bo'lgan korxonalar va xo'jalik hisobidagi tashkilotlarni barpo etadilar.

Jamoat birlashmalarining ishlab chiqarish va boshqa tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar ana shu birlashmalar a'zolari (qatnashchilari) o'rtasida qayta taqsimlanmaydi va undan faqat ustav vazifalarini bajarish uchun foydalaniladi; jamoat birlashmalari o'z mablag'laridan hatto o'z ustavida ko'rsatilmagan bo'lsa xam, xayriya maqsadlari yo'lida foydalanishlariga yo'l qo'yiladi. Jamoat birlashmalari tuzadigan korxonalar va tashkilotlar qonunda belgilab qo'yilgan tartibda va miqdorda byudjetga pul o'tkazadilar.

Jamoat birlashmalari, ularning tashkilotlari binolar, inshootlar, uy-joy fondi, uskunarlar, asboblari, madaniy-ma'rifiy va sog'lomlashtirish maqsadlari uchun mo'ljallangan mulklarga, pul mablag'iga, aktsiyalarga, boshqa qimmatbaho qog'ozlarga xamda ularning ustavlarida ko'zda tutilgan faoliyatni moddiy ta'minlash uchun zarur bo'lgan o'zga mol-mulkka, shuningdek intellektual mulk ob'ektlariga egalik qilishlari mumkin. Birlashmalarining ustavlarida ko'rsatilgan maqsadlarga muvofiq ularning mablag'i hisobidan barpo etilgan nashriyotlar, boshqa korxonalar, xayriya, muassasalari jamoat birlashmalarining mulki bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa – Qoraqalpog'iston Respublikasining xam qonun hujjatlarida davlat va jamoat xavfsizligi mulohazalari bilan yoki xalqaro shartnomalarga muvofiq jamoat birlashmalari mulki bo'la olmaydigan mol-mulk turlari belgilab qo'yilishi mumkin.

Jamoat birlashmalarining pul mablag'lari, agar ustavda ko'zda tutilgan bo'lsa, birlashmaga kirish va a'zolik badallarini to'lashdan;

ixtiyoriy ravishda o'tkazilgan pul va xayriyalardan; ustavga muvofiq o'tkazilgan lektsiyalar, ko'rgazmalar, sport tadbirlari xamda boshqa tadbirlar, lotereyalar tushumlaridan, ishlab chiqarish, xo'jalik va noshirlik faoliyatidan olinadigan daromadlardan; qonun bilan taqiqlanmagan boshqa tushumlardan tashkil topadi.

Siyosiy partiyalar va siyosiy maqsadlarni ko'zlovchi ommaviy harakatlarning chet davlatlardan, xalqaro tashkilotlar hamda chet davlatlarning yuridik shaxslari, ularning vakolatxonolari va filiallaridan, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalaridan, chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, diniy tashkilotlardan, nomi yashirilgan yoki faqat taxallusi ko'rsatilgan shaxslardan moliyaviy va o'zgacha moddiy yordam olishi man etiladi. Bunday yordam olingan taqdirda mazkur mablag'lar qaytarilishi, qaytarish imkoniyati bo'lmagan taqdirda esa, davlat daromadiga o'tkazilishi lozim.

Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq amalga oshiriladi.

6.13. Jamoat fondi – yuridik shaxs sifatida

Yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zoliqi bo'lmagan nodavlat notijorat tashkiloti jamoat fondi deb e'tirof etiladi. Dastlab jamoat fondlari FKning 75-moddasiga asosan "ijtimoiy fondlar" deb yuritilgan edi.

Bugungi kunda jamoat fondlarining huquqiy maqomi FK va 2003 yil 29 avgustdagi O'zbekiston Respublikasining "Jamoat fondlari to'g'risida"gi qonun¹ va boshqa qonun hujjatlari bilan belgilangan.

O'zbekiston Respublikasida respublika fondlari hamda mahalliy fondlar tashkil etiladi va faoliyat ko'rsatadi. Faoliyatini o'z ustaviga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududida yoki ikki yoxud undan ortiq viloyat (Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri) hududida amalga oshiradigan fondlar respublika fondlari jumlasiga kiradi. Faoliyatini o'z ustaviga muvofiq tuman(lar), shahar(lar), viloyat yoki Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida amalga oshiradigan fondlar mahalliy fondlar jumlasiga kiradi.

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 9-10, 141-модда

Fond muassislarning (muassisning) qaroriga binoan yoki vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilishi mumkin. Bir yoki bir nechta yuridik va (yoki) jismoniy shaxs fond muassislari (muassisi) bo'lishi mumkin. Fond muassislari (muassisi) fond ustavini tasdiqlaydi, fond vasiylik kengashi dastlabki tarkibining a'zolarini tayinlaydi hamda qonun hujjatlariga muvofiq o'zga vakolatlarni amalga oshiradi.

Fond vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilganida vasiyatnomada fondning maqsad va vazifalari, unga o'tkazilayotgan mol-mulk hajmi ko'rsatilgan hamda vasiyatnomani ijro etuvchi belgilangan bo'lishi kerak. Vasiyatnomani ijro etuvchi fond vasiylik kengashi dastlabki tarkibining a'zolarini, agar ular vasiyatnomada nomma-nom ko'rsatilgan bo'lmasa, tayinlaydi, shuningdek fondning tashkil etilishi bilan bog'liq boshqa harakatlarni bajaradi. Agar vasiyatnomani ijro etuvchi o'z zimmasiga yuklatilgan harakatlarni amalga oshirishdan bosh tortsa yoki ularni amalga oshirishga qodir bo'lmasa, qonun hujjatlariga muvofiq vasiyatnomani ijro etuvchi yangi shaxs tayinlanadi.

Fondning ta'xis hujjati ustavdir.

Muassislar (muassis) yoki vasiyat qiluvchi tomonidan fondga o'tkazilgan pul mablag'lari va boshqa mol-mulk fondning mulkidir. Binolar, inshootlar, turar joylar va boshqa imoratlar, asbob-uskunalar, inventar, pul mablag'lari, shu jumladan chet el valyutasidagi mablag'lar, qimmatli qog'ozlar va o'zga mol-mulk fondning mulki bo'lishi mumkin.

Fond muassislari (muassisi) yoki fond vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilganida vasiyatnomani ijro etuvchi fondning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi, fond esa muassislarning (muassisning) yoki vasiyatnomani ijro etuvchining majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Fondni tashkil etish uchun zarur dastlabki mablag'larning eng kam miqdori O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Fondning mol-mulki muassislar o'rtasida taqsimlanishi mumkin emas va undan faqat fond ustavida belgilangan maqsadlar hamda vazifalarni amalga oshirish uchun foydalaniladi. Fondning mol-mulkidan garov yoki majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning boshqa usuli sifatida foydalanilishi, shuningdek kreditlar berish uchun foydalanilishi mumkin emas.

Fondning mol-mulkini shakllantirish manbalari quyidagilar bo'lishi mumkin:

muassislar (muassis) tomonidan bir yo'la to'lanadigan (o'tkaziladigan) yoki muntazam kelib turadigan pul va boshqa tushumlar;

fond vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilgan taqdirda vasiyat qiluvchining fondga o'tkazilgan mol-mulki;

yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy xayriyalari;

yuridik va jismoniy shaxslar, davlat, chet el va xalqaro tashkilotlar, chet davlatlar ajratadigan grantlar;

fondning tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar (foyda);

qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar.

Fondning vasiylik kengashi fondning organi bo'lib, u fond faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi. Fond vasiylik kengashining tarkibi kamida uch kishidan iborat bo'lishi kerak. Vasiylik kengashi dastlabki tarkibining a'zolari muassislar (muassis) tomonidan yoki fond vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilgan bo'lsa, vasiyatnomada nazarda tutilgan tartibda tayinlanadi. Fondning vasiylik kengashini tuzish, vasiylik kengashi yig'ilishlarini chaqirish va vasiylik kengashining qarorlarini qabul qilish tartibi fond ustavida belgilanadi.

Fond boshqaruvi fondning ijroiya organidir. Fond boshqaruvining tarkibi fond vasiylik kengashi tomonidan shakllantiriladi. Fond boshqaruvining rahbari va a'zolari fond vasiylik kengashi va taftish komissiyasining a'zolari bo'lishi mumkin emas.

Fondning vasiylik kengashi qaroriga binoan fond qayta tashkil etilishi mumkin. Fondning qayta tashkil etilishiga faqat boshqa fond bilan qo'shib yuborilgan, boshqa fondni birlashtirib olgan yoki boshqa fondga birlashtirilgan hollarda yo'l qo'yiladi.

6.14. Xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkati – yuridik shaxs sifatida

Xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkati ko'p kvartirali bitta yoki yaqin, zich joylashgan, obodonlashtirish elementlari bo'lgan umumiy er uchastkasi bilan qamrab olingan bir nechta uydagi xususiy turar joylar mulkdorlarining birlashmasi hisoblangan notijorat yuridik shaxsdir. Mazkur notijorat yuridik shaxsning huquqiy maqomi FKda nazarda tutilmagan. U o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasining "Xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkatlari to'g'risida"gi 12 aprel 2006 yilgi Qonun¹ asosida olib boradi.

Xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkati xususiy turar joylar mulkdorlarining tashabbusi bilan, uy-joy fondini birgalikda boshqarish, uni saqlash, asrash va ta'mirlashni, ko'p kvartirali uydagi turar joylar

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 15-сон, 122-модда.

mulkdorlarining umumiy mol-mulkidan foydalanishni ta'minlash uchun tashkil etiladi va u o'z ustaviga muvofiq o'zini o'zi boshqarish asosida faoliyat ko'rsatadi. SHirkat o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli barcha mol-mulk bilan javob beradi va o'z a'zolarining majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. SHirkat a'zosi shirkatning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi.

SHirkatning ta'sis hujjati ustav hisoblanadi. Mazkur ustavning namunaviy shakli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 30 may 2006 yilgi 100-sonli Qarori bilan tasdiqlangan¹.

Uy-joy mulkdorlari – yuridik va jismoniy shaxslar shirkat a'zolari bo'ladi. Joy boshqa shaxsga berilgan taqdirda, uning mulkdori – shirkat a'zosi yangi mulkdorni o'zining shirkat a'zosi ekanligi hamda shirkat ustavida belgilangan huquq va majburiyatlarga egaligi, bu huquq va majburiyatlar yangi mulkdorga o'tishi haqida xabardor qilib qo'yishi shart. SHirkat tashkil etilgan uydan joy olgan shaxslar o'zlarida shu joyga nisbatan mulk huquqi vujudga kelgan paytdan e'tiboran shirkat a'zosi bo'ladi.

SHirkat a'zolarining umumiy yig'ilishi va shirkat boshqaruvi shirkatning boshqarish organlaridir. SHirkat a'zolarining umumiy yig'ilishi shirkatning oliy organidir. Boshqaruv shirkatning ijro etuvchi organi bo'lib, shirkat a'zolarining umumiy yig'ilishiga hisobdordir.

SHirkatning mol-mulki pul mablag'lari, binolar, inshootlar, uskunalar, asbob-anjomlar, transport vositalari hamda shirkat mablag'lari hisobiga va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa usullarda olingan o'zga mol-mulkdan, shuningdek shirkatning er uchastkasidagi ko'kalamzorlashtirish va obodonlashtirish elementlaridan iborat bo'ladi.

SHirkatning pul mablag'lari quyidagilardan tarkib topadi:

shirkat a'zolarining majburiy badallari;

shirkat a'zolarining ixtiyoriy badallari;

yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy hayriyalari;

tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar (foyda);

qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa daromadlar va tushumlar.

Alohida ko'p kvartirali uydagi joy mulkdorlari shirkat a'zolidan chiqqan taqdirda, bu ko'p kvartirali uyni kapital ta'mirlash uchun joy mulkdorlari tomonidan mablag'larni maqsadli jamg'arish hisobiga to'plangan shirkat pul mablag'larining bir qismi yangi tuzilayotgan shirkatga belgilangan tartibda o'tkazilishi kerak.

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 22-сон, 196-модда.

SHirkatlar o'z faoliyatini muvofiqlashtirib borish, tajriba almashish, umumiy manfaatlarini ifodalash va himoya qilish, shirkatlarning davlat hokimiyati organlari bilan o'zaro hamkorligini ta'minlash hamda faoliyatining boshqa umumiy masalalarini hal etish maqsadida uyushmalarga (ittifoqlarga) birlashishga haqlidir. Ko'p kvartirali uylarni boshqarish, ularga xizmat ko'rsatish va ularni ta'mirlash bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar ham shirkatlarning uyushmalariga (ittifoqlariga) kirishi mumkin.

SHirkatni qayta tashkil etish qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish va ajratib chiqarish shaklida amalga oshirilishi mumkin. SHirkatni qayta tashkil etish shirkat a'zolari umumiy yig'ilishining shirkat a'zolarining ellik foizidan ko'p ovozi bilan qabul qilgan qaroriga binoan amalga oshiriladi. Qayta tashkil etilayotgan shirkatning mol-mulkini ajratib yoki bo'lib berish shirkat a'zolarining shirkat mol-mulkini shakllantirishdagi ishtirokiga mutanosib tarzda amalga oshiriladi.

SHirkat qayta tashkil etilayotganda umumiy mol-mulka taalluqli texnik va boshqa hujjatlarni qabul qilib olish-topshirish amalga oshiriladi.

SHirkatni tugatish qonun hujjatlarida belgilangan hollarda va tartibda amalga oshiriladi.

SHirkat tugatilayotganda shirkatning kreditorlar talablari qanoatlantirilganidan keyin qolgan mol-mulki shirkat a'zolari o'rtasida shirkat a'zolarining shirkat mol-mulkini shakllantirishdagi ishtirokiga mutanosib tarzda taqsimlanadi.

6.15. Muassasalar – yuridik shaxs sifatida

Davlat muassasalari yuridik shaxs sifatida davlat byudjetida turadigan va mustaqil smetaga ega bo'ladigan davlat muassasalari ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan faoliyat, chunonchi, ma'muriy idora etish yoki ijtimoiy-ma'naviy ishlarni boshqarishni amalga oshiradi. Bular jumlasiga mustaqil smetaga, rahbarlarni kredit taqsimlash huquqiga ega muassasalar kiradi. YURidik shaxs hisoblangan davlat muassasalari o'z nizomlari doirasida o'zlari yuritayotgan vazifalarni amalga oshirib, turli fuqarolik bitimlari tuzadilar, o'zlariga biriktirilgan mulkdan operativ boshqarish huquqi asosida foydalanadilar. Davlat organlari o'z qarzlari uchun javobgar bo'ladi. Biroq mablag'i etmasa, belgilangan tartibda davlat ham uning uchun javobgar bo'lishi mumkin.

Hozirgi kunda jazoni ijro etish muassasalari, davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim, o'rta maxsus, kasb-xunar ta'limi, oliy ta'lim muassasalari, tibbiy va farmatsevtika muassasalari, teatr, tomosha va boshqa qator muassasalar faoliyat yuritmoqda.

6.16. Yuridik shaxslar birlashmalari – yuridik shaxs sifatida

Tijorat tashkilotlari a'zolikka asoslangan, o'zlarining tad-birkorlik faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek mushtarak mulkiy manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish maqsadida notijorat tashkilotlar hisoblanuvchi uyushmalar (ittifoqlar) va o'zga birlashmalariga birlashishlari mumkin. Bunday uyushmalar notijorat tashkilotlarining o'zaro birlashishidan ham tashkil etilishi mumkin. Uni tashkil etish maqsadida birlashgan tijoratchi va notijorat yuridik shaxslar uning ta'sischisi hisoblanadilar hamda a'zo deb yuritiladilar. Agar ishtirokchilarning qaroriga muvofiq uyushmaga (ittifoqqa) va o'zga birlashmaga tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish vazifasi yuklatilsa, bunday uyushma (ittifoq) va o'zga birlashma FKda nazarda tutilgan tartibda xo'jalik shirkati yoki jamiyatiga aylantirilishi kerak yoxud tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun xo'jalik jamiyatlari tuzishi yoki ularda ishtirok etishi mumkin.

Notijorat tashkilotlari o'z faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek mushtarak manfaatlarini ifoda etish hamda himoya qilish maqsadida uyushmalar (ittifoqlar) shaklida birlashmalar tuzishlari mumkin.

Ayrim mualliflar xolding, birlashma, assotsiatsiya, kontsern, konsortsium, kartel, karner, konglomerat, trest, franchayza, moliyaviy sanoat guruhi kabilar yuridik shaxs birlashmalari turlarini sanab o'tadilar¹. Lekin xolding va trestlar odatda AJ yoki MCHJ shaklida tashkil etiladilar.

H.Rahmonqulov uyushma va ittifoqlarni bir-biridan qisman farqlanishini, uyushmaning ifodalovchi asosiy belgi tarkibiy qismining bir xil bo'lishi, ittifoqniki esa har xil bo'lishi bilan belgilanishini, lekin qonunchilik amaliyotida ularni farqlashga alohida e'tibor berilmasligini ta'kidlaydi².

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 30 may 2006 yilgi № PQ-359 sonli Qaroriga asosan, YOg'-moy va oziq-ovqat sanoati

¹ Кашанина Т.В. Корпоративное (внутрифирменное) право. -М.: Норма, 2005. -69 с.

² Раҳмонқулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston, 2008. –153 б.

uyushmasi a'zolari yog'-moy, oziq-ovqat va ularga xizmat ko'rsatuvchi 106 ta korxonani tashkil etadi¹.

Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalar yuridik shaxs hisoblanadi.

Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalarning a'zolari o'z mustaqilliklarini va yuridik shaxs huquqlarini saqlab qoladilar. SHu sabab ko'pgina yuridik shaxslar huquqiy maqomini tartibga soluvchi maxsus qonunchilikda ularning birlashmalarga a'zo bo'lish huquqlari kafolatlangan. Masalan, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi qonunning 10-moddasi aynan mazkur huquqni nazarda tutadi.

Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalar o'z a'zolarining majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi.

Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalarning a'zolari ularning majburiyatlari bo'yicha uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalarning ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda va tartibda subsidiar javobgar bo'ladilar.

Yuridik shaxs uyushmalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 22 mart 153-sonli Qarori bilan tasdiqlangan Nizom asosida davlat ro'yxatidan o'tgandan so'ng yuridik shaxs maqomini qo'lga kiritadi².

Respublika ahamiyatiga ega bo'lgan yuridik shaxslar birlashmalari, shuningdek, Toshkent shahrida joylashgan yuridik shaxslar birlashmalari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida davlat ro'yxatidan o'tadilar. Respublika ahamiyatiga ega bo'lgan yuridik shaxslar birlashmasi deyilganda qatnashchilari ikki yoki undan ko'p ma'muriy-hududiy tuzilmalar (Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri, viloyatlar)da joylashgan birlashma tushuniladi. Qoraqalpog'iston Respublikasidagi, viloyatlardagi yuridik shaxslar birlashmalari tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligida, viloyat xokimliklari adliya boshqarmalarida ro'yxatdan o'tadilar.

Uyushma (ittifoq) va o'zga birlashmalarning nomi ularning asosiy faoliyatini ko'rsatishi, unga "uyushmasi", "ittifoqi" so'zlari yoki birlashma turini ko'rsatadigan boshqa so'z kiritilgan bo'lishi kerak.

Qonun hujjatlarida yuridik shaxslar birlashmalari huquqiy mavqeining xususiyatlari belgilanishi mumkin.

6.17. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari – yuridik shaxs sifatida

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 22-сон, 189-модда.

²Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1994, № 3, 18-модда.

O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida"gi qonuni¹ mazmunida ta'kidlanganidek, fuqarolarning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari bilan kafolatlanadigan, ularning o'z manfaatlaridan, rivojlanishning tarixiy xususiyatlaridan, shuningdek milliy va ma'naviy qadriyatlardan, mahalliy urf-odatlar va an'analardan kelib chiqqan holda mahalliy ahamiyatga molik masalalarni hal qilish borasidagi mustaqil faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaharchalar, qishloqlar va ovullar, shuningdek shaharlar, shaharchalar, qishloqlar va ovullardagi mahallalar fuqarolarining yig'inlari fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlaridir. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari mahalliy davlat hokimiyati organlari tizimiga kirmaydi va qonun bilan berilgan o'z vakolatlarini tegishli hududda amalga oshiradi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yuridik shaxs huquqlaridan foydalanadi, belgilangan namunadagi muhrga ega bo'ladi va mahalliy davlat hokimiyati organlarida hisobga olinishi kerak.

Fuqarolar yig'ini o'zi tasdiqlagan nizom asosida faoliyat yuritadi. Unda fuqarolar yig'inining nomi, fuqarolar yig'inining hududi, fuqarolar yig'ini va uning organlari vakolatlari, fuqarolar yig'inini chaqirish tartibi, fuqarolar yig'ini kengashini tuzish tartibi, fuqarolar yig'ini raisini (oqsoqolini) va uning maslahatchilarini, shuningdek fuqarolar yig'ini organlarining boshqa mansabdor shaxslarini saylash tartibi, fuqarolar yig'ini komissiyalarini tuzish tartibi, fuqarolar yig'ini raisining (oqsoqolining) va rais maslahatchilarining vakolatlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi faoliyatining moliyaviy asosi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organini qayta tashkil etish va uning faoliyatini tugatish tartibi kabi ma'lumotlar ko'rsatilishi lozim. Fuqarolar yig'ini to'g'risidagi nizomda qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa ma'lumotlar ham bo'lishi mumkin.

Fuqarolar yig'ini to'g'risidagi namunaviy nizom O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan qurilgan, olingan yoki qonunda belgilangan tartibda ularga berilgan jamoat, ijtimoiy-maishiy va boshqa maqsaddagi ob'ektlar, shuningdek transport vositalari, xo'jalik anjomlari va boshqa ko'char hamda ko'chmas mulk ularning mulki hisoblanadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 5, 110-модда.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari o'z mulki bo'lgan ob'ektlarni vaqtinchalik yoki doimiy foydalanish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga berishga, ijaraga topshirishga, belgilangan tartibda o'z tasarrufidan chiqarishga, shuningdek qonun hujjatlariga muvofiq ushbu mol-mulk bilan bog'liq boshqa bitimlar tuzishga haqlidir.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini qayta tashkil etish va ularning faoliyatini tugatish ma'muriy-hududiy birliklar, shuningdek mahalla qo'shilganda, bo'linganda, tugatilganda fuqarolar yig'inining qaroriga binoan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

6.18. Yuridik shaxslarning filiallari va vakolatxonalari

Yuridik va jismoniy shaxslar o'z vazifalarini amalga oshirish va aholiga yaqindan xizmat ko'rsatish maqsadlarida o'z filiallari (bo'limlari, idoralari, agentliklari)ni tashkil etishlari mumkin. Filial yuridik shaxsning u turgan erdan tashqarida joylashgan hamda uning barcha vazifalarini yoki vazifalarining bir qismini, shu jumladan, vakolatxona vazifalarini bajaradigan alohida bo'linmasidir (FK, 47-modda, 2-band).

Filial yuridik shaxsning tarkibiy qismi bo'lib, mustaqil yuridik shaxs hisoblanmaydi va muayyan bir joyda yuridik shaxsning vazifalarni boshqarishga xizmat ko'rsatish maqsadida tuziladi.

Filiallar o'zlariga berilgan vakolatlar doirasida ba'zi yuridik harakatlarni qilishlari mumkin. Ammo bunday harakatlar natijasida olingan majburiyatlar yuzasidan yuridik shaxs mulkiy javobgar bo'ladi.

“CHet el investitsiyalari to'g'risida”¹gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 7-moddasida ko'rsatilishicha, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar ushbu Qonun talablariga rioya etgan holda O'zbekiston Respublikasi hududida yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan sho'ba korxonalar, filiallar, shuningdek yuridik shaxs bo'lmagan vakolatxonalar va boshqa alohida bo'limlar ochishi mumkin.

Vakolatxona yuridik shaxsning u turgan erdan tashqarida joylashgan, yuridik shaxs manfaatlarini ifodalaydigan va ularni himoya qiladigan alohida bo'linmadir. Qonunda boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, vakolatxona va filiallar yuridik shaxs hisoblanmaydi. Ular o'zlarini tashkil etgan yuridik shaxs tomonidan mol-mulk bilan ta'minlanadilar hamda u tasdiqlagan nizomlar asosida ish olib boradilar. Vakolatxona va filiallarning rahbarlari yuridik shaxs tomonidan tayinlanadi hamda uning ishonchnomasi asosida ish olib boradi (FKning 47-moddasi).

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 5-6, 91-модда.

Vakolatxona va filiallar ularni tashkil etgan yuridik shaxsning ta'ris hujjatlarida ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

6.19. Yuridik shaxslarning tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlariga bo'lgan huquq

O'zbekiston Respublikasida tovarlar ishlab chiqaradigan, xizmatlar ko'rsatadigan va xo'jalik-tijorat faoliyati bilan shug'ullanadigan hamda fuqarolik muomalasida qatnashadigan har bir yuridik shaxs o'zigagina xos tovar belgisi va xizmat ko'rsatish belgisiga ega bo'ladi. Bu belgilar bir yuridik shaxsning tovarlari va xizmatlarini o'zga yuridik shaxslarning turdosh tovarlari va xizmatlaridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilardir.

Tovar belgisi sifatida so'zlar, tasvirlar, qabariq va boshqa belgilar yoki ularning jamlama ifodasi ro'yxatdan o'tkaziladi.

Tovar belgisini ro'yxatdan o'tkazish to'g'risidagi talabnoma yuridik yoki jismoniy shaxslar tomonidan shaxsan yoki patent idorasida ro'yxatga olingan patent vakili orqali berilishi mumkin. Tovar belgisining ustuvorligi tovar belgisini ro'yxatdan o'tkazish uchun Patent idorasiga talabnoma berilgan sanaga qarab belgilanadi.

Quyidagilar tovar belgilari sifatida ro'yxatdan o'tkazilmaydi:

1) davlat gerblari, bayroqlari va davlat mukofotlarining tasviri tushirilgan belgilar;

2) davlatlarning rasmiy nomlari, xalqaro yoki hukumatlararo tashkilotlarning qisqartirilgan yoki to'liq nomlari;

3) rasmiy nazorat, kafolat tamg'alari va namuna yo'sinidagi tamg'alar, muhrlar;

4) davlat xizmatlarining O'zbekiston Respublikasida qo'llaniladigan ajratish va farqlash belgilari tasvirlari;

5) farqlash xususiyatiga ega bo'lmagan belgilar;

6) muayyan turdagi tovarlarning belgisi sifatida umum foydalanishda bo'lgan belgilar;

7) umume'tirof etilgan ramzlar va atamalar hisoblangan belgilar;

8) tovarlarni, shu jumladan ularning turi, sifati, soni, xususiyati, qanday maqsadga mo'ljallanganligi va qiymatini, shuningdek ularning ishlab chiqariladigan yoki o'tkaziladigan joyi va vaqtini tavsiflash uchun foydalaniladigan belgilar;

9) tovar yoki uning tayyorlovchisi xususidagi yolg'on yoki iste'molchini chalg'itishi mumkin bo'lgan belgilar;

10) tovar kelib chiqqan haqiqiy joyni rasman ko'rsatuvchi, lekin tovar boshqa hududda chiqarilayotganligi haqida yanglish tasavvur beruvchi belgilar;

11) ma'danli suvlar, vino yoki kuchli spirtli ichimliklarning asliyatini aks ettiruvchi jo'g'rofiy nomlar bo'lgan yoki shunday nomlarni ifodalovchi belgilar, mazkur joyda chiqarilmagan tovarlarni belgilash uchun ishlatilgan belgilar, shuningdek basharti ular tarjima qilinib yoki "ko'rinishdagi", "turdagi", "usuldagi" va boshqa shunga o'xshash so'zlar bilan qo'shilgan holda qo'llanilsa;

12) jamiyat manfaatlariga, odamiylik va axloq qoidalariga zid bo'lgan belgilar;

13) ilgari O'zbekiston Respublikasida boshqa shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazilgan yoki ro'yxatdan o'tkazish so'rab talabnoma berilgan, shuningdek O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq ro'yxatdan o'tkazilmay ham muhofaza qilinadigan yoki shu turdagi tovarlarga nisbatan ancha ilgariroq ustuvorlikka ega bo'lgan tovar belgilari bilan adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga aynan o'xshash bo'lgan belgilar;

14) har qanday tovarlarga nisbatan boshqa shaxslarning belgilangan tartibda hammaga ma'lum deb e'tirof etilgan tovar belgilari bilan adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga aynan o'xshash bo'lgan belgilar;

15) Qonunga muvofiq muhofaza qilinadigan tovar kelib chiqqan joy nomi bo'lgan belgilar bilan adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga aynan o'xshash bo'lgan belgilar, bu belgilar har qanday tovarlarga nisbatan shunday nomdan foydalanish huquqiga ega bo'lgan shaxs nomiga ro'yxatdan o'tkazilayotgan tovar belgisiga muhofaza qilinmaydigan qism sifatida kiritilgan hollar bundan mustasno;

16) belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan sertifikatlash belgilari bilan adashtirib yuborish darajasida bir xil yoki ularga aynan o'xshash bo'lgan belgilar;

17) o'zga shaxslarga tegishli va O'zbekiston Respublikasi hududida taniqli bo'lgan firma nomlarini (yoki ularning bir qismini), agar bu nomga bo'lgan huquq bir turdagi tovarlarni belgilash uchun tovar belgisiga doir talabnoma kelib tushgan sanadan avvalroq olingan bo'lsa, takrorlovchi belgilar;

18) sanoat namunalarini, agar ularga bo'lgan huquq O'zbekiston Respublikasida o'zga shaxslarga tegishli bo'lsa, takrorlovchi belgilar;

19) O'zbekiston Respublikasida mashhur bo'lgan ilmiy asarlar, adabiyot va san'at asarlarining nomlarini, ularning qahramonlarini yoki iboralarini, san'at asarlarini yoki ulardan ko'rinishlarni mualliflik huquqiga ega bo'lgan shaxs yoki uning huquqiy vorislari (merosxo'rlari) roziligini olmagan tarzda takrorlovchi belgilar;

20) atoqli shaxslarning familiyalari, ismlari, taxalluslarini va ulardan yasalgan so'zlarni, bunday shaxslarning portretlarini hamda dastxatlarini, basharti bular O'zbekiston Respublikasining tarixiy va madaniy boyligi bo'lsa, ana shu atoqli shaxslar, ularning merosxo'rlari yoki davlat organi roziligini olmagan tarzda takrorlovchi belgilar.

Tovar belgisining egasi ushbu belgidan foydalanishda va uni tasarruf etishda, shu jumladan, undan o'zga shaxslar foydalanishiga ruxsat berish yoki taqiqlab qo'yishda mutlaq huquqqa egadir.

Tovar belgisidan qonunga zid ravishda foydalangan yuridik va jismoniy shaxslar O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq javobgar bo'ladilar. O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari tovar belgilarini boshqa davlatlarda ro'yxatdan o'tkazish yoki xalqaro miqyosda ro'yxatdan o'tkazish huquqiga ega.

CHet el yuridik shaxslari xalqaro shartnomalarga yoki o'zaro hamkorlik asosida tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonunida nazarda tutilgan huquqlardan O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari bilan babbaravar foydalanadilar. Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida O'zbekiston Respublikasi tovar belgilari va xizmat ko'rsatish belgilari to'g'risidagi qonundan farq qiluvchi o'zgacha qoidalar belgilangan bo'lsa, u holda xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Har bir mamlakat, mintaqa, ma'lum bir hudud o'z iqlimi, havosi, tuproq tarkibi, o'simlik va hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy sharoitlari bilan o'ziga xosdir. Ba'zan bu o'ziga xoslik o'sha hudud doirasida ishlab chiqariladigan tovarlar, bajariladigan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatning o'ziga xos alohida sifat belgilariga ega bo'lishini ta'minlaydi. Boshqa joydagi aynan o'shanday ishlab chiqilgan tovarlar, bajariladigan ishlar yoki ko'rsatiladigan xizmatlar o'shanday sifatga, belgilarga ega bo'lmaydi. Binobarin, ma'lum geografik hududning tabiiy sharoitlari yoki boshqa omillar (asosan o'sha joyda yashovchilarning kasb malakasi, mahorati) bilan uzviy bog'liq ravishda tayyorlangan tovarlar boshqa joyda tayyorlangan aynan shunday tovarlarga nisbatan xaridorgir, yuqori sifatli, alohida xususiyatli, raqobatbardoshli hisoblanadi. Bozorda ushbu tovar tayyorlangan joyning nomi tovarning ma'lum sifati, xususiyatga ega

ekanligi haqida o'ziga xos sertifikat hisoblanadi. Masalan, "Borjomi", "Essentuki", "Toshkent" suvlari, Uchqora mayizi, Urgut tamakisi, YAngiqo'rg'on anjiri, Quva anori va h.k. Ba'zan tovar tayyorlangan joyning tabiiy shart-sharoitlari emas, balki o'sha joyda yashovchi aholining ma'lum bir kasb-xunarga, mahsulot tayyorlashga bo'lgan alohida mahorati, malakasi ushbu tovarning sifatini belgilashda alohida muhim omil bo'lishi ham mumkin. Masalan: CHust pichog'i, Samarqand noni, Xiva gilami va h.k.

Tovar chiqarilgan (tayyorlangan) joy nomi sifatida mamlakat nomi ishlatilishi (Braziliya kofesi, Eron gilami, Gruziya choyi), aholi punkti yoki mintaqaviy hudud nomi (Toshkent suvi, CHust pichog'i) umuman, qandaydir geografik ob'ekt nomi (masalan, Tyan-SHan suvi) qo'llanilishi mumkin. Bunday maqsadlarda o'sha geografik ob'ekt tarixiy nomi ishlatilishi mumkin (SHampan sharobi, Kogor sharobi va h.k.) Bunda eng asosiysi o'sha joyda ishlab chiqarilgan tovarning yuqori sifati, alohida belgilarga ega ekanligi va xuddi shu holat tovarlar bozorida, xaridorlar orasida ma'lum ahamiyatga ega ekanligidir¹.

Tovarlarni kelib chiqish mamlakatlarni aniqlash qoidalari 1988 yil 8 aprelda Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatga olingan².

Tovar kelib chiqish joy nomi O'zbekiston Respublikasi Patent idorasi ro'yxatidan o'tkazdiriladi. Bunda asos bo'lib FK 1108-moddasining ikkinchi qismida belgilangan talablarga ishlab chiqariladigan tovarning javob berishi va ayni o'shanday tovar ishlab chiqaruvchining o'sha hudud doirasida faoliyat yuritishi hisoblanadi (Masalan, Surxondaryoda faoliyat yuritayotgan hunarmand o'z mahsulotini CHust pichog'i deb bozorda sotishi maqsadga muvofiq emas). Tovar chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqi guvohnomasi 10 yil muddatga beriladi, bu muddat tugagach uzaytirilishi mumkin.

Dunyoning deyarli barcha davlatlarida tovarlarni chiqarilgan joylar nomlaridan g'ayriqonuniy foydalanish, bu joylar nomlari haqida noto'g'ri yoki yolg'on ma'lumot berish g'irrom raqobatning ko'rinishlaridan hisoblanadi va tegishli javobgarlik choralari (zararlarni to'latish, hududiga olib kelishni taqiqlash, arest solish, tovarlarni yo'q qilib tashlash va h.k.) qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi 1996 yil 27 dekabrda qabul qilingan qonunining 8-moddasiga asosan yuridik shaxsning intellektual faoliyati natijalarida va ularga tenglashtirilgan

¹ Окюлов О. Интеллектуал мулк ҳукуқи мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2003. - 93 б.

² Правила определения страны происхождения товаров. //Оптовик. №3 (30.07.98) –С. 65-66.

individuallashtirish vositalaridan qonunsiz foydalanib tovar sotish, tovarning xususiyati, uni tayyorlash usuli va joyi xususida iste'molchini chalg'itish insofsiz raqobat hisoblanadi va taqiqlanadi.

6-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. YUridik shaxsga tushuncha bering?
2. YUridik shaxsning qanday belgilari mavjud?
3. YUridik shaxsning huquq va muomala layoqati haqida nimalarni bilasiz?
4. YUridik shaxslarning maxsus va universal huquq layoqati tushunchalarining mazmunini ochib bering?
5. YUridik shaxslarning ta'sis hujjatlariga tavsif bering?
6. YUridik shaxslar qanday boshqariladi?
7. YUridik shaxslar qanday usullarda vujudga kelishi mumkin?
8. YUridik shaxslar faoliyatining bekor bo'lishi qanday asoslarda amalga oshiriladi? Qayta tashkil etish va tugatish o'rtasida qanday farq mavjud?
9. YUridik shaxslarning qanday turlarini bilasiz?
10. Xususiy korxonalarining o'ziga xos xususiyatlari qanday?
11. Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlariga tushuncha bering?
12. Qanday davlat korxonalarini bilasiz, u haqda tushuncha bering?
13. Notijorat tashkilotlariga qanday tashkilotlar kiradi?
14. Jamoat birlashmalari deganda nimani tushunasiz? Uning qanday turlarini bilasiz?
15. YUridik shaxslarning filiallari va vakolatxonalarini qanday huquqiy maqomga ega?

Ettinchi bob

DAVLAT – FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLAR SUB'EKTI SIFATIDA

***Bobning maqsadi:** Davlat jamiyat hayotining barcha sohalarida eng muhim ahamiyatga ega “sub’ekt” hisoblanadi. Davlatning ushbu maqomi iqtisodiy munosabatlarda yaqqol ajralib turadi. Zero, iqtisodiy munosabatlarning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishida davlat ishtiroki bevosita xalq manfaatlarini amalga oshirishga qaratilgan bo’ladi. Bunda esa, davlat ana shu manfaatlarning himoyachisi sifatida ularni to’g’ri va maqbul amalga oshirilishini ta’milab beradi. Iqtisodiy sohada davlatning xalq manfaatlarini ifoda etishi bilan bog’liq munosabatlar asosan fuqarolik huquqi bilan tartibga solanishini nazarda tutib, hozirgi sharoitda davlatning fuqarolik huquqiy maqomini aniqlash, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat ishtirokining o’ziga xos xususiyatlarini belgilash, xalq manfaatlarini ifoda etishning iqtisodiy va huquqiy asosi hisoblangan davlat mulkini himoya qilish va uni amalga oshirishning samarali usul va vositalarning vujudga keltirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Muallif mazkur darslikni yozishda ilgari chop etilgan darsliklar an’anasidan bir oz chetga chiqib, davlatning fuqarolik-huquqiy sub’ektililigini yangicha yo’nalishda ochib berishga harakat qildi va o’quvchining bu xususdagi bilimlarini yanada kengaytirishga xizmat qiluvchi eng so’ngi nazariy va amaliy tushunchalar bilan boyitdi.*

Ushbu bobda davlat fuqarolik huquqining alohida sub’ekti sifatidagi tushunchasi va xususiyatlari, uning fuqarolik huquq layoqati, O’zbekiston Respublikasi mamlakatning ichki va tashqi oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning sub’ekti ishtiroki masalalari hamda davlatning uning o’ziga xos jihatlari ochib beriladi.

7.1. Davlat fuqarolik huquqining alohida sub’ekti sifatidagi tushunchasi va xususiyatlari

O’zbekiston Respublikasining mustaqil davlat deb e’lon qilinishi, uning xalqaro huquq sub’ekti, mustaqil suveren davlat sifatida tan olinishi O’zbekistonning o’z boyligini o’zi mustaqil tasarruf qilish imkoniyatini berdi. Endilikda bozor iqtisodiyoti sharoitiga o’tayotgan O’zbekiston Respublikasi iqtisodiy aloqalarning turlari va shakllarini mustaqil belgilash

imkoniyatiga ega bo'ldi. Darvoqe, O'zbekiston mustaqilligining moddiy asosi ham uning mol-mulkiidir¹.

Bozor munosabatlari sharoitida davlatning iqtisodiy munosabatlardagi o'zni va fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi maqomi tubdan o'zgardi. Endilikda davlat fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari kabi huquqiy munosabatlarda teng asoslarda ishtirok eta boshladi. Iqtisoddagi davlatning gegemonligiga chek qo'yildi. Bu esa davlat ishtiroki munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini butunlay yangilanishiga olib keldi.

Ta'kidlash lozimki, davlat jamiyat hayotining barcha sohalarida eng muhim ahamiyatga ega "sub'ekt" hisoblanadi. Davlatning ushbu maqomi iqtisodiy munosabatlarda yaqqol ajralib turadi. Zero, iqtisodiy munosabatlarning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishida davlat ishtiroki bevosita xalq manfaatlarini amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi. Bunda esa, davlat ana shu manfaatlarining himoyachisi sifatida ularni to'g'ri va maqbul amalga oshirilishini ta'milab beradi.

Davlatning mazkur funktsiyasi jamiyat uchun eng muhim va asosiy vazifa bo'lib, davlatning tashkil topishi, mavjudligi va amal qilishi ham aynan xalq manfaatlarini va ularning himoyasi uchun zarurdir. Ushbu holat O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 7-moddasida quyidagicha ifodalanadi:

- xalq davlat hokimiyatining birdan bir manbaidir. O'zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda hokimiyat sohibi sifatidagi davlat ishtirokining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu davlatning o'zi bevosita ishtirok etadigan munosabat doirasini o'zi belgilashidir. Demak, davlat o'zining qaysi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishini o'zi belgilab oladi. Zarur paytda esa, davlat o'z qarorlari bilan o'z ishtirokini ta'minlaydi. Masalan, davlat, xalq va jamiyat manfaatlarini ko'zlab g'alla ekinlari faqat davlatga sotilishini belgilab qo'yishi mumkin.

Ayniqsa, bu holat bozor munosabatlariga o'tish davridagi davlatning o'z funktsiyalarini amalga oshirishda, iqtisodiy munosabatlarni xalq manfaatlarini amalga oshirishga yo'naltirishda ahamiyatli hisoblanadi.

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Давлат Мустақиллиги Асослари тўғрисида"ги Конституциявий қонуни 7-моддаси// Ўзбекистон ССЖнинг Олий Кенгаши Ахборотномаси 1991. 11-сон, 246-модда

SHuning uchun ham o'tish davrida davlatga insbatan bunday vakolatning belgilanishi huquqiy jihatdan asoslidir¹.

Ma'lumki, davlatning siyosiy tashkilot sifatidagi asosiy ijtimoiy vazifasi jamiyatdagi mavjud sub'ektlarning, ya'ni turli guruhlar, millatlar va elatlar, kishilar o'rtasidagi jipslikni ta'minlashdan iborat. SHu ma'noda barcha huquqiy demokratik davlatlarda bo'lgani singari O'zbekiston Respublikasida ham O'zbekiston, uning xalqi nomidan faqat u saylagan Oliy Majlis va Prezidentgina ish olib borishi mumkin (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaning 10-modda).

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida aytilganidek, O'zbekiston – suveren demokratik respublika degan nom bilan mustaqil davlat bo'lib, o'zining milliy davlat va ma'muriy-hududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilaydi, ichki va tashqi siyosatni amalga oshiradi (1, 2-moddalar).

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki uning suverenitet sohibi ekanligidan kelib chiqadi.

Davlat suverenitet sohibi sifatida yagona va bo'linmasdir. SHunga binoan davlat fuqarolik-huquqiy munosabatda yakka va yagona sub'ekt (fuqarolar va yuridik shaxslar kabi ko'p va turli xil emas) deb qaraladi. Zero, davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlarning sub'ekti sifatida boshqa sub'ektlar bilan o'zaro huquqiy aloqalarga kirishar ekan, bunda u o'ziga tegishli bo'lgan imtiyozlar: hokimiyat vakolati, hukmronlik va boshqarish faoliyati, ustunlik maqomidan voz kechishiga to'g'ri keladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat suverenitet sohibi sifatida yagona va bo'linmas sub'ekt hisoblanadi. Binobarin, bitta alohida olingan hududda ikkita suverenitet sohibi bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

SHu bilan birga, davlat o'zi tomonidan tashkil etilgan korporatsiyalar, ijtimoiy kompaniyalar, moliyaviy korporatsiyalar, davlat kompaniyalari va maxsus banklar orqali iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatadi².

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari bilan teng huquqli ishtirokchi hisoblanadi.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti O'zbekistonda davlat suverenitetining iqtisodiy asosi bo'lib, uni quyidagi jihatlar xarakterlab turadi:

¹ Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореферати. –Тошкент, 2008. -13 б.

² Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга первая /Под ред. Р.О.Халфиной. –М.: Прогресс. 1983. -7 б.

-yuridik va jismoniy shaxslarning hamda davlatning tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun qonuniy kafolatlarning yaratilganligi, erkin bozor kon'yukturasiining rag'batlantirilganligi;

-mulkchilik va xo'jalik yuritishning barcha shakllarini huquqiy tengligi;

-iqtisodiy (mulkiy) va noiqtisodiy (nomulkiy-shaxsiy) munosabatlar sub'ektlarining yuridik tengligi va ular faoliyatining erkinligi;

-tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag'larning butun mamlakat hududi bo'ylab erkin harakatda bo'lishining huquqiy ta'minlanganligi va shu kabilar.

Davlat – oliy hokimiyat, suverenitet sohibi bo'lganligi tufayli fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ekti sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Davlatning bozor munosabatlari sharoitida fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisi sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari o'tish davri bilan bog'liq hisoblanadi. Zero, bozor munosabatlariga o'tish davrida har bir mamlakat hayotidagi eng murakkab va mas'uliyatli davrdir. Bu davrda davlat fuqarolik-muomalasida ishtirok etayotgan o'zining bir qator hokimiyat vakolatlarini saqlab qolgan holda faoliyat yuritadi. Albatta, davlatning bozor munosabatlariga o'tishning dastlabki davrilarida bunday faoliyat yuritishi ko'p sonli va murakkab iqtisodiy qatlamli aholi manfaatlarini himoya qilishdan kelib chiqadi. Bunda davlat o'zining qo'lida mavjud bo'lgan mol-mulklarni bir qator shartlar asosida xususiylashtirish orqali xalqning barcha qatlamlari manfaatlarini himoya qiladi.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabat sifatidagi xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

1. *Davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlari sub'ekti sifatida fuqarolik huquqi sub'ektlari amal qiladigan qonunlarni o'zi belgilaydi.*

Hech qaysi boshqa fuqarolik huquqining sub'ekti boshqa sub'ektlar amal qiluvchi qonun qabul qilish vakolatiga ega emas. Qonun qabul qilish faqatgina davlat va uning organlari tomonidan amalga oshiriladi va ijro etilishi ta'minlanadi.

Bu erda "qonun" tushunchasi umumiy ma'noda ishlatilgan bo'lib, u qonun va qonun osti hujjatlarini ham qamrab oladi. Qonun va qonun osti hujjatlari vakolatli davlat organlari tomonidan qabul qilinadi va ular normativ xarakterga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonuni 2-moddasiga asosan belgilangan shaklda qabul

qilingan, umummajburiy davlat ko'rsatmalari sifatida qonun hujjatlari normalarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan rasmiy hujjat normativ-huquqiy hujjat deb hisoblanadi. Normativ huquqiy hujjatlar sifatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va Konstitutsiyaviy qonunlar, O'zbekiston Respublikasining qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning hujjatlari, Mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari, O'zbekiston Respublikasining Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari, mahalliy davlat hokimiyati organlari normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qiluvchi organlar yoki mansabdor shaxslar hisoblanadilar.

2. Davlat organlari fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asosi bo'ladigan hujjatlar chiqarishi mumkin (FK, 8-modda, 2-band).

Umumiy qoidaga ko'ra, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda har bir sub'ekt o'zining nomidan harakat qilishi lozim. Bu qoida fuqarolarga (fuqarolik muomala layoqati) ham, yuridik shaxslarga (yuridik shaxslarning huquqiy belgilaridan biri – bu fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o'z nomidan ishtirok etishi) ham taalluqlidir. Davlat ham fuqarolik muomalasida o'z nomidan qatnashadi. "Davlat" tushunchasi mavhum hisoblanganligi uchun ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan uning organlari ishtirok etishi zarur. Chunki keyinchalik yuzaga keladigan majburiyatlarga nisbatan javobgarlikni belgilashda bu holat muhim hisoblanadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan ishtirok etishi mumkin bo'lgan sub'ektlar doirasi FKning 79-moddasi 2-qismida belgilangan. Unga ko'ra, fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari hamda ular maxsus vakil qilgan boshqa maxsus organlar ishtirok etadilar. Aynan qaysi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, qaysi davlat organining ishtirok etishi shu organning funktsiyasi, tuzilish maqsadi va faoliyat doirasidan kelib chiqib belgilanadi.

Har qanday davlat organi tomonidan chiqarilgan normativ xarakterga ega bo'lmagan hujjatlar ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltirishi mumkin. Masalan, huquqni muhofaza qiluvchi davlat organlari ham majburiy tusdagi hujjatlar qabul qiladi. Bunda ular O'zbekiston

Respublikasi nomidan harakat qiladi va bu hujjatlar fuqarolik huquq va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga asos bo'lishi mumkin.

Masalan FPKning 16-moddasiga asosan, sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, ajrimi, qarori va buyrug'i barcha davlat organlari, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiy bo'lib, O'zbekiston Respublikasining butun hududida ijro etilishi lozim.

3. Davlat immunitetdan foydalanadi, ya'ni davlat mol-mulkidan haq undirishga davlat organlari rozi bo'lgandagina yo'l qo'yiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi davlat immuniteti bu davlatning o'z vakolatlarini o'zi qabul qilgan qonun hujjatlari asosida amalga oshirishi, bunda fuqarolik-huquqiy munosabatdagi davlatning huquq va majburiyatlari faqatgina shu davlatning qonunchiligiga muvofiq belgilanishidir. Davlat immunitet sohibi sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qaysi turida ishtirok etishini ham faqat o'zi belgilaydi. Masalan, FKning 457-moddasida davlat o'z ehtiyojlari uchun tovarlar etkazib berish shartnomasida taraf sifatida ishtirok etishi belgilangan.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda immunitet davlatga nisbatan shunday holatni yuzaga keltiradiki, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etib, o'z majburiyatlarini bajarmagan davlat faqat o'z milliy qonunchiligi asosida javobgarlikka tortiladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlatga nisbatan vakolatlarni amalga oshirmaslik va hokimiyat vakolatlaridan foydalanmaslik talabi belgilangan bo'lsa-da, davlatning bu belgilari u bilan chambarchas bog'liqligi sababli fuqarolik-huquqiy munosabatlarga ham ta'sir etadi. Aynan shu holatlar "immunitet" atamasining mohiyatini tashkil etadi¹.

4. Huquq va muomala layoqatini cheklash bo'yicha boshqa sub'ektlarga taalluqli bo'lgan qoidalar davlatga nisbatan tatbiq etil-maydi.

Huquq va muomala layoqatini cheklash bo'yicha qaror har qanday holatda ham davlat vakolatli organi tomonidan uning asosli qarori asosida amalga oshiriladi. SHunday ekan, davlat o'z huquqiy layoqatini cheklash xususida qaror qabul qilishi mantiqsizlikdir.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtirokiga nisbatan yuridik shaxs haqidagi me'yorlar tadbiq etiladi. Bunda davlatga nisbatan yuridik shaxslar erkinligi vujudga kelishi erkning ifodalanishi to'g'risidagi qoidalargina qo'llaniladi. Yuridik shaxslarga oid bo'lgan boshqa qoidalar (xususan, huquq layoqati to'g'risidagi, ro'yxatdan o'tish to'g'risidagi, nom

¹ Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореф. –Тошкент, 2008. -13 б.

va joylashgan eri, filiallar va vakolatxonalar, yuridik shaxs turlari, ularni tashkil etish va tugatish) davlatga nisbatan tatbiq etilmaydi¹.

SHu o'rinda davlat va yuridik shaxslarning bir-biriga o'xshash tomonlarini ta'kidlab o'tish joiz. Davlat xuddi yuridik shaxslar kabi muayyan tashkilot bo'lib, o'z ichki tuzilishiga va tashkiliy birligiga, boshqaruv organlariga, fuqarolik muomalasida o'z nomidan ishtirok etish huquqiga ega.

YUridik shaxsning huquqiy belgilarining asosiylarini tashkil etgan yuqoridagi to'rtta belgining davlatga nisbatan o'zgacha ko'rinishda tatbiq etilish holati ularning barchasiga ham taalluqli emas. Ayniqsa, mulkiy javobgarlik holati davlatda ham xuddi yuridik shaxs kabi tatbiq etilmaydi. Bunda davlat (garchi uning mol-mulki asosida tashkil etilgan yuridik shaxslar fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o'z nomidan ishtirok etsalarda) mulkning sohibi sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda shaxsan o'zi (o'z nomidan) yoki organlari, yoxud o'zi tashkil etgan yuridik shaxslar (yuridik shaxslar bunday holatlarda ularning filiallari va vakolatxonalari tomonidan amalga oshiradi) orqali ishtirok etadi.

Umuman davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi "alohida shaxs" maqomi garchi, yuridik shaxsga o'xshasada, u bilan bir xilda emas deb hisoblanishi mumkin. Zero, davlat *ipso jure* – yuridik shaxs emas.

Biroq ayni paytda, davlatning huquqlari mutlaq cheksiz ham emas. Masalan, davlat shaxsiy huquqlarga ega bo'lmaydi. Binobarin, davlat alohida xususiyatlarga ega bo'lgan sub'ektdir.

7.2. Davlatning fuqarolik huquq layoqati

Davlat ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda boshqa ishtirokchilar kabi muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi. CHunki huquqiy munosabatning mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi. Fuqarolik huquqlari va burchlarga ega bo'lmagan shaxslar huquqiy munosabatda mustaqil sub'ekt sifatida qatnasha olmaydilar. Huquq va burchlarga ega bo'lish holati esa, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisining fuqarolik huquq layoqatiga ega bo'lishini ifodalaydi. O'z navbatida davlat ham fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari kabi huquq layoqatiga ega bo'ladi.

Lekin davlat huquq va muomala layoqatining o'ziga xosligi uning boshqa sub'ektlar layoqatidan ajrab turishiga sabab bo'ladi. Davlat ham fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari kabi mulkdor bo'lish, tadbirkorlik

¹ Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект. 2003.-219 с.

bilan shug'ullanish (garchi davlat sof ma'nodagi tadbirkor hisoblanmasada, uning organlari va u tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxslar tadbirkorlik bilan shug'ullanishlari mumkin. Lekin tom ma'noda davlatning huquq layoqati turli xildagi yuridik shaxslar va fuqarolarning huquq layoqati bilan bir xil bo'lishi mumkin emas. Ba'zi holatlarda davlatning huquq layoqati fuqarolar va yuridik shaxslarning huquq layoqatidan kengroq bo'lsa, ba'zi holatlarda davlatning huquq va burchlari cheklanadi. Masalan, fuqarolar huquq layoqatining mazmunini tashkil etuvchi huquqlar jumlasiga shunday huquqlar kiritilganki, bunday huquqlar davlatda mavjud bo'lmaydi. Masalan, FKning 18-moddasiga muvofiq, fuqarolar mol-mulklarini vasiyat qilib qoldirishlari, yollanma mehnatdan foydalanishlari, mashg'ulot turini va yashash joyini tanlashlari, intellektual faoliyat natijalarining mualliflik huquqlariga ega bo'lishlari mumkin. Davlatda esa, bunday huquqlar mavjud emas.

Mualliflarning fikrlaricha, fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlarida shunday huquqlar borki, bunday huquqlar davlatga tegishli bo'lmaydi. Masalan, mulkni meros qilib qoldirish, alohida turdagi shartnomalar (franshizing va boshqalar) tuzish, o'zining firma nomiga ega bo'lishlik, fan, adabiyot va san'at asarlari muallifi bo'lish kabilar¹.

Umumiy qoidaga ko'ra, davlat fuqarolik muomalasida o'z manfaatlari uchun emas, ommaviy hokimiyatni foydaliroq tatbiq etish uchun qatnashadi. Bunday maqsadlar davlat huquq layoqatining mohiyatini yanada to'ldiradi.

Biroq, davlatda shunday imkoniyatlar (huquqlar) mavjudki, bu huquqlar fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlarida uchramaydi. Masalan, merosxo'rlari bo'lmaganda mol-mulkni egallash, qimmatli qog'ozlar chiqarish kabi. SHu bilan birga, maxsus huquqiy munosabatlar sohasi ajratilganki, garchi fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari ham ushbu munosabatlarda ishtirok etishlari mumkin bo'lsa-da, ularning to'g'ridan-to'g'ri ishtirok etishlari taqiqlanadi².

Ushbu holatlarni inobatga olib tsivilistlarda davlatning huquq layoqatini nomlashda turlicha qarashlar mavjud.

SHu o'rinda davlat huquq layoqatining xususiyatiga oid turli bahsmunozaralarga sabab talqinlarni keltirish joiz. Ayrim adabiyotlarda davlatning huquq layoqati umumiy³, maxsus¹, universal², maqsadli³ va alohida⁴ tarzida talqin qilinadi.

¹ Субъекты гражданского права. /Под ред С.Н.Братуса. –М.: Юрид лит., 1984. -270 с.; Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект, 2003. -220 с.

² Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект, 2003. -220 с.

³ Гражданское право России. /Под ред. О.Н.Садькова. ч.1. –М.: 1996. -112 с.

H.Rahmonqulov esa davlat huquq layoqati xususiyatlarini tahlil etar ekan, davlat va uning ommaviy-huquqiy tuzilmalarining fuqarolik-huquq layoqati, ham umumiy (universal) va ham maxsus xarakterga ega bo'lishi mumkinligini, bunday bo'lishi davlatning fuqarolik huquqining alohida sub'ekti ekanligi va uning ishtirokida amalga oshiriladigan munosabatlarning turlari va xususiyatlariga bog'liqligini, fuqarolik munosabatlarida davlat xususiy manfaatni ifodalasa umumiy, ommaviy hokimiyat faoliyatini amalga oshirsa maxsus xarakterga ega bo'lishligini ta'kidlaydi⁵.

SHu ma'noda davlatning huquq layoqatini maqsadli deb hisoblash mumkin. Zero, fuqarolik huquqi munosabatlarida davlat ishtirok etar ekan, faqat bitta maqsadni ko'zlab harakat qiladi va u tomonidan amalga oshirilgan xar qanday huquqiy xatti-harakat xalq manfaati va uning farovonligini oshirishga qaratiladi.

Ta'kidlash joizki, davlat huquq layoqatining asosiy holatlaridan yana biri – davlatning qonun chiqarish huquqdorligidir. Bu huquqdorlik davlat huquq layoqatida katta ahamiyatga ega bo'ladi. Davlat qonun chiqarish faoliyatini amalga oshirish mobaynida o'ziga tegishli huquqlarni, ya'ni xalq manfaatini amalga oshirishga qaratilgan huquqlarni o'z maqsadini (xalq va uning har bir a'zosi farovonligini ta'minlash) amalga oshirishga yo'naltiradi.

Munitsipal organlar ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi o'ziga xos sub'ekt hisoblanadi. Munitsipal organlar jumlasiga tegishli hududdagi davlat hokimiyati organlari kiradi. Munitsipal organlarning huquq layoqati davlatning huquq layoqatiga qaraganda biroz torroq bo'lsa-da, o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bunday o'ziga xoslik munitsipal organlarning mol-mulkka ega bo'lishi, o'z byudjetini tashkil etishi, bitimlar tuzishi, majburiyatda ishtirok etishi orqali namoyon bo'ladi.

7.3. O'zbekiston Respublikasi – mamlakatning ichki oborotida fuqarolik–huquqiy munosabatlarning sub'ekti

¹ Субъекты гражданского права. /Под ред С.Н.Братуса. –М.: Юрид лит. 1984. -270 с.

² Гражданское право. /Под ред Т.А.Илларионова, Б.М.Гонгало, В.А.Плетнев. –М.: 1998. -140 с.

³ Гражданское право. Учебник. 6-е изд./ Отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой Т.1.-М.: Проспект. 2003. -271 с.

⁴ Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.докт. дисс. Автореф. –Тошкент, 2008. -20 б.

⁵ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. –Тошкент: О'zbekiston. 2008. –168 б.

O'zbekiston Respublikasi FKning 79-moddasiga asosan davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ularning boshqa ishtirokchilari bilan bab-baravar asoslarda ishtirok etadi. Davlatning mamlakat ichki oborotidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarida ishtiroki quyidagilarda namoyon bo'ladi:

a) davlat o'ziga qarashli mol-mulkka nisbatan mulkdor sifatida harakat qilganida;

b) egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum bo'lgan ashyo egasiz hisoblanib, u sud qarori bilan davlat egaligiga o'tkazilganida (FK, 191-modda);

v) Fuqarolik kodeksining 193-moddasiga, 2-bandiga binoan ashyoni topib olgan shaxs topilgan ashyoni mulk qilib olishdan bosh tortsa, ashyo davlat mulkiga o'tganda;

g) har bir fuqaro vasiyat bo'yicha o'zining butun mulkini yoki uning bir qismini davlatga vasiyat qilib meros tariqasida qoldirishida (FK, 1120-modda);

d) O'zbekiston Respublikasi davlati huquq sub'ekti sifatida ba'zi fuqarolik-huquqiy xarakterda bo'lgan kredit munosabatlarida, masalan, davlat zayomi obligatsiyalarini sotishida, qarz shartnomasida ishtirok etganida;

e) tabiiy ofatlar, avariya, epidemiyalar, epizotiyalar yuz bergan taqdirda va favqulodda tUSDagi boshqa vazifalarda mol-mulk jamiyat manfaatlarini ko'zlab, davlat hokimiyati organi qaroriga muvofiq mulkdordan unga mol-mulkning qiymatini to'lagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlar asosida olib qo'yilishida (rekvizitsiya). Bunda rekvizitsiya o'tkazilishiga sabab bo'lgan vaziyatlarning amal qilishi to'xtaganidan keyin rekvizitsiya qilingan mol-mulkning sobiq egasi saqlanib qolgan mol-mulkni o'ziga qaytarib berishni talab qilishga haqli ekanligida (FK, 203-modda);

yo) mol-mulk musodara qilinganida, ya'ni qonunda nazarda tutilgan hollarda mol-mulk sudning hukmi (qarori)ga muvofiq jinoyat yoki o'zga huquqbuzarlik qilganlik uchun haq to'lamasdan mulkdordan olib qo'yilishida (FK, 204-modda);

j) davlat ba'zi hollarda mualliflikka oid huquqiy munosabatlarda, masalan, asarni nashr etish huquqini sotib olganida, ixtirochilik munosabatlarida ixtiroga bo'lgan patentni sotib olganida huquq sub'ekti sifatida ishtirok etishida. Bunday huquqiy munosabatlarda davlatning ishtirok etishi natijasida olingan daromadlar ham davlat byudjetiga o'tkaziladi. SHu bilan birga, davlat mablag'lari hisobiga yaratilgan

intellektual mulk ob'ektiga nisbatan ham davlat mulk huquqini qo'lga kiritadi;

z) davlat, shuningdek kontsessiya munosabatlarida ham qatnashadi; Unga ko'ra, davlat chet el firmasi xususiy shaxs bilan kelishib olingan shartlar asosida muayyan xo'jalik faoliyatini amalga oshirish; er osti boyliklarini ishlab chiqarish va foydali qazilmalarni kavlab olish, korxonalar qurish va eksploatatsiya qilish hamda boshqa huquqlarni beradi¹;

i) davlat chet mamlakatlarda ko'chmas mulkni sotib olishida va h.k.

Davlat o'zining fuqarolik-huquqiy majburiyatlari bo'yicha o'z mulki bo'lgan mablag'lari bilan javob beradi.

Fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan yuqorida aytganimizdek, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari hamda ular maxsus vakil qilgan boshqa organlar ishtirok etadilar.

Mamlakat ichidagi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, ya'ni uning ichki oborotida davlat nomidan aksariyat hollarda O'zbekiston Respublikasining tegishli vazirliklari va davlat qo'mitalari qatnashadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda, O'zbekiston Respublikasi davlati nomidan harakat qiluvchi organlar tizimida O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk qo'mitasi va Moliya vazirligi, Markaziy bank alohida mavqega ega. Masalan, davlat nomidan davlat mulkini idora etadigan va boshqaradigan organ O'zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash qo'mitasidir. Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risidagi 1991 yil 19 noyabr qonuniga binoan ushbu organ:

– mulknini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni davlat nomidan amalga oshiradi;

– xususiylashtirish to'g'risidagi bitimlarni tuzadi;

– xususiylashtirish va ijaraga berish bilan bog'liq bo'lgan boshqa huquqiy munosabatlarni amalga oshiradi.

Davlat idoralarini fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki ikki xil ko'rinishda bo'ladi: bevosita va bilvosita ishtirok. Bevosita ishtirokda davlat o'z nomidan fuqarolik muomalasiga kirishadi. Bilvosita ishtirokda esa davlat nomidan uning organlari ishtirok etadi. SHuningdek:

1. Davlat nomidan ishtirok etish. Bunda – muayyan organ davlat nomidan harakat qiladi va davlat uchun huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi (Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligining chet el kompaniyasi bilan tuzgan shartnomasi bunga misol bo'la oladi).

¹ Баратов М. Концессия шартномаси нима? // Хўжалик ва ҳуқуқ. 1997. № 7. -24 б.

2. Davlat organi fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Ishlar boshqarmasining do'konlardan idora jihozlarini sotib olishi. Bunda faqat Oliy Majlisga biriktirilgan mol-mulkka nisbatan huquq va majburiyatlar yuzaga keladi.

Davlat ba'zi hollarda sub'ekt sifatida o'zining mansabdor shaxslari yoki organlari tomonidan etkazilgan mulkiy zararni to'lashda javobgar bo'ladi (masalan, dastlabki tergov, tergov, prokuratura, sud organlarining mansabdor shaxslari fuqarolarga nisbatan qilgan g'ayriqonuniy harakatlari natijasida ularga etkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladilar).

O'zbekiston Respublikasi FKning 15-moddasida aytilganidek, davlat organi yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining g'ayri-qonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan davlat organi tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida fuqaroga yoki yuridik shaxsga etkazilgan zarar davlat tomonidan to'lanishi kerak.

7.4. O'zbekiston Respublikasi – mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi

O'zbekiston davlati tashqi oborotda ham mustaqil huquq sub'ekti sifatida ishtirok etadi.

O'zbekiston Respublikasi o'ziga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ob'ektlardan xorijiy davlatlar, ularning yuridik va jismoniy shaxslari, xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali hamkorlik o'rnatishda, bunday hamkorlikni rivojlantirishda barcha amaliy harakatlarni ro'yobga chiqarish uchun foydalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi davlat organi bo'lib, respublikaning barcha tashqi iqtisodiy aloqalarni koordinatsiya qiladi, tartibga soladi, nazorat qiladi va boshqaradi. O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqari va xorijda respublika nomidan barcha tashqi iqtisodiy masalalar bo'yicha uning manfaatlarini ko'zlab harakat qilish bilan birga O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni ham o'z zimmasiga oladi. Agentlik o'zining faoliyatini bevosita O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi rahbarligida amalga oshiradi. Agentlik yagona tashqi iqtisodiy siyosat yuritish va uni rejalashtirish strategiyasini shakllantirish uchun umumdavlat manfaatlarini ham tashqi bozorda ta'minlash, xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan iqtisodiy, ilmiy, texnikaviy, savdo, sport, sayyohlik va boshqa munosa-

batlarni rivojlantirish, bu sohada boshqaruvni takomillashtirish va tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining samarali ishlashi uchun zarur bo'lgan sharoitlarni ta'minlash maqsadida tuzilgan.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida vazirlikning vakolatlarini olgan boshqarmalar, ular qoshida tuzilgan xo'jalik hisobidagi tijorat tuzilmalari, filiallari, respublika hududidami yoki xorijiy mamlakatlar hududida bo'lishidan qat'i nazar, xorijiy mamlakatlarda joylashgan vakolatxonalar, respublikaning xo'jalik hisobidan tashqi iqtisodiy va tashqi savdo birlashmalari, firmalari, tijorat-reklama markazi, transport vakolatxonasi va boshqa yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan tashkilotlar vazirlik tizimini tashkil qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi o'zining butun faoliyatini O'zbekiston Respublikasining yagona iqtisodiy siyosatiga muvofiq va O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi rahbarligida amalga oshiradi.

Boshqarmalar mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalar sohasida mushtarak ish olib boradilar.

Vazirlik o'z tarmog'idagi xo'jalik hisobida ish olib borayotgan va boshqa tashqi iqtisodiy tashkilotlarning majburiyatlari bo'yicha bu tashqi iqtisodiy tashkilotlar esa agentlikning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi O'zbekiston Respublikasining xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan barcha iqtisodiy munosabatlarida asosiy rol o'ynaydi va Respublika nomidan ish olib boradi.

Vazirlik o'zining ish faoliyatida Tashqi ishlar vazirligi, Markaziy bank bilan uzviy hamkorlik qiladi. Tashqi Ishlar vazirligi tizimida xalqaro shartnomalar bo'limi bo'lib, u respublika hukumatining barcha shartnomalarini ishlab chiqishda vazirlik bilan hamkorlik qiladi. SHuningdek, iqtisodiy aloqalarga tegishli shartnomalarni amalga oshirish uchun uning nusxalarini Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligiga yuboradi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vaziri respublika hukumatining vakolatiga muvofiq xorijiy mamlakatlar bilan ularning yuridik va jismoniy shaxslari bilan tuziladigan xalqaro shartnomalarni imzolashi, xalqaro anjumanlarda uning nomidan vakil bo'lib ishtirok etishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari va fuqarolarining qonuniy huquq hamda manfaatlarini ta'minlash, tashqi iqtisodiy sohada bevosita o'zaro foydali aloqalarni o'rnatish maqsadida xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar huzurida O'zbekiston Respublikasining savdo yoki o'zga vakolatxonalarini ta'sis etiladi. Bu vakolatxonalar o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Qonunlariga, o'zlari to'g'risidagi Nizomga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hamda vakolatxona joylashgan davlatlar ishtirokchi bo'lgan xalqaro shartnomalarga amal qiladi. CHet eldagi vakolatxonalar to'g'risidagi Nizom O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

FKning 80-moddasiga binoan Davlat o'zi tuzgan yuridik shaxs majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi (qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari). Davlat majburiyati yuzasidan yuridik shaxs ham javobgar bo'lmaydi. Ushbu qoidalar davlat tuzgan shartnoma asosida yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) yoki mazkur yuridik shaxs davlatning majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) hollarga taalluqli emas.

7-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Davlat fuqarolik huquqining alohida sub'ekti sifatidagi tushunchasi va xususiyatlarini ochib bering?
2. “Davlat immunitetdan foydalanadi” iborasining mohiyati nimalardan iborat?
3. Davlatning fuqarolik huquq layoqatiga tushuncha bering?
4. Mamlakatning ichki oborotida fuqarolik–huquqiy munosabatlarning sub'ekti sifatida davlat qanday ishtirok etadi?
5. Mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi sifatida davlat qanday xususiyatlarga ega?

Sakkizinchi bob

FUQAROLIK HUQUQINING OB'EKTLARI

***Bobning maqsadi:** SHaxs hamisha o'z ehtiyojini qondirishga harakat qilib, fuqarolik-huquqiy munosabatlarga kirishadilar. Ehtiyoj esa moddiy yoki nomoddiy ko'rinishdagi ne'matlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. moddiy va nomoddiy ne'matlar bir so'z bilan aytganda fuqarolik huquqi ob'ektini tashkil etadi. Bozor munosabatlarining shakllanishi, turli tovar, ish, xizmatlarning erkin harakatda bo'lishining ta'minlanishi, ijod erkinligining kafolatlanishi fuqarolik huquqi ob'ektlari doirasini kengaytirmoqda. Bunga zamon talablariga mos qonunchilik bazasining yaratilishi ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda.*

Ushbu bobda fuqarolik huquqi ob'ektlari tushunchasi, xususiyatlari, huquqiy rejimi, normativ-huquqiy bazasi, shu bilan birga fuqarolik huquqi ob'ektlarining turlari hisoblangan ashyolar, mol-mulklar, pullar va qimmatli qog'ozlar, nomoddiy ne'matlar va ularning tarkibi, intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat sirlari, ishlar va xizmatlar haqida tasavvurga, bilim va ko'nikmalariga ega bo'linadi.

8.1. Fuqarolik huquqi ob'ektlari tushunchasi va turlari

Fuqarolik huquqining muhim va asosiy institutlaridan biri ob'ektlardir.

Huquqiy munosabatlarning ob'ekti huquq sub'ektlarining harakatlari qaratilgan, huquq va majburiyatlar uning ustida belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlardir. Faqatgina qonunchilik ob'ekt ustida o'rnatiladigan huquq va majburiyatlar, harakatlar qonun-hujjatlari va axloq normalari asosida amalga oshirilishini talab etadi. SHu sababli ham ayrim toifa ob'ektlarning muomalada bo'lishini cheklovchi qoidalarni o'rnatadi.

Bozor munosabatlari sharoitida fuqarolik huquqi ob'ektlari doirasi kengaydi. Masalan, ob'ekt sifatida xususiy mulk, qimmatli qog'ozlar ob'ekt sifatida fuqarolik muomalasida ishtirok etishi e'tirof etildi, ishlar va xizmatlar doirasi sezilarli darajada kengaydi. Mazkur ob'ektlar xilma-xil ko'rinishlarda bo'lib, ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda sub'ektlar ulardan foydalanadilar, egalik qiladilar va uning taqdirini belgilovchi muayyan harakat sodir etadilar. Milliy qonunchilik ham ularning muxofazasini belgilovchi, huquqiy kafolatini ta'minlovchi turli qonun hujjatlarini qabul qilgan.

Fuqarolik huquqi ob'ektini ta'riflash borasida turli fikrlar mavjud. Masalan, ayrim mualliflar shaxsning muayyan ehtiyojlarini qondiruvchi ne'matlarga yo'naltirilgan fuqarolik huquqi sub'ektlarining harakatlari fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ob'ekti hisoblanishini ta'kidlasalar¹, ayrimlar fuqarolik-huquqiy munosabat ob'ekti tushunchasini fuqarolik-huquqiy munosabatning bir elementi hisoblanishi va hamisha manfaatdor taraflarning qiziqishlari bilan bog'liq bo'lishi bilan bog'laydilar².

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi FKning 81-moddasiga asosan fuqarolik huquqlarining ob'ektlari jumlasiga ashyolar, mol-mulklar, pullar va qimmatli qog'ozlar, ishlar va xizmatlar, intellektual faoliyat natijalari, shaxsiy-nomulkiy huquqlar kiradi.

Umumiy holda fuqarolik huquqining ob'ektlarini ikki turga, ya'ni moddiy va nomoddiy ne'matlarga bo'lish mumkin.

Boshqacha aytganda, jismoniy va yuridik shaxslar foydalanishi va tasarruf etishini amalga oshira oladigan, erkin suratda olish, sotish huquqi va odoq-axloq normalari bilan cheklanmagan yoki taqiqlanmagan har qanday moddiy narsalar va moddiy qiymatliklar qadriyatlar boylik hisoblanib, fuqarolik huquqining ob'ekti bo'la oladi.

8.2. Ashyolar – fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida

Fuqarolik huquqlarining ob'ektlaridan biri hisoblangan ashyolar muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan hamda iqtisodiy munosabatning predmeti bo'la oladigan narsalargina bo'lishi mumkin. Fuqarolik huquqining ushbu ob'ekt turi boshqalariga qaraganda keng tarqalgan va ko'p muomalada bo'ladigan ne'mat hisoblanadi. Odatda ashyo kundalik hayotda ishlatilishiga qaraganda yuridik ma'nosi keng. Zero ko'pgina ashyo turlariga kundalik muomalada "ashyo" iborasi qo'llanilmaydi. Masalan, bino va inshootlar, xayvonot va o'simlik dunyosi, transport vositalari va boshqalarga. Lekin barcha moddiy ne'matlar bir "ashyo" tushunchasining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Ushbu holatlarni inobatga olgan holda H.Rahmonqulov ashyo tushunchasiga ta'rif berganda tabiiylik va moddiylik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratadi³.

Ashyolar xalq farovonligi uchun, respublika fuqarolarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladi. Fuqarolik huquqida ashyolar jonli ashyolar ham, masalan, uy hayvonlari; jonsiz

¹ Раҳмонкулов Х. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ. 2009. -6 б.

² Караходжаева Д.М. Гражданское право. –Ташкент, О'қитувчи, 2007. -90 б.

³ Раҳмонкулов Х. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -13 б.

ashyolar ham, shuningdek uy-joylar, ishlab chiqarish qurollari, asbob-uskunalar, kiyim-kechaklar va boshqa narsalar insonlarning yashashi uchun muhim ahamiyatga egadir.

Huquq sub'ektlarining muayyan ashyo to'g'risidagi, jumladan, ashyodan foydalanish tartibi va uni tasarruf etish usullari to'g'risidagi xatti-harakatlarini belgilaydigan huquq normalarining yig'indisiga ashyo haqidagi qoida deb aytiladi. Ashyolarning jamiyatdagi tayinlanishlariga qarab, ularning har qaysisi uchun turlicha huquqiy qoida, masalan, erdan foydalanish qoidasi, korxonalaridan foydalanish, ularni tasarruf etish kabi qoidalar belgilanadi.

Fuqarolik huquqida ashyolar o'zlarining iqtisodiy tayinlanishlariga, shuningdek huquq normalarida aks ettirilgan jisimiy va boshqa xususiyatlarga qarab bir necha turga bo'linadi (klassifikatsiya qilinadi).

Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan va chiqarilmagan ashyolar.

Ashyolarning muayyan xususiyatlari yuzasidan ham maxsus qoidalar belgilanishi mumkin. Masalan, o'zining xususiyatlari bo'yicha tevarakatrofdagilar uchun xavf tug'diradigan ashyolar, ya'ni xavfli xossalarga ega ashyolar (portlovchi moddalar, qattiq ta'sir qiluvchi zahar kabilar) to'g'risida alohida qoidalar belgilangan (FK, 883-modda). Bunday ashyolarni erkin olish va sotishga yo'l qo'yilmaydi. Muomalada bo'lishga yo'l qo'yilmaydigan fuqarolik huquqlari ob'ektlarining turlari (muomaladan chiqarilgan ob'ektlar) qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan bo'lishi kerak (masalan, FKning 214-moddasi va O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonuni¹ 4-moddasida ko'rsatilgan va O'zbekiston Respublikasining mutlaq mulki hisoblanuvchi ob'ektlar).

Muayyan muomala ishtirokchilarigagina qarashli bo'la oladigan yoki muomalada bo'lishga maxsus ruxsatnoma bilan yo'l qo'yiladigan (muomalada harakatlanishi cheklangan ob'ektlar) fuqarolik huquqi ob'ektlari turli qonunlarda ko'rsatilgan tartibda belgilanadi (masalan, ov miltig'i faqat ruxsat olish va ro'yxatdan o'tish tartibida jismoniy shaxs egaligiga o'tishi mumkin va h.k.). Binobarin, qonun birinchi navbatda ashyolarni muomalada bo'lish xususiyatiga qarab farqlaydi. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va tashkilotlar egaligida bo'lishi mumkin emas. YUqorida ko'rsatilganidek er, er osti boyliklari, suv va o'rmonlar davlatga xos mulk bo'lganligidan ular faqat foydalanishgagina berilishi mumkin. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va boshqa tashkilotlarga sotilishi mumkin emas. Bu

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 14-сон, 109-модда.

ashyolar garovga qo'yilmaydi va kreditorlarning talablarini qondirish uchun ular hisobidan haq undirilmaydi.

Agar fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyo qonuniy asoslarga ko'ra fuqarolarning mulki bo'lib qolsa, ya'ni fuqarolarning tasarrufiga o'tsa, u holda fuqaro ushbu fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyoni o'zidan begonalashtirish choralarini ko'rishi lozim. Masalan, general vafotidan so'ng uning o'g'liga, generalga sovg'a qilingan pistolet meros bo'lib o'tadi. Bunda o'g'li fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyoni qonuniy asoslarda qo'lga kiritdi. SHundan so'ng u bu ashyo haqda tegishli harbiy bo'limga xabar beradi va vakolatli davlat organi pistoletning bahosini to'lab, uni merosxo'rdan sotib oladi.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolarga nisbatan mulk huquqi har doim davlatga tegishli bo'ladi.

Ba'zi ashyolar xalq xo'jaligi uchun bo'lgan ahamiyati, davlat xavfsizligi nuqtai nazaridan yoxud boshqa asoslar bo'yicha faqat alohida ruxsat bo'yicha olinishi, sotilishi mumkin. Bunday narsa (ashyo)larning ro'yxati, shuningdek ularga ruxsat berish tartibi maxsus qonunlar bilan belgilanadi. Maxsus ruxsatlar bo'yicha olinishi mumkin bo'lgan narsalar jumlasiga: qurol va o'q-dorilar, portlovchi va radioaktiv moddalar, qattiq ta'sir qiladigan zaharlar, muhr va shtamplar kiradi.

Valyuta qimmatliklari: chet el valyutasi (banknotlar, qog'oz pullar, tanga-chaqalar); chet el valyutasi hisobida yozilgan to'lov hujjatlari (cheklar, veksellar, akkreditiv va boshqalar); bankning chet el valyutasiga sotib olinadigan va shunday valyutaga almashtirish huquqiga ega bo'lgan so'm hisobidagi to'lov hujjatlari (cheklar va boshqalar); har qanday shakl va holatdagi qimmatbaho metallar: oltin, kumush, platina guruhiga kiruvchi metallar (palladiy, iridiy, radiy, ruteniy va osmiy); xom va ishlangan shakldagi qimmatbaho tabiiy toshlar (olmos, gavhar, la'l, zumrad, saprif, marvarid va boshqalar) O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda va doiralardagina oldi-sotdi predmeti bo'lishi mumkin. Mazkur qimmatbaho metal va toshlardan yasalgan zargarlik va boshqa maishiy buyumlar hamda shunday buyumlarning siniq parchalari bundan mustasnodir.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan ashyolar doirasi nihoyatda keng bo'lib, bular jumlasiga xilma-xil buyumlar kiradi.

Ko'char va ko'chmas ashyolar. Ko'char ashyolar bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish natijasida xususiyatlarini o'zgarishsiz saqlaydigan va o'z maqsadiga ko'ra ishlatish mumkin bo'lgan ashyolar hisoblanadi.

Ko'chmas ashyolar odatda doimiy ravishda bir joyning o'zida mavjud bo'lib, o'ziga xos xususiyatlarga, xususiy belgilarga ega bo'ladi. SHu sababli ham u jismiy alomatlar bilan belgilanadigan ashyolar toifasiga emas, balki xususiy alomatlar bilan belgilanadigan ashyolar toifasiga kiritiladi. Bunday ashyoning o'ziga xos xususiyatlaridan biri er bilan uzviy bog'liqligidir.

Har qanday mol-mulkka nisbatan ko'chmas mol-mulk iborasi ishlatilar ekan (ayrim mustasnolar bilan) o'z-o'zidan er bilan mustaxkam uzviy bog'liqlik holati alohida e'tiborga olinadi. Bunday bog'liqlik ikki tushunchani o'z ichiga oladi.

Birinchisi, tabiiy ravishda er bilan uzviy bog'liqlik. Mazkur belgi inson xohish-irodasidan tashqarida yuzaga keladi. Demakki, inson mehnatidan tashqarida tabiiy ravishda o'zi mavjud bo'ladi. Bunga misol tariqasida turli xil buloqlar, konlar, er osti suv xavzalari, shaxtalar, g'orlar, ko'llar, daryo va boshqalar kiradi. Bu ob'ektlar inson mehnatisiz mavjud bo'ladi va unga har qanday ta'sir mol-mulk sifatida mulkiy huquqlardan foydalanishda alohida o'ziga xos xususiyatlarni inobatga olishni taqozo etadi.

Ikkinchisi, inson mehnati bilan bog'liq holda vujudga kelgan, er bilan uzviy bog'liq bo'lgan mol-mulklar. Bunday mol-mulklar jumlasiga bino va inshootlar, quduqlar, bog'lar, mulkiy majmua sifatidagi korxonalar, tonnellar, turli xajmdagi ariq va kanallar hamda boshqalar kiradi. Bu mol-mulklar inson mehnati samarasi bo'lib, usiz vujudga kelmaydi hamda mavjud bo'lmaydi. Masalan, binoni qurish, kanal va ariqni qazish, quduqlarni kavlash, bog'larni barpo etish, korxonalarni tashkil etish iboralarini qo'llanilishi orqali, ularning inson mehnati natijasi ekanligi belgilab beriladi. Zero, buloqqa, kongga, daryo va ko'llarga nisbatan bunday iboralar qo'llanilmaydi. Ular tabiatan hosil bo'ladi va tabiatning o'zi ularni mulk sifatida bekor bo'lishini belgilab beradi¹.

Ko'chmas ashyolarning bir qator belgilari mavjud. Ular jumlasiga bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish imkonining yo'qligi, tayinlanish maqsadiga ko'ra foydalanib bo'lmasligi, shaklan o'zgarishi va boshqalar kiradi.

Iste'mol qilinadigan va iste'mol qilinmaydigan ashyolar (FK, 89-modda): iste'mol qilinadigan ashyolar bir marta foydalanish natijasida butunlay yo'qqa chiqadigan yoki jiddiy ravishda o'zgaradigan narsalar (masalan, oziq-ovqat, xom-ashyo kabilar)dir.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Ипотека тўғрисида”ги қонунига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -11 б.

Iste'mol qilinmaydigan ashyolar birmuncha uzoq vaqt davomida o'zining sifatini saqlaydigan narsalardir. Bunday ashyolar odatda, qayta-qayta foydalanishga mo'ljallangan bo'ladi. Qayta-qayta foydalanish davomida iste'mol qilinmaydigan ashyolarning emirilishi ham asta-sekin kechadi. Iste'mol qilinmaydigan ashyolar jumlasiga binolar, uskunalar, transport vositalari va h.k.lar kiradi.

Xususiy va turga xos alomatlar bilan belgilanadigan ashyolar: xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar alohida faqat o'zlarigagina xos belgilari va o'ziga xos, yolg'iz sifatlari bo'lgan ashyolar hisoblanadi. O'zining belgilari bilan boshqa o'xshash ashyolarda ajralib turadigan narsalar masalan, ma'lum ko'chadagi, ma'lum sonli uy-joy xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo bo'la oladi.

Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar jumlasiga noyob, ya'ni o'zi bir dona bo'lgan ashyolar ham kiradi. Masalan, jahon birinchiligida chempion bo'lgan ot, ko'hinur olmosi va shu kabilar. Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqa ashyolardan muayyan usulda belgi qo'yish yoki muhr bosish, raqam qo'yish bilan farqlanadi.

SHu o'rinda pulning qaysi turdagi ashyoga mansubligi xususidagi masalaga e'tibor qaratish zarur. Zero, ko'pchilik holatlarda pulning xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi, degan savol tug'iladi.

Bir tomondan qaraganda, pullarda muayyan belgi va raqam qo'yilgani uchun uni xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo deyish mumkin. Ikkinchi tomondan qaraganda, pullar bir turga xos, ya'ni ularning barchasi bitta vazifani – to'lov ekvivalenti vazifasini bajaradi.

Pulning ashyolarning qaysi turiga (xususiy yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarga) mansubligi masalasiga javob FKning 87-moddasi 2-qismida ifodalangan. Ushbu normaga muvofiq, xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar boshqasi bilan almashtirib bo'lmaydigan ashyolardir. Pullarni esa boshqasi bilan almashtirish mumkin (masalan, yirik pulni mayda pulga va aksincha).

Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar son, o'lchov va og'irlik bilan ko'rsatiladigan narsalar hisoblanadi. Masalan, 100 dona shifer, 100 metr chit, 100 tonna paxta va hokazo. Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqasi bilan almashtirsa bo'ladigan ashyolardir. SHuning uchun ham bunday ashyolarga nisbatan ***persona non grata***ning (ya'ni, tur nobud bo'lmaydi) qoidasi qo'llaniladi. Fuqarolik huquqida ashyolarning xususiy va turga xos alomatlari bilan

belgilanadigan ashyolarga bo'linishi katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, majburiyatlarni ijro etishda, burchni natura holida bajarilishida bunday bo'linishning o'rni beqiyos.

Bo'linadigan va bo'linmaydigan ashyolar. Bo'lish natijasida har qaysi qismi butunning xossalarini o'zida saqlab qoladigan va shu bilan birga o'zining xo'jalik (maqsadli) ahamiyatini yo'qotmaydigan ashyo – bo'linadigan ashyo hisoblanadi. Masalan, bir qop un, bir qop kartoshka, bir bidon paxta yog'i kabi.

Bo'linmaydigan ashyolar bo'lish natijasida qismlari dastlabki ashyo (butun)ning xossalarini yo'qotadigan, uning xo'jalik (maqsadli) ahamiyatini o'zgartiradigan ashyo bo'linmaydigan ashyo hisoblanadi (FK, 88-modda). Bo'linmaydigan ashyolarga shkaf, stol, televizor kabilar kiradi.

Fuqarolik huquqida ashyolarning asosiy va mansub ashyolarga bo'linishi ham (FK, 90-modda) huquqiy ahamiyatga egadir. Mansub ashyo deb, asosiy ashyoga xizmat qilishga tayinlangan va umumiy xo'jalik maqsadi jihatidan u bilan bog'liq bo'lgan narsalarga aytiladi. Masalan, asosiy ashyo qulf bo'lsa, unga mansub ashyo kalitdir.

Mansub ashyo, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, asosiy ashyoning taqdiriga bog'liq bo'ladi. Binobarin, asosiy ashyo to'g'risidagi shartlar mansub ashyoga ham doirdir. Masalan, birovning egaligiga yoki vaqtincha foydalanishiga asosiy ashyo o'tsa, mansub ashyo ham u bilan birga o'tadi. Ammo qonun yoki shartnomada boshqacha hollar ham belgilanishi mumkin, ya'ni asosiy ashyo birovga o'tkazilganda, mansub ashyoning qoldirilishi to'g'risida alohida kelishuv ham bo'lishi mumkin.

Mansub ashyodan uning tarkibiy qismini ajratish kerak. Ashyodan uni zararlantirmay va qiymatini jiddiy ravishda tushirmay ajratilishi mumkin bo'lmagan har narsa ashyoning tarkibiy qismi hisoblanadi. Masalan, velosipedning nasosi mansub ashyo bo'lsa, avtomashinaning radiatori ashyoning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Murakkab ashyolar. Agar turli xil ashyolar birikmaning mohiyati bilan belgilanadigan vazifasi bo'yicha foydalanish imkonini beradigan yaxlit bir butunni tashkil etsa, ular bitta ashyo (murakkab ashyo) hisoblanadi. Murakkab ashyo xususida tuzilgan bitim, agar shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, uning tarkibiy qismlariga taalluqli bo'ladi (FK, 91-modda).

Hosil va daromad beradigan ashyolar tufayli bu hosil va daromadlardan foydalanish, ularni tasarruf etish to'g'risidagi ishni hal etish masalasi qo'yilishi mumkin. Ashyoning hosil va daromadlari

to'g'risida Fuqarolik kodeksining ba'zi moddalarida ko'rsatma beriladi. Jumladan, FKning 230-moddasida mulkni birovlarining qonunsiz egallashidan talab qilib olishda daromad va xarajatlarning to'lanishi aytiladi.

Ashyodan keladigan hosil va daromadlar, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lsa, ashyo egasiga tegishlidir (FK, 92-modda).

Jonli va jonsiz ashyolar. Bunday ashyolar o'zida tiriklik alomatlari mavjudligi nuqtai nazaridan farqlanadi. Fuqarolik muomalasida jonli zotlar – kelib chiqishi hayvonlarga mansub bo'lgan organizmlar – sut emizuvchilar, parrandalar, sudralib yuruvchi hayvonlar, quruqlikda ham, suvda ham yashovchi hayvonlar, baliqlar, umurtqasizlar va ularning populyatsiyalari ashyo sifatida namoyon bo'ladi.

Qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, mol-mulk to'g'risidagi umumiy qoidalar hayvonlarga nisbatan ham qo'llaniladi. Masalan, FKning 169-moddasida ngazarda tutilgan mulk huquqi ob'ektlari tarkibiga xayvonlar ham kiritilgan.

Huquqlarni amalga oshirish chog'ida hayvonlar bilan shafqatsiz munosabatda bo'lishga yo'l qo'yilmaydi.

Ularga nisbatan mulkiy huquqlar bilan bog'liq barcha qoidalar qo'llaniladi. Xayvonlar bilan bog'liq ko'plab shartnomalar tuziladi. Odatda, eng ko'p tuziladigan shartnoma bu oldi-sotdi shartnomasi hisoblanadi. Xonakilashtirilgan xayvonlardan tashqari barcha xayvonot dunyosi ommaviy mulk sanaladi va u davlat muxofazasida bo'ladi.

8.3. Mol-mulklar – fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ob'ekti bo'lib ko'ringan mulk tushunchasi to'g'risida to'xtalib, shuni aytish kerakki, ba'zi hollarda ashyo narsalarni mulk deb atalsa, ham mol-mulk atamasining ma'nosi birmuncha keng bo'lishini bilamiz.

Mol-mulk deyilganda, ma'lum shaxsga (fuqaro yoki tashkilotga) egalik huquqi bilan tegishli ayrim ashyolar yoki ashyolarning yig'indisi nazarda tutiladi.

Mol-mulk tarkibiga majburiyat huquqi, mualliflik va ixtirochilikka oid mulkiy huquqlar, oila huquqi bilan bog'liq bo'lgan majburiyatlardan kelib chiqadigan mulkiy talablar, qarz berilishida olingan tilxatlar ham kiradi.

Demak, mol-mulk bu munosabatdir (bu haqda mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar mavzusida yanada batafsil to'xtaymiz).

Mol-mulk atamasi cheklangan holda, tor ma'noda sharh qilingan taqdirda, faqat ma'lum shaxsga tegishli mulkiy huquqlarning aktivinigina (mulkni talab qilish huquqlarinigina) o'z ichiga oladi. Agar "mol-mulk" atamasi keng ma'noda sharhlansa, shaxsning faqat huquqlarigina, ya'ni aktivinigina nazarda tutilmay, balki uning uchinchi shaxs oldida bo'lgan majburiyatlari, ya'ni passivi ham nazarda tutiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 83-moddasida mol-mulk turlari ko'rsatilgan. Unga asosan mol-mulk ko'chmas va ko'char mulkka bo'linadi.

Ko'chmas mulk er uchastkalari va er osti boyliklari, ko'p yillik dovdaraxtlardan iborat. Ko'chmas mol-mulk bilan bog'liq huquqlarni olish yoki begonalashtirish FKning 84-moddasida belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazish orqali amalga oshiriladi. FKning 83-moddasi 3-qismida qonunda boshqa mol-mulk ham ko'chmas mol-mulk qatoriga kiritilishi mumkinligi belgilangan. SHunga binoan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 29 dekabrda 478-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Jismoniy shaxslarning mulki bo'lgan binolar va inshootlarni baholash, qayta baholash to'g'risida"gi Nizomda turar joylar, kvartiralar, bog'dorchilik va uzumchilik shirkatlari a'zolarining bog' uychalari, garajlar va boshqa imoratlar hamda inshootlar ham jismoniy shaxslarning mol-mulki hisoblanadi¹.

Ko'chmas mulk bilan bog'liq asosiy xususiyat shundaki, u er bilan bog'liq bo'lib, bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish natijasida o'z xususiyatini yo'qotadi.

Vazifasiga va tayinlanish maqsadiga zarar etkazmagan holda bir joydan ikkinchi joyga ko'chirilishi mumkin bo'lgan mol-mulk ko'char mulk jumlasiga kiradi. Qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari ko'char mulkka bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish talab etilmaydi.

8.4. Pullar va qimmatli qog'ozlar – fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida

Pullar. Pul ham fuqarolik huquqining ob'ektidir. Pul mamlakatning xo'jalik hayotida, xususan, savdoda katta ahamiyatga ega. Pul o'zining uzoq davom etgan tadrijiy rivojlanishida, mol-hol, zaytun yog'i, oltin va

¹ Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг қарорлари тўплами, 1995. 12-сон. 49-модда.

kumush yombisi ko'rinishidagi ayirboshlash vositalaridan hozirgi elektron pullarga, kredit kartochkalariga qadar bo'lgan yo'lni bosib o'tdi. Pul bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning muhim qurollaridan biri hisoblanadi.

Fuqarolik huquqi nuqtai nazaridan pulning xususiyatlari va vazifalari quyidagicha ifodalanishi mumkin:

- pul qonun hujjatlariga muvofiq iste'mol qilinadigan, turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarning o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan turlaridan biri hisoblanadi;

- pul ko'pchilik fuqarolik-huquqiy munosabatlarda (masalan, qarz, kredit, xadya va boshqa shartnomalar bo'yicha) mustaqil ob'ekt sifatida ishtirok etadi;

- pul fuqarolik-huquqiy munosabatlarda (masalan, oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, kontraktatsiya va boshqa shartnomalar bo'yicha) teng qiymatga ega bo'lgan ob'ekt hisoblanadi;

- umumiy ekvivalent, ya'ni teng qiymatga ega bo'lgan ob'ekt sifatida har qanday ashyo bilan almashtirish, etkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash uchun ham qo'llaniladi;

- pul har qanday qonuniy qarzni, uning har qanday holatlar asoslarida (masalan, muayyan majburiyatlar bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi tufayli) vujudga kelishidan qat'i nazar, uni tuzish, to'lash, qoplash vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi¹.

Mustaqil davlatning asosiy atributlaridan biri – bu uning milliy valyutasidir. SHu borada mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – so'mni muomalaga kiritish bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 16 iyundagi "O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasini muomalaga kiritish to'g'risida"gi Farmoni bilan 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasining hududida 1000 so'm pul kuponga bir "so'm" nisbati bilan O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – "so'm" muomalaga kiritildi. So'm unga yozilgan qiymat bo'yicha qabul qilinishi shart.

O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – "so'm" O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qiymati 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500, 1000 so'm bo'lgan bank qog'oz pullar "banknotalar" va 1, 3, 5, 10, 20, 50 "Tiyin", 1, 5, 10, 25, 50 so'm bo'lgan metall tanga-chaqalar holida naqd pul muomalasiga chiqarildi.

¹ Раҳмонкулов Х. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -37-38 б.

Mazkur Farmonning 4-bandiga muvofiq 1994 yilning 1 iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasi hududida "So'm" mulkchilik shaklidan qat'i nazar qonuniy to'lov vositasi hisoblanadi.

"So'm"lar va "Tiyin"lar O'zbekiston Respublikasi hududida mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, hamma jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan barcha turdagi to'lovlarga, shuningdek banklar tomonidan omonatlar va hisob varaqlariga qo'shib qo'yish uchun hech qanday cheklovlarsiz qabul qilinishi majburiydir.

O'zbekiston Respublikasi hududida milliy valyuta – "So'm" bilan bir qatorda erkin muomaladagi valyutada to'lov vositasi sifatida belgilangan tartibda foydalanishga ruxsat berildi¹.

O'zbekiston Respublikasi hududida amalga kiritilgan pul muomalasini mustahkamlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qator qarorlar qabul qildi. 1994 yil 12 iyuldagi "Muomaladagi naqd pullarni kamaytirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"²gi va 1994 yil 23 iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasining ichki erkin almashinuvini ta'minlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"³gi qarorlar shular jumlasidandir.

Pullar jismoniy alomatlar bilan belgilangan ashyolar qatorida bo'lib, pul belgilarining soni bo'yicha hisoblanmay, balki bu belgilarda ko'rsatilgan summalarga qarab hisoblanadi.

Pul har xil bitimlarning, masalan, oldi-sotdi, qarz va boshqa bitimlarning predmeti bo'lib, xalq xo'jaligida, shuningdek fuqarolik-huquqiy munosabatlarda muhim ahamiyatga ega.

Prezidentimiz I.A.Karimov aytganlaridek, "Milliy iftixor, davlat mustaqilligining ramzi, suveren davlatga xos belgidir. Bu respublikaga tegishli umumiy boylik va mulkdir"⁴.

Pul (valyuta), valyuta qimmatliklari to'g'risidagi qoida FKning 94-95-moddalarida berilgan.

Milliy so'mdan tashqari chet el valyutasi ham muomalada bo'ladi. Pul va chet el valyutasi bir xil tushunchaga ega. Faqat chet el valyutasi xorijiy mamlakatlarga tegishli bo'lib, mamlakatimizda ular bilan hisob-kitob qilishda farq mavjud. Chet el valyutasi bilan bog'liq munosabatlar 11 dekabr 2003 yilda qabul qilingan "Valyutani tartibga solish to'g'risida"⁵gi qonun bilan tartibga solinadi⁵. O'zbekiston Respublikasi

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари. -Тошкент: Адолат, 1995. 3-сон. –Б. 73-76.

²// Халқ сўзи, 1994 йил 12 июль.

³//Халқ сўзи, 1994 йил 23 июль.

⁴Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Тошкент: Ўзбекистон, 1995. –217 б.

⁵Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси, 2004, 1-2-сон, 6-модда

Markaziy banki O'zbekiston Respublikasida valyutani tartibga soluvchi davlat organidir. Chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lgan banklar vakolatli hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasini sotib olish va sotish yuridik shaxslar tomonidan vakolatli banklar orqali, jismoniy shaxslar tomonidan vakolatli banklar, ularning filiallari va ayirboshlash shoxobchalari orqali amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasini sotib olish va sotish bo'yicha operatsiyalar milliy valyutaning chet el valyutasiga nisbatan chet el valyutasiga bo'lgan talab hamda taklifning joriy nisbati asosida shakllanadigan almashuv kursi bo'yicha amalga oshiriladi.

Mamlakatimiz qonunchiligida ayrim turdagi korxonalarining ustav fondining miqdorini belgilashda xorijiy mamlakatlari valyutalari qiymati bilan havolalar kiritilish hollari mavjud. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 7 noyabrdagi "Bank tizimini yanada rivojlantirish va bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-726 sonli qarorida 2008 yilning 1 yanvaridan boshlab, yangi tashkil etilayotgan banklar ustav kapitalining eng kam miqdorini tijorat banklari uchun – so'm ekvivalentida 5 mln. evro miqdorida, xususiy banklar uchun – so'm ekvivalentida 2,5 mln. evro miqdorida bo'lishi belgilangan¹. YOki O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 21 maydagi "Sug'urta xizmatlari bozorini yanada isloh qilish va rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-726 sonli qarorida 2010 yilning 1 yanvaridan boshlab sug'urtalovchi kompaniyalarning ustav fondi umumiy sug'urta sohasida – 750 ming evroga ekvivalent summada, hayotni sug'urta qilish sohasida – 1000 ming evroga ekvivalent summada, majburiy sug'urta bo'yicha – 1500 ming evroga ekvivalent summada, faqat qayta sug'urta qilish bo'yicha – 4000 ming evroga ekvivalent summadan kam bo'lmasligi lozimligi belgilangan².

Qimmatli qog'ozlar. Qimmatli qog'ozlar Fuqarolik kodeksining 96-moddasida ko'rsatilganidek, mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlardir.

Qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunchilikning rivojlanishi fuqarolik muomalasi sohasidagi mulkiy huquqlarni o'tkazish va majburiyatlarni bajarish xususiyatlarini tartibga soluvchi huquqiy institut shakllanishini taqozo etadi. Fuqarolik muomalasi ob'ektlarini aniq tushunmaslik qimmatli qog'ozlarning fuqarolik muomalasidagi o'rni va

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 45-сон, 454-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 20-21-сон, 172-модда.

rolini belgilashni qiyinlashtiradi. SHu munosabat bilan dissertant tomonidan qimmatli qog'ozlar huquqiy tabiatini ularni fuqarolik muomalasiga kiritish nuqtai-nazaridan identifikatsiyalash taklif etiladi. Xususan, muallif FK normalarida qimmatli qog'ozlarni muomalaga kiritishning mohiyatini belgilash lozimligini asoslaydi. Zero, bu holatda qimmatli qog'ozlarga nisbatan fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ektlarining majburiyat huquqlari va mulkiy huquqlari o'z ifodasini topadi. Bu esa o'z navbatida qimmatli qog'ozlarni shak-shaubhasiz fuqarolik huquqi ob'ekti ekanligini anglatadi va ularga nisbatan maqbul huquqiy tartibni belgilash imkonini beradi¹.

2008 yil 22 iyulda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonunga² asosan, esa qimmatli qog'ozlar - hujjatlar bo'lib, ular bu hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi. Qimmatli qog'ozlarning qiymati O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasida ifodalanadi.

Umuman olganda, qimmatli qog'ozlar mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi, uni chiqargan shaxs va qimmatli qog'ozga nisbatan mulk huquqini qo'lga kiritgan egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlovchi dividend yoki foiz ko'rinishida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxsga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi qiymatga ega bo'lgan hujjatlardir.

Qimmatli qog'ozlarning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- hujjatning mulkiy tusi jihatidan, ya'ni qimmatli qog'oz o'z matnida qandaydir mulk huquqini ifodalashi kerak. Lekin aktsiya faqatgina mulkiy huquqlarni o'zida aks ettirib qolmasdan, u bundan tashqari, o'zida nomulkiy huquqni, ya'ni tashkilotni boshqarishda ovoz berish huquqini (korporativ huquqni) ham o'zida mujassamlashtirishi lozim;

- qimmatli qog'ozda mujassamlashgan huquqiy hujjat matnining aniqliligi va tushunarli ekanligi bilan ajralib turgan bo'lishi shart. Bundan tashqari qog'ozda faqatgina huquq mujassamlashgan bo'lib, o'zaro huquq va majburiyatlarning ifodalanishi o'rinsizdir;

¹ Назаров Ю.Б. Проблемы правового регулирования выпуска и обращения ценных бумаг в гражданском обороте. Автореф. Дисс.докт.юрид.наук. –Ташкент, 2008. -10-11 с.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 29-30-сон, 278-модда

- qog'oz va unda mujassamlashgan huquq uzviy bog'liq bo'lishi shart. Chunki qimmatli qog'oz egasi qog'ozning sub'ekti hisoblanib, qog'oz bo'yicha haqni talab qila olish huquqiga egadir;

- qimmatli qog'oz yuridik hujjatlarning bir turi bo'lib isotblanadi va kerakli rekvizit (shart)larga tobe bo'lmog'i shart, ya'ni u kerakli, shartli belgilarga ega bo'lishi zarur¹.

Qimmatli qog'ozlar boshqa shaxsga berilishi bilan ular tomonidan tasdiqlanadigan hamma huquqlar ham o'sha shaxsga o'tadi. Qimmatli qog'oz egasi o'z huquqlarini faqat shu qimmatli qog'oz rekvizitlariga mos holda amalga oshirishi mumkin. Masalan, aktsiyador olishi kerak bo'lgan dividendlarni aktsiya tegishli tartibda tekshirilgandan so'ng, faqat shu aktsiyani ko'rsatgandagina olishi mumkin bo'ladi. SHunday qilib, qimmatli qog'ozlar fuqarolik huquqi ob'ekti sifatida xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo bo'lib, uni almashtirib bo'lmaydi.

Qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonuni va boshqa qonun hujjatlar bilan tartibga solinadi. Mazkur qonunda quyidagi qimmatli qog'ozlar turlari nazarda tutilgan:

Aktsiya – o'z egasining aktsiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aktsiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'oz;

Aktsiyalar hujjatsiz shaklda chiqariladi. Aktsiyalar turiga ko'ra oddiy va imtiyozli bo'lishi mumkin.

Aktsiyalar mulk huquqi yoki boshqa ashyoviy huquq asosida qaysi yuridik yoki jismoniy shaxsga tegishli bo'lsa, o'sha yuridik yoxud jismoniy shaxs aktsiyaning egasi - aktsiyador deb e'tirof etiladi.

Oddiy aktsiyalar ovoz beruvchi bo'lib, ularning egasiga dividendlar olish, aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishlarida va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beradi. Aktsiya egalariga dividendlarni, shuningdek jamiyat tugatilganda, aktsiyalarga qo'yilgan mablag'larni birinchi navbatda olish huquqini beradigan aktsiyalar imtiyozli aktsiyalardir. Imtiyozli aktsiyalar o'z egalariga jamiyat foyda ko'rish-ko'rmasligidan qat'i nazar, muayyan dividendlar olish huquqini beradi. CHiqariladigan aktsiyalarning turlari, ularni joylashtirish, ular bo'yicha dividendlar to'lash tartibi qonun hujjatlariga muvofiq jamiyat ustavida belgilanadi.

¹ Назаров Ю. Қимматли қоғозлар. // Хўжалик ва ҳуқук. 1996. - №6.-Б. 33-34.

Aktsiyalarning nominal qiymati yuz so'mdan kam bo'lishi mumkin emas.

Aktsiya bo'linmasdir.

Emitent o'zi chiqargan aktsiyalar bo'yicha ularni qaytarib sotib olish sharti bilan bitimlar tuzishga, shuningdek o'zi chiqargan aktsiyalarni ishonchli boshqaruvga topshirishga haqli emas.

Veksel – veksel beruvchining yoki vekselda ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselda nazarda tutilgan muddat kelganda, veksel egasiga muayyan summani to'lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz;

Boshqacha aytganda veksellar bir shaxs tomonidan ikkinchi shaxsga yozib berilgan qarz majburiyatini ifodalovchi, tijorat savdo operatsiyalarida ayriboshlash va muomala vositasida pul, chek va boshqa to'lov vositalarini o'rnini qoplaydigan, qonun bilan tasdiqlangan holatda majburiy rekvizitlarga ega bo'lgan va rasmiylashtirilgan kredit – qarzdorlik tilxatidir. Vekselni boshqa turdagi qimmatli qog'ozlardan uni sotish orqali bozor va korxonalaridan pul mablag'i iqtisodiy muomalaga jalb qilishda veksel depozit funksiyasini bajarishi bilan farqlanadi.

Veksellarni chiqarish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishilgan holda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Veksellarni chiqarish va ularning muomalasi mexanizmini takomillashtirish, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning shartnoma majburiyatlarini bajarishlari uchun moliyaviy javobgarligini oshirish, ular chiqargan veksellarning puli o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash maqsadida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 19 martdagi "Respublikada veksel muomalasini tartibga solish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-1738 son Farmoniga asosan, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar moliyaviy barqaror korxonalar va tashkilotlar, shuningdek tijorat banklari uzog'i bilan uch oy muddatga, alohida hollarda esa olti oy muddatgacha veksellar chiqarish huquqiga ega bo'ldilar. Korxonalar va tashkilotlarga aniq etkazib berilayotgan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun hisob-kitob qilishga ularda vaqtincha etishmayotgan pul mablag'larini qoplash uchungina veksellar chiqarishga yo'l qo'yiladi, bunda xizmat ko'rsatuvchi bank tomonidan veksel kafolati (aval) rasmiylashtirilishi shart. Tijorat banklari tomonidan veksel chiqarish faqat O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan kelishilgan holda

amalgaga oshiriladi. Veksellarni trust boshqaruviga topshirish, shuningdek kreditlarni veksel bilan berish man qilinadi.

Veksel muomaladagi pul miqdorini kamaytirish, markazlashtirilgan kreditlar berishni cheklash, xalq ho'jaligida hisob kitoblarni normallashtirish va korxonalarining o'zaro to'lamagan qarzlarni kamaytirish maqsadida emissiya qilinadi. Veksel emitentlar bo'yicha davlat va xususiy, amallarni bajarish bo'yicha moliyaviy va hisobot, qo'llanish nuqtai nazaridan oddiy (veksel beruvchining muayyan pul summasini ko'rsatilgan muddatda kreditorga to'lash majburiyatini ifodalovchi hujjat) va o'tkazma veksel (veksel beruvchi kreditorning qarzdorga ma'lum pul summasini ko'rsatilgan muddatda uchinchi shaxs-birinchi oluvchiga to'lash buyrug'ini ifodalovchi hujjat) kabi turlarga bo'linadi.

Depozit sertifikat – bankka qo'yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz;

Depozit sertifikatlarini chiqarish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishilgan holda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Veksellarni chiqarish qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi bilan kelishilgan holda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Obligatsiya – obligatsiya saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qayd etilgan foizni olishga bo'lgan huquqini yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'ozdir. O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari davlat qimmatli qog'ozlari sifatida baholanadi. Korporativ obligatsiyalar faqat ochiq aktsiyadorlik jamiyatlari tomonidan chiqariladi.

O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari – emissiyaviy qimmatli qog'ozlar egalari O'zbekiston Respublikasining

Davlat byudjetiga pul mablag'lari kiritganliklarini tasdiqlovchi va bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat'iy belgilangan daromad olish huquqini beruvchi emissiyaviy qimmatli qog'ozlar;

Qimmatli qog'ozlarning hosilalari – o'z egalarining boshqa qimmatli qog'ozlarga nisbatan huquqlarini yoki majburiyatlarini tasdiqlovchi va yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsiyonlari, qimmatli qog'ozlarga doir f'yucherslar va boshqa moliyaviy vositalar tarzida chiqariladigan qimmatli qog'ozlardir. Uni chiqarish va muomalaga kiritish tartibi “Hosila qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularning muomalasi tartibi”da¹ nazarda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligida “qimmatli qog'ozlarning hosillari” termini qo'llaniladi, ammo aksariyat mamlakatlarning qonunchilik amaliyotida ham, nazariyasida ham “hosila qimmatli qog'ozlar” tushunchasi qo'llaniladi, lekin ular aynan bir qimmatli qog'oz tushunchasi bilan bog'liqdir. O'zbekistonda hosila qimmatli qog'ozlarning chiqarilishi va muomalasining ba'zi bir o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Xususan, “Hosila qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ular muomalasining tartibi to'g'risida”gi Nizomga ko'ra, respublika hududida asosini faqatgina aktsiyadorlik jamiyatlarining qimmatli qog'ozlari tashkil etuvchi hosila qimmatli qog'ozlar chiqarilishi mumkin. Mazkur hosila qimmatli qog'ozlarning emissiya risolasi davlat ro'yxatidan o'tishi va belgilangan tartibda tartib raqamini olishi kerak.

Bulardan tashqari, FKning 96-moddasi 2-bandida chek, jamg'arma sertifikatlari, bankning taqdim qiluvchiga pul beriladigan jamg'arma daftarchasi, konosament ham qimmatli qog'ozlar jumlasiga kiritilgan.

CHek beruvchining chekda ko'rsatilgan summani chek saqlovchiga to'lash haqida bankka hech qanday shart qo'yilmagan topshirig'i mavjud bo'lgan qimmatli qog'oz **chek** deyiladi (FKning 807-moddasi).

Omonat daftarchasi – fuqaro bilan bank omonati shartnomasini tuzish rasmiylashtirilgan hamda uning hisobvarag'ida omonat bo'yicha pul mablag'lari harakatini tasdiqlaydigan hujjatdir. Omonat daftarchasi omonatchining nomi yozilgan omonat daftarchasi yoki taqdim etuvchiga pul to'lanadigan omonat daftarchasi shaklida bo'lishi mumkin. Ularning har biri ikki xil vazifani: dalil-isbot (shartnoma tuzilgani va uning bekor qilinganini tasdiqlaydi) va hujjat (unda hisobvara bo'yicha operatsiyalar

¹ 1997 йил 31 мартда Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси қарори билан тасдиқланган. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1997 йил 2 апрелда 320-сон билан рўйхатга олинган.

amalga oshiriladi) vazifalarini bajaradi. Taqdim etuvchiga pul to'lanadigan omonat daftarchasi qimmatli qog'oz hisoblanadi¹.

Konosament bu yukni tashishga qabul qilinganligi va tashuvchining yukni oluvchiga etkazish majburiyatini tasdiqlovchi hosilaviy qimmatli qog'oz hisoblanadi. Konosamentning nomi yozilgan, orderli va taqdim etuvchiga deb nomlangan turlari bor².

Adabiyotlarda konosament tushunchasi dengizda yuk tashish bilan bog'liq hujjat ekanligiga e'tibor qaratiladi³.

Qimmatli qog'ozlar egasi yozilgan, orderli yoki taqdim etuvchiga deb nomlangan turlari mavjud bo'lib, bu qimmatli qog'ozning o'zida ko'rsatiladi.

Ayrim adabiyotlarda qimmatli qog'ozlarning kelib chiqishi, emitentlarning kim bo'lishi, o'ziga xos xususiyatlariga qarab, fond qimmatli qog'ozlari, savdo qimmatli qog'ozlari, davlat, munitsipal va nodavlat qimmatli qog'ozlari, bozor va bozordan tashqari qimmatli qog'ozlari, muomalasi cheklangan, yordamchi, hosila, emissiyaviy va ipotekali qimmatli qog'oz kabi turlari keltirilgan⁴.

Qimmatli qog'ozlar muomalasi deganda, qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotish, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan, qimmatli qog'ozlarning egasi almashuviga olib keladigan boshqa harakatlar tushuniladi. Hujjatsiz qimmatli qog'ozga bo'lgan huquqlar oluvchiga uning depo hisobvarag'iga tegishli kirim yozuvi belgilangan tartibda kiritilgan paytdan e'tiboran o'tadi va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda depozitariy tomonidan beriladigan depo hisobvarag'idan ko'chirma bilan tasdiqlanadi.

Egasining nomi yozilgan hujjatli qimmatli qog'ozga bo'lgan mulk huquqi oluvchiga qimmatli qog'oz blankasiga belgilangan tartibda tegishli yozuv kiritilgan paytdan e'tiboran o'tadi.

Taqdim etuvchiga tegishli hujjatli qimmatli qog'ozga bo'lgan mulk huquqi oluvchiga qimmatli qog'oz blankasi berilgan paytda, qimmatli qog'oz blankasini saqlash va unga bo'lgan huquqlarni hisobga olish depozitariyda amalga oshirilgan holda esa oluvchining depo hisobvarag'i bo'yicha kirim yozuvi amalga oshirilgan paytda o'tadi.

Qimmatli qog'oz bilan tasdiqlanadigan huquqlar ushbu qimmatli qog'ozga bo'lgan huquqlar o'tgan paytdan e'tiboran oluvchiga o'tadi.

¹ Фуқаролик ҳуқуқи. Иккинчи қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. -392 б.

² Абдуллаев Ё., Шахаъзамий Ш. Қимматли қоғозлар. –Тошкент: Меҳнат, 1997. -86 б.

³ Назаров Ю. Правовые аспекты обращения ценных бумаг в гражданском обороте. –Ташкент: Хозяйство и право, 2004. -91 с.

⁴ Раҳмонқулов Х. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -51-53 б.

Qimmatli qog'ozlar muomalasi bozorida qimmatli qog'ozlar emitentlari, qimmatli qog'ozlarning egalari, investorlar, qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilari (investitsiya vositachisi (brokeri, dileri), investitsiya maslahatchisi, investitsiya fondi, investitsiya aktivlarini ishonchli boshqaruvchi, depozitariy, hisob-kitob-kliring palatasi, transfer-agent; qimmatli qog'ozlarning birjadan tashqari savdosi tashkilotchisi), shuningdek qonun hujjatlarida belgilangan tartibda birjalar ishtirok etadilar. Egasining nomi yozilgan, shuningdek yuridik shaxs ishtirokida tuziladigan taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qog'ozlarga doir bitimlar yozma shaklda amalga oshiriladi va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi kerak.

Tashkil etilgan bozorlarda oldi-sotdi bitimlarini tuzish paytida ular yuzasidan hisob-kitob qilish muddatlari qimmatli qog'ozlar savdosi tashkilotchisining qoidalari bilan, boshqa hollarda esa oldi-sotdi shartnomalari bilan belgilanadi. Belgilangan muddatlar buzilgan taqdirda, bitim haqiqiy emas, deb hisoblanadi.

8.5. Nomoddiy ne'matlar tushunchasi va tarkibi

Moddiy ko'rinishdagi ne'matlar (ashyolar) bilan bir qatorda nomoddiy ne'matlar ham fuqarolik huquqining ob'ekti hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida nomoddiy ne'matlar tushunchasi berilgan bo'lib, unga asosan fuqaroga tug'ilishdan yoki qonun bo'yicha tegishli bo'lgan shaxsning hayoti, sog'lig'i, sha'ni, shaxsiy daxlsizligi, qadr-qimmati va pok nomi, kasbiy nufuzi, xususiy hayot daxlsizligi, shaxsiy va ommaviy sirlari, erkin ko'chib yurish, turish va yashash joyini tanlash, mualliflik va boshqa shaxsiy mulkiy huquqlari nomoddiy ne'matlar hisoblanadi. Ular shaxsdan begonalashtirilmaydi yoki boshqa birovga o'tkazilishi (berilishi) mumkin emas. Ayni vaqtda qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda marhumga tegishli bo'lgan shaxsiy-nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne'matlar boshqa shaxslar, shu jumladan, huquq egasining merosxo'rlari tomonidan amalga oshirilishi va himoya qilinishi mumkinligini ham qonun nazarda tutadi.

FKning 8-bobi nomoddiy ne'matlarga bag'ishlangan. Nomoddiy ne'mat fuqarolik huquqi ob'ektlarining alohida guruhini tashkil etadi.

Nomoddiy ne'matlar deganda, qonun tomonidan tan olinadigan, muhofaza qilinadigan moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan hamda egasini (sohibini) shaxsidan ajratish mumkin bo'lmagan ne'matlar va erkinliklar tushuniladi.

Nomoddiy ne'matlarning quyidagi turlari mavjud:

-intellektual faoliyat natijalari (mualliflik va turdosh huquqlar, sanoat namunalari, seleksiya yutuqlari, integral mikrosxemalarga bo'lgan huquq, ixtirolar, kashfiyotlar, gen injeneriyasi, firma nomi, tovar (ish, xizmat, savdo) belgisi, tovar kelib chiqqan joy nomiga bo'lgan huquq);

- xizmat va tijorat, oila, shaxsiy hayot sirlari, shaxsga taaluqli ma'lumotlar;

-shaxsning hayoti, sog'lig'i, sha'ni, qadr-qimmat, ishchanlik obro'si;

-shaxsiy va turar-joy daxlsizligi;

- ism-sharifga va shaxsning tasvirga bo'lgan huquqlari.

FKda nomoddiy ne'matlarning intellektual faoliyat natijalari (FK, 97-modda), xizmat va tijorat siri (FK, 98-modda), shaxsiy-nomulkiy huquqlar (FK, 99-modda) kabi turlari belgilab qo'yilgan:

Nomoddiy ne'matlarning bir qismi, ya'ni intellektual faoliyat natijalari, xizmat, tijorat sirlari iqtisodiy mazmunga ega bo'lib, tovar shakliga kiradi va mulkiy muomalada mutlaq huquqlar ob'ektlari sifatida namoyon bo'ladi.

SHaxsiy-nomulkiy huquqlar esa fuqarolik muomalasida o'ziga xos tarzda, tovar shakliga kirmagan va iqtisodiy mazmunga ega bo'lmagan holda namoyon bo'ladi.

Ba'zi adabiyotlarda ishlar va xizmatlarni moddiy ko'rinishda bo'lmagani sababli, nomoddiy ne'matlar guruhiga kiritadilar. Garchi FKning 8-bobida nazarda tutilmagan bo'lsa ham ushbu fikrni ham shartli ravishda qabul qilish mumkin.

Nomoddiy ne'matlarning fuqarolik huquqi ob'ekti sifatidagi xususiyati shundan iboratki, bunda birinchidan, buzilgan nomoddiy huquq mazmunidan, ikkinchidan, bunday buzilish oqibatlari xarakteridan kelib chiqqan holda fuqarolik huquqlarining himoya qilish usullaridan foydalanadi.

Nomoddiy ne'matga nisbatan huquqlarni himoya qilishda ko'p hollarda sud huquqni qayta tiklash yoki huquqbuzarliklarni to'xtatishni ta'minlovchi choralar ko'radi. Nomoddiy ne'matlar ichida shaxsning (yuridik shaxsning ham) sha'ni, qadr-qimmat va kasbkor nufuzi alohida o'rinni egallaydi. Ayni vaqtda nomoddiy ne'matlar shaxsiy huquqlar nomi bilan yuritiluvchi o'ziga xos huquqlar majmuini ham o'z ichiga oladi (Masalan, nomga, yashash joyini tanlashga, yozishmalar daxlsizligi, ya'ni sir saqlanishiga bo'lgan huquqlar va boshqalar).

FKning 99-moddasida nomoddiy ne'matlar huquq sohibiga yo tug'ilgandan boshlab tegishli bo'ladi (yashash huquqi, sog'-salomat

bo'lishiga bo'lgan huquq, shaxs sha'ni, shaxsiy daxlsizligi, shaxsiy hayot daxlsizligi, xususiy va oilaviy sirlarga bo'lgan huquq va h.k.) yoxud qonunga muvofiq, huquq sub'ektiga tegishli bo'ladi (masalan, nomga bo'lgan huquq, erkin ko'chib yurish huquqi, yashash joyini tanlash huquqi va h.k.) deb ko'rsatilgan.

FKda nazarda tutilgan "nomoddiy ne'mat" tushunchasini umumiy ma'noda qo'llanilgan va ne'matning o'ziga ham, shaxsiy huquqqa ham taalluqlidir. Ayni vaqtda u nomoddiy ne'matlarni ikki guruhga bo'ladi. Birinchi guruh ne'matlar shaxsning mavjud bo'lishi bilan bog'liq. SHaxsning hayoti va sog'lig'i ushbu qatlamga mansub. Ushbu ne'matlar ob'ektiv ravishda mavjud va bu ne'matlarga tajovuz qilingandagina ular huquqiy himoyaga muhtoj bo'ladi.

Ikkinchi guruh ne'matlar: nomga bo'lgan huquq, mualliflik huquqi va boshqa shaxsiy-nomulkiy huquqlar muayyan huquqiy munosabatning mazmunini tashkil etuvchi sub'ektiv huquqlar bo'lib, shu sababli ham huquq normasi tomonidan tartibga solingan¹.

Nomoddiy ne'matlar shaxsning o'zidan begonalashtirilmaydi, biroq ularni amalga oshirish va himoya qilish uchinchi shaxslarga topshirilishi mumkin (masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism qo'yish ota-onasi tomonidan amalga oshiriladi).

Nomoddiy ne'matning ashyoviy mazmunga ega emasligi, uning sohibi bo'lgan sub'ektning shaxsi bilan uzviy bog'liq ekanligi zaruriy elementlar hisoblanadi, ba'zan ularning birortasi bo'lmasligi ham mumkin. Ushbu nomoddiy ne'mat sohibini shaxsidan ajratib bo'lmasligi sababli, ushbu ne'matning mavjudligi uning sohibi shaxsini takrorlanmas qiladi, individuallashtiradi. Nomoddiy ne'mat uning sohiblari ijtimoiy mavqeini xarakterlaydi, bu mavqening ajralmas belgisi hisoblanadi, ayni vaqtda o'zining butun mavjudligi davomida o'zgarishlarga duchor bo'lishi ham mumkin. Nomoddiy ne'matlarning amal qilish muddati cheklanmagan.

Ayni vaqtda bu belgilar shartli xarakterga ega (Masalan, intellektual mulk nomoddiy ne'mat sifatida qaralsa ham, fuqarolik muomalasida o'ziga xos tovar sifatida harakatda bo'lishi mumkin).

YUqorida ko'rsatilganidek, nomoddiy ne'matlarga nisbatan shaxsiy huquqlarning vujudga kelishi o'ziga xos: ular yuridik fakt asosida emas, balki qonunda bevosita nazarda tutilgan hollardagina vujudga keladi, deb yozadi T.Fadeeva². Uning bu fikrida muayyan ma'noda jon bor, haqiqatdan ham, FKning 99-moddasiga asosan shaxsiy-nomulkiy huquqlar

¹ Гражданское право. Ч.1. –М.: Проспект, 1996. 301-с.

² Ўша жойда.

huquq sohibiga yo tug'ilgandan boshlab, yoki qonunga muvofiq tegishli bo'ladi. Biroq tug'ilishning o'zi yuridik fakt hisoblanadi. Bundan tashqari, har qanday shaxsiy huquqning vujudga kelishi muayyan yuridik faksiz mumkin emas, faqat bunday yuridik faktlar bilan shaxsiy huquqlar o'rtasidagi bog'lovchi vazifasini qonun bajaradi.

Uzoq vaqtlar tsivilist olimlar ichida fuqarolik huquqi nomoddiy ne'matlar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladimi yoki muhofaza qiladimi degan munozaralar bo'lib o'tgan edi. Oxir oqibatda, tartibga solish muhofaza qilishni anglatadi, muhofaza qilish esa tegishli munosabatlarni tartibga solish orqali amalga oshiriladi degan murosaga kelindi¹. So'nggi vaqtlar esa fuqarolik huquqi nomoddiy ne'matlar bilan munosabatlarni ham tartibga soladi, ham muhofaza qiladi, degan fikrlar ilgari surilmoqda². Fuqarolik qonunlarining rivojlanish jarayonini kuzatsak, buning to'g'riligiga iqror bo'lamiz.

Nomoddiy ne'mat tushunchasiga nisbatan o'ziga xos qarashlarga ega. U nomoddiy ne'mat tushunchasida fuqarolik huquqlari ob'ekti sifatida shaxsiy huquqlar ham qamrab olinganiga e'tiroz bildirib, shaxsiy huquqlar ushbu nomoddiy ne'matlardan foydalanishning yuridik imkoniyatini ta'kidlaydi, deb ko'rsatadi. SHaxsni individuallashtirish shaxsiy-nomulkiy huquqlarning belgisi sifatida bir sub'ektning boshqasidan farq qilish imkoniyatini beradi. SHaxsiy-nomulkiy huquqlar huquq layoqatining elementi bo'lib hisoblanmaydi, zero huquq layoqati sub'ektlarda bir xil hajmda mavjud bo'ladi, ularni tenglashtiradi (chunki mavhum imkoniyat tariqasida namoyon bo'ladi)³.

Nomoddiy ne'matlar bilan shaxsiy huquqlar o'rtasidagi nisbat FKning 8-bobida aniq ko'rsatilganidek, umumiylik va xususiylik o'rtasidagi nisbatdir.

8.6. Intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri – fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida

Fuqarolik huquqlarining ob'ekti sifatida intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri nomoddiy ne'matlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ma'lumki, insonning intellektual faoliyat mahsullari, ularning yaratilish jarayoni va o'ziga xos xususiyatlari odatdagi ashyolardan farq

¹ Развитие советского гражданского права в современном этапе. –М.: 1986. -205 с.

² Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. –М.: 1983. -32-33 с.

³ Ниязова А. Гражданско-правовое регулирование неимущественных отношений в Кыргызской Республике. Автореф. Дисс... канд.юрид.наук. –Бишкек, –Б. 5-с.

qiladi. SHuning uchun ular fuqarolik-huquqiy munosabatlarida o'ziga xos ob'ekt sifatida qaraladi.

Intellectual faoliyat ijodiy faoliyat hisoblanadi. Bu asosan aqliy mehnat kishilari – yozuvchilar, shoirlar, rassomlar, olimlar, injener-texnik xodim va boshqalar ijodiy faoliyatining mahsulidir. Bunday faoliyat mahsullari fuqarolik qonunlari bilan qo'riqlanishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi kerak:

- haqiqatda ijod mahsuli bo'lishi, ya'ni original (o'ziga xos) bo'lishi;
- betakror bo'lishi;
- biror-bir ob'ektiv shaklda ifoda etilishi.

Bu mahsullarning ko'pchiligi g'oyaviy–nomoddiy ko'rinishda bo'ladi. SHu sababli ham ularga nisbatan odatdagi ashyolarga, moddiy ob'ektga nisbatan qo'llaniladigan huquq me'yorlarini qo'llab bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlari ixtiro, foydali model, sanoat namunalari, selektsiya yutuqlari, mualliflik va turdosh huquqlar ob'ektlari – fan, adabiyot, san'at asarlari, audivizual asarlar, radio eshittirishlar va televizion ko'rsatuvlar, asarlar ijrolari, EHM uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumot bazalari, integral mikroshemalar topologiyalari kabi intellectual faoliyat natijalarini farqlaydi.

Insonning ijodiy tafakkuri bu ob'ektlar doirasini tinmay kengaytirib bormoqda.

Umumiy qoida bo'yicha yuridik shaxsning individuallashtirish vositalari, jismoniy va yuridik shaxslarning mahsulot va xizmatlari ham intellectual faoliyat natijalariga tenglashtiriladi (FK, 97-modda, 1-qism). Individuallashtirish vositalari (firma nomi, tovar va xizmat belgilari, tovar kelib chiqqan yoki tayyorlangan joy nomi) turdosh mahsulot va xizmatlarni boshqalaridan farqlash ularni bir-birlari bilan chalkashtirib yubormaslikka xizmat qiladi.

FKning 97-moddasiga asosan intellectual faoliyat natijalari va ularga tenglashtirilgan individuallashtirish vositalariga nisbatan fuqaroning yoki yuridik shaxsning mutlaq huquqi e'tirof etiladi, tan olinadi. Buning ma'nosi shundaki, mutlaq huquq egasi intellectual faoliyat natijalari va individuallashtirish vositalaridan foydalanish va tasarruf etishda faqat o'zigagina tegishli bo'lgan huquq egasidir. U uchinchi shaxslarga bu ob'ektlardan foydalanishga ruxsat berishi va taqiqlab qo'yishga o'zigagina haqli (yuridik shaxsning firma nomi bundan mustasno bo'lib, uchinchi shaxslarga foydalanish uchun berilishi mumkin emas).

Intellectual faoliyat natijalarini yaratish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish va huquqiy muhofaza qilishda vujudga keladigan

munosabatlar FKning tegishli normalari, shuningdek O'zbekiston Respublikasining 2002 yil 29 avgustda yangi tahrirda qabul qilingan "Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida"¹gi, "Seleksiya yutuqlari to'g'risida"²gi, 1994 yil 6 maydagi "Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va ma'lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to'g'risida"³gi, 2001 yil 12 mayda qabul qilingan "Integral mikrosxemalar topologiyalarini huquqiy muhofaza qilish to'g'risida"⁴gi, 2006 yil 20 iyulda qabul qilingan "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"⁵gi qonun va boshqa bir qator qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi⁵. Sub'ektlarni individuallashtirish vositalaridan foydalanish masalalari O'zbekiston Respublikasining 2001 yil 30 avgustda qabul qilingan "Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'risida"⁶gi, 18 sentyabr 2006 yilgi "Firma nomlari to'g'risida"⁷gi qonunlarda belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi FKning 98-moddasiga asosan xizmat va tijorat sirlari ham nomoddiy ne'matlar tarkibiga kiradi. Oshkor etilishi O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga zarar etkazishi mumkin bo'lgan fan, texnika, ishlab chiqarish va boshqaruv sohasiga doir ma'lumotlar xizmat sirini tashkil etadi (1993 yil 7 mayda qabul qilingan "Davlat sirlarini saqlash to'g'risida"⁸gi qonunning 3-moddasi). Korxonaning tijorat siri deganda, korxonaning ishlab chiqarish, texnologiya axboroti, boshqaruvi, rejalashtirilishi, moliyalashtirilishi, moliyasi va boshqa faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hamda e'lon qilish (topshirish, oshkor bo'lib qolishi) uning manfaatlariga zarar etkazishi mumkin bo'lgan, davlat siri bo'lmagan ma'lumotlar tushuniladi.

Xizmat va tijorat sirlari fuqarolik huquqi ob'ekti sifatida himoya qilinishi uchun quyidagi shartlar mavjud bo'lishi lozim:

birinchidan, xizmat yoki tijorat siri bo'lgan ma'lumotlar uchinchi shaxslarga noma'lumligi sababli haqiqiy yoki nisbiy tijorat qiymatiga ega bo'lishi kerak;

ikkinchidan, bu ma'lumotlardan uchinchi shaxslarning xabardor bo'lishga, bahramand bo'lishga qonuniy asoslari bo'lmasligi talab qilinadi;

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002. 9-сон, 158-модда.

²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2002. 9-сон, 156-модда.

³Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994. 5-сон, 136-модда

⁴Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №5, 87-модда

⁵Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 28-29-сон, 260-модда.

⁶Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №9-10, 178-модда

⁷Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 37-38-сон, 370-модда.

⁸Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. 5-сон, 232-модда

uchinchidan, sir hisoblangan axborot (ma'lumot) egasi uning maxfiyligini saqlashga doir choralarni ko'rgan bo'lishi zarur.

Ushbu shartlardan birortasi mavjud bo'lmasa, xizmat yoki tijorat sirlaridan foydalanganlik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik yuzaga kelmaydi.

Korxonalar va boshqa sub'ektlarning atrof-muhitni ifloslantirayotganligi yoki jamiyatga zarar keltirishi mumkin bo'lgan boshqa salbiy faoliyatlari haqidagi ma'lumotlar xizmat yoki tijorat siri hisoblanmaydi. Tijorat sirlari egasi ulardan o'z faoliyatida foydalanishi, shuningdek boshqalarga foydalanish uchun litsenziya shartnomasi asosida ruxsat berishga, sotishga, boshqacha usullarda tasarruf etishga haqli.

Nomulkiy huquqlarning tushunchasi va belgilari. "SHaxsiy-nomulkiy munosabatlar", "shaxsiy huquqlar" iboralari huquqiy mazmunga ega bo'lib, turli qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda mustahkamlab qo'yilgan. Masalan, Konstitutsiyaning VII bobida, Fuqarolik kodeksining 99-moddasida shaxsiy huquqlar haqida qoidalar mavjud. Boshqa qonunlarda (masalan, Jinoyat kodeksi, Oila kodeksi va h.k.) ham shaxsiy huquqlarni himoya qilish, ulardan foydalanish masalalari o'z aksini topgan.

SHaxsiy huquq juda keng qamrovli tushuncha va faqat Konstitutsiyadagina bu keng mazmun o'z ifodasini topgan. Biroq, alohida qonunlarda, jumladan, FK yoki JKda bu tushunchalar talqinida ayrim o'ziga xosliklar mavjud. Lekin, ayni vaqtda ular o'rtasida tutash nuqtalar ham yo'q emas.

Ayrim mualliflar inson huquqlari – shaxs huquqiy maqomini belgilashning muhim va ajralmas tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatib, bu huquqiy maqom turlicha ekanligini e'tirof etadi. Ularning fikricha, shaxsning umumiy huquqiy maqomi bilan birga, uning tarmoq, tarmoqlararo va maxsus huquqiy maqomlari ham mavjud hamda ular o'rtasida o'zaro bog'lanish borligini esdan chiqarmaslik shart¹.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining VII bobida o'z ifodasini topgan shaxsiy huquqlar ham o'z mazmuniga ko'ra yuqoridagi nuqtai nazarga mosdir. Albatta, Konstitutsiyada mujassamlangan shaxsiy huquqlar mazmuni o'z talqiniga ko'ra FKda nazarda tutilgan shaxsiy huquqlardan g'oyat keng. Bu shaxsiy huquqlar bir vaqtning o'zida turli huquq tarmoqlari orqali himoya qilinadi.

Ilmiy adabiyotlarda nomoddiy ne'matlarning va nomulkiy huquqlarning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi fikrlarda umumiylik

¹ Теория государства и право. –М.: Юрист, 1997. -173 б.

ko'proq ekanini ta'kidlash lozim. Ularda shaxsiy-nomulkiy ne'matlarning quyidagi xususiyatlari ko'rsatib o'tiladi:

- ular fuqarolarning turli ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'ladi;
- ular bevosita pulda baholanishi mumkin emas;
- ular shaxsdan ajralmaydi (bunday ne'matlarni sotish, hadya qilish, meros qilib qoldirish va boshqacha tarzda shaxsdan ajratish mumkin emas);
- ular umumiy qoidaga ko'ra, fuqaroning tug'ilishi bilan boshlanib, o'limi bilan tugaydi¹.

SHaxsiy huquqlarning nomoddiy xarakteri iqtisodiy mazmundan mahrum holda yuzaga keladi. Bu shuni bildiradiki, shaxsiy-nomulkiy huquqlar baholanishi mumkin emas, ular uchun tekinlik xosdir, ularning amalga oshirilishi boshqa shaxslarning teng qiymatdagi mulkiy majburiyatlarini nazarda tutmaydi. Nomulkiy ne'matlar ob'ekti, bu shaxsdan ajratib bo'lmaydigan nomoddiy ne'matlar: nom (ism), sha'n, qadr-qimmat, sog'lik, shaxsiy hayot siri, shaxsiy daxlsizlik va boshqalardir.

Ixtiro, foydali model, sanoat namunalari tegishli huquqiy munosabatlar ob'ekti, deb tan olinishi uchun yana aqliy faoliyat natijalarini baholay oladigan vakolatli organning qarori ham kerak.

Qonunlar bir qator hollarda ba'zi nomulkiy huquqlar yoki shu huquqlar mazmuniga kiruvchi ba'zi vakolatlarni boshqa shaxsga o'tkazishni (berishni) ko'zda tutadi. CHunonchi, tovar belgisiga bo'lgan huquq yuridik shaxs qayta tashkil etilishi sababli boshqa yuridik shaxsga o'tishi mumkin. Ba'zi shaxsiy-nomulkiy huquqlar meros bo'yicha beriladi (nashr qilish huquqi, asarni qayta ishlab chiqish va tarqatish, patent olish huquqi).

Ba'zi nomulkiy huquqlar meros sifatida o'tmasa ham biroq, huquqqa ega bo'lgan shaxsning vafotidan keyin uchinchi shaxs tomonidan himoyalanaadi. FKning 1054-moddasiga asosan, muallifning vafotidan keyin asarning daxlsizligini himoya qilish vasiyatnomada ko'rsatilgan shaxs tomonidan, bunday ko'rsatma bo'lmagan taqdirda esa, muallifning merosxo'rlari, shuningdek qonunga muvofiq, mualliflik huquqlarini himoya qilish majburiyati yuklatilgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Fuqaro vafot etgan oila a'zosining sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish to'g'risida da'vo bilan sudga murojaat qilish huquqiga ega. Agar muallif va (yoki) oluvchi adresat vafot etgan hollarda xatlar,

¹ Ярошенко Н.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. –М.: Юр лит., 1990. -11 б.

kundaliklar, yozishmalar, maqolalar va ko'rsatilgan hujjatlar marhumning xotini (eri) va bolalarining roziligi bilan chop etilishi mumkin.

SHunday qilib, ba'zi sub'ektiv nomulkiy huquqlarning nafaqat o'zi, balki uning mazmunini tashkil qiluvchi ba'zi qismlari ham vorislarga o'tishi mumkin. SHaxsiy-nomulkiy huquqning keyingi belgisi – ularning vujudga kelishi va bekor bo'lishidagi o'ziga xoslikdir. Nomulkiy huquqlar ba'zi yuridik fakt sifatidagi voqealar boshlanganda, yuridik xatti-harakatlar natijasida vakolatli organlarning hujjatlari asosida vujudga kelishi (yoki bekor bo'lishi) mumkin.

Hodisalarga odamlarning erkiga bog'liq bo'lmagan holda yuzaga keladigan vaziyatlar kiradi (tug'ilish, ma'lum yoshga kirish va boshqalar). Demak, inson tug'ilishi bilan ism, sog'lik, sog'lom atrof-muhit, shaxsiy qiyofaga doir sub'ektiv huquqlarga ega bo'ladi.

YUridik harakatlar ma'lum huquqiy oqibatlarni yuzaga keltirish maqsadidan qat'i nazar bajarilgan, lekin shu bilan birga ular qonun kuchi bilan vujudga keladigan fuqarolik huquqi sub'ektining qonuniy harakati sifatida xarakterlanadi (masalan, ilmiy asar yaratish (harakati) mualliflik huquqini keltirib chiqaradi).

YUridik hujjat deganda, huquqiy natijalarga erishishga yo'naltirilgan vakolatli davlat organining qonuniy harakati tushuniladi. Masalan, tovar belgisiga bo'lgan huquq vakolatli davlat organida ro'yxatdan o'tkazilgan kundan boshlab yuzaga keladi.

Alohida nomulkiy huquqlar bitim tuzilishi bilan yuzaga keladi (Masalan: advokatlik siri huquqi – topshiriqnoma yoki haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasidan yuzaga keladi).

Ko'pgina shaxsiy-nomulkiy huquqlar uning egasi vafot etishi bilan to'xtaydi. Masalan, muallifning nomiga bo'lgan huquq, yashash joyining daxlsizligi va boshqalar. Ba'zi huquqlar uchun yuridik harakatning to'xtashi ma'lum muddatning o'tishiga bog'liqdir. Masalan, adabiy asarni chop etish, qayta ishlash va tarqatish huquqi muallifning o'limidan 50 yilgacha meros bo'yicha o'tishi hamda muomalada harakat qilishi mumkin.

SHaxsiy-nomulkiy huquqlarning muhim belgilaridan biri – shaxsni individualligi, yakkaligidir. SHaxsiy-nomulkiy huquqlar instituti bir sub'ekt huquqidan ikkinchisini ajratish imkonini beradi, ularning o'ziga xosligini va shubhasiz alohidaligini, individualligini ham himoya qiladi, har bir sub'ekt o'ziga xos nomulkiy huquqlar majmuiga ega, bular ham uni jamiyatdan ajratib turishga imkon beradi, biroq har qanday holda ham

nomulkiy huquqlar alohida-alohida bo'lganda, individual holatda ustunlikka ega bo'ladi.

Nomulkiy huquqlarning tasnifi va turkumlash mezonlari. Mulk bilan bog'lanmagan nomulkiy munosabatlarni tsivilistik fanining fuqarolik-huquqiy tartibga solish doirasiga kiritish mumkinligi to'g'risidagi masala munozarali edi. Fuqarolik huquqi fanida mulkiy munosabatlarning ustuvorligi nazariyasi uzoq vaqtgacha hukmronlik qildi.

Hozirgi paytda nomulkiy manfaatlarni, shaxsning nomoddiy talablarini qanoatlantirishni huquqiy ta'minlash ob'ektiv zarurligi sababli, bu masala dolzarblashmoqda. Huquqiy holatini belgilash va shaxsiy-nomulkiy huquqlarni himoya qilish huquqiy me'yorlar tariqasida qator tarmoqlarning huquqiy me'yorlari bilan amalga oshiriladi. FKda shaxsning ilgarigi qonunlardan jiddiy farq qiladigan huquqiy holati va shaxsiy-nomulkiy huquqlarni belgilashga yo'naltirilgan me'yorlar mustahkamlangan.

Ba'zi shaxsiy-nomulkiy munosabatlarning mulkiy munosabatlar bilan aloqada emasligi, ularning ilmiy va uslubiy jihatidan ham, tartibga solish maqsadi va bajaradigan vazifasi jihatidan ham aynan fuqarolik huquqi tomonidan o'rganishni aslo inkor etmaydi.

SHaxsiy-nomulkiy huquqlarning turli ko'rinishdagi tasniflari mavjud. Avvalo, shaxsiy huquqning mulkiy huquqlar bilan bog'langan va bog'lanmaganlarini farqlashadi.

Mulkiy munosabatlar bilan bog'langan shaxsiy-nomulkiy huquqlar, ularni amalga oshirishda mulkiy huquqning yuzaga kelishida asos sifatida ko'rinishi mumkin. CHunonchi, shaxsning adabiy asarga muallifligi (shaxsiy huquq) o'z ketidan qalam haqi (gonarar) olishni vujudga keltirib, mulkiy huquqni yuzaga keltiradi.

Mulkiy huquqlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy-nomulkiy huquqlarga, nomga, tashqi qiyofaga, sha'n va qadr-qimmatga bo'lgan huquq kiradi. Bu nomulkiy huquqlar mulkiy huquq bilan biror tarzda bog'lanishda bo'lmaydi.

SHaxsiy-nomulkiy huquq bir qator belgilar bilan tavsiflanadi. Bu belgilar jumlasiga nomoddiy ko'rinishdagi mustaqil shaxsiy-nomulkiy huquq ekanligi va ularning huquq egasidan begonalashtirilmasligini kiritish mumkin.

Bu munosabatlarda jismoniy va yuridik shaxs muayyan nomoddiy vakolatlariga ega bo'lgan sub'ekt sifatida namoyon bo'ladi. Bunda shuni ta'kidlash kerakki, fuqaroning muomala layoqatining cheklanganligi yoki muomalaga layoqatsizligi shaxsiy-nomulkiy huquqni (sog'-salomat bo'lish

huquqi, shaxsiy daxlsizlik, qulay atrof-muhitga bo'lgan huquqi) amalga oshirishga halaqit bermasligi lozim.

Ba'zi huquqshunoslar umuman shaxsdan ajratib bo'lmaydigan ob'ektlarga nisbatan sub'ektiv huquqning bo'lishini rad etadilar va bunda shaxsiy huquqlar to'g'risida emas, balki shaxsiy ne'matlar to'g'risida gapirish to'g'riroq deb hisoblaydilar. "SHaxs" va "huquq" tushunchalarini bir-biridan farqlash shak-shubhasiz lozim. Axir shaxs nafaqat ushbu ne'matlar bilan, balki avvalambor ong, iroda bilan, shuningdek ijtimoiy, ma'naviy sifatlar bilan tavsiflanadi¹.

YOzishmalar siri, shaxsning sha'ni, qadr-qimmat, daxlsizligi va boshqalar – bular haqiqatan ham haqiqiy ijtimoiy ne'matlardir, ulardan foydalanishning davlat tomonidan kafolatlanganlik imkoniyati – bu sub'ektiv huquq, ya'ni aytib o'tilgan ne'matlarni himoya qilish huquqi va ularni buzishdan himoya qilishni talab qilish huquqidir.

Sub'ektiv huquqda esa huquq sohibi o'z huquqiga rioya etilishini bir yoki bir necha shaxsdan talab qila oladi. Mulkiy huquq bilan bog'liq bo'lmagan ko'pgina shaxsiy-nomulkiy huquqlar mutlaq huquqlar hisoblanadi. Biroq mutlaq huquq buzilganda, buzuvchiga mutlaq huquqni tiklashga yo'naltirilgan harakatni sodir qilish vazifasi topshiriladi, bunda huquq sohibi huquqni buzuvchi bilan nisbiy huquqiy munosabatda bo'ladi. Mulkiy huquqlar bilan bog'liq bo'lmagan ba'zi shaxsiy huquqlar faqat nisbiy bo'lishi mumkin.

Mulkiy huquq bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy huquqlar bir vaqtning o'zida ham mutlaq, ham nisbiy huquqiy munosabatlarda namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, muallifning asarga daxlsizlik huquqi nashriyot bilan munosabatda nisbiy xarakterga ega bo'ladi. Muallif mualliflik shartnomasiga muvofiq, uning asari qanday ko'rinishda yaratilgan bo'lsa, shunday holicha uning roziligisiz o'zgartirishlar, qo'shimchalar, tuzatishlar kiritmay, nashr etilishini talab qilish huquqiga ega. SHu vaqtning o'zida muallif o'z asarining daxlsizligi xususida nomuayyan doiradagi shaxslar bilan mutlaq huquqiy munosabatga kirishadi, bunday holda uning huquqi mualliflik shartnomasiga emas, balki asarni yaratish faktiga asoslanadi.

Mulkiy huquq bilan bog'liq bo'lgan ba'zi shaxsiy huquqlar faqat nisbiy hisoblanadi. CHunonchi, fuqaroning tibbiy sirni saqlashni talab qilish huquqi muayyan muassasaning tibbiy xodimiga yuklangan. Agar tashxis, davolash uslublari va boshqa ma'lumotlar begona shaxslarga

¹ Хасанов А.А. Ўзбекистон Республикасида шахсий-номулкий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва ҳимоя қилишнинг айрим муаммолари. Юрид. фан. номз. Дисс... Автореф. –Тошкент: 2001.

ma'lum bo'lsa, u holda ular sirni saqlashga doir majburiyatga ega bo'lmaydilar.

SHaxsiy-nomulkiy huquqlarni ularning fuqarolik huquqlari sub'ektiga tegishliligi bo'yicha farqlash mumkin. Bir xil shaxsiy huquqlar faqat fuqarolarga tegishli bo'ladi (sog'-salomatlikka bo'lgan huquq, xususiy qiyofaga, tibbiy sir, farzandlikka olish siriga bo'lgan huquqlar va boshqa shaxsiy huquqlar) boshqalari esa faqat tashkilotga tegishli bo'ladi, jumladan, firma nomiga bo'lgan huquq shunday huquqlar sirasiga kiradi.

SHaxsiy-nomulkiy huquqlarning turlari va doirasi keng. Olimlar har doim o'z tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqib, muayyan o'lchovni ishlab chiqadilar va qo'llaydilar. Natijada shaxsiy-nomulkiy huquqlarning yangi qonuniyatlari ochiladi, u haqda bilimlarimiz boyiydi va kengayadi. Masalan, hozirga qadar ba'zi mualliflar shaxsiy-nomulkiy huquqlarni tayinlanish maqsadi bo'yicha¹, sub'ektlar bo'yicha va shaxsga ajratib bo'lmaydigan holatda tegishli bo'lgan ma'naviy ne'matlar bo'yicha², shaxsiy-nomulkiy huquqlarning huquqiy tabiati, amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha³ turkumlashga harakat qiladilar.

SHaxsiy-nomulkiy huquqlar mohiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1)shaxsiy individuallashtirishga qaratilgan shaxsiy-nomulkiy huquqlar: nomga bo'lgan huquq (yuridik shaxsning nomlanishga bo'lgan huquqi), sha'n, qadr-qimmat, ishbilarmonlik obro'yiga bo'lgan huquqlar;

2)shaxsning jismoniy daxlsizligini ta'minlashga qaratilgan shaxsiy-nomulkiy huquqlar (yashash, erkinlik, yashash va turar-joyga bo'lgan huquqlar);

3)shaxsning ichki dunyosi va uning manfaatlari daxlsizligiga qaratilgan shaxsiy huquqlar (shaxsiy va oilaviy sirlar, xususiy ishlarga aralashmaslik, sha'n va qadr-qimmat)⁴.

Ayrim mualliflar shaxsiy-nomulkiy huquqlarni 4 guruhga ajratishni taklif etadi. Ularning **birinchi guruhiga**, shaxsning jismoniy bardamligini ta'minlovchi (yashash huquqi, sog'lik huquqi, (salomatlikni muhofaza qilish), sog'lom atrof-muhit huquqi) shaxsiy-nomulkiy huquqlar kiritilsa, **ikkinchi guruhiga** shaxsning o'ziga tegishli bo'lgan (nomga bo'lgan huquqi, xususiy qiyofa (ko'rinish)ga bo'lgan huquqi, sha'n va qadr-qimmat huquqi) huquqlar kiradi. **Uchinchi guruhni** shaxsning muxtor

¹ Гражданское право. Учебник. // Под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М.: 1997. – 133 с.

² Жакенов В. А. Личные неимущественные права в советском гражданском законодательстве и их социальное значение. Автореф. канд. дисс. – М.: 1984. – 26 с.

³ Тоғайназаров Ш. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных прав граждан СССР. – Душанбе. 1990. – 34 б.

⁴ Гражданское право. – М.: Проспект. 1996. – 302 б.

(avtonom) holatini (shaxsiy hayot siri) ta'minlovchi (advokatlik siriga bo'lgan huquqi, notarial harakatlar siriga bo'lgan huquqi, bank siriga bo'lgan huquqi, tibbiy sir huquqi, farzandlikka olish siriga bo'lgan huquq, yozishmalar, telefon so'zlashuvlari va telegraf xabarlarini siriga bo'lgan huquq, turar-joy daxlsizligiga bo'lgan huquqi, shaxsiy hujjatlarning daxlsizlik huquqi) huquqlar tashkil qiladi. **To'rtinchi guruh** esa intellektual va boshqa faoliyat natijalarini himoya qilishga yo'naltirilgan (fan, adabiyot, san'at asarlarining, ratsionalizatorlik takliflari, ixtiro, sanoat namunalari, foydali modellar mualliflarining nomulkiy huquqlari, tovar belgisiga bo'lgan huquqi) huquqlarni o'z ichiga oladi.

YUqoridagi turli turkumlash mezonlari shaxsiy-nomulkiy huquqlar mazmunini yaxshiroq anglab etishga va tegishli darajada himoya qilishga imkon beradi¹.

Ushbu turkumlash mezonlari doimiy ravishda kengayib borishi tabiiy. Bu mezonlar asosida turkumlash shaxsiy-nomulkiy huquqlar himoyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Bu shaxsiy-nomulkiy huquqlarning yangi turlarini qonunlarda mustahkamlab qo'yish, ular haqidagi normalarni takomillashtirish fuqarolik huquqi fanini rivojlantirish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

SHa'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini fuqarolik-huquqiy himoya qilish. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 27-moddasida har kim o'z sha'ni va obro'siga qilingan tajovuzlardan, shaxsiy hayotiga aralashishdan himoyalani huquqiga ega ekanligi mustahkamlangan bo'lib, bu ko'rsatmaga muvofiq qonunlarda tegishli qoidalar belgilanadi. FKning 100-moddasiga binoan fuqaro yoki tashkilot o'z sha'niga dog' tushiradigan va qadr-qimmatini, ishbilarmonlik obro'sini pastga uradigan ma'lumotlarning, agar ana shu ma'lumotlarni tarqatuvchi shaxs ularning haqiqat ekanligini isbot qila olmasa, sud orqali rad qilinishini talab etishga haqlidir. Bunda qonun shaxsiy huquqlarni himoya qilishda shaxsning jamiyatda o'z mehnati bilan tutgan o'rni, topgan obro'sini nazarda tutadi. Fuqarolik qonunchiligida bunday qoidalarning bo'lishi shaxslarning huquqlari yana ham kengroq himoya qilinishiga alohida e'tibor berilganligini bildiradi.

SHa'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'siga tajovuz qilingan taqdirda, ko'p hollarda huquq sohibiga moddiy emas, balki ma'naviy zarar etadi. Ma'naviy zarar huquqi buzilgan shaxsning jismoniy yoki ruhiy iztiroblari, qayg'u-alam, g'am-tashvish singari ko'rinishlarda namoyon

¹ Хасанов А.А. Ўзбекистон Республикасида шахсий-номулкий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва ҳимоя қилишнинг айрим муаммолари. Юрид. фан.номз. дисс... Автореферати. –Тошкент: 2001.

bo'ladi. Qonunga asosan, agar fuqaroga uning shaxsiy-nomulkiy huquqlarini buzuvchi yoxud unga tegishli boshqa nomoddiy ne'matlarga tajovuz qiluvchi harakatlar orqali ma'naviy zarar etkazilsa, shuningdek qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda sud huquqbuzar zimmasiga ko'rsatilgan zararni pul orqali (moddiy ko'rinishda) tovon to'lash bilan qoplashni yuklashi mumkin.

Ma'naviy zararni qoplash xarajatlarini belgilashda sud huquqbuzarning aybi darajasini va boshqa e'tiborga molik holatini hisobga oladi. Sud, shuningdek zarar etkazilgan shaxsni individual xususiyatlari bilan bog'liq jismoniy va axloqiy qiynoqlari (iztiroblari, ruhiy azoblari) darajasini ham hisobga olmog'i shart. SHa'n, qadr-qimmatni himoya qilishda ko'p hollarda sud huquqni qayta tiklash yoxud huquqbuzarliklarni to'xtatishni ta'minlovchi choralar ko'radi. SHa'n – fuqaroning muayyan darajada tasdiqlanishi, uning ijtimoiy holatidir. Qadr-qimmat esa mazkur holatning sohibi ongida aks ettirilishi, ya'ni jamiyat tomonidan taqdirlanishiga ko'ra shaxsning o'z-o'ziga bergan bahosidir. Bu masala O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi¹ning 6-moddasida aytilganidek, mehnat sohasida o'zini kamsitilgan deb hisoblagan shaxs kamsitishni bartaraf etish hamda o'ziga etkazilgan moddiy va ma'naviy zararni to'lash to'g'risidagi ariza bilan sudga murojaat qilishi mumkin.

Ishchanlik obro'si jismoniy yoki yuridik shaxsning fuqarolik muomalasida ishtirok etganidagi insofli yoki insofsiz harakat qilishini bildiradi. Biror-bir fuqaroning yoki tashkilotning nomiga, sha'niga dog' tushirishga, badnom qilishga, qadr-qimmatini pastga uradigan ma'lumotlarni tarqatishga qonun yo'l qo'ymaydi. Bunday hollarda huquqlari buzilgan shaxslarning manfaatlari, jinoyat qonunchiligi normalari (JKning 139-140-moddalari) qo'riqlanishi-qo'riqlanmasligidan qat'i nazar, fuqarolik qonunchiligi bilan himoya qilinadi (FK, 100-modda).

Har qanday salbiy ma'lumotlar sha'n va qadr-qimmatni, ishchanlik obro'sini pastga uradigan yoki unga dog' tushiradigan ma'lumotlar hisoblanavermaydi. Fuqarolik qonunida nazarda tutilgan ma'lumotlar birinchidan, birovning sha'niga dog' tushiradigan yoki qadr-qimmatini, ishchanlik obro'sini pastga uradigan bo'lishi; ikkinchidan, bu ma'lumotlar tarqatilgan bo'lishi va uchinchidan, mazkur ma'lumotlar haqiqatga to'g'ri kelavermaydigan bo'lishi kerak.

SHaxslarning obro'siga dog' tushiradigan ma'lumotlar deyilganda, turmush doiralariga, jamiyatimiz axloq tamoyillariga bo'lgan munosabatlarning salbiy baholanishi tushuniladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотмаси, 1996. 1-сонга илова.

Ma'lumotlar konkret faktlarga baho berishdan yoki shaxsning xulqini, xatti-harakatini baholashdan iborat bo'lishi mumkin. Bunday ishlar bo'yicha javobgar taraf faktlarning haqiqatda bo'lganligini isbotlasagina yoki keltirilgan baho va tavsif dalillariga to'g'ri kelishini isbotlasagina, da'vogar oldida javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin. Agar javobgar da'vogar shaxsni tavsiflovchi dalillarning bo'lganligini isbotlay olmasa yoki sud javobgar bergan bahosi bilan kelishmasa, uni javobgarlikka tortishi mumkin.

Basharti, fuqaroning sha'ni, qadr-qimmati yoki ishchanlik obro'siga putur etkazuvchi ma'lumotlar ommaviy axborot vositalarida tarqatilgan bo'lsa, ayni shu ommaviy axborot vositalarida raddiya berilishi lozim (FK, 100-modda, 3-qism).

Basharti, bunday ma'lumotlar tashkilotdan olingan hujjatda uchrasa, bunday hujjat almashtirilishi yoki chaqirib olinishi lozim (FK, 100-modda, 4-qism).

Boshqa harakatlarda raddiya berish tartibi sud tomonidan begilanadi, lekin u obro'ga putur etkazuvchi ma'lumotlarni tarqatish usuliga va xarakteriga muvofiq bo'lishi shart.

Obro'ga putur etkazuvchi ma'lumotlarni tarqatgan shaxs bunday ma'lumotlarni rad etish bilan birga ularning tarqatilishi natijasida etkazilgan moddiy va ma'naviy zararlarni ham to'lashi lozim.

Umumiy qoidaga ko'ra, fuqaroning ishchanlik obro'sini himoya qilish to'g'risidagi qoidalar yuridik shaxsning ishchanlik obro'sini himoya etishga nisbatan ham tegishli yo'sinda tatbiq etiladi (FK, 100-modda, 9-qism).

Bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda fuqarolar va yuridik shaxslarning sha'ni, obro'si, qadr-qimmati, shuningdek ishchanlik faoliyati obro'sini tiklash, ijtimoiy munosabatlarda ularning faoliyatiga odilona baho berish, hayotiy ahamiyatga ega.

Fuqaroning ismga (nomga) bo'lgan huquqi va uni fuqarolik-huquqiy himoya qilish. Nomga bo'lgan huquq muayyan ismning sohibi sifatida tanilishiga bo'lgan sub'ektiv fuqarolik huquqidir. Mazkur nom vositasida fuqaro jamiyat a'zosi sifatida boshqa fuqarolardan ajralib turadi, individuallasadi. Fuqaroning ismi deganda, uning ismi ham, ota ismi va nasabi (urug'-avlodi nomi) ham nazarda tutiladi.

O'tgan mavzularda aytganimizdek, nom olish, ya'ni nasab, ism va ota ismini olish, nomni o'zgartirish maxsus qonunlar bilan jumladan, O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi va fuqarolik holati

dalolatnomalarini qayd qilish tartibi to'g'risidagi Qoidalar bilan tartibga solinadi.

FKning 19-moddasida fuqaroning ismi bilan bog'liq qator normalar belgilab qo'yilgan. Unga ko'ra, agar qonundan yoki milliy odatdan boshqacha tartib kelib chiqmasa, fuqaro o'z familiyasi va nomidan, shuningdek otasining ismi bilan huquq va burchlarga ega bo'ladi hamda ularni amalga oshiradi.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda fuqaro taxallusdan (to'qilgan nomdan) foydalanishi mumkin.

Fuqaro fuqarolik muomalasida yashirin (anonim) tarzda harakat qilishga faqat qonunda yo'l qo'yilgan hollarda yo'l qo'yiladi (masalan, mamlakatimizda muallif o'z asarining nomini ko'rsatmasdan, anonim tarzda nashr etishga haqli, tijorat banklarida xorijiy valyutalar ko'rinishida omonatlar qo'yishga haqli).

Fuqaro qonunda belgilangan tartibda o'z ismini o'zgartirishga haqli. Fuqaroning o'z ismini o'zgartirishi avvalgi ismi bilan olgan huquq va burchlarini bekor qilish yoki o'zgartirish uchun asos bo'lmaydi.

Fuqaro o'z ismini o'zgartirganligi haqida qarzdorlari va kreditorlariga xabar berishi uchun zarur choralarni ko'rishi shart va u mazkur shaxslarda fuqaroning ismi o'zgarganligi haqida ma'lumot yo'qligi tufayli kelib chiqishi mumkin oqibatlar xavfini o'z zimmasiga oladi.

Ismni o'zgartirgan fuqaro o'zining avvalgi ismiga rasmiylashtirilgan hujjatlarga o'z hisobidan tegishli o'zgartirishlar Kiritilishini talab qilishga haqli. Masalan, shaxs nikohga kirishi munosabati bilan eri (xotini) familiyasini olishi uning avvalgi hujjatlari (diplomi, omonat daftarchasi, xizmat guvohnomasi va shu kabilar)ni ham tegishli ravishda o'zgartirib berish haqida tegishli idoralardan talab qilish huquqini vujudga keltiradi. Biroq bu o'zgartirishlarni amalga oshirish xarajatlari manfaatdor shaxs zimmasiga tushadi.

Ayrim hollarda sub'ektlarni (masalan, tergovda, sudda ayblanuvchi, sudlanuvchi sifatida qatnashayotgan shaxs, bankrotlik bo'yicha ish qo'zg'atilgan yakka tadbirkor yoki tadbirkorlik sub'ekti muassisi bo'lgan jismoniy shaxsni) muayyan vaqtinchalik belgilangan muddatda o'z ismini o'zgartirish haqidagi murojaati rad etilishi mumkin. Fuqaro tug'ilgan vaqtida olgan ismini, shuningdek o'zgartirilgan ismini fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish uchun belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazishi kerak.

Boshqa shaxs ismidan foydalanib, huquq va burchlarga ega bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

O'z ismi bilan yashash huquqiga e'tiroz bildirilayotgan yoki ismidan qonunsiz foydalanilayotganligi munosabati bilan manfaatlari buzilayotgan shaxs manfaatlarini buzuvchidan bunday harakatlarga chek qo'yishni, raddiya berishni talab qilishi mumkin. Agar manfaat qasddan buzilayotgan bo'lsa, jabrlangan shaxs qo'shimcha sur'atda zararni qoplashni talab qilishi mumkin. Zararni qoplash uchun manfaati buzilgan shaxsning daromadini berish talab qilinishi mumkin. Manfaat qasddan buzilganida, jabrlanuvchi ma'naviy zararining qoplanishini ham talab qilishga haqli. Masalan, bir shaxs o'zini mashhur san'atkorlardan birining nomi bilan ko'rsatib, chekka qishloqlarda kontsertlar beradi. Bundan xabar topgan san'atkor uning nomidan foydalangan shaxsga nisbatan FKning 20-moddasida belgilangan tartibda va asoslarda da'vo qilishga haqli.

Ism yoki shaxsiy sha'n egasi bo'lmagan, lekin oilaviy mavqeiga ko'ra bundan manfaatdor bo'lgan shaxs ham FKning 20-moddasi 2-qismiga asosan, o'zganing ismidan g'ayriqonuniy foydalanayotgan shaxsdan bu harakatlarga chek qo'yishni va raddiya berish haqidagi talablarni qo'yishi mumkin. Bu shaxs boshqa shaxsning o'limidan keyin ham uning ismini va sha'nini himoya qilishga qaratilgan talablarning bajarilishiga harakat qilishi mumkin. Ism va sha'nni buzish tufayli keltirilgan zararni qoplash talabi o'limdan keyin tan olinmaydi.

8.7. Ishlar va xizmatlar – fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida

Ko'rsatiladigan xizmatlar va bajariladigan ishlar ham fuqarolik huquqining ob'ektlari bo'lishi mumkin. Ayrim adabiyotlarda ishlar va xizmatlar moddiy ne'matlar tarkibiga kiritiladi¹. Bu ikki fuqarolik-huquqiy munosabat ob'ektining bir-biridan asosiy farqi, mazkur ob'ekt bilan bog'liq huquq va majburiyatlarni amalga oshirish natijasida ashyoviy-moddiy ko'rinishga ega bo'lgan natijaning yaratilishidir. Agar moddiy natija yaratish maqsadida munosabatga kirishilsa u ish sifatida, moddiy narsa yaratishni maqsad qilib qo'ymasa, xizmat deb nomlanadi. SHu sabab ham ish bajariladi, xizmat esa ko'rsatiladi.

Asosan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda tuziladigan pudrat shartnomalarining predmeti ishlar bilan bog'liq bo'ladi va pudrat

¹ Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -11 б.

shartnomalari tushunchasi berilganda ushbu ob'ekt turiga alohida e'tibor qaratiladi.

FKning 631-moddasiga asosan pudrat shartnomasi bo'yicha bir taraf (pudratchi) ikkinchi taraf (buyurtmachi)ning topshirig'iga binoan, ma'lum bir ishni bajarish va uning natijasini buyurtmachiga belgilangan muddatda topshirish majburiyatini oladi, buyurtmachi esa ish natijasini qabul qilib olish va buning uchun haq to'lash majburiyatini oladi.

Pudrat shartnomalarining maishiy, qurilishi, loyiha va qidiruv ishlari, ilmiy-tekshirish, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati kabi turlari mavjud.

Pudrat shartnomasi tuzish orqali xilma-xil kiyimlar, uy-ro'zg'or ashyolari va boshqa narsalarni tayyorlanadi, uy-joy, bino va inshoot quriladi, maishiy texnika vositalari ta'mirlanadi va aynan ushbu narsalar ish bajarish oqibatida buyurtmachiga topshiriladi.

Maishiy pudrat shartnomasida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan pudratchi buyurtmachi-fuqaroning topshirig'i bilan uning maishiy yoxud boshqa shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ma'lum ishlarni bajaradi.

Qurilish pudrati shartnomasi bo'yicha esa muayyan ob'ekt quriladi, ta'mirlanadi yoki boshqa qurilish ishini bajariladi.

Loyihalovchi yoki qidiruvchi buyurtmachining topshirig'i bo'yicha belgilangan muddatda loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish va (yoki) qidiruv ishlarini bajarish majburiyatini olsa bu shartnoma loyiha va qidiruv ishlari pudrat shartnomasi hisoblanadi.

Ilmiy-tekshirish ishlari pudrat shartnomasi bo'yicha ilmiy tekshirishlar, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrat shartnomasi bo'yicha esa – yangi buyum namunasini, unga tegishli konstruktorlik hujjatlarini, yangi texnologiyani ishlab chiqish yoki namuna nusxasini tayyorlash bilan bog'liq ishlar amalga oshiriladi.

Fuqarolik huquqi ob'ekti sifatida ishlardan farqli ravishda aloqa, tibbiyot, advokatlik, repititorlik, qo'riqlash, saqlash, yo'lovchi, bagaj, yuk tashish, transport ekspeditsiyasi, ta'lim bilan bog'liq munosabatlarda xizmat ko'rsatiladi va ular moddiy ne'mat yaratilishini nazarda tutmaydi.

Xizmat ko'rsatish tufayli masalan, repititorlik xizmati tufayli ilm-ma'rifat o'quvchiga singdiriladi, sayyohlik xizmati tufayli sayyohlarga tegishli xizmat ko'rsatiladi. Yo'lovchi tashish shartnomasi bo'yicha tashuvchi yo'lovchini, yo'lovchi bagaj topshirgan bo'lsa, bagajni ham belgilangan manzilga eltib berish hamda bagajni olishga vakolat berilgan shaxsga topshiriladi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha ekspeditor haq evaziga va mijoz (yuk jo'natuvchi yoki yuk oluvchi) hisobidan ekspeditsiya shartnomasida belgilangan yuk tashish bilan bog'liq xizmatlarni bajarish yoki bajarishni tashkil etadi.

Bularning barchasi xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lib, ikkinchi tarafga moddiy ne'mat topshirish nazarda tutilmaydi.

Umuman olganda xizmatlar bu – qonun hujjatlariga muvofiq ijrochi faoliyatining nomoddiy natijasi bilan bog'liq bo'lgan hamda shaxsiy ehtiyojlarni haq evaziga qondirishga qaratilgan muayyan harakat yoki muayyan faoliyatning amalga oshirilishi tushuniladi¹. Lug'atlarda xizmatni foyda keltiruvchi harakat va u yoki bu shaxsga taqdim etiladigan maishiy qulaylik deb qayd etiladi².

Xizmatlar iqtisodning barcha jabhalarini qamrab olgan. BMTning Xalqaro standartlashtirilgan sanoat klassifikatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra ko'rsatilayotgan xizmatlar turlarining soni 600 dan oshmoqda³.

O'zbekiston Respublikasi davlat statistika qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan va "O'zstandart" Agentligining 2006 yil 12 maydagi 05-15-son qarori bilan tasdiqlangan va joriy etilgan "O'zbekiston Respublikasi faoliyat turlari bo'yicha xizmatlar tasniflagich (klassifikator)ida asosiy 32 ta xizmat turlari sanab o'tilgan va ular o'z-o'zidan mayda tarmoqlarga bo'linib ketgan⁴.

Xizmatlarning huquqiy tabiati fuqarolik huquqi nazariyasi qoidalaridan kelib chiqadigan bo'lsak, fuqarolik-huquqiy tartibga solish ob'ekti va fuqarolik huquqining ob'ekti sifatidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Fuqarolik huquqiy tartibga solish ob'ekti sifatidagi xususiyati faoliyatning alohida turiga nisbatan qo'llanilishi bilan izohlanadi. Zero u iqtisodiy munosabatlarda tovar va ishlar bilan birgalikda erkin harakatda bo'ladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga kelishiga sabab bo'luvchi fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida xizmatlar esa muayyan shartnomaviy munosabatlarni amalga oshirish jarayonida o'z xususiyatini namoyon etadi hamda shartnoma predmetini tashkil etadi.

8-bob yuzasidan nazorat savollari:

¹ Нарматов Н.С. Хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. –Тошкент: Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти. 2009. -14 б.

² Толковый словарь русского языка. –М.: 1994. –С. 828

³ Международные экономические отношения: Учебник. Под.общ.ред.В.Е.Рыбалкина. –М.: 1998, -С. 123.

⁴ Ўзбекистон Республикаси фаолият турлари бўйича хизматлар таснифлагичи. Расмий нашр. –Тошкент: Ўзстандарт. 2006. -127 б.

1. Fuqarolik huquqi ob'ektlariga tushuncha bering?
2. Fuqarolik huquqi ob'ektlarining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. fuqarolik huquqining ob'ektlari necha turga bo'linadi?
4. Ashyo deganda nima tushuniladi?
5. Ashyolar qanday turkumlanadi?
6. Mol-mulkka tushuncha bering?
7. Qimmatli qog'oz haqida nimalarni bilasiz? Ularga tushuncha bering?
8. Qimmatli qog'ozlarning qanday turlari mavjud?
9. Nomoddiy ne'matlarga nimalar kiradi?
10. Ish va xizmatga ta'rif bering?

To'qqizinchi bob

BITIMLAR

Bobning maqsadi: *Fuqarolik-huquqiy munosabatlar huquq va burchlarning vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishiga bog'liq ekan, ular ichida shaxsning xohish-irodasi ta'sirida yuz beradigan harakatlar bitimlar sanaladi. Bitim o'zining muayyan bir huquqiy oqibat tug'dirishi, ma'lum bir huquqiy natijaga erishishi bilan boshqa yuridik faktlardan farqlanadi. Aksariyat fuqarolik-huquqiy munosabatlar aynan bitimlar tuzilishi orqali vujudga keladi. SHu sababli ham bitimlar va ularning turlari bilan bog'liq institutlar fuqarolik huquqi tizimining asosini tashkil etadi. O'quvchi ushbu bobni to'liq o'zlashtirish orqaligina kelajakda turfa shartnomalar haqidagi qoidalarni tushunish imkoniyatini qo'lga kiritadi.*

Mazkur bobda bitimlar tushunchasi va turlari, ularning muddatlari va shartli bitimlar, bitim shakllari, birja bitimlari, bitimning haqiqiy sanalish shartlari, o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan hamda nizoli bitimlar, turlari, ularning haqiqiy sanalmasligining huquqiy oqibatlari haqida bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladilar.

9.1. Bitimlar tushunchasi va turlari

Bitimlar deb, fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlarga aytiladi (FK, 101-modda).

Har qanday bitim shaxslarning erki-irodasi bilan bog'liq bo'lib, muayyan huquqiy oqibat tug'dirishga qaratiladi. Bitimda fuqaro va tashkilotlarning ma'lum moddiy hamda madaniy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan erklari ifodalanadi.

Bitim shaxslarning erki bilan bog'liq bo'lgan, ularning irodasidan kelib chiqadigan harakat bo'lganligi tufayli, bitimda ifodalangan erk izhor qilinishi, ya'ni boshqa shaxslarga bildirilishi lozim.

Ayrim mualliflarning fikricha, bitimning mazmunini quyidagi belgilar tashkil etadi:

1. bitim – erk-irodani ifodalovchi hujjat;
2. haqiqiy harakat natijasida yuzaga keladi;
3. bitim fuqarolik-huquqiy munosabatni vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor qilishga maxsus yo'naltirilgan bo'ladi;

4. bitim fuqarolik qonunchiligi bilan tartibga solinuvchi huquqiy munosabatni yuzaga keltiradi¹.

Bitim tuzish natijasida muayyan huquqiy oqibat tug'dirish uchun bitim tuzuvchi shaxslar bitimda o'z erklarini ifodalashdan tashqari muayyan harakatni qilishlari lozim bo'ladi. Bu harakat shart qilingan ishni bajarishga, xizmat ko'rsatishga, ma'lum mulkni topshirishga yoki ma'lum pulni to'lashga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan holatlar sifatida yuridik fakt tarkibiga kiradigan bitimlar boshqa yuridik faktlardan farq qiladi. Masalan, yuridik fakt hisoblangan hodisa shaxslarning erkidan tashqari vujudga kelsa, bitimlar faqat shaxslarning erki bilangina tuziladi. Demak, bitim o'zining muayyan bir huquqiy oqibat tug'dirishi, ma'lum bir huquqiy natijaga erishishi bilan boshqa yuridik faktlardan farqlanadi va shu sabab bitimni erk bayonnomasi deb ham atash mumkin. To'g'ri, davlat organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari ham muayyan huquqiy oqibat, natija keltiruvchi hujjatlar qabul qiladi, lekin ularda aynan erk muhtoriyati – ishtirok etuvchilarning umumiy xoxish irodasining mavjud emasligi bitimlardan ajralib turishiga sabab bo'ladi va ularga nisbatan bitimlar to'g'risidagi umumiy qoidalar qo'llanilmaydi.

Bitimlar uchun quyidagi shartlarning bo'lishi muhimdir:

- a) bitim tuzuvchi shaxs fuqarolik huquqining sub'ekti hisoblanishi;
- b) muayyan bitimni tuzuvchi shaxsda bu bitimni tuzish erki bo'lishi va bu erk ma'lum huquqiy oqibatlar tug'dirishga qaratilgan bo'lishi;
- v) shaxsning erki muayyan yuridik fakt hisoblangan harakatda o'zining tashqi ifodasini topishi, ya'ni ma'lum shaklda izhor qilingan bo'lishi kerak.

Bitim turlari. Bitimni turkumlash jarayonida bir bitimning turli jihatlari e'tiborga olinadi. Bunda erkning ifodalanishi, muqobil ijro hamda tuzilgan muddati va boshqa omillar asos qilib olinadi. Bir turga mansub bitimning xususiyati boshqa turkumga xos jihatni ham qamrab olishi mumkin. Masalan, mulk ijarasi shartnomasi konsensual xarakterni o'zida ifoda etadigan, haq baravariga tuziladigan, ikki tomonlama bitim hisoblanadi. Ushbu holatdan ko'rinib turibdiki, mulk ijarasining huquqiy belgilari xususida to'xtalganda, undagi taraflar erkinining ifodalanishi, muqobil ijroning mavjudligi va bitimni yuridik kuchga kirish muddatiga e'tibor qilinmoqda.

¹ Гражданское право. Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: Проспект, 2003. -281 с.

Fuqarolik huquqi fanida bitimlar o'zlarining belgilari bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadi (klassifikatsiya qilinadi):

1. Bitimlar erkning ifodalanishiga qarab *bir, ikki va ko'p tomonlama bitimlarga* bo'linadi. Ushbu holat FKning 102-moddasida belgilangan bo'lib, unda bitimlar bir taraflama, ikki taraflama yoki ko'p taraflama (shartnomalar) bo'lishi mumkinligi, bitim tuzish uchun qonun hujjatlariga yoki taraflarning kelishuviga muvofiq bir tarafning xohishi zarur va etarli bo'lsa, bunday bitim bir taraflama bitim hisoblanishi, shartnoma tuzish uchun ikki taraf (ikki taraflama bitim) yoki uch yoxud undan ko'p taraf (ko'p taraflama bitim) kelishib xohish bildirgan bo'lishi kerakligi belgilangan.

Bir taraflama bitim qoidalari Fkning 103-moddasida o'z ifodasini topgan. Bir tomonlama bitimdan faqat bir tomonninggina erki ifodalanadi, huquq va majburiyat faqat bir tomonning irodasi bo'yichagina vujudga keladi, o'zgaradi yoki bekor bo'ladi. U boshqa shaxslar uchun qonunlarda yoki bu shaxslar bilan kelishuvda belgilangan hollardagina burchlar keltirib chiqarishi mumkin. Bir taraflama bitimlarga nisbatan, basharti qonun hujjatlariga, bitimning tabiati va mohiyatiga zid bo'lmasa, majburiyatlar va shartnomalar to'g'risidagi umumiy qoidalar tegishlicha qo'llaniladi.

Bir tomonlama bitim uni tuzgan shaxs uchun majburiyatlar keltirib chiqaradi. Bir taraflama bitimda unda ishtirok etuvchi bir tarafning erk bayon etilishining o'zi kifoya. Bir tomonlama shartnomalarda ishtirok etuvchi taraflarning birida faqat huquq bo'lib, hech qanday majburiyat bo'lmaydi. Ikkinchi tarafda esa faqat majburiyat mavjud bo'ladi. Masalan, Fkning 732-moddasida belgilangan qarz shartnomasi ko'ra, bir taraf (qarz beruvchi) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) pul yoki turga xos alomatlar bilan belgilangan boshqa ashyolarni mulk qilib beradi, qarz oluvchi esa qarz beruvchiga bir yo'la yoki bo'lib-bo'lib, o'shancha summadagi pulni yoki qarzga olingan ashyolarning xili, sifati va miqdoriga baravar ashyolarni (qarz summasini) qaytarib berish majburiyatini oladi. Bunda bir taraf bo'lgan qarz beruvchida faqatgina shartnomada belgilangan qarz summasini berish huquqi mavjud holos, u qarz berishga majbur emas. SHu sabab ham qarz shartnomasi pul yoki ashyolar topshirilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Bu kabi bitimlarga yana xadyani ham kiritish mumkin. Hadya bir tomonlama, real, tekinga tuziladigan shartnoma hisoblanadi. SHubhasiz, hadya bir tomonlama bitim bo'lib, taraflarning o'zaro kelishuviga asoslanadi. U hadya oluvchining taklif qilingan mulkiy huquqni qabul

qilishga rozilik berishida ifodalanadi, aynan shu belgisi bilan hadya qarz shartnomasidan farq qiladi¹.

Renta shartnomasi ham bir tomonlama shartnomalar turkumiga kiradi. YA'ni, renta oluvchida faqat renta to'lovini o'z vaqtida to'lashni va mol-mulkdan oqilona doirada foydalanishni talab qilish huquqi, renta to'lovchida renta to'lovlarini o'z vaqtida to'lab borish majburiyati mavjud bo'ladi.

SHuningdek tekin foydalanish, bank omonati, ommaviy tanlov, mukofotni oshkora va'da qilish, vasiyatnoma, ishonchnoma bilan bog'liq bitimlar bir tomonlama bitim hisoblanadi.

Ikki tomonlama bitimlar har ikki tomonning erkiga muvofiq tuziladi. Bunday bitimlar – shartnomalardir. “Ikki tomonlama” iborasi bitimda ishtirok etuvchi taraflarning sonini belgilab bermaydi. Masalan, qarz shartnomasida o'z-o'zidan ikki taraf – qarz beruvchi va qarz oluvchilar ishtirok etsa-da, u bir tomonlama shartnoma hisoblanadi. Ikki tomonlama bitimning mohiyati har ikki tarafda ham huquq va majburiyatning mavjudligi orqali belgilanadi, ya'ni bir tarafning huquqi ikkinchi tarafga majburiyat bo'lib o'tadi yoki aksincha. Aynan shu holatni oldi-sotdi shartnomasi misolida tushuntirishga harakat qilamiz. Ma'lumki, oldi-sotdi shartnomasida ikki taraf sotuvchi va sotib oluvchi ishtirok etadi. Fkning 386-moddasiga muvofiq, oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha bir taraf (sotuvchi) tovarni boshqa taraf (sotib oluvchi)ga mulk qilib topshirish majburiyatini, sotib oluvchi esa bu tovarni qabul qilish va uning uchun belgilangan pul summasi (bahosi)ni to'lash majburiyatini oladi.

Ushbu normadan ko'rinib turibdiki, sotuvchining mol-mulknini sifatli, o'z vaqtida shartnomada kelishilgan shartlar asosida topshirish majburiyati sotib oluvchida aksincha shu holat - mol-mulknini sifatli, o'z vaqtida shartnomada kelishilgan shartlar asosida topshirilishini talab qilishga bo'lgan huquqni keltirib chiqaradi. SHuningdek, sotib oluvchining sotib olinayotgan tovarni qabul qilish va uning uchun belgilangan pul summasi (bahosi)ni to'lash majburiyati sotuvchiga tovarni qabul qilishni va uning uchun belgilangan pul summasi o'z vaqtida kelishilgan shartlar asosida to'lashni talab qilish huquqini beradi.

Ko'p tomonlama bitimlarda uch va undan ortiq shaxslarning erklari ifodalanadi. Ko'p tomonlama bitimga oddiy shirkat (birgalikdagi faoliyat) shartnomasi misol bo'ladi. Ko'p tomonlama bitimlar ham ikki tomonlama bitimlar singari o'zaro kelishuvlar, ya'ni shartnomalardir.

¹Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –114 б.

Ayrim hollarda bitimlar ham bir tomonlama ham ikki tomonlama bo'lishi mumkin. Bunda bitimning holatiga qarab uni bir yoki ikki tomonlama bitimlar turkumiga kiritiladi.

Masalan, sug'urta shartnomasi tuzilishi jarayonida sug'urta badalining bir yo'la to'lanishi bilan sug'urta qildiruvchida majburiyat qolmasligini nazarda tutib uni bir tomonlama va konsensual shartnomalar turkumiga ham mansub bo'ladi, deb hisoblaydilar¹. Sug'urta shartnomasida sug'urta hodisasi haqida xabar berish majburiyatining saqlanib qolinishi sug'urta shartnomasining ikki tomonlama shartnoma sifatidagi xususiyatini o'zgartirmaydi².

SHuningdek, mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi mazmunidan kelib chiqib, ushbu shartnoma bir tomonlama xarakterga ega. Biroq, shartnoma yuzasidan ishonchli boshqaruvchiga haq to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, bu shartnomani ikki tomonlama, - deb hisoblash ham mumkin³.

Xulosa qilib aytganda, har qanday shartnoma bitim hisoblansa ham, har qanday bitim shartnoma bo'la olmaydi. Aksariyat bitimlar shartnoma hisoblanishi mumkin. SHu sababli shartnomaga aksariyat hollarda bitim qoidalari qo'llaniladi. FKning 353-moddasiga asosan, shartnomalarga ushbu Kodeksning 9-bobida nazarda tutilgan ikki va ko'p taraflama bitimlar to'g'risidagi qoidalar qo'llaniladi.

H.Rahmonqulov shartnomaga odatdagidek bitimning bir turi sifatida qaramaslik lozimligini ta'kidlaydi⁴. SHartnoma bitim turlaridan faqatgina bittasi hisoblanmaydi, u yuridik hujjat bo'lib, uning vositasida fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning ishtirokidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maishiy munosabatlar tartibga solib boriladi. SHartnoma predmeti sifatida tartibga solinadigan bunday ijtimoiy munosabatlar huquqiy tus kasb etadi, binobarin, ular huquqiy munosabatlarga aylanib, ularning ildizi moddiy-hayotiy munosabatlarga borib taqaladi. Biroq, ana shu moddiy-hayotiy munosabatlarning o'zi bevosita huquqiy munosabatlarni vujudga keltira olmaydi. Ular huquqiy tus kasb etishi uchun shartnoma munosabatlariga kirishayotgan sub'ektlarning ongi va xohish-irodasidan o'tishi kerak. SHuning uchun shartnoma xohish-iroda hujjatidir, deb aytiladi. Bunda ikki va undan ortiq shaxs xohish-irodasining ayrim holdagi harakati emas, balki

¹ Брагинский М.И. Витрянский В.В. Договорное право. Договоры о выполнении работ и оказании услуг –М.: Статут, 2002. -572 с.

² Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –526 б.

³ Муаллифлар жамоаси. Фуқаролик ҳуқуқи. II-қисм. –Тошкент: Илм зиё, 2008. –475 б.

⁴Раҳмонқулов Х. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. –Т.: Иқтисодийёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. –480 б.

shartnomaga kirishish istagini bildirgan taraflarning birgalikdagi yagona xohish-irodasi bo'lishi talab etiladi¹.

SHartnomaning bitimdan farqli xususiyati bu bilan cheklanmaydi. Agar boshqa yuridik faktlar, bitimlar umumiy qoida bo'yicha huquqiy munosabatni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish bilan tugallansa, shartnoma mazkur yuridik faktlardan farq qilib, huquqiy munosabatni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishdan tashqari yana huquq normalari bilan belgilangan doiralarda huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning hatti-harakatlarini tartibga soladi, huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va burchlarini belgilaydi.

SHartnomaviy munosabatning davom etishi natijasida unda ishtirok etuvchi taraflar harakatlarining qonuniyligini ham tekshirish imkoniyati tug'iladi.

Bundan tashqari ayrim bitimlarda (bir tomonlama bitimlar nazarda tutilmoqda. Muallif) tuzuvchining xohishi hamisha ham u hohlagandaqa bo'lavermaydi. Masalan vasiyatnoma – meros munosabatida marhum qoldirib ketgan merosdan merosho'r voz kechishi mumkin (FKning 1147-1148-moddalari), ishonchnoma berilgan shaxs undan bosh tortishi (FKning 141-moddasi) mumkin. Lekin shartnoma kelishuv bo'lganligi sababli, u bilan bog'liq munosabatlar ikki taraf kelishgan taqdirdagina yuzaga keladi va muayyan natijaga erishiladi. Taraflarning har qaysisi tomonidan shartnoma bo'yicha olinadigan huquq va burchlar har xil bo'lsa ham, ular oqibati yagona huquqiy natijani beradi, masalan, oldi-sotdi shartnomasida mulkka nisbatan huquq sotib oluvchida yuzaga keladi, ijara munosabatlarida ijaraga oluvchida mulkka bo'lgan egalik va foydalanish huquqi paydo bo'ladi va h.k².

2. Bitimlar muqobil ijroning bo'lish-bo'lmasligiga qarab *haq baravariga va tekinga tuziladigan* bitimlarga bo'linadi.

Haq baravariga tuziladigan bitimlar bo'yicha tomonlardan har biri qarshi tomon foydasiga muayyan bir mulkni topshirish, pul to'lash, ishni bajarish, biror bir xizmat ko'rsatish singari harakatlarni qilish majburiyatini oladi. Haq baravariga tuziladigan bitimlarga qarshi (muqobil) ijro nazarda tutiladigan bitimlar oldi-sotdi, ayirboshlash, pudrat, sug'urta kabi bir qancha shartnomalardir, chunki ularda tomonlardan har biri qarshi tomon foydasiga biror bir harakat qiladi. Masalan, sotuvchi pul evaziga ma'lum mulkni topshiradi.

¹ Рахмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДҶОИ, 2005. -225 б.

² Шартнома ҳуқуқи. Ўқув қўлланма –Тошкент: ТДҶОИ, 2006.

Tekin, ya'ni haq to'lanmay tuziladigan bitimlar asosida tomonlardan birigina ikkinchi tomon foydasiga biror-bir harakat qilish majburiyatini oladi. Bu erda qarshi (muqobil) ijro yo'q. Masalan, hadya, foizsiz qarz, mulkdan tekin foydalanish (ssuda) to'g'risidagi shartnomalarni ko'rsatish mumkin.

3. Bitimlar qay paytdan e'tiboran tuzilgan deb, hisoblanishiga ko'ra *konsensual* va *real* bitimlarga bo'linadi.

Konsensual¹ bitim deb, huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytda vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Mulk ijarasi, mahsulot etkazib berish, pudrat, kontraktatsiya singari shartnomalar konsensual bitim hisoblanadi.

Real² bitim deb, o'zaro kelishuvga muvofiq, ashyolar yoki pulni topshirish paytida huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Real bitimlarga qarz, omonat, yuk tashish shartnomalarini misol qilib ko'rsatsa bo'ladi.

4. Bitimlar asosining mohiyati va ularning amal qilishiga ko'ra kauzal va abstrakt (mavxum) bitimlarga bo'linadi. Umumiy qoidaga ko'ra bitimning haqiqiyliги bevosita uning asosiga bog'liq. Agar kauzal bitim barcha zaruriy shartlarga amal qilgan holda tuzilgan bo'lsa-yu, lekin uning asosi bo'lmasa, bunday bitim haqiqiy emas deb hisoblanadi. Qonunda asos yuridik jihatdan ahamiyatsiz bo'lgan holatlar ko'zda tutilgan bo'lishi mumkin. Bunday bitimlar abstrakt bitimlar hisoblanadi. Abstrakt bitimlarning haqiqiyliги uchun qonunda ularning abstrakt xarakteri ko'rsatilishi shart. Bank kafolati ham abstrakt bitim hisoblanadi. Chunki u asosiy majburiyatga bog'liq emas.

5. Bundan tashqari, fidutsiar bitimlar ham mavjud. Bunday bitimlar o'zaro ishonchga asoslanadi. Topshiriq, vositachilik, mol-mulkni ishonchli boshqaruvga berish kabi bitimlar tomonlarning shaxsiy ishonchi bilan bog'liqdir.

Ta'sis shartnomasi ham fidutsiar bitim bo'lib, unda paydo bo'lgan ishtirokchilarning huquq va burchlari shaxsiy tusga ega bo'ladi³. Fidutsiar bitimlarning o'ziga xosliги shundaki, tomonlarning o'zaro munosabatining o'zgarishi, ularning ishonchini yo'qolishi munosabatlarni bir tomonlama bekor bo'lishiga olib kelishi mumkin.

9.2. Bitimlarning muddatlari va shartli bitimlar

¹ "Консенсуал" сўзи лотинча "consensus" сўзидан олинган бўлиб, "келишув" маъносини билдиради.

² "Реал" сўзи лотинча "res" сўзидан олинган бўлиб, "ашё" маъносини билдиради.

³ Гражданское право. Учебник. под. ред. Е.А.Суханова. Т.1 –М.: БЕК, 1994. –374 с.

Huquq sub'ektlari o'rtasida tuziladigan bitimlar muayyan muddatlarda ijro etiladi va bekor bo'ladi.

Agar bitimda huquq va majburiyatlarning vujudga kelishi yoki bekor bo'lishi vaqti ko'rsatilgan bo'lsa, bitimlar muddatli hisoblanadi. Bitimlarda muddatlar quyidagicha:

a) ma'lum kun, oy, yil bilan (masalan, 2005 yil 15 sentyabr);

b) ma'lum vaqtning o'tishi bilan (masalan, bir yarim yildan keyin o'tishini ko'rsatish);

v) ma'lum bir voqea yuz berishi (masalan, daryo orqali yuk tashish – muz erishi) bilan belgilanadi.

Agar bitimda uning ijro etilish muddati ko'rsatilmagan bo'lsa, bunday bitim muddatsiz hisoblanadi. FKning 242-moddasida ko'rsatilganidek, agar majburiyatni bajarish muddati ko'rsatilmagan yoki talab qilib olish payti belgilab qo'yilgan bo'lsa, kreditor har qachon ijroni talab qilishga, qarzdor esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo'ladi. Majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab, etti kunlik muddat ichida bajarishi shart.

SHartli bitim deb, taraflar o'rtasida tuziladigan bitimning amalga oshirilishi yoki bekor bo'lishi, biror-bir shartga bog'lab qo'yilishiga aytiladi. SHartli bitimlar ikki xil ko'rinishda bo'ladi:

a) sharti kechiktirilgan;

b) bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitimlar.

FK 104-moddasining birinchi qismida aytilganidek, agar taraflar huquq va burchlarning kelib chiqishining yuz berishi yoki bermasligi noma'lum bo'lgan holatga bog'liq qilib qo'ysalar, bitim sharti kechiktirish sharti bilan tuzilgan hisoblanadi. Aytaylik, uy egasi turar joyni ijaraga berilishini o'g'lining ma'lum vaqtga boshqa shaharga o'qishga ketishi sharti bilan bitim tuzadi, agar o'g'li boshqa shaharga ketmasa, bunda taraflar o'rtasida hech qanday huquq ham, majburiyat ham vujudga kelmaydi.

FK 104-moddasining ikkinchi qismi bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitimni ta'kidlaydi. Unda ko'rsatilishicha, agar tarafning huquq va burchlar bekor bo'lishining yuz berishi yoki bermasligi noma'lum holatga bog'liq qilib qo'ysalar, bunday bitim bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitim hisoblanadi. Masalan, turar joyni ijaraga beruvchi fuqaro muayyan bir hol sodir bo'lganda, aytaylik, o'g'lining harbiy xizmatdan qaytgach,

uyni bo'shatib berishni shart qilib, ijara shartnomasi tuzgan bo'lsa, o'g'li qaytishi bilan ijara shartnomasi bekor bo'ladi.

SHartli ravishda majburiyat olgan shaxs shartga bog'liq bo'lgan huquqni yomonlashtirish yoki yo'q qilishga qaratilgan harakatlarni qilmasligi kerak.

Agar shartning yuz berishiga, ushbu shartning yuz berishidan manfaatdor bo'lgan taraf insofsizlik bilan yordamlashgan bo'lsa, bu shart sodir bo'lmagan hisoblanadi (FK, 104-modda, 4-band). Masalan, mol-mulklarini sug'urta qildirgan shaxs sug'urta summasini olish maqsadida mol-mulkka qasddan o't qo'yib yondirsa, bu holda sug'urta summasi to'lanmaydi.

9.3. Bitim shakllari

Bitim tuzishda erkni ifodalash usuliga bitim shakli deb aytiladi. Bitimlar og'zaki va yozma (oddiy yoki notarial tasdiqlangan) shaklda tuziladi (FK, 105-modda, 1-band).

FKning 106-moddasiga binoan, qonun hujjatlarida yoki taraflarning kelishuvida yozma tasdiqlangan shakl belgilab qo'yilmagan, jumladan, u tuzilayotgan vaqtning o'zidayoq bajariladigan bitim og'zaki tuzilishi mumkin. SHaxsning xatti-harakatidan uning bitim tuzishga bo'lgan xohish-irodasi bilinib turgan holda ham bunday bitim tuzilgan hisoblanadi.

Jeton, patta yoki odatda, qabul qilingan boshqa belgi berish bilan tasdiqlangan bitim, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, og'zaki shaklda tuzilgan bitim hisoblanadi.

YOzma shaklda tuzilgan shartnoma bajarishga qaratilgan bitimlar, agar qonun hujjatlari va shartnomaga zid bo'lmasa, taraflarning kelishuviga muvofiq og'zaki tuzilishi mumkin.

Qonunda indamasdan, sukut saqlash orqali ham bitim tuzilishi mumkinligi nazarda tutiladi. Bu holda xalqimizning qadimdan mavjud "sukut – rozilik alomati" qoidasi amal qiladi. Biroq bunday usulda bitim tuzishga faqat cheklangan hollardagina yo'l qo'yiladi. FKning 105-moddasiga asosan sukut saqlash qonun hujjatlarida yoki taraflarning kelishuvida nazarda tutilgan hollarda bitim tuzishga bo'lgan xohish-irodaning ifodasi hisoblanadi.

YUqorida aytilganidek, shaxsning xulq-atvori, xatti-harakatlaridan bitim tuzishga bo'lgan xohish-irodasi bilinib turgan hollarda ham bunday bitim tuzilgan hisoblanadi. Bu usulda tuzilgan bitimlarning nomi lotincha "konklyudo" so'zidan olingan bo'lib, "tuzaman" degan ma'noni anglatadi. Konklyudent harakatlar shunday harakatlarki, ular og'zaki shaklda ham,

yozma shaklda ham ifoda etilmagan bo'lsada, shaxsning niyati, maqsadi haqida o'z-o'zidan guvohlik berib turadi. YOzma shaklda tuziladigan bitimlar ikki turga:

a) oddiy yozma;

b) notarial idoralarda, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda, boshqa organlarda tasdiqlanadigan bitimlarga bo'linadi.

Oddiy yozma bitim bitimning shartlarini o'z ichiga olgan va taraflar (yoki bir taraf) tomonidan imzolangan hujjatga aytiladi. Bitimlar quyidagi hollarda oddiy yozma shaklda tuziladi:

1) yuridik shaxslarning o'zaro va fuqarolar bilan tuziladigan bitimlari (chunki yuridik shaxslar mavzusida aytganimizdek, yuridik shaxslarning mulki va mablag'lari uning balansida aks ettirilishi kerak. Binobarin, yuridik shaxsning turli bitimlar tuzish orqali ko'rgan daromadi yoxud zarari ham buxgalteriya balanslarida rasmiylashtirilishi kerak);

2) fuqarolar o'rtasidagi belgilangan eng kam oylik ish haqining o'n baravaridan ortiq summadagi bitimlar, qonunda belgilangan hollarda esa bitim summasidan qat'i nazar boshqa bitimlar.

YOzma bitim uni tuzuvchilar yoki ularning vakillari tomonidan imzolanishi kerak. Agar fuqaro jismoniy kamchiligi, kasalligi yoki boshqa biror sabablar tufayli bitimni imzolay olmasa, bu holda uning topshirig'iga binoan boshqa fuqaro imzolashi mumkin. Bu fuqaroning imzosi bitim tuzuvchi ishlab yoki o'qib turgan tashkiloti va yashash joyidagi uy boshqarmasi yoki u davolanayotgan muassasaning ma'muriyat yoxud notarial idora tomonidan tasdiqlanishi lozim. Bunday hollarda bitim tuzgan shaxsning o'zi qanday sabab bilan bitimni imzolay olmaganligi, albatta, ko'rsatilishi kerak.

Tashkilotlar tomonidan tuziladigan yozma bitimlarda mazkur tashkilot rahbarining imzosi va muhri bo'lishi lozim. Ba'zi yuridik shaxslar tomonidan tuziladigan bitimlarda ikkita imzo – tashkilot rahbari va boshqa mansabdor shaxs, odatda, bosh buxgalter yoki buxgalterning imzosi bo'ladi.

Xatlar, telegrammalar, telefonogrammalar, teletaypogrammalar, fakslar yoki sub'ektlarning va ular xohish-irodasi mazmunini belgilaydigan boshqa hujjatlarni o'zaro ayirboshlash, agar qonunda yoki taraflarning kelishuvida boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, yozma shaklda tuzilgan bitimga tenglashtiriladi.

Ba'zi hollarda yozma tuzilgan bitim qo'shimcha talabga ham javob berishi lozim (muayyan shaklda tuzilishi, muhr bilan tasdiqlanishi va h.k.).

YOzma shaklda tuzilgan bitimni bajargan taraf ikkinchi tarafdan ijroni tasdiqlovchi hujjat talab qilishga haqli. Bu qoida og'zaki tadbirkorlik bitimiga nisbatan ham joriy qilinadi.

Qonun bilan talab etilgan bitimning oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emasligiga olib kelmaydi, biroq nizo kelib chiqqan taqdirda, taraflarni bitimning tuzilganligini, mazmunini yoki bajarilganligini guvohlarning ko'rsatuvlari bilan tasdiqlash huquqidan mahrum qiladi (FK, 109-modda).

Oddiy yozma shaklga rioya qilmasdan tuzilgan bitim qonun yoki taraflarning kelishuviga bevosita zid bo'lmasa, o'z o'zicha haqiqiy bo'lib sanalsa ham, nizo chiqqan taqdirda, bitimning tuzilganligini va uning mazmunini guvohlarning ko'rsatmalari bilan isbotlab bo'lmaydi.

Notarial guvohlantirilgan bitim deb, belgilangan shaklda notariat xati bo'lgan, notarius tomonidan imzolangan va gerbli muhr bosilgan yozma hujjatga aytiladi. Notarial shakldagi bitim uni tuzuvchilar yoki vakillari tomonidan notarius huzurida imzolanadi.

Bitimlarni notarial tartibda tasdiqlash faqat qonun¹da ko'rsatilgan yoki taraflardan biri talab qilgan hollardagina majburiydir. Jumladan, uy-joylarning oldi-sotdisi, garovga qo'yish shartnomalari va boshqa ba'zi shartnomalar, shuningdek mulkni vasiyat qilish to'g'risidagi bitim (vasiyatnoma) notarial tartibda tasdiqlanishini talab qiladi.

Bitimlarning oddiy yozma va notarial tasdiqlangan shaklda tuzilishi ba'zi muhim asoslar bo'yicha belgilangan, chunonchi:

birinchidan, bitimning yozma shakli bitim tuzilganligi faktini bir tomonning bayonotiga yoki guvohlarning ko'rsatmalariga qaraganda asosliroq isbotlaydigan dalil bo'la oladi;

ikkinchidan, yozma shakl og'zaki shakldan ko'ra bitimning haqiqiy mazmunini aniqlashga yaxshiroq yordam beradi va zarur hollarda uni tegishli davlat organlari tomonidan tekshirilishini engillashtiradi. SHu nuqtai nazardan bitimning insofsiz ishtirokchilari tomonidan ba'zi hollarda yo'l qo'yiladigan suiiste'molchiliklarga qarshi ma'lum darajada garov bo'lib xizmat qiladi;

uchinchidan, bitimning yozma shakli taraflar uchun majburiy bo'lishi yuridik faktlarni hujjatlashtirish va taraflarning faoliyatlari ustidan nazorat olib borish imkoniyatini beradi;

to'rtinchidan, bitimlarning yozma shaklda rasmiylashtirilishi fuqarolik muomalasi ishtirokchilarini muayyan tartibga, o'z erklarini aniq

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Нотариат тўғрисида”ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997. 2-сон, 42-модда.

ifoda etishga va bitim bilan nazarda tutilgan shartlarni puxta bajarishga o'rgatadi.

Qonun ba'zi hollarda bitimlarning yozma yoki notarial shaklda rasmiylashtirilishidan tashqari tegishli davlat muassasalarida qayd etilishini (ro'yxatdan o'tkazilishini) talab qiladi. Masalan, er uchastkalari va boshqa ko'chmas mol-mulk bilan bog'liq bitimlar (boshqa shaxsga berish, ipoteka, uzoq muddatli ijara, merosni qabul qilib olish va boshqalar) davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak (FK, 111-modda).

Qonun bo'yicha talab qilinadigan shaklga rioya qilmaslik oqibatida qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan taqdirdagina bitimning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Jumladan, bitimning notarial shakliga yoki uni davlat ro'yxatidan o'tkazish talabiga rioya qilmaslik bitimning haqiqiy emasligini keltirib chiqaradi. Bunday bitim o'z o'zidan haqiqiy bo'lmaydi (FK, 112-modda, 1-qism). Bunday hollarda bitim tuzgan taraflar har bir bitimga binoan olingan hamma narsani qaytarishga, buning imkoniyati bo'lmaganda, agar haqiqiy bo'lmagan bitimning boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majbur bo'ladi.

Agar taraflardan biri notarial tasdiqlash talab qilinadigan bitimni to'la yoki qisman bajargan bo'lsa, ikkinchi taraf esa bitimni notarial rasmiylashtirishdan bosh tortsa, sud bitimni bajargan tarafning talabi bo'yicha uni haqiqiy hisoblashga haqlidir. Bu holda bitimni keyinchalik notarial rasmiylashtirish talab qilinmaydi (FK, 112-modda, 2-qism).

Agar davlat ro'yxatidan o'tkazish talab qilinadigan bitim kerakli shaklda tuzilgan bo'lib, ammo taraflardan biri uni ro'yxatdan o'tkazishdan bosh tortsa, sud boshqa tarafning talabi bilan bitimni ro'yxatdan o'tkazish to'g'risida qaror chiqarishga haqli. Bunday hollarda bitim sud qaroriga muvofiq ro'yxatdan o'tkaziladi (FK, 112-modda, 3-band).

9.4. Birja bitimlari

Bitimlar orasida birja bitimlari o'ziga xos xususiyatga ega. Birja yuridik shaxs bo'lib, oldindan tayinlangan joy va muayyan vaqtda, belgilangan qoidalar asosida ommaviy va oshkora birja savdolarini tashkil etish va o'tkazish orqali birja tovarlari savdosi uchun shart-sharoit yaratadi. Birjalar O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida"gi qonun talablari asosida faoliyat yuritadi¹. Birja faoliyati birja savdolarini tashkil etish hamda talab va taklifning haqiqiy nisbatini

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, №9-10, 171-модда.

aniqlash asosida birja tovarlarining narxlarini chiqarish orqali birja tovarlarining bozorini yaratishga qaratilgan harakatlar yig'indisidan iborat.

Birja tomonidan ro'yxatga olingan birja tovari xususida birja savdosining birjada qayd etilgan natijasi bo'yicha tuzilgan oldi-sotdi shartnomasi birja bitimi hisoblanadi. Birja savdolari birjada markazlashtirilgan tarzda va ushbu savdolarda birjaning barcha a'zolariga bir vaqtda ishtirok etish imkoniyati berilgan holda o'tkaziladi.

Birja bitimlari uning o'zida ro'yxatga olinadi, shu sababli bunday bitimlar notarial tasdiqlanmaydi, qonunlarda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Birja bitimlari birja nomidan va hisobidan amalga oshirilishi mumkin emas.

Birjada birja tovarlari oldi-sotdi bitimlari, shu jumladan:

- *real bitimlar* – tovarni o'zgaga topshirish yoki etkazib berish yoxud tovarga mulk huquqini beruvchi hujjatlarni o'zgaga topshirish bilan bog'liq bitimlar hisoblanib, ular odatda kassa bitimlari deb ham yuritiladi;

- *forvard bitimlar* – real tovarni etkazib berish muddati kechiktirilgan holdagi oldi-sotdi bitimlaridir. Forvard so'zi inglizcha Forward transaction so'zidan olingan. Bu birja bitimining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bitim tuzishdan ko'zda tutilgan harakat ma'lum bir vaqt o'tgandan so'ng amalga oshirilishidir, bundan tashqari sotib oluvchi mavjud tovarni ko'rib yoki ko'rmasdan (ya'ni kelgusida ishlab chiqariladigan tovarlarni nazarda tutib) shartnoma tuzishidir.

- *fyuchers bitimlari* – tovarlarga doir standart kontraktlarning oldi-sotdi bitimlaridir. Fyuchers bitimidagi "standart" tushunchasi faqat birjada belgilangan shartlarga amal qiluvchi bitimlar bilan savdo qilish mumkinligi (kontrakt hajmi, etkazib berish sanasi, bahosi va boshqalar) bilan bog'liqdir. Ularni kelgusida ijro etish majburiyatini olgan holda tuziladi. Bu bitimlar bo'yicha tovarlar, xom-ashyolar, qimmatli qog'ozlar shartnomada ko'rsatilgan bahoda (tovar qabul qilinayotganda uning narxi o'zgarsa ham shartnomadagi baho imperativ xarakterga ega bo'ladi va o'zgarmaydi), faqat muayyan vaqtdan so'ng ijro etilish sharti bilan sotiladi. Fyuchers bitimlari odatda tovar xom-ashyo birjalari va fond birjalarida tuziladi. Bu bitimning o'ziga xos tomoni bozor qonuniyatlarini bilganlar uchun qo'l kelishidir. Zero o'zgarmas narx kelajakda tovar narxining o'ynashi oqibatida qo'shimcha daromadga ega bo'lish imkonini beradi. Masalan, ma'lum bir tovarni 10 mln. So'mga sotib olgan sotib oluvchi tovarni qabul qilayotgan vaqtda uning narxini ko'tarilishi evaziga shakllangan 10,5 mln so'mlik tovarni emas, aynan 10 mln. So'mlik tovarni

oladi va 500 ming so'm qo'shimcha daromadga ega bo'ladi. Agar tovar bohosi kamaysa buning aksi bo'ladi.

- *option bitimlar* (lotincha *optio* – tanlash degan ma'noni anglatadi) tovarlarni yoki tovarlar etkazib berish kontraktlarini belgilangan narx bo'yicha kelgusida sotib olish yoki sotish huquqlariga doir oldi-sotdi bitimlari hisoblanadi.

Ayrim tovarlarning birjada sotish tartibi Hukumat tomonidan tasdiqlangan Nizom va vaqtinchalik qoidalar asosida amalga oshirilishi mumkin. Masalan, “O'zbekiston Respublikasi tovar-xom ashyo birjasi birja savdolarida omuxta emni sotish tartibi to'g'risida”¹ “O'zbekiston Respublikasi tovar-xom ashyo birjasi birja savdolarida paxta shroti (kunjarasi) va paxta chigiti sheluxasini sotish tartibi to'g'risida”² Nizom va boshqalar. Bu kabi Nizomlar polietilen, shakar, mazut yokilg'isi, ko'mir, mis mahsuloti (mis katodi va mis katankasi), metall rux va ikkilamchi alyuminiy, paxta momig'i, shifer, tsement kabi qator mahsulotlarni birjalarda sotish tartibini belgilash maqsadida ham qabul qilingan.

Birja bitimining mazmuni (tovarning nomi, miqdori, narxi, bitim tuzilgan sana va vaqt hamda uni tuzgan birja a'zolarining nomi bundan mustasno) oshkor qilinishi mumkin emas. Birja bitimining mazmuniga doir ma'lumot sudlarga, qo'zg'atilgan jinoyat ishi mavjud bo'lgan taqdirda esa surishtiruv va tergov organlariga taqdim etiladi.

Birjalarda tuzilgan bitimlarda ishtirokchi sifatida birja a'zolari ishtirok etadilar.

Birja tomonidan belgilangan tartibda shu birjadagi brokerlik o'rnini sotib olgan shaxslar birja a'zolari ya'ni brokerlar mijozlarning topshirig'iga binoan, shuningdek o'z nomlaridan va o'z hisoblaridan (dilerlar) bitimlar tuzishlari mumkin. Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, ularning mansabdor shaxslari, shuningdek birja xodimlari birja a'zosi bo'lishi taqiqlangan. Birja a'zolari o'rtasidagi birja bitimlari birja savdolarining natijalariga ko'ra tuziladi.

Birja bitimlari faqat yozma shaklda tuziladi.

Bitim bilan bog'liq nizolar oldin birjalar hakamlik (ixtilof) komissiyasida hal etiladi. Qarordan rozi bo'lmagan tomon sudga murojaat etishga haqli.

9.5. Bitimning haqiqiy sanalish shartlari

Bitimlar haqiqiy sanalishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi:

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009, 3-сон, 19-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 47-сон, 466-модда.

birinchidan, bitimlarning mazmuni qonunga va qonun asosida chiqarilgan aktlarga, umuminsoniy qoidalarga muvofiq bo'lishi;

ikkinchidan, bitimlarni tuzuvchi shaxslar muomala layoqatiga ega bo'lishlari;

uchinchidan, bitimlar ko'rinish uchungina tuzilmay, balki chindan ham yuridik oqibat tug'dirish maqsadida tuzilgan bo'lishi;

to'rtinchidan, notarial guvohlantirishi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan bitimlar haqiqiy sanalmasligi xavfi ostida qonun bilan talab qilingan shaklda rasmiylashtirilishi kerak.

SHuningdek, xo'jalik shartnomalarini xo'jalik yurituvchi sub'ektlar yuridik xizmati (yoki advokati)ning imzosisiz tuzishga yo'l qo'yilmaydi. Ayni vaqtda, qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqining ikki yuz baravaridan ortiq summadagi shartnomalari yuridik xizmati (yoki advokati)ning yozma xulosasidan keyingina tuziladi¹.

YUqorida ko'rsatilgan talablarga rioya qilinmay tuzilgan bitimlar tuzilgan paytdan e'tiboran o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi. Bunday bitimlar mutlaq haqiqiy sanalmaydigan bitimlar deb atalib, hech qanday huquq va majburiyatlarni vujudga keltirmaydi.

Mutlaq haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasiga qonun talablariga muvofiq bo'lmagan (FK, 116-modda), O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda tuzilgan (O'zbekiston Respublikasi JKning 175-moddasi), o'n to'rt yoshga to'lmagan shaxs tomonidan tuzilgan (FK, 117-modda), qalbaki va ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitimlar (FK, 124-modda) o'z o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Haqiqiy sanalmaydigan bitim yuzasidan ijroni, mulk topshirilishini yoki pul to'lanishini talab qilish mumkin emas.

Bitim butunlay haqiqiy sanalmaganidek, ba'zi hollarda uning ayrim qismi haqiqiy bo'lmasligi mumkin. Bitimning muhim qismi, ya'ni uning narsasini, yuridik tabiatini yoki maqsadini va boshqa muhim shartlarini ko'rsatuvchi bndlari haqiqiy bo'lmaganida bitim butunlay yuridik kuchga ega bo'lmaydi. Masalan, fuqaroning o'ziga uy-joy qurish uchun berilgan er uchastkasini sotishi to'g'risida tuzgan bitimi butunlay haqiqiy sanalmaydi.

Bitimning muhim bo'lmagan qismlari, ya'ni bitimning yuqorida ko'rsatilgan ahamiyatga ega bo'lmagan bndlari qonunga muvofiq kelmagan taqdirda, uning qolgan, qonunga xilof bo'lmagan qismlari haqiqiy sanaladi. Bu haqda FKning 128-moddasida bitimning bir qismi haqiqiy sanalmasligi bitimga bu haqiqiy sanalmagan qism qo'shilmasa

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

ham u tuzilgan bo'lar edi, deb taxmin qilish mumkin bo'lsa, uning boshqa qismlarining haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'lmaydi, deb ko'rsatilgan.

Haqiqiy bo'lmagan bitim, bu to'g'rida da'voning qilinish-qilinmasligidan qat'i nazar, tuzilgan paytdanoq o'z-o'zidan mutlaqo haqiqiy emas deb topiladi. Agar butunlay bitim sud yoki xo'jalik sudi muhokamasida bo'lsa, faqat uning haqiqiy emasligi ta'kidlanadi va unga binoan qonunda ko'rsatilgan oqibatlarining tatbiq etilishi lozimligi ko'rsatiladi.

YUqorida ko'rsatilgan o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitimlardan tashqari nizoli bitimlar ham bo'ladi. Bunday bitimlarning sodir bo'lmasligi uchun: birinchidan, bitimni tuzuvchi shaxs o'z tomonidan tuzilayotgan bitimning xarakterini va huquqiy oqibatlarini aniq, ravshan bilishi; ikkinchidan, bitim tuzuvchi shaxsning erki o'zi tomonidan, boshqa bironlarning ta'siridan tashqari holda ifodalanishi; uchinchidan, bitim tuzuvchi shaxsning erki etarli darajada etuk, mukammal bo'lishi kerak.

YUqorida ko'rsatilgan talablarga rioya qilmaslik bitim tuzilishi paytida haqiqiy sanalsa ham, keyinchalik bunday bitimlar to'g'risida nizo qo'zg'atilishi mumkin. Bunday bitimlar tuzilganidan so'ng taraflarga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlar da'vo qo'zg'atilgani holda u haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Nizoli bitimlar jumlasiga o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro tomonidan tuzilgan (FK, 121-modda) yanglishish ta'sirida tuzilgan (FK, 122-modda), aldash, zo'rlik, qo'rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi yoki og'ir holatlar yuz berishi ta'sirida tuzilgan (FK, 123-modda), muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan tuzilgan (FK, 120-modda), yuridik shaxs huquqiy layoqatidan tashqariga chiqadigan bitimlar (FK, 125-modda) kiradi.

Bunday nizoli bitimlar to'g'risida da'voni jabrlangan shaxsning o'zi, prokuror yoki boshqa shaxslarning manfaatlarini ko'zlab, sudga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan davlat organlari, jamoa xo'jaligi, kooperativ va boshqa jamoat tashkilotlari hamda ayrim fuqarolar qo'zg'ata oladilar.

Haqiqiy emas deb topilgan bitim u tuzilgan paytdan boshlab haqiqiy emas deb hisoblanadi. Bitimning mazmunidan uning faqat kelajak vaqt uchun bekor qilinishi mumkinligi anglashilsa, haqiqiy emas deb topilgan bitim kelajak vaqt uchun harakatdan to'xtaydi (FK, 127-modda).

9.6. O'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim turlari va ularning huquqiy oqibatlari

Qonun hujjatlari talablariga muvofiq kelmaydigan mazmundagi bitim, shuningdek huquq-tartibot yoxud odob yoki axloq asoslariga atayin qarshi maqsadda tuzilgan bitim, FKning 116-moddasida ko'rsatilganidek, o'z-o'zidan haqiqiy emasdir. Bu moddada ko'rsatilgan "qonun" so'zi keng ma'noda qo'llaniladi. Bu modda faqat O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan chiqarilgan hujjatlarni buzib tuzilgan bitimlargagina emas, balki qonunlar asosida chiqarilgan barcha hujjatlarni ham buzib tuzilgan bitimlarga tatbiq etiladi.

Qonun talablariga muvofiq bo'lmagan bitim haqiqiy sanalmagani holda, bunday bitim bo'yicha taraflarning har biri ikkinchi tarafga bitimga binoan olingan hamma narsani qaytarishga, olingan narsaning o'zini qaytarib berish imkoniyati bo'lmagan holda esa, agar haqiqiy bo'lmagan bitimning boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majburdir. Masalan, Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risidagi qonunning 90-moddasiga muvofiq, qiymati bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ellik foizgachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida bo'lgan yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror kuzatuv kengashi tomonidan yakdillik bilan qabul qilinadi. Agar jamiyat aktivlarining 50 foizidan yuqori summadagi shartnomani kuzatuv kengashi vakolat doirasida imzolasa, u haqiqiy emas deb topiladi.

O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim haqiqiy sanalmaydi. G'araz, yomon niyat bilan atayin davlat va jamiyat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim qonunni jiddiy ravishda buzish, deb qaraladi. Binobarin, bunday bitimlarni tuzuvchilar uchun huquq normalarida qattiq mulkiy mas'uliyat belgilanadi hamda bu bitim mutlaqo haqiqiy sanalmaydi. Masalan, fuqaroga uy-joy qurish uchun ajratilgan er uchastkasini butunlay yoki qisman oldi-sotdi to'g'risidagi yoki muomaladan chiqarilgan ashyolar, chunonchi: qoradori, nasha va boshqalarni oldi-sotdi to'g'risidagi bitimlar mutlaqo haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasidandir.

Bitim atayin davlat va jamiyat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilganligi sababli haqiqiy sanalmagani holda quyidagicha huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradi:

1) bitim tuzuvchilarning har qaysisida g'araz niyat bo'lsa, har ikki taraf tomonidan bajarilgan bitim yuzasidan olingan hamma narsalar undirilib, davlat daromadiga o'tkaziladi;

2) bitim faqat bir taraf tomonidan bajarilganida esa, ikkinchi tarafdan uning olgan hamma narsasi va uning evaziga birinchi tarafga to'lashi lozim bo'lgan narsalari undirilib, davlat daromadiga o'tkaziladi;

3) bitimlar tuzishda bir tarafdagina g'araz bo'lgan taqdirda, uning bitim bo'yicha olgan hamma narsasi ikkinchi tarafga qaytarib berilishi lozim, ikkinchi taraf olgan yoki bitimning ijrosi evaziga olishi lozim bo'lgan narsalar undirilib, davlat daromadiga o'tkaziladi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 175-moddasida O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga xilof ravishda bitimlar tuzganlik uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Qalbaki va ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitimlar ham haqiqiy sanalmasligi mumkin.

Qalbaki bitim – taraflarning kelishuvi bo'yicha yuridik oqibatlar tug'dirmaslik niyati bilan faqat ko'rinish uchungina tuzilgan bitim bo'lib, u haqiqiy sanalmaydi (FK, 124-modda).

Ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim deb boshqa bir bitimni yashirish maqsadida tuzilgan bitimga aytiladi. Agar bitim boshqa bir bitimni yashirmoq uchun tuzilgan bo'lsa, bu holda taraflar tomonidan haqiqatda nazarda tutilgan bitimga oid qoidalar qo'llaniladi. Ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim barcha hollarda haqiqiy sanalmaydi. Bunday bitim bilan yashirilgan bitim qonun talablariga javob berish-bermasligiga qarab yo haqiqiy bo'ladi yoki haqiqiy emas deb topiladi.

Agar ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim qonunga xilof bo'lsa ham, jamiyat va davlat manfaatlariga qarshi qaratilgan bo'lsa, har ikki tarafning bitim yuzasidan olgan narsalari bir-biriga qaytariladi. Ammo bitim jamiyat va davlat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bo'lsa, har ikki tarafning olgan narsasi davlat daromadiga o'tkaziladi.

Muomalaga layoqatsiz shaxslar tomonidan tuzilgan bitimlar to'g'risida shuni aytish kerakki, bitimning haqiqiy sanalishi uchun uni tuzuvchi shaxslar muomalaga layoqatli bo'lishlari kerak.

Muomalaga layoqatsiz fuqarolar, jumladan, ruhiy kasallar yoki o'n to'rt yoshga to'lmagan bolalar uchun bitimlarni ularning qonuniy vakillari – ota-onalar, farzandlikka oluvchilar yoki vasiylari tuzadilar.

O'n to'rt yoshga to'lmaganligi, shuningdek ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro tomonidan tuzilgan bitimlar haqiqiy sanalmaydi, taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olgan narsalarining hammasini ikkinchi tarafga qaytarishga

majbur, olingan narsani natura baravarida qaytarishi mumkin bo'lmasa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majbur.

Bundan tashqari, muomalaga layoqatli taraf agar ikkinchi tarafning muomalaga layoqatsizligini bilgan bo'lsa, yoki bilishi lozim bo'lgan bo'lsa uning bitim tufayli qilgan xarajatlarini, mulkning yo'qolishi yoki zararlanishidan kelgan ziyonlarni shu voyaga etmagan shaxsga to'lashga majbur.

YOsh bolalar tuzilish vaqtidayoq ijro etiladigan mayda maishiy bitimlar, jumladan, qalam, daftar, umuman o'zlari uchun zarur bo'lgan narsalarni olish bo'yicha bitim tuzishlari mumkin.

9.7. Nizoli bitimlarning turlari va ularning haqiqiy sanalmasligi oqibatlari

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmagan o'smirlar qisman muomala layoqatiga ega bo'lsalarda, bitimlarni ota-onalari, farzandlikka olganlar yoki homiylari roziligi bilan tuzadilar. Ammo ularning kundalik ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan va o'zlari uchun zararli bo'lmagan maishiy bitimlarni mustaqil ravishda tuzishlari mumkin. O'smir tomonidan tuzilgan bitim (agar bu bitim uning ota-onalari yoki farzandlikka olgan yoxud homiylari roziligidan tashqari tuzilgan bo'lsa) ota-onalarining yoki farzandlikka olganlarning yoxud homiylarining da'vosiga binoan sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin. Demak, bunday bitimlar, umuman, haqiqiy sanalsada, ular to'g'risida nizo qo'zg'atilishi va bitim tuzuvchilarning qonuniy vakillari tomonidan qo'zg'atilgan da'volarga binoan sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin. Bunday holda, mazkur bitim bo'yicha taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olgan narsalarining hammasini ikkinchi tarafga qaytarishga, olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo'lmasa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majbur. Muomalaga layoqatli taraf, bundan tashqari, agar ikkinchi tarafning muomalaga layoqatsizligini bilgan bo'lsa, yoki bilishi lozim bo'lgan bo'lsa, uning bitim tufayli kelgan xarajatlarini mulkning yo'qolishi yoki zararlanishidan kelgan ziyonlarni shu voyaga etmagan shaxsga to'lashga majbur.

Spirтли ichimliklarni yoki giyohvand vositalarini suiiste'mol qilish oqibatida muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan homiysining roziligisiz tuzilgan bitimni sud haqiqiy emas deb topishi mumkin (FK, 120-modda).

O'z harakatlarining ahamiyatini tushunishga yoki ularni boshqarishga qobiliyatli bo'lmagan fuqaro tomonidan tuzilgan bitim deb muomalaga layoqatli bo'lsa-da, bitim tuzish paytidan qandaydir ta'sirlar ostida (masalan, gipnoz, psixotrop dori) o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan holatda bo'lgan shaxs tomonidan tuzilgan bitimga aytiladi. Bunday bitim sud tomonidan ham haqiqiy emas, deb topilishi mumkin.

YUqorida ko'rsatilgan ikki holdan birinchisida da'voni muomalaga layoqati cheklangan fuqaro tomonidan uning homiysi qo'zg'atsa, ikkinchi holda, ya'ni bitim muomalaga layoqatli shaxs tomonidan tuzilgan holda uning o'zi tomonidan qo'zg'atilishi mumkin. Agar bunday bitimlar haqiqiy emas deb topilsa, taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olingan barcha narsalarini ikkinchi tarafga qaytarishga, agar olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo'lmasa, uning qiymatini to'lashga majbur bo'ladi.

Bundan tashqari, bitim tuzish paytida o'z harakatlarining ahamiyatini tushunmagan yoki ularni idora eta olmagan tarafga ikkinchi taraf, agar o'zi bilan bitim tuzgan fuqaroning shunday holatda bo'lganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan bo'lsa, uning bitim yuzasidan qilgan xarajatlarini, mulkning yo'qolishi yoki zararlanishi sababli ko'rgan ziyonlarni to'lashi lozim.

Jiddiy ahamiyatga ega bo'lgan yanglishish ta'siri ostida tuzilgan bitim yanglishish ta'sirida harakat qilgan tarafning da'vosi bo'yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Jiddiy yanglishish ta'sirida bo'lib bitim tuzishda, bunday bitim tuzuvchi shaxs bitimda narsa, xususan, bu narsaning sifati to'g'risida, bitim tuzuvchi kontragentning (qarshi tarafning) shaxsi haqida noto'g'ri tasavvurda bo'ladi.

Agar jiddiy ahamiyatga ega bo'lgan yanglishish ta'sirida tuzilgan bitim haqiqiy emas deb topilsa, taraflardan biri ikkinchi tarafga bitim yuzasidan olgan barcha narsalarini qaytarishga, olingan narsani natura baravarida qaytarish mumkin bo'lmaganida esa uning qiymatini to'lashga majbur. Bundan tashqari, o'z da'vosiga ko'ra bitim haqiqiy emas, deb topilgan taraf, yanglishish ikkinchi tarafning aybi bilan yuz berganligini isbotlay olsa, ikkinchi tarafdin o'ziga etkazilgan haqiqiy zararni to'lashni talab qilishga haqli. Agar bu hol isbotlanmasa, o'z da'vosiga ko'ra bitim haqiqiy emas deb topilgan taraf ikkinchi tarafning talabi bilan, basharti, hatto yanglishishi tarafga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra yuz bergan

bo'lsa ham, etkazilgan haqiqiy zararni unga to'lashi shart (FK, 122-modda).

Aldash, zo'rlash, qo'rqitish ta'siri ostida yoki bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda yoxud fuqaro uchun og'ir holatlarning yuz berishi oqibatida tuzilgan bitim jabrlanuvchining da'vosi bo'yicha haqiqiy sanalmasligi mumkin.

Aldash ta'siri ostida bitim tuzilishida bitim tuzuvchi ikkinchi tomonni atayin yomon niyat bilan yanglishtiradi. Bu holda aldanuvchi tomon bitimning narsasi yoki uning shartlari to'g'risida noto'g'ri tasavvur qiladi. Uy-joylarni egalikka berish haqidagi qaror va unga asosan egalik huquqi to'g'risida berilgan order bitimlar fuqarolik qonunchiligida belgilangan asoslarda sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Qo'rqitish ta'siri ostida bitim tuzilishida jabrlangan shaxs o'ziga yoki yaqin kishilariga biror mulkiy yoki shaxsiy zarar etkazilishidan qo'rqib, bitim tuzishga majbur bo'ladi.

Zo'rlik deyilganda boshqa shaxsning erki shu shaxsni bitim tuzishga majbur qilish maqsadida uning o'ziga yoki yaqin kishilariga jismoniy azob etkazishdan iborat bo'lgan g'ayriqonuniy qilmish tushuniladi.

Bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi tufayli bitim tuzilsa, vakilning yoki u bilan bitim tuzuvchining manfaatlari nazarda tutilib, unda vakil qilinuvchining zarariga qaratilgan harakat qilinadi. Masalan, muayyan narsa sotib olish uchun vakil qilingan shaxs sotuvchi bilan yomon niyatda o'ziga ma'lum mukofot berilishi sharti bilan narsani yuqori bahoda sotib olish to'g'risida kelishsa, yuqoridagi hol yuz beradi.

Og'ir holatlarning vujudga kelishi tufayli tuzilgan bitimda taraflardan biri qattiq muhtojlik ta'sirida harakat qiladi va o'zi zarari ochiqdan-ochiq ko'rinib turgan bitimni tuzadi.

Aldash, zo'rlik, qo'rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishishi ta'sirida tuzilgan bitim, shuningdek og'ir holatlar yuz berishi tufayli tuzilgan bitim haqiqiy emas deb topilsa, bu holat ikkinchi taraf bitim yuzasidan olgan narsasini jabrlanuvchiga qaytarishi, olingan narsani natura baravarida qaytarishi mumkin bo'lmaganida esa, uning qiymatini to'lashi lozim. Bitim yuzasidan jabrlanuvchining ikkinchi tarafdin asossiz olingan mulki davlat daromadiga o'tkaziladi. Bundan tashqari, ikkinchi taraf bitimning haqiqiy emas deb topilishi tufayli vujudga kelgan xarajatlarning, yo'qolgan mol-mulk va etkazilgan zararni jabrlanuvchiga to'lashi shart (FK, 123-modda).

FKning 125-moddasiga asosan, yuridik shaxs tomonidan uning ta'sis hujjatlarida (ta'sis shartnomasi, nizom, ustavi) aniq chegaralab qo'yilgan maqsadlarga zid holda tuzilgan yoki tegishli faoliyat bilan shug'ullanishga litsenziyasi bo'lmagan yuridik shaxs tomonidan tuzilgan bitim uning muassisi (ishtirokchisi) yoki vakolatli davlat organining da'vosi bo'yicha sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin.

9-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Bitim tushunchasi va uning boshqa yuridik faktlardan farqlovchi xususiyatlarini ochib bering?
2. Bitimning muhim shartlari nimalardan iborat?
3. Qanday bitim turlarini bilasiz?
4. SHartli bitim deganda nimani tushunasiz?
5. Bitim shakllariga tushuncha bering?
6. Oddiy yozma shakldagi bitimlarga qo'yiladigan talablar nimalardan iborat?
7. Qachon bitim notarial tasdiqlanadi?
8. Birja bitimlari va ularning turlari haqida nimalarni bilasiz?
9. Bitimlar haqiqiy sanalishi uchun qanday shartlarga javob berishi lozim?
10. Qanday bitimlar o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim hisoblanadi va ularning turlari haqida tushuncha bering?
11. Nizoli bitim qanday huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradi?

O'ninchi bob

VAKILLIK VA ISHONCHNOMA

***Bobning maqsadi:** SHunday paytlar bo'ladiki, shaxslar o'z huquq va majburiyatlarini bevosita o'zlari amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmay qoladilar. Bunday hollarda ularga fuqarolik huquqidagi vakillik instituti haqidagi tushunchalari yordam beradi. Vakillarning xizmatiga fuqarolar ham, yuridik shaxslar ham muhtoj bo'ladilar. SHu sababli ishonchnoma, qonun, sud qarori yoki davlat organining hujjati asosan vujudga keluvchi vakillik institutining vazifasi vakolat beruvchi nisbatan fuqarolik huquq va majburiyatlarini bevosita vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor qilishdan iboratdir. O'quvchi ushbu bobni o'qish orqali vakillik, uning turlari, ishonchnoma, uni tuzish va rasmiylashtirish, ishonchnomaning amal qilish muddatlari haqidagi bilimlarini boyitadilar.*

10.1. Vakillik tushunchasi

Vakillik deb, bir shaxsning ikkinchi shaxs nomidan yuridik harakatlarni amalga oshirishiga aytiladi. Ishonchnomaga, qonunga, sud qaroriga yoki vakil qilingan davlat organining hujjatiga asoslangan vakolat bilan bir shaxs (vakil) tomonidan boshqa shaxs (vakolat beruvchi) nomidan tuzilgan bitim vakolat beruvchiga nisbatan fuqarolik huquq va majburiyatlarini bevosita vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi (FK, 129-modda).

Vakillikning mohiyati shundaki, bunga asoslanib tuzilgan bitimlar faqat vakolat beruvchi uchungina muayyan huquq va majburiyatlarni tug'diradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Vakilning shaxsan o'zi esa bitimlar yuzasidan hech qanday huquq va majburiyatlar olmaydi. Kishining shaxsi bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek qonunlarda nazarda tutilgan bitimlarni vakil orqali tuzishga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, nikoh shartnomasi tuzish, alimentlarni undirish yoki to'lash bilan bog'liq majburiyatlar.

Vakillik orqali huquq layoqatini amalga oshirish, ya'ni huquqlar olish va majburiyatlarni bajarish mumkin bo'lmaganligi sababli vakillarning xizmatiga fuqarolar ham, yuridik shaxslar ham muhtoj bo'ladilar. CHunonchi, fuqaro o'ziga qarashli uy-joyni vakil orqali boshqarishi yoki sotishi, tashkilotlar esa vakillar orqali bir-birlari bilan har xil shartnomalar tuzishlari mumkin.

Muomalaga layoqatli fuqarolargina vakil bo'lishlari, vakillik qilishlari mumkin. Istisno sifatida ayrim hollarda o'n olti yoshga to'lib, pasport olgan fuqaro ham vakil bo'lishi mumkin. Fuqarolarning faqat bir-birlari uchungina emas, ba'zi hollarda tashkilotlar uchun ham vakil bo'lishlariga qonun yo'l qo'yadi. Masalan, savdo va ta'minot bo'limlarining agentlari, mahsulot tayyorlovchi vakil va boshqa xodimlar tashkilotlarning vakillari sifatida ish bajaradilar.

Yuridik shaxs faqat o'z ustavida nazarda tutilgan hollarda yoki o'z faoliyatining xarakteriga muvofiq bo'lgandagina, fuqarolarning vakil yoki boshqa yuridik shaxs vakili sifatida harakat qilishi mumkin.

Tashkilotlarning mulkiy huquqlarini, shuningdek fuqarolarning shaxsiy va mulkiy huquqlarini qo'riqlash maqsadida qonun kimlarning vakil sifatida harakat qila olmasligini belgilaydi. Jumladan, tashkilotning bosh buxgalteriga o'zi ishlab turgan tashkilot uchun bankdan va moliya organlaridan naqd pul, shuningdek boshqa tovar, moddiy boyliklar olishga yo'l qo'yilmaydi. Savdo korxonalarini va boshqa tashkilotlar o'zlaridan olingan vakolatnomalar yuzasidan hisobot bermagan mansabdor shaxslarni tovar va boshqa ashyolarni olish uchun vakil qila olamaydi.

Sudda voyaga etmagan shaxslar, vasiylik va homiylik ostidagi shaxslar fuqarolarning vakillari sifatida qatnasha olmaydilar. Sudyalar, tergovchilar, prokurorlar qonuniy vakil sifatida (ota-onalar, farzandlikka olganlar, vasiylar, homiylar) shuningdek tegishli sud yoki prokuraturaning vakili sifatida qatnashish hollaridan tashqari, sud vakil bo'la olmaydilar (FPK, 51-modda).

Vakolat beruvchi har qanday shaxs muomalaga layoqatli va muomalaga layoqatsiz fuqarolar ham, shuningdek yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin.

10.2. Vakolat va uning turlari

Vakil o'zida bo'lgan vakolatga binoan, o'zini vakil qiluvchiga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Binobarin, vakolat deb vakilning boshqa shaxs nomidan muayyan yuridik harakatlar qilishga va shu bilan u uchun huquqiy oqibatlarini vujudga keltirishga qaratilgan huquq tushuniladi. Vakilning vakolatlari qonunga, sud qaroriga, vakil qilingan davlat organlarining hujjatiga yoki ishonchnomaga asoslangan bo'lishi mumkin.

Vakil o'z vakolatini vakolat beruvchining manfaatlarini ko'zlabgina amalga oshirishga majbur. Binobarin, vakil o'ziga vakolat bergan shaxs

nomidan, shaxsan o'ziga nisbatan ham, u ayni bir vaqtda vakili bo'lgan boshqa shaxsga nisbatan ham bitimlar tuzishi mumkin emas – tijorat vakilligi bo'lgan hollar bundan mustasno. (FK, 129-modda, 3-band).

Agar oshkora shaxs nomidan harakat qilish uchun hech qanday vakolat bo'lmasa yoki vakolatli bo'lsa ham uning doirasidan chetga chiqilgan bo'lsa, bu holda tuzilgan bitimlar bo'yicha kimning nomidan harakat qilgan bo'lsa, mazkur shaxs uchun huquq va majburiyatlari vujudga kelmaydi.

FKning 132-moddasida ko'rsatilganidek, boshqa shaxs nomidan tuzilgan yoki vakolatlardan tashqari chiqib tuzilgan bitim vakolat bergan shaxs keyinchalik ma'qullangan taqdirdagina, uning uchun huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Bitim tuzishga vakolat bergan shaxs bitimning ijroga qabul qilinganligidan guvohlik beruvchi harakatlar qilgan holda ham, bunday bitim ma'qullangan hisoblanadi.

Vakil qiluvchi tomonidan bitimning kelgusida ma'qullanishi u tuzilgan vaqtdan e'tiboran haqiqiy, deb hisoblashga huquq beradi.

Bitimlar tuzishda vakil o'z erki bilan harakat qiladi. Bu holda u o'ziga berilgan vakolatning hajmiga, amaldagi huquqiy normalarning qoidalariga, vakil qiluvchining bergan ko'rsatmalariga asoslanib ish tutadi. Bitim tuzilishida vakilning erki ham vakolat doirasida ifodalanganligi sababli vakilning jiddiy ravishda yanglishishi, aldanishi, qo'rqitilishi yoki zo'rlik ta'sirida tuzilgan bitim sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin.

Vakil vositachidan farq qiladi. Agar vakil bitim tuzishda boshqa shaxs nomidan harakat qilsa, komissioner boshqa bir shaxs komitent topshirig'i bo'yicha va uning hisobiga harakat qilsa ham, bitimni o'z nomidan tuzadi.

Vakil vakil qiluvchi tomonidan yuridik harakatlar qilish, vakil qiluvchi uchun muayyan fuqarolik huquqlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish niyatida bo'lganligini bitim tuzuvchi shaxslarga ochiq-ravshan bildirishi lozim. Vakilning bunday niyatda bo'lganligi, vakil harakat qilib turgan vaziyatning o'zidan ham ko'rinib turishi mumkin. Masalan, chakana savdo bilan shug'ullanuvchi korxonada ishlovchi sotuvchi, kassir va boshqalarning harakatlari, ularning muayyan bir tashkilot vakillari ekanligini bildiradi.

Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardan vakilning yuridik harakatlari tufayli, jumladan, u tomonidan tuzilgan bitim tufayli, vakolat beruvchi bilan uchinchi shaxslar

o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatni ajratish kerak. Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasidagi munosabat (ichki munosabat) shartnomaga, masalan, topshiriq yoki mehnat shartnomasiga asoslangan yoxud boshqa turdagi yuridik faktlarga, chunonchi: tug'ilganlik, vasiylik, farzandlikka olish faktlariga asoslangan vakolat beruvchi bilan uchinchi shaxs o'rtasidagi huquqiy munosabat (tashqi munosabat) vakilning uchinchi shaxs bilan tuzgan bitimi asosida vujudga keladi.

Vakolat qanday asoslarda vujudga kelishiga qarab, vakillik ikki turga: qonun bo'yicha vakillik va shartnoma bo'yicha, ya'ni ixtiyoriy vakillikka bo'linadi.

Vakillik va uning vakolati normativ akt bilan belgilangan holda bunday vakillik muomalaga layoqatsiz shaxslar: yosh bolalar, ruhiy kasallar, aqli zaiflarning huquq va manfaatlarini ta'minlashga qaratiladi. Sud organlarida vakillik qilish to'g'risidagi qoidalar tegishli qonunlar bilan belgilanadi.

Ota-onalar, farzandlikka oluvchilar va vasiylar FKning 131-moddasida belgilanganidek, qonuniy vakillar hisoblanadilar.

SHartnomali, ya'ni ixtiyoriy vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchining erki bilan belgilanadi. Bunday vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchi tomonidan ko'rsatiladi.

SHartnoma bo'yicha vakillikda mehnat shartnomasiga binoan tashkilot nomidan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi xizmatchi, masalan, tashkilotlarning yurist maslahatchilari, ta'minot vakillari va boshqalar vakil bo'lib hisoblanadilar.

Topshiriq shartnomasiga binoan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi shaxslar ham shartnoma bo'yicha vakil bo'la oladi.

Korxonalar rahbari korxonalar nomidan boshqa sub'ektlar bilan munosabatlarga kirishganda, maxsus yozma vakolatnomasiz ish yuritishga haqli.

10.3. Ishonchnoma

O'zbekiston Respublikasi FKning 134-moddasida ta'riflanishicha, ishonchnoma deb bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun beriladigan yozma vakolatga aytiladi. Ishonchli vakil o'ziga ishonchnoma bilan berilgan vakolatlar doirasida ish olib boradi. Ishonchnomaning berilishi vakil uchun vakolat belgilashga qaratilgan bir tomonlama bitim sifatida ko'riladi. Ishonchnoma topshiriq shartnomasi, mehnat

shartnomasi, ekspeditsiya shartnomasi va boshqa shartnomalar asosida beriladi.

Yuridik shaxs nomidan, shuningdek yuridik shaxsga ham ishonchnoma faqat yuridik shaxsning ustavida (nizomida) ko'rsatilgan faoliyat maqsadlariga zid bo'lmagan bitimlarni tuzish uchungina berilishi mumkin (FK, 134-modda, 2-band).

Ishonchnoma bir shaxs, shuningdek bir necha shaxslar nomidan bir yoki bir necha shaxslar nomiga ham berilishi mumkin. Chunonchi, uy-joy qurish kooperativining vakili kooperativ a'zolarining barchasi tomonidan yoki umumiy majlisning vakolatiga binoan, bir necha shaxs tomonidan imzolangan ishonchnoma olishi mumkin.

Ishonchnoma vakilning uchinchi shaxslar bilan huquqiy munosabatlarda bo'lishi uchun tayinlanadi. Ishonchnomaning mazmunidan uning qanday vakolatlarga ega ekanligi, qanday yuridik harakatlar qilishga haqli bo'lishi ko'rinib turadi. Binobarin, vakil ishonchnomada ko'rsatilgan vakolat doirasida harakat qilib, uchinchi shaxslar bilan shartnoma tuzgan bo'lsa, vakil qiluvchi bu shartnomani bajarishdan bosh torta olmaydi.

Amaldagi qonunchilik ishonchnomaning bir necha turlarini nazarda tutadi.

Ishonchnoma umumiy, maxsus va bir martalik turlarga bo'linadi.

Umumiy ishonchnomada har xil bitimlar va boshqa yuridik harakatlar qilish, masalan, yuridik va jismoniy shaxslarning filiallarini idora etish yoki fuqaroga qarashli mulkni boshqarish uchun berilgan vakolat ko'rsatiladi.

Maxsus ishonchnoma faqat bir doirada cheklanmagan bitimlarni tuzish yoki yuridik harakatlarni sodir etish imkonini beradi. Masalan, transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha mijoz bergan ishonchnomada ekspeditorga faqat shartnomaviy munosabat doirasida eksport yoki import uchun talab qilinadigan hujjatlarni olish, bojxona rasmiyatchiliklari yoki o'zga rasmiyatchiliklarni bajarish, yukning miqdorini va holatini tekshirish, uni ortish va tushirish, mijoz zimmasiga yuklatiladigan bojlar, yig'imlar va boshqa xarajatlarni to'lash, yukni saqlash, uni belgilangan manzilda olish kabi yukni etkazib berish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshirish bilan bog'liq bitimlar tuzishi uchun vakolat berilishi mumkin.

Bir martalik ishonchnoma faqat bir bitim yoki yuridik harakat sodir etish uchun beriladi va uning bajarilishi orqali ishonchnoma o'z kuchini yo'qotadi. Masalan, bir oylik maoshni olish bo'yicha berilgan ishonchnoma uning olinishi orqali bekor bo'ladi.

Ishonchnomada uning qachon berilganligi ko'rsatilishi lozim, aks holda, u haqiqiy sanalmaydi. Ishonchnoma ko'pi bilan uch yil muddatga berilishi mumkin. Agar ishonchnomada muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, u berilgan kundan boshlab bir yil mobaynida o'z kuchini saqlaydi. Berilgan kuni ko'rsatilmagan ishonchnoma haqiqiy emas (FK, 139-modda).

Tashkilotlar tomonidan tovarlar va boshqa moddiy boyliklar olish uchun beriladigan ishonchnomalarda ularning amalda bo'lish muddati, albatta, ko'rsatilishi kerak.

Notarial shaklni talab qiluvchi bitimlarni tuzish yoxud yuridik shaxslarga nisbatan harakatlarni amalga oshirish uchun berilgan ishonchnoma idora tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak. FKning 136-137-138-moddalarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasnodir.

Ishonchnomalarning notarial idoralardan tashqari boshqa tashkilotlar tomonidan tasdiqlanishi FKning 136-137-moddalari bilan belgilanadi. CHunonchi, xat-xabarlar, shu jumladan pul va posilkalar olish uchun beriladigan vakolatnoma, ish haqi hamda mehnat munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan boshqa to'lovlarni, muallif va ixtirochilarga beriladigan haqlarni, pensiyalar, yordam pullari va stipendiyalarni, shuningdek xalq banklaridan tegishli summalarni olish uchun beriladigan ishonchnoma fuqarolar yashab turgan joydagi o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan, ishlab turgan yoki o'qib turgan tashkilot tomonidan, turar joydagi uyga xizmat ko'rsatuvchi uy-joydan foydalanish tashkiloti tomonidan, davolanib turgan joyida esa davolanish muassasasining ma'muriyati tomonidan, harbiy xizmatchi ishonchnoma berganida tegishli harbiy qism qo'mondonligi tomonidan tasdiqlanishi mumkin. Ozodlikdan mahrum qilish yoki qamoqda saqlanayotgan shaxslarga beriladigan ishonchnoma tegishli muassasalar boshliqlari tomonidan tasdiqlanadi.

Yuridik shaxs nomidan beriladigan ishonchnoma rahbar tomonidan imzolanib, unga ushbu yuridik shaxsning muhri bosiladi.

Davlat mulkiga asoslangan yuridik shaxs nomidan pul va boshqa mulkiy boyliklarni olish yoki topshirishi uchun beriladigan ishonchnoma ushbu yuridik shaxsning bosh buxgalteri tomonidan ham imzolanishi kerak. Bankda operatsiyalarni amalga oshirishga ishonchnoma berish tartibi va uning shakli qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi (FK, 138-modda).

Vakillik shaxsiy ishonchga bog'liq bo'lganligi tufayli vakolat olgan shaxs qanday harakatlarni qilishga vakil qilingan bo'lsa, ularni shaxsan o'zi bajarishi lozim. Vakil olgan vakolati yuzasidan bu harakatlarni bajarishni faqat ishonchnomada ko'rsatilgan hollarda yoki vakolat

beruvchining manfaatlarini qo'riqlash uchun ma'lum bir sharoitlar tufayli birovga topshirishga majbur bo'lsagina, boshqa shaxsga topshirishga haqli. Vakolatning vakil tomonidan boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkinligi nazarda tutilgan ishonchnoma notarial idora tomonidan tasdiqlanishi lozim.

Ishonchnoma FKning 141-moddasida ko'rsatilganidek, quyidagi hollarda bekor bo'ladi: muddat tugashi, ishonchnoma beruvchi tomonidan bekor qilinishi, vakolat olgan shaxsning vakillikdan bosh tortishi, nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxsning bekor bo'lishi, nomiga ishonchnoma bergan yuridik shaxsning bekor bo'lishi, ishonchnoma beruvchi fuqaroning o'limi, muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan, deb topilishi yoki bedarak yo'qolgan, deb topilishi, ishonchnoma olgan shaxsning o'lishi, uning muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yo'qolgan deb topilishi bilan bekor qilinadi.

Ishonchnoma beruvchi xohlagan paytda uni bekor qila oladi, ishonchnoma oluvchi ham undan bosh torta oladi.

Nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxsning tugashi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda, bunday vazifa vakolat beruvchining huquqini oluvchi shaxslarga ham yuklatiladi. Vakolat beruvchining vafot etishi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda esa, bu vazifa uning vorislariga yuklatiladi.

Ishonchnoma bergan shaxs uning bekor qilinganligi to'g'risida ishonchnoma bergan shaxsni, shuningdek ishonchnoma yo'naltirilgan uchinchi shaxslarni ham xabardor qilishi kerak. Nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxs bekor bo'lgan, ishonchnoma bergan fuqaro vafot etgan, muomalaga layoqatsiz, deb topilgan holatlarda ishonchnoma bekor bo'lgani haqida xabardor qilish ishonchnoma bergan shaxs huquqi qabul qilib oluvchilar zimmasiga yuklanadi.

Ishonchnoma bekor qilinganidan so'ng vakolat olgan shaxs tomonidan qilingan harakatlar to'g'risida FKning 142-144-moddalarida mulkning yo'qolishi yoki zararlanishi sababli ko'rilgan ziyonlarni jabrlanuvchiga to'laydi. Ishonchomaning bekor qilinganligi bilguniga yoki bilishi lozim bo'lguniga qadar ishonchnoma bergan shaxs tomonidan uchinchi shaxslarga nisbatan qilingan harakatlar ishonchnoma beruvchi uchun yoki uning huquqlarini oluvchilar uchun o'z kuchini saqlab qoladi.

Ishonchnoma olgan shaxs tomonidan uning ishonchnoma bekor qilingan yoki tugatilganini bilganidan yoki bilishi lozim bo'lgan vaqtdan so'ng qilingan harakatlar vakolatnoma beruvchi uchun huquq va

majburiyat tug'dirmaydi. Ishonchnoma bekor qilinganidan so'ng vakolat olgan shaxs yoki uning vorislari (huquq va majburiyat oluvchilar) ishonchnomani darhol qaytarishlari lozim.

Ishonchnomaning bekor qilinishi bilan bu ishonchnoma yuzasidan boshqa shaxslarga topshirilgan vakolat (o'tkazilgan vakolat) ham o'z kuchini yo'qotadi.

10-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Vakillik deb nimaga aytiladi?
2. Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasida huquqiy munosabatlar qanday hujjat asosida vujudga keladigan
3. Vakilning vazifalari nimalardan iborat?
4. Ishonchnoma deganda nimani tushunasiz?
5. Ishonchnomaning qanday turlari mavjud?
6. Ishonchnoma bilan bog'liq qanday muddatlar mavjud?
7. Qanday ishonchnomalar notarial tasdiqlangan ishonchnomalarga tenglashtiriladi?
8. Ishonchnoma qanday hollarda bekor bo'ladi?

O'n birinchi bob

MUDDATLAR

Bobning maqsadi: *Iqtisodiy hayotda vujudga kelgan yangi munosabatlarni huquqiy tartibga solishda fuqarolik huquqining boshqa institutlari kabi “muddatlar va da’vo muddati” instituti ham muhim ahamiyatga ega. Aynan muddatlar orqali fuqarolik huquqida “aniqlik”, “vaqt”, “majburiyatlarni lozim darajada bajarish”, “sub’ektlarning o’z huquqilariga e’tiborli bo’lishlari”, “xatti-harakatlarni bajarishda kechikmaslik” holatlari e’tiborga ega bo’ladi va har bir sodir bo’layotgan fuqarolik-huquqiy munosabat uchun zaruriy shartlardan biri sanaladi. SHu bilan birga, muddatlar sub’ekt va ob’ektning o’zaro bog’liqligida muhim o’ringa ega bo’lib, shaxsning ob’ektga nisbatan huquqlari va majburiyatlari amal qilishining eng “ko’p” va “kam” vaqtini belgilab beradi. SHu sababli talaba ushbu bobni o’zlashtirish orqali fuqarolik huquq va burchlarini vujudga kelishi, o’zgarishi, bekor bo’lishi hamda himoya qilinishi bilan bog’liq muddatlar haqida bilim va ko’nikmalarga ega bo’ladilar.*

Mazkur bobda muddat tushunchasi, turlari hamda muddatlar o’tishining boshlanishi va tamom bo’lishi bilan bog’liq masalalar o’z ifodasini topgan.

11.1. Muddat tushunchasi

Fuqarolik huquqida aniq belgilangan vaqtga – muddat deb aytiladi. Muddatning o’tishi ma’lum yuridik fakt hisoblanadi, chunki uning o’tkazib yuborilishi natijasida, qonunda nazarda tutilgan hollarda, muayyan huquqiy oqibatlar vujudga keladi, biror-bir huquq va majburiyat olinadi, o’zgartiriladi yoki yo’qotiladi. Aynan muddatlar orqali fuqarolik huquqida “aniqlik”, “vaqt”, “majburiyatlarni lozim darajada bajarish”, “sub’ektlarning o’z huquqilariga e’tiborli bo’lishlari”, “xatti-harakatlarni bajarishda kechikmaslik” holatlari e’tiborda bo’ladi va har bir sodir bo’layotgan fuqarolik-huquqiy munosabat uchun zaruriy shartlardan biri sanaladi. SHu bilan birga, muddatlar sub’ekt va ob’ektning o’zaro bog’liqligida muhim o’ringa ega bo’lib, shaxsning ob’ektga nisbatan huquqlari va majburiyatlari amal qilishining eng “ko’p” va “kam” vaqtini belgilab beradi.

Fuqarolik huquqining ko'plab institutlari mavjud. Masalan, mulk huquqi, bitimlar, majburiyat, vorislik institutlari. Lekin fuqarolik huquqida muddatlar instituti fuqarolik huquqining boshqa institutlari uchun ham, fuqarolik huquq va burchlarini vujudga kelishi, o'zgarishi va bekor bo'lishi uchun ham, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va muhofaza qilish hamda fuqarolik-huquqiy javobgarlik masalalari uchun ham zaruriy omil hisoblanadi.

Muddat tushunchasi fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilmagan.

N.Imomov muddatlar tushunchasi xususida to'xtalar ekan, uni aniq belgilangan, o'tishining boshlanishi va tamom bo'lishi muayyan huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradigan, fuqarolik huquqlarini vujudga keltiradigan, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va muhofaza qilishga qaratilgan paytlar va vaqt davrlariga aytilishini ta'kidlab o'tadi¹. Masalan, "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 25-moddasi mazmuniga ko'ra, tovarlarni etkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik uchun tovar etkazib beruvchi sotib oluvchiga kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to'laydi. SHunisi muhimki, penyani to'lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni tovarlarni etkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborish oqibatida etkazilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi. Bu zararni to'la hajmda qoplash tamoyilidan kelib chiqadi.

Vaqt majburiyat huquqiga oid munosabatlarda ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, o'zaro shartnoma tuzgan shaxslar ma'lum vaqt ichida biror-bir harakat qilishlari: shartnoma narsasi bo'lgan ashyoni topshirishlari, muayyan ishni bajarishlari; pul to'lashlari, ikkinchi taraf tomonidan qilingan ijroni qabul qilishlari lozim bo'ladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda muddatlarning to'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida tatbiq etilishi – bu munosabatlarda qatnashuvchilarning huquqlarini qo'riqlashda, qonunchilikni ta'minlashda, tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarda esa xo'jalik hisobini mustahkamlashda, korxonalarining normal ishlashida, topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishda, muhimi, shartnoma intizomiga amal qilishda katta rol o'ynaydi.

11.2. Muddat turlari

Fuqarolik huquqi nazariyasida muddatlar turli xususiyatlardan kelib chiqqan holda tasniflanadi. Unda muddatning kim tomonidan belgilanishi,

¹ Imomov N.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида мuddatлар ва даъво мuddати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -7 б.

huquqiy oqibatning tug'dirishi, aniqlilik darajasi, huquq va majburiyatlarni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishi va boshqa omillar muddatlarni tasniflashda asos sifatida olinadi.

Muddatlar kim tomonidan belgilanishiga qarab, quyidagi turlarga bo'linadi: a) qonuniy muddatlar; b) shartnomaviy muddatlar; v) sudlar tomonidan belgilanadigan muddatlar.

Qonuniy muddatlar – huquq normalarida belgilangan muddatlardir. Bu muddatlar huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning o'zaro kelishuvlari bilan umumiy qoida bo'yicha o'zgartirilishi mumkin emas. Bunday muddatlarga misol qilib fuqarolarning to'la yoki qisman muomala layoqatiga ega bo'lish muddatlari (FKning 22-27-moddalari), ishonchnoma muddati (FKning 139-moddasi) umumiy da'vo muddati (FKning 150-moddasi) va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Fuqarolik qonun hujjatlarida belgilanadigan deyarli barcha muddatlar, agar qonunning o'zida to'g'ridan-to'g'ri taraflarga boshqacha holatlar belgilangan bo'lmasa imperativ (qat'iy) xarakterga ega bo'ladi.

SHartnomaviy muddatlar – FKning 357-moddasida ko'rsatilgan bitimlar bilan belgilanadigan shartnomali muddatlarning bir turi hisoblanadi. Ayrim shartnomalarda muddat uning muhim sharti sifatida baholanadi. Bu muddatlar shartnoma tuzuvchi shaxslarning o'zaro kelishuvlari bo'yicha belgilanishi, o'zgartirilishi, qisqartirilishi yoki uzaytirilishi mumkin. SHartnomaviy muddatlar taraflarning erklari ta'siriga bog'liq bo'ladi. SHu sababli ham u dispozitiv xarakterdagi muddatlar qatoriga kiradi, ya'ni shartnoma muddatlarini o'zgartirishda taraflarning o'zaro kelishuvi asos sifatida xizmat qiladi. Lekin bu barcha shartnomaviy muddatlarga xos, degan xulosani keltirib chiqarmaydi. Agar qonunda mazkur shartnoma yuzasidan qat'iy muddatlar belgilangan bo'lsa, taraflar uni o'zgartira olmaydilar. Masalan, FKning 559-moddasiga muvofiq, prokat shartnomasi bir yil muddatga tuziladi. Ko'rinib turibdiki, taraflar bu holatda prokat shartnomasi muddatini bir yildan ortiq qilib belgilay olmaydilar. Lekin prokat shartnomasini bir yildan kam muddatga, masalan 6 oyga yoki 7 oyga tuzishlari mumkin.

SHartnomaviy muddatlar umumiy va oraliq muddatlarga bo'linadi. Umumiy muddat shartnoma tuzilgandan to shartnomaviy munosabatlar bekor bo'lganga qadar amalda bo'ladi. Oraliq muddat esa shartnoma amal qilib turgan vaqtda unda belgilangan muayyan tovarlarni topshirish, ishlarni bajarish yoki xizmatlarni ko'rsatish vaqtini belgilab beradi. Masalan, tovarni bo'lib-bo'lib topshirish shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, bo'lib-bo'lib topshirish muddati oraliq muddat sifatida baholanadi.

Ular masalan, imoratlar qurishda, ta'mirlashda, uy-joylar ijaraga berilishida tuziladigan shartnomalarda keng qo'llaniladi.

Sudlar tomonidan belgilanadigan muddatlar - biror-bir huquq yoki majburiyatlarni olish, o'zgartirish yoxud bekor qilish to'g'risida tayinlanadi. Bu muddatlar qarzdorni muayyan harakatni qilish vaqtini belgilashga, taraflar o'rtasidagi nizoni bartaraf etishga doir bo'lishi mumkin. Masalan, sud ishni ko'rib chiqib, hal qiluv qarorida qarzdor bir oy muddat ichida o'z qarzini to'lashi lozimligini belgilaydi.

Sudlar tomonidan tayinlanadigan muddatlar o'z navbatida fuqarolik huquqiga oid (moddiy huquqiy) va protsessual muddatlarga bo'linadi. Protsessual muddatlar faqatgina ishni ko'rish bilan bog'liq holatlarga taalluqli bo'lsa, moddiy huquqiy muddatlar yuqorida ta'kidlanganidek, nizolashayotgan taraflarga muayyan majburiyatlar yuklaydi. Masalan, fuqaroning sha'ni va qadr-qimmatini, obro'siga putur etkazilganida, sud ommaviy axborot vositalarida bu ma'lumotlar noto'g'riligi haqidagi xabarni berish muddati (FKning 100-moddasi) ni belgilashi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan barcha turdagi muddatlarga rioya qilish, buyurtma topshiriqlarini bajarish yuzasidan tuziladigan mahsulot etkazib berish, kapital qurilishga oid pudrat, yuk tashish va boshqa shartnomalarning o'z vaqtida bajarilishini, shartnoma tuzuvchi tashkilot va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarning qat'iyiligini ta'minlashda, qonun bilan belgilangan shartnoma intizomiga rioya qilishni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy oqibatiga ko'ra muddatlar huquqni vujudga keltiruvchi, huquqni o'zgartiruvchi va huquqni bekor qiluvchi muddatlarga bo'linadi.

Huquqni vujudga keltiruvchi muddatlarning o'tishi natijasida fuqarolik huquqlari vujudga keladi. Bunda huquqning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishi ahamiyatga ega emas. Masalan, oldi-sotdi shartnomasiga muvofiq, tovarga nisbatan mulk huquqi sotuvchiga tovar topshirilishi muddati natijasida vujudga keladi. (FK, 389-modda).

Huquqni o'zgartiruvchi muddatlar o'tishining boshlanishi yoki o'tib ketishi fuqarolik huquq va burchlarini o'zgarishiga olib keladi. Huquqni o'zgartiruvchi muddatlar o'z tabiatiga ko'ra shartnomaviy munosabatlarda keng qo'llaniladi va odatda bunday muddatlarning o'tishi natijasida shartnoma taraflarining huquq va majburiyatlari u yoki bu darajada o'zgaradi. Masalan, pudrat shartnomasiga muvofiq buyurtmachining bajarilgan ishni qabul qilishdan bosh tortishi ishni topshirish kechikib ketishiga sabab bo'lsa, tayyorlangan (qayta ishlangan) ashyoning tasodifan nobud bo'lish xavfi ashyo topshirilishi lozim bo'lgan

paytdan buyurtmachiga o'tgan, deb hisoblanadi (FK, 646-modda). Bunda ashyoning tasodifan nobud bo'lish xavfi avval pudratchida bo'lgan bo'lsa, belgilangan muddatning o'tishi natijasida bu xavf buyurtmachiga o'tadi.

Huquqni bekor qiluvchi muddatlarning ro'y berishi fuqarolik huquq va majburiyatlarning bekor bo'lishiga olib keladi. Masalan, umumiy mulkdagi ulushni sotishda, agar qolgan mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqidan voz kechsalar yoki bu huquqni xabar qilingan kundan e'tiboran ko'chmas mulkka nisbatan bir oy davomida, boshqa mol-mulkka nisbatan esa o'n kun davomida amalga oshirmasalar, ular imtiyozli sotib olish huquqini yo'qotadilar va mulkdor o'z mulkini istagan shaxsga sotish huquqiga ega bo'ladi (FK, 224-modda).

Bunday muddatlarning o'tishi oqibatida fuqarolik huquqlarining bekor bo'lishi qonunchilikda to'g'ridan-to'g'ri belgilab qo'yilishi mumkin. Huquqni bekor qiluvchi muddatlar muayyan munosabat ishtirokchilarining faqatgina shu munosabatlariga doir huquqlari yoki majburiyatlarini bekor qiladi.

Muddatlar o'zlarining aniqlanish tavsifiga ko'ra imperativ va dispozitiv, mutlaq aniq, qisman aniq va noaniq, umumiy va maxsus hamda boshqa muddatlarga ajratiladi.

Imperativ muddatlar qonunda aniq belgilanib, taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilmaydi. Bunday muddatlar imperativ bo'lib, qonunda belgilangan barcha muddatlar uchun bu hol majburiy ahamiyatga ega emas. Faqatgina qonun hujjatlarida qat'iy belgilangan va huquqiy munosabat ishtirokchilariga o'zgartirish imkoniyati berilmagan muddatlarga imperativ muddat hisoblanadi hamda huquqiy munosabat ishtirokchilari bu muddatlarga og'ishmay amal qilishlari lozim. Masalan, uch yillik umumiy da'vo muddatini taraflar ikki yilga kamaytirishlari yoki to'rt yilga uzaytirishlari mumkin emas.

Dispozitiv muddatlar qonunda belgilangan bo'lsa-da, taraflar kelishuvga muvofiq mavjud vaziyat taqozosidan kelib chiqib, qisqartirish yoki uzaytirish huquqiga ega bo'ladilar. Masalan, majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki shartnoma mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab, etti kunlik muddat ichida bajarishi lozim (FKning 242-moddasi), biroq taraflar o'zaro kelishuv asosida ijroni darhol yoki bir oz muddat o'tgach amalga oshirilishini belgilashlari mumkin.

Mutlaq aniq muddatlar aniq paytni yoki yuridik oqibat bilan bog'liq vaqt oralig'ini ifodalaydi. Ularga kalendar sanasi yoki aniq vaqt davri bilan belgilanadigan muddatlar misol bo'lishi mumkin. Masalan, ishning

natijalari 1-maygacha topshirilishi lozimligi ko'rsatilgan bo'lsa, bunday muddatlar mutlaq aniq muddat hisoblanadi.

Qisman aniq muddatlar aniq davr yoki vaqt oralig'i bilan bog'liq bo'lsada, ular o'zlarining belgilanishi holatidan kelib chiqib mutlaq aniq muddatlarga qaraganda kamroq aniqlikka ega bo'ladilar. Qisman aniq muddatlar jumlasiga ro'y berishi muqarrar bo'lgan hodisa bilan belgilanadigan muddatlar ham kiradi. Masalan, daryo muzlari erishi yukni etkazib berish bilan bog'liq muddatlar.

Noaniq muddatlar qonun yoki shartnomada biror-bir vaqt belgilanmagan bo'lsa-da, lekin shu munosabatda vaqt chegarasi mavjudligi bilan ifodalanadi. Huquqiy munosabatdagi vaqt chegarasi garchi taraflarning huquqiy munosabatga kirishayotgan paytlarida belgilanmasada, keyinchalik taraflardan biri tomonidan belgilanishi talab qilinishi mumkin. Masalan, ashyo muddat ko'rsatilmasdan tekin foydalanishga topshirilganda shartnomaning amal qilish muddati aniq belgilanmaydi.

Umumiy muddatlar barcha sub'ektiv fuqarolik huquqlariga va deyarli bir xildagi holatlarga taaluqli bo'ladi. Masalan, ishonchnomaning amal qilish muddati uch yil qilib belgilangan (FK, 139-modda).

Maxsus muddatlar umumiy qoidalardan alohida belgilanadi va faqatgina qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan hollarda amal qiladi. Notarius tomonidan tasdiqlanib O'zbekiston Respublikasidan tashqarida harakatlarni amalga oshirishga mo'ljallangan, amal qilish muddati ko'rsatilmagan ishonchnoma uni bergan shaxslar tomonidan bekor qilinguncha o'z kuchini saqlashi maxsus muddatlarga misol bo'la oladi.

Fuqarolik huquqida fuqarolik huquqlarini amalga oshirish muddatlarining quyidagi turlari mavjud: fuqarolik huquqlarini amalda bo'lish vaqtini belgilaydigan muddatlar, cheklovchi (preklyuziv) muddatlar, e'tiroz (pritenziya) muddatlari, kafolat muddati, yaroqlilik muddati, tovarning xizmat qilish muddati, tovardan foydalanish, tovarni saqlash muddati va boshqa muddatlar.

Fuqarolik huquqlarini amalda bo'lish vaqtini belgilaydigan muddatlar shaxsga tegishli bo'lgan huquqning qancha vaqtgacha mavjud bo'lish paytini belgilaydi. Bu muddatning o'tishi shaxsning huquqini bekor bo'lishi bilan belgilanadi. Fuqarolik huquqida ayrim huquqlar, garchi muddatsiz amal qilsa-da (masalan mulk huquqi muddatsizdir), lekin aksariyat fuqarolik huquqlari muayyan vaqt oralig'ida shaxsga tegishli bo'ladi. Masalan, ishonchnoma asosida berilgan huquqning amal qilish muddati uzog'i bilan uch yildir (FKning 139-moddasi).

Ayrim adabiyotlarda sub'ektiv fuqarolik huquqlari harakatlanish davrining muayyan vaqt bilan chegaralab qo'yilishi shaxsning o'z huquqlariga va jamiyatning boshqa a'zolari haq-huquqlariga bee'tibor qaramasligini ta'minlaydi¹.

CHeklovchi muddatlar ham huquqning amalga qilish vaqtini belgilovchi muddatlar kabi huquq sub'ektiga qat'iy belgilangan vaqt mobaynida o'z huquqlarini amalga oshirish imkonini beradi va sub'ektiv huquq harakatini muddatidan oldin tugashini ifodalashi mumkin. Bu muddat huquqlarning amalga oshirilmasligi yoki lozim darajada amalga oshirilmasligi natijasida belgilangan paytdan oldinroq sub'ektiv huquqning bekor bo'lishini bildiradi. Masalan, bank hisobvarag'i shartnomasiga muvofiq, mijozning hisobraqamida saqlanayotgan pul mablag'lari summasi bank qoidalarida yoki shartnomada ko'zda tutilgan eng kam miqdordan oz bo'lsa, agar bunday summa bank bu haqda ogohlantirgan kundan boshlab, bir oy ichida tiklanmasa, bankning talabiga ko'ra, bank hisobvarag'i shartnomasi muddatidan oldin bekor bo'ladi (FKning 788-moddasi).

Da'vo muddatlari buzilgan huquqning himoya qilinishi uchun qonun bilan belgilangan muddatlardir. Masalan, qarz olgan fuqaro olgan qarzini qaytarmasa, unga nisbatan uch yil mobaynida da'vo qilinishi mumkin. Agar bu muddat davomida uzrsiz da'vo qilinmasa, da'vo narsasiga bo'lgan huquq yo'qotilishi mumkin. Bu muddat xususida keyingi paragraflarda batafsil to'xtalib o'tiladi.

E'tiroz bildirish muddatlari shartnomalar bo'yicha olingan majburiyatlar qarzdor tomonidan butunlay bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda tashkilotlarning bir-birlariga talablarini bildirish uchun belgilangan muddatlardir. Tashkilotlar o'rtasidagi ko'pchilik huquqiy munosabatlarda nizolarni hal qilish uchun e'tiroz bildirish tartibi belgilangan. Masalan, temir yo'l korxonasiga tashish uchun topshirilgan yuk yo'qotilsa, unga nisbatan olti oylik muddat davomida e'tiroz bildirilishi mumkin. E'tiroz bildirish muddatining o'tkazib yuborilishi, qonunda nazarda tutilgan hollarda, talablarning xo'jalik sudi tomonidan qondirilmasligiga asos bo'ladi.

E'tiroz muddatlari taraflar o'rtasida nizo bo'lmagan, ular o'rtasidagi munosabatda yuzaga kelgan kelishmovchilik ochiq-oydin ko'rinib turganda va buzilgan huquqni tiklash masalasida o'zaro kelishuv orqali amalga oshirishilishi mumkin bo'lgan hollarda qo'llaniladi.

¹ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида мuddатлар ва даъво мuddати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

Kafolat muddatlari. Bu muddatlar davomida sotib olingan yoki buyurtma qilingan ashyoda yoxud bajarilgan ishda kamchiliklar topilgan taqdirda, oluvchi yoki buyurtmachi mazkur nuqsonlarning tekinga yo'qotilishini yoki ashyoning almashtirilishini yoxud qaytarib olinib, buning uchun to'langan pulning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi. Kafolat muddatining o'tkazib yuborilishi oluvchi yoki buyurtmachini yuqorida ko'rsatilgan huquqlardan mahrum qiladi. Masalan, 6 oylik kafolat muddati belgilangan soatni olgan fuqaro mazkur muddat davomida unga bo'lgan kamchiliklar to'g'risida arz qilmasa, keyinchalik uni almashtirish yoki pulini olish huquqini yo'qotadi.

Kafolat muddati iste'molchilarni tovarni, ishni, xizmatni ko'zdan kechirish, undan foydalanish, saqlash jarayonida aniqlanishi mumkin bo'lmagan, yashirin kamchiliklar natijasida vujudga keladigan zararlar xavfidan muhofaza qiladi.

Yaroqlilik muddati tovarning belgilangan vaqt oralig'i mobaynida iste'mol uchun xavfsiz bo'lishligini ifodalaydi. Bu muddat xuddi kafolat muddati singari iste'molchilar huquqlarini himoya qilishda muhim o'rin egallaydi, lekin u faqat tovarlar uchun belgilanadi. O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunining 1-moddasiga asosan, yaroqlilik (saqlash) muddati - muayyan davr bo'lib, bu davrda tovar foydalanishga yaroqli bo'ladi va u tamom bo'lgach, tovar odamlar hayoti hamda sog'lig'i uchun xavf tug'dirishi mumkin.

Vaqt o'tishi bilan iste'mol xususiyati yomonlashib boradigan tovarlarga yaroqlilik muddati qo'llaniladi. Ko'pincha oziq-ovqat mahsulotlari vaqt o'tgan sari o'zining sifati va iste'mol xususiyatini pasaytirib boradi.

FKning 405-moddasi mazmunidan yaroqlilik muddati qonun hujjatlari bilan, qolaversa, davlat standartlari bilan belgilanadi.

Bu muddat taraflarning kelishuvi yoki ishlab chiqaruvchining imkoniyatlariga bog'liq bo'lmay qonun hujjatlarida yoki tegishli standartlarda mustahkamlab qo'yiladi. Ana shu standartlarda qaysi tovarning yaroqlilik muddati qancha vaqtgacha davom etishi yozib qo'yiladi va ishlab chiqarilgan mahsulot belgilangan talablarga mos kelsa (tegishli tekshiruv va ekspertizadan so'ng) standartdagi mavjud yaroqlilik muddati tovarning idishiga yozib qo'yiladi.

Xizmat muddati ayrim turdagi tovarlarning texnik holati bilan bog'liqdir. Bu muddat, odatda uzoq vaqt foydalanishga mo'ljallangan tovarga nisbatan tatbiq etiladi. Yaroqlilik muddatidan farqli ravishda

xizmat muddati ishlab chiqaruvchining o'zi yoki taraflar kelishuvi bilan belgilanadi. Bunda tovarning sifati, chidamliligi, bardoshlilik va undan qancha vaqtgacha foydalanish mumkinligi e'tiborga olinadi. Masalan, xar bir maishiy texnika vositalaridan foydalanish muddati mavjud bo'lib, bu muddat o'tgandan so'ng ishlab chiqaruvchi uni foydalanish natijasida kelib chiqqan salbiy oqibatlarga javob bermaydi.

Saqlash muddati biror-bir tovarni kelishuvga asosan saqlovchi egaligida turish vaqtiga aytiladi. Masalan, FKning 895-moddasiga muvofiq, yuk topshiruvchi ashyolarni qaytarib olishdan bosh tortgan taqdirda, lombard ularni uch oy mobaynida saqlab turishi shart. Ana shu uch oy muddat ichida yuk topshiruvchi saqlash haqini to'lab ashyoni qaytarib olishi, ya'ni fuqarolik huquqlarini amalga oshirishi mumkin.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish muddatlari bilan birga fuqarolik huquqida u bilan uzviy bog'liq bo'lgan fuqarolik **majburiyatni bajarish muddatlari** ham mavjud va fuqarolik huquqida muhim ahamiyatga ega. Majburiyatni bajarish muddatida majburiyat egasi – qarzdor kreditor foydasiga harakatni amalga oshiradi yoki harakatdan tiyilib turadi. Bu muddatlar qonun hujjatlari, ma'muriy hujjatlar, shartnomalar yoki ish muomala odatlari bilan belgilanadi. Masalan, FKning 242-moddasiga ko'ra, agar majburiyatni bajarish muddati ko'rsatilmagan yoki talab qilib olish payti bilan belgilab qo'yilgan bo'lsa, kreditor har qachon ijroni talab qilishga, qarzdor esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo'ladi. Majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab, etti kunlik muddat ichida bajarishi shart.

Fuqarolik huquqida majburiyatlarni bajarish muddatlari- umumiy va oraliq muddatlarga bo'linadi. Bunda umumiy muddat majburiyatlar bajarilishining butun davrini qamrab olsa, oraliq muddatlar majburiyatni bajarishning aniq vaqtini belgilaydi.

Har qanday muddat ma'lum bir vaqt, sana yoki muayyan vaqt oralig'i bilan hisoblanadi. Bu hisoblanadigan vaqt aniq yoki muayyan hodisaga bog'liq bo'lishi mumkin. SHu sababli ham muddatlarni hisoblash usullari har xil bo'lishi mumkin. FKning 145-147-moddalarida ko'rsatilganidek, muddatlar:

birinchidan, kalendar sana bilan;

ikkinchidan, yillar, oylar, haftalar, kunlar yoki soatlar bilan;

uchinchidan, barqaror sodir bo'lishi lozim bo'lgan hodisalar havola qilinishi yo'li bilan belgilanishi mumkin.

Odatda, muddatlar aniq kalendar sana bilan belgilanadi. Turar joy haqi o'tgan oy uchun yangi oyning 10-kunidan kechiktirmasdan to'lanishi fikrimiz isbotidir.

Yillar va oylar bilan hisoblanadigan vaqt davrining o'tishiga, umumiy da'vo (FK, 150-modda) va qisqartirilgan yoki uzaytirilgan maxsus da'vo muddatlarini (FK, 151-modda) misol qilib ko'rsatish mumkin. Kunlar bilan vaqt davrining hisoblash ko'pincha transport korxonalari faoliyatiga taalluqlidir. Energiya quvvati korxonalarida asosan soat bilan belgilanadi.

FKning 145-moddasida aytilganidek, muddat muqarrar yuz berishi kerak bo'lgan voqeani ko'rsatish bilan ham belgilanishi mumkin.

11.3. Muddatlar o'tishining boshlanishi va tamom bo'lishi

Muddat o'tishining boshlanish vaqtini aniqlash katta amaliy ahamiyatga ega bo'lib, muddat tamom bo'lish vaqtini to'g'ri aniqlab olish imkonini beradi. Bu esa yuridik fakt, ya'ni ma'lum huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan yoki bekor qiladigan holatlar bilan bog'liq.

Muddatning tamom bo'lishini aniqlash to'g'risida shuni aytish kerakki, yillab hisoblanadigan muddat, shu muddatning oxirgi yili, tegishli oyi va kunida tamom bo'ladi. Muddatning boshlanishiga to'g'ri kelgan kun e'tiborga olinmaganligi sababli muddatning boshlanishi va tamom bo'lishi kunlari tegishlicha qo'shiladi.

Oylab hisoblanadigan muddat, shu muddat oxirgi oyining tegishli kunida, agar oylab hisoblanadigan muddatning tamom bo'lishi tegishli kuni bo'lmagan oyga to'g'ri kelib qolsa, bu holda muddat shu oyning oxirgi kunida tugaydi. Ba'zi muddatlar yarim yil yoki yarim oy qilib ham belgilanishi mumkin. Bunda hisoblash tartibi quyidagicha belgilanadi: yarim yil qilib belgilangan muddatga oylab hisoblanadigan muddatlarga doir qoidalar qo'llanib, yarim oy qilib belgilangan muddat esa – kunlab hisoblanadigan muddat qatorida ko'rilib, o'n besh kunga baravar bo'ladi (FK, 147-modda, 5-band).

Haftalar bilan o'lchanadigan muddat shu muddatning oxirgi haftasidagi tegishli kunda tugaydi (FK, 147-modda, 7-band). Agar muddatning oxirgi kuni ish kuni bo'lmagan kunga to'g'ri kelib qolsa, muddatning tamom bo'lishi bundan keyingi ish kuni hisoblanadi.

Muddatning tamom bo'lishini belgilash to'g'risida yana shuni aytish kerakki, agar hujjatlarda oxirgi muddat masalan, "5 yanvargacha" deb

yozilgan bo'lsa, 5 yanvar kuni hisobga o'tmaydi, agar "5 yanvarda" deb yozilgan bo'lsa, bu kun hisobga olinadi.

Muddatning oxirgi kunida harakat qilish tartibi FKning 148-moddasida ko'rsatilgan. Bu qonunda aytilishicha, agar muddat biror-bir harakatni amalga oshirish uchun tayinlangan bo'lsa, bu harakat muddatning oxirgi kunida soat yigirma to'rtga qadar bajarilishi mumkin. Masalan, qarzdor shartnomada qarzini qaytaradigan kun 5 yanvar deb belgilangan bo'lsa, olingan qarz shu 5 yanvar soat yigirma to'rtgacha to'lansa, qarzdor majburiyatini o'z vaqtida bajargan bo'ladi. Agar majburiyatni bajarishga qaratilgan harakat tashkilotda qilinishi lozim bo'lsa, muddat shu tashkilotlarda belgilanadigan qoidalar bo'yicha tegishli operatsiyalar (ishlar) tamom bo'ladigan oxirgi soatda tugaydi.

Tegishli tashkilotlarga yuboriladigan barcha yozma hujjat (ariza, bildirish)lar muddatning oxirgi kuni soat yigirma to'rtga qadar aloqa bo'limiga yoki telegrafga topshirilgan bo'lsa, muddat o'tmagan hisoblanadi. Bu qoida umumiy xarakterga ega bo'lib, sud, xo'jalik sudi, prokuratura va boshqa tashkilot hamda muassasalarga nisbatan ham qo'llaniladi. Masalan, fuqaro o'z da'vo arizasini muddat tamom bo'ladigan kun soat yigirma to'rtga qadar aloqa bo'limiga topshirgan bo'lsa, da'vo muddati o'tmagan hisoblanadi. Bu qoida yana tashkilotlar o'rtasida tuziladigan etkazib berish, yuk tashish singari shartnomalar yuzasidan bo'ladigan da'vo, talab va shikoyatlarga nisbatan ham qo'llaniladi.

11-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Fuqarolik huquqida muddat deb nimaga aytiladi.
2. Fuqarolik huquqida muddatlarning qanday ahamiyati bor?
3. Muddatlar kim tomonidan belgilanishiga qarab qanday turlarga bo'linadi?
4. Huquqiy oqibatiga ko'ra muddatlar necha turlardan iborat?
5. Muddatlarning aniqlanish tavsifiga ko'ra qanday turlari farqlanadi?
6. Muddatlar qanday hisoblanadi?

O'n ikkinchi bob

DA'VO MUDDATI

Bobning maqsadi: Sub'ektiv fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va majburiyatlarni bajarish muddatlari mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarning alohida turlarini tartibga soluvchi tegishli huquq me'yorlari bilan belgilanadi. Xuddi shunday me'yorlar bilan ba'zan sub'ektiv fuqarolik huquqlari buzilganda amalga oshiriladigan himoya choralari qo'llanilishi mumkin bo'lgan muddatlar ham aniqlanadi. Bunday muddatlar fuqarolik huquqida da'vo muddatlari deb yuritiladi. Umumiy qoidaga ko'ra, fuqarolik huquqlarini himoya qilish muddatlarining bir turi hisoblangan da'vo muddatining asosiy va to'liq holati uning barcha fuqarolik huquqiy munosabatlarida qo'llanilishi bilan ifodalanadi.

Mazkur bobda o'quvchi da'vo muddati tushunchasi, xususiyatlari va turlari, uning o'ta boshlashi, da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, uzilishi va da'vo muddatining tiklanishi, da'vo muddati o'tishining oqibatlari, da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar haqida bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi.

12.1. Da'vo muddati tushunchasi va xususiyatlari

Da'vo muddati deb, shaxs o'zining buzilgan huquqini da'vo qo'zg'atish yo'li bilan himoya qilishi mumkin bo'ladigan muddatga aytiladi.

Xar qanday fuqarolik da'vosining ikki tomoni bor:

Birinchi, moddiy-huquqiy tomoni – bunda, avvalo, da'vogarning javobgarga nisbatan muayyan nizoli moddiy-huquqiy talabi bo'lishi, masalan, biror-bir ashyoning topshirilishi, pul to'lanishi, xizmat ko'rsatilishi, zararining qoplanishi xususida talab qilinadi;

Ikkinchi, protsessual huquqiy tomoni – bunda taraflar o'rtasida kelib chiqqan nizoning mazmunan hal qilinishi va buzilgan yoki nizoli huquqning qo'riqlanishi to'g'risida sudga iltimos bilan murojaat qilinadi¹.

FKning 10-moddasida ko'rsatilganidek, fuqarolik huquqlari protsessual qonunlar va shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi

¹ Шорахметов Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. –Тошкент: Адолат, 2001, -151 б.

tomonidan himoya qilinadi. Binobarin, huquqlari buzilgan shaxs (fuqaro yoki tashkilot)lar yuqorida ko'rsatilgan sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudiga da'vo arizasi berib, buzilgan huquqlarini himoya qilinishi to'g'risida da'vo qo'zg'atishlari mumkin.

Da'vo muddati sub'ektiv huquq va majburiyatlarini himoya etishi uchun shaxsga beriladigan so'nggi imkoniyat. Bu vaqt oralig'ida shaxs o'z huquqlarining amalga oshirilishini talab qilmasa, ularni yo'qotadi¹.

Buzilgan huquqni himoya qilish talabi da'vo muddatining o'tganligidan qat'i nazar, sudda ko'rib chiqish uchun qabul qilinadi (FK, 153-modda).

Agar da'vo arizasi qonun bilan belgilangan muddat davomida berilgan bo'lsa, sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi tomoni da'vo ishini ko'rib, ishning mazmuni bo'yicha da'voni qondirish yoki qondirmaslik to'g'risida qaror chiqaradi. Agar da'vo arizasi qonun bilan belgilangan muddatni o'tkazib berilgan bo'lsa, sud, xo'jalik sudi, yoki xolislar sudi muddatning o'tkazilish sababini muhokama qiladi, agar da'vo muddati uzrsiz sabablar bilan o'tkazilganligi aniqlansa, o'tkazilgan muddat tiklanishi va ishning mazmuni bo'yicha qaror chiqarilishi mumkin.

Mulkiy munosabatlarni tartibga solishda da'vo muddatlari qonun bilan belgilanishi muhim ahamiyatga ega. Da'vo muddatining belgilanishi fuqarolik-huquqiy munosabatlarni mustahkamlashga, qarzning undirilishi, majburiyatning bajarilishi to'g'risidagi talablar o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashga, tashkilotlar o'rtasidagi hisob-kitoblar qilinishini tezlatishga, shartnoma va moliya intizomiga rioya etilishini ta'minlashga, xo'jalik hisobini mustahkamlashga yordam beradi. Da'vo muddatlarining belgilanishi fuqarolar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni mustahkamlash uchun ham katta ahamiyatga ega.

Mu'lumki, da'voni belgilangan muddatda to'g'ri hal qilish uchun fuqarolik ishi yuzasidan dalillar to'plash va ularni chuqur tekshirish lozim. Ammo nizoli huquqiy munosabat vujudga kelgan paytdan boshlab, uzoq muddat o'tgan bo'lsa, dalillarni to'plash ancha qiyinlashadi. Chunki ishning sudda ko'rilishi vaqtida ba'zi guvohlarning bo'lmasligi (ko'chib ketgan, vafot etgan bo'lishi), ba'zilar esa bo'lgan voqealarni, faktlarni unutgan bo'lishlari yoki bu faktlarni buzib tasvirlashlari, ish to'g'ri hal qilinishi uchun zarur harajatlar yo'qotilgan bo'lishi mumkin va hokazo. Agar da'vo muddati qonun bilan belgilanmagan bo'lsa, bitim tuzgan yoki bironing biror-bir huquqini buzgan shaxs doimo uzoq vaqt davomida,

¹ Имомов Н. Даъво муддати институти // Ҳаёт ва қонун. 2004. №1 –Б. 23-24.

o'ziga nisbatan boshqa shaxs tomonidan da'vo qilinishi xavfi ostida bo'lar edi.

Xulosa qilib aytsak, da'vo muddatlarining belgilanishi tashkilot va fuqarolarning huquq va manfaatlarini qo'riqlashga, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni mustahkamlashga katta yordam beradi.

12.2. Da'vo muddatining turlari

Huquqi buzilgan shaxslarning da'volari yuzasidan ularning huquqini himoya qilish qonun bilan belgilangan da'vo muddatlari huquqiy munosabatning ishtirokchilariga va mazmuniga qarab, umumiy va maxsus (qisqartirilgan yoki uzaytirilgan) muddatlarga bo'linadi.

Umumiy da'vo muddati – huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslarning barchasi uchun uch yil qilib belgilangan (FK, 150-modda).

YAgona umumiy da'vo muddatini joriy qilish uchun asos sifatida mulk shakllarining teng huquqliligi, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining tengligi (FK ning 1-moddasi, 1-qismi) va ularning har biri o'z huquqlarini o'z xohishlari bilan amalga oshirishi, himoya qilishi tamoyillarining belgilanishi hisobga olinadi¹.

Umumiy da'vo muddati deganda, qonun hujjatlarida oldindan belgilab qo'yilgan va alohida tartibni nazarda tutuvchi muddatlar qo'llanilmaydigan tegishli fuqarolik-huquqiy munosabatga nisbatan tatbiq etiladigan vaqt davri tushuniladi. Odatda, umumiy da'vo muddati qo'llaniladigan fuqarolik-huquqiy munosabatlari fuqarolik huquqi sub'ektlari o'rtasidagi turli holatlarda namoyon bo'ladi. Umumiy da'vo muddatlari yuridik shaxslar bilan fuqarolar o'rtasida ham, fuqaro bilan davlat o'rtasida ham yuridik shaxs bilan davlat o'rtasida ham yoki bu sub'ektlarning o'zaro munosabatlarida tatbiq etiladi².

Uch yillik umumiy da'vo muddati buzilgan huquqlarni tiklashda shaxsga shoshilmasdan, etarli asos va dalillarni to'plash imkonini beradi. Zero, muddatning kam belgilanishi ayrim sub'ektiv yoki ob'ektiv omillar (kasallik, chet elga xizmat safariga chiqish, huquqni tiklash uchun etarli dalillarni to'play olmaslik) tufayli, huquqni tiklanmasdan qolib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Umumiy da'vo muddatining uch yildan ko'p qilib belgilanishi esa ayrim huquqni tiklashdagi asos va dalillarning eskirishi, yo'qolishi, guvohlarning esidan chiqib ketishi, voqea to'g'risidagi tasavvurlarning haqiqatdan uzoqlashishiga olib kelishi tufayli huquqni real

¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. -Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. -304 б.

² Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида мuddатлар ва даъво мuddати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

tiklash imkoniyatini pasaytirib yuborish ehtimoli bor. SHu bilan birga uch yillik umumiy da'vo muddati huquqiy munosabat ishitrokchilarining o'z huquqlariga befarq bo'lmasliklarini ham ta'minlaydi.

Umumiy da'vo muddatlari imperativ xarakterga ega. Bu muddatni taraflar o'zaro kelishib o'zgartirishlari mumkin emas. Agar taraflar o'rtasida umumiy da'vo muddatini qisqartirish yoki uzaytirish to'g'risida yoxud umuman bu da'vo muddatini qo'llamaslik to'g'risidagi kelishuvlar bo'lsa, bu kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Da'vo muddatining ikkinchi turi maxsus da'vo muddatlaridir. Bu muddat umumiy da'vo muddatidan farqli ravishda uch yil emas, balki bu muddatdan ko'p yoki kam belgilanishi mumkin. Maxsus da'vo muddatlari qonun hujjatlarida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan talablarga nisbatan qo'llaniladi.

Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Pochta aloqasi to'g'risida"gi qonunining 18-moddasi mazmuniga asosan, pochta aloqasi xizmatlarini ko'rsatish bo'yicha majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan hollarda foydalanuvchi operator yoki provayderga da'vo taqdim etishi, shu jumladan, etkazilgan zarar qoplanishini talab qilishga haqli bo'lib, pochta jo'natmasini etkazmaganlik (topshirmaganlik), o'z vaqtida etkazmaganlik yoki yo'qotganlik (shikastlaganlik) yoxud o'tkazilgan pul mablag'larini to'lamaganlik to'g'risidagi da'volar pochta jo'natmasi yoki pul mablag'larining pochta o'tkazmasi topshirilgan kundan e'tiboran o'n ikki oy davomida taqdim etiladi¹.

Maxsus da'vo muddati ikki turga: qisqartirilgan yoki uzaytirilgan maxsus da'vo muddatlariga bo'linadi.

Umumiy qoidaga muvofiq, qisqartirilgan maxsus da'vo muddatlari shaxsning o'z huquqlarini himoya qilish yuzasidan talabni tezroq amalga oshirishi lozimligini anglatishi bilan birga, muayyan nizoli ishni to'g'ri hal etish yuzasidan da'voni tezroq bildirishga ham xizmat qiladi. Masalan, olti oy davom etadigan qisqartirilgan da'volarga:

- 1) neustoyka (jarima, penya) undirish to'g'risidagi da'volar;
- 2) sotilgan ashyoning kamchiliklari to'g'risidagi da'volar;
- 3) sifati lozim darajada bo'lmagan mahsulotlarni etkazishdan kelib chiqadigan da'volarga misol bo'la oladi.

FKda umumiy da'vo muddatiga qaraganda uzaytirilgan da'vo muddatlari to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilmagan. Ba'zi davlatlar fuqarolik qonunchiligida masalan, Rossiya Federatsiyasi Grajdanklik kodeksining

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000. 7-8-сон, 210-модда

181-moddasi bitim haqiqiy emas deb topilganda, uning oqibatlari yuzasidan o'n yil muddatgacha da'vo qilish mumkinligini nazarda tutadi.

Da'vo muddatlari imperativ, ya'ni qat'iy belgilanganligi sababli, bu muddatlar va ularni hisoblash tartibi taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilishi mumkin emas (FK, 152-modda).

12.3. Da'vo muddatining o'ta boshlashi

Da'vo muddatini to'g'ri hisoblash uchun uning qay vaqtda tugashini belgilash zarur. Da'vo muddatining tugashi da'vo qilish huquqi vujudga kelgan kundan boshlanadi (FK, 154-modda). Bunday huquq, ya'ni da'vo muddati shaxs o'zining huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan o'ta boshlaydi.

Da'volarning turlariga qarab, da'vo muddati o'tishining boshlanish payti bir xil bo'lmaydi, jumladan, bajarish muddati ko'rsatilgan majburiyatlar bo'yicha da'vo muddatining o'tishi uchun shu ko'rsatilgan bajarish muddatining oxirgi kundan keyingi kundan boshlanadi. Masalan, fuqaro boshqa birovga 1995 yil 20 dekabrda to'lash sharti bilan qarz bergan bo'lsa, da'vo muddatining o'tishi shu yil 21 oktyabr soat 00-u 01 daqiqadan boshlanadi.

Bajarish muddati ko'rsatilmagan majburiyatlar bo'yicha da'vo muddatining o'tishi majburiyatlarning vujudga kelgan paytidan boshlanadi. Birovga zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha da'vo muddatining o'tishi jabrlangan shaxsning o'ziga zarar etkazilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan e'tiboran boshlanadi.

Ba'zi da'volar bo'yicha da'vo muddati o'tishining boshlanishi to'g'risida maxsus qoidalar belgilangan. CHunonchi, yuk tashish shart-nomasi yuzasidan yuk tashuvchiga nisbatan da'vo qilish uchun belgilangan ikki oylik muddatning o'tishi e'tiroz bildiruvchi tomonidan javob olingan yoki javob berish uchun belgilangan muddatning o'tgan kundan boshlanadi; sifati lozim darajada bo'lmagan mahsulotlar etkazib berishdan kelib chiqadigan da'volar uchun belgilangan da'vo muddatining o'tishi etkazib berilgan mahsulotdagi kamchiliklar sotib oluvchi tomonidan tegishli tartibda belgilangan kundan boshlanadi.

12.4. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, uzilishi va da'vo muddatining tiklanishi

Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi. Qoida bo'yicha da'vo muddatining o'tishi uzluksiz davom etadi. Ammo ba'zi hollarda da'vo muddati davom etib turganda, da'vo qilish uchun ob'ektiv – halaqit beradigan birorta holat sodir bo'lishi mumkin. Bu holatda shaxs o'z huquqlarini amalga oshira olmaydi yoki buzilgan huquqlarini himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Bunday holatlar mavjud bo'lganda buzilgan huquqni himoya qilish yuzasidan belgilanadigan da'vo muddatining o'tishi to'xtatiladi. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishiga asosiy sabab huquqi buzilgan shaxsning o'z huquqlarini himoya qilishga doir harakatlarni amalga oshirish imkoniyatiga real ega bo'lishini ta'minlashdir. Huquqni himoya qilishga monelik qiladigan holatlarning bartaraf etilishi bilan da'vo muddatining o'tishi davom etishini hisobga olgan holda, da'vo muddati o'tishining to'xtatib turilishi deganda huquqni himoya qilishga to'sqinlik qiluvchi holatlar bartaraf bo'lmagunga qadar qonun nazarda tutilgan da'vo muddatining o'tishi hisobga olinmasligi tushiniladi.

Bunday da'vo muddatining o'tishini to'xtatadigan holatlar qonunda (FKning 156-moddasi) belgilangan bo'lib, quyidagilardan iborat:

1) da'vo qilish uchun muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan favqulodda hodisa (engib bo'lmas kuch) to'sqinlik qilsa, masalan, toshqin, zilzila singari hodisalar yuz bersa;

Favqulodda hodisalar da'vo qilishga faktik to'sqinlik qiladi va xohish-irodadan tashqarida sodir bo'ladi. Favqulodda hodisa – engib bo'lmas kuch deganda, tegishli hududdagi normal ijtimoiy munosabatlarni izdan chiqaradigan, transport, aloqa vositalari va davlat organlarining normal faoliyatini ishdan chiqaradigan va shu sababli huquqi buzilgan shaxsning o'z huquqlari himoyasini amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan voq'eliklardir. Masalan, muayyan hududda suv toshqini bo'lishi natijasida normal ijtimoiy turmushning ishdan chiqishi, transport vositalarining harkatlanishi, davlat organlari faoliyatining to'xtalishi, mazkur hududda favqulodda holat e'lon qilinishi fuqarolik huquq va burchlarni amalga oshirish imkoniyatini chegaralanishiga qolaversa, o'zining buzilgan huquqlarini sud yo'li bilan himoya qilishga imkon bo'lmaydi¹. Haqiqatdan ham favqulodda hodisa tabiat hodisalari, ijtimoiy va siyosiy hayotdagi turli xildagi voqea-hodisalar (turli xildagi ommaviy tartibsizliklar, fuqarolar urushi, ish tashlashlar) bilan bog'liqdir. Faqatgina ijtimoiy-siyosiy hayotdagi bu vaziyat davlat tomonidan favqulodda holat- deb e'lon qilinishi lozim. Aks holat bunday vaziyatlar garchi huquqi buzilgan shaxs

¹ Имомов Н.Ф. Фуқаролик ҳуқуқида мuddатлар ва даъво мuddати. –Тошкент: ТДЮИ, 2005.

huquqlarini tiklash maqsadida sudga murojaat etishiga to'sqinlik qilsa ham da'vo muddati o'tishining to'xtalishiga olib kelmasligi mumkin

2) majburiyatlarni bajarishni kechiktirish (moratoriy) to'g'risida hukumat qarori bo'lsa;

Moratoriy huquqni tiklashga yuridik to'sqinlik qiluvchi holatdir hisoblanib, huquqi buzilgan shaxsning o'z huquqini himoya qilishni ob'ektiv huquqiy hujjat orqali muayyan muddatga cheklash sifatida baholanadi. Masalan, marotoriy orqali muayyan majburiyatni bajarish, shartnoma bo'yicha tovar topshirish, ish bajarish yoki o'zga harakatni amalga oshirishni to'xtatib turilishi mumkin, yoxud butunlay shu harakatlarni va majburiyatni bekor qiladi.

3) agar da'vogar yoki javobgar harbiy holatga o'tkazilgan Qurolli kuchlar, chegara qo'shinlari va ichki qo'shinlar tarkibida bo'lsa;

4) agar muomalaga layoqatsiz shaxsning qonuniy vakillari bo'lmasa;

5) tegishli munosabatlarni tartibga soluvchi qonun yoki boshqa huquqiy hujjatlarning amal qilishi to'xtatilgan bo'lsa.

Da'vo muddatining o'tishi yuqorida ko'rsatilgan holatlar da'vo muddatining oxirgi olti oyida, bu muddat olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatida vujudga kelgan yoki davom etib turgan bo'lsa, muddatning o'tishi to'xtatiladi.

Muddatning to'xtatib turilishiga asos bo'lgan holat barham topgan kundan boshlab, da'vo muddatining o'tishi davom etadi, bunda muddatning qolgan qismi olti oygacha, da'vo muddati olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatiga qadar uzaytiriladi (FK, 156-modda).

Bunda yuqoridagi holatlar da'vo muddati tamom bo'lishiga olti oydan ko'p vaqt qolganda vujudga kelgan bo'lsa, kreditorda o'z huquqini himoya qilishning etarli imkoniyati mavjud deb hisoblanadi va da'vo muddatining o'tishi to'xtatilmaydi. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi holatlari olti oydan oldin vujudga kelgan va to'xtatilgan bo'lsa, kreditorning o'z huquqini himoya qilish imkoniyati hali yo'qotilmagan, - degan xulosaga kelish uchun asos bo'ladi¹.

Agar da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi asoslari olti oydan oldin vujudga kelgan va ana shu paytgacha kreditor o'z huquqlari himoyasini amalga oshirmagan bo'lsa, hamda yuqoridagi holatlar da'vo muddati tamom bo'lganidan so'ng ham davom etayotgan bo'lsa kreditorning o'z huquqini himoya qilish uchun qonun bilan belgilangan muddatni o'tkazib yuborgan hisoblanadi. Masalan, fuqaro o'z huquqi himoyasi uchun qonun bilan belgilangan da'vo muddati tamom bo'lishiga etti oy qolganda

¹ Гражданское право. Т.1./Под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.-М.: Проспект.2003.-369 с.

muddatli harbiy xizmatga chaqirildi. Ma'lumki, muddatli harbiy xizmatning muddati o'n ikki oy qilib belgilangan («Umumiy harbiy majburiyat va harbiy xizmat to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasi) va bu holatda fuqaroning da'vo bilan sudga murojaat etish huquqi tamom bo'lgan hisoblanadi.

Da'vo muddatining o'tishi yuqorida ko'rsatilgan umumiy asoslardan tashqari yana maxsus asoslar bo'lgan taqdirda ham, to'xtatib turilishi mumkin. Bunday maxsus asoslar qonunlarda nazarda tutiladi.

Da'vo muddati o'tishining uzilishi. Da'vo muddati o'tishining uzilishi da'vo muddati o'tishining to'xtatilishidan farq qiladi. Agar da'vo muddatining o'tishi to'xtaganda, muddat yangidan hisoblanmasa, da'vo muddatining o'tishi uzilgan holda, da'vo muddati uzilgunga qadar vaqt yangi muddatga qo'shilmaydi va da'vo muddatining o'tishi uzilganidan so'ng yangidan hisoblanadi.

Da'vo muddatining o'tishi ikki holda: birinchidan, belgilangan tartibda da'vo qo'zg'atilishi bilan, ikkinchidan, majbur shaxs qarzni tan olganligini ko'rsatuvchi harakatlarni qilishi bilan uziladi (FK, 157-modda).

Da'vo muddatining tiklanishi. Agar sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi da'vo muddatining o'tkazib yuborilishi sababini uzrli deb topsa, buzilgan huquq himoya qilinishi lozim bo'ladi. Bu holda o'tkazilgan da'vo muddati tiklanadi va taraflar o'rtasidagi nizo mazmunan ko'rib hal qilinadi.

Da'vo muddatining o'tkazilishi sabablarini qanday hollarda uzrli deb topish to'g'risida qonun muayyan holatlarni nazarda tutmagan, binobarin, da'vo muddatini o'tkazib yuborish sabablarini tekshirish va uzrli yoki uzrsiz deb topish huquqi sudga, xo'jalik sudi yoki xolislar sudiga beriladi. Sud, xo'jalik sudi yoki xolislar sudi har safar konkret ishning holatlarini e'tiborga olib, o'tkazilgan da'vo muddatini uzrli yoki uzrsiz deb topishi mumkin.

Ba'zi hollarda fuqarolar va tashkilotlar o'zlariga bog'liq bo'lmagan sabablar bilan qonunda belgilangan muddat davomida da'volarni qo'zg'ata olmasliklari mumkin. Masalan, fuqaro kasalligi, keksa yoxud voyaga etmaganligi, uzoq muddat davomida xizmat safarida bo'lganligi sababli yoki javobgarning qaerda bo'lishi noma'lum bo'lgan va boshqa ba'zi hollarda o'tkazilgan da'vo muddatlari sud tomonidan uzrli deb topilishi mumkin. Tashkilotlar tomonidan o'tkazilgan da'vo muddatlari ham ba'zi hollarda sud yoki xo'jalik sudi tomonidan uzrli deb topilishi mumkin. CHunonchi, tashkilotlar o'z mansabdor shaxslarining aybli harakatlari, nazorat organlarining noto'g'ri bergan buyruqlari, sud yoki xo'jalik

sudining xato harakatlari tufayli da'vo muddati o'tkazib yuborilgan va boshqa ba'zi hollarda da'vo muddatining o'tkazilishi uzrli sabab deb topilishi va ish mazmunan hal qilinishi mumkin.

Da'vo muddatining to'xtatilishi, uzilishi va tiklanishi to'g'risidagi qoidalar, agar qonun bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, maxsus da'vo muddatlariga ham joriy qilinadi (FK, 151-modda, 2-band).

12.5. Da'vo muddati o'tishining oqibatlari

Da'vo qo'zg'atilgunga qadar da'vo muddatining o'tishi da'voni rad qilish uchun asos bo'ladi. Binobarin, da'vogar (haqdor) o'z huquqini majburiy ravishda amalga oshirish imkoniyatini yo'qotadi.

YUqorida ko'rsatilgan da'vo muddati o'tishining asosiy oqibatini belgilaydigan qoidadan tashqari qonunda shu yuridik fakt bilan bog'liq bo'lgan boshqa qoidalar ham belgilanadi. Jumladan, asosiy talab bo'yicha da'vo muddati o'tishi bilan qo'shimcha talablar, chunonchi: neustoyka, garov, kafolat va boshqalar bo'yicha da'vo muddati ham o'tgan hisoblanadi (FK, 162-modda).

Ba'zi hollarda qarzdor o'z majburiyati da'vo muddati o'tgandan so'ng ham bajarishi hollari yuz berishi mumkin. Bunday hollarda avval majbur shaxs o'z tomonidan bajarilganligi, to'langan summaning qaytarilishi to'g'risidagi talabni qo'ya olmaydi. FKda qarzdor da'vo muddati o'tganidan keyin majburiyatini bajargan holda, garchi ijro etish paytida da'vo muddatining o'tib ketganligini bilan yoki bilishi lozim bo'lganligidan qat'i nazar bajargan narsasini qaytarishni talab qilishga haqli emasdir, deb ko'rsatiladi (FK, 161-modda).

12.6. Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar

Buzilgan fuqarolik huquqlarini himoya qilish uchun ko'pchilik hollarda da'vo muddati belgilansa, da'vo muddati quyidagilarga nisbatan tatbiq qilinmaydi:

-shaxsiy-nomulkiy huquqlarni va boshqa nomoddiy boyliklarni himoya qilish haqidagi talablarga, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

Ma'lumki shaxsiy-nomulkiy huquqlar (shaxsning hayoti va sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmati, shaxsiy daxlsizligi, ishchanlik obro'si, shaxsiy hayotining daxlsizligi, xususiy va oilaviy siri, nomga bo'lgan huquqi, tasvirga bo'lgan huquqi, mualliflik huquqi va boshqalar) shaxs

tug'ilganidan to vafotiga undan ajralmas huquq sanaladi va ular har doim shaxsning hayoti va sog'lig'i uchun muhim ahamiyat kasb etadi.. Fuqaroga tegishli bo'lgan boshqa nomoddiy ne'matlar tortib olinmaydi va o'zga usul bilan boshqa shaxsga berilmaydi. Agar fuqaro vafot etgan bo'lsa ham uning shaxsiy huquqlarini hech kim buzishga haqli emas. SHu sababli unga tegishli bo'lgan shaxsiy-nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne'matlar qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda manfaatdor shaxslar, shu jumladan huquq egasining vorislari tomonidan amalga oshirilishi va himoya etilishi mumkin.

Fuqaro o'z shaxsiy-nomulkiy huquqlarini buzilishiga yo'l qo'yuvchi ma'lumotlar yuzasidan sud yo'li bilan raddiya talab qilishga haqli.

Fuqarolik qonunchiligi fuqaroning sha'ni, ishchanlik obro'si va qadr-qimmatining shaxs hayotidagi o'rnini nazarda tutib, ularni himoya etishga nisbatan da'vo muddatlarni joriy etilmasligini nazarda tutadi.

SHaxsiy-nomulkiy huquqning da'vo muddati joriy etilmaydigan talablar jumlasiga kiritilishining yana bir asosiy sababi shundaki, bu huquqlar doimiy ravishda uning «shaxsiyati» bilan bog'liqdir. Bunday bog'liqlik mazkur huquqlarni hamisha huquqiy muhofaza etilishini talab etadi va ular qachon buzilganidan qat'i nazar sud da'vo arizasini ko'rib chiqishi lozim.

-omonatchilarning o'z omonatlarini berish to'g'risida bankka qo'yadigan talablariga;

Bank va bank faoliyati har bir mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida etakchi o'rinni egallovchi mezonlardan biridir. SHu bilan birga bank qo'yilgan omoantlarning qaytarilishi davlat tomonidan kafolatlangan. Mazkur talablarga nisbatan da'vo muddati joriy etilmasligining asosiy sababi, bank muassasasining butun faoliyati davomida kreditor (omonatchi)ning mablag'laridan foydalanishi hisoblanadi. Omonatlarning qaytarilish kafolati da'vo muddati joriy qilinmasligi bilan ham izohlanadi. Davlat omonatlar qaytarilishini kafolatlar ekan, ularga nisbatan omonatchining qonuniy talablarini biror muddat bilan cheklamaslikka harakat qiladi.

-fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga etkazilgan zararni to'lash haqidagi talablariga.

Fuqaroning hayotiga yoki sog'lig'i bebaho ne'mat bo'lib, biror moddiy qiymat bilan o'lchab bo'lmaydi. Fuqaroning hayoti va sog'lig'iga zarar etkazilganda, u birdaniga namoyon bo'lmasligi, yillar o'tib o'z ta'sirini ko'rsatishi mumkin. bunday hollarda umumiy da'vo muddati bilan huquqni tiklashni o'lchab qo'yish mantiqsizlik bo'ladi. Fuqaro hayoti yoki

sog'lig'iga etkazilgan zarar mayib qilinganda yoki uning sog'lig'iga boshqacha shikast etkazilganda jabrlanuvchi oladigan yoki muayyan ravishda olishi mumkin bo'lgan yo'qotilgan ish haqi (daromadlari), shuningdek salomatligiga shikast etkazilishi tufayli qilgan qo'shimcha xarajatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. SHu bilan birga fuqaroga etkazilgan ma'naviy zararni qoplashga nisbatan talablarga ham da'vo muddati joriy etilmaydi. Zero, insonning ruhiy izitroblari, siqilishlariga nisbatan javobgarlikka tortish vaqtini qonun muayyan muddat bilan chegaralab qo'ymaydi.

Fuqaroning hayoti va sog'lig'iga etkazilgan zararlar unidirishga nisbatan da'vo muddati o'tganidan keyin qo'zg'atilgan talablar da'vo qo'zg'atilishidan oldingi ko'pi bilan uch yil bo'yicha qondiriladi. Masalan, fuqaroning hayotiga 2003 yil zarar etkazilgan bo'lsa-yu, da'vo 2009 yil qo'zg'atilgan bo'lsa, sud faqatgina 2006 yildan 2009 yilgacha bo'lgan muddat uchun zararni qoplash to'g'risida qaror chiqaradi.

-jinoyat tufayli etkazilgan zararni to'lash haqidagi talablarga;

Bu kabi zararlar shaxsning hayoti, sog'lig'i, sha'ni, qadr-qimmatini va mol-mulkiga etkazilishi mumkin bo'lib, uning davlat tomonidan muhofaza etilishi va fuqaroga tegishli huquqlarning jinoyat yo'li bilan buzilishi jamiyatdagi adolat va insoflilik tamoyillariga mos kelmasligidan kelib chiqadi.

-mulkdorning yoki boshqa egalik qiluvchining o'z huquqini har qanday buzilishlarni, shu jumladan, egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan buzilishlarni bartaraf etish haqidagi talablarga;

Mulkdorning yoki boshqa egalik qiluvchining o'z huquqini har qanday buzilishlarni, shu jumladan, egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan buzilishlarni, bartaraf etish haqidagi talablariga nisbatan ham da'vo muddati tatbiq etilmaydi. CHunki, mulk huquqi muddatsiz shaxsga tegishli ekan, uning mulkiy huquqlari ham doimo shaxsning o'ziga tegishli bo'lib, uni amalga oshirishga nisbatan har qanday cheklash bartaraf etilishi lozim (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan cheklashlar va to'siqlar bundan mustasno). FKning 231-moddasiga muvofiq, mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzilish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham, bartaraf etishni talab qilishi mumkin (negator da'vo).

-mamlakat mustaqilligi e'lon qilinishidan oldin uning chegaralaridan tashqariga olib chiqib ketilgan tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qiymatga ega bo'lgan mol-mulkni hamda qimmatbaho ob'ektlarni qaytarib berish haqidagi talablarga;

Mamlakatning turli tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qiymatga ega bo'lgan mol-mulkni hamda qimmatbaho ob'ektlar milliy boyligi sanaladi. Ular har qanday holatda ham O'zbekiston Respublikasiga tegishli bo'ladi. SHu sababli bu kabi boyliklarni respublikadan olib chiqish va olib kirish qoidalari maxsus qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 29 avgustda qabul qilingan "Madaniy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishi to'g'risida"gi Qonuni¹, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 23 martdagi 131-son "O'zbekiston Respublikasida madaniy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishi masalalarini tartibga solish to'g'risida"gi qarori² va shu qaror bilan tasdiqlangan "Madaniy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishi tartibi to'g'risida"gi va "O'zbekiston Respublikasida madaniy boyliklarni realizatsiya qilishda qatnashuvchi yuridik shaxslarga ruxsatnomalar berish tartibi to'g'risida"gi Nizom va boshqalar.

Quyidagilar madaniy boyliklar sifatida e'tirof etiladi:

-xalqlar hayotidagi tarixiy voqealar, jamiyat va davlat rivojlanishi, fan va texnika tarixi bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek, atoqli shaxslar (davlat, siyosiy, jamoat arboblari, mutafakkirlar, fan, adabiyot, san'at arboblari) hayoti va faoliyatiga taalluqli ashyolar, tarixiy, badiiy, ilmiy va boshqa madaniy qimmatga ega bo'lgan qurollarning har xil turlari;

-tarkibida qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlar bo'lgan badiiy boyliklar;

-arxeologik qazilmalar yoki arxeologik kashfiyotlar va topilmalar natijasida olingan ashyolar va ularning parchalari, tuproq namunalari, arxeologik, geologik va boshqa namunalari;

-har qanday asosda va har qanday materiallardan butunlay qo'lda ishlangan rasmlar va suratlar, har qanday materiallardan ishlangan va haykaltaroshlik asarlari, shu jumladan, bo'rtma rasmlar, har qanday materiallardan ishlangan asl badiiy kompozitsiyalar va montajlar;

-sig'inish maqsadidagi badiiy bezatilgan ashyolar, etnografik ob'ektlar;

-o'yima naqshlar, estamplar, litografiyalar, ksilografiyalar, grafikaning boshqa turlari va ularning original bosma shakllari, amaliy-dekorativ san'at asarlari (shisha, loy, yog'och, metall, suyak, mato va boshqa materiallardan ishlangan badiiy buyumlar), an'anaviy xalq badiiy hunarmandchiligi buyumlari;

-arxitektura, tarix, badiiy yodgorliklar va monumental san'at yodgorliklarining tarkibiy qismlari va parchalari;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1998. 9-сон, 178-модда

² Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами 1999. № 3, 15-модда.

-alohida yoki kolleksiya-dagi qadimiy kitoblar, shuningdek, tarixiy, ilmiy-badiiy, adabiy ahamiyatga ega bo'lgan matbaa asarlari, noyob qo'lyozmalar va hujjatli yodgorliklar, arxivlar, foto-, fono-, kino- va videomateriallar, musiqa asboblari;

-filateliya, numizmatika, faleristika, bonistika, sfragistika ashyolari va boshqa kolleksiya-lar, tangalar, ordenlar, medallar, muhrlar, pochta otkritkalari (konvertlar) va kolleksiya-lashning boshqa ashyolari, noyob kolleksiya-lar va flora hamda fauna namunalari, ilm-fanning mineralogiya, paleontologiya, anatomiya kabi tarmoqlari uchun ahamiyatli bo'lgan ashyolar;

-maishiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan maishiy va ilmiy priborlar, asboblari (coat, barometr, tarozi, durbin, foto-, kinoapparatlari, tikuv mashinalari va shu kabilar);

-boshqa ko'char buyumlar, shu jumladan, tarixiy, ilmiy-badiiy yoki boshqa madaniy ahamiyatga ega bo'lgan, shuningdek, davlat tomonidan tarixiy va madaniy yodgorlik sifatida muhofaza-ga olingan nusxalar.

Madaniy boyliklarning olib chiqilishi va olib kirilishini davlat tomonidan tartibga solishni O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan tartibda madaniy boyliklar sirasiga kiruvchi ashyolarning toifasini aniqlaydi hamda madaniy boyliklarning olib chiqilishi, vaqtincha olib chiqilishi mumkinligi to'g'risida qarorlar qabul qiladi.

CHunonchi davlat qonunga xilof ravishda olib chiqilgan va O'zbekiston Respublikasiga qaytarilishi lozim bo'lgan madaniy boyliklarni talab qilib olish choralari ko'radi.

ellik yil muqaddam va undan ham oldinroq yaratilgan madaniy boyliklar, davlat tomonidan muhofaza ro'yxatlari va reestrlariga kiritilgan madaniy boyliklar, O'zbekiston Respublikasining davlat va jamoat muzeylarida, arxivlarida, kutubxonalarida va boshqa saqlash joylarida doimiy saqlanayotgan madaniy boyliklar O'zbekiston Respublikasidan olib chiqilishi mumkin emas.

Qaytarilgan madaniy boyliklarning mulkdorlari ularni qaytarib olib kirishda bojxona to'lovlari va maxsus yig'imni to'lashdan ozod qilinadi.

-qonunda belgilangan hollarda boshqa talablarga (FK, 163-modda).

FKning 163-moddasida da'vo muddati qilinmaydigan talablar doirasi aniq chegaralab qo'yilmagan bo'lib, u kengayishi mumkin. SHu sababli boshqa qonun hujjatlarida belgilangan normalar bilan ham bunday talablar

doirasi kengayishi mumkin. Bundan tashqari ayrim ilmiy adabiyotlarda tsivilistlar da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar doirasi bilan bog'liq ayrim o'z fikr-mulohazalarini ham bildirishmoqda. Masalan, yuqoridagi holatlardan tashqari da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar qatoriga mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ma'naviy zararni undirish haqidagi talablarni kiritishni taklif etilmoqda¹. Jamiyat rivojlangani sari bu kabi fikrlar ham kengayib boradi va ular keyinchalik qonunchilikka kiritilish orqali da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar doirasining kengayishiga olib keladi.

¹ Мамасиддиқов М.М. Мехнатга оид низоли ишларни судда кўришнинг процессуал хусусиятлари. Ўқув қўлланма –Тошкент: ТДЮИ, 2004. -42 б.

12-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Da'va muddati deb nimaga aytiladi?
2. Da'va muddatining qanday ahamiyati bor?
3. Da'va muddatining turlari haqida nimalarni bilasiz?
4. Maxsus da'va muddati nima?
5. Davo muddati qachondan o'tishi boshlanadi?
6. Qanday holatlar da'vo muddatining o'tishini to'xtatish uchun asos bo'ladi?
7. Da'vo muddati o'tishining uzilishi deb nimaga aytiladi?
8. Da'vo muddatining tiklanishi qanday holatlarga bog'liq?
9. Da'vo muddati o'tishi qanday oqibatlarga olib keladi?
10. Qanday talablar da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar sanaladi?

O'n uchinchi bob

MULK HUQUQI

Bobning maqsadi: *Mamlakatni modernizatsiya va isloh etish sharoitida bozor munosabatlarining dolzarb muammolarini, ayniqsa mulkiy munosabatlarni ilmiy-tadqiq etish va o'rganish eng muhim masalalardan biri bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa, fuqarolik huquqi fani nuqtai-nazaridan mulk ob'ektlarining huquqiy maqomini ilmiy nazariy va amaliy tadqiq etish ob'ektiv zaruriyat sanaladi. Mulk iqtisodiy, moddiy munosabatlar vujudga kelishi uchun asosdir. Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirishda mulkiy huquq va manfaatlar himoyasini ta'minlashda huquqiy vositalarning roli tobora oshmoqda. SHu nuqtai nazardan o'quvchi ushbu bobni o'zlashtirish orqali qator mulk nima? Mulkdorning vakolatlari qanday? kabi savollarga javob topadi va mulk huquqining ob'ektlari doirasi haqida bilimlarini oshiruvchi nazariy va amaliy qoidalarni o'zlashtiradi.*

Mazkur bobda mulk va mulk huquqi tushunchalari, mulk huquqining mazmuni, mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari, mulk huquqining asosiy tamoyillar va mulk shakllari bilan bog'liq masalalar o'z ifodasini topgan.

13.1. Mulk va mulk huquqi tushunchalari

Jamiyatning iqtisodiy negizi – mavjud mulkchilik munosabatlariga asoslanadi. SHu sababli mulk nafaqat yuridik mazmunga, balki iqtisodiy ma'noga ham ega. Iqtisodiy ma'noda mulk insonlarning erki-irodasidan tashqarida vujudga keladi. YUridik munosabatlarda mulk qabul qilingan normalar orqali tartibga solinadi va ular mulk huquqi sifatida namoyon bo'ladi. Kishilar mehnati bilan yaratilgan yoki tabiat tomonidan insonlarga o'ziga xos tarzda “taqdim etilgan” boyliklar har doim mulk bo'lib kelgan. Mulk egasi bo'lish yoki bo'lmasligiga qarab, kishilarning jamiyatdagi mavqei, aniqrog'i ijtimoiy-iqtisodiy maqomi vujudga keladi. Mulkiy munosabatlarsiz, iqtisodiy munosabatlar, ishlab chiqarish jarayoni o'z mazmuniga ega bo'lmaydi. Mulkiy munosabatlar yuridik normalar va davlat kafolatisiz normal tarzda rivojlana olmaydi.

Ibtidoiy jamoa tuzumidan to shu kunga qadar bo'lib o'tgan turli katta-kichik urushlarning asosiy sababi mulk bilan bog'liqdir. SHu sababli mulkchilik munosabatlari azaldan insonlar hayoti bilan bog'liq bo'lib, u hozirgi kunga qadar har bir shaxsni qiziqtirib kelmoqda. Insonlarning

mulkka bo'lgan qiziqishlari, u haqdagi turli nazariyalar, tartib qoidalarni ishlab chiqish orqali o'z ifodasini topgan. SHu sababli, turli huquq tizimlari o'z xususiyatlaridan kelib chiqib, mulkiy munosabatlar va uning ishtirokchilarining vakolat doirasini o'ziga xos tarzda tartibga solgan.

Mulkiy munosabatlar – jamiyatdagi boyliklarni o'zlashtirish xususidagi iqtisodiy munosabatlardir. Mulkchilik birinchidan, insonning boyligi bo'lmish ashyo, buyum yoki boshqa narsaga nisbatan egalik his-tuyg'usi bilan bog'liq munosabat, ikkinchidan, ana shu boylik, ne'mat xususida kishilar o'rtasida vujudga kelgan munosabatdir. Demak, bir so'z bilan aytganda, mulk ashyo va unga nisbatan egalik hissi bilan bog'liq munosabatdir.

Ayrim mualliflar mulk tushunchasini quyidagilar bilan bog'laydilar:

1) mulk – tabiat boyliklarini hamda ishlab chiqarish faoliyati natijalarini shaxslar tomonidan o'zlashtirishning ijtimoiy-huquqiy shakli. Huquq esa mulkni iqtisodiy munosabatlarda yuridik mustahkamlaydi;

2) mulk – biror ashyoga nisbatan shaxslar o'rtasida bo'ladigan o'zaro munosabatlarning natijasi;

3) mulk – bu iqtisodiy-huquqiy munosabatdir;

4) mulk – muayyan shaxsga tegishli bo'lgan ayrim ashyolar yoki munosabatlarning negizini tashkil etuvchi mulkchilik munosabatlarini muhofaza qilish va uni mustahkamlashga qaratilgan normalardan iboratdir¹.

Boshqacha aytganda, mulk — bu muayyan ishlab chiqarish munosabatlari, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida odamlar o'rtasida vujudga keladigan, uning dastlabki sharti va natijasining munosabatidir; odamlarning moddiy ne'matlarini, eng avvalo ishlab chiqarish vositalarini (uning shart-sharoitlarini), shuningdek ishlab chiqarish faoliyati natijalarini bevosita o'zlashtirib olish sohasidagi iqtisodiy munosabatlardir; mazkur munosabatlarning mohiyati moddiy ne'matlarning muayyan shaxslar yoki ularning jamoalari tomonidan o'zlashtirib olinganligi va o'z ixtiyoriga o'tkazib olinganligi holatidan iboratdir².

Kishilar buyumlarni, ne'matlarni o'ziniki qilib olgandagina o'zlashtirishlari mumkin, chunki jamiyatda o'zganiki bo'lgan ne'matlarni o'zlashtirib bo'lmaydi. O'zganiki bo'lgan ne'matlarni beruxsat o'zlashtirish qonun hujjatlariga muvofiq ta'qib qilinadi. Mulk sohibi o'z

¹ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007, -55 б.

² Чжен В.А. Раҳмонкулов Х.А. Бозор қонунияти асослари. -Тошкент: Бизнес католог. 1996. -85 б.

mulkiga mustaqil tayanib ish ko'radi. Mulksiz o'zganing mulkini ijaraga oluvchi yoki mulkdorga yollanib ishlovchi shaxs to'liq ma'noda hali mustaqil emas. Ne'matlar ikki yo'sinda: ishlab chiqarish resurslari, ya'ni vositalari va ishlab chiqarish natijalari sifatida o'zlashtiriladi.

Mulkchilik bu – mas'uliyat bilan manfaatning uzviy birligi hisoblanadi. Mulkchilik real bo'lishi uchun mulkdorning iqtisodiy manfaati – uning boylik egasi sifatidagi hayotiy ehtiyoji bo'lib, xatti-harakat, fe'l-atvorining iqtisodiy motivatsiyasi (sababi)ni yuzaga chiqaradi¹.

Mamlakatimizda bozor munosabatlarini shakllantirish, mulkchilik munosabatlarini tubdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. SHaxsni mulkdan begonalashuviga asoslangan ijtimoiy alohida imtiyozli mavqega barham berildi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan mamlakatimiz iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etishi mustahkamlab qo'yildi².

Tabiat boyliklari va kishi mehnati natijalari shaxslar tomonidan ayrim-ayrim holda o'zlashtirilmay, balki birgalashib va o'zaro hamkorlik bilan o'zlashtiriladi. Binobarin, mulk tabiat narsalarini o'zlashtirishda kishilar va ularning jamoalari o'rtasida bo'lgan munosabatni, ya'ni ijtimoiy munosabatni, ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini bildiradi.

YUqorida aytganlardan ma'lum bo'lishicha, mulk ishlab chiqarishning zarur sharti va ishlab chiqarilgan boyliklarning o'zlashtirilishi natijasi hisoblanadi.

Mulk ishlab chiqarish vositalari va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni egallash, foydalanish va ularni tasarruf etish sohasida bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarning majmui sifatida ham ta'riflanishi mumkin.

YUridik ma'nodagi "mulk" tushunchasi to'g'risida shuni aytish kerakki, shaxslar tomonidan tabiat boyliklarini, ashyolarini o'zlashtirishda bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan va mustahkamlaydigan huquqiy normalar tizimi – yuridik ma'nodagi "mulk" tushunchasida qo'llaniladi. Bu ma'nodagi mulk mulk huquqi (sub'ektga tegishli sof ma'nodagi sub'ektiv huquq sifatida emas, balki muayyan huquq sohasi) sifatida ko'riladi.

Mulk huquqi fuqarolik huquqining markaziy institutlaridan biri sanaladi. Mulk huquqi tushunchasining yuridik ta'rifi FKning 104-moddasida berilgan. Unga muvofiq, mulk huquqi shaxsning o'ziga

¹ Ўлмасов А., Шарифхўжаев М., Иқтисодиёт назарияси. -Тошкент: Меҳнат, 1995. -133 б.

² Раҳмонкулов Х. Эволюция права собственности (проблемы собственности сравнительные исследования). - Тошкент: Адолат, 1995, -34 б.

qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir. Bu ta'rif mulkdorning o'z mulkiga nisbatan munosabatining barcha huquqiy jihatlarini qamrab oladi. SHu bilan birga, ushbu ta'rifda uchinchi shaxslarning mulkdor mulkiga munosabatlarning eng muhim qonuniy asosi kafolatlangan. YA'ni mulkdorning mulk huquqini kim tomonidan bo'lmasin har qanday buzishdan muhofazalay olishi imperativ me'yor sifatida mustahkamlangan. Bu esa, o'z navbatida mulkdor mulk huquqini majburiy ma'noda "muqaddasligini" ifodalaydi.

Davlat mulkdorning mulkiy huquqini amalga oshirishini turli tajovuzlardan asrovchi chora-tadirlar ko'rilishini o'z normalari orqali kafolatlaydi. SHu sababli bu holatlar mulk huquqi xususidagi doktrinal ta'riflarda o'z ifodasini topadi. Masalan, ayrim adabiyotlarda mulk huquqi bu – mulkdorning o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlagan holda moddiy ne'matlar ustidan davlat tomonidan kafolatlangan va jamiyat manfaatlari yo'lida chegaralangan hamda egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish orqali amalga oshiriladigan hukmronlik qilishining yuridik ta'minlangan imkoniyatidir, tarzidagi tariflar mavjud¹.

Mulk huquqi muddatsiz ravishda uning egasiga tegishli bo'ladi. Bu tushuncha mulk huquqining egallanishi, foydalanilishi va tasarruf etilishini muddat bilan bog'lash mumkin emasligini nazarda tutadi. Mulk sohibi o'z mol-mulkiga bo'lgan huquqni o'z xohishidan kelib chiqib ya'ni tasarruf etib (tasarruf turli shartnoma va bitimlar tuzish, yoki undan voz kechish orqali namoyon bo'ladi) yoxud qonun hujjatlarida belgilangan tartibda majburiy olib qo'yish (natsionalizatsiya, rekvizitsiya, musodara) orqali tugatishi mumkin. Demak mulk huquqining mulkdorga tegishlilik muddati uning xohish irodasi ayrim hollarda esa jamiyat erki natijasi bilan bog'liq bo'ladi. Mulk huquqining muddatsiz amalda bo'lishini belgilangan normalar orqali davlat kafolatlaydi va muhofaza qiladi.

Mulkning daxlsizligi va qonun bilan keng ko'lamda muhofaza etilishigina belgilab qo'yilishi mulk huquqining mutlaq huquqiy munosabat sifatida gavdalantiradi. Mulkning daxlsizligini ta'minlash uchun mulkdorga qarshi turgan barcha sub'ektlar uning sub'ektiv mulk huquqini buzmasliklari lozim bo'ladi².

¹ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009, -36 б.

² Ўша адабиёт – 21 б.

Mulk huquqi o'z navbatida ikki ma'nodagi: ob'ektiv va sub'ektiv ma'nodagi mulk huquqiga bo'linadi.

Ob'ektiv ma'nodagi mulk huquqi deganda, tabiat ashyolarini ijtimoiy o'zlashtirishning mavjud zahiralari, usullarini belgilash, tartibga solish va mustahkamlash uchun xalq manfaatlarini ko'zlab belgilangan tadbirlarni ifodalovchi huquq normalari yig'indisi nazarda tutiladi. CHunonchi, mulk to'g'risidagi umumiy qoidalar ob'ektiv huquq normalari hisoblanadi. Ob'ektiv ma'nodagi mulk huquqi mutlaq huquqiy normalar asosida tartibga solinadi. Bunga misol sifatida mulk huquqini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini keltirish mumkin.

Sub'ektiv ma'nodagi mulk huquqi deb, ayrim shaxslar, ya'ni huquq sub'ektlarining (davlat, yuridik shaxslar va fuqarolarning) ob'ektiv huquq normalari asosida kelib chiqadigan mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish huquqlariga aytiladi. Sub'ektiv ma'nodagi mulk huquqi nisbiy-huquqiy normalar asosida tartibga solinadi. Sub'ektiv ma'nodagi mulk huquqi mulk sohibining o'ziga mulk yoki ashyoviy huquq asosida tegishli bo'lgan mol-mulklarni qonunda taqiqlanmagan asoslarda, vakolat doirasida, o'zga shaxslarning manfaatlariga putur etkazmagan holda egallash, undan foydalanish va uni tasarruf qilish maqsadida turli bitimlar tuzishida namoyon bo'ladi. Masalan, turli shartnomalar tuzish, o'z mulkini meros qilib qoldirish va boshqa bitimlar orqali mulkka bo'lgan huquqni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish sub'ektiv ma'nodagi mulk huquqining mazmunini bildiradi.

13.2. Mulk huquqining mazmuni

Mulk huquqining mazmuni mulk sohibining vakolatlar doirasi bilan belgilanadi.

Mulkni o'z xohishiga ko'ra va o'z manfaatini ko'zlab egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek mulk huquqini har qanday buzilishlardan bartaraf etishni talab qilish huquqi tushunchalari mulk huquqining mazmunini tashkil etadi. Sub'ektiv mulk huquqining mazmunini tashkil etadigan bu elementlar mulk egasiga qonun bilan belgilangan doiralarda beriladi.

SHu ma'noda mulkdor o'z mulkiga bo'lgan huquqlarini ixtiyoriy ravishda, o'z xohishiga ko'ra amalga oshiradi. Mulkdorning o'z xohishi deganda, uning o'z erki, irodasi bilan o'z manfaatlarini ko'zlab, birovning (uchinchi shaxslarning) tazyiqsiz, g'ayrihuquqiy ta'sirsiz harakat qilishi nazarda tutiladi. Agar mulkdorga nisbatan bunday holatda zo'rlik, tazyiq ko'rsatilgan bo'lsa, qonun mulkdorning xohish-irodasi erkin amalga

oshirilishini kafolatlaydi va muhofaza qiladi. Ayni vaqtda mulkdorning o'z xohishiga ko'ra ish tutishi qonun, insof va adolat doirasida amalga oshirilishi lozim.

Mulkdorning mulkiy huquqni o'z xohishiga ko'ra amalga oshirishda uning manfaati yotadi. Bu manfaat bevosita uning o'ziga, yaqinlariga yoki boshqalarga taalluqli bo'lishi mumkin. Masalan, ota-ona voyaga etmagan farzandi nomiga bankka omonat pul mablag'i qo'yganda ham, garchi bunda uchinchi shaxsning manfaati ko'zlaganday bo'lsa ham, aslida mulkdorning harakati zamirida ota-ona sifatidagi burchi yotadi. Mulkdorni o'z xohishiga ko'ra yoki manfaatiga zid ravishda mulkiy bitimlar tuzishga majbur qilish, umumiy qoida bo'yicha bunday bitimlar haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi.

YUqorida aytganimizdek, mulk huquqi uch unsur (element) – mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etishdan tashkil topadi.

Mulkni egallash huquqi mulkni qo'lda yoki unga nisbatan o'z huquqlarini amalga oshirishga imkon beruvchi biror joyda saqlab turishdir. Mulkka egalik qilish bilan bog'liq tushunchalar turli adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. YUqoridagi tushunchaga qo'shimcha ravishda ayrim mualliflar “Xo'jalik xukmronligi” iborasini ham qo'shishadi¹. Mulkni qo'lda yoki unga nisbatan o'z huquqlarini amalga oshirishga imkon beruvchi biror joyda saqlab turib, mulkdorga ashyo ustidan uning xo'jalik xukmronligini amalga oshirishni yuridik ta'minlangan imkoniyati egalik qilish huquqining keng ma'noda tushunish hisoblanadi.

Mazkur keng ma'nodagi egalik qilish tushunchasi mol-mulkni mulkdorni o'z qo'lida ushlab turish, saqlab turish – faktik egalik qilish, mol-mulkni garchi o'z qo'lida saqlamasa ham, faktik egalimasa ham unga nisbatan o'z huquqlarini amalga oshirish imkoniyatini beruvchi joyda saqlab turish egalik qilish bilan bog'liqdir. Har ikkala holatda ham mulkdor mol-mulk ustidan xo'jalik xukmronligini amalga oshirish bo'yicha yuridik imkoniyatga ega bo'ladi².

Egalik qilishda mulkdorning ashyo bilan bog'liq imkoniyati muhim ahamiyat kasb etadi. Bu erda mulkdorning imkoniyati o'z ichiga jismiy, amaliy va huquqiy imkoniyatni qamrab oladi. Faktik egalik amaliy imkoniyatni ta'minlaydi. Jismiy egalik esa mulkdorga natura holatda real

¹ Гражданское право. Часть 1. под.ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. –М.: ТЕИС, 1996. –С. 296., Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш босқичлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009, -26 б.

² Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -32 б.

o'z qo'l ostida mulkni saqlab turish imkoniyatini beradi. Masalan, hamyon, qo'l soati, kitob, daftar va boshqalarni egallab turish jisimiy imkoniyat ta'sirida bo'ladi va real voqelikka to'g'ri keladi. Lekin shunday mol-mulklar borki ularni real jisimiy egalik qilish imkoniyati yo'q. Masalan, uy-joylarni amalda qo'lda ushlab turish imkoniyati yo'q. SHu sababli ularga nisbatan "jisimiy egalik qilish imkoniyati" tushunchasi qo'llanilmaydi. Bu holatda egalik qilish mulkka ta'sir ko'rsatish imkoniyati bilan bog'liq bo'ladi. Qonun mulkka ta'sir doirasini belgilamaydi. Masalan, mulkdor va mulk o'rtasidagi masofa bir necha ming kilometrlarni tashkil etishi ham mumkin. Faqat faktik egalikka mulkdordan boshqa shaxslar daxl qilmasligi, ta'sir ko'rsatmasligi lozim bo'ladi.

Mulkni qonunga muvofiq ravishda o'z qo'lida yoki o'z erki-irodasi ta'siri ostida saqlab turgan shaxs mulkni egallash huquqiga ega. Bunday huquq, avvalo, mulk egasiga tegishli bo'ladi. Avvalo deganimizning boisi shundaki, mulkni egallash huquqi qonun yoki shartnomaga asosan boshqa shaxsda ham bo'lishi mumkin. Masalan, mulk shartnoma bo'yicha ijaraga berilganida, vaqtincha tekin foydalanish uchun topshirilishida, omonat qo'yilishida yoki ma'muriy dalolatnomalarga binoan vaqtincha saqlash uchun biror tashkilot yoki fuqarolarga o'tkazilishida egalik huquqi mulk egasi hisoblanmagan shaxsda ham bo'lishi mumkin.

Bu holatda egalik qilish to'laqonli ravishda namoyon bo'lmaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulkdor bo'lmagan eganing mulkka egalik qilishi normal hol sifatida baholanadi. Zero turli ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra mulkdorning vaqtincha o'z mulkiga egalik qilmasligi uning yo'qolib ketish yoki o'z xususiyatini yo'qotish ehtimolini vujudga keltirishi mumkin.

SHu bois egalik huquqini uchinchi shaxslarda bo'lishi normal hol sanaladi.

Uchinchi shaxslar mol-mulkning egalik qilish huquqini qonuniy yoki noqonuniy asoslarda qo'lga kiritishlari mumkin. Qonuniy egallash biror huquqiy asosga muvofiq egalik sifatida baholanadi va aksariyat hollarda titulli egalik hisoblanadi. Noqonuniy egalik esa mulkdorning xohish-irodasidan tashqarida, undan beruxsat o'g'irlik yoki boshqa tartibbuzarliklar sodir etib mulkka bo'lgan huquqni qo'lga kiritish tushuniladi.

Uchinchi shaxslarning mulkka nisbatan qonuniy egalik qilish huquqi mulkdorning xohish-irodasi ostida muayyan yuridik asos – shartnoma va bitimlar asosida vujudga kelganligi tufayli (titulli egalik) mulk huquqining bu elementi hosila asosda mulkka egalikni vujudga kelganligini bildiradi.

Noqonuniy asosda egalik huquqi vujudga kelganda esa hosilaviy unsur mavjud bo'lmaydi.

Ayrim hollarda amaldagi qonun hujjatlari ba'zi toifa mol-mulklarning faktik egalik imkoniyatini cheklashi mumkin. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga tegishli pul mablag'lari bankda saqlanishi, ayrim hollarda savdo shahobchalarida har kungi pul tushumlarini bank topshirish shartligi belgilangan Masalan, "Turg'un shoxobchalar orqali savdo faoliyatini amalga oshirayotgan yakka tartibdagi ishbilarmonlarning naqd pul mablag'larini topshirish va olish tartibi"ga asosan turg'un shoxobchalar orqali savdo faoliyatini amalga oshirayotgan yakka tartibdagi ishbilarmonlar nazorat-kassa apparatlaridan foydalanishlari va har kungi naqd tushumni bankka topshirishlari shart¹.

Mulkni qonun talablariga muvofiq qo'lda saqlab turishga qonuniy egallash deb aytilsa, qonuniy asoslar bo'lmay turib birovlariga qarashli mulkni egallash, masalan, birovning o'g'irlatgan yoki yo'qotgan mulkini qo'lda saqlashga qonunsiz egallash deb aytiladi.

Mulk huquqining mazmunini tashkil etuvchi yana bir unsur bu mulkdan foydalanish huquqidir.

Mulkdan foydalanish huquqi – mulkning foydali xususiyatlarini o'zlashtirish, mulkdan iqtisodiy ma'noda foyda ko'rishdir. Mazkur mulk huquqining elementi orqali shaxs o'z moddiy va ma'naviy ehtiyojini qondiradi. Aynan mazkur xususiyati tufayli shaxslar mulk sohibi bo'lishga intiladilar. Aks holda u shaxs uchun hech qanday ahamiyat kasb etmaydi. Mulkning foydali xususiyati uning turlaridan kelib chiqib turlicha bo'lishi mumkin.

O.Oqyulov tashqi namoyon bo'lishiga qarab, mol-mulkdan foydalanishni quyidagicha tasniflaydi:

-insonni biologik-jismoniy ehtiyojlari uchun ishlatiladigan shaxsiy iste'mol tovarlari (oziq-ovqatlar, kiyim-kechaklar, dori-darmonlar va.h.k);

-kundalik hayotda ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda qo'llaniladigan ashyolar (ishlab chiqarish qurollari va vositalari, transport vositalari, mashinalar va mexanizmlar);

-insonni ma'naviy ehtiyojlarini qanoatlantirishga, shaxsni kamol topishiga xizmat qiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar (fan, adabiyot va san'at asarlari, shu jumladan darsliklik, kitoblar va h.k.)².

¹ Mazkur tartib Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг 1999 йил 7 майдаги №415-сон қарори билан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан 18 июнь 1999 йилда №752-сон билан рўйхатга олинган.

² Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -36 б.

Umuman olganda, mulk turlari qanchalik keng bo'lsa, undan foydalanish shakllari ham shu darajada keng bo'ladi. Jamiyat, fan va texnika vositalari rivojlangani sari yangi-yangi o'z o'zidan yangicha ko'rinishdagi foydalanish xususiyatiga ega bo'lgan mulk turlari ham vujudga kelishi muqarrar. Masalan, dastlab uyali aloqa vositasi faqatgina telefon aloqasi maqsadida foydalanilgan bo'lsa, uning takomillashtirilishi evaziga bu telefon turidan ham aloqa, ham foto va video materiallar olish, uzatish, internetga ulanish, teledasturlar, video lavha va filmlar tomosha qilish, musiqa tinglash, turli mobil o'yinlarini o'ynash, xat (SMS, MMS, Push) yozish va qabul qilib olish, turli ma'lumotlar (ob-havo, bank axborotlari va h.k.) olish maqsadida ham foydalanilmoqda.

Mulkdan qonunga muvofiq ravishda foydalanuvchi shaxs shu mulkdan foydalanish huquqiga ega bo'ladi. Mulkdan foydalanish huquqi shu mulkni egallash huquqi bilan chambarchas bog'liqdir. Mulkni egallamay, qo'lda saqlamay turib, undan foydalanib ham bo'lmaydi. Masalan, mulk ijarasi shartnomasiga muvofiq, ijaraga beruvchi dastavval mulkni ijaraga oluvchiga qonun yoki shartnomada ko'zda tutilgan tartibda topshiradi. Topshirish bilan bir vaqtda ijaraga oluvchida mulkka nisbatan egalik qilish huquqi ham vujudga keladi va u shundan so'ng ijaraga berilgan mol-mulkdan foydalanishi mumkin. Mulkdan ishlab chiqarishda yoki kundalik hayotda foydalanishda bu mulk butunlay iste'mol qilinadi yoki muayyan vaqt davomida asta-sekin eskiradi.

Odatda, mulkdan foydalanish tartibini mulkdorning o'zi belgilaydi. Lekin undan foydalanayotganda o'zga shaxslarning qonuniy manfaatlariga, jamoat xavfsizligiga putur etkazmasligi lozim. Ayrim toifa mol-mulklardan foydalanish tartibi qonun hujjatlari orqali belgilanishi mumkin. Jumladan, "Jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish va sport inshootlaridan foydalanish" Qoidalar¹, "Portlovchi moddalarni ishlab chiqarish, sotib olish, saqlash, transportda tashish, ulardan foydalanish va ularni hisobga olish to'g'risida"gi Yo'riqnoma², "Veterinariyada giyoxvandlik vositalari, psixotrop moddalar va prekursorlardan foydalanish" Tartibi³ va boshqalar.

Bunda vakolatli organ foydalanishning xususiyatlari, tartibini belgilovchi biror Qoidani ishlab chiqadi va unga amal qilish majburiy tus oladi, davlat esa foydalanish ustidan nazorat o'rnatadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasiga

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 40-сон, 308-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 27-сон, 199-модда.

³Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003, 17-сон, 147-модда.

asosan, madaniy meros ob'ektlarining mulkdorlari bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar:

-madaniy meros ob'ektining tashqi va ichki ko'rinishini madaniy meros ob'ektining pasportiga kiritilgan muhofaza mazmuni ma'lumotlariga muvofiq holda saqlash;

-madaniy meros ob'ekti hududining chegaralarida er qazish, er tuzish, qurilish, melioratsiya, xo'jalik ishlari va boshqa ishlarni o'tkazish uchun O'zbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligining ruxsatnomasini olish;

-alohida muhofaza qilinadigan tarixiy-madaniy hududlarni saqlab turish tartibotini ta'minlash;

-madaniy meros ob'ektining mulkdori tomonidan belgilanadigan shartlardagi madaniy meros ob'ektining hamma uchun ochiqligi talablarini albatta bajargan holda ularning asralishini ta'minlashga majburdirlar¹.

Ayrim holatlarda esa foydalanish imkonini beruvchi ruxsatnomalar olish tartibi ham joriy etilishi va mulkdorlarning muayyan turdagi mulklardan foydalanish uchun ruxsatnomaga ega bo'lish shart ekanligi belgilanishi mumkin. Masalan, "Er qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi uchun litsenziyalar berish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 7 iyundagi PK-649-son Qarori bilan er qa'ri uchastkalaridan foydalanish uchun litsenziya olish talab etiladi.

Agar bironing mulkidan foydalanish qonun yoki shartnoma bilan belgilangan asoslar bo'lmay turib amalga oshirilsa, bunday foydalanish qonunsiz foydalanish hisoblanadi, masalan, o'g'irlangan yoki yo'qotilgan mulkdan foydalanish. Ammo amaldagi qonun hujjatlarida uchinchi shaxslarning mulkdorning roziligini olmasdan uning mulkidan foydalanish imkoniyatini beruvchi normalar ham belgilanishi mumkin, masalan servitut.

Mulkni tasarruf etish huquqi – mulkning yuridik taqdirini belgilash, ya'ni mulk yuzasidan boshqa shaxslar bilan bo'ladigan huquqiy munosabatni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan huquqdir. Mulk huquqining mazmunini tashkil etuvchi mazkur element mulk egasining o'z mol-mulkiga to'laqonli mulkdor sifatida e'tirof etilishi uchun asos bo'ladi. Zero tasarruf etish bilan bog'liq elementni uchinchi shaxslarga berilishi mulk huquqining boshqa shaxsga o'tib ketishi bilan yakunlanadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001, № 9-10, 180-модда

Mulk egasi tasarruf etish huquqiga binoan mulk yuzasidan xilma-xil bitimlar, shartnomalar, chunonchi, ashyoni sotish, hadya qilish, ijaraga qo'yish to'g'risida shartnomalar tuza oladi. Agar ashyo butunlay keraksiz bo'lib qolsa, mulk egasi bunday ashyoni tashlab yuborishi, o'zidan biror-bir usul bilan soqit qilishi mumkin. Bu huquq mulkdorga o'z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo'lmagan har qanday harakatlarni amalga oshirish, shu jumladan mol-mulkdan garov narsasi sifatida foydalanishi yoki unga boshqacha yo'llar bilan vazifa yuklash, uni begonalashtirish yoki mol-mulkni boshqacha usul bilan tasarruf etishga imkon beradi.

Ayrim adabiyotlarda tasarruf etish huquqining oqibatlarini bo'yicha quyidagicha turkumlash taklif etiladi:

-mulkdor tomonidan mulk huquqini o'zidan begonalashtirish bo'yicha harakatlar (sotish, xadya, renta, hayr-ehson va boshqa shu kabi shartnomalar va bitimlar orqali);

-mulk huquqini o'zida saqlab qolgan holda mol-mulkni boshqa shaxsga foydalanishga berish (masalan, ijaraga berish);

-mol-mulkni qayta ishlash, uni boshqa turdagi mol-mulkka o'zgartirish (masalan bog' yoki tomorqa o'rniga turar-joy binolarini qurish yoxud aksincha);

-mol-mulkni yo'q qilib tashlash¹.

Tasarruf etish huquqini qo'lga kiritish orqali mulkdor tom ma'noda mulkiy huquqni qo'lga kiritgan bo'ladi. Zero qolgan ikki mulk huquqining mazmunini tashkil etuvchi egalik va foydalanish huquqi mulk egasiga tom ma'noda "mulk huquqi egasi" maqomini bermaydi. Tasarruf etish huquqining qo'ldan ketishi bilan mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqi ham qo'ldan ketadi. Masalan, mulkni omonatga qo'yishda ashyoni egallash huquqi, ijaraga berishda ashyoni egallash va undan foydalanish huquqi birovga o'tsa, ashyoning sotilishi yoki hadya qilinishida esa sub'ektiv mulk huquqining har uch elementi: egallash, foydalanish va tasarruf etish huquqlari ham butunlay boshqa shaxsga (ya'ni mulkdorga) o'tadi.

Ayrim hollarda, chunonchi, mulkni yo'qotish, o'g'irlatish hollarida mulk egasi o'z mulkini egallash, foydalanish va uni tasarruf etish imkoniyatidan mahrum bo'lsa ham, egalik huquqini qonunda belgilangan hollarda va muddatlarda o'zi saqlab turadi. Fuqaroga tegishli mulk o'g'irlatilganida, uning kimning qo'lida bo'lishligi aniqlanganidan so'ng, qonun bilan belgilangan uch yillik da'vo muddati davomida talab qilib

¹ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -38 б.

olinishi mumkin. Aks holda, mulkka nisbatan bo'lgan egalik huquqi yo'qoladi. Umuman olganda, mulkni tasarruf etish elementi kimda bo'lsa, shu shaxs (garchi mulk qo'lida, ya'ni egaligida yoki foydalanishida bo'lmasa ham) mulkdor hisoblanadi. Zero, tasarruf etish elementi mulkning shakli va huquqiy maqomiga qarab muayyan hujjatlar (order, tilxat va h.k.) bilan tasdiqlanadi.

Mulk egalari o'zlariga tegishli mulk huquqidan g'ayriqonuniy maqsadlarda, birovning zarariga foydalanishi yo'l qo'yilmaydi.

Mulkdor huquqlari va vakolatlarining chegarasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 54-moddasida bayon qilingan bo'lib, unga asosan mulkdor o'z huquqlarini amalga oshirishda ekologik muhitga zarar etkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

Bu konstitutsiyaviy norma FKning 172-moddasida batafsil talqin qilingan. Ushbu moddaga asosan, mulkdor o'z mulkiy huquqlarini amalga oshirishda quyidagi shartlariga amal qilishi lozim:

1. Mulkdorning o'z huquqlarini amalga oshirishi boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

2. Qonunlarda nazarda tutilgan hollarda, shartlarda va doirada mulkdor boshqa shaxslar uning mol-mulkidan cheklangan tarzda foydalanishiga yo'l qo'yishga majbur (masalan, ko'chmas mulk – er uchastkasi egasi qo'shni er uchastkasining egasidan zarur hollarda, boshqa er uchastkalarining egalari ham o'zganing er uchastkasidan cheklangan holda foydalanish (servitut) huquqini berishni talab qilishga haqli. Odatda, servitut piyodalar va transport yo'li, elektr, aloqa, gaz yoki suv quvurlari o'tkazish uchun zarur bo'lishi mumkin. Er uchastkasida servitut belgilanishi er egasini mulk huquqidan aslo mahrum qilmaydi. Servitutdan foydalanuvchi bilan er uchastkasi egasi o'rtasida servitut haqida bitim tuzilib, u ko'chmas mulkka oid bitimlar kabi ro'yxatdan o'tkaziladi. Servitut belgilangan uchastkaning egasi agar qonunda boshqa tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, servitut kimning foydasini ko'zlab belgilangan bo'lsa, o'sha shaxsdan uchastkadan foydalanganlik uchun mutanosib haq talab qilishga haqlidir (FK, 173-modda).

3. Mulkdor o'zining ustunlik mavqeini suiiste'mol qilishga, boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini kamsitadigan o'zga harakatlarni qilishga haqli emas.

4. Mulkdor o'z huquqini amalga oshirganda, fuqarolarning sog'lig'iga va atrof-muhitga zarar etkazishning oldini olish choralari ko'rishga majbur.

Mulk huquqining mazmunida nafaqat mulkdorning huquqlari, balki mol-mulkni saqlab turish burchi ham yotadi. FKning 174-moddasiga asosan, o'ziga qarashli mol-mulkni saqlash, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mulk egasining zimmasida bo'ladi. Agar mulkdor bu majburiyatni bajarmasa, ba'zi hollarda uning mulkiy huquqlari chegaralab qo'yilishi yoki mol-mulk undan olib qo'yilishi haqida da'vo oldindan ogohlantirmasdan ham qo'zg'atilishi mumkin (masalan, FKning 190-moddasida ko'zda tutilgan asoslar bo'yicha).

13.3. Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari

Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari deganda, mulk huquqining olinishi yoki yo'qotilishi bilan bog'liq bo'lgan yuridik faktlar nazarda tutiladi, ya'ni muayyan huquqiy hujjat, shaxsga bog'liq bo'lmagan voqea va hodisalar orqali mulkka bo'lgan huquq vujudga keladi, o'zgaradi va bekor bo'ladi. Bunday mulk huquqining olinishi yoki yo'qotilishi bilan bog'liq bo'lgan yuridik faktlar bozor munosabatlari va jamiyatning rivojlanishi, turli ko'rinishdagi moddiy ne'matlarning yaratilishi tufayli o'z xilma-xilligini boyitib bormoqda. Demak, mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish munosabatlari jamiyat iqtisodiy tizimidagi o'zgarishlar bilan chambarmas bog'liq.

Mulk huquqining olinishi asoslarida jamiyatning iqtisodiy tizimi o'z ifodasini topadi. Mulk huquqining olinishi dastlabki va hosila asoslariga bo'linadi.

Mulk huquqini vujudga kelishini bu tarzda turkumlash qadim rim xususiy huquqi davrida ishlab chiqilgan va keyinchalik rivojlantirilgan¹. Boshqa huquq tizimlarida ham mulkka bo'lgan huquqni vujudga kelishi yuqoridagi kabi ikki asoslarga bo'linishi adabiyotlarda nazarda tutilgan. Masalan, musulmon huquqida ham mulk huquqining vujudga kelishi dastlabki va hosila asoslarga bo'linishi mavjud bo'lgan².

Mulk huquqining vujudga kelishi ayrim adabiyotlarda "usul", ayrimlarida esa "asos" sifatida e'tirof etiladi.

Ayrim mualliflarning fikricha, qonun tilida mulk huquqini vujudga keltiruvchi omillarni "asoslar" deyilsa, ba'zi adabiyotlarda "usullar" deb yuritiladi. Har ikki tushuncha ham fuqarolik huquqi nazariyasining bahsli

¹ Новицкий И. Основы римского гражданского права. -М.: Юр.лит., 1972. -84 с.

² Раҳмонкулов Х. Фуқаролик: ҳуқуқлар, эркинликлар, бурчлар.-Тошкент: 1991.- 24 б.

muammolari hisoblanadi. SHu bois ham hanuzgacha olimlar o'rtasida ushbu tushunchalarga oid yagona fikr yo'q. Mulk huquqini vujudga keltiruvchi asoslar yuridik tushuncha bo'lib, u qonuniylashtirilgan. Ammo, usullar esa yuridik tusga ega bo'lmagan, nazariy tushunchadir¹.

Ayrim ilmiy adabiyotlarda mazkur tushunchalarni sinonim so'zlar sifatida e'tirof etishadi². Ayrim mualliflar mustaqil ma'noga ega bo'lgan tushunchalar sifatida ularni ajratishni taklif etishadi³. Darhaqiqat FKning 182-moddasining nomi "mulk huquqining vujudga kelish asoslari" deb nomlanadi va biz ham ushbu an'anaviy FKda nazarda tutilgan atamani saqlab qolishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Mulk huquqi vujudga kelish usullarining dastlabki va hosila asoslarga bo'linishining asosiy mohiyati, mol-mulkni qo'lga kiritgan shaxs huquq va majburiyatlarining hajmi va doirasi bilan bog'liq. Buning asosiy sababi shundan iboratki, dastlabki asosda mulkdorda moddiy ne'mat yoki unga bo'lgan huquqning vujudga kelishi, mulk egasining unga nisbatan huquq va majburiyatlarini belgilanishi qonun hujjatlari orqali belgilanadi va shaxs irodasiga bog'liq bo'lmaydi. Hosila asosda esa mulkka bo'lgan huquqning vujudga kelish doirasi "sobiq mulkdor"ning huquq va majburiyatlari, manfaatlari, erk-irodasi va uni ifoda etish ta'siri bilan belgilanadi.

Mulk huquqining vujudga kelish asoslari fuqarolik huquqining taraqqiyoti davomida odatda ikki xil – dastlabki va hosila asoslar orqali qo'lga kiritiladi. Mulk huquqini qo'lga kiritish usullarining dastlabki va hosilaga ajratishning asosiy mohiyati, ular orqali mol-mulkni qo'lga kiritgan shaxs, ya'ni mulkdorning huquq va majburiyatlarining hajmi va doirasi bilan belgilanadi⁴. Mol-mulkka nisbatan mulk huquqini dastlabki usulda vujudga kelishida mulk egasi huquq va burchlarining doirasi qonun bilan belgilanadi, hosila usulda esa mulk huquqining vujudga kelishi avvalgi mulk egasining erki, xoxishi, uning huquq va burchlari, taraflarning kelishuvi va davlat boshqaruv organlarining aktlari muhim ahamiyatga ega bo'ladi⁵. SHunga asosan, mulk huquqini qo'lga

¹ Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -70 б.

² Гражданское и торговое право капиталистических государств /Под ред. Е.А.Васильева. -М.:1993.-С.220., Советское гражданское право. –М.: Юр. лит. 1986. -282 с.

³ Эргашев В.Ё. Фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқи вужудга келиши ва бекор бўлишининг илмий-назарий жиҳатлари. –Тошкент, ТДЮИ, 2007. -53 б., Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. Гражданское право/Под ред. А.Г.Калпина, А.И. Масляева. Ч.1. -М.: 2002.-С.272.

⁴ Гражданское право. Учебник. Ч 1. // Под ред. А.Г.Масляева и А.И.Калпина. - М.: Юрист, 2000. -С. 272.

⁵ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. Т.: 1997.-338 б.

kiritish usullarini tegishli yuridik faktlar asosida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar deb aytish mumkin.

Bevosita mulk huquqini qo'lga kiritishning dastlabki va hosila usullarning huquqiy tabiati ham o'ziga xos tartibda chegaralanadi. Bunday ajratish uchun yuridik adabiyotlarda asosan ikki xil: erk (iroda) va huquqiy vorislik mezonlari qo'llaniladi. Usullarni ajratish uchun qaysi bir mezonning qo'llanilishi nafaqat nazariy, balki muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Yuridik adabiyotlarda ham bu masala yuzasidan turli xil fikrlar bildirilgan bo'lib, ba'zi bir mualliflar usullarni ajratishda yuqoridagi mezonlaridan birini asos qilib olishsa, ayrimlari esa mazkur mezonlarni uyg'unlashtirgan holda qo'llanishini taklif qilishadi.

Mulkiy munosabatlarda ishtirok etuvchi shaxslarning erk- irodasini mulk huquqini qo'lga kiritish usullarini ajratuvchi mezon sifatida e'tirof etuvchi mualliflarning ta'kidlashlaricha, chegaralash vaqtida har doim sobiq mulkdorning erk (irodasiga) asoslanish zarurdir. Ushbu mezon tarafdorlari dastlabki usul bo'yicha mulk huquqi sobiq mulkdorning erk-irodasidan mustaqil ravishda yoki birinchi bor, hosila usullarda esa oldingi mulkdorning erki-irodasiga asosan va uning roziligi bilan qo'lga kiritiladi deb hisoblashadi¹. Biroq mazkur mezon amaliyotda har doim ham o'z tasdig'ini topavermaydi². Jumladan, qo'lga kirituvchi mulk huquqining vujudga kelishi sobiq mulkdorning mulk huquqini majburiy ravishda bekor qilinishi bilan bog'liq bo'lgan vaqtlarda namoyon bo'ladi. Xususan, mulkdorning majburiyatlari bo'yicha undiruv mol-mulkka qaratilgan taqdirda, mol-mulkka bo'lgan huquqlar qo'lga kirituvchiga dastlabki mulkdorda mavjud bo'lgan hajmda o'tadi, chunki bunda majburiyatlarni bekor qilish uchun asoslar bo'lmaydi. Shuning bilan birgalikda, haqiqat yuzasidan tan olib aytish kerakki, ushbu mualliflar tomonidan taklif etilgan erk (iroda) mezoni ko'pgina hollarda, ayniqsa shartnomaga asosan mulk huquqi qo'lga kiritilayotganda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Xususan, mulk huquqini qo'lga kiritishning hosilaviy usullaridan biri bo'lgan oldi-sotdi shartnomasida erk (iroda) avvalambor tomonlarning o'zaro kelishuvida ifodalanadi. Bunday holat, shuningdek vasiyatnoma bo'yicha merosni qabul qilib olish natijasida mulk huquqi qo'lga kiritilganda ham namoyon bo'ladi.

Mulk huquqini qo'lga kiritish usullarini ajratishda mezon sifatida huquqiy vorislikdan foydalanish takliflari ham mavjud. Mulk huquqidagi vorislik ushbu huquqni hosilaviy usulda bir sub'ektdan boshqa sub'ektga o'tishini anglatadi. Bunday o'tishning asosi mol-mulkni begonalashtirishga qaratilgan oldi-sotdi,

¹ Гражданское право. Т. 1. // Отв. ред. Е.А.Суханов. - М.: БЕК, 1993. -С. 205.

² Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009.

ayirboshlash hadya va boshqa shartnomalar hamda meros olish hisoblanadi. Mulk huquqini qo'lga kiritish usullaridan faqatgina hosila usulida huquqiy vorislik sodir bo'ladi. Dastlabki usulda esa mulk huquqining qo'lga kiritilishi sobiq mulkdorning huquqlariga bog'liq bo'lmaganligi sababli huquqiy vorislik bo'lmaydi.

Hozirgi vaqtda aynan huquqiy vorislik mezonini yuridik adabiyotlarda keng ravishda tan olingan bo'lib, uning asosiy ijobiy xususiyati shundaki, ashyoga nisbatan mulk huquqi boshqa sub'ektga o'tkazilganda unda mavjud bo'lgan majburiyatlarni saqlab qolishni asoslash imkoniyatini beradi. Aynan shu sababli mazkur mezon boshqa davlatlarning yuristlari tomonidan ham mulk huquqini qo'lga kiritish usullarini chegaralashda qo'llanib kelinmoqda. Biroq biz yuqorida keltirib o'tganimizdek, huquqiy vorislik huquqini qo'lga kiritishning hosilaviy usuli orqali yuzaga kelishida har doim ham sobiq huquq egasining erki (irodasi)ga asoslanavermaydi.

Qonunda nazarda tutilgan hollarda huquqiy vorislik sobiq mulkdorning erk (irodasi)dan mustaqil ravishda ham vujudga keladi. Xususan, merosdan majburiy ulush olish huquqiga ega bo'lgan shaxslar, ya'ni meros qoldiruvchining voyaga etmagan yoki mehnatga layoqatsiz bolalari, shu jumladan, farzandlikka olgan bolalari, shuningdek mehnatga qobiliyatsiz eri (xotini) va ota-onasi, shu jumladan, uni farzandlikka olganlar, ushbu ulushni vasiyatnomani tuzgan meros qoldiruvchining erk (irodasi)idan tashqari meros qilib oladilar. SHubhasiz, bunday holdagi meros olish ham mulk huquqini qo'lga kiritishning hosila usuli hisoblanadi.

YUridik adabiyotlarda mulk huquqini qo'lga kiritish usullarini tasniflashda mazkur mezonlardan birgalikda foydalanish to'g'risida fikrlar bildirilgan¹. Mazkur tarzda mulk huquqini qo'lga kiritish usullarini tasniflashni ikkala mezon uyg'unlashtirilishini optimal shakli sifatida ham qarash mumkindir. Biroq erk (iroda) mezonini qo'llash amaliyotda har doim ham o'z tasdig'ini topavermaganligi sababli hamda huquqiy vorislik mezonining ijobiy xususiyatlarini e'tiborga olgan holda bunday tartibdagi mezonlar uyg'unlashuvi bizning fikrimizcha, maqsadga muvofiq emas. YUqoridagilarga asoslanib, biz ham mulk huquqini qo'lga kiritish usullarini ajratishda huquqiy vorislik mezonini asos qilib olamiz.

Demak dastlabki asosda mulk huquqining qo'lga kiritilishi uchun asos, mol-mulkning birinchi marotaba qo'lga kiritilishi hamda sobiq mulkdorning mulk yuzasidan huquq va majburiyatlari yangi mulkdorga o'tmasligi bilan belgilanadi.

¹ Гражданское право. Т.1 // Отв. ред. Е.А.Суханов. - М.: БЕК, 1998. - С. 493.

Hosila asosda esa mulk huquqining boshqa bir mulkdorga o'tishi orqali yangi mulkdorda mulkiy huquqni vujudga kelishida sobiq mulkdorning xohishi asosiy o'rin egallaydi, ya'ni, sobiq mulkdor biror bitim tuzish orqali o'z erkini izhor qiladi. Bunga vasiyatnoma orqali mol-mulkni meros qoldirish, shartnomalar orqali mulk taqdirini belgilash va boshqalar kiradi.

FKning 182-moddasida umumiy asoslarda mulk huquqining vujudga kelish asoslari belgilangan bo'lib, unda ham dastlabki, ham hosila asoslar nazarda tutilgan.

Mulk huquqining vujudga kelishini bildiradigan dastlabki asoslar bo'yicha mulkka nisbatan sub'ektiv fuqarolik huquqi ilgari hech kimga tegishli bo'lmagan mulkka nisbatan yoki avvalgi mulk egasining huquqi bilan bog'liq bo'lmagan holda vujudga keladi.

Mulk huquqini vujudga keltiruvchi dastlabki asos.

Mulk huquqining dastlabki asosda vujudga kelishi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Tabiat ne'matlarini o'zlashtirish hamda hamma yig'ib olishi mumkin bo'lgan ashyolarni mulkka aylantirish.

Odatda mulk yoki kishilar mehnati bilan yaratiladi yoxud tabiat tomonidan insonlarga o'ziga xos tarzda "taqdim etiladi". Tabiat ne'matlarini o'zlashtirishda belgilangan tartib qoidalarga rioya etilish lozim bo'ladi. Garchi er, er osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar respublika mulki sifatida e'tirof etilsa-da, uni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tasarruf qilishi belgilansa-da, lekin kishilar tomonidan tabiat ne'matlarini o'zlashtirishda ularning xohishlari mavjud bo'lmaydi. Faqatgina davlat tabiat ne'matlarini o'zlashtirish me'yorlarini belgilashi mumkin. SHu me'yorlarga amal qilgan holda ruxsatsiz tabiat ne'matlarini o'zlashtirishga yo'l qo'yiladi.

Mulk huquqi vujudga kelishining dastlabki asoslaridan yana biri - hamma yig'ib olishi mumkin bo'lgan ashyolarni mulkka aylantirishdir. FKning 189-moddasida ko'rsatilishicha, qonun hujjatlarida yovvoyi mevalar, yong'oq, zamburug'lar, rezavor mevalar hamda o'simlik, hayvonot dunyosi va jonsiz tabiatning hamma olishi mumkin bo'lgan boshqa ob'ektlarini yig'ish yo'li bilan fuqarolar mulkiga aylantirish tartibi va shartlari belgilab qo'yilishi mumkin. Bunday tartibda mulk huquqi o'rmonlardan qo'ziqorin, mevalar terish, dashtu-tog'lardan dorivor

giyohlar to'plash, daryo va ko'llardan baliq ovlash orqali vujudga kelishi mumkin. Biroq ma'lumki, ushbu mulk ob'ektlari o'sgan mavjud hudud xususiy mulk huquqi asosida boshqaga tegishli bo'lmasligi lozim. Mulk ob'ektlarining ba'zilarini ovlash uchun vakolatli davlat organida ruxsat (litsenziya) olingan bo'lishi talab etiladi. Ayni vaqtda baliq va boshqa jonivorlarni ovlash ovga ruxsat berilgan mavsumdagina yo'l qo'yiladi, aks holda ovlangan jonivorlar musodara qilinib, ov qurollari olib qo'yilishi va ularga nisbatan tegishli jazo choralari qo'llanilishi mumkin.

Ishlab chiqarish, qayta ishlash, tadbirkorlik va boshqa xo'jalik faoliyatini amalga oshirish natijasida yangi ashyolarni vujudga keltirish, hosil hamda daromadlar olish. Ishlab chiqarish va muayyan daromad olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati amalga oshirish natijasida mol-mulkni yangi turi vujudga keladi. Bunda yangi vujudga kelgan mol-mulk xom ashyoni qayta ishlash, dexqonchilik qilib qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish yoki xom ashyoning o'zini yaratish natijasi hisoblanadi. Ayrim hollarda, xom ashyo boshqa mulkdorning mol-mulki sanalsa-da, uni qayta ishlab yangi turdagi mahsulotga aylantirgan shaxsga u dastlabki asosda vujudga keladi. Masalan, buyurtmachi o'z materialidan foydalanib kiyim tikish maqsadida buyurtma bergan taqdirda buyurtmachining materiali xom ashyo sifatida, tikuvchi tikkan tayyor holatdagi kiyim esa yangi mahsulot turi sifatida baholanadi.

Tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari (yakka tartibdagi tadbirkorlar yoki yuridik shaxslar) O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunining 20-moddasiga asosan, tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari o'zlari ishlab chiqargan mahsulotning (bajargan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlarning) hamda ularni realizatsiya qilishdan olgan daromadlarining (foydaning) mulkdoridir.

Tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari qonunda taqiqlanmagan har qanday faoliyatni amalga oshirish chog'ida daromadga ega bo'lish huquqiga egadirlar. Faqat ayrim faoliyatni ruxsatnoma olgan holda amalga oshirish talab etiladi. Ammo ishlab chiqarish yoki tadbirkorlik orqali mulkni yaratish jarayonida qonun hujjatlari talablariga rioya etilishi davlat tomonidan nazorat qilinadi. Tadbirkorlik sub'ekti mol-mulk yaratish vaqtida atrof muhitga, jamiyatga va boshqa shaxslarning qonuniy manfaatlariga zarar etkazmasligi, sanitariya va xavfsizlik qoidalariga rioya etishi, fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga putur etkazadigan harakatlarni sodir etmasligi, o'z monopol mavqeidan foydalanib boshqa tadbirkorlik sub'ektlarining huquqlarini cheklamasligi lozim. YUqoridagilarga rioya

etib, tadbirkorlik sub'ektlari istalgan faoliyat bilan shug'ullanish va cheklanmagan miqdordagi mol-mulkka ega bo'lish huquqiga egadirlar.

Bundan tashqari, garchi tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tmasada, fuqarolar o'zlari yaratgan, ishlab chiqargan yoki etishtirgan mulkka nisbatan mulkdor hisoblanadilar. Masalan, tamorqada etishtirilgan mahsulot dastlabki asosda fuqaroga mulk huquqini vujudga keltiradi.

SHuningdek, notijorat tashkilotlari tomonidan o'z ta'sis hujjatlariga asosan daromad oluvchi faoliyatni amalga oshirish natijasida yangi mol-mulkni qo'lga kiritishlari mumkin va bu mulk dastlabki asosda mulk huquqini vujudga kelishi uchun asos bo'ladi. Masalan, FKning FKning 180-moddasiga asosan agar ta'sis hujjatlariga muvofiq muassasaga daromad keltiradigan faoliyat bilan shug'ullanish huquqi berilgan bo'lsa, bunday faoliyatdan olingan daromad va bu daromad hisobidan sotib olingan mol-mulk muassasaning mustaqil tasarrufiga o'tadi va alohida balansda hisobga olinadi. Garchi boshqaruv, ijtimoiy-madaniy vazifalarni yoki tijoratchilikdan iborat bo'lmagan boshqa vazifalarni amalga oshirish uchun mulkdor tomonidan tashkil etiladigan va to'la yoki qisman moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasa muayayn faoliyat orqali daromad ega bo'lishlari mumkin hamda bu mol-mulkka nisbatan dastlabki mulkdor hisoblanadi. Misol uchun, Toshkent davlat yuridik instituti bosmaxonasida chop etilgan jurnal va bosma nashrlar institutga dastlabki mulk huquqini vujudga keltiradi.

Egasiz mulkning sud qarori bilan davlat ixtiyoriga olinishi;

Egasiz ko'chmas ashyolar tegishli davlat organining yoki fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organining arizasiga muvofiq ko'chmas mol-mulkni davlat ro'yxatiga oluvchi organ tomonidan hisobga olinadi.

Egasiz ko'chmas ashyo hisobga olinganidan keyin uch yil muddat o'tgach, davlat mol-mulkini boshqarishga vakolati bo'lgan organ yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi bu ashyoni davlat mulkiga yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi mulkiga kirgan deb hisoblash to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat etishi mumkin. Egasiz ashyolarni aniqlash va hisobga olish tartibi O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan belgilanadi (FKning 191-moddasi). Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 21 yanvardagi 8-son qarori bilan tasdiqlangan "Egasiz turar joylarni aniqlash, ularni hisobga olish va davlat mulkiga o'tkazish tartibi to'g'risida"gi Nizom¹ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiniig 191-moddasiga muvofiq, egasiz turar joylarni aniqlash, ularni hisobga olish va davlat mulkiga o'tkazish,

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 4-5-сон, 27-модда.

shuningdek mahalliy davlat hokimiyati organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, xususiy uy-joy mulkdorlari shirkatlari va boshqa tashkilotlarning shunday turar joylarni aniqlash va ularni davlat mulkiga o'tkazish tartibini belgilaydi. Egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum bo'lgan turar joylar egasiz turar joy deb e'tirof etiladi ular sud qarori asosida davlat mulkiga o'tkaziladi.

Uzoq (6 oydan ko'proq) vaqt mobaynida bo'sh turgan, ya'ni ushbu turar joyda qonuniy asoslarda yashaydiganlar bo'lmaganda, buning natijasida u erda bo'sh turgan ushbu davr uchun kommunal xizmatlar haqi va turar joyni saqlash uchun xarajatlar bo'yicha qarzlarning mavjudligi, turar joyning butunligi va saqlanishi ta'minlanmaganligi, buning oqibatida turar joyning buzilishiga va unga uchinchi shaxslarning kirish uchun urinishlariga yo'l qo'yilganligi kabi egasizlik belgilari mavjud holatlar birgalikda yoki alohida-alohida vujudga kelgan turar joy egasiz va hisobga qo'yiladigan turar joy hisoblanadi.

Turar joyni egasiz turar joy deb e'tirof etish va uni davlat mulkiga o'tkazish maqsadida turar joyning egasizligi yoki egasi noma'lumligi holati aniqlanishi uchun egasizlik belgilariga ega bo'lgan turar joy aniqlangan taqdirda ushbu turar joyning egasini yoki uning ishonchli vakilini aniqlash chora-tadbirlari ko'riladi. Ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida turar joyning egasi yoki uning ishonchli vakili aniqlanmagan taqdirda shaharlar (tumanlar) hokimliklarining arizasi asosida turar joy ko'chmas mulkka huquqlarni va ularga oid bitishuvlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish tegishli organlarida hisobga qo'yiladi.

Shuningdek, egasiz turar joylar bilan bog'liq masalalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Uy-joy mulkdorlari shirkatlari faoliyatini takomillashtirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2005 yil 10 fevraldagi PQ-3-son qarori¹, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 25 martdagi 140-son qarori bilan tasdiqlangan "Davlat daromadiga o'tkaziladigan mol-mulkni olib qo'yish, sotish yoki yo'q qilib tashlash tartibi to'g'risida"gi Nizom², O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasining uy-joy fondini davlat yo'li bilan hisobga olish to'g'risida" 2000 yil 20 yanvardagi 18-son qarori bilan tasdiqlangan Uylarni va turar joylarni uy-joy fondidan chiqarish tartibi to'g'risidagi Nizom³ va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, 5-6-сон, 30-модда.

²Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 12-сон, 144-модда.

³Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 2000, № 1, 5-модда.

Egasi bo'lmagan mulkka yoki egasi bo'lsa ham xo'jaliksiz bilan saqlanayotgan mulkka, egalari tomonidan belgilangan muddatlarda talab qilib olinmagan mulklarga, shu jumladan topilgan ashyolar, xazinalarga nisbatan mulk huquqining qo'lga kiritilishi.

Egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum bo'lgan ashyo egasiz ashyo hisoblanadi. Ular ko'char yoki ko'chmas mulklarga bo'linadi. Egasiz ko'char mulklarga qarovsiz hayvonlar, topilma, xazina va boshqalar kirsas, egasiz ko'chmas mulklarga turar-joylar, bino va inshootlar kiradi.

Egasiz ko'char ashyolarga nisbatan egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat asosida qo'lga kiritilishi mumkin. Bunday ashyo tegishli davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi arizasiga muvofiq ko'chmas mol-mulkni davlat ro'yxatiga oluvchi organda hisobga olinib, uch yil o'tgach, tegishli davlat organi talabi asosida sud tomonidan davlatga o'tkazilishi mumkin.

Qarovsiz hayvonlar deganda, qarovsiz yoki adashgan chorva mollar yoxud boshqa qarovsiz o'y hayvonlari tushuniladi. Lekin jamiyat rivojlangani sari qarovsiz hayvonlar doirasini kengaytirish lozim bo'lib qolmoqda. Zero, yovvoyi hayvonlarni uyda saqlash va ularga egalik qilishga bo'lgan intilish kishilarda kundan kunga ortib bormoqda. Natijada yovvoyi qushlar, hatto xorijiy davlatlarda yirtqich hayvonlar – bo'ri, ayiq, sher, yo'lbars, timsoh kabilarni boqish “odat” tusini olmoqda.

FKning 195-moddasiga asosan qarovsiz yoki adashgan chorva mollarini yoxud boshqa qarovsiz o'y hayvonlari yoki qo'lga o'rgatilgan hayvonlarni tutib olgan shaxs ularni egasiga qaytarishi shart, basharti hayvonlarning egasi yoki uning qaerdaligi noma'lum bo'lsa, tutib olgan paytdan boshlab uch kundan kechiktirmay topilgan hayvonlar to'g'risida militsiyaga, tegishli davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organiga xabar qilishi shart, ular hayvonlarning egasini qidirish choralari ko'radilar.

Hayvonlarning egasi qidirilayotgan vaqtda ularni saqlash hamda ulardan foydalanish uchun tutib olgan shaxsda qoldirilishi yoxud zarur sharoiti bo'lgan boshqa shaxsga saqlash va foydalanish uchun topshirilishi mumkin. Qarovsiz hayvonlarni tutib olgan shaxsning iltimosiga ko'ra hayvonlarni boqishi uchun zarur sharoiti bo'lgan shaxsni topish hamda hayvonlarni unga topshirishni militsiya, tegishli davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi amalga oshiradi.

Qarovsiz hayvonlarni tutib olgan shaxs hamda bu hayvonlar saqlash va foydalanish uchun berib turilgan shaxs ularni lozim darajada saqlashlari shart va hayvonlar nobud bo'lishi yoki shikastlanishi uchun aybdor bo'lsalar, hayvonlarning narxi doirasida javobgar bo'ladilar.

FKning 192-moddasida topilmaga nisbatan mulkiy huquqlarning vujudga kelishi xususiyatlari belgilangan. Unda ko'rsatilishicha, yo'qolgan ashyoni topib olgan shaxs bu haqda uni yo'qotgan shaxsni yoki ashyo egasini yoxud uni olish huquqiga ega bo'lgan o'zga ma'lum shaxslardan birortasini darhol xabardor etishi hamda topilgan ashyoni shu shaxsga qaytarishi shart. Basharti, ashyo binoda yoki transportda topilgan bo'lsa, u shu binoning yoki transport vositasining egasi bo'lmish shaxsga topshirilmog'i lozim. Topilma topshirilgan shaxs ashyoni topib olgan shaxsning huquqlarini qo'lga kiritadi va uning majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi. Basharti, topilgan ashyo qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lgan shaxs noma'lum bo'lsa yoki uning manzili bo'lmasa, ashyoni topib olgan shaxs topilma to'g'risida militsiyaga, tegishli davlat organlariga yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organiga ma'lum qilishi shart.

FKning 193-moddasiga asosan olti oy mobaynida topilmaning egasi aniqlanmasa, ashyoni topib olgan shaxs unga egalik huquqini qo'lga kiritadi (agar u bu huquqdan voz kechsa, topilma davlat mulkiga o'tadi).

FKning 196-moddasida xazinaga nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi xususiyatlari belgilab qo'yilgan. Xazina deb egasini aniqlash mumkin bo'lmagan yoki qonunga binoan huquqlarini yo'qotgan, erga ko'milgan yoki boshqacha usulda yashirilgan pul yoki qimmatbaho buyumlarga aytiladi. Yashirib qo'yilgan mol-mulk (er uchastkasi, imorat va sh.k.) mulkdori bo'lgan shaxsga va xazinani topgan shaxs mulkiga agar ular o'rtasidagi kelishuvga muvofiq boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, teng ulushlarda tegishli bo'ladi.

Xazina u yashirib qo'yilgan er uchastkasi yoki boshqa mol-mulk egasi - mulkdorning roziligisiz qazishma ishlarini olib borgan yoki boylik qidirgan shaxs tomonidan topilgan taqdirda, bu xazina u topilgan er uchastkasining yoki boshqa mol-mulkning egasiga topshirilishi shart. Tarix va madaniyat yodgorliklari jumlasiga kiradigan ashyolardan iborat xazina topilgan taqdirda, ular davlat ixtiyoriga o'tadi. Biroq xazina topilgan er uchastkasi egasi va xazinani topgan shaxs xazina qiymatining ellik foizi miqdorida mukofot olishga haqli.

Xazina topish uchun qazishma va qidiruv ishlarini olib borish mehnat yoki xizmat vazifalariga kiradigan shaxslar (Masalan, arxeologlar, geologlar)ga nisbatan yuqoridagi qoidalar qo'llanilmaydi (FK, 196-modda, 5-band).

Mulk huquqining vujudga kelishida egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat o'ziga xosdir. Mulkdor bo'lmagan, lekin ko'chmas

mol-mulkka o'n besh yil davomida yoki boshqa mol-mulkka besh yil davomida o'ziniki kabi halol, oshkora va uzluksiz egalik qilgan shaxs bu mol-mulkka nisbatan mulk huquqini oladi, ya'ni to'la ma'noda mulkdor huquqlariga ega bo'ladi (FK, 187-modda).

Muhimi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996 yil 29 avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida"gi qarorida belgilanishicha, ushbu 187-moddaning qoidalari mulkka egalik qilish 1997 yilning 1 martiga (ya'ni, yangi FK amalga kiritilgunga) qadar boshlangan va kodeks amalga kiritilayotgan vaqtda davom etayotgan hollarda ham tatbiq etiladi. Demak, ushbu holati bo'yicha FK normasi orqaga qaytish kuchiga ega bo'ladi.

Mulk huquqini vujudga keltiruvchi hosila asos.

Mulkka nisbatan egalik huquqini vujudga keltiruvchi hosila asos deganda, muayyan shaxs tomonidan mulk huquqining olinishi dastlabki mulk egasining huquqiga bog'liq bo'lgan usul nazarda tutiladi.

Mulk huquqining hosila asos orqali vujudga kelishida har ikki tarafning ham erki ifodalanishi talab etiladi, ya'ni mazkur usul irodaviy xarakterga ega. SHuning uchun hosila asosda mulk huquqini qo'lga kiritish tartibi dastlabki usullarda bo'lganidek, faqatgina qonun tomonidan emas, balki tomonlarning o'zaro kelishuvi yoki ulardan birining xohishi orqali ham belgilanadi¹.

Bu usulda mulk huquqining ma'lum ashyoga nisbatan paydo bo'lishi yoki bu ashyoga nisbatan mulk huquqining ilgari ma'lum shaxsga tegishli bo'lishi bilan bog'liqdir. SHu ma'noda mulk huquqining boshqa shaxsga o'tishi haqida so'z yuritiladi. Binobarin, hosila usuli bo'yicha mulk huquqi vujudga kelganda, mulkka nisbatan bo'lgan huquqni bir shaxsdan ikkinchi shaxsga ko'chirilishi to'g'risida so'z boradi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi tuzilishi yo'li bilan ashyoga nisbatan egalik huquqi bir shaxsda, ya'ni sotib oluvchida paydo bo'ladi.

Mulk huquqining hosila usulida vujudga kelishiga shartnoma bo'yicha mulk huquqining o'tishi shuningdek, vasiyat bo'yicha meros olish, davlat mulkini xususiylashtirish orqali olinishi misol bo'la oladi.

SHartnoma bo'yicha mulk huquqining o'tishi; shartnoma irodaviy hujjat sifatida taraflarning xohish-istaklarini izhor qilish natijasida yuzaga keladi. Demak, mulk va mulk huquqining bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishida har ikki tarafning ham erki namoyon bo'ladi. SHundan kelib

¹Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009, -98 б.

chiqib shartnoma mulk huquqini hosila asosda vujudga keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

SHartnoma tuzishda taraflar erkindirlar va bu erkinlik fuqarolik-huquqiy tamoyillardan biri hisoblanadi. Aynan shartnoma tuzishdagi erkinlik, mulk huquqini vujudga keltiruvchi hosila asosni shartnoma bilan bog'lashda asosiy me'zonlardan biri ekanligini bildiradi. Taraflar o'z xohishlariga ko'ra mulk huquqini bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishi bilan bog'liq shartnoma tuzsa, bu shartnoma orqali ikkinchi – yangi mulkdorga o'tgan mol-mulk yoki unga bo'lgan huquq hosila asosda mulk huquqini vujudga keltirgan hisoblanadi.

Mulk huquqini bir shaxsdan ikkinchisiga o'tishi bilan bog'liq shartnomalarga oldi-sotdi, xadya, xayr-ehson, renta, ayirboshlash shartnomalari misol bo'la oladi.

Fuqarolik kodeksining 185-moddasida ko'rsatilganidek, shartnoma asosida mol-mulk oluvchida mulk huquqi, agar qonun hujjatlari yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyo topshirilgan paytdan boshlab vujudga keladi. Agar ashyoni birovga o'tkazish to'g'risidagi shartnoma notarial guvohlantirilishi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lsa, egalik huquqi bunday shartnoma notarial guvohlantirilgan yoki ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan e'tiboran vujudga keladi.

Qonunda uy-joy (kvartira)ga mulk huquqining vujudga kelishi belgilangan tartibda ajratib berilgan er uchastkasida qurilayotgan yangi uy-joyga mulk huquqi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga kelishi belgilangan.

Bir yoki bir necha shaxslar tomonidan amalga oshirilayotgan uy-joy qurilishi tamom bo'lguncha va ro'yxatdan o'tkazilguncha mahalliy hokimiyat organlarining ruxsatisiz boshqa shaxsga berilishi mumkin emas. Davlatga qarashli uy-joy (kvartira)ga mulk huquqi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan xususiylashtirish tartibida vujudga keladi.

Kooperativ uy-joyga, kvartiraga, garajga, chorboqqa va boshqa binolarga mulk huquqi kooperativ a'zosi pay badallarini batamom to'lab bo'lgandan keyin vujudga keladi (FK, 210-modda). Ba'zi ashyolarga nisbatan esa egalik huquqi ashyo topshirilishidan so'ng yoki ashyoning qiymati to'la yohud qisman to'langandan so'ng vujudga kelishi belgilanishi mumkin.

Xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tkazilgan holda, agar bunday o'tkazish tegishli organlardan

ro'yxatdan o'tkazilishi shart bo'lsa, ashyoga nisbatan egalik huquqi shartnomaning qayd qilinishi paytidan e'tiboran vujudga keladi.

Mulkka nisbatan egalik huquqining o'tish payti qonunda muqarrar belgilanishi birovga o'tkazilayotgan ashyolarning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishi xavf-xatari, ya'ni buning natijasida etkazilgan zarar kimning zimmasida bo'lishini belgilash ham katta ahamiyatga egadir.

FKning 175-moddasida belgilangan qoida bo'yicha mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishi xavfi, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, etkazilgan zarar mulk egasining zimmasida bo'ladi.

Vasiyat bo'yicha meros olish orqali mulk huquqini hosila asosda vujudga kelishi.

Vasiyat deb, meros qoldiruvchining o'zi vafot etgandan keyin mulkining barchasini yoki bir qismini qonun bilan belgilangan tartibda vorislarning yoki vorislari bo'lib hisoblanmagan shaxslarning biri yoki bir nechtasiga, davlatga yoki davlat, jamoat tashkilotlari, korxonalar yoki muassasalarga qoldirish haqidagi mulk huquqini amalga oshirish bilan bog'liq so'nggi xohish irodasi hisoblanadi. Bu hol FKning 1120-moddasidagi vasiyatnomaga berilgan ta'rifda ham o'z aksini topgan. Unga asosan fuqaroning o'ziga tegishli mol-mulkni yoki bu mol-mulkka nisbatan huquqini vafot etgan taqdirda tasarruf etish xususidagi xohish-irodasi vasiyat deb e'tirof qilinadi.

Demak, vasiyat bo'yicha merosxo'rda yuzaga kelgan mulkka bo'lgan huquq vasiyat qoldiruvchining xohish istagi orqali vujudga keladi. SHunday ekan, merosxo'rda mulkka bo'lgan huquqining vujudga kelishini hosila asos bilan bog'lash lozim bo'ladi.

Davlat mulkini xususiylashtirish orqali hosila asosda mulk huquqining vujudga kelishi.

Xususiylashtirish jismoniy shaxslar va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarning ommaviy mulki ob'ektlarini yoki davlat aktsiyadorlik jamiyatlarining aktsiyalarini davlatdan sotib olishi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonunining 5-moddasiga asosan, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni amalga oshirish chog'ida O'zbekiston Respublikasi fuqarolari chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, davlatga taalluqli va xorrijiy yuridik shaxslar mulkni oluvchi sub'ektlar bo'lishi mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi ma'n etilgan shaxslar davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan ob'ektlarni tanlov va kim oshdi savdosida xaridor sifatida qatnashishlari,

xususiylashtirilayotgan korxonalarining aktsiyalarini sotib olishlari mumkin.

Xususiylashtirish tender, kim oshdi savdolari orqali amalga oshganligi sababli davlat mulkini xususiylashtirishdan olingan mulklarga nisbatan huquqlar hosila asosda vujudga keladi.

Agar ashyolarni bировга o'tkazuvchi shaxs topshirishni yoki oluvchi ularni qabul qilishni kechiktirsa, ashyolarning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishi xavf-xatari kechiktirgan tarafda bo'ladi. Masalan, sotib oluvchi qurilish materiallarini qabul qilishni kechiktirsa, ashyolarning tasodifan nobud bo'lishi yoki buzilishidan kelgan zararni o'z zimmasiga oladi.

Mulk huquqining bekor bo'lish usullari.

Mulk huquqining bekor bo'lishi orqali mulkdor o'z mulkiga nisbatan barcha huquqlarni yo'qotadi. Mulk huquqining bekor bo'lishi orqali mulkning taqdiri boshqa mulkdor bilan bog'lanishi yoki umuman ashyoviy yo'q qilinishi mumkin.

Mulk huquqining bekor bo'lishi qonunda nazarda tutilgan muayyan bir yuridik faktlarning vujudga kelishi bilan sodir bo'ladi. Ushbu yuridik faktlar muayyan huquqni bekor qiluvchi vakolatli davlat organlarining qarorlari, bevosita mulkdorning harakatlari va tabiiy hodisalardan iborat bo'ladi. Mazkur yuridik faktlar sodir bo'lishining asosiy huquqiy natijasi – mulk huquqining bekor bo'lishidir. Mulk huquqining bekor bo'lishiga olib keluvchi yuridik faktlarni tasniflashda mulkdorning erki qay darajada ifoda etilishi asosiy omil hisoblanadi. SHunga ko'ra, mazkur jarayonda uning erki, xohish irodasi qanday ifoda etilganligiga qarab ixtiyoriy (mulkdorning erki asosida) va majburiy (erki, irodasidan tashqari) mulk huquqini bekor qiluvchi yuridik faktlar ajratiladi¹.

Mulk huquqining bekor bo'lish usullari ham xilma-xil. Bu usullarni quyidagicha turkumlashtirish mumkin:

1) mulkdorning o'z erki-irodasi bo'yicha mulk huquqining bekor bo'lishi

Mulkdorning o'z erki-irodasi bo'yicha mulk huquqini bekor bo'lishi uchun asos mulkdorning manfaatlari hisoblanadi. Bunda mulkdor mulk huquqini o'zidan begonalashtirish – bekor qilishni shartnomaga muvofiq majburiyati sifatida tan oladi (masalan, mol-mulkni sotish, hadya qilish va sh.k.). O'z majburiyatini to'liq bajarishi esa mulk huquqini bekor bo'lganligini anglatadi. Faqatgina mulk huquqini bekor bo'lgan vaqti

¹ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -119-120 б.

mulkdorning o'z mulkini yangi mulkdor egaligiga topshirgan paytiga bog'liq bo'ladi.

2) mol-mulkni tugatish va hisobdan chiqarish (yo'q qilib tashlash) yoki nobud bo'lishi natijasida mulk huquqining bekor bo'lishi;

Mol-mulkni yo'q qilish (tugatish) natijasida mulk huquqini bekor qilishga qonunlarga zid bo'lmagan hollarda yo'l qo'yiladi. Mulkdor tomonidan tarixiy yoki madaniy boylik bo'lgan mol-mulkning yo'q qilinishiga yo'l qo'yilmaydi. Alohida hollarda sud qarori bilan mazkur mol-mulk musodara qilinishi yoki agar u yo'q qilingan bo'lsa, uning qiymati undirib olinishi mumkin.

Mol-mulkni yuridik shaxsning balans hisobidan chiqarish natijasida mulk huquqining bekor qilinishi qonun hujjatlarida yoki ta'xis hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda va shartlarda amalga oshiriladi.

Mol-mulkning nobud bo'lishi mulkdor irodasidan tashqarida turli tabiiy ofatlar, zilzilalar, suv toshqinlari, bo'ronlar, urushlar, terroristik aktlar natijasida sodir bo'lishi mumkin.

Ba'zi hollarda, chunonchi, qarzni qoplash uchun ijro varaqasi bo'yicha haq undirilishida yoki mol-mulkning musodara qilinishida egalik huquqi mulk egasining erkiga bog'liq bo'lmagan holda bekor bo'lishi mumkin.

3) mulkdorning erki, irodasidan tashqari mol-mulkning olib qo'yilishi orqali mulk huquqining bekor bo'lishi.

Mol-mulkni mulkdordan olib qo'yishga qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda mulkdorning majburiyatlari bo'yicha undiruv ana shu mol-mulkka qaratilgan taqdirda, shuningdek natsionalizatsiya qilish, rekvizitsiya va musodara qilish tartibida yo'l qo'yiladi (FK, 199-modda).

Agar qonunga asosan shaxsga tegishli bo'la olmaydigan mol-mulk uning mulki bo'lib qolsa, ushbu mol-mulkka nisbatan mulk huquqi sud tartibida bekor qilinib, olib qo'yilgan mol-mulkning qiymati shaxsga to'lanadi (FK, 199-modda, 2-band).

Mulkdordan mol-mulkni olib qo'yish xo'jasizlarcha saqlanayotgan tarixiy va madaniy boyliklarga nisbatan, garov narsasiga undiruvni qaratish, o'zboshimchalik bilan qurilgan imoratga va boshqalarga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Agar mulkdor o'ziga qarashli tarix va madaniyat yodgorligiga xo'jasizlarcha munosabatda bo'lsa va uning yaxshi saqlanishini ta'minlamasa, zimmasida yodgorliklarni saqlash vazifasi bo'lgan davlat organlari mulkdorni yodgorlikka xo'jasizlarcha munosabatda bo'lishni to'xtatish haqida ogohlantiradilar. Agar mulkdor ushbu talabni bajarmasa,

tegishli organlarning da'vosiga ko'ra sud yodgorlikni olib qo'yish haqida qaror chiqarishi mumkin, bu yodgorlik davlat mulkiga o'tadi. Olib qo'yilgan tarix va madaniyat yodgorligining qiymati mulkdorga kelishuvda belgilangan, nizo chiqqan taqdirda esa – sud tomonidan belgilangan miqdorda to'lanadi. Garchi olib qo'yilgan mulk haqi to'lansada, lekin asosiy mulkka bo'lgan huquq bekor bo'ladi. Kechiktirib bo'lmaydigan hollarda tarix va madaniyat yodgorligini olib qo'yish haqidagi da'vo oldindan ogohlantirmasdan ham qo'zg'atilishi mumkin.

Garovga oluvchining (kreditorning) talablarini qondirish uchun undiruvni qarzdor garov bilan ta'minlangan majburiyatni o'zi javobgar bo'lgan vaziyatlarda bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratish mumkin. Agar garov bilan ta'minlangan majburiyatning qarzdor tomonidan buzilishi juda arziyas bo'lsa va shu tufayli garovga oluvchining talablarining miqdori garovga qo'yilgan mol-mulkning qiymatiga mutlaqo mos kelmasa, undiruvni garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratishni rad etish mumkin qonunda belgilangan hollar bundan mustasno.

Garovga oluvchining (kreditorning) talablari garovga qo'yilgan ko'chmas mol-mulk qiymatidan sudning qaroriga muvofiq qondiriladi. Garovga oluvchining talabini garovga qo'yilgan ko'chmas mol-mulk hisobidan sudga murojaat qilmasdan qondirishga, agar bu garov to'g'risidagi shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa yoxud undiruvni garov narsasiga qaratish uchun asoslar vujudga kelganidan keyin garovga oluvchining garovga qo'yuvchi bilan tuzilgan, notarial tartibda tasdiqlangan kelishuvi asosida yo'l qo'yiladi. Mazkur kelishuv tufayli huquqlari buzilgan shaxsning da'vosiga ko'ra bunday kelishuv sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Agar garovga qo'yuvchining garovga oluvchi bilan kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, garovga oluvchining talablari garovga qo'yilgan ko'char mol-mulk hisobidan sud qaroriga muvofiq qondiriladi. Agar qonunda boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, undiruv garovga oluvchiga topshirilgan garov narsasiga garov to'g'risidagi shartnomada belgilangan tartibda qaratilishi mumkin. Undiruv garov narsasiga quyidagi hollarda faqat sudning qaroriga muvofiq qaratilishi mumkin:

- 1) garov to'g'risida shartnoma tuzish uchun boshqa shaxs yoki organning roziligi yoxud ruxsati talab qilinganida;

- 2) garov narsasi jamiyat uchun tarixiy, badiiy yoki o'zga madaniy ahamiyatga ega mol-mulk bo'lsa;

3) garovga qo'yuvchi yo'qolgan bo'lsa va uning turgan joyini aniqlash mumkin bo'lmasa.

O'zboshimchalik bilan qurilgan imorat egasi unga bo'lgan huquqni ololmaydi va o'z o'zidan unga bo'lgan huquq bekor bo'ladi. Zero, bu imoratlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qurilish maqsadlari uchun ajratilmagan er uchastkalarida, shuningdek imorat qurish uchun zarur ruxsatnoma olmasdan yoki arxitektura va qurilish normalari hamda qoidalarini jiddiy buzgan holda qurilgan uy-joy, boshqa bino, inshoot yoki o'zga ko'chmas mulk hisoblanganligi sababli mulkdor uni tasarruf etishga - sotishga, hadya etishga, ijaraga berishga, imoratga nisbatan boshqa bitimlar tuzishga haqli emas. O'zboshimchalik bilan imorat qurish natijasida huquqlari buzilgan shaxsning yoki tegishli davlat organining da'vosi bilan bunday imorat sudning qaroriga binoan, imoratni qurgan shaxs tomonidan yoki uning hisobidan buzib tashlanishi lozim. Ayrim hollarda o'zboshimchalik bilan qurilgan imoratga nisbatan huquq e'tirof etilishi mumkin.

Natsionalizatsiya – fuqarolarga hamda yuridik shaxslarga qarashli natsionalizatsiya qilinayotgan mol-mulkka nisbatan mulk huquqini haq to'lash asosida qonun hujjatlariga muvofiq davlat ixtiyoriga o'tkazishdan iborat. Mazkur mol-mulk keyinchalik denatsionalizatsiya qilingan taqdirda, agar qonunlarda o'zgacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, sobiq mulkdorlar ushbu mol-mulkning qaytarib berilishini talab qilishga haqlidirlar.

Natsionalizatsiya institutining mavjudligi har bir davrda va hamma davlat uchun muhim ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va huquqiy zaruriyatdir. Boshqacha aytganda, natsionalizatsiya davlatning emas xalqning manfaatlari zahirida namoyon bo'ladigan va xalqning iqtisodiy farovonligini ta'minlashda o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan voqelik sifatida qonun hujjatlarida ifodalanishi tabiiy hol¹. Natsionalizatsiya jamiyat manfaatlaridan kelib chiqib, zarurat tufayli qo'llaniladi. Masalan, turli magistral yo'llar, ko'priklar qurilayotgan vaqtda mulkning haqini to'lab olish qo'yish hollari ko'p uchraydi.

Mol-mulk natsionalizatsiya qilinayotganda O'zbekiston Respublikasining "Baholash faoliyati to'g'risida"gi qonunining 11-moddasiga asosan baholanish majburiy amalga oshiriladi².

Rekvizitsiya – tabiiy ofatlar, avariya, epidemiyalar, epizootiyalar yuz bergan taqdirda va favqulodda tushdagi boshqa vaziyatlarda mol-mulk

¹Боротов М.Х. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат иштирокининг назарий ва амалий муаммолари. Юрид.фан.док. дисс...-Тошкент, 2007.

²Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999, № 9, 208-модда.

jamiyat manfaatlarini ko'zlab, davlat hokimiyati organi qaroriga muvofiq, mulkdordan unga mol-mulkning qiymatini to'lagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlar asosida olib qo'yilishidan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Texnogen, tabiiy va ekologik tUSDagi favqulodda vaziyatlarning tasnifi to'g'risida"gi 1998 yil 27 oktyabrdagi 455-son qarorida favqulodda vaziyat, avariya, halokat, stixiyali ofat, epidemiyalar, epizootiya tushunchalari nazarda tutilgan.

Masalan, epizootiya – hayvonlarning ommaviy kasallanishi yoki nobud bo'lishi hisoblansa, epifitotiya – o'simliklarning ommaviy nobud bo'lishi bilan bog'liq tushunchadir. Epizootiya xayvon va parandalarda tarqalgan kasallik bo'lib u nafaqat xayvon va parandalar, balki kishilar sog'lig'iga va mol-mulkiga ham jiddiy putur etkazishi mumkin. Masalan, hozirgi kunda dunyo mamlakatlarida tarqalayotgan cho'chqa grippi, qushlar grippi natijasida ko'pgina mulkdorlar tasarrufida bo'lgan, kasallik manbai hisoblangan parranda va ayrim jonzotlar yo'q qilinmoqda.

Rekvizitsiya o'tkazilishiga sabab bo'lgan vaziyatlarning amal qilishi to'xtaganidan keyin rekvizitsiya qilingan mol-mulkning sobiq egasi saqlanib qolgan mol-mulkni o'ziga qaytarib berishni talab qilishga haqli. Bu boshqalarning mol-mulkini saqlash, kasallik manbaini yo'q qilish uchun jamiyatning kelajakdagi xavfdan xoli qilish maqsadida amalga oshiriladi.

Musodara – qonunda nazarda tutilgan hollarda mol-mulk sudning qaroriga muvofiq jinoyat yoki o'zga huquqbuzarlik qilganlik uchun haq to'lamasdan mulkdordan olib qo'yilishi hisoblanadi. Musodara uchun asos – mulkdorning sodir etgan huquqbuzarligidir. Lekin, O'zbekiston Respublikasining "Jinoiy jazolarning liberallashtirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat, Jinoyat-protsessual kodekslari hamda Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksiga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida"gi 2001 yil 29 avgustda qabul qilingan qonunga asosan, ko'pgina huquqbuzarlikka qo'llaniladigan sanksiyalardan musodara chiqarib tashlangan¹. Hatto, JKning musodara jazosi bilan bog'liq 53-moddasi chiqarib tashlangan. Lekin jinoyat qurollari, dalillar musodarasi saqlanib qolingan. Musodara sud qarori asosida amalga oshiriladi. Musodara qilingan mol-mulkni olish, sotish yoki yo'q qilish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001. 9-10-сон, 165-модда

2004 yil 25 martdagi 140-sonli Qarori bilan tasdiqlangan Nizom¹ bilan belgilanadi.

Ayrim hollarda davlat mulkni natsionalizatsiya, rekvizitsiya va musodara qilinmasligini kafolatlovchi normalarni belgilashi mumkin. Masalan, bunday normalar O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati kafolatlari to'g'risida"gi qonunda (32-modda)², "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi qonunda (21-modda)³, "Nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi qonunda (7-modda)⁴, "Jamoat fondlari to'g'risida"gi qonunda (7-modda)⁵ va boshqa huquqiy hujjatlarda o'z aksini topgan.

Mulk huquqi bekor qilinganida olib qo'yilayotgan mol-mulk qiymati, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, mulk huquqi bekor bo'lgan paytda amal qilib turgan shu yoki shunga o'xshash mol-mulkning bahosi asosida belgilanadi. Olib qo'yilgan mol-mulkning qiymatini mulkdorga to'lash bahosi haqida mulkdor sudga e'tiroz bildirishi mumkin. Mulkdor mol-mulkining olib qo'yilishi munosabati bilan etkazilgan boshqa zararlarni to'lashni ham talab qilishga haqli.

Davlat organining mulkdorning mol-mulkini olib qo'yishga bevosita qaratilmagan qarori munosabati bilan, shu jumladan mulkdorga qarashli uy, boshqa imoratlar, inshootlar yoki ekinlar joylashgan er uchastkasini olib qo'yish to'g'risidagi qarori munosabati bilan mulk huquqining bekor qilinishiga qonunlarda belgilangan hollar va tartibdagina yo'l qo'yiladi, bunda mulkdorga olib qo'yilgan mol-mulkka teng mol-mulk beriladi va uning ko'rgan boshqa zararlari to'lanadi yoki mulk huquqi bekor qilinishi bilan etkazilgan zarar to'la hajmda to'lanadi. Mulk huquqining bekor qilinishiga olib keladigan qarorga mulkdor rozi bo'lmagan taqdirda, bu qaror nizo sud tomonidan hal qilingunicha amalga oshirilishi mumkin emas. Nizoni ko'rib chiqish vaqtida mulkdorga etkazilgan zararni to'lash bilan bog'liq barcha masalalar ham hal qilinadi.

13.4. Mulk huquqining asosiy tamoyillari

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida (36, 53, 54-moddalar), FK (164, 165, 172, 228, 231-moddalar) va boshqa qonunlarda mulk huquqining quyidagi asosiy tamoyillari o'z ifodasini topgan:

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 12-сон, 144-модда

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000, № 5-140-модда

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 3-сон, 28-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 1-2-сон, 2-модда.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 9-10, 141-модда.

1. O'zbekiston Respublikasida mulk daxlsiz, mulkdorning mulkiy huquqi qonun bilan kafolatlanadi va mulkdor bu huquqlardan faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mahrum etilishi mumkin.

Mulkning daxlsizligi FKning 1-moddasida fuqarolik huquqining asosiy tamoyillaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Mulkdorga qarshi turgan barcha sub'ektlar uning mulk huquqini buzishdan o'zlarini saqlashlari mazkur tamoyilning mohiyatini tashkil etadi. Mulkdor qonun yo'l qo'ygan asoslarda, doirada o'z mol-mulkiga o'zi egalik qiladi, o'zi foydalanadi va o'zi tasarruf etadi. Bu mulkdorning konstitutsiyaviy huquqidir. Zero, mulk huquqining daxlsizligi tamoyilining mazmuni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36, 53-moddasi, shuningdek FKning 164, 166-moddalari va 197-moddalarida ifodalanadi.

Unga tashqi tomondan tayziq o'tkazishga, uning ichki ishlariga aralashishga, mol-mulkini olib qo'yishga hech kim haqli emas. Hattoki mulkdorning o'z huquqini amalga oshirishdan voz kechishi ham uning mulk huquqini bekor qilmaydi. Faqatgina mulkdorning bu huquqlaridan qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mahrum etilishi mumkin.

Mulkning daxlsizligi tamoyilini cheklash faqatgina davlat (xalq) va jamiyat manfaatlarini nuqtai nazaridan amalga oshirilishi FKning qator moddalarida nazarda tutilgan. Masalan, FKning 202, 203, 204-moddalarida nazarda tutilgan "natsionalizatsiya", "rekvizitsiya", "musodara" kabi mulkdorga tegishli mol-mulkning u yoki bu shartlar asosida olib qo'yilishi hisoblanadi.

2. Har qanday shakldagi mulkchilik bo'lishiga ruxsat beriladi.

Mazkur tamoyil mamlakatni bozor munosabatlariga o'tishida muhim ahamiyat kasb etadi va mohiyatidan hech bir mulk shakli ustuvorlikka ega emasligini bildiradi. Bu tamoyil Sobiq Ittifoq fuqarolik qonunchiligida mavjud bo'lmagan, mustaqillikka erishilgandan so'ng iqtisodiyotni barqarorlashtirish, bozor munosabatlariga o'tishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yuridik jihatdan har qanday mulk shakllarining amalda bo'lishiga berilgan ruxsat, iqtisodiyotning samarali amal qilishiga xizmat qiluvchi xalq xo'jaligida turli mulk shakllariga asoslangan korxonalar, tashkilotlar va boshqa tadbirkorlik sub'ektlarining faoliyat ko'rsatishiga, raqobatning rivojlanishiga va xalq farovonligining o'sishiga yordam beradi.

3. Mulchilikning hamma shakllari himoya qilinishi qonun bilan kafolatlanadi va ularning teng rivojlanishiga sharoit yaratib beriladi.

Mulk shakllarining tengligi va bab-baravar himoya qilinishi konstitutsiyaviy norma sifatida O'zbekiston Respublikasi Konstitu-

tsiyasining 53-moddasida o'z ifodasini topgan. Fuqarolik kodeksining 167-moddasiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida mulk xususiy mulk va ommaviy mulk shakllarida bo'ladi. Xususiy mulkka ham, ommaviy mulkka ham bir xildagi kafolatlar va huquqiy tartibga solish mexanizmi qo'llaniladi. SHu munosabat bilan, FK xususiy va ommaviy mulkka nisbatan bir xildagi qoidalarni umumiy tarzda ifodalaydi va ikkala mulk shakliga ham bir xildagi huquqni amalga oshirish shaklini mustahkamlaydi (FKning 172-moddasi).

4. Mulkdor o'z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo'lmagan har qanday xatti-harakatlarni o'z xohishiga ko'ra sodir etishga haqli.

Mazkur tamoyil mulkdorga o'z mulkiy huquqini amalga oshirishda erkinlik, mustaqillik va tashabbuskorlik qilish imkonini beradi. Mulq huquqining amalga oshirilishi fuqarolik huquqidagi qonunda nimaiki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat berilishi va dispozitivlik tamoyilidan kelib chiqadi. Birinchi holatda mulkdor o'zining mulk huquqini amalga oshirishda qonunda taqiqlanmagan har qanday harakatlarni sodir etishi mumkin bo'lsa, ikkinchi holatda esa, mulkdor o'zining mulkini o'z xohishiga ko'ra amalga oshiradi yoki amalga oshirmaydi, mulkiy huquqni amalga oshirish usul va yo'llarini o'zi tanlaydi.

Darhaqiqat, mulkdorning qonun hujjatlarida taqiqlanmagan har qanday harakatni amalga oshirish huquqi unga qonun hujjatlarida ko'zda tutilmagan bo'lsa-da, qonun hujjatlariga zid bo'lmagan hatti-harakatni amalga oshirish imkonini beradi.

5. Mulkiy huquqning amalga oshirilishi atrof-muhitga zarar etkazmasligi, fuqarolar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va davlat huquqlarini buzmasligi hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarga putur etkazmasligi shart.

Bu tamoyil mulkdorning mulk huquqini amalga oshirish shartlari bilan bog'liq bo'lib, FKning 172-moddasida o'z aksini topgan. Fuqarolik kodeksi mulkdorga mutlaq huquq berish va mulkdorning mol-mulki miqdori va qiymatini chegaramaslik bilan birga, unga nisbatan jamiyatdagi axloq-odob qoidalariga amal qilish lozimligini va ayniqsa mol-mulkning hajmi va miqdorining ortib borishi sari o'z harakatlarining oqibati uchun ko'proq mas'ul bo'lishini nazarda tutadi. YA'ni, mulkdor mol-mulki bo'lganligi sababli u jamiyatda u yoki bu shaxsdan o'zining moddiy imkoniyatlari jihatidan ustun hisoblanadi. SHu holatni nazarda tutib fuqarolik qonunchiligi mulkdor mulkiy huquqni amalga oshirayotgan o'zining ustunlik mavqeini suiist'emol qilishga, boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini kamsitadigan o'zga harakatlarni qilishga haqli emasligini belgilaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mulk egasining jamiyatdagi mavqei oshib borishi natijasida uning axloqiy dunyosi ham salbiy tomonga o'zgarishiga hech kim kafolat bera olmaydi. SHu munosabat bilan FKning 172-moddasi 3-bandida belgilangan norma huquqiy ahamiyatiga ega bo'lishi bilan birga, axloqiy, tarbiyaviy va insonparvarlik ahamiyatiga ham ega, degan xulosaga kelish mumkin.

Mulkdorning o'z mol-mulkiga nisbatan o'z xohishiga ko'ra sodir etishi mumkin bo'lgan harakatiga nisbatan qonun hujjatlarida belgilangan yana bir cheklov bu – mulkdor o'z huquqini amalga oshirganida fuqarolarning sog'lig'iga va atrof muhitga zarar etkazishining oldini olish choralari ko'rishga majburligidir. Mulkdorning bunday choralarni ko'rmasligi oqibatida etkazilgan zarar, u tomonidan qoplanishiga olib keladi¹.

6. Har kim mulkdor bo'lishga haqli.

Mazkur tamoyil Konstitutsiyaviy tamoyil sanaladi. Zero O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36-moddasida har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli ekanligi ta'kidlangan bo'lib, har bir shaxs mol-mulkka ega bo'lishi, jamiyatdagi moddiy ne'matlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda o'zini qilib olishi, o'zi istagan miqdorda moddiy ashyolar sohibi bo'lishi mumkin. Bu erda shaxslar deganda, ham jismoniy shaxslar (ya'ni, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslar), ham yuridik shaxslar tushuniladi. SHuningdek, davlat ham mulkdor bo'lishi mumkin².

13.5. Mulk shakllari

Iqtisodiy ma'nodagi mulk shakllari deyilganda moddiy ne'matlarni o'zlashtirish usullarining yig'indisi tushuniladi. Bunday usullar yakka tartibda yoki jamoat bo'lib yoxud davlat tomonidan amalga oshirilishi mumkin³.

Yuridik ma'nodagi mulk shakli – moddiy ne'matlarni muayyan sub'ektlarga tegishli bo'lishini (biriktirib qo'yishlikni) mustahkamlovchi va tegishli mulkning huquqiy rejimini belgilovchi huquqiy me'yorlar yig'indisidan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasiga asosan, bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi.

¹ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -91 б.

² Зокиров И., Баратов М. Мулк нима? Мулкдор ким? - Тошкент:ТДЮИ,2003. -10 б.

³ Суханов Е.А. Лекции о праве собственности. -М.: Юрлит., 1991. 45-46 с.

Ushbu Konstitutsiyaviy norma mamlakatimizda mulk shakllarining turli xil bo'lishi mumkinligini o'zida ifodalab, uni miqdoriy chegaralamaydi.

Lekin O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi mulkning ikki shaklini huquqiy tartibga soladi. FKning 167-moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasida mulkchilikning quyidagi shakllari mavjud:

1. Xususiy mulk.
2. Ommaviy mulk.

Davlat mulk shakllarini rivojlantirish uchun zarur huquqlarning tengligini ta'minlaydi va uning himoya qilinishini kafolatlaydi. Mulq shakllarini bunday turkumlash uchun mulk sub'ekti maqomi va mol-mulq rejimining uzviy birligi asosiy mezon hisoblanadi. O'z navbatida, xususiy mulk shakli quyidagi ko'rinishlarda (turlarda) namoyon bo'ladi:

- a) yakka shaxsga (individda) tegishli mulk (fuqarolar mulki);
- b) nodavlat yuridik shaxslar mulki.

Ommaviy mulk tarkibiga quyidagilar kiradi:

- a) O'zbekiston Respublikasi mulki;
- b) ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki (munitsipal mulk).

13-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Mulq va mulkdor tushunchalariga ta'rif bering?
2. Mamlakatimizda mulk islohotlarini amalga oshirishning zarurati nimalarda namoyon bo'ladi?
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov asarlarida mulkiy munosabatlarni takomillashtirish va mulkdorlar qatlamini shakllantirish to'g'risidagi g'oyalar haqida nimalar deya olasiz?
4. Mulq huquqining Konstitutsiyaviy asoslari nimalardan iborat?
5. Mulq huquqining mazmunini nimalar tashkil etadi?
6. Mulq huquqi sub'ektlari deganda qaysi sub'ektlar nazarda tutiladi?
7. Mulq huquqi ob'ektlari va ularning muomalada bo'lish xususiyatlari haqida nimalar deya olasiz?
8. Mulq huquqining vujudga kelish asoslariga tavsif bering?
9. Qachon mulq huquqi bekor bo'ladi?
10. Mulq daxlsizligi tamoyilini amaliy misollarda ko'rsatib bering?
11. Mulq shakllari haqidagi fikringiz qanday?

O'n to'rtinchi bob

XUSUSIY MULK HUQUQI

Bobning maqsadi: Respublikamiz bozor munosabatlariga o'tgan dastlabki paytlarda xususiy mulkka nisbatan kishilarda negativ tasavvur mavjud bo'lib, mulkning bu shakliga hukmronlik va zo'ravonlik belgisi sifatida, ekspluatatsiya qiluvchi sinf qo'lidagi qurol sifatida qaralar edi. Biroq, bozor munosabatlari sharoitida xususiy mulkning afzal jihatlari namoyon bo'la borishi, xususiy mulkdorlar sinfining kengayishi hamda bozor munosabatlarining asosiy qonuni hisoblangan talab va taklif, raqobatning xususiy mulk bazasida amalda bo'lishi xususiy mulk maqomining tubdan o'zgarishiga olib keldi. Keyingi yillarda mamlakatimizda xususiy mulk bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan ko'plab normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi natijasida xususiy mulk shaxslarning ijtimoiy, iqtisodiy munosabatlardagi ishtirokini moddiy jihatdan ta'minlashga qaratilgan asosiy vosita sifatida e'tirof etilishini ta'minladi.

SHu ma'noda darslikning mazkur bobida xususiy mulkning mulkiy munosabatlar tizimida tutgan o'rni, shaxsiy mulk va xususiy mulk, ularning birligi va o'ziga xosligi, xususiy mulk huquqi tushunchasi, uning vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari, xususiy mulkning sub'ektlari va ob'ektlari doirasi kabi masalalar ochib berildi.

14.1.Xususiy mulk tushunchasi

O'zbekiston Respublikasi FKning 207-moddasiga asosan xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. YA'ni, u meros tariqasida, ishlab chiqarishda o'z mehnati bilan shaxsan ishtirok etish, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, bitimlar tuzish, yollanma mehnatdan foydalanish tartibida hamda qonunda taqiqlab qo'yilmagan boshqa asoslarda qo'lga kiritilgan mulkiy huquqidir.

Xususiy mulk huquqi bilan bog'liq muhim qoida shuki, xususiy mulk bo'lgan mol-mulk miqdor va qiymat jihatdan cheklanmaydi. Bu qoida mustaqil davlatimizning mulk munosabatlarini tartibga solish borasidagi islohotlarning "inqilobiy" normalaridan biridir. Zero, bu qoida o'rnatilmaguncha mulkka egalik qilish borasida qator cheklovlar mavjud edi. 1963 yilgi Grajdanklik kodeksida qator hollarda mulkiy cheklovlar

o'rnatilgan edi. Masalan, uning 120-moddasiga binoan fuqaroning shaxsiy mulkida bitta uy-joy yoki bir uy-joyning qismi bo'lishi mumkin edi. Kodeksning 121-moddasiga binoan, agar qonun yo'l qo'ygan asoslar bo'yicha (masalan, hadya qilish, meros olish yo'li bilan) uy-joy bittadan ortiq bo'lib qolsa, ana shu uyni bir yil davomida sotishi yoki boshqa usul bilan birovga o'tkazishi lozim edi. Bunday talab bajarilmagan taqdirda ortiqcha uy-joy tuman ijroiya qo'mitasi huzuridagi ma'muriy komissiyasi-ning qaroriga asosan sotilishi yoki davlat ixtiyoriga haq evaziga o'tkazilishi shart edi.

Sobiq Ittifoq davrida fuqaroning mol-mulki shaxsiy mulk hisoblanib, bunday mulk uning o'zining shaxsiy mehnati natijasida topilgan daromadlari va jamg'armalaridan iborat bo'lishi, turadigan uy-joy, yordamchi uy xo'jaligi va uy-ro'zg'or buyumlaridan iborat iste'moliy tusga ega bo'lishi mumkin edi. Fuqarolar shaxsiy mulkidan daromad olishlari mumkin bo'lmagan. SHu xususiyati bilan fuqarolarning shaxsiy mulki xususiy mulkdan farqlanar edi.

Xususiy mulk o'zining tabiati bilan shaxsiy mulkdan tubdan farq qiladi. Xususiy mulk huquqining ob'ektlari faqat iste'moliy emas, balki bozor munosabatlari sohasida tadbirkorlikning barcha turlari va shakllarini tarkib topishi uchun xizmat qiluvchi ob'ektlardan iborat. U shaxsiy mulkka o'xshab davlat mulkidan hosil topadigan mulk emas, balki mustahkamlanishi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy manbadir. SHaxsiy mulk huquqining sub'ektlari faqat fuqarolardan iborat bo'lishi mumkin edi, xususiy mulk huquqining sub'ektlari yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan korxonalar, firmalar, xo'jalik jamiyatlari, birlashmalar va shirkatlardan iborat bo'lishi mumkin¹.

FKning 208-moddasiga muvofiq xususiy mulk huquqi sub'ektning tarkibiy qismida jiddiy o'zgarish yuz berdi. 1990 yil 31 oktyabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida Mulkchilik to'g'risida"gi qonun bo'yicha xususiy mulk huquqi sub'ektlari sifatida faqat fuqarolar tan olingan edi. FKning 208-moddasiga asosan ular fuqarolardan va davlatga tegishli bo'lmagan yuridik shaxslardan iborat bo'lishlari mumkinligi belgilandi.

Xususiy mulk huquqining sub'ektlari fuqarolar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, kooperativlar, jamoat birlashmalari, jamoat fondlar va davlatga qarashli bo'lmagan boshqa yuridik shaxslardir (FK, 208-modda).

¹ Раҳмонкулов Х., Рўзиназаров Ш., Окюлов О., Азизов Х., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, 2007. -11 б.

Xususiy mulk huquqi subektlari turli-tuman va keng doirada bo'lsa ham ularni birlashtiruvchi belgi mulkning vujudga kelishi, undan foydalanish, boshqarish, tasarruf etish, uning natijalaridan bahramand bo'lishda jismoniy shaxs (xususiy shaxs)ning u yoki bu darajada ishtirok etishi, ishtirok etganida ham ommaviy mulkdagi kabi fuqaro (davlatga mansub shaxs) yoki maxsus vakolatli mansabdor shaxs sifatida emas, balki mulkdor shaxs sifatida ishtirok etishidir. Bunday ishtirok etish bevosita (masalan, fuqarolarga tegishli mol-mulk bo'yicha mulkdor vakolatlarini amalga oshirishda) yoki bilosita (masalan, yuridik shaxsni ta'sis etuvchisi yoki yuridik shaxs mol-mulkiidan bahramand bo'luvchi sub'ekti sifatidagi huquqlarni amalga oshirishda) namoyon bo'ladi. Har ikkala ko'rinishda ham xususiy shaxsga ma'lum mulkiy huquqlar tegishli bo'ladi va u bu huquqlarni o'ziga xos tarzda ro'yobga chiqaradi.

FKning 209-moddasiga asosan xususiy mulkning ob'ektlari doirasi ham cheklanmaydi. Qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari har qanday mol-mulk xususiy mulk bo'lishi mumkin.

14.2. Xususiy mulk huquqi sub'ektlari va ularning vakolatlari

YUqorida aytganimizdek, xususiy mulk huquqi fuqarolar va nodavlat yuridik shaxslar mulki ko'rinishida uchraydi. FKning 208-moddasi mazmunidan kelib chiqib, xususiy mulk ob'ektlariga nisbatan mulkdor sifatidagi vakolatlarga quyidagilar ega deb aytish mumkin:

-jismoniy shaxslar (O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslar);

-nodavlat tijoratchi yuridik shaxslar (xususiy korxonalar, xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari);

-kooperativlar (ishlab chiqarish va matlubot kooperativlari);

-jamoat birlashmalari va jamoat fondlari;

-davlatga qarashli bo'lmagan boshqa yuridik shaxslar.

Xususiy mulk sub'ektlari nafaqat mamlakatimiz balki xorijiy davlatlarga tegishli shaxslar bo'lishi mumkin.

Qonunda mulkdorni o'z manfaatini ko'zlab vakolatlarni amalga oshirishi umumiy asos sifatida belgilangan. Bu xususiy mulk va ommaviy mulk sub'ektlari uchun bir xilda bo'la olmaydi. Agarda ommaviy mulk sub'ektini "o'z manfaatlari" mazmuni aniqroq bo'lsa, xususiy mulk huquqi sub'ektini "o'z manfaatlari" muayyan shart-sharoit va vaziyatlar bilan bog'liq. YA'ni, xususiy mulk egasi mulkiy huquqlarini amalga oshirishda

ehtiyoj doirasidan kelib chiqqan holda o'z manfaatini ifoda etadi. Mulkiy huquqni amalga oshirish xususiy mulkdor tomonidan xohlagan vaqtda, o'zgalarning ruxsatisiz o'zgartirilishi mumkin. SHu sababli ham mulkdorning "o'z manfaati" ommaviy mulk sub'ektidan ko'ra xususiy mulk sub'ektiga ko'proq qaratilgan va aniqroq mazmun kasb etadi deb aytish mumkin.

Faqatgina mulkka nisbatan o'z "manfaat"ini ifoda etishida xususiy mulk egalarining kimligiga e'tibor qaratiladi. Xususiy mulkdorlar vakolatlari (mulkka egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqi)ni amalga oshirish bir xil emas. Xususiy mulk sub'ektlarda bu jarayon turlicha kuzatiladi. Fuqarolar mulkiy huquqlarini amalga oshirishda o'z irodasini namoyon etsa (mulk ikki yoki undan ortiq shaxslarga birgalikdagi umumiy mulk asosida tegishli bo'lganda bundan mustasno), yuridik shaxslarda mulkiy irodani namoyon etishi uning organlari vakolat doirasida qaror qabul qilish orqali yuz beradi.

Fuqaro mulki xususiy mulkning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, mulkning boshqa turlari nisbatan quyidagi afzalliklarga ega:

1. Mulkdor har doim konkret shaxs bo'ladi.
2. Mulkdor mulkka nisbatan eng yaqin bo'ladi va shu sababli ham unga ta'sir qilishda qator ustunliklarga ega.
3. Binobarin, bunday mol-mulk tashmachilik, o'g'rilik, xo'jasizlikning qurboni bo'lish ehtimolidan uzoqdir.

Boshqacha aytganda, xususiy mulkning bu turini fuqarolarga yakka tartibda tegishli bo'lgan mol-mulk ma'nosida tushunish mumkin. Bu mulkning eng asosiy belgilari mol-mulkka nisbatan mulkdor yakka shaxs, ya'ni fuqaro ekanligi va u mol-mulkka nisbatan o'z huquqlarini xususiy tarzda amalga oshirishga haqli ekanligidir. Xususiy tarzda amalga oshirish deyilganda, mulk sohibi bo'lgan shaxsning boshqa har qanday shaxslardan ruxsat olmay, o'z xohishiga ko'ra mulkiy huquqlarni e'tirof etish, yollanma mehnatni qo'llash asosida foyda olish maqsadini ko'zlab ishlab chiqarish vositalariga, korxonalariga egalik qilish imkoniyatlariga yo'l ochdi. Ayni vaqtda xususiy mulk huquqini fuqarolarning o'ziga yakka tartibda tegishli mol-mulkka nisbatan erki va irodasini amalga oshirishda mutlaq xohishni ro'yobga chiqarish ma'nosida tushunmaslik lozim. Xususiy mulk egasi o'z huquqlarini amalga oshirishda atrof-muhitga zarar etkazmasligi va boshqa shaxslarning manfaatlarini buzmasligi lozim. YUqorida ta'kidlanganidek, barcha mulk turlari ichida faqat fuqarolar mulkida mulkdor o'z mulkiga eng yaqin turadi. Qachonki mulkdor aniq va muayyan bo'lsa, o'z mol-mulkiga bevosita tez va oson ta'sir ko'rsatishga,

nazorat qilishga imkon tug'iladi, bunday mol-mulk esa xo'jasiz qolmaydi. Aksincha, mulkdorning doimiy nazorati, boshqaruvi, g'amxo'rliqi ostida ko'payib, rivojlanib boradi. Fuqarolar mulki sifatidagi bunday xususiy mulk bozor munosabatlari tizimida tadbirkorlik faoliyatining moddiy negizi mo'l-ko'lchilik va farovonlik manbai sifatida o'ziga xos mavqega ega bo'ladi. SHu bilan birga, mulkdorning o'z mulkiga yaqin turishi, bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zgarib turuvchi talab va taklifga tez moslashish imkonini beradi.

Fuqarolarning xususiy mulk huquqi yakka fuqaroga ham, ikki yoki undan ortiq fuqaroga ham tegishli bo'lishi mumkin. Bu holatda agar mulk bir necha fuqaroga tegishli bo'lsa, unda yaxlit mulkka nisbatan mulkiy vakolatlarni amalga oshirishda boshqa mulkdor bilan "hisoblashish" lozim bo'ladi, ya'ni boshqa mulkdorning xohish irodasi ham e'tiborga olinishi talab etiladi.

Bir necha fuqaroga tegishli bo'lgan xususiy mulk huquqi Ko'p kvartirali uydagi turar joylar va yashash uchun mo'ljallanmagan joylar mulkdorlarining umumiy mol-mulki, oila mulki, yuridik shaxs tashkil etilmagan holda tuzilgan dexqon xo'jaligi mulki va fuqarolarning birgalikda faoliyat yuritish maqsadida birlashtirgan mol-mulki ko'rinishida mavjud bo'ladi.

Ko'p kvartirali uydagi turar joylar va yashash uchun mo'ljallanmagan joylar mulkdorlariga shu uyning umumiy joylarini, tayanch va to'siq konstruktsiyalar, kvartiralar oralig'idagi ihotalangan (o'ralma) pillapoyalar, zinapoyalar, liftlar, liftning shaxtalari va boshqa shaxtalar, daxlizlar, texnik qavatlar, erto'lalar, cherdaklar va tomlar, uy ichidagi muhandislik tarmoqlari va kommunikatsiyalari, joylar tashqarisida yoki ichida joylashgan va bittadan ortiq joyga xizmat ko'rsatadigan mexanik, elektr, sanitariya-texnika uskunalari va qurilmalari hamda boshqa uskunalari va qurilmalarni o'z ichiga olgan umumiy mol-mulk ulushli mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi.

Ko'p kvartirali uydagi umumiy mol-mulkka egalik huquqidagi turar joylar va yashash uchun mo'ljallanmagan joylar mulkdorlari ulushlarining miqdori hamda mazkur mol-mulkni saqlash va asrash bo'yicha xarajatlarni mulkdorlar o'rtasida taqsimlash tartibi uy-joy to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi.

Ko'p kvartirali uydagi umumiy mol-mulkka nisbatan ulushli mulk ishtirokchisi o'z ulushini boshqa shaxsga berishga, undan fuqarolar yoki yuridik shaxslar foydasiga voz kechishga, shuningdek uni o'ziga qarashli turar joyga yoki yashash uchun mo'ljallanmagan joyga bo'lgan mulk

huquqidan alohida tarzda boshqa shaxsga o'tishiga sabab bo'luvchi o'zga xatti-harakatlar sodir etishga haqli emas.

Xususiy mulk huquqining ikkinchi ko'rinishi – nodavlat yuridik shaxslarning mulk huquqidir.

Nodavlat, ya'ni davlatga qarashli bo'lmagan yuridik shaxslar mulkining iqtisodiy mazmuni tashkiliy jihatdan uyushgan kishilar guruhiga moddiy ne'matlarning tegishli ekanligida ifodalanadi. Ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda yuridik shaxslar mulki shu jamoa a'zosi hisoblangan shaxslarning umumiy hissali mulki deb ko'rsatiladi. Bu – noto'g'ri. Mazkur mulkning sub'ekti faqat yuridik shaxs hisoblanadi.

Yuridik shaxslar mulkida umumiy mulkdagi kabi ko'p sub'ektlilik emas, balki bir sub'ektlilik mavjud. Yuridik shaxslar mulkining quyidagi turlari mavjud: d) xususiy korxonalar mulki; e) xo'jalik shirkati va jamiyati mulki; z) jamoat birlashmalarining mulki; i) diniy tashkilotlarning mulki va boshqalar.

Xususiy korxonalar mulki. Xususiy korxonalar o'z mulkida alohida mol-mulkka ega bo'ladi va o'z nomidan mulkiy huquqlarga ega bo'lishi hamda ularni amalga oshirishi mumkin. Xususiy korxonalar o'z majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli butun mol-mulk bilan javob beradi. Xususiy korxonalar mulkdori korxonaning mol-mulki etarli bo'lmagan taqdirda xususiy korxonaning majburiyatlari bo'yicha o'ziga qarashli mol-mulk bilan qonun hujjatlariga muvofiq subsidiar javobgar bo'ladi.

Xususiy korxonaning ustav fondi bo'linmasdir va uni mulkdorning o'zi belgilaydi. Pul, qimmatli qog'ozlar, pul bilan baholanadigan boshqa mol-mulk yoki mulkiy huquqlar yoxud boshqa shaxsga beriladigan o'zga huquqlar xususiy korxonaning ustav fondiga qo'shiladigan hissa bo'lishi mumkin. Mulkdor xususiy korxonaning ustav fondiga o'zi kiritadigan mol-mulkni mustaqil baholaydi. Agar xususiy korxonaning ustav fondi shakllantirilayotganda mulkdor o'z oila a'zolarining umumiy (ulushli yoki birgalikdagi) mulki hisoblangan mol-mulkni korxonaga berayotgan bo'lsa, ushbu mol-mulkning barcha mulkdorlaridan notarial tasdiqlangan rozilik olish talab etiladi. Xususiy korxonaning ustav fondini ko'paytirish va kamaytirish mulkdorning qaroriga ko'ra xususiy korxonaning ustaviga o'zgartishlar kiritish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Agar ikkinchi moliya yilining va shundan keyingi har bir moliya yilining yakunida xususiy korxonalar sof aktivlarining qiymati uning ustav fondidan kam ekanligi ma'lum bo'lib qolsa, xususiy korxonalar o'z ustav fondini o'zining sof aktivlari qiymatidan oshmaydigan miqdorda kamaytirishi shart.

Xususiy korxonalar sof aktivlarining qiymati qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadi. Xususiy korxonalar mulkdori xususiy korxonaning pul mablag'larini hamda boshqa mol-mulkini tasarruf etadi. Mulkdor xususiy korxonaning soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan keyin qolgan foydasidan o'z ixtiyoriga ko'ra foydalanish, xususiy korxonaga tegishli mol-mulkni boshqa shaxsga berish, ijaraga berish, garovga qo'yish, boshqa yuridik shaxslarning ustav fondiga hissa sifatida kiritish yoki ushbu mol-mulkni boshqacha usulda tasarruf etish huquqiga ega. Xususiy korxonaning mol-mulki natsionalizatsiya qilinmaydi, qonunda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Xususiy korxonaning mol-mulki rekvizitsiya qilinmaydi, xususiy korxonaning mulkdoriga rekvizitsiya qilinayotgan mol-mulkning bozor qiymatiga teng miqdorda kompensatsiya to'lanadigan tabiiy ofatlar, avariya, epidemiyalar, epizootiyalar va favqulodda tushadigan boshqa holatlar bundan mustasno¹.

Xo'jalik shirkati va jamiyatlarining mulki yuridik shaxs hisoblangan xo'jalik shirkati va jamiyatining mulki qatnashchilarning qo'shgan hissasi hisobidan, xo'jalik faoliyati natijasida olingan hamda qonunda man etilmagan boshqa asoslarda ular tomonidan qo'lga kiritilgan mol-mulkdan hosil bo'ladi.

Xo'jalik shirkatlarining mol-mulki FK va "Xo'jalik shirkatlari to'g'risida"gi qonunda o'z ifodasini topgan. Xo'jalik shirkatlarining mol-mulkining dastlabki asosi uning ustav fondida o'z ifodasini topadi. Chunki shirkat ishtirokchilari (ta'rischilari) shirkatga a'zo bo'lib kirayotganda qo'shgan ulushlarining nominal qiymatidan tarkib topadi. Shirkat ustav fondining miqdori shirkatni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko'ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo'lmasligi kerak. Shirkat ishtirokchisining shirkat ustav fondidagi ulushining miqdori foizlarda yoki kasr ko'rinishida belgilanadi. Shirkat ishtirokchisi ulushining miqdori uning ulushining nominal qiymati bilan shirkat ustav fondining o'zaro nisbatiga muvofiq bo'lishi kerak. Shirkat ishtirokchisi ulushining haqiqiy qiymati shirkat sof aktivlari qiymatining uning shirkat ustav fondidagi ulushi miqdoriga mutanosib bo'lgan bir qismiga mos bo'ladi. Shirkat davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan paytga qadar uning har bir ishtirokchisi o'z hissasining kamida o'ttiz foizini shirkatning ustav fondiga kiritishi shart. Hissaning qolgan qismi ta'ris shartnomasida ko'rsatilgan muddatda

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Хусусий корхоналар тўғрисида"ги қонуни. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004. 3-сон, 28-модда.

kiritilishi lozim bo'lib, bu muddat shirkat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran bir yildan oshmasligi kerak.

Pul, qimmatli qog'ozlar, boshqa ashyolar yoki mulkiy huquqlar yoxud pul bahosiga ega bo'lgan boshqa shaxsga o'tkaziladigan o'zga huquqlar ishtirokchilarning shirkat ustav fondiga qo'shadigan hamda shirkatga qabul qilinadigan uchinchi shaxslarning hissalarini bo'lishi mumkin. SHirkatning ustav fondiga pulsiz hissasining pul hisobidagi bahosi shirkatning barcha ishtirokchilari tomonidan bir ovozdan qabul qilinadigan shirkat ishtirokchilari umumiy yig'ilishining qarori bilan tasdiqlanadi.

SHirkatga tegishli mol-mulk unga ustav fondiga hissa sifatida foydalanishga berilgan muddat o'tguniga qadar mol-mulkdan foydalanish huquqi tugatilgan taqdirda, shirkatning mol-mulk bergan ishtirokchisi shirkat talabiga binoan, unga shunday mol-mulkdan shunga o'xshash sharoitlarda qolgan muddat mobaynida foydalanganlik uchun to'lanadigan haqqa teng pul to'lovini to'lashi shart. Pul to'lovini shirkat tomonidan uni berish talabnomasi taqdim etilganidan e'tiboran, agar shirkat ishtirokchilari umumiy yig'ilishining qarori bilan to'lov to'lashning boshqacha tartibi belgilangan bo'lmasa, bir oy ichida bir yo'la to'lanishi kerak. Bunday qaror shirkatning ustav fondiga hissa sifatida mol-mulkdan foydalanish huquqini bergan va bu huquq muddatidan ilgari tugatilgan shirkat ishtirokchisining ovozini hisobga olmagan holda shirkat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi. SHirkat ishtirokchisi ustav fondiga hissa sifatida shirkatga foydalanish uchun berib qo'ygan mol-mulkdan foydalanish huquqining muddatidan ilgari tugatilganligi uchun shirkat ishtirokchisi tomonidan to'lov to'lashning boshqacha tartibi ta'ris shartnomasida nazarda tutilgan bo'lishi mumkin. SHirkatdan chiqarilgan yoki undan chiqib ketgan ishtirokchi tomonidan shirkatga ustav fondiga hissa sifatida foydalanishga berilgan mol-mulk, agar ta'ris shartnomasida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, u qancha muddatga berilgan bo'lsa, shuncha muddat davomida shirkatning foydalanishida qolaveradi.

O'z hissasini to'liq kiritgan shirkat ishtirokchisiga guvohnoma beriladi. SHirkat ishtirokchisi qolgan ishtirokchilarning roziligi bilan ustav fondidagi o'z ulushini yoki uning bir qismini shirkatning boshqa ishtirokchisiga yoxud uchinchi shaxsga berishga haqli. Ulush (ulushning bir qismi) boshqa shaxsga berilganda ulushni (ulushning bir qismini) bergan ishtirokchining huquqi to'laligicha yoki huquqning tegishli qismi unga o'tadi. Ishtirokchining o'z qarzlari bo'yicha undiruvni uning shirkat

ustav fondidagi ulushiga qaratishga ishtirokchining boshqa mol-mulki qarzlarni qoplash uchun etishmagan taqdirda faqat sudning qaroriga asosan yo'l qo'yiladi. Bunday ishtirokchining kreditorlari shirkat mol-mulkining ustav fondidagi qarzdorning ulushiga to'g'ri keladigan qismini undiruvni ana shu mol-mulkka qaratish maqsadida, ajratishni talab qilishga haqlidirlar. SHirkat mol-mulkning ajratilishi lozim bo'lgan qismi yoki uning qiymati kreditorlar tomonidan ajratish to'g'risidagi talabnoma taqdim etilgan paytdagi holatga ko'ra tuzilgan balans bo'yicha aniqlanadi.

SHirkat ustav fondidagi ishtirokchining ulushiga to'g'ri keladigan mol-mulkka undiruvni qaratish uning shirkatdagi ishtirokini tugatadi. SHirkatning o'z tadbirkorlik faoliyati natijasida qo'lga kiritgan barcha mol-mulklarini o'z xohishlariga ko'ra egalik qiladilar, foydalanadilar va uni tasarruf etadilar.

Amaldagi qonunchilikka muvofiq xo'jalik jamiyatlarining mas'uliyati cheklangan jamiyat, qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat va aktsiyadorlik jamiyatlari kabi turlari mavjud.

Mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda muassis – ta'sischi jamiyatning xo'jalik faoliyati natijasi uchun ustav fondiga o'zi kiritgan pay badali ulushi miqdorida javobgar bo'ladi. Xo'jalik jamiyati muassislari xo'jalik jamiyatlari faoliyatlarida bevosita ishtirok etishlari shart emas.

Jamiyat ustav fondi uning ishtirokchilari ulushlarining nominal qiymatlaridan tarkib topadi. Jamiyat ustav fondining miqdori jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun hujjatlarni taqdim etish sanasidagi holatga ko'ra qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan kam bo'lmasligi lozim. Jamiyat ishtirokchisining jamiyat ustav fondidagi ulushining miqdori foizlarda yoki kasr ko'rinishida belgilanadi. Jamiyat ishtirokchisi ulushining miqdori uning ulushi nominal qiymati bilan jamiyat ustav fondining nisbatiga teng bo'lishi kerak. Jamiyat ishtirokchisi ulushining haqiqiy qiymati jamiyat sof aktivlari qiymatining uning ulushi miqdoriga mutanosib bo'lgan bir qismiga mos bo'ladi. Jamiyatning ustavi bilan jamiyat ishtirokchisi ulushining eng yuqori miqdori, shuningdek jamiyat ishtirokchilari ulushlarining nisbatini o'zgartirish imkoniyati cheklab qo'yilishi mumkin. Bunday cheklashlar jamiyatning ayrim ishtirokchilariga nisbatan belgilanishi mumkin emas. Ko'rsatib o'tilgan qoidalar jamiyat ta'sis etilayotganda uning ustavida nazarda tutilishi, shuningdek jamiyat ishtirokchilari umumiy yig'ilishining jamiyat barcha ishtirokchilari tomonidan bir ovozdan qabul qilinadigan qaroriga binoan jamiyatning ustaviga kiritilishi, o'zgartirilishi va undan chiqarib tashlanishi mumkin.

Jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkaziladigan paytga qadar uning har bir ishtirokchisi ta'sis hujjatlarida ko'rsatilgan jamiyatning ustav fondidagi o'z hissasining kamida o'ttiz foizini kiritishi shart. Jamiyatning har bir ishtirokchisi ta'sis hujjatlarida belgilangan va jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab bir yildan oshmaydigan muddat mobaynida jamiyatning ustav fondiga o'z hissasini to'liq kiritishi kerak. Jamiyatning ishtirokchisi tomonidan hissaning to'liq kiritilganligi jamiyat ishtirokchisiga beriladigan guvohnoma bilan tasdiqlanadi.

Pul, qimmatli qog'ozlar, o'zga ashyolar yoki mulkiy huquqlar yoxud pul bahosiga ega bo'lgan boshqa shaxsga o'tkaziladigan o'zga huquqlar jamiyatning ustav fondiga qo'shiladigan hissalar bo'lishi mumkin. Jamiyatning ishtirokchilari va jamiyatga qabul qilinadigan uchinchi shaxslar tomonidan jamiyatning ustav fondiga qo'shiladigan pulsiz hissalarining pul bahosi jamiyat ishtirokchilari umumiy yig'ilishining jamiyatning barcha ishtirokchilari tomonidan bir ovozdan qabul qilinadigan qarori bilan tasdiqlanadi.

Ustav fondiga hissa sifatida jamiyatga foydalanish uchun berilgan mol-mulkning muddat o'tgunga qadar ushbu mol-mulkdan foydalanish huquqi tugatilgan taqdirda, jamiyatning mol-mulknini bergan ishtirokchisi jamiyatning talabiga binoan unga shunday mol-mulkdan shunga o'xshash sharoitlarda qolgan muddat mobaynida foydalanganlik uchun to'lanadigan haqiga teng pul to'lovini to'lashi shart. Pul to'lovini jamiyat tomonidan uni berish talabnomasi taqdim etilganidan e'tiboran agar jamiyat ishtirokchilari umumiy yig'ilishining qarori bilan to'lov to'lashning boshqacha tartibi belgilangan bo'lmasa, bir oy ichida bir yo'la to'lanishi kerak. Bunday qaror jamiyatning ustav fondiga hissa sifatida mol-mulkdan foydalanish huquqini bergan va bu huquq muddatidan ilgari tugatilgan jamiyat ishtirokchisining ovozini hisobga olmagan holda jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi. Ta'sis hujjatlarida jamiyat ishtirokchisi tomonidan ustav fondiga hissa sifatida jamiyatga foydalanish uchun berilgan mol-mulkdan foydalanish huquqining muddatidan ilgari tugatilganligi uchun jamiyat ishtirokchisi tomonidan to'lov to'lashning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo'lishi mumkin. Jamiyatdan chiqarilgan yoki undan chiqib ketgan ishtirokchi tomonidan jamiyatning ustav fondiga hissa tariqasida foydalanish uchun berilgan mol-mulk, agar ta'sis hujjatida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, u qancha muddatga berilgan bo'lsa, shuncha muddat davomida jamiyat foydalanishida qolaveradi.

Jamiyat ustav fondini jamiyatning mol-mulki hisobiga ko'paytirish to'g'risidagi qaror bunday qaror qabul qilingan yildan oldingi yil uchun jamiyatning buxgalteriya hisoboti ma'lumotlari asosidagina qabul qilinishi mumkin. Jamiyat ustav fondi jamiyatning mol-mulki hisobiga ko'paytiriladigan summa jamiyat sof aktivlarining qiymati bilan ustav fondi hamda zahira fondi summasi o'rtasidagi farqdan ortiq bo'lmasligi kerak. Jamiyatning ustav fondi ko'paytirilganda jamiyat barcha ishtirokchilari ulushlarining miqdorlari o'zgarmagan holda ular ulushlarining nominal qiymati mutanosib ravishda ko'payadi.

Jamiyat yilning har choragida, yarim yilda bir marta yoki bir yilda bir marta o'zining sof foydasini jamiyat ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash to'g'risida qaror qabul qilishga haqlidir. Jamiyatning jamiyat ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanadigan foydasi qismini aniqlash to'g'risidagi qaror jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi. Jamiyat foydasining uning ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash uchun mo'ljallangan qismi ularning jamiyat ustav fondidagi ulushlariga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Aktsiyadorlik jamiyatlari o'z ustav fondi doirasida, uning qiymatiga teng keladigan aktsiyalar, ya'ni qimmatli qog'ozlar chiqarishga haqli. Aynan mazkur aktsiya nominal qiymati doirasida uning ustav fondi shakllanadi. Jamiyat ishtirokchilarining jamiyatga kiritgan ulushlari aktsiya orqali rasmiylashtiriladi va bu qimmatli qog'oz kelajakda jamiyat foyda ko'rgan taqdirda, aktsiyadorlarga dividend olish huquqini beradi. Aktsiya jamiyat umumiy yig'ilishida "bir aktsiya – bir ovoz" tamoyiliga asoslangan holda ishtirok etish huquqini ham beradi.

Aktsiyadorlik jamiyatining ustav fondining eng kam miqdori qonun hujjatlarida belgilanadi. "Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 20-moddasiga asosan, aktsiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdori jamiyat davlat ro'yxatidan o'tkazilgan sanada O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kursi bo'yicha to'rt yuz ming AQSH dollariga teng bo'lgan summadan kam bo'lmasligi kerak¹.

Aktsiyadorlik jamiyatini aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi, kuzatuv kengashi va ijroiya organi boshqaradi va ular vakolat doirasida jamiyatga tegishli mol-mulkka nisbatan mulk huquqini amalga oshiradi.

Qiymati bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ellik

¹ Ўзбекистон Республикаси айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги 2009 йил 7 апрелдаги қонун //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2009. №15. 176-модда.

foizgachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida bo'lgan yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror kuzatuv kengashi tomonidan yakdillik bilan qabul qilinadi, bunda kuzatuv kengashining tarkibdan chiqib ketgan a'zolari ovozi hisobga olinmaydi. Yirik bitim tuzish masalasida jamiyat kuzatuv kengashining yakdilligiga erishilmagan hollarda yirik bitim tuzish to'g'risidagi masala kuzatuv kengashi qaroriga muvofiq aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi hukmiga havola etilishi mumkin.

Bitim tuzish to'g'risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining ellik foizidan ortiq qiymatni tashkil etuvchi mol-mulk xususida yirik bitim tuzish to'g'risidagi qaror aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan qabul qilinadi.

Jamoat birlashmalarining mulki jamoat birlashmalari, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, faxriylar, yoshlar va bolalar tashkilotlari, ijodiy uyushmalari va turli jamg'armalar mol-mulkidan iborat.

Jamoat birlashmalari, ularning tashkilotlari binolar, inshootlar, uy-joy fondi, uskunalar, asboblari, madaniy-ma'rifiy va sog'lomlashtirish maqsadlari uchun mo'ljallangan mulklarga, pul mablag'iga, aktsiyalarga, boshqa qimmatbaho qog'ozlarga xamda ularning ustavlarida ko'zda tutilgan faoliyatni moddiy ta'minlash uchun zarur bo'lgan o'zga mol-mulkka, shuningdek intellektual mulk ob'ektlariga egalik qilishlari mumkin. Birlashmalarining ustavlarida ko'rsatilgan maqsadlarga muvofiq ularning mablag'i hisobidan barpo etilgan nashriyotlar, boshqa korxonalar, xayriya, muassasalari jamoat birlashmalarining mulki bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa – Qoraqalpog'iston Respublikasining xam qonun hujjatlarida davlat va jamoat xavfsizligi mulohazalari bilan yoki xalqaro shartnomalarga muvofiq jamoat birlashmalari mulki bo'la olmaydigan mol-mulk turlari belgilab qo'yilishi mumkin.

Jamoat birlashmalarining pul mablag'lari, agar ustavda ko'zda tutilgan bo'lsa, birlashmaga kirish va a'zolik badallarini to'lashdan; ixtiyoriy ravishda o'tkazilgan pul va xayriyalardan; ustavga muvofiq o'tkazilgan lektsiyalar, ko'rgazmalar, sport tadbirlari xamda boshqa tadbirlar, lotoreyalar tushumlaridan, ishlab chiqarish, xo'jalik va noshirlik faoliyatidan olinadigan daromadlardan; qonun bilan taqiqlanmagan boshqa tushumlardan tashkil topadi.

Siyosiy partiyalar va siyosiy maqsadlarni ko'zlovchi ommaviy harakatlarning chet davlatlardan, xalqaro tashkilotlar hamda chet davlatlarning yuridik shaxslari, ularning vakolatxonolari va filiallaridan, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalardan, chet el fuqarolari,

fuqaroligi bo'lmagan shaxslardan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, diniy tashkilotlardan, nomi yashirilgan yoki faqat taxallusi ko'rsatilgan shaxslardan moliyaviy va o'zgacha moddiy yordam olishi man etiladi. Bunday yordam olingan taqdirda mazkur mablag'lar qaytarilishi, qaytarish imkoniyati bo'lmagan taqdirda esa, davlat daromadiga o'tkazilishi lozim.

Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish "Siyosiy partiyalarni moliyalashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq amalga oshiriladi¹. Unga asosan siyosiy partiyalarni moliyalashtirish manbalari kirish va a'zolik badallari (agar siyosiy partiyaning ustavida bunday badallar to'lash nazarda tutilgan bo'lsa), qonun hujjatlariga muvofiq tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar, O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetidan ushbu Qonunga muvofiq ajratiladigan mablag'lar hamda O'zbekiston Respublikasi yuridik shaxslari va fuqarolari tomonidan ushbu Qonunga muvofiq beriladigan xayriya yordamidan shakllanadi.

Jamoat birlashmalarining mulki qonun bilan muhofaza qilinadi. Ittifoqlarning va ularga kiruvchi birlashmalarining ana shu ittifoq va unga qo'shilgan birlashmalarga karashli mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish, tasarruf etishga doir vakolatlari jamoat birlashmalari ittifoqlarining ustavlarida belgilab qo'yiladi.

Jamoat fondlarining mulki muassislar (muassis) tomonidan bir yo'la to'lanadigan (o'tkaziladigan) yoki muntazam kelib turadigan pul va boshqa tushumlar, fond vasiyatnoma bo'yicha tashkil etilgan taqdirda vasiyat qiluvchining fondga o'tkazilgan mol-mulki, yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy xayriyalari, turli grantlar, o'z ustavida belgilangan maqsadlarga to'g'ri keladigan doirada shug'ullangan tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar, qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalardan shakllanadi. Binolar, inshootlar, turar joylar va boshqa imoratlar, asbob-uskunalar, inventar, pul mablag'lari, shu jumladan chet el valyutasidagi mablag'lar, qimmatli qog'ozlar va o'zga mol-mulk fondning mulki bo'lishi mumkin.

Fondni tashkil etish uchun zarur dastlabki mablag'larning eng kam miqdori O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Fondning mol-mulki muassislar o'rtasida taqsimlanmaydi va undan faqat fond ustavida belgilangan maqsadlar hamda vazifalarni amalga oshirish uchun foydalaniladi. Uning mol-mulkidan garov yoki

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 21-сон, 248-модда.

majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning boshqa usuli sifatida foydalanilishi, shuningdek kreditlar berish uchun foydalanilishi mumkin emas. Fondning mol-mulkidan fond ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish hamda ma'muriy xarajatlarni qoplash uchun foydalaniladi.

Fondning ma'muriy xarajatlari fond tomonidan hisobot davrida fondni boshqarish uchun qilingan barcha xarajatlarni va birinchi navbatda uning aktivlarini asrash hamda saqlab turish uchun zarur xarajatlarni, fondning o'z ustavida belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun reklamaga sarflagan xarajatlarini, shuningdek qonun hujjatlariga muvofiq fond faoliyati bilan bog'liq xarajatlarni va to'lovlarni o'z ichiga oladi.

Har yilgi ma'muriy xarajatlarning jami summasi, shuningdek fondning vasiylik kengashi hamda taftish komissiyasi a'zolariga haq to'lash hamda ularning o'z vazifalarini bajarish bilan bog'liq xarajatlarini kompensatsiya qilish fond barcha xarajatlari summasining yigirma foizidan oshmasligi kerak. Mazkur cheklov homiylik dasturlarini amalga oshirishda ishtirok etadigan shaxslarning mehnatiga haq to'lashga nisbatan qo'llanilmaydi. Fondning mol-mulki fondga aloqador shaxslar o'rtasida taqsimlanishi mumkin emas. Fondning mol-mulkini ko'paytirish uchun fondga mablag' kiritgan shaxslar mablag' berayotganda bu mablag'lardan belgilangan maqsadda foydalanilishi to'g'risida, shu jumladan fondni qayta tashkil etishda yoki tugatishda mablag'larni qaytarish shartlari to'g'risida fond bilan shartnomalar tuzishi mumkin¹.

Diniy tashkilotlarning mulki ularning o'z mablag'lari hisobidan sotib olingan yoki yaratilgan, fuqarolar, jamoat birlashmalari ehson qilgan (vasiyat qilib qoldirgan) yoxud davlat tomonidan nazarda tutilgan boshqa asoslarda olingan, o'z faoliyatlarini ta'minlash uchun zarur bo'lgan binolar, imoratlar, ibodat qilish anjomlari, ishlab chiqarish, ijtimoiy va xayriya inshootlari, pul mablag'lari va boshqa mol-mulklardan iborat bo'lishi mumkin. Diniy tashkilotlarning mulkiy huquqlari qonun bilan muhofaza qilinadi.

Diniy tashkilotlar o'z ehtiyojlari uchun davlat organlari tomonidan shartnoma asosida beriladigan binolar va mol-mulkdan foydalanishga haqlidir. Tarixiy va madaniy yodgorliklar ob'ektlari va buyumlarini diniy tashkilotlarga foydalanish uchun berish qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Diniy tashkilotlar uchun er ajratish hamda ibodat binolari qurish tegishli ravishda Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi,

¹Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, № 9-10, 141-модда

viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ruxsati bilan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Bundan tashqari qonunchilikda mulkning mahalla mulki, kooperativ mulk, ijaraga olingan korxonalar mulki va jamoa korxonasi mulki kabi turlari ham nazarda tutilgan edi.

Mahalla mulki. Mahalla ijtimoiy o'z-o'zini boshqarishning boshlang'ich bo'g'ini hisoblanadi. Mahalla mulki quyidagi mablag'lardan shakllanadi:

–mahalla aholisining birgalikdagi mehnat faoliyati va ularning umumiy daromadlari;

–fuqarolar va yuridik shaxslarning ixtiyoriy badallari, xayr-ehsonlari;

–xalq deputatlari tuman va shahar Kengashlari tomonidan belgilangan tartibda ajratilgan byudjet mablag'lari;

–shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa mablag'lar¹.

Mahallada istiqomat qiluvchi aholi tomonidan saylab qo'yilgan organlar mahalla mulkining sub'ekti hisoblanadi. Mahalla mulkining tayinlanishidan maqsad, turli marosimlar, tadbirlar, shuningdek kam ta'minlangan oilalarga nisbatan moddiy yordam berish hisoblanadi. SHu bilan birga, ushbu organlar o'z mulki bo'lgan ob'ektlarni vaqtinchalik yoki doimiy foydalanish uchun yuridik va jismoniy shaxslarga berishga, ijaraga topshirishga, o'z tasarrufidan chiqarishga, qonun hujjatlariga muvofiq mazkur mulk bilan bog'liq boshqa bitimlar tuzishga haqlidir.

Kooperativ mulk xo'jalikni birgalikda yuritish yoki boshqa faoliyat bilan shug'ullanish uchun a'zolik asosida ixtiyoriy birlashgan fuqarolarning birgalikdagi mulkidir. Kooperativ mulk o'z tarkibi bo'yicha uning a'zolari mol-mulkini umumlashtirish, xo'jalik faoliyatini yuritish asosida olingan daromadlar va hokazolardan tashkil topadi. Kooperativ tugatilgan taqdirda byudjet, banklar va boshqa qarz beruvchilar bilan hisob-kitoblar qilinganidan keyin qolgan mol-mulk kooperativ a'zolari o'rtasida taqsimlanadi.

Ijaraga olingan korxonalar mulki tarkibiga asosan ishlab chiqarilgan mahsulotdan olingan daromad va boshqalar kiradi. Korxonaning boshqaruv organi mulk huquqini amalga oshiruvchi sub'ekt hisoblanadi. Bunday maqomdagi korxonalar mulki bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining qonun-hujjatlari mustahkamlangan.

Jamoa korxonasi mulki davlat korxonasi butun mol-mulki mehnat jamoasi a'zolari tomonidan sotib olish yoki boshqacha usullar

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 1999. 5-сон, 110-модда

bilan qo'lga kiritilgan taqdirda vujudga keladi. Uning tarkibiga, shuningdek ishlab chiqarilgan mahsulotlar, olingan daromad va boshqalar ham kiradi.

14.3. Xususiy mulk huquqi ob'ektlari

O'zbekiston Respublikasi FKning 209-moddasiga asosan qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari har qanday mol-mulk xususiy mulk bo'lishi mumkin. Quyidagilar xususiy mulk huquqining ob'ektlari hisoblanadi:

–uy-joylar, xonadonlar, dala hovlilar, ekinlar, hayvon va parrandalar, uy-ro'zg'or buyumlari;

– aktsiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar;

– ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, savdo va boshqa xo'jalik faoliyati sohasidagi korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar, uskunalar, transport va boshqa ishlab chiqarish vositalari;

– ixtirolar, selektsiya yutuqlari, sanoat namunalari va intellektual faoliyatning (mulkning) boshqa natijalari;

– iste'mol qilishga va ishlab chiqarishga mo'ljallangan har qanday boshqa mol-mulk qonunlarga muvofiq xususiy mulk bo'lishi mumkin, ayrim mol-mulk turlari bundan mustasno.

YUqoridagi ob'ektlar xususiy mulk huquqi asosida fuqarolarga ham, yuridik shaxslarga ham tegishli bo'lishi mumkin. Korxonalar mol-mulk majmuidan iborat bo'lib, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning zarur va muhim shartlaridan biridir. Tadbirkorlik faoliyati yuridik shaxslar, fuqarolar yoki fuqaro tomonidan o'z tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari asosida daromad (foйда) olish maqsadida qonunlar doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo'jalik faoliyatidir.

Faoliyatga yollanma mehnatni jalb qilgan holda ish olib borayotgan xususiy tadbirkor yuridik shaxs hisoblanib, uning korxonasi tegishli tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart.

YOllanma mehnat jalb qilmay yakka tartibda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan shaxs yuridik shaxsni tashkil qilmay ish olib borishi mumkin.

Xususiy tadbirkorlik mol-mulki davlat, kooperativ yoki boshqa korxonalarining mulkidan yoki uning bir qismini xarid qilishdan yoki ijaradagi mulkini sotib olishdan hamda qonunda nazarda tutilgan boshqa asoslardan vujudga keladi.

Qonun bo'yicha fuqaro yoki yuridik shaxs sotib olishi, foydalanishi va hadya qilishi mumkin bo'lgan har qanday narsa xususiy mulk ob'ekti bo'lishi mumkin. Xususiy mulk o'zining huquqiy rejimiga ko'ra fuqarolik erkin muomalasidagi xususiy mulk va fuqarolik muomalasida harakati cheklangan xususiy mulkka bo'linadi.

Fuqarolik muomalasida harakati cheklangan mol-mulk ob'ektlarini erkin ravishda sotish va sotib olish mumkin emas. Bunday ob'ektlarning fuqarolik muomalasidagi harakati davlatning maxsus vakolatli organlari tomonidan belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Tegishli qonun hujjatlarida xususiy mulk bo'la olmaydigan mol-mulk keltirib o'tiladi.

Agar fuqaro ixtiyorida bunday mol-mulk insofli va qonuniy asoslarda paydo bo'lsa (meros tariqasida o'tish va h.k.), u buni o'zidan begonalashtirishi lozim. Agar bunday mol-mulk g'ayriqonuniy va noinsoflik asosida olinsa yoki hosil qilinsa, davlat foydasiga musodara etilishi lozim.

YUqoridagi ob'ektlar qonunda belgilangan tartibda va asoslarda yuridik shaxslar mol-mulki tarkibiga kirishi istisno etilmaydi.

14.4. Xususiy mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari

Xususiy mulk huquqining vujudga kelishi mulk huquqining vujudga kelish usullari bilan bog'liqdir. Lekin mulkni vujudga keltiruvchi ayrim usullar xususiy mulk bilan bog'liq bo'lmaganligi tufayli ularni farqlash lozim bo'ladi. Masalan, musodara, rekvizitsiya, natsionalizatsiya kabi mulk huquqini vujudga keltiruvchi asoslar xususiy mulkka aloqasi yo'q.

Xususiy mulk huquqining vujudga kelish usullar o'z o'rnida dastlabki va hosila asoslar tarkibiga kiritiladi.

Umuman olganda xususiy mulkning vujudga keltiruvchi asoslarga mulkning meros qoldirilishi, mehnat faoliyati, tadbirkorlik va boshqa xo'jalik faoliyati natijasida mol-mulk yaratish, ko'paytirish, hosil, daromadlar yoki dividendlar olish, mol-mulk bilan bog'liq oldi-sotdi, xadya, renta, ayirboshlash va boshqa shartnomalarni tuzish, davlat mulkini xususiylashtirib olish, egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat o'tgandan so'ng mulkka bo'lgan huquqni olish, ajratilgan er uchastkalariga uy-joy qurish, o'zboshimchalik bilan qurilgan imoratlarga mulk huquqini e'tirof etilishi, egasiz ashyolar (topilma, xazina, qarovsiz hayvonlar va boshqa egasiz ashyolar)ga nisbatan mulkdor huquqlarini olish va boshqa

qonunda taqiqlanmagan usullarda mol-mulkni qo'lga kiritish va boshqalar kiradi.

Fuqarolar va yuridik shaxslarning xususiy mulkining vujudga kelishi o'ziga xos xususiyatlari, asoslari, tartibi bilan farqlanadi. Masalan fuqarolarning xususiy mulkining vujudga kelish asoslarining o'ziga xos xususiyatlari ularning yollanma mehnatga yollanilishi natijasida mulk huquqini qo'lga kiritishi, ijodiy faoliyatni amalga oshirish natijasida mol-mulkka ega bo'lishi hamda yakka tartibda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish orqali mulk huquqining vujudga kelishi bilan yuridik shaxslarning xususiy mulk huquqining vujudga kelishidan ajralib turadi. Zero, yuridik shaxslar yuqoridagi mulk huquqini qo'lga kirituvchi faoliyatlar bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega emaslar. SHuningdek faqat yuridik shaxslar shug'ullanishi mumkin bo'lgan faoliyatlar mavjudki, u faoliyat orqali fuqarolar mulk huquqini qo'lga kiritishi mumkin emas.

Xususiy mulkni bekor bo'lish asoslari majburiy va ixtiyoriy tartibda amalga oshiriladi.

Agar mulkdor ixtiyoriy ravishda o'z mulkidan "voz" kechsa, ya'ni uning taqdirini belgilovchi harakat sodir etsa, u holda mulk huquqining bekor bo'lishi ixtiyoriy amalga oshirilgan sanaladi. Ixtiyoriy asosda xususiy mulkning bekor bo'lishi uchun mulkdor o'z manfaatlarini ko'zlab mulkni sotishi, ayirboshlashi, hadya qilishi yoki boshqacha tarzda begonalashtirishi mumkin. Bundan tashqari foydalanish natijasida o'z xususiyatini yo'qotadigan mol-mulklarni mulkdor o'z ehtiyoji va manfaati uchun ishlatganda ham ixtiyoriy mulk huquqi bekor bo'ladi. Masalan, oziq ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish orqali unga bo'lgan huquq bekor bo'ladi.

Majburiy asosda mulk huquqining bekor bo'lishi mulkdor erkidan tashqarida sodir bo'ladi. Turli tabiiy ofatlar (zilzilalar, suv toshqinlari va boshqa fors major holatlari), davlat vakolatli organlarining mulk huquqini bekor qilish bilan bog'liq qarorlari (mulkni musodara qilish, natsionalizatsiya, rekvizitsiya, o'zboshimchalik bilan qurilgan imoratni buzib tashlash), tarixiy va madaniy boyliklarni xo'jasizlarcha saqlash, noqonuniy qo'lga kiritilgan mol-mulklarni olib qo'yish, majburiyat bo'yicha sud qarori bilan mulkdor mol-mulkiga undiruvni qaratish yoki boshqa shaxsning noqonuniy mulkni "o'zlashtirib olishi" bilan majburiy tartibda mulk huquqining bekor bo'lishiga olib keladi.

14-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Xususiy mulkning mulkiy munosabatlar tizimida tutgan o'rnini haqida nimalar deya olasiz?
2. Bugungi kunda shaxsiy mulk va xususiy mulk o'rtasida nisbat bor deb o'ylaysizmi?
3. Jismoniy shaxslar va nodavlat yuridik shaxslar mulki xususiy mulk turlari sifatida o'zaro tafovutlarga egami?
4. Xususiy mulk egalarining vakolatlari nimalardan iborat?
5. Xususiy mulkning qanday afzalliklari bor?
6. Nodavlat yuridik shaxslar xususiy mulkning huquqiy maqomi haqida tushuncha bering?
7. Korxonalar – xususiy mulk sub'ekti yoki ob'ekti?
8. Xususiy mulk huquqining vujudga kelish asoslari haqida nimalar deya olasiz?
9. Xususiy mulk huquqining vujudga kelishining o'ziga xos xususiyatlari nimada?

O'n beshinchi bob

OMMAVIY (DAVLAT) MULK HUQUQI

Bobning maqsadi: *Ijtimoiy-siyosiy tuzilma hisoblangan – davlat, uning mol-mulkining huquqiy rejimi haqidagi tushunchalarni qamrab olgan mazkur bobda fuqarolik-huquqiy munosabatning alohida sub'ekti hisoblangan O'zbekiston Respublikasining mulkiy huquqlari, mol-mulkining doirasi, davlat mulkining zarurati va manbalari, ommaviy mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish, davlat korxonalari, muassasalari hamda ijara korxonalarining mulkiy huquq va majburiyatlari haqidagi masalalar yoritib berilgan.*

15.1. Ommaviy (davlat) mulki huquqi tushunchasi va uning turlari

Biz yuqorida O'zbekiston Respublikasini mustaqil davlat sifatida fuqarolik huquqining alohida sub'ekti ekanligini ta'kidlab o'tgan edik. SHu sababli u fuqarolar va yuridik shaxslar kabi fuqarolik-huquqiy munosabatda o'z mol-mulkiga va unga nisbatan huquqqa ega.

Ommaviy mulk – moddiy ne'matlarga nisbatan xalq manfaatlarini yo'lida davlat organlarining qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan asoslar va shartlardagi munosabatidir.

Ommaviy mulk huquqi deganda Respublika mulki va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulk) iborat bo'lgan davlat mulkiga nisbatan xalq manfaatlarini yo'lida davlat organlarining egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq bo'lgan huquq normalari yig'indisi tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligida ommaviy mulk va davlat mulki tushunchalari farqsiz ishlatiladi. SHu sababli quyida "ommaviy mulk" va "davlat mulki" iboralaridan birini ishlatish xatolikni keltirib chiqarmaydi.

Ayrim mutaxassislarining fikricha, bozor munosabatlari sharoitida davlat mulkiga nisbatan o'tmishdagi holat barham topib (davlat mulkining monopolligi, undiruv yoki qarzlarni davlat mulkiga qaratilmasligi va shu kabilar), quyidagilar namoyon bo'lmoqda:

- davlat mulki – mulk shakllaridan biri bo'lib, hech qanday ustunlikka ega emas;

- davlat – bosh islohotchi, o'zining boshqaruv vakolatlarini iqtisodiy muomalaning boshqa ishtirokchilariga to'g'ridan-to'g'ri operativ-bo'yruqbozlik usulida ta'sir ko'rsatish orqali emas, qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan vositalar orqali amalga oshiradi¹.

Bugungi kunda davlatning mulkdor sifatidagi huquqiy maqomini ifodalovchi yuqoridagilar bilan birga quyidagi jihatlarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish davlat mulkining miqdori va hajmining o'zgarib turishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida davlatning iqtisodiy faoliyat yo'nalishlarining o'zgarishi va muayyan sohada davlat mulki monopoliyasining barham topishini ta'minlaydi. Masalan, mustaqillikning dastlabki davrlarida ta'lim va maorif faqat davlatning faoliyati hisoblangan bo'lsa, hozirgi paytga kelib xususiy ta'lim maskanlarining yuzaga kelishi bu sohada davlat mulki monopoliyasining tugashiga olib keldi;

- bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat mulki ilgariidek fuqarolik-huquqiy javobgarlikka tortilmaydigan va "mutlaqo daxlsiz" mulk emas, mulkning boshqa shakllari kabi fuqarolik-huquqiy javobgarlik qaratiladigan ob'ektga aylandi;

- davlat o'z mulkini iqtisodiy muomalaga kiritayotganda, ilgariidan farq qilib asosan sharnomaviy vositalardan foydalanmoqda va bunda davlat organlari bozor iqtisodiyotining eng asosiy qoidalaridan biri – shartnomalar erkinligi taomiyilini buzmaslikka harakat qilishmoqda;

- davlat mulkini boshqarish va uni iqtisodiy muomalaga kiritishning asosiy usullari bo'lgan operativ boshqarish va xo'jalik yuritish usullarining, bozor munosabatlari sharoiti qonuniyatlariga mos kelmasligi mazkur usullarning o'zgartirilishini talab qilmoqdaki, bu holat davlat mulkining maqomini tubdan "zamonaviylashuvi" va bozordagi talab va taklif, sog'lom raqobat mezonlariga bardoshli bo'lishini ta'minlaydi;

- ilgariigi vaqtlarda yagona va bo'linmas bo'lgan davlat mulki, hozirgi paytga kelib, iqtisodiy muomalaga kiritilgan (davlat organlari va yuridik shaxslarining boshqaruviga yoki foydalanishiga berilgan mol-mulklar), zahirada saqlanadigan va ma'lum vaqt iqtisodiy muomalaga kiritilmasdan turgan (davlat organlari va yuridik shaxslaridan qaytarib olingan va hali iqtisodiy muomalaga kiritilmagan mol-mulklar) davlat mulki fondlariga taqsimlandi;

¹ Те А., Рахманкулов М., Убайдуллаев З. Вопросы правосубъектности в законодательстве о государственной собственности. Книга "Право и рынок: теоретические проблемы развития". -Тошкент: Фан, 1994.-24 с.

- davlat mulkining eng asosiy va muhim manbai hisoblangan erlarga nisbatan huquqiy maqomning o'zgarishi davlat mulki ob'ektlari turlarining mutlaq va qat'iy emasligini ifoda etadiki, bu holat bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy rivojlantirish omillaridan biri hisoblanadi;

- bozor munosabatlari sharoitiga kelib, davlat mulkining ikki ko'rinishi (Respublika va munitsipal mulk) o'rtasidagi aniq chegaraning belgilanish zaruriyatining vujudga kelishi iqtisodiy rivojlanishda ma'muriy-hududiy tuzilmalarning o'rni va rolini oshirishga xizmat qilishi bilan birga, davlat mulki maqomini belgilashning eng muhim omillaridan biri sanaladi;

- davlat mulkinining huquqiy maqomini belgilashda bozor munosabatlari sharoitida davlat mulkini boshqarishning tamoyillari va mohiyatining yangicha mazmun kasb etishi ham muhim o'rin tutadi. Hozirgi kunda davlat mulkini boshqarishda asosiy e'tibor davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni rivojlantirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, davlat mol-mulki asosida tadbirkorlikni amalga oshirish va bunda boshqa shaxslar huquq va manfaatlariga putur etkazmaslikka qaratilgan.

Mulk huquqining sub'ekti sifatida davlatning maqomi, avvalo, davlat mol-mulkining tartibi, ob'ektlari va sub'ektlari bilan belgilanadi. Davlat ham fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari kabi o'z mulkiga nisbatan sub'ektiv ma'nodagi mulk huquqiga ega bo'ladi. Umumiy qoidaga ko'ra, mulk ikki xildagi munosabat: birinchidan, vakolatli shaxs bilan ob'ekt o'rtasidagi bog'liqlik va ikkinchidan, vakolatli shaxs hamda o'zga shaxs o'rtasidagi bog'liqlik orqali ifodalanadi.

O'zbekiston Respublikasida ommaviy (davlat) mulkining respublika va munitsipal mulk kabi turlari mavjud.

O'zbekiston Respublikasi mulki. Er, er osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar, davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika byudjetining mablag'lari, oltin zaxirasi, davlatning valyuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, o'quv, ilmiy, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, basharti bular byudjet yoki davlatning o'zga mablag'lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo'lsa, boshqa mol-mulk respublika mulki bo'lishi mumkin (FKning 214-moddasi 1-qismi).

Bu toifadagi mol-mulklar davlatga mutlaq mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi. Respublika mulki bo'lgan mol-mulkni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Hukumati yoki ular maxsus vakil qilgan organlar, agar qonunda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tasarruf qiladilar. Respublika mulki bo'lgan mol-mulk davlat yuridik shaxslariga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo'yilishi mumkin.

Respublika mulki respublika byudjetiga tushadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa majburiy to'lovlardan, shuningdek qonunlarda nazarda tutilgan asoslarga muvofiq boshqa tushumlar hisobidan tashkil etiladi.

Respublika mulki ob'ektlari qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda va shartlar asosida xususiy mulk qilib berilishi mumkin.

Munitsipal mulk. O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-xududiy tuzilmalar mulki munitsipal mulk sanaladi. O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati organlari to'g'risida"gi Qonunining¹ 7-moddasiga muvofiq, xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi va viloyat, tuman, shahar hokimi faoliyatining iqtisodiy asosini ma'muriy-hududiy tuzilmalarning davlat mulki (kommunal mulk) hamda viloyat, tuman va shaharda mavjud bo'lib, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga xizmat qiluvchi boshqa mulk tashkil etadi.

Munitsipal mulk ma'muriy-xududiy tuzilmalar organlarining faoliyatini tashkil etish va yuritish, o'ziga tegishli hududni obodonlashtirish, atrof-muhitni muhofaza etish, xududda yashovchi aholini ijtimoiy himoya qilish, hamda hududda maorif va sog'liqni saqlash sohasini rivojlantirish uchun ham zarurdir.

Davlat hokimiyati mahalliy organlarining mol-mulki, mahalliy byudjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jalik, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari, shuningdek boshqa mol-mulk munitsipal mulkning tarkibiy qismini tashkil etadi. Mazkur mol-mulkni, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, davlat hokimiyati mahalliy organlari yoki ular vakil qilgan organlar tasarruf etadilar.

O'zbekiston Respublikasining "Mahalliy davlat hokimiyati organlari to'g'risida"gi Qonunning 1-moddasi talablaridan kelib chiqadigan bo'lsak, mahalliy davlat hokimiyati organlari: mahalliy vakillik organlari

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида"ги Қонуни. //Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. №9. 320-модда.

(viloyatlar, tumanlar va shaharlarda xalq deputatlari Kengashlari) va mahalliy ijroiya hokimiyati organlari (hokimliklar) munitsipal mulk huquqi sub'ekti hisoblanadi. Munitsipal mulk huquqi sub'ekti sifatida mahalliy davlat hokimiyati organlari, o'zlariga tegishli mol-mulkdan faqatgina belgilangan maqsadlarda foydalanishlari lozim bo'ladi. Munitsipal mol-mulknini egallashda, foydalanish va tasarruf etishda uning tayinlanish maqsadlariga amal qilish lozim. Mahalliy davlat hokimiyati organlari mol-mulkining "tayinlanish maqsadlari" bevosita yuqori turuvchi davlat organlari tomonidan belgilanadi yoki mahalliy davlat organlarining hokimiyatni amalga oshirish vazifalaridan kelib chiqib belgilanadi. Masalan, "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonunning 8-moddasiga muvofiq, xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi, davlat mulkinin chegarlash natijasida o'ziga berilgan yoki qonunlarga muvofiq o'zi sotib olgan ob'ektlarga nisbatan mulkdor vakolatlarini to'liq amalga oshiradi.

Munitsipal mulk bo'lgan mol-mulk yuridik shaxslarga xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo'yilishi mumkin. Munitsipal mulk mahalliy byudjetga tushadigan soliqlar, yig'imlar va boshqa to'lovlardan, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarga muvofiq, boshqa tushumlar hisobidan tashkil etiladi.

Munitsipal mulk ob'ektlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlar asosida xususiy mulk qilib berilishi mumkin.

15.2. Ommaviy (davlat) mulkning zarurati va manbalari

O'tgan mavzularda aytganimizdek, davlat mulki mulkning mustaqil shakli hisoblanadi. Davlat mulki zarurligining ob'ektiv sabablari quyidagilarda ko'rinadi:

- davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatini tashkil etish;
- huquqni muhofaza qiluvchi idoralar faoliyatini tashkil etish;
- davlat xavfsizligi va mudofaa ehtiyojlari;
- ilm-fan va madaniyatni ta'minlash;
- kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish;
- tabiiy ofatlarga va favqulodda holatlarga qarshi kurash va uning oqibatlarini bartaraf etish;
- ba'zi tarmoqlarda ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish (masalan, atom, yonilg'i energiyasi kabi).

Davlat mol-mulki quyidagi manbalardan shakllanadi:

- solliqlar;
- mahalliy yig'implardan;
- ishlab chiqarish faoliyatidan olingan daromaddan;
- kreditlar va zayomlardan;
- davlat mulkini xususiylashtirishdan tushgan daromadlardan;
- natsionalizatsiyadan;
- rekvizitsiyadan;
- musodaradan;
- topilmalardan;
- xazinalardan;
- egasiz ashyolardan;
- turli shartnoma (kontrakt)lardan;
- xorijiy mamlakatlarda ko'chmas mulk sotib olishdan va hokazo.

b) ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulki (munitsipal yoki kommunal mulk). Mazkur mulk tarkibiga mahalliy byudjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jalik korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari va boshqa mol-mulklar kiradi.

15.3. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng mulkiy munosabatlarda yuz bergan asosiy o'zgarishlardan biri, davlatga tegishli mol-mulklarning xususiy shaxslarga mulk qilib berish bo'ldi. Bu borada mamlakatning bozor munosabatlariga o'tishning "o'zbek modeli" asos qilib olindi va xususiylashtirish bosqichma-bosqich amalga oshirila boshlandi. 1991 yil 19 noyabrda Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish maxsus qonun¹ qabul qilindi va u mazkur islohotlarning huquqiy asosi bo'ldi. Mazkur qonunning qabul qilinishiga quyidagilar ob'ektiv sabablar bo'ldi:

1. Totalitar tuzumda shaxsning mulkdan begonalashuvi oqibatlarini tugatish.

2. Davlat mulkining tarkibiy markazlashuvining haddan ortishi, undan samarali foydalanish, boshqarish va nazorat qilishni ta'minlay olmaganligi.

3. Davlat mulkiga nisbatan tashmachilik va xo'jasizlikka barham berish.

4. Bozor iqtisodiyoti, tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish mulkning davlat qo'lida haddan ortiq markazlashuviga zid ekanligi.

Davlat tasarrufidan chiqarish deyilganda, davlat korxonalari va tashkilotlarini jamoa ijara korxonalariga, aktsiyadorlik jamiyatlariga, davlatga qarashli bo'lmagan boshqa korxonalar, tashkilotlarga aylantirilishi tushuniladi.

Xususiylashtirish deyilganda esa, fuqarolar va davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik shaxslarni davlat mulki ob'ektlarini yoki davlat aktsiyalarini davlatdan sotib olishi tushuniladi.

Bu ikki tushuncha o'rtasidagi asosiy farq shundan iboratki, davlat tasarrufidan chiqarilganda mulk huquqining ma'lum bir qismi davlat qo'lida saqlanib qoladi, xususiylashtirilganda esa mulk huquqi to'liq xususiy shaxslarga o'tadi.

Davlat organlari xususiylashtirish sub'ekti bo'la olmaydi. Xususiylashtirish ob'ektlarini davlat byudjeti tomonidan sotib olishga yo'l qo'yilmaydi

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish davlat korxonasini xo'jalik shirkati yoki jamiyatiga aylantirish, davlat mol-mulkini tanlov yo'li bilan va kim oshdi savdosida davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992, № 1, 43-модда.

shaxslarga va jismoniy shaxslarga sotish shaklida, shuningdek O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa shakllarda amalga oshirilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonuning 4-moddasida davlat tasarrufidan chiqarilmaydigan, mutlaq davlat mulki hisoblangan mol-mulklar hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qaroriga asosan xususiylashtiriladigan ob'ektlar ro'yxati sanab o'tilgan. Unga asosan quyidagi davlat mulki ob'ektlari davlat tasarrufidan chiqarilmaydi va xususiylashtirilmaydi:

1) O'zbekiston Respublikasi hududi doirasida er (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno), er osti boyliklari, ichki suvlar, havo havzasi, o'simlik va hayvonot dunyosi;

2) madaniy meros ob'ektlari, davlat fondlarini kiritgan holda, shu jumladan kitoblarning, kino, foto va fonohujjatlar, arxivlar va ilmiy-tadqiqot muassasalarining fondlari, muzeylar va muzey boyliklari, shuningdek muhofaza etiladigan tabiiy hududlar;

3) O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetining, valyuta zaxirasining, davlat maqsadli jamg'armalarining, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mablag'lari, shuningdek O'zbekiston Respublikasining oltin zaxirasi;

4) pul muomalasi bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi davlat tashkilotlari, qimmatli qog'ozlarni, ordenlarni, medallarni va pochta to'lovi belgilarini ishlab chiqarishni ta'minlovchi korxonalar va tashkilotlar;

5) O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining, Milliy xavfsizlik xizmatining va Ichki ishlar vazirligining korxonalari, muassasalari va harbiy-texnikaviy mol-mulki (sanoatda qayta ishlov berilguniga qadar, shuningdek sanoatda qayta ishlov berilishi mumkin bo'lmagan mol-mulk);

6) ionlovchi nurlanish manbalaridan foydalanib ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlarini olib boruvchi, rentgen uskunalari, asbob-uskunalar va jihozlarni ishlab chiqish, tayyorlash va realizatsiya qilishni amalga oshiruvchi korxonalar va ob'ektlar;

7) radioaktiv moddalarni kavlab olish, ishlab chiqarish, tashish, qayta ishlashni, radioaktiv chiqindilarni ko'mish, uran va boshqa bo'linuvchi materiallarni, shuningdek ulardan yasalgan buyumlarni realizatsiya qilishni amalga oshiruvchi korxonalar va ob'ektlar;

8) qurol-yarog' va o'q-dorilar, himoya vositalari, harbiy texnika, ehtiyot qismlar, butlovchi qismlar va ular uchun asbob-uskunalar, portlovchi moddalar, pirotexnika mahsulotlari, shuningdek ularni ishlab

chiqarish uchun maxsus materiallar va uskunalar ishlab chiqish, tayyorlash, ta'mirlash va realizatsiya qilishni amalga oshiruvchi korxonalar;

9) ovchilik va sport sohasida foydalaniladigan o'qotar qurollar va o'q-dorilar, shuningdek tig' qurol (sovg'a tarzidagi milliy pichoqlar bundan mustasno) ishlab chiqarish, ta'mirlash va realizatsiya qilishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

10) kuchli ta'sir etadigan zaharlar, giyohvandlik moddalari va zaharli moddalar ishlab chiqaruvchi, shuningdek tarkibida giyohvandlik moddalari va zaharli moddalar bo'lgan ekinlar ekuvchi, etishtiruvchi va ularga qayta ishlov beruvchi korxonalar;

11) O'zbekiston Respublikasining davlat zaxiralari. Fuqaro muhofazasi va safarbarlik maqsadidagi ob'ektlar hamda mol-mulk;

12) atom energetikasi ob'ektlarini (uskunalari, tizimlari va apparatlarini o'rnatish) va strategik ahamiyatdagi ob'ektlarni qurish va montaj qilish ishlarini olib borish, ulardan foydalanish hamda ularni ta'mirlashni amalga oshiruvchi ixtisoslashtirilgan korxonalar va tashkilotlar;

13) portlash xavfi bo'lgan va zaharli moddalarni tashishni amalga oshiruvchi ixtisoslashtirilgan korxonalar;

14) umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari. Harbiylashtirilgan avtokolonnlalar;

15) sanitariya-epidemiologiya stantsiyalari. Sud-tibbiy ekspertizasi byurolari. Atrof muhit holatini nazorat qiluvchi hamda tabiatni muhofaza qiluvchi xizmatlar;

16) davolash-ishlab chiqarish ustaxonalari, jazoni ijro etish muassasalarining korxonalari;

17) maxsus vazifalarni bajaradigan korxonalar (Respublika maxsus aloqa uzeli, 15361 raqamli Harbiy qism, Elektromagnit moslik markazi);

18) qabristonlar.

Quyidagi davlat mulki ob'ektlarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qaroriga binoan amalga oshiriladi

1) asosiy fondlarining balans qiymati (2005 yil 1 yanvar holatiga ko'ra) bir milliard so'mdan ortiq bo'lgan korxonalar;

2) qimmatbaho, nodir metallar, qimmatbaho toshlarni kavlab olish hamda qayta ishlash korxonalari;

3) sanoatning tayanch tarmoqlari: yoqilg'i-energetika, konchilik, mashinasozlik va paxtani qayta ishlash majmualarining korxonalari va

tashkilotlari. Neft, gaz va ko'mir qazib chiqarish, quduqlar burg'ulash korxonalarini va tashkilotlari. Magistral neft quvurlari va gaz quvurlari, neft mahsulotlarini oqizma holda etkazib beradigan quvurlar, elektr va issiqlik hosil qiluvchi stantsiyalar va hududiy qozonxonalar, tizim hosil etadigan elektr tarmoqlari. Avtomobillarga yonilg'i quyish va gaz to'ldirish stantsiyalari;

4) kimyo korxonalarini (gerbitsidlar, mineral o'g'itlar, sintetik tolalar, qishloq xo'jaligi zararkunandalariga qarshi kurashda ishlatiladigan zaharli kimyoviy dorilar va shu kabilarni ishlab chiqarish);

5) farmatsevtika sanoati hamda tibbiy-biologik dori-darmonlar sanoati korxonalarini;

6) elektr aloqasi korxonalarini, televizion, radio qabul qilish va radio uzatish markazlari hamda ularning muhandislik inshootlari;

7) raketa-kosmik majmualari, aloqa tizimlari va ularni boshqarish vositalarini ishlab chiqish, tayyorlash, ta'mirlash va realizatsiya qilishni amalga oshiruvchi korxonalar va ob'ektlar;

8) matbaa korxonalarini va nashriyotlar;

9) axborot va telegraf agentliklari;

10) shifrlashda ishlatiladigan texnikani ishlab chiqarish, ta'mirlash, realizatsiya qilish va undan foydalanishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

11) standartlashtirish va metrologiya korxonalarini hamda tashkilotlari;

12) tavakkalchilik xavfi yuqori bo'lgan ob'ektlar hamda ichki va tashqi xavf-xatari bor ishlab chiqarish ob'ektlari (ushbu moddaning 2-bandi 12-kichik bandida ko'rsatib o'tilgan ob'ektlar bundan mustasno) qurish hamda ulardan foydalanishni, ular uchun uskunalari, nazorat qilish va falokatlarining oldini olish tizimlarini tayyorlashni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

13) yong'inga qarshi avtomatika vositalarini, qo'riqlovchi, yong'indan ogohlantiruvchi va qo'riqlash-yong'indan ogohlantirishga mo'ljallangan signal berish vositalarini loyihalash, ta'mirlash, montaj qilish, sozlashni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

14) suv xo'jaligi hamda melioratsiya tizimlarini loyihalash, qurish, ta'mirlash hamda ulardan foydalanishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar, avariya-qutqaruv kemalari, gidrotexnika inshootlarini texnik nazorat qilish kemalari;

15) muhandislik infratuzilmasi ob'ektlari: tuman markazlari va shaharlarning elektr, issiqlik va gaz ta'minoti, vodoprovod-kanalizatsiya xo'jaligi, tashqi yoritish, tashqi obodonlashtirish ob'ektlari, shuningdek

bunday ob'ektlarni loyihalash, qurish, ulardan foydalanish va ularga xizmat ko'rsatishni amalga oshiruvchi korxonalar;

16) temir yo'l, havo va daryo transportida yo'lovchilar hamda yuklar tashishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

17) shaharda yo'lovchilar tashishni amalga oshiruvchi korxonalar va tashkilotlar;

18) vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralarning oliy, o'rta maxsus va kasb-hunar o'quv yurtlari, shuningdek umumta'lim muassasalari;

19) O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining, O'zbekiston qishloq xo'jaligi ilmiy-ishlab chiqarish markazining tashkilotlari. Davlat ilmiy markazlari;

20) davlat naslchilik xo'jaliklari va fermalari, ot zavodlari, elita-urug'chilik xo'jaliklari, urug'chilik va selektsiya stantsiyalari, davlat urug'chilik inspeksiyalari va qishloq xo'jalik ekinlarining texnologik sifatini baholash laboratoriyalari, nav sinov stantsiyalari va uchastkalari;

21) pochta aloqasi korxonalari;

22) o'rmon xo'jaligining, geologiya, kartografiya-geodeziya, gidrometeorologiya xizmati korxonalari va tashkilotlari hamda ularning axborot markazlari;

23) sanoatning qattiq chiqindilari va ro'zg'or chiqindilari ko'miladigan maydonlar, binolar, inshootlar va ko'mish uchun kerakli uskunalar, chorva mollar ko'miladigan joylar;

24) mashina sinash stantsiyalari, elevatorlar, muzlatkichxonalar, ombor xo'jaligi ob'ektlari;

25) O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida joylashgan davlat sanatoriy-kurort xo'jaliklari;

26) kontsert-tomosha ko'rsatish muassasalarining korxonalari va ob'ektlari, kinolashtirish ob'ektlari, shuningdek kutubxonalar va o'quv zallari;

27) sog'liqni saqlash muassasalari;

28) veterinariya xizmati, o'simliklarni himoya qilish xizmati korxonalari va muassasalari;

29) nogironlar, qariyalar va fuqarolarning ijtimoiy jihatdan himoya etilmagan boshqa toifalari qarovda bo'ladigan uylar va internatlar;

30) bolalar, o'smirlar va yoshlarning sog'lomlashtirish muassasalari;

31) marosimlar o'tkazish bo'yicha xizmatlar ko'rsatadigan korxonalar va tashkilotlar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 24 iyul 2006 yilda "Yuridik shaxslar va fuqarolarning binolari hamda inshootlari bilan band bo'lgan er uchastkalarini xususiylashtirish to'g'risida"gi PF-3780-son

Farmoni qabul qilindi¹. Unga ko'ra, 2007 yilning 1 yanvaridan boshlab O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari – rezidentlar mulkiy huquq asosida o'zlariga qarashli yoki ular tomonidan xususiylashtiriladigan bino va inshootlar, ishlab chiqarish infratuzilmasi ob'ektlari joylashgan er uchastkalarini, shuningdek mazkur ob'ektlarga tutash er uchastkalarini qo'llaniladigan texnologiya jarayonlari, shahar qurilishi norma va qoidalarini hisobga olgan holda, ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan miqdorda xususiylashtirish huquqiga ega bo'ladilar. Bunda eng muhimi, er uchastkalarini xususiylashtirish bozor qiymatidan kelib chiqishi, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mulkka egalik huquqini rasmiylashtirgan holda ixtiyoriylik asosida amalga oshirilishi belgilandi. SHuningdek, 2008 yil 1 yanvaridan boshlab O'zbekiston Respublikasining fuqarolari – rezidentlariga yakka tartibda uy-joy qurish va turarjoy binosiga xizmat ko'rsatish uchun ajratilgan er uchastkalarini xususiylashtirish huquqi beriladigan bo'ldi. Ushbu Farmonning fuqarolik huquqi nuqtai-nazaridan ahamiyatli yana bir jihati shundaki, unda xususiylashtirilgan er uchastkasi oborotda, jumladan xarid qilish – sotish, ayirboshlash, hadya qilish, meros, foydalanish (ijaraga berish) bo'yicha bitimlar tuzishda cheklanmaydigan, garov, shu jumladan banklar va boshqa kredit muassasalaridan kredit olish uchun garov bo'lib xizmat qilishi mumkinligi belgilandi.

15.4. Davlat tashkilotlari va muassasalarining mulki

Davlatga tegishli korxonalar ularga mulk huquqi birlashtirilishi orqali mulk huquqini qo'lga kiritadilar. Ularning quyidagi turlari bor:

- davlat korxonasining mulki;
- davlat muassasalarining mol-mulki;
- davlat ijara korxonasining mol-mulki;

Davlat mulki bo'lgan va davlat korxonasiga birlashtirib qo'yilgan mol-mulk to'la xo'jalik yuritish asosida ushbu davlat xo'jaligiga tegishli bo'ladi. Korxonalar o'z mol-mulki bilan to'la xo'jalik yuritish huquqini amalga oshirar ekan, shu mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Unga nisbatan qonunga zid bo'lmagan har qanday harakatlarni sodir etishga haqli (davlat korxonasining o'ziga birlashtirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulkiy huquqlarning mazmunini ashyoviy huquqlarga bag'ishlangan boblarda bayon etilgan).

¹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 30-сон, 288-модда.

Davlat mulki bo'lgan va mulkdor tomonidan davlat byudjetida turuvchi davlat muassasasiga, tashkilotiga biriktirib qo'yilgan mol-mulk operativ boshqaruvda bo'ladi. Davlat muassasasi, tashkiloti o'z majburiyatlari yuzasidan o'z tasarrufidagi mablag'lari bilan javob beradi. Davlat muassasasining, tashkilotining mablag'i etarli bo'lmagan taqdirda uning majburiyatlari bo'yicha tegishli mulkning egasi javobgar bo'ladi.

Ijara davlat mulkini foydalanishning o'ziga xos shakli bo'lib, ashyoviy huquqlar tizimiga mansub huquqlardan hisoblanadi. Bunda davlat mulkini idora qiluvchi organ – mehnat jamoasi davlat mulkini ijaraga beradi. Bunday ashyoviy huquqning sub'ekti ijara korxonasi mehnat jamoasi hisoblanadi va u ijara mulkiy shartnomada belgilab qo'yilgan huquqlar doirasida boshqariladi.

15-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Ommaviy mulk deganda qanday mulk shakli tushuniladi?
2. Ommaviy mulkning qanday turlari mavjud?
3. Ommaviy mulkning zarurati nimada?
4. Ommaviy mulk qanday manbalar asosida shakllanadi?
5. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish o'rtasida qanday farq mavjud?
6. Qanday mol-mulklar davlat tasarrufidan chiqarilmaydi?
7. Davlat korxonasi mol-mulki qanday asosga ko'ra unga tegishli bo'ladi?
8. Davlat muassasi mulki unga qanday asosda tegishli bo'ladi?

O'n oltinchi bob

ASHYOVIY HUQUQLAR

***Bobning maqsadi:** Mulkdorning o'zi mol-mulkka har doim ham egalik qilish imkoniyatiga ega bo'lmasligi mumkin. Bunga sub'ektiv va ob'ektiv omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu hollarda mulkdor bo'lmagan egalar mazkur mulkka nisbatan ashyoviy huquq asosida vakolatlarga ega bo'ladilar. Xo'jalik yuritish huquqi, operativ boshqarish huquqi, meros qilib qoldiriladigan er uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi, er uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi, servitut huquqi tushunchalarini qamrab olgan ashyoviy huquq bilan bog'liq nazariy va amaliy qoidalarga mazkur bobni o'qish orqali duch kelinadi.*

16.1. Ashyoviy huquq tushunchasi va turlari

Mulkiy huquqlar tizimida mulk huquqi bilan bir qatorda ashyoviy huquqlar muhim o'rin egallaydi. Ma'lumki, mulkdor har doim o'z mol-mulkiga nisbatan shaxsan o'zi barcha vakolatlarini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lavermaydi. Ba'zi hollarda ob'ektiv sabablarga ko'ra (Masalan, davlat mulkini idora qilishda) yoxud mulkdorning voyaga etmaganligi, mulkni shaxsan o'zi boshqarish huquqidan foydalanish imkoniyatiga ega emasligi va boshqalar sababli mol-mulk boshqa shaxslar ixtiyoriga vaqtinchalikka topshirilishi mumkin. Ana shunday hollarda mulkdor bo'lmagan shaxs boshqalarning mol-mulkiga egalik qilishi, foydalanishi va mulkdor ruxsat bergan doirada tasarruf qilishi ashyoviy huquqlar orqali amalga oshiriladi. Binobarin, ashyoviy huquqlar mulkdorning roziligi bilan uning mol-mulkini boshqa shaxslar tomonidan egallash, foydalanish tartibini belgilovchi huquqiy vositalar sifatida tuzilishi mumkin.

Ashyoviy huquqlar – chegaralangan xarakter va tarkibga ega bo'lishi, mulkiy huquqlardan kelib chiqib, unga bog'liq bo'lishi, mutlaq tartibda himoya qilinishi kabi xususiyatlari bilan xarakterlanadi¹.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga asosan ashyoviy huquqlarning quyidagi turlari mavjud:

– xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi;

¹ Гражданское право. // Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.: ТЕИС, 1996, -312-317 с.

- meros qilib qoldiriladigan er uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi;
- er uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi;
- servitut huquqi.

16.2. Xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi

Xo'jalik yuritish huquqi davlatga qarashli korxonalariga nisbatan keng qo'llaniladi. FKning 176-moddasiga asosan, xo'jalik yuritish huquqi asosida ixtiyorida mol-mulk bo'lgan davlat unitar korxonasi bu mol-mulkka FKda belgilanadigan doirada egalik qiladi, foydalanadi va uni tasarruf etadi. Unitar korxonada deyilganda, o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulkdor tomonidan mulk huquqi berilmagan tijoratchi tashkilot tushuniladi. Unitar korxonaning mol-mulki bo'linmasdir va u qo'shilgan hissalar (ulushlar, paylar) bo'yicha, shu jumladan, korxonada xodimlari o'rtasida ham taqsimlanishi mumkin emas (FK, 70-modda).

Xo'jalik yuritish huquqida mulkiy huquqlar o'z mazmuniga ko'ra ikki qismdan iborat bo'ladi:

a) xo'jalik yuritish huquqi asosida korxonaga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulk egasining huquqlari FKning 177-moddasi 1 va 2-qismiga asosan bu huquqlar quyidagilardan iborat:

- qonunga muvofiq korxonada tashkil etish;
- korxonada faoliyat sohasini va maqsadlarini aniqlash;
- korxonani qayta tashkil etish va tugatish masalasini hal qilish;
- korxonada direktorini (rahbarini) tayinlash;
- korxonaga qarashli mol-mulkdan belgilangan maqsadlarda foydalanish va uning saqlanishini nazorat qilish;
- xo'jalik yuritishda bo'lgan mol-mulknini ishlatishdan kelgan foydaning bir qismini o'ziga olish.

Mulkdorning ushbu huquqlari ayni vaqtda xo'jalik yurituvchi korxonaning majburiyatlari hamdir. Bunga asosan korxonada xo'jalik yuritish huquqi asosida o'ziga biriktirilgan ko'chmas mulknini mulkdorning roziligisiz sotishga, ijaraga berishga, garovga qo'yishga, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining ustav fondiga hissa, ulush sifatida topshirishga yoki uni boshqacha usulda tasarruf etishga haqli emas;

b) xo'jalik yuritish huquqi asosida o'ziga mol-mulk biriktirilgan korxonada bu mol-mulkka nisbatan yuqorida ko'rsatilgan huquqlardan tashqarida bo'lgan huquq va vakolatlarni amalga oshirishga haqli.

Korxonaga qarashli mol-mulkni u mustaqil tasarruf etadi (qonunda belgilangan hollar bundan mustasno).

Xo'jalik yuritish huquqi asosida faoliyat yurituvchi korxonaga ma'muriyati mulkdor yoki u vakil qilgan organ tomonidan tayinlanadi va ularga hisob beradi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 178-moddasida operativ boshqarish huquqining mazmuni berilgan. Unga asosan davlat korxonasi, shuningdek muassasasi o'zlariga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan qonunda belgilab qo'yilgan doirada, o'z faoliyatining maqsadlariga, mulkdorning topshiriqlariga hamda mol-mulkning vazifasiga muvofiq holda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlarini amalga oshiradilar.

Davlat korxonasi yoki muassasasiga biriktirib qo'yilgan mol-mulkning egasi ortiqcha foydalanilmayotgan yoki noo'rin foydalani- layotgan mol-mulkni olib qo'yish hamda uni o'zi xohlagan tarzda tasarruf etishga haqli.

Operativ boshqaruv huquqidan foydalanuvchi muassasa o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkni va smeta bo'yicha unga ajratilgan mablag'lar hisobiga sotib olingan mol-mulkni boshqa shaxsga berishga yoki boshqacha usul bilan tasarruf etishga haqli emas. Agar ta'sis hujjatlariga muvofiq muassasaga daromad keltiradigan faoliyat bilan shug'ullanish huquqi berilgan bo'lsa, bunday faoliyatdan olingan daromadlar bu daromadlar hisobidan sotib olingan mol-mulk muassasaning mustaqil tasarrufiga o'tadi va alohida balansda hisobda olib boriladi (Masalan, davlatga qarashli oliy o'quv yurti kafedrasini tomonidan shartnoma asosida tadqiqotlar o'tkazib, ishlab topilgan mablag'lar xuddi shunday tartibda tasarruf qilinadi).

Davlat korxonasi o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkni mulkdorning (ya'ni davlatning) roziligi bilangina boshqa shaxsga berishga yoki uni boshqacha usulda tasarruf qilishga haqli. Agar qonun hujjatlarida boshqacha belgilangan bo'lsa, davlat korxonasi ishlab chiqaradigan mahsulotlarni o'zi mustaqil ravishda realizatsiya qiladi. Davlat korxonasining daromadlarini taqsimlash tartibi uning mol-mulki mulkdori tomonidan belgilanadi. Operativ boshqarish huquqi asosida faoliyat yurituvchi davlat korxonasining mol-mulki etarli bo'lmaganida davlat uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgar bo'ladi (FK, 72-modda, 5-band).

Xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqarish huquqining vujudga kelishi va bekor bo'lishi. Unitar korxonaga yoki muassasaga o'z

mol-mulkini xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo'yish haqidagi qaror biriktirib qo'yiladigan mol-mulk egasi (mulkdori) tomonidan qabul qilinadi. Biroq ashyoviy huquqning vujudga kelishi uchun shunday qarorni qabul qilish kifoya emas. To'la xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqarish huquqi biriktirib qo'yiladigan mol-mulk mulkdor tomonidan unitar korxonaga yoki muassasaga topshirilgan vaqtdan boshlab vujudga kelgan hisoblanadi (agar qonun hujjatlarida yoki mulkdorning qarorida boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa).

Xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarishda bo'lgan mol-mulkdan foydalanishdan olingan daromadlar, hosil va mahsulotlar, shuningdek unitar korxonaga yoki muassasa shartnoma bo'yicha yoxud boshqa asoslarda olgan mol-mulk qonunda belgilab qo'yilgan tartibda korxonaga muassasasining xo'jalik yuritishga yoki operativ boshqarishga o'tadi.

Xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida korxonaga yoki muassasaga biriktirib qo'yilgan mol-mulk mulkdorning qarori bilan korxonaga yoki muassasaning mol-mulki qonuniy suratda olib qo'yilgan hollarda bekor bo'ladi. Ayni vaqtda xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi mulk huquqining bekor bo'lishi qonuniy asoslari vujudga kelgan hollarda (mulk huquqining bekor bo'lish tartibi) bekor bo'lishi mumkin.

Mulkiy kompleks sifatida davlat korxonasiga bo'lgan mulk huquqi davlat mol-mulkining boshqa mulkdorga o'tgan vaqtda bunday korxonaga o'ziga qarashli mol-mulkka xo'jalik yuritish huquqini ham saqlab qoladi. Operativ boshqarish huquqiga ega bo'lgan muassasa yoki korxonaga mulk huquqi boshqa shaxsga o'tganida bu muassasa va korxonaga o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkning operativ boshqarish huquqini o'zida saqlab qoladi.

16.3. Meros qilib qoldiriladigan er uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqlari

Meros qilib qoldiriladigan er uchastkasiga egalik qilish huquqi – ashyoviy huquqning bir turi bo'lib, fuqaroning belgilangan o'lchamdagi va qonunda nazarda tutilgan hollarda ehtiyojlarni qondirish maqsadida er uchastkasiga nisbatan bevosita egalik qilish huquqidir.

Bunday ashyoviy huquq turi fuqarolarga ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish uchun (dehqon xo'jaligi, bog'dorchilik, chorvachilik, milliy xalq hunarmandchiligi), shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun (turar

joy, dala hovli qurish va ta'mirlash uchun) noxo'jalik faoliyat yuritish uchun berilishi va turar joyni meros sifatida qabul qilish bilan vujudga keladi. Meros qilib qoldiriladigan er uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqining *ob'ekti* – beriladigan maqsadlardan kelib chiqib, o'lchami qonun bilan tartibga solinadigan er uchastkasi hisoblanadi. *Sub'ekti* – jismoniy shaxslardir. SHuni aytish kerakki, fermer xo'jaligiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan tomorqa er uchastkalari xususiy lashtirilishi va oldi-sotdi, garov, hadya, ayirboshlash ob'ekti bo'lishi mumkin emas. Ammo bu huquq kredit olish uchun garovga qo'yilishi mumkin¹.

16.4. Er uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi

Er uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi qonunan yuridik shaxslarga beriladigan ashyoviy huquqlarning alohida turi sifatida ko'rinadi. Er kodeksi²ning 17-moddasiga ko'ra, yuridik shaxslar er uchastkasidan doimiy egalik qilish va foydalanish, muddatli (vaqtincha) foydalanish, ijaraga olish huquqiga egadirlar. Bunday holatda erdan foydalanish huquqi shartnomadan kelib chiqadi hamda mutlaq himoya qilinadi. Bunda sub'ekt yuridik shaxslar bo'lib, ob'ekt – konkret belgilangan er uchastkasidir. Ushbu kodeksga ko'ra, er uchastkasi ijara shartnomasi asosida muddatli, haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun quyidagilarga berilishi mumkin:

–O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga va yuridik shaxslariga;

–chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalariga, xalqaro birlashmalar va tashkilotlarga, chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarga.

Bunday ashyoviy huquq turida er foydalanuvchilarga qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi, diniy tashkilotlar, mudofaa ehtiyojlari uchun berilishi mumkin. Ular bunda belgilangan er uchastkasida mustaqil xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lishadi, shuningdek etishtirilgan hosildan tushgan daromadlarni erkin realizatsiya qilish huquqiga ega bo'ladilar. Er uchastkalari ellik yilgacha bo'lgan, lekin o'n yildan kam bo'lmagan muddatga ijaraga beriladi.

¹“Тижорат банклари томонидан фермер хўжаликларини ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга олган ҳолда кредитлаш тартиби тўғрисида”ги Низом. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2004 йил 31 декабрда 1345-1-сон билан рўйхатга олинган// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 52-сон, 530-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, 5-6 сон. 82-моддаси.

16.5. Servitut huquqi

Ko'chmas mulk egasi qo'shni er uchastkasining egasidan, zarur hollarda esa, boshqa er uchastkasining egasidan ham o'zganing er uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish (servitut) huquqini berishni talab qilishga haqlidir.

O'zganing er uchastkasidan piyoda va transportda o'ta olishni ta'minlash, elektr uzatgich, aloqa va quvur liniyalarini o'tkazish, ulardan foydalanish, suv bilan ta'minlash uchun, shuningdek ko'chmas mulk egasining ehtiyojlarini servitut belgilamay turib ta'minlashi mumkin bo'lmagan boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun servitut belgilanishi mumkin. Er uchastkasida servitut belgilanishi er uchastkasi egasining ushbu uchastkaga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlaridan mahrum etmaydi.

Servitut belgilashni talab qilayotgan shaxs bilan o'zga er uchastkasining egasi o'rtasidagi bitimga ko'ra, servitut belgilanadi va u ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlarni belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilishi lozim. Servitutni belgilash xususida kelisha olinmasa, bahs servitutni talab qilayotgan shaxsning da'vosi bo'yicha sud tomonidan hal qilinadi. Fuqarolarning servitut huquqlari tijorat maqsadlaridan holi bo'lganligi uchun keng mulkiy huquqlarni talab qilmaydi.

Shuningdek, garov ham ashyoviy huquq turi hisoblanadi. Uning narsasi har qanday mol-mulk, shuningdek ashyolar va mulkiy huquqlar bo'lishi mumkin. Muomaladan chiqarilgan mol-mulk, kreditorning shaxsi bilan uzviy bog'liq bo'lgan talabnomalar, xususan, hayoti va sog'lig'iga etkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi talablar, alimentlar to'g'risidagi talablar hamda boshqa shaxsga berilishi qonun bilan man etilgan boshqa talablar bundan mustasnodir. Garov turlariga ipoteka, ya'ni ko'chmas mulkni garovga qo'yish hamda zakalat kiradi.

16-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Ashyoviy huquqlar deganda nimalar tushuniladi?
2. Ashyoviy huquqning qanday turlari mavjud?
3. Xo'jalik yuritish huquqining mohiyati nimada?
4. Operativ boshqarish huquqi haqida qanday tasavvurga egasiz?
5. Meros qilib qoldiriladigan er uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqlari nimalardan iborat?

6. Er uchastkasiga doimiy egalik qilish deganda nimani tushunasiz?
7. Servitutga tushuncha bering?

O'n ettinchi bob

UMUMIY MULK HUQUQI

Bobning maqsadi: *Hamisha ham mulkdorlar bir shaxs bo'lavermaydi. Jamiyatda bir mulk bir necha egalarga tegishli bo'lishi ham mumkin. Aynan bir necha mulkdorlar mavjud bo'lgan mulk ularga umumiy mulk asosida tegishli bo'ladi. Amaldagi Fuqarolik kodeksining 18-bobida belgilangan "umumiy mulk" haqidagi qoidalarda biz nimani tushunishimiz kerak. SHu ma'noda darslikning mazkur bobida umumiy mulk tushunchasi va uning vujudga kelish asoslari, umumiy mulk turlari, ular o'rtasidagi nisbat, ulushli mulkdagi ulushlarni aniqlash, ulushli mulkdagi umumiy mol-mulkka egalik qilish va undan foydalanish, uni tasarruf etish, umumiy mulk huquqidagi ulushning shartnoma bo'yicha oluvchiga o'tishi, imtiyozli sotib olish huquqi, umumiy birgalikdagi mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, undiriuvni umumiy mulkdagi ulushga qaratish asoslari va tartibi kabi masalalar yoritiladi.*

17.1. Umumiy mulk huquqi tushunchasi.

Umumiy mulk turlari

Fuqarolik kodeksining 216-moddasida aytilganidek, ikki yoki undan ortiq shaxsning egaligida bo'lgan mol-mulk ularga umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi.

YUqorida keltirilgan normadan anglashilishicha, umumiy mulk huquqi deb, ikki yoki undan ortiq shaxslarning (sheriklar, egalarning) muayyan mol-mulk (ob'ektlar)ga nisbatan egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq mulkiy huquqlariga aytiladi.

Umumiy mulk huquqining ob'ektini ma'lum ashyo yoki ashyolarining to'plami tashkil etishi mumkin. Masalan, ikki yoki bir necha shaxsning birgalikda qurgan yoki sotib olgan imorati, ikki yoki bir necha jamoa xo'jaligi birgalikda qurgan g'isht zavodi kabi boshqa ob'ektlar bo'lishi mumkin. Umumiy mulk huquqining sub'ektlari (ishtirokchilari) ikki yoki bir necha shaxs (tashkilot yoki fuqaro)lar bo'lishi mumkin.

Umumiy mulk huquqining sub'ektlari bir necha shaxsdan iborat bo'lganligi tufayli sheriklarning har qaysisi bunday mulkni o'z holicha tasarruf qila olmaydi, balki o'ziga qarashli ob'ektlarni birgalikda, o'zaro kelishuv asosida egallaydi, ulardan foydalanadi va tasarruf qiladi.

Umumiy mulkning sub'ektlari fuqarolar, yuridik shaxslar va ayrim hollarda davlat ham bo'lishi mumkin.

Fuqarolar umumiy mulk huquqining turlari oila mulki, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan dexqon xo'jaligi mulki, birgalikda faoliyat yuritish natijasida yuzaga kelgan mulk va boshqalardan iborat bo'lishi mumkin.

Umumiy mulk huquqi quyidagi asoslardan vujudga keladi:

birinchidan, oddiy shirkat shartnomasidan masalan, bir necha fuqaroning birgalashib uy-joy qurishidan yoki bir necha jamoa xo'jaligining birgalashib elektr stantsiyasi qurishidan;

ikkinchidan, bir necha fuqaroning muayyan umumiy mulkka ega bo'lish uchun mablag' va mehnatlarini qo'shishlaridan masalan, umumiy oilaviy mulk;

uchinchidan, bir necha shaxslarning qonun yoki vasiyat bo'yicha meros olishlaridan.

Umumiy mulk huquqi aksariyat hollarda oddiy shirkat (birgalikdagi faoliyat) shartnomasi asosida, umumiy xo'jalik maqsadlariga erishish uchun, jamoa xo'jaliklari, korxonalar yoki boshqa tashkilotlar qurish va ekspluatatsiya qilish, suv xo'jaligi inshootlari, maktablar, turar-joy binolari va shu kabi ob'ektlarni qurish uchun birgalikda harakat qilishlarida, buning uchun pul hamda boshqa mulk yoxud hamkorlikdagi mehnatlari asosida vujudga keladi. Fuqarolar ham o'zlarining shaxsiy-maishiy ehtiyojlarini qondirish uchun pul, mulk va hamkorlikdagi mehnatlari evaziga, masalan, uy-joy qurish uchun birgalikda shartnoma tuzib umumiy mulk huquqini oladilar.

Umumiy mulk huquqi instituti, umumiy mulk haqidagi huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 216-227-moddalarida batafsil bayon etilgan.

FKning 216-moddasida ko'rsatilganidek, umumiy mulk ikki turga: birinchidan, mol-mulk mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilgan *ulushli mulk* va ikkinchidan, ulushlari aniqlab qo'yilmagan *birgalikdagi mulkka* bo'linadi. Bular o'rtasidagi asosiy farqlar quyidagichadir:

Taqsimlanadigan umumiy mulkning har bir ishtirokchisi ashyoda aniq belgilangan hissaga ega bo'ladi. Masalan, yarmiga, uchdan biriga va hokazo.

Taqsimlanmaydigan birgalikdagi umumiy mulk esa, hissalariga taqsimlanadigan mulkdan ulushlarga ajralmasligi bilan farq qiladi. Bunday

umumiy mulk hamma ishtirokchilar o'rtasida, ularning umumiy roziligi bilan va tenglik asosida egallanadi, foydalaniladi va tasarruf etiladi.

Ulushli mulk sub'ektlari fuqaro ham, tashkilot ham bo'lishi mumkin.

Umumiy birgalikdagi mulk huquqida sub'ektlar o'z ulushlarini mustaqil tasarruf qila olmaydi, chunki, birinchidan, ularning har birining ulushi umuman belgilanmagan bo'ladi; ikkinchidan, oilaviy munosabatda bo'lgan umumiy mulk egasi oiladan chiqqanda, uni boshqa bir ikkinchi shaxs bilan almashtirib bo'lmaydi.

Ulushli mulk ulushlarga ajralmaydigan umumiy mulkdan vujudga kelish asoslari va tartibi bilan ham farq qiladi.

Ulushli mulk tashkilotlar va fuqarolarning bitimlar tuzishi asosida, qonunda nazarda tutilgan asoslarda, chunonchi qonun va vasiyat bo'yicha meros olishda, mulkning musodara qilinishida va boshqa ba'zi hollarda vujudga kelishi mumkin.

Jamoa xo'jaligi oila a'zolarining, jamoa xo'jaligida mehnat qilib topgan va xonadon mulkiga qo'shgan daromadlari yordamchi xo'jalikdan, chorva mollari asrashdan kelgan daromadlari xonadon a'zolarining umumiy mulk huquqini vujudga keltiradi. Kasbkor, hunarmand, umuman yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi fuqarolar oilasining topgan pul yoki boshqa buyumlari ham shu xonadon a'zolarining umumiy mulkini vujudga keltiradi.

17.2. Umumiy ulushli mulkni egallash, foydalanish va uni tasarruf etish

Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishda sherik egalarning huquqlari ikki turga: barcha umumiy mulkka nisbatan, umumiy mulkdagi ulushga nisbatan bo'lgan huquqlarga bo'linadi. Binobarin, umumiy ulushli mulk egalarning har qaysisi o'z ulushini mustaqil tasarruf etish huquqiga ega bo'lsa ham, biroq o'z ulushini qonun yoki ustav (nizom)da boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, o'zga shaxsga o'tkazish huquqiga ega bo'lsa ham, umumiy mulkni sheriklarining roziligidan tashqari tasarruf qila olmaydi.

Umumiy ulushli mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish davomida bunday mulkning egalari o'rtasida bo'lgan nizolar umumiy mulk ishtirokchilarining har qaysisining da'vosi bo'yicha sud tomonidan hal qilinadi.

Umumiy ulushli mulk egalari o'z ixtiyorida bo'lgan mulkni hammalarining roziligi bilan egallaydilar, undan foydalanadilar va tasarruf

etadilar. Agar sheriklar mulkni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish tartibi to'g'risida o'zaro kelisha olmasalar, bunday masala yuzasidan sheriklarni har qaysisining da'vosi sud tomonidan hal qilinadi.

Umumiy ulushli mulkning har bir a'zosi umumiy mulk yuzasidan bo'lgan soliq, yig'im va boshqa to'lovlarni to'lashda, shuningdek uni boshqarish va saqlash xarajatlarida o'z hissasiga yarasha qatnashishga majbur.

Umumiy mulkni saqlash yoki umumiy majburiyatni bajarish yuzasidan xarajatlar qilgan boshqa sheriklaridan o'zining qilgan chiqimlarini har birining hissasiga muvofiq qoplanishini talab qilish huquqiga egadir.

FKning 221-moddasida aytilganidek, uni boshqarish va saqlash xarajatlarida o'z hissasiga yarasha qatnashishga majbur.

FKning 218-moddasida aytilganidek, umumiy ulushli mulkning har bir a'zosi o'z ulushini boshqa shaxsga o'tkazishga haqli. Bunda ulushni haq baravariga ham, tekinga ham birovga o'tkazish nazarda tutiladi. Umumiy mulkning sheriklari tashkilot bo'lgan taqdirda, ular o'z ulushlarini birovga haq baravariga o'tkazadi, ko'pincha uni sotadi. Fuqarolar esa, o'z ulushlarini haq baravariga ham, tekinga ham birovga o'tkazishi; chunonchi sotishi, hadya etishi, shuningdek vasiyat qilib qoldirishi mumkin.

Mulkdorlardan biri o'z ulushini boshqa shaxsga sotgan vaqtda qolgan mulkdorlar sotilayotgan ulushni u sotilayotgan narxda va boshqa teng shartlarda sotib olishda imtiyozli huquqiga egadir. Kim oshdi savdosi orqali sotish hollari bundan mustasno (FK, 224-modda).

Umumiy mulkdagi ulushni sotuvchi o'z ulushini o'zga shaxsga sotish niyati haqida boshqa mulkdorga yozma ravishda ma'lum qilib, ulushning narxini va uni sotishning boshqa shartlarini ko'rsatishi shart. Agar qolgan mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqini amalga oshirishdan voz kechsalar yoki bu huquqni xabar qilingan kundan e'tiboran ko'chmas mulkka nisbatan bir oy davomida boshqa mol-mulkka nisbatan esa – o'n kun davomida amalga oshirmasalar, sotuvchi o'z ulushini har qanday shaxsga sotishga haqli bo'ladi.

Davlat, kooperativ yoki boshqa yuridik shaxs uy-joyga nisbatan bo'lgan umumiy mulk huquqidagi o'z ulushini sotgan taqdirda, uy-joyning ana shu ulushni sotib olishda imtiyozli huquq uyning shu qismida yashovchi shaxslarga beriladi, ular sotib olishni xohlamaganlari yoki bu huquqni amalga oshirmaganlarida esa ulushni sotib olish huquqi umumiy mulkdorning qolgan sheriklariga o'tadi.

Agar ulush sheriklarning imtiyozli huquqlari buzilib sotilsa, umumiy ulushli mulkning boshqa sherigi sotib oluvchining huquq va majburiyatlari o'ziga o'tkazilishi to'g'risida da'vo qo'zg'atib, sudga murojaat qilishi mumkin. Ammo bu huquq va majburiyat mulkni olib-sotishda belgilangan narxini hamda sotib olish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni to'lash sharti bilangina unga o'tkazilishi mumkin.

Agar mulk oluvchi ulushni sotib olish to'g'risida rozilik bergan bo'lsa-yu, lekin u notarial idoraga kelishdan bosh tortsa, notarius sotuvchining tanlashi bo'yicha boshqa shaxs bilan shartnomani rasmiylashtirish huquqiga ega.

Umumiy mulk bo'lgan uydan tegishli ulush soqit qilinishida, masalan, sotilishida, uyga bo'lgan ulushlar real (natura shaklida) ko'rsatilmay, balki arifmetik ulushlarda belgilanadi. Ammo shu bilan birga sotuvchi foydalanish uchun qaysi kvartira yoki xonaning o'tishini ko'rsatishi mumkin. Agar umumiy ulushli mulk bo'lgan turar joy ishtirokchilari o'rtasida uyning ayrim xonalaridan foydalanish to'g'risida oldindan kelishilgan bo'lsa, bunday kelishish ham notarius tomonidan tasdiqlanishi mumkin.

Ulush sheriklarning imtiyozli huquqlari buzib sotilgan holda umumiy ulushli mulkka bo'lgan boshqa sherigi sotib oluvchining huquq va majburiyatlari o'ziga o'tkazilishi to'g'risida da'vo qo'zg'atib, sudga murojaat qilishi mumkinligi to'g'risida qoidalar keng ma'noda joriy qilinmaydi, chunonchi, turar-joyni hadya va vasiyat qilish hollarida qo'llanilmaydi.

17.3. Umumiy mulkdan ulush ajratish va uni taqsimlash

FKning 223-moddasida ko'rsatilganidek, umumiy ulushli mulk ishtirokchisi o'z ulushini umumiy mol-mulkdan berishni talab qilishga haqlidir. Uning bu huquqi umumiy mulkdagi ulushni tasarruf etishga bo'lgan huquqidan kelib chiqadi.

Ulushni ajratishning asosiy usuli, mulkning xo'jalik tayinlanishiga zarar etkazmaslik sharti bilan undan asl holida ulush ajratishdan ishtirokchilar o'zaro kelisha olmasalar, sud yoki nizoni hal qiluvchi organ umumiy mulkdan qanday ashyolar asl holida ajratilishini masalan, sheriklik asosida olingan hosilning qanday taqsimlanishini belgilaydi.

Umumiy mulkdan uning xo'jalik tayinlanishiga zarar etkazmasdan ajratish mumkin bo'lmaganda, ulush ajratib oluvchi ega rozi bo'lgani holda, ulushning miqdoriga yarasha pul baravarida haq olishi mumkin.

Agar pul baravarida uning to'lash imkoniyati bo'lmasa, umumiy mulk sotilib, uning summasi sheriklar orasida taqsimlanadi.

Uy-joyga nisbatan bo'lgan umumiy ulushli mulk egalari o'zlariga tegishli ulushlarga yarasha uy-joyni taqsimlashga haqli bo'lib, buning natijasida ularning har biriga uy-joyning alohida qismi (kvartira yoki ajratilgan xona) biriktirib qo'yilishi mumkin.

Fuqarolarning umumiy ulushli yoki birgalikda egaligida bo'lgan xususiylashtirilgan turar-joylarni bo'lish haqidagi masalalar sud amaliyotida turlicha hal etilishi holatlari uchraydi. FKning 223-moddasiga muvofiq, umumiy ulushli mulk egasining har biri umumiy mulkdan o'z ulushini ajratib berishni talab qilishga haqli.

Agar ulushni ajratish usuli to'g'risida sheriklar o'zaro kelisha olmagan bo'lsalar, mulk har qaysi sherikning da'vosi bo'yicha sud tomonidan taqsimlanadi. Amalda shunday hollar uchraydiki, umumiy mulkdan ulush ajratish haqidagi qonunning qoidalari xususiylashtirilgan turar-joylarga tatbiq qilinishi mumkin emas va bunday turar-joylarni taqsimlashda Uy-joy kodeksi normalari tatbiq qilinishi lozim.

Ammo bunday taqsimlash mazkur aholi yashaydigan joyning rejalashtirish loyihasiga zid bo'lmasligi kerak. Uy-joyni taqsimlash to'g'risidagi bitim notarial tartibda taqsimlanishi va tuman (shahar) hokimligi idoralarida ro'yxatdan o'tkazilishi lozim.

Ba'zi hollarda umumiy mulkdan tegishli ulush mulk egalaridan birining qarzini qoplash uchun uning kreditori talabi bo'yicha ham ajratilishi mumkin.

17.4. Er-xotinlar o'rtasidagi mulk huquqi

Oila qonunchiligida er-xotinning nikoh davrida orttirgan mulklari ularning birgalikdagi umumiy mulki bo'lishi ko'rsatilgan (O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 23-moddasi). Bunda u yoki bu mulkning kim tomonidan sotib olinganligi, kimning nomiga rasmiylashtirilganligi, er yoki xotindan birortasining qancha maosh olishi, butunlay olmasligining mutlaqo ahamiyati yo'q. Bu esa mamlakatimizda ayollarning erkaklar bilan to'la tengligini isbotlaydi, ayollarning salomatligi, ularning mehnatlari qadrlan-ganligini, onalarga cheksiz hurmat bilan qaralganligini bildiradi.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 23-moddasiga asosan er va xotinning nikoh davomida orttirilgan mol-mulklari, shuningdek nikoh qayd etilgunga qadar, bo'lajak er-xotinning umumiy mablag'lari hisobiga

olingan mol-mulkari, agar qonun yoki nikoh shartnomasida boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, ularning birgalikdagi umumiy mulki hisoblanadi.

Er-xotinning tadbirkorlik faoliyatiga qo'shgan mablag'lar va undan kelgan daromadlar, agar er-xotin o'rtasidagi shartnoma bilan o'zgacha tartib belgilangan bo'lmasa, ulardan har birining mulki bo'ladi.

Er va xotinning nikoh davomida orttirgan mulklari jumlasiga ularning har birining mehnat faoliyatidan, tadbirkorlikdan va intellektual faoliyat natijalaridan orttirilgan daromadlar, pensiyalar, nafaqalar; shuningdek, ularning umumiy daromadlari hisobiga olingan ko'char va ko'chmas mulklar, qimmatli qog'ozlar, paylar, omonatlar er yoki xotindan birining nomiga rasmiylashtirilganligidan qat'i nazar er-xotinning umumiy mulkiga kiradi.

Er va xotin o'rtasidagi umumiy mulk huquqining taqdiri nikohning bekor qilinishi bilan o'zgarishi mumkin. Bu holda, dastlab er va xotinning nikoh tuzganliklariga qadar o'zlariga tegishli bo'lgan mulklari, shuningdek nikoh davomida hadya yoki meros tariqasida olgan mulklari har birining o'z mulki qilib ajratilishi va ular o'rtasidagi umumiy mulkka qo'shilmasligi kerak.

Er-xotinning majburiyatlari, ularning qanday asoslardan kelib chiqqaniga qarab umumiy mulk hisobidan bajarilishi mumkin. Agar majburiyat er va xotinning umumiy xo'jalik yoki oila manfaatlarini ko'zlab qilgan harakatlaridan kelib chiqqan bo'lsa, qarz so'zsiz umumiy mulkdan undiriladi.

Majburiyat er yoki xotinning shaxsiy qarzlardan kelib chiqqan bo'lsa, majburiyat qarzlari o'z shaxsiy mulkidan yoki unga tegishli umumiy mulk ulushidan undiriladi. Agar er-xotinning umumiy mulki jinoyat hisobiga jamg'arilgani yoki ko'paytirilganligi sud hukmi bilan isbot qilinsa, jinoyat tufayli keltirilgan hamma mulk hisobidan undiriladi.

Yuqorida bayon qilingan er va xotinning umumiy mulki haqidagi qoidalar FHDYOda qayd etilgan nikohda turuvchi shaxslarga nisbatan tatbiq qilinadi. FHDYOda ro'yxatdan o'tmay birga turuvchilarga Oila kodeksida bayon qilingan yuqoridagi qoidalar tatbiq etilmaydi. Ular o'rtasidagi umumiy munosabatga Fuqarolik kodeksining umumiy mulk huquqi to'g'risidagi normalari qo'llaniladi.

17.5. Dehqon va fermer xo'jaligining mulk huquqi

Umumiy birgalikdagi mulk ko'rinishlaridan biri dehqon va fermer xo'jaligining mol-mulkidir. Dehqon va fermer xo'jaligining mol-mulki

uning a'zolariga, agar ular o'rtasidagi shartnoma bilan boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, ulushli yoki birgalikdagi umumiy mulk huquqi asosida tegishli bo'ladi¹. Bu mol-mulk o'z tarkibiga turar-joy, xo'jalik binolari, sug'orish inshootlari, ekinlar, chorva mollari, parrandalar, texnika va uskunalar, transport vositalari, qishloq xo'jalik ashyolari kabilarni oladi.

Xo'jalik etishtirgan hosil, mahsulot va boshqa daromadlar xo'jalik a'zolarining umumiy mol-mulki hisoblanadi va o'zaro kelishuv asosida foydalaniladi. Bunday mol-mulkni tasarruf etish bo'yicha bitimlar xo'jalik rahbari yoxud u vakolat bergan xo'jalik a'zosi tomonidan tuziladi.

Dehqon va fermer xo'jaliklarini huquqiy tartibga soluvchi qonunchilikka asosan, dehqon va fermer xo'jaliklari yuridik shaxs huquqiga ega. Dehqon xo'jaliklari "Dehqon xo'jaliklari to'g'risida"gi Qonunning 1-moddasiga asosan yuridik shaxs tashkil etmasdan ham amalga oshirilishi mumkin.

Dehqon va fermer xo'jaliklarining bir yoki bir necha a'zosi uning tarkibidan chiqqan taqdirda, birgalikdagi umumiy mulk asl holida taqsimlanmaydi, balki tegishli ulush pul mablag'lari bilan to'lanadi. Bundan asosiy maqsad mavjud dehqon va fermer xo'jaliklarining parchalanib yo'q bo'lib ketishiga yoxud zaiflashib qolishiga yo'l qo'ymaslikdir. Xuddi shu sababli yangi dehqon va fermer xo'jaligi tashkil etish maqsadida ajralib chiqayotgan a'zolar dehqon xo'jaligining umumiy mulkdagi o'z ulushlarini asl holida olishga haqli. Biroq bunda mol-mulkni taqsimlash dehqon va fermer xo'jaligi faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan asosiy ishlab chiqarish vositalaridan mahrum qilmaydigan tarzda amalga oshirilishi kerak.

Dehqon va fermer xo'jaligi a'zolarining birgalikdagi umumiy mol-mulkdagi ulushlari, agar ular o'rtasidagi kelishuvga muvofiq boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, barchasi uchun teng hajmda deb hisoblanadi

Dehqon (fermer) xo'jaligi tugatilgan taqdirda barcha kreditorlarning talablari qondirilgandan keyin, qolgan mol-mulk huquqi mulk asosida dehqon va fermer xo'jaligi a'zolariga tegishli bo'ladi hamda qonunda yoki shartnomada belgilangan tartibda taqsimlanadi.

17-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Umumiy mulk mulkchilikning alohida shaklimi yoki turimi?

¹ Қаллибеков Т. Дийхон (фермер) хожалыкларын раужландырудин хуқыкый кепиллиги. Каракалпакстан. – Ноқис, 1995. –Б 20-21.

2. Umumiy huquqi tushunchasini ochib bering?
3. Umumiy mulk huquqini vujudga kelish asoslari va huquqiy tabiati qanday?
4. Umumiy mulk turlari: umumiy ulushli mulk huquqi va umumiy birgalikdagi mulk huquqini amaliy misollarda ochib bering?
5. Imtiyozli sotib olish huquqini misollar bilan tushuntirib bering?

O'n sakkizinchi bob

MULK HUQUQI VA BOSHQA ASHYOVIY HUQUQLARNI HIMOYA QILISH

Bobning maqsadi: *O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiq, mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalani va uni tasarruf etadi. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin. Uning bu huquqini mahrum etishga hech kim haqli emas. Ammo ijtimoiy turmushda, hayotda shunday holatlar bo'ladiki, mulkdorning bu huquqiga daxl qilinadi, tajovuz qilinadi. Bu holatda mulkdor yoki mulkdor bo'lmagan ega mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qiluvchi usullardan foydalangan holda o'z buzilgan huquqlarini tiklashga harakat qiladi.*

Darslikning ushbu bobida mazkur masalalar, ya'ni mulk huquqining kafolati va uni himoyalashda fuqarolik huquqining roli, mulk huquqini fuqarolik huquqi normalari bilan qo'riqlash tushunchasi va usullari, mulk huquqini vindikatsion da'vo qo'zg'atish yo'li bilan himoya qilishning xususiyatlari, mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to'sqinliklarni bartaraf etish (negator da'volari), mulkdor bo'lmagan eganing huquqlarini himoya qilish, shuningdek, hozirgi vaqtda mulk huquqini himoya qilishning yangi usullari to'g'risidagi ilmiy-nazariy tushunchalar yoritiladi.

18.1. Mulk huquqini himoya qilish tushunchasi

Mulk huquqi himoya etilmas ekan, mulkiy munosabatlar normal tarzda rivojlana olmaydi. SHu sababli davlat turli huquq normalari orqali mulkdorning mulkka bo'lgan huquqini himoya etilishini kafolatlaydi. Mulkdor faqat qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin.

Mulk huquqi turli huquq sohalari – fuqarolik huquqi, jinoyat huquqi, ma'muriy huquq, soliq huquqi va boshqa huquq sohalari bilan himoya qilinadi hamda mazkur huquq sohalari o'z predmeti doirasida mulki himoya etilishini ta'minlaydi. Ular ichida shubhasiz Konstitutsiyaviy normalar markaziy o'rin tutadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida davlat barcha mulk shakllarini teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlashi belgilangan.

Mulk huquqini himoya qilishda Fuqarolik huquqi normalari muhim rol o'ynaydi. Mulk huquqini himoyasini ta'minlashda fuqarolik huquqi me'yorlari turli xil vazifalarni bajaradi. Ba'zi bir meyorlar moddiy ne'matlarning u yoki bu shaxslarga tegishli ekanligini mustahkamlaydi. Mulk huquqini vujudga kelishi va bekor bo'lishi haqidagi me'yorlar shunday meyo'yorlar jumlasiga kiradi. Ikkinchi guruh me'yorlari esa mulkdorga tegishli huquqlarni amalga oshirish uchun lozim bo'lgan sharoitlarni ta'min etsa, nihoyat uchinchi guruh me'yorlari mulk huquqini bevosita barcha uchinchi shaxslarning ta'siridan qo'riqlash va himoya etish vazifasini bajaradi. Bunday me'yorlarga mulkdorga etkazilgan moddiy zarar uchun javobgarlikni belgilovchi me'yorlarni kiritish mumkin¹.

Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni fuqarolik-huquqiy himoya qilish deganda – bu huquqlarga qarshi qilingan buzilishlarni bartaraf etish, mulkdorning mulkiy manfaatlarini tiklash va himoya qilishga qaratilgan fuqarolik qonunchiligida belgilangan vositalar yig'indisi tushuniladi.

18.2. Mulk huquqini himoya qilish usullari

Mulk huquqini uchinchi shaxslar tomonidan buzilishining xarakteri va mazmuniga qarab mulk huquqini himoya qilish turli usullarga turkumlanadi. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni himoya qilish quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. *Mulk huquqini ashyoviy huquqlar bilan himoya qilish.* Bu usul mulk huquqini mutlaq sub'ektiv huquq sifatida himoyalab hech qanday aniq majburiyatga bog'liq bo'lmagan holatda mulkdorning o'ziga tegishli bo'lgan ashyoga egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish huquqini tiklash yoki bu huquqlarni amalga oshirishga to'sqinlik qiladigan holatlarni bartaraf etish tushuniladi. Ashyoviy-huquqiy usullarga mol-mulkni birovning qonunsiz egaligidan talab qilish da'vosi (vindikatsion da'vo), egalik qilish huquqining bekor qilinishi bilan bog'liq bo'lmagan huquqbuzarliklarni bartaraf etishni talab qilish da'vosi (negator da'vo), mulk huquqini tan olish to'g'risidagi da'volar kiradi. Aniqroq qilib aytganda, mulk huquqi aniq sub'ektiv huquq sifatida faqat ashyoviy-huquqiy usullar bilan himoya qilinadi.

¹ Эргашев В.Ё. Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқининг долзарб муаммолари ва ривожланиш истикболлари. –Тошкент: ТДЮИ, 2009. -157 б.

Mulk huquqini himoya qilishni aynan “ashyoviy huquqlar” bilan bog’lanishi mulkiy huquq buzilishi natijasida ham mulkdor kelajakda o’z mulkini aynan o’zini ashyoviy-natura shaklda qaytarib olishi mumkin bo’ladi yoki mulkiy huquqlarini amalga oshirish jarayonida yuzaga kelayotgan to’sqinliklarni bartaraf etilishi uchun “kurashadi”. Buning oqibatida mulk ashyoviy ko’rinishda mulkdor tasarrufida qolishi ta’minlanadi yoki tiklanadi. Mulk qonunsiz egalikdan talab qilish jarayonida ashyoviy ko’rinishda qaytarilish imkoni bo’lmasa, u holda mulkiy himoya ashyoviy huquqlar bilan himoya qilish usullari tarkibiga kirmaydi.

2. *Majburiyat-huquqiy usullar bilan himoya qilish.* Bu usullarga mulkdorga etkazilgan zararni qoplash, asossiz orttirilgan mol-mulknini qaytarish, shartnoma bo’yicha olingan ashyoni, agar shartnoma bo’yicha ashyo ma’lum muddatga foydalanishga berilgan bo’lsa qaytarish kabi mulk huquqini himoyalovchi usullar misol bo’ladi. Ushbu usullarning barchasi uchun ularning asosini tashkil etuvchi omillar mulk huquqiga ega bo’lmay, balki boshqa huquqiy institutlarga tegishli sub’ektiv huquqlar xosdir. Masalan, mulkdor o’ziga tegishli mulknini ijaraga berib, ijara muddati tugagandan so’ng, ijaraga oluvchi mulknini mulkdorga qaytarmasa, mulkdorning huquqi mulk huquqi normalari bilan emas, shartnoma huquqi normalari bilan himoya qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, majburiyat-huquqiy usullar mulk huquqini bevosita emas, balki so’nggi natijaga bog’liq holatda himoya qiladi hamda majburiyat bajarilmasligi oqibatida mulk huquqini buzilishidan himoyalanih orqali namoyon bo’ladi. Bir qator holatlarda, jumladan, mulk nobud bo’lganda mulk huquqi o’z-o’zidan bekor bo’ladi. Bunda majburiyat-huquqiy usullar mulk huquqini himoya qilishga emas, mulkdorning mulkiy manfaatlarini himoya qilishga qaratiladi.

3. *Fuqarolik huquqining turli institutlari bilan himoya qilish.* Bu guruhga mulk huquqini fuqarolik-huquqiy himoya qilishning shunday usullari kiradiki, ular ashyoviy huquq va majburiyat-huquqiy munosabatlarga aloqador bo’lmasdan, fuqarolik huquqining turli institutlaridan kelib chiqadi. Bedarak yo’qolgan yoki vafot etgan deb e’lon qilingan fuqaroning qaytib kelishi natijasida, uning mulkiy huquqlarini himoya qilish haqidagi normalar, bitim haqiqiy emas deb topilganda; taraflarning mulkiy huquqlarini himoya qilish, garov saqlovchining javobgarligi haqidagi, meros qilib qoldirilgan mol-mulknini saqlovchi yoki vasiyga berilgan vasiylik ostidagi shaxsning mol-mulknini nobud bo’lishi va yo’qolishi haqidagi qoidalar fikrimizni isbotlaydi.

Bu himoya usuli orqali mulk huquqi bilvosita himoya qilinadi.

4. *Mulk huquqining bekor bo'lishini qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarda himoya qilish.* Mazkur maxsus usul bilan bog'liq fuqarolik-huquqiy usullarga, bevosita mulk huquqi bekor bo'lishi oqibatida yuzaga keladigan huquq buzilishlarini fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan me'yorlar orqali himoyalash usullari kiradi. Bunga, xususan, davlat tomonidan shaxslar mulkining davlat ixtiyoriga noqonuniy o'tkazilishidan himoyalovchi kafolatlar kiradi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi FKning 233-moddasida mulkdorning huquqi qonuniy ravishda to'xtatilgan taqdirda, uning manfaatlarini himoya qilish kafolatlari belgilab qo'yilgan. Ayni vaqtda qonunda mulkdor huquqini buzuvchi hujjatlarning qabul qilinishi huquqiy oqibatlari ham o'z ifodasini topgan. Binobarin, yuqoridagi asoslar mulk huquqini himoya qilishning o'ziga xos mustaqil turi sifatida qaralishi mumkin. Bunday holatlarda mulkdor huquqining buzilishi davlat idorasi tomonidan normativ yoki huquqni qo'llovchi hujjat qabul qilinishi orqali ro'y beradi. Bunda mulk huquqining bekor bo'lishi qonuniy asoslarga ega bo'lishi yoxud g'ayriqonuniy bo'lishi mumkin. Lekin har ikkala holatda ham mulkdorning qonuniy manfaatlarini kafolatlanadi. Masalan, mulkdorga qarashli uy, boshqa binolar, inshootlar, dov-daraxtlar joylashgan er uchastkasini olib qo'yish haqida qaror qabul qilinishi munosabati bilan yoki davlat idorasining mulkdor mol-mulkini bevosita olib qo'yishga qaratilmagan boshqa qarori munosabati bilan mulkdor huquqini to'xtatib qo'yishga qonunda belgilangan hollarda va tartibdagina yo'l qo'yiladi. Bunda mulk huquqi bekor bo'lishi munosabati bilan mulkdorga etkazilgan barcha zararlar mulkdorga batamom to'lanadi. Agar mulkdor bunday qarordan norozi bo'lsa, u holda nizo sud tomonidan hal etilmaguncha, mulk huquqini bekor qilishga sabab bo'luvchi qaror ijrosi to'xtatiladi.

Davlat boshqaruv idorasi yoki davlat hokimiyati mahalliy idorasi tomonidan qonunga xilof bo'lgan hujjatning qabul qilinishi natijasida mulkdorning mulkiy huquqlari buzilgan taqdirda, bunday hujjat mulkdorning da'vosiga ko'ra sud tomonidan haqiqiy emas deb topiladi. Mazkur hujjatni qabul qilgan davlat organi o'z ixtiyoridagi mablag' hisobidan mulkdorga etkazilgan zararlarni to'lashi lozim.

18.3. Mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish (vindikatsion da'vo)

Mulkdorga qarashli mulk biror-bir shaxs (fuqaro yoki yuridik shaxs)ning qonunsiz egaligida bo'lsa, mulkdor o'z mulkini asl holatida qaytarish haqida sudda bu shaxsga nisbatan da'vo qo'zg'atishga haqli. FKning 228-moddasida aytilganidek, mulkdor o'z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olishga haqlidir. Fuqarolik huquqi nazariyasida bunday da'volarga vindikatsion¹ da'volar deyiladi.

Vindikatsion da'vo deganda, qonuniy eganing noqonuniy egadan mulkni natura holida qaytarib berish to'g'risidagi noshartnomaviy talabi tushuniladi. Qonunchiligimizda vindikatsion da'vo qo'zg'atilganligi uchun bir necha holatlar bo'lishi nazarda tutiladi:

birinchidan, mulk mulkdorning tasarrufidan chiqib ketgan va u o'z mulkiga faktik xo'jayinlik qilishdan mahrum bo'lishi lozim. Aks holda mulk huquqini himoya qiluvchi boshqa usullar qo'llaniladi;

ikkinchidan, mulkdor mahrum qilingan mol-mulk natura holida saqlanishi va o'zganing faktik egaligida bo'lishi kerak. Aks holda bu erda ham mulk huquqini himoya qiluvchi boshqa usullar qo'llaniladi;

uchinchidan, vindikatsion da'vo faqatgina individual belgilangan ashyoni qaytarishga qaratiladi. Bunda individual (yakka) belgilangan bir turdagi ashyoni farqlash lozim. Agar bir turdagi ashyodan haqiqiy eganing ashyosini ajratib olishning iloji bo'lsa, unda bu turdagi ashyo ham vindikatsion da'vo orqali himoyalanaadi. Agar ajratish imkoni bo'lmasa, vindikatsion da'vo emas, asossiz boyishdan kelib chiqadigan da'vo qo'llaniladi;

to'rtinchidan, vindikatsion da'vo noshartnomaviy xarakter kasb etadi va mulk huquqini mutlaq sub'ektiv huquq sifatida himoyalaydi. Ma'lumki, vindikatsion da'vo qilish huquqiga mulkka egalik qilish huquqini qo'ldan chiqargan mulkdor ega bo'ladi. Lekin FK mulkdor bo'lmasada, qonun yoki shartnomaga muvofiq mulkka egalik qiladigan shaxslar ham vindikatsion da'vo qilish huquqiga ega bo'lishini nazarda tutadi. Bunday shaxslarga ijarachi, omonat saqlovchi, vositachi misol bo'la oladi va bular mulkning titul egasi deb nomlanadi.

Vindikatsion da'vo mulkni insofsiz egallovchilarga ham qo'llanilishi mumkin. Insofsiz egallovchi deb mulkning o'ziga g'ayriqonuniy yo'l bilan o'tishini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan egallovchiga aytiladi. Insofli egallovchi deganda, mulkning o'ziga g'ayriqonuniy yo'l bilan o'tganini bilmagan va bilishi mumkin bo'lmagan egallovchi tushuniladi.

FKning 229-moddasida ko'rsatilganidek, agar mol-mulk uni boshqa shaxsga berish huquqiga ega bo'lmagan shaxsdan haq to'lab olingan

¹ Виндикация лотинча “vin dicare” деган сўздан олинган бўлиб, “куч қўлланилишини эълон қилиш” деган маънони англатади.

bo'lsa, oluvchi buni bilmagan va bilishi mumkin bo'lmagan (insofli egallovchi) bo'lsa, mol-mulk mulkdor tomonidan yoki egalik qilish uchun mulkdor bergan shaxs tomonidan yo'qotilib qo'yilgan yoxud mulkdordan yoki u mol-mulkni bergan shaxsdan o'g'irlangan yo bo'lmasa ularning ixtiyoridan tashqari boshqacha yo'l bilan ularning ixtiyoridan chiqib ketgan bo'lsa, mulkdor bu mol-mulkni olgan shaxsdan talab qilib olishga haqli.

FKning mazkur 229-moddasidagi umumiy qoidada ba'zi istisnolar ham nazarda tutilgan, chunonchi, agar mulk sud qarorlarini ijro etish uchun belgilangan tartibda sotilgan bo'lsa, mol-mulkni yuqorida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha talab qilib olishga yo'l qo'yilmaydi; agar mol-mulk uni boshqa shaxsga berish huquqiga ega bo'lmagan shaxsdan haq to'lamasdan olingan bo'lsa, mulkdor mol-mulkni barcha hollarda ham talab qilib olishga haqli.

Pul, shuningdek taqdim etuvchiga deb yozilgan qimmatli qog'ozlar insofli egallovchidan talab qilib olinishi mumkin emas. Zero pul va taqdim etuvchiga deb nomlangan (egasi yozilmagan) qimmatli qog'oz egasini aniqlash imkoni deyarli mavjud bo'lmaydi. SHu bilan birga insofli egallovchi pul va taqdim etuvchiga deb nomlangan qimmatli qog'ozlarni o'zganiki bo'lishi mumkinligini, o'ziga noqonuniy ravishda o'tayotganligini hamma vaziyatda ham bilishi mumkin bo'lmaydi.

O'zlarining g'ayriqonuniy ravishda boshqa shaxsga o'tkazilgan mulklarini talab qilib olishda mulkdor bir vaqtning o'zida quyidagilarni talab qilishga haqli:

birinchidan, insofsiz egallovchidan, chunonchi, sotib oluvchidan mulkni egallagan barcha vaqti mobaynida olgan yoki olinishi lozim bo'lgan hamma daromadlarining qaytarilishi yoki to'lanishini;

ikkinchidan, insofli egallovchidan esa – uning mulkni egallashi g'ayriqonuniy ekanligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan paytdan boshlab yoki mulkning qaytarilishi to'g'risida mulk egasining da'vosi bo'yicha chaqiruv qog'ozi olgan paytdan boshlab olgan yoki chaqirib olishi lozim bo'lgan hamma daromadlarning qaytarilishini yoki to'lanishini talab qilishga haqli (FK, 230-modda).

O'z navbatida insofli egallovchi ham, insofsiz egallovchi ham, mol-mulkdan qancha vaqt davomida olingan daromad mulkdorga qaytarilishi kerak bo'lsa, shuncha vaqt davomida mol-mulkka qilingan zarur xarajatlarni to'lashni mulkdordan talab qilishga haqli.

Qonunda mulk uchun sarflangan narsalarni, agar ashyodan uni buzmasdan ajratib olish mumkin bo'lsa, insofli egallovchi o'zida qoldirishga haqli ekanligi ko'rsatilgan. Agar mulkdan ajratib olish mumkin

bo'lmasa, insofli egallovchi mulkning ko'payishi uchun sarf qilingan xarajatlarning o'ziga to'lanishini talab qilishga haqli.

Fuqarolik kodeksida mulk huquqlari himoya qilinishining kuchaytirilishini ta'minlovchi qator muhim qoidalar belgilangan. Bunday qoidalar jumlasiga quyidagilar kiradi:

birinchidan, mulk egasi mulkini o'zi yo'qotgan yoki o'zi o'g'irlatgan hollarda insofli egallovchidan talab qilib olishdan tashqari yana mulk uning ixtiyoridan tashqari egaligidan (qo'lidan) ketgan taqdirda ham talab qilib olish;

ikkinchidan, mulk birovga ishonib topshirib qo'yilganda uning ixtiyoridan tashqari qo'lidan chiqib ketgan bo'lsa ham, bu mulkni insofli ravishda oluvchidan talab qilib olish;

uchinchidan, agar mulk birovga topshirish huquqiga ega bo'lmagan shaxsdan bepul olingan bo'lsa, u vaqtda mulk egasi barcha hollarda o'z mulkini talab qilib olish huquqiga ega bo'ladi.

YUqorida aytib o'tilganidek, vindikatsion da'vo – birovning qonunsiz egaligida bo'lgan ashyoni qaytarib olish haqidagi mulk egasining da'vosidir. Vindikatsion da'voni boshqa turdagi da'volardan ajratib turadigan asosiy belgilari: da'volashuvchi taraflar, da'vo asosi va da'vo narsasi, shuningdek uning maqsadidir.

Ashyoga nisbatan mulk huquqiga ega bo'lgan, lekin ashyosi qo'lida bo'lmagan shaxs vindikatsion da'vo bo'yicha da'vogar bo'ladi. Vindikatsion da'voni qilishga ayrim mulk egasigina haqli bo'lmay, ulushlari bo'lgan mulkdorlarning har qaysisi ham da'vo qilishga haqli. Bundan tashqari mulkni qonun va shartnomaga binoan egallab (saqlab) turgan shakllar ham vindikatsion da'vo bo'yicha da'vogar bo'ladilar.

Egalik huquqi vindikatsion da'voni qilishga asos bo'ladi. Mulkdor mulk huquqi asosida o'ziga tegishli ashyoga bo'lgan sub'ektiv huquqi bilan bu mulkni egallash (qo'lida saqlash), undan foydalanish, uni tasarruf etish imkoniyatidan mahrum bo'lganida – bu huquqlarning o'ziga qaytarilishini talab qila oladi.

Vindikatsion da'voning maqsadi – buzilgan mulkiy huquqni tiklashdan, ashyoni bevosita mulk egasi ixtiyoriga qaytarishdan iboratdir.

Vindikatsion da'voning predmeti mulkni noqonuniy egadan qaytarishni talab qilish huquqi hisoblanadi.

Vindikatsion da'vo bo'yicha faqat individual ashyolar emas, balki boshqa barcha mulklar, asl holatda qonunsiz egallovchidan talab qilib olinishi mumkin.

Mulk egasiga unga qarashli ashyo o'rniga, uning qiymatini to'lash, barcha hollarda ham mulk egasining manfaatlarini ta'minlay olmaydi. Binobarin, mazkur masalani hal qilishda jismoniy yoki individual alomatli mulklarni egallovchidan majburiy tarzda olib berish huquqining sudlarga berilishi - majburiyatlarining turmushda real ijro etilishini, shuningdek mulkiy huquqning yanada to'laroq himoya qilinishini ta'minlashga qaratiladi.

Vindikatsion da'vo huquqini buzish faktidan kelib chiqsa ham, zarar etkazishdan kelib chiqadigan da'vo hisoblanmaydi. Vindikatsion da'voga binoan ashyo asl holatda qaytarilishi talab qilinsa, zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatda esa, ashyo o'rniga uning qiymati talab qilinishi mumkin.

Agar ishni hal qilishda shartnomaga oid javobgarlik belgilash uchun asoslar bo'lsa, u vaqtda da'vo shartnoma majburiyatlari to'g'risidagi normalarning qoidasi bo'yicha hal qilinadi. Binobarin, vindikatsion da'vo ashyoviy huquqiy da'vo sifatida ko'rilganligi tufayli shartnoma yuzasidan qilinadigan da'vo bilan aralashtirib yuborilmasligi lozim. Masalan, ashyoni qaytarish haqidagi da'vo shartnoma majburiyatlarini, chunonchi, ijara yoki omonat shartnomalari yuzasidan mulk egasi ashyoni asli holida qaytarish to'g'risida da'vo qilganida, ashyoni qaytarib olish haqidagi talab shu shartnomani tartibga soladigan huquqiy normalar asosida qanoatlantiriladi. Demak, bunday hollarda mulk egasi shartnoma da'vosi o'rniga vindikatsion da'vo qilishga haqli bo'lmaydi.

Mulkni egallash qonuniy va qonunsiz bo'lishi mumkin. Mulkni huquq normalari yoki shartnomaga asoslangan holda egallash qonuniy egallash hisoblanadi. Bunda mulk ijozat etilgan (qonun yoki boshqa huquqiy akt bilan yo'l qo'yilgan) usul bilan qo'lga kiritiladi.

Qonunsiz egallash deb, ashyoni etarli huquqiy asoslarga ega bo'lmay qo'lda saqlab turishga aytiladi. Qonunsiz egallovchi deb o'zboshimchalik bilan egallab oluvchi, o'g'irlovchi yoki topib olingan narsani o'zlashtiruvchi, shuningdek ashyoni egasidan qonun yoki shartnoma asosida olmaydigan shaxsga aytiladi. Mulk qonun yo'l qo'ymaydigan usul bilan sotib olinib, qo'lga kiritilganida ham uni egallash uchun huquqiy asos bo'lmasa, bunday egallash ham qonunsiz egallash bo'ladi. Masalan, fuqaro A. fuqaro B.dan bir ashyo sotib oladi. Ammo keyinchalik fuqaro B. sotilgan ashyoning egasi emasligi tufayli xaridor A.ga mulkka bo'lgan huquqni o'tkaza olmasligi ma'lum bo'ladi. Fuqaro A. huquqiy nuqtai nazardan qaraganda, garchi ashyoni fuqaro B. ishtiroki bilan tegishli suratda o'ziga olgan bo'lsa-da, qonunsiz egallovchi bo'lib ko'riladi.

Faqat qonunsiz egallovchi, ya'ni da'vo qo'zg'atilgan vaqtda nizoli mulk qonunsiz egaligida bo'lgan shaxsgina da'vo bo'yicha javobgar hisoblanishi mumkin.

18.4. Mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to'sqinliklarni bartaraf etish (negator da'volar)

Ba'zi hollarda mulkiy huquqning buzilishi ashyoni egallash huquqidan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmasligi ham mumkin. Ashyo mulk egasining ixtiyorida, egaligida bo'lgan bir vaqtda mazkur ashyoni biror-bir shaxsning harakati to'sqinlik qilishi oqibatida foydalanishga qiynalishi yoki umuman foydalanishga imkoni bo'lmay qolishi mumkin. Masalan, fuqaro A.ning qarzi uchun fuqaro B.ning mulki noto'g'ri xatlanganida, fuqaro B. mulkning ro'yxatdan chiqarilishini va shu bilan o'z mulkidan foydalanishga qilingan to'sqinlikning bartaraf etilishini talab qila oladi.

Mulk egalaring mulkni egallash va undan foydalanish huquqini buzish, garchi bu egalik huquqidan mahrum qilish bilan bog'liq bo'lmasa ham yo'qotish haqidagi talablar huquq nazariyasida negator¹ da'volar deb aytiladi. Boshqacha aytganda, negator da'vo deyilganda, ashyoga egalik qiluvchi mulkdorning uchinchi shaxslardan mulkni egallash, foydalanish va tasarruf etish huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi holatlarni bartaraf etish haqidagi noshartnomaviy talab tushuniladi. FKning 231-moddasida mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzilish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham, bartaraf etishni talab qila olishi ko'rsatilgan. Mazkur da'voning narsasi mulk egasining bunday halaqitni (to'sqinlikni) yo'q qilish haqidagi talabi hisoblanadi. U mulk egasiga mulkidan foydalanishda, o'z huquqini amalga oshirishda to'sqinlik qiladi.

Sudda negator da'voni mulk egasigina emas, balki ashyoni qonuniy asoslar bo'yicha masalan, qonun yoki shartnomaga asosan, egallovchi shaxs ham qo'zg'atishga haqli. Bunday qonuniy egallovchilar o'zlarining talablarini FKning 231-moddasi asosida emas, balki mulkni egallashlarining qonuniyligini belgilovchi huquq normalari (FK, 232-modda) asosida qo'ya oladilar. Masalan, mulkiy ijaraga oluvchi, ya'ni mulk egasi bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha ashyodan vaqtincha foydalanuvchi shaxs bu mulkni egallash va undan foydalanish huquqi buzilganida har kimga shu jumladan, mulk egasiga nisbatan ham da'vo

¹ Негатор лотинча «action negatorio» сўздан олинган бўлиб, “инкор этувчи даъво” деган маънони англатади.

qo'zg'atishga haqli. FKning 232-moddasida aytilishicha, garchi mulkdor bo'lmasa ham, qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan boshqa asosga mol-mulkka egalik qilayotgan shaxs ham FKning 228-231-moddalarida nazarda tutilgan huquqlarga, ya'ni vindikatsion va negator da'volar qo'zg'atish huquqiga ega bo'ladi.

Sud tajribasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, hozirgi vaqtda negator da'vo deb atalgan da'vo bilan sudga kamdan-kam murojaat qilinadi. Ammo bundan mulk egalarining huquqlarini buzishdan ma'lum darajada himoya qiluvchi mazkur huquq normasi o'z ahamiyatini yo'qotadi, degan xulosa mutlaqo kelib chiqmaydi. Amalda birovning mulkiy huquqini buzishga uringan har qanday shaxsni tartibga chaqirib turuvchi bunday normalarning bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

18.5. Mulkiy huquqni fuqarolik huquqi normalari bilan himoya qilishning boshqa usullari

YUqorida biz mulk huquqining ashyoviy-huquqiy vositalari yordamida (vindikatsion va negator da'volar bilan) himoya qilinishi masalalari bilan tanishdik. Mulkiy huquqni himoya qilish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni o'rganishda, mulk egalarining mulkiy huquqlarini himoya qiluvchi majburiyat huquqiga oid vositalar ham muhim ahamiyatga ega. Mulkiy huquqni himoya qilishning bunday majburiy-huquqiy usullari ikki ko'rinishda: 1) shartnomali munosabatlar; 2) shartnomadan tashqari munosabatlarda bo'ladi.

SHartnomali munosabatlarda mulkiy huquqning himoya qilinishi to'g'risida shuni aytish kerakki, tuziladigan xilma-xil shartnomalar aksariyat hollarda qonunga, shartnoma shartlariga rioya qilinib, to'g'ri va insofli ravishda bajariladi. Ammo ba'zi hollarda shartnomaning ayrim intizomsiz ishtirokchilari shartnoma yuzasidan olgan o'z majburiyatlarini butunlay bajarmasliklari yoki lozim darajada bajarmasliklari hollari ham uchraydi. Bunday paytlarda tabiiy buzilgan mulkiy huquqlarni tiklash hamda shuning o'zi bilan mulkiy huquqlarni har tomonlama va to'la himoya qilish masalasi qo'yiladi.

SHartnomali munosabatlarda mulkiy huquqlarni buzish quyidagicha ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

a) qonun hujjatlarining talablariga muvofiq kelmaydigan mazmundagi bitim, shuningdek, huquq-tartibot yoki axloq asoslariga atayin qarshi maqsadda tuzilgan bitim o'z-o'zidan haqiqiy emas va u FKning 116-moddasiga binoan, haqiqiy sanalmaydi hamda har ikki

tarafning yoki bir tarafning bunday shartnoma yuzasidan olgan daromadlari davlat daromadlariga o'tkaziladi;

b) muomalaga layoqatsiz shaxslar (yosh bolalar, ruhiy kasallar) bilan bitim tuzilishi natijasida mazkur shaxslar mulkiy zarar ko'rsalar, qonun (FKning 117-119-moddalari) tuzilgan bitimlarni haqiqiy emas, deb topishi bilan birga buzilgan mulkiy huquqning tiklanishi lozimligini ham ko'rsatadi. Masalan, 13 yoshli bola o'ziga hadya qilingan fotoapparatni ota-onasining ruxsatisiz birovga sotsa, shartnoma haqiqiy sanalmasligi va bunday shartnomaning tuzilishi natijasida voyaga etmagan shaxs mulkiy zarar ko'rgan bo'lsa, zarar haqi undirilishi mumkin;

v) jiddiy yanglishish, aldanish, zo'rlik qilinishi ta'sirida tuzilgan bitimlar (shartnomalar) sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin. Bunday bitimlar tuzilishi natijasida buzilgan mulkiy huquqlar ham qonun (FKning 122-123-moddalari) bo'yicha himoya qilinadi;

g) ayrim shartnomalar, chunonchi, oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, kontraktatsiya, ijara, pudrat, yuk tashish va boshqa qator shartnomalar bo'yicha olingan majburiyatlar butunlay yoki lozim darajada bajarilmasligi natijasida tashkilotlar yoki ayrim fuqarolar mulkiy zarar ko'rishlari mumkin. Bunday hollarda ham qonun (bunday shartnomalar)ning har qaysisini buzish oqibatlari to'g'risida, huquqiy normalar buzilgan huquqlarni himoya qilinishini nazarda tutadi.

SHartnomalardan tashqari bo'ladigan majburiyat munosabatlarida mulkiy huquqlarning himoya qilinishiga kelsak, ba'zi hollarda majburiyat munosabatlari yuqorida aytilganidek, o'zaro kelishuv asosida tuzilgan shartnomalardan kelib chiqmay, bevosita qonun bilan ham belgilanishi mumkin. Bunday hollarda tashkilotlar va fuqarolar qonunga asosan o'zaro majburiyat munosabatlarida bo'ladi va huquq sub'ektlari (tashkilotlar va fuqarolar) bir-birlariga nisbatan muayyan majburiyatlar oladi. Agar qonun bilan belgilangan majburiyatlarni bajarmaslik natijasida mulkiy zarar ko'rilsa, buzilgan mulkiy huquqlarni himoya qilish masalasi vujudga keladi.

SHartnomalardan tashqari bo'lgan majburiyat munosabatlarida mulkiy huquqning buzilishi asosan quyidagi hollarda uchrashi mumkin:

a) ba'zi hollarda ayrim shaxslar (yuridik shaxslar yoxud fuqarolar)ning mulkiga qasddan yoki ehtiyotsizlik bilan zarar etkazish tufayli mulkiy huquqlar buziladi. Masalan, davlat yoki tashkilot mol-mulkini talon-taroj qilish, fuqaroning mulkini o'g'irlash, fuqaroga zarar etkazilishi natijasida mulkiy huquqlar buzilishi mumkin. Bunday hollarda qonun

buzilgan huquqlarning tiklanishi, mulkiy huquqlarning har tomonlama va to'la himoya qilinishini belgilaydi;

b) amalda birovdan topshiriq olmay, uning manfaatlarini ko'zlab, ba'zi xarajatlar qilish hollari ham bo'lishi, chunonchi, birovning to'satdan kasal bo'lib qolgan bolasini shifoxonaga taksi mashinasida olib borib joylashtirishda ma'lum xarajat qilinishi mumkin. Qonun bunday hollarda ham zararning to'lanishi lozimligini ko'rsatib, mulkiy huquqni himoya qiladi;

v) xatolik bilan birovning mulki olingan yoki tejalgan bo'lsa, ya'ni birovning mulkini olib qolish yoki tejash uchun qonun yoki shartnoma bilan belgilangan asoslar bo'lmasa, olingan yoki tejalgan mulk egasiga qaytarilishi lozimligi qonunda belgilanadi. Masalan, xatolik bilan ikkinchi marta takror to'langan qarz yoki olinmagan mahsulot uchun tashkilotning to'langan puli qaytarilishi lozim.

Qonun (FKning normalari) yana boshqa ba'zi hollarda ham shartnomalardan tashqari vujudga keladigan majburiyatlarda mulkiy huquqlarning himoya qilinishini belgilaydi.

18-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Mulk huquqining kafolati va uni himoyalashdagi fuqarolik huquqining roli qanday?
2. Mulk huquqini himoya qilish tushunchasini ochib bering?
3. Mulk huquqini himoya qilishda qanday usullarga tayaniladi?
4. Mulk huquqini ashyoviy huquqlar bilan himoya qilishning mohiyatini ochib bering?
5. Mulk huquqini vindikatsion da'vo qo'zg'atish yo'li bilan himoya qilishning xususiyatlarini amaliy misollar bilan ochib bering?
6. Mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to'sqinliklarni bartaraf etish tushunchasini ochib bering?
7. Mulkdor bo'lmagan eganing huquqlarini himoya qilish nima?
8. Mulk huquqini majburiyat-huquqiy usullar bilan himoya qilish deganda nima tushuniladi?
9. Mulk huquqi yana qanday fuqarolik huquqi institutlari bilan himoya qilinadi?
10. Mulk huquqining bekor bo'lishini qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarda himoya qilishning mohiyati nimada?

O'n to'qqizinchi bob

MAJBURIYAT HUQUQI TUSHUNCHASI, TIZIMI, VUJUDGA KELISH ASOSLARI

***Bobning maqsadi:** Majburiyat huquqi normalari hajm jihatidan nafaqat fuqarolik qonunchiligida shuningdek, huquq fuqarolik huquqi tizimining ham katta qismini tashkil qiladi. Majburiyat huquqi fuqarolik huquqining etakchi kichik sohalaridan biri bo'lib, uning normalari bilan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlarning xususiyatlariga ko'ra tegishli institutlar va yordamchi institutlardan tashkil topadi. Bunday holat ijtimoiy hayotning ko'p sohalarida shaxslarning turli ehtiyojlarini ta'minlashning majburiyat huquqi normalari vositasida tartibga solinishi bilan bog'liqdir. Ushbu bobda o'rganiladigan majburiyat huquqining umumiy qoidalari o'z mohiyatiga ko'ra barcha turdagi majburiyatlarga nisbatan bir xilda taalluqlidir, shu sababli fuqarolik huquqining maxsus qismida eng ko'p o'qitiladigan majburiyatning alohida turlarida ham shu masalalar tamal toshi bo'lib xizmat qiladi.*

Ushbu bobda majburiyat huquqi tushunchasi, tizimi va vujudga kelish asoslari haqidagi qoidalar o'z ifodasini topgan.

19.1. Majburiyat va majburiyat huquqi tushunchalari

Fuqarolik huquqida majburiyat deb, shunday fuqarolik-huquqiy munosabatga aytiladiki, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatlarni amalga oshirishga, chunonchi mol-mulk topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko'rsatish, pul to'lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o'zini saqlashga majbur bo'ladi; kreditor esa qarzdordan o'zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'ladi (FK, 234-modda).

YUqorida berilgan ta'rifga ko'ra, majburiyat keng ma'noda, huquq sub'ektlari hisoblangan shaxslar (tashkilotlar va fuqarolar) o'rtasida bo'ladigan fuqarolik-huquqiy xarakterdagi munosabatlarni bildiradi.

Majburiyat tushunchasi huquqning boshqa sohalarida ham chunonchi, ma'muriy huquq, oila huquqi, mehnat huquqi sohalarida ham beriladi. "Majburiyat" atamasi boshqa ma'nolarda ham ishlatiladi, masalan, majburiyat deb, faqat muayyan bir harakatni qilishga, chunonchi, ijara haqini to'lashga, sotib olingan narsani topshirishga qaratilgan burchga ham aytiladi.

Majburiyat sub'ektlari va ob'ektlari uning muhim unsurlari hisoblanadi.

Majburiyat sub'ektlari muayyan huquqlarga ega bo'lgan va zimmasiga majburiyat olgan shaxslardir. Har bir majburiyatda, albatta, ikki taraf ishtirok etadi. Muayyan bir harakatning qilinishini yoki muayyan harakatni qilishdan saqlanishni talab etishga haqli bo'lgan taraf – *kreditor* deb ataladi. Muayyan harakatni qilishga yoki harakat qilishdan saqlanishga majbur bo'lgan taraf esa *qarzdor* deb ataladi.

Majburiyatda ishtirok etuvchi kreditorning huquqi nisbiy huquq bo'ladi, chunki kreditor faqat ma'lum shaxs yoki shaxslarga (bir qarzdor yoki bir necha qarzdorlarga) nisbatan talab qo'yish huquqiga ega.

Majburiyatda kreditorning talab qilish huquqi va shunga yarasha qarzdorning burchi nimaga qarata belgilangan bo'lsa, shuning o'zi majburiyat ob'ekti hisoblanadi. Jumladan, huquq va burchlar biror-bir ashyoni olishga, topshirishga, muayyan pul summasini to'lashga, biror-bir ishning bajarilishiga qaratilgan huquqiy harakatlardan iborat bo'lishi mumkin.

Majburiyatlar majburiyat huquqi tushunchasini keltirib chiqaradi. *Majburiyat huquqi* – mulk topshirish, ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatish yoki pul to'lash bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan fuqarolik-huquqiy normalar yig'indisidir. Majburiyat huquqi jamiyatimizda mulkiy munosabatlarning eng muhim va keng sohasini, o'zining fuqarolik-huquqiy xarakteridagi qoidalari bilan tartibga soladi. U tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni ham, chunonchi, fuqarolarga xilma-xil tovarlar, oziq-ovqat mahsulotlarini sotishda, ularga har turdagi xizmatlar ko'rsatish, uy-joylar berish va boshqa hollarda vujudga keladigan munosabatlarni ham tartibga soladi.

Jamiyatdagi majburiyatga oid huquqiy munosabatlar fuqarolar va tashkilotlarning xilma-xil ehtiyojlarini qondirish, ta'minlash maqsadlarida o'rnatiladi. Majburiyatlar to'g'risidagi normalar mulkning bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tishini, ishlab chiqarish va maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini orqali xilma-xil xizmatlar ko'rsatilishini tartibga soladi. Majburiyatlar vositasida mulk va mulkiy huquqlar qo'riqlanishi ta'minlanadi, fuqaroning sog'lig'iga zarar etkazilganda, fuqaro o'ldirilganida ko'rilgan zararlar qoplanadi va hokazo.

Majburiyat huquqi fuqarolar bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni ham, jumladan, bozorlarda oziq-ovqat mahsulotlarini olishda, uy-joy sotib olish va boshqa hollarda bo'ladigan o'zaro munosabatlarni ham tartibga soladi. U tashkilot va fuqarolarga etkazilgan

mulkiy zararining to'lanishini, shuningdek qonun yoki shartnomalar bilan belgilangan asoslar bo'lmay turib olingan narsalarning qaytarilishini ta'minlaydigan huquqlarni ham o'z ichiga oladi.

Majburiyat huquqi tizimi ikki asosiy bo'limdan: majburiyatlar to'g'risidagi umumiy qoidalar va majburiyatlarning ayrim turlariga oid maxsus qoidalardan iborat.

Majburiyat to'g'risidagi umumiy qoidalarda (FKning 234-385-moddalari) majburiyatlarning kelib chiqishi va bajarilishi, majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash, talab qilish huquqini birovga o'tkazish va qarzni ko'chirish, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik va nihoyat majburiyatlarning bekor qilinishi asoslari, majburiyat munosabatlarini vujudga keltiruvchi asosiy huquqiy vosita hisoblangan shartnomalar va ularni tuzish, o'zgartirish hamda bekor qilish tartibi kabi masalalar belgilanadi.

Majburiyatlarning ayrim turlariga bag'ishlangan FK normalari majburiyat huquqi tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar nihoyatda ko'p va xilma-xil bo'lganligi tufayli Kodeksda salmoqli o'rinni egallaydi. Majburiyat huquqining mazkur maxsus qismi normalari mazmuni va hajmi bo'yicha teng bo'lmagan ikki turkumga: shartnomali majburiyatlar institutlariga va shartnomasiz (shartnomadan tashqari) majburiyatlar institutlariga bo'lingan.

SHartnomali majburiyatlarga oid huquqiy institutlar asosan shartnomaviy munosabatlardan vujudga keladi va uning asosiy xususiyati majburiyat taraflarining erk-irodasini namoyon etish orqali yuzaga keladi. Fuqarolik qonunchiligida aniqrog'i, FKda shartnomali majburiyatlar quyidagicha joylashtirilgan va guruhlariga bo'lingan:

1. Mol-mulkni va mulkiy huquqlarni boshqa shaxsga o'tkazish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: oldi-sotdi (chakana oldi-sotdi (FKning 425-436 moddalari), mahsulot etkazib berish (FKning 437-456 moddalari), tovarlar etkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti (FKning 457-464 moddalari), kontraktatsiya (FKning 465-467 moddalari), energiya ta'minoti (FKning 468-478 moddalari), ko'chmas mulkni sotish (FKning 479-488 moddalari), korxonani sotish (FKning 489-496 moddalari)), ayirboshlash (FKning 497-501 moddalari), hadya (FKning 502-511 moddalari), renta (doimiy va umrbod renta) (FKning 512-529 moddalari), umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish (FKning 530-534 moddalari);

2. Mol-mulkni foydalanish uchun boshqa shaxsga topshirish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: mulk ijarasi,

prokat, transport vositalari ijarasi, binolar va inshootlar ijarasi, korxonani ijaraga berish, lizing (moliya ijarasi), uy-joy ijarasi, mol-mulkdan tekin foydalanish (FKning 535-630 moddalari);

3. Ish bajarish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: pudrat, maishiy pudrat, qurilish pudrati, loyiha va qidiruv ishlari pudrati, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudrati (FKning 631-702 moddalari);

4. Xizmat ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: xizmat ko'rsatish bilan bog'liq shartnomalar (haq evaziga xizmat ko'rsatish (FKning 703-708 moddalari), yo'lovchi, bagaj va yuk tashish (FKning 709-725 moddalari), transport ekspeditsiyasi (FKning 726-731 moddalari), omonat saqlash va uning alohida turlari (FKning 875-913 moddalari), moliyaviy xizmatlar (sug'urta (FKning 914-961 moddalari)), qarz va kredit (FKning 732-748 moddalari), pul talabnomasidan boshqa shaxs foydasiga voz kechish evaziga moliyalash – faktoring (FKning 749-758 moddalari), omonatlarni bankda qabul qilish va saqlash (FKning 759-770 moddalari), bank hisobvaraqlarini ochish, olib borish (FKning 771-789 moddalari) va bank hisob-kitoblarini amalga oshirish bo'yicha bank xizmatlari (FKning 790-816-moddalari));

5. Vakillik faoliyati bilan bog'liq munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: topshiriq (FKning 817-825 moddalari), begona shaxsning manfaatini ko'zlab topshiriqsiz harakat qilish (FKning 826-831 moddalari), vositachilik (FKning 832-848 moddalari), mol-mulknini ishonchli boshqarish (FKning 849-861 moddalari), kompleks tadbirkorlik litsenziyasi – franshizing (FKning 862-874 moddalari);

6. Tashkiliy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: yuridik shaxsni tashkil qilish to'g'risidagi ta'xis shartnomasini tuzish, oddiy shirkat asosida birgalikdagi faoliyat, dastlabki shartnoma bo'yicha majburiyatlar, uzoq muddatli xo'jalik aloqalarini o'rnatish to'g'risidagi shartnoma bo'yicha majburiyatlar, majburiy tartibda shartnoma tuzish bo'yicha majburiyatlar va h.k.

SHartnomasiz majburiyatlar shaxsning erk-irodasidan tashqarida yuz beradi yoki bir tomonlama harakat natijasida kelib chiqadi. Uning quyidagi turlari mavjud:

1. Bir tomonlama harakatlardan kelib chiqadigan majburiyatlar: omaviy tanlov, mukofotni oshkora va'da qilish (FKning 976-982-moddalari);

2. Zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar (umumiy asoslarda zarar etkazish (bosh va maxsus delikt) (FKning 985-1004

moddalari), fuqaroning hayoti va sog'lig'iga etkazilgan zararining o'rnini qoplash (FKning 1005-1016 moddalari), tovarlar, ishlar, xizmatlardagi nuqsonlar oqibatida etkazilgan zararining o'rnini qoplash (FKning 1017-1020 moddalari), ma'naviy zararni qoplash (FKning 1021-1022 moddalari)

3. Asossiz boylik orttirish oqibatida kelib chiqadigan majburiyatlar (FKning 1023-1030 moddalari).

Majburiyat mazmuni deganda, kreditorning qarzdor tomonidan muayyan harakatlar qilinishini (yoki qilinmasligini) talab etishga bo'lgan huquqi va qarzdorning shunga yarasha bo'lgan burchi tushuniladi. Qarzdor tomonidan qilinishi lozim bo'lgan harakatlar har xil: ashyoni egasiga (kreditorga) topshirish, ashyolarni foydalanish uchun topshirish, ma'lum summa pulni to'lash, biror-bir ishni bajarish yoki xizmat ko'rsatish, qarzdor tomonidan bitimning tuzilishini ta'minlash, bировga etkazilgan zararni to'lash, asossiz orttirilgan boylikni o'z egasiga qaytarish to'g'risida bo'lishi mumkin.

YUqorida ko'rsatilgan majburiyat ob'ektlaridan ko'rinishicha, majburiyatning mazmuni asosan mulkiy xarakterdagi huquq va burchlardan iborat bo'lsa-da, huquq sub'ektlarini o'zaro mulkiy xarakterda bo'lmagan majburiyatlar ham belgilashlari mumkin. Masalan, asar mualliflardan biri o'zaro kelishuv bo'yicha muayyan vaqt ichida asarning bir qismini tuzatib, qayta ishlab kelish to'g'risida o'z zimmasiga majburiyat olishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, majburiyatlarning mazmunida qonunga xilof bo'lmagan har qanday mulkiy va nomulkiy harakatlarni qilishni talab etishga qaratilgan huquqlar va bu harakatlarni qilish yuzasidan olingan majburiyatlar bo'lishi mumkin.

Majburiyat taraflarining bir-birlariga nisbatan belgilangan huquq va majburiyatlari ularning xarakteriga qarab farqlanadi. Ular mazmuni, ob'ektlari va sub'ektlariga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Ijobiy va salbiy mazmunli majburiyatlar.* Agar majburiyat yuzasidan qarzdor muayyan bir harakatni qilishga burchli bo'lib, kreditor aynan shunday harakatning qilinishini talab qilishga haqli bo'lsa, bunday majburiyat ijobiy mazmunli majburiyat hisoblanadi. Huquqiy munosabatning ko'pchiligida ijobiy mazmunli majburiyatlar yotadi. Masalan, oldi-sotdi, mulkni ijaraga berish, maishiy xizmat ko'rsatish sohasida olinadigan majburiyatlar – ijobiy mazmunli majburiyatlardir.

Agar majburiyat bo'yicha qarzdor muayyan harakatni qilishdan saqlanishga burchli, kreditor harakat qilishdan saqlanishini talab etish

huquqiga ega bo'lsa bunday majburiyat salbiy mazmunli majburiyat hisoblanadi. Masalan, nashriyot shartnomasi bo'yicha muallif shartnoma kuchda bo'lgan davrda o'z asarini boshqa nashriyotga topshirishdan saqlanish majburiyatini olsa, nashriyot muallifning boshqa nashriyot bilan shartnoma tuzishdan saqlanishini talab etish huquqini oladi.

2. Bir tomonlama va ikki tomonlama majburiyatlar. Majburiyatda qatnashuvchilarning birida faqat talab qilish huquqi (yoki huquqlari), ikkinchi tomonda esa faqat majburiyat (majburiyatlar) bo'lsa, bunday majburiyatlar bir tomonlama majburiyatlar hisoblanadi. Masalan, qarz shartnomasi. Qarz shartnomasi bo'yicha qarz bergan shaxs qarzning qaytarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, qarzdor o'z zimmasiga olgan qarzini qaytarishga burchlidir.

Huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi ham huquq, ham majburiyatga (qator huquqlar va majburiyatlarga) ega bo'lsa, bunday majburiyatlar ikki tomonlama majburiyat hisoblanadi. Ikki tomonlama majburiyatlarga oldi-sotdi, ijara, pudrat kabi shartnomalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. CHunonchi, oldi-sotdi munosabatida sotuvchida sotilgan narsani topshirish majburiyati bo'lsa, oluvchida sotib olingan narsaning qiymatiga yarasha haq to'lash majburiyati bo'ladi va aksincha. Aksariyat majburiyatlar ikki tomonlama majburiyatlardir.

3. Muayyan harakatni bajarishga qaratilgan va muqobil majburiyatlar. Agar huquqiy munosabat bo'yicha kreditor qarzdordan muayyan bir harakat qilinishini, masalan, ma'lum ishning bajarilishini, biror-bir ashyoning topshirilishini yoki ma'lum summa pul to'lanishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, bunday majburiyat muayyan harakatni bajarishga qaratilgan majburiyat hisoblanadi. Agar huquqiy munosabatda kreditorning talabi bo'yicha qarzdor bir necha harakatlardan birini bajarishga majbur bo'lsa, bunday majburiyat muqobil majburiyat sanaladi. Muqobil majburiyat bo'yicha huquqiy munosabatda bir necha harakat ko'rsatilgan bo'lsa ham, majburiyatning mazmunini qarzdorning faqat birgina majburiyati va kreditorning shu majburiyatning bajarilishini talab qilishga bo'lgan huquqi tashkil etadi. Huquqiy munosabatda nazarda tutilgan harakatlardan birining bajarilishi bilan majburiyat ijro etilgan hisoblanadi. Muqobil majburiyatning bajarilishi to'g'risidagi qoida FKning 250-moddasida berilgan. Mazkur moddada ko'rsatilishicha, agar qarzdor ikki yoki bir necha harakatlardan birini bajarishga majbur bo'lsa, qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan boshqacha tartib anglashilmasa, tanlash huquqi qarzdor ixtiyorida bo'ladi. O'zbekiston

Respublikasining bir qator qonun hujjatlari¹da qaysi majburiyatning bajarilishi lozimligini tanlash huquqi kreditorga berilganligi ko'rsatiladi. CHunonchi, ularda sotilgan ashyoning sifati lozim darajada bo'lmaganda, sotib oluvchi o'z xohishi bilan ana shu ashyoni boshqa sifatli ashyoga almashtirish yoki xarid bahosini tegishli darajada kamaytirishni yoxud sotuvchining shu ashyodagi kamchiliklarni haq olmay tuzatib berishini yoki shu kamchilikni tuzatish uchun oluvchining qilgan xarajatlarini to'lashni yo bo'lmasa shartnomani bekor qilib, o'ziga etkazilgan zararining to'lanishini talab qilishga haqli bo'ladi, deb ko'rsatiladi. Bu qoida bo'yicha qarzdor sifatidagi sotuvchi tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan harakatlardan birini tanlash huquqi kreditorga, ya'ni sotib oluvchiga beriladi.

4. *SHaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlar va shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar.* Ba'zi majburiyatlar huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning har qaysisi yoki birining shaxsi bilan qat'iy bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, topshiriq shartnomasi bo'yicha vujudga keladigan majburiyat vakilning (topshiriqni bajaruvchining) ishonchli shaxs bo'lishiga qarab belgilanadi. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo'lgan majburiyatlarning bajarilishini, agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, boshqa shaxsga o'tkazilishiga yo'l qo'ymaydi, kreditor ham boshqa shaxs bilan almashinishi mumkin emas. Bunday majburiyatlar, odatda, qarzdor yoki kreditorning vafot etishi bilan bekor bo'ladi.

Aksariyat huquqiy munosabatlarda majburiyatning kim tomonidan bajarilishi ahamiyatga ega bo'lmaydi. Masalan, qarz shartnomasi bo'yicha majburiyatning fuqaro G. tomonidan ham yoki uning uchun fuqaro B. tomonidan ham bajarilishi mumkin. Bunday shaxsiy xarakterga ega bo'lmagan majburiyatlar bo'yicha kreditor ham, qarzdor ham boshqa shaxs bilan almashinishiga yo'l qo'yiladi. Bunday majburiyatlar bo'yicha kreditor yoki qarzdorning vafot etishi majburiyatning bekor qilinishi uchun asos bo'lmaydi.

Majburiyatda sanktsiya masalasiga kelsak, fuqarolik huquqi normalariga muvofiq qo'llaniladigan majburlash choralari ko'pincha huquq buzilishda, majburiyatlarni bajarmaslik yoki tegishli darajada bajarmaslik uchun qo'llaniladi. Sanktsiya fuqarolik-huquqiy munosabatida

¹Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996. 5-6-сон, 59-модда, Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

ishtirok etayotgan taraflar o'z zimmlaridagi majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmaganlarida, huquq normalariga muvofiq qo'llaniladigan majburlash chorasidir. Buzilgan majburiyatlar yuzasidan qo'llaniladigan sanksiyalar har xil. Majburiy chora sifatida qo'llaniladigan sanksiyalar umumiy xarakterga ega bo'lishi hamda maxsus, ya'ni aniq bir huquqiy munosabatdan yuzaga kelgan harakatlarga nisbatan qo'llaniladigan bo'lishi mumkin.

Umumiy xarakterdagi sanksiyalar majburiyatning bajarilishini kechiktirish, biror ashyoni topshirish majburiyatini bajarmaslik uchun qo'llaniladi.

Maxsus sanksiyalarga misol qilib, sotilgan ashyolarning sifati tegishli darajada bo'lmasligi uchun sotuvchining javobgarligini ko'rsatishi mumkin.

Sanktsiya majburiyatlarda ishtirok etuvchi va o'z zimmlaridagi majburiyatlarni bajarmagan taraf – kreditor va qarzdorga nisbatan qo'llaniladi.

Majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiyalar quyidagi guruhlariga bo'linishi mumkin:

1. Ixtiyoriy bajarilmagan burchni majburiy ijro ettirish. Masalan, olingan qarz puli ixtiyoriy ravishda to'lanmaganida, uni majburan undirish mumkin bo'ladi.

2. SHartnomada ko'rsatilgan majburiyat bajarilmaganda, uni bir tomonlama bekor qilish. Masalan, ijaraga oluvchi o'z majburiyatini bajarmaganda, ijaraga beruvchining talabi bilan shartnoma muddatidan avval bekor qilinishi mumkin.

3. Majburiyatning ijro etilishi tartibini o'zgartirish. Masalan, mahsulot oluvchi tashkilot avval mahsulotlari uchun haq to'lashni kechiktirganida, mahsulot etkazuvchi u bilan aktsept shakli bo'yicha hisob-kitob qilmay, balki xaridor tashkilotga noqulay bo'lgan akkreditiv shakli bo'yicha hisoblashish tartibiga o'tishi mumkin.

4. Tuzuk taraf zimmasida bo'lgan majburiyatlar hajmini kamaytirishga qaratilgan sanksiyalar. Bunga misol qilib, xaridor o'ziga shartnoma shartlariga nomuvofiq sifatdagi ashyo topshirilganida, uning narxini tegishlicha kamaytirishni talab qila olishligini ko'rsatish mumkin.

5. Notuzuk tarafning zimmasida bo'lgan majburiyatlar hajmini oshirish. Bunday sanktsiya qo'llanilishida majburiyat buzgan notuzuk taraf o'zi uchun noqulay bo'lgan ba'zi vazifalarni, qo'shimcha majburiyatlarni bajarishga majbur qilinadi. Masalan, sifatli narsa o'rniga sifatsiz ashyo topshirgan sotuvchi bu ashyoning nuqsonlarini tuzatish uchun yoki

kamchiliklarni yo'qotish uchun xaridor tomonidan qilingan xarajatlarni to'lashga majbur qilinishi mumkin.

6. Mulkiy javobgarlik choralari sifatida ko'riladigan sanksiyalar. Bu to'g'rida quyiroqda bayon etiladi.

19.2. Majburiyatlarning vujudga kelish asoslari

Fuqarolik huquqlari va burchlarini keltirib chiqaradigan holatlar majburiyatga oid huquqiy munosabatlarni ham vujudga keltiradigan asoslar bo'lib, ular FKning 8-moddasida ko'rsatilgan.

Majburiyatlarning kelib chiqishi shaxslarning erkini ifoda etilishi bilan yoki ma'lum holatning sodir bo'lishi bilan bog'liq bo'lishiga qarab, yuridik faktlar qanday vaziyatda kelib chiqishidan qat'i nazar, ikki turga – yuridik harakatlar yoki yuridik hodisalarga bo'linadi. Yuridik harakatlar majburiyatlarning vujudga kelish asosi sifatida deyarli keng tarqalgan yuridik faktlar qatoriga kiradi. Fuqarolik huquqi normalari majburiyatlarning vujudga kelishini faqat harakatlarning yuz berishi bilangina emas, shuningdek harakatsizlik, ya'ni shaxsning muayyan harakatni bajarishdan o'zini saqlash bilan ham bog'laydi¹.

Umumiy qoidaga binoan, majburiyatlar FKda nazarda tutilgan asoslarda vujudga keladi. Ammo, bunday majburiyatlarning vujudga kelishi qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa-da, lekin fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy mohiyati va mazmuniga zid bo'lmagan fuqarolar va yuridik shaxslarning harakatlari asosida ham vujudga kelishi mumkin (FKning 8-moddasi 1-qismi).

FKning 234-moddasida belgilanganidek, majburiyatlar shartnomadan, ziyon etkazish natijasida hamda fuqarolik qonunlarida nazarda tutilgan boshqa asoslardan kelib chiqadi. Fuqarolik qonunlarida nazarda tutilgan boshqa asoslar tarkibiga davlat organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining hujjatlari, sud qarori, turli voqea hodisalarni kiritish mumkin.

Yuridik adabiyotlarda majburiyatlarning vujudga kelish asoslarini kengaytirgan holda tushuntirishga harakat qilinadi va ularni muayyan yuridik faktlar, yuridik faktning bir turi bo'lgan shartnomalar, bir tomonlama bitimlar, davlat organlari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarining hujjatlari, sud qarori, g'ayriqonuniy harakatlar (delikt va asossiz boylik ortirish), yuridik harakatlar (yuridicheskie postupki) masalan, topilmani qaytarish (FKning 192-moddasi) yoki topilgan xazinani topshirish (FKning 196-moddasi) yoxud shaxsga yoki

¹ Раҳмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -26 б.

uning mol-mulkiga zarar etishini oldini olish uchun uning topshirig'isiz qilingan harakat (FKning 826-moddasi) qilish va boshqalarga bo'linadi¹.

Ma'lumki, FKning ko'plab normalari shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni tartibga solishga qaratilgan. Bu huquqiy normalar vositasida tartibga solinadigan majburiyatlar jumlasiga mulkni boshqa shaxsning egaligiga topshirish, mulkning foydalanish huquqini o'tkazish (mulk ijarasi va uy-joy ijarasi, tekin foydalanish to'g'risidagi shartnomalar)dan, biror ishni bajarish yoki xizmat ko'rsatish va boshqa shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar kiradi. Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida turli tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida tuziladigan shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlar alohida ahamiyatga egadir.

Davlat organlarining qonunda fuqarolik huquq va majburiyatlari vujudga kelishining asosi sifatida nazarda tutilgan hujjatlari ham majburiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bunday hujjatlar turli ko'rinishlarda – davlat buyurtmasi yoki ma'muriy hujjatlar shaklida bo'lishi mumkin.

Fuqarolarga uy-joylardan foydalanish huquqini beradigan order ham ma'muriy dalolatnoma sifatida uy boshqarmasi bilan order olgan fuqaro o'rtasida uy-joy ijarasi shartnomasini tuzishga va shu bilan muayyan majburiyatlarni vujudga keltirishga asos bo'ladi.

Fuqarolik-huquqiy majburiyat sudlar tomonidan chiqarilgan hujjatlar (hal qiluv qarorlari, ajrimlar, hukmlar) asosida ham vujudga kelishi mumkin. Qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulkni qo'lga kiritish natijasida ham (masalan, egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddat hosil bo'lganligi sababli) majburiyat kelib chiqishi mumkin. Bir tomonlama bitimlar ham fuqarolik-huquqiy majburiyatlarni keltirib chiqaruvchi yuridik faktlar jumlasiga kiradi. Bunday bitimga muvofiq, shaxsning erki ikkinchi bir shaxsga huquq va majburiyat keltirib chiqaradi. Bir tomonlama bitimlarga misol qilib, vasiyatnomani ko'rsatish mumkin. Vasiyat bo'yicha masalan, mulk olish huquqi va marhumning qarzlarini to'lash majburiyati vujudga kelishi mumkin.

Yaratilgan ixtiro va foydali model, buyumlarning sanoat namunalari, fan, adabiyot hamda san'at asarlari qonun talablariga javob berishi kerak. Tegishli qonunlardagi normalarga muvofiq, bu yaratilgan narsalar uni yaratgan shaxs bilan o'zga shaxslar, shuningdek tegishli davlat tashkilotlari o'rtasida majburiyatlarning kelib chiqishiga asos bo'ladi.

¹ Ўша адабиёт. -25-31 б.

FKning 234-moddasida ko'rsatilganidek, fuqaroga yoki tashkilotga ziyon etkazish ham muayyan majburiyatlar tug'diradi. Bunday majburiyatlar, odatda, delikt majburiyatlar deb ataladi.

Majburiyatlar qonunlarda belgilanganidek, hech bir asoslarsiz boshqa shaxsning mol-mulkini egallab olishi yoki tejab qolishidan kelib chiqadi. Asossiz olingan yoki tejab qolingan mol-mulk jabrlanuvchiga asl holida qaytarilishi lozim, agar buning imkoniyati bo'lmasa, mol-mulk qo'lga kiritilishi paytidagi haqiqiy qiymatini to'lash, agar qo'lga kirituvchi orttirilgan boylikning asossizligini bilganidan keyin darhol uning qiymatini to'lamagan bo'lsa, mol-mulk qiymatining keyingi o'zgarishi tufayli ko'rilgan zararni to'lash majburiyati vujudga keladi.

Boshqa shaxslarning ishlarini topshiriqsiz bajarganlik sababli kelib chiqadigan majburiyatlar to'g'risidagi qoidalar ham qonunlarda mavjud.

Qonunlarda ko'rsatilishicha, boshqa shaxs manfaatlarini ko'zlab topshiriq olmay harakat qilgan shaxs, shu munosabat bilan qilgan zarur xarajatlarning, shuningdek boshqa haqiqiy zararni to'lanishini talab qilishga haqli. Agar manfaatdor shaxs topshiriq olmay harakat qilgan shaxsning ishini ma'qullasa, bunday hollarda FKning topshiriq shartnoma to'g'risidagi qoidalari qo'llaniladi va majburiyatlarning kelib chiqishiga asos bo'ladi.

Fuqarolik-huquqiy majburiyatlar tanlov e'lon qilishdan ham kelib chiqishi mumkin. Mukofot to'lashni oshkora va'da qilish, ommaviy tanlov e'lon qilishdan kelib chiqadigan majburiyatlarda muayyan ishni eng yaxshi bajarganlik yoki boshqa natijalarga erishganlik uchun pul mukofoti to'lash yoki boshqa mukofot berish to'g'risida ommaviy tanlov e'lon qilgan shaxs tanlovni o'tkazish shartlariga muvofiq, uning g'olibi deb topilgan shaxsga shartlashilgan mukofotni to'lashi lozim.

Majburiyatga oid huquqiy munosabatlar hodisalardan ham kelib chiqadi. Bunga misol qilib tabiat hodisalar, masalan, yong'in yoki zilzila natijasida ijaraga topshirilgan mulkning zararlanishi tufayli sug'urtalovchiga nisbatan kelib chiqadigan majburiyatlarni ko'rsatish mumkin.

Majburiyatlar qonunda ko'rsatilgan hollarda boshqa asoslardan ham kelib chiqishi mumkin.

19-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Majburiyat deb nimaga aytiladi?
2. Majburiyat huquqiga ta'rif bering?

3. Majburiyat huquqi tizimi haqida tushuncha bering?
4. Majburiyatning qanday turlari mavjud?
5. Majburiyatlar mazmuni, ob'ektlari va sub'ektlariga qarab qanday turlarga bo'linadi? Turlarini misollar bilan ochib bera olasizmi?
6. Majburiyatlarni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiyalar qanday guruhlarga bo'linadi?
7. Majburiyatni vujudga kelish asoslari nimalardan iborat?

Yigirmanchi bob

MAJBURIYAT SUB'EKTLARI

Bobning maqsadi: *Majburiyat huquqiy munosabatlar nisbiy xarakterga ega. Majburiyatning bajarilishini talab qilish va ushbu talabni bajarish o'zaro belgilangan shaxslar o'rtasida vujudga keladi va ular majburiyat sub'ektlari – qarzdor va kreditorlar deb nomlanadi. Fuqarolik huquqining sub'ektlari sifatida qonunda tan olingan shaxslargina kreditor va qarzdor bo'la oladi. Majburiyat huquqiy munosabatlarida bunday sub'ektlar sifatida huquq va muomala layoqatiga ega fuqarolar, huquqiy holati bo'yicha o'z nomidan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo'ladigan va ularni amalga oshirish imkoniyatga ega bo'lgan yuridik shaxslar va alohida tarzda o'z vakolati doirasida davlat ham ishtirok etadi. Mazkur holatlarni e'tiborga olgan holda mazkur bobda majburiyatda qatnashuvchi taraflar, ulushli va sherik majburiyatlar, majburiyatda qatnashuvchi taraflarning ko'pchilik bo'lishi, majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishi, regress (qaytarma) majburiyat masalalari atroflicha ochib berilgan.*

20.1. Majburiyat sub'ektlari tushunchasi

YUqorida aytilganidek, majburiyatda qatnashuvchi taraflarning biri majburiyatni bajarilishini talab qiluvchi sub'ekt – kreditor, ikkinchisi, ya'ni majburiyatni bajaruvchi sub'ekt – qarzdor deb ataladi. Majburiyat aynan ushbu ikki sub'ektning o'zaro munosabatidan vujudga keladi. SHu sababli ular majburiyat munosabatlarining asosiy sub'ekti sifatida e'tirof etiladilar.

Majburiyatda qarzdor va kreditor bo'lib ishtirok etuvchilar, fuqarolik huquqlari va majburiyatlariga ega bo'la oladigan shaxslar bo'lishlari kerak. Majburiyatga oid munosabatlarda kreditor va qarzdor sifatida fuqarolar, yuridik shaxslar, shuningdek ba'zi hollarda O'zbekiston Respublikasi ham sub'ekt bo'lib ishtirok etishi mumkin.

Majburiyatning alohida turlarida taraflar turlicha nomlanishi mumkin. Masalan, oldi-sotdi shartnomasida – sotuvchi va xaridor, energiya ta'minoti shartnomasida energiya bilan ta'minlovchi va abonent (iste'molchi), pudrat shartnomasida pudratchi va buyurtmachi, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasida ijrochi va buyurtmachi, transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha ekspeditor va mijoz, vositachilik

shartnomasida vositachi va komitent, kompleks tadbirkorlik litsenziyasi (franshizing) shartnomasi bo'yicha bir taraf – kompleks litsenziar ikkinchi taraf – kompleks litsenziat, delikt munosabatlarida zarar etkazuvchi va jabrlanuvchi va h.k. Lekin ularning birini qarzdor, ikkinchisini esa kreditor sifatida tushunmaslik lozim. CHunonchi har bir taraf bir vaqtning o'zida kreditor yoki qarzdor bo'lib qolishi mumkin.

Fuqarolik huquqida aksariyat majburiyatlarda (shartnomalarda) qatnashuvchi shaxslar bir vaqtning o'zida ham kreditor, ham qarzdor bo'lib hisoblanadi. Masalan, oldi-sotdi shartnomasida sotuvchi sotilgan narsani topshirish yuzasidan qarzdor, uning summasini talab qilib olish yuzasidan kreditor hisoblanadi va aksincha, sotib oluvchi mol-mulkni talab qilib olish yuzasidan – kreditor, uning summasini to'lash yuzasidan qarzdor hisoblanadi. Binobarin, majburiyatda ishtirok etayotgan taraflarda, ya'ni kreditor va qarzdorda ham talab qilish huquqi, ham majburiyat bo'lsa, bunday majburiyatlar (ikki tomonlama shartnomalar) murakkab majburiyatlar, deb ham yuritiladi.

20.2. Majburiyatda qatnashuvchi taraflarning ko'pchilik bo'lishi, ulushli va sherik majburiyatlar

Odatda, har bir majburiyatda ikki taraf – kreditor va qarzdor qatnashadi. Ammo ba'zi hollarda majburiyatda kreditor yoki qarzdor tarafida yoxud har ikki tarafda ham bir necha shaxslar ishtirok etishlari mumkin. Bunday majburiyatlar ko'p shaxsli majburiyatlar hisoblanadi. Masalan, bir mulk ikki shaxs tomonidan sotib olinganida sotuvchi huzurida uning summasini to'lash yuzasidan qarzdor tomonidan ikki shaxs qatnashadi.

Majburiyatda ko'pchilik bo'lib qatnashuvchi shaxslar aktiv va passiv ishtirokchilarga ajratilishi mumkin. Majburiyatda ko'pchilik bo'lib kreditor tarafida qatnashuvchi shaxslar – aktiv ishtirokchilar deb, qarzdor tarafida qatnashuvchi shaxslar esa – passiv ishtirokchilar deb ataladi. Agar majburiyatda qatnashuvchi shaxslar har ikki tarafda ham ko'pchilik bo'lib ishtirok etsa – aralash ishtirokchilar deb ataladi.

Ko'p shaxslar ishtirok etgan majburiyatlar ulushli va sherik majburiyatlarga bo'linadi.

Ulushli majburiyatlarda qatnashuvchi kreditorlarning har biri qarzdordan tegishli ulushining bajarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lsa, ulushli qarzdorlardan har biri o'ziga tegishli ulushni bajarishga majbur bo'ladi.

FKning 251-moddasida ko'rsatilganidek, agar ulushli majburiyatda bir necha kreditor yoki bir necha qarzdor ishtirok etsa, basharti qonundan yoki shartnomadan boshqacha tartib anglashilmasa, u holda har bir kreditor majburiyatni boshqalar bilan teng ulushlarda talab qilishga haqli, har bir qarzdor esa bu talabni bajarishi shart.

Ulushli majburiyatga ikki fuqaro tomonidan ulushlarga bo'linib qurilgan uy-joyning sotilishida sotuvchilardan har biri o'z ulushiga nisbatan tegishli haqni talab qilish yuzasidan kreditor bo'lishini misol qilib ko'rsatish mumkin.

YUridik shaxslar o'rtasida ham ulushli majburiyatlar vujudga kelishi mumkin. CHunonchi, bir necha tashkilot birgalashib uy-joy qurganida, tashkilotlarning har biri o'z ulushiga yarasha uy-joyni boshqarish va undan foydalanish huquqiga ega bo'ladi.

Ulushli majburiyatlarda faol ishtirokchi bo'lgan kreditorlardan har biri qarzdordan faqat o'ziga tegishli ulushnigina talab qilish huquqiga ega bo'lsa, qarzdorlardan har biri o'ziga tegishli ulushda majburiyatni bajarishga majbur bo'ladi.

Kreditorlardan biriga majburiyatning qarzdorlardan biri tomonidan o'z ulushiga yarasha bajarishi ulushli majburiyatni butunlay bekor qilmaydi. Bunday majburiyat, to boshqa kreditorlarning talablari qondirilguncha yoki boshqa qarzdorlar o'z ulushlariga yarasha majburiyatlarini bajarguncha saqlanib qoladi.

Kreditorlar va qarzdorlar ko'pchilik bo'lgan taqdirda kreditorlardan har biri qarzdordan qarzni boshqalar bilan teng ulushda talab qilishga haqli va qarzdorlarning har biri esa boshqalar bilan teng ulushda majburiyatini bajarishga majbur bo'ladi.

SHeriklik majburiyatlarga asosan, kreditor majburiyatning to'la hajmda bajarilishini, sherik qarzdorlarning har qaysisidan majburiyatning butunlay bajarilishini talab qilishga haqli.

YUqorida berilgan ta'rifga ko'ra, sheriklik majburiyatlarida qatnashuvchilar sifatida qarzdor bitta-yu, kreditorlar bir necha bo'lishi yoki bir necha kreditor va bir necha qarzdor bo'lishi mumkin.

SHeriklik asosida majburiyat olganlar – sherik qarzdorlar bo'lsa, sheriklik asosida talab qilish huquqiga ega bo'lganlar – sherik kreditorlar deb ataladi.

SHeriklik majburiyatining mazmunini sheriklik majburiyati va sheriklikka oid talab qilish huquqlari tashkil etadi. Masalan, bir necha shaxs bir kishiga yoki tashkilotga ziyon etkazganlarida qonun bo'yicha sheriklik majburiyati belgilanadi. Bir necha vorislarga qarashli, ulushli va

bo'linmagan uy-joy bir fuqaro tomonidan sotib olinganda, sheriklikka asoslangan talab qilish huquqi vujudga keladi.

SHeriklik majburiyatida kreditorlarning talablari yoki qarzdorlarning majburiyatlari ulushlarga bo'linmaydi. Ammo kreditorlardan biri yoki bir nechtasi qarzning qisman bajarilishini talab qilish huquqiga ega bo'ladi.

SHeriklik (solidaritet) asosida belgilanadigan majburiyatga ko'ra, qarzdorlardan biri tomonidan majburiyat bajarilmaganida, uning uchun boshqa sherik qarzdorlar javobgar bo'lishadi va aksincha, sherik qarzdorlar bajarmagan majburiyatning bajarilishini bunday qarzdorlarning biridagina talab qilish ham mumkin.

FKning 252-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdorlarning sheriklik majburiyati belgilanganida, kreditor majburiyatning qarzdorlarning barchasidan birgalikda, shuningdek har qaysisidan ayrim-ayrim holda to'la yoki qisman bajarilishini talab qilishga haqlidir.

SHerik qarzdorlarning biridan to'la qanoat hosil qilmagan kreditor ololmagan narsasini boshqa sherik qarzdorlardan talab qilishga haqli. SHerik qarzdorlar to majburiyat to'la bajarilgunga qadar, qarzdor bo'lib qolaveradi.

SHerik qarzdorlarning har biri kreditorning talablariga qarshi e'tirozlarini bildira oladi. CHunonchi, qarzning ilgari to'liq yoki qisman to'langanligini ko'rsatishlari mumkin. Ammo sheriklik majburiyat bo'lgani holda, qarzdor kreditorning talablariga qarshi boshqa qarzdorlarning kreditorga nisbatan bo'lgan, mazkur qarzdor ishtirok etmagan, munosabatlarga asoslangan e'tirozlarini qo'ya olmaydi (FKning 253-moddasi).

Masalan, sheriklik majburiyatda kreditor G.ning sherik qarzdorlari A. va V.lardan biri aytaylik, V. boshqa bir oddiy majburiyatda qarz shartnomasi bo'yicha G.ning kreditori bo'lsa, bunday holda o'zaro hisoblashishni faqat V.gina talab qila oladi. Binobarin, unga nisbatan sheriklik majburiyati yuzasidan talablar qo'yilganida, faqat uning o'zigina e'tirozlar bildira oladi. Boshqalar bunday huquqqa ega bo'la olmaydi.

SHeriklik majburiyatining qarzdorlardan biri tomonidan to'la bajarilishi, boshqa qarzdorlarni kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishdan ozod qiladi.

SHeriklik majburiyatini bajargan qarzdor, qonun yoki shartnomalarda boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, majburiyatni bajargan qarzdor o'z ulushini chegirib tashlab boshqa qarzdorlarga teng ulushlarda regress talab qo'yish huquqiga ega bo'ladi. Majburiyatini

bajargan qarzdorga to'lanmagan haq bu va boshqa qarzdorlar zimmasiga teng ulushlarda tushadi (FK, 254-modda).

Agar sheriklik majburiyatda kreditorlar bir necha bo'lsa, u holda sherik talablar vujudga keladi va sherik kreditorlarning har qaysisi qarzdorga nisbatan to'la hajmda talab qo'yishga haqli bo'ladi. Bunday sheriklik talablarga faol sheriklik deyiladi. SHeriklik talablariga binoan, qonun yoki shartnomada boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, qarzdor kreditorlarning biriga majburiyatni to'la hajmda bajarishi mumkin, kreditor esa qabul qilib olishga majbur. SHerik kreditorlardan har biri ham qarzdordan majburiyatning to'la hajmda bajarilishini talab qilishga haqli. Bunday talab qo'yilganda majburiyatni solidar kreditorlardan biriga nisbatan to'la bajarish qarzdorni majburiyatni boshqa solidar kreditorlarga nisbatan bajarishdan ozod qiladi (FK, 255-modda, 3-band).

SHeriklik talablar ko'pincha birgalikdagi faoliyatdan, sherik mualliflikdan va boshqa ba'zi huquqiy munosabatlardan kelib chiqishi mumkin. SHerik kreditorlardan har birining harakati bilan boshqa kreditorning manfaatiga ziyon etkazmasligi kerak. CHunonchi, sherik kreditorlardan birining qilgan harakati qarzdorlardan birini majburiyatning muayyan qismini bajarishdan ozod qilishga qaratilgan bo'lsa ham, bu qarzdor sherik kreditorlar huzurida majburiyatni to'la bajarishdan ozod bo'lmaydi.

Qarzdor sherik kreditorlarning biri tomonidan qo'yilgan talabga qarshi o'zining boshqa sherik kreditorlar bilan bo'lgan, mazkur kreditor ishtirok etmagan munosabatlarga asoslangan e'tirozini qo'ya olmaydi. Masalan, pudrat shartnomasi bo'yicha, pudratchi bir necha jamoa xo'jaligining buyurtmasiga binoan stadion qurishi kerak bo'lib, keyinchalik shu jamoa xo'jaliklarining biridan buyurtmani kechiktirib bajarishga muhlat olgan bo'lsa, qolgan jamoa xo'jaliklarining buyurtmasini o'z vaqtida bajarishi uchun qo'ygan talabiga kechiktirib bajarish uchun olgan muhlatini qarshi qo'ya olmaydi.

Majburiyatning qarzdor tomon sherik kreditorlaridan birining to'la hajmda bajarilishi, uni boshqa kreditorlarga nisbatan bajarishdan ozod qiladi.

Qarzdordan majburiyatning ijrosini qabul qilib olgan sherik kreditor, basharti ular o'rtasidagi munosabatlardan boshqacha tartib anglashilmasa, boshqa kreditorlarga tegishli bo'lgan ulushlarni to'lashi shart (FK, 255-modda).

Aralash sheriklik majburiyatlarda bir vaqtning o'zida bir necha kreditor va qarzdor shaxs ishtirok etadi. Bunday majburiyatlarni bajarish

tartibiga faol va sust sheriklik majburiyatlarini bajarish deyiladi. Masalan, shaxsiy mulk huquqi asosida uy-joyga ega bo'lgan bir necha fuqaro ta'mirlovchi brigada bilan pudrat shartnomasi tuzgan bo'lsa, ulardan har biri majburiyatning to'la hajmda bajarilishini brigadaning har qaysi a'zosidan talab qilishga haqli.

Tashkilotlar yuridik shaxs sifatida mustaqil mulkiy javobgarlikka ega bo'lib, xo'jalik hisobi asosida ish olib borganliklari sababli, har qaysi tashkilot majburiyatini bajarmaganligi uchun o'zicha alohida javobgar bo'ladi. Lekin ayrim hollarda aralash sheriklik majburiyati asosida ham javobgarlik belgilanishi mumkin. Masalan, turli tashkilotlarga qarashli avtomashinadan bir necha fuqaroga ziyon etkazilsa, birgalikdagi aralash sherik javobgarlik belgilanishi mumkin.

Qo'shimcha (subsidiar) majburiyatlar faqat qarzdorlar tarafida vujudga keladi. Majburiyat asosiy qarzdor tomonidan bajarilmaganida, kreditor uning bajarilishini qo'shimcha qarzdordan talab qilishga haqli. Subsidiar javobgarlik asoslari FKning 329-moddasida nazarda tutilgan. Bunga asosan, qonun hujjatlari yoki majburiyat shartlariga muvofiq, asosiy qarzdor bo'lgan boshqa shaxsning javobgarligiga qo'shimcha ravishda bo'lgan (subsidiar javobgarlik) shaxsga talablar qo'yishdan oldin kreditor asosiy qarzdorga talab qo'yishi kerak. Agar asosiy qarzdor kreditorning talabini qondirishdan bosh tortsa yoki kreditor undan qo'yilgan talabga oqilona muddatda javob olmagan bo'lsa, bu talab subsidiar javobgar bo'lgan shaxsga qo'yilishi mumkin. Kreditor asosiy qarzdorga bo'lgan o'z talabini qondirilishni subsidiar javobgar shaxsdan talab qilishga haqli emas, basharti bu talab asosiy qarzdorga muqobil talabni hisobga o'tkazish yoki mablag'larni asosiy qarzdordan nivosiz undirib olish yo'li bilan qondirilishi mumkin bo'lsa, subsidiar javobgar shaxs o'ziga kreditor tomonidan qo'yilgan talabni qondirilishdan oldin, bu haqda asosiy qarzdorni ogohlantirishi, bordi-yu bunday shaxsga nisbatan da'vo qo'zg'atilgan bo'lsa, asosiy qarzdorni ishda qatnashishga jalb qilish kerak. Aks holda, asosiy qarzdor o'zining kreditorga qarshi e'tirozlarini subsidiar javobgar shaxsning regress talabiga qarshi qo'yish huquqiga ega.

SHeriklik majburiyati bo'yicha boshqalar uchun majburiyatni bajargan qarzdor regress (qaytarma) da'vo huquqiga ega bo'lsa, qo'shimcha majburiyatni uchinchi shaxsga nisbatan bajargan qarzdor, agar qonun yoki shartnomalarda boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, shu bajarilgan narsani qaytarib olish huquqiga ega bo'lmaydi. Masalan, ota-onalar farzandlikka olganlar, vasiylar, homiylar, voyaga etmagan bolalarning

harakati natijasida etkazilgan zararni uchinchi shaxsga to'laganlarida mazkur haqni qaytarib olish huquqiga ega emaslar.

Qo'shimcha majburiyat qonun yoki shartnomalarda ko'rsatilgan taqdirdagina vujudga keladi. CHunonchi, qonunda aytilishicha, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga etmagan o'smir tomonidan etkazilgan ziyon uchun ularning ota-onalari, vasiy va homiylari qo'shimcha javobgardirlar. Qo'shimcha majburiyatga yana bir misol qilib, to'g'ridan-to'g'ri shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa, boshqa shaxs majburiyatining butunlay yoki qisman bajarilishi uchun uning kreditori oldida javobgarlikni o'z zimmasiga olgan kafilning qo'shimcha javobgarligini ko'rsatish mumkin. Ammo bu holda majburiyatni bajargan kafil regress (qaytarma) da'vo qilish huquqiga ega bo'ladi.

20.3. Majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishi

Kreditorning o'zgarishi majburiyatga oid huquqiy munosabatlarda muayyan sub'ektlar o'rtasida vujudga keladi. Majburiyatni bajarishda ishtirok etayotgan taraflar o'rinlarini boshqa shaxs bilan almashinishlariga qonun bo'yicha yo'l qo'yiladi. Majburiyatda qatnashuvchi kreditor ham, qarzdor ham boshqa shaxslar bilan almashinishlari mumkin.

Kreditorning almashinishi deb, majburiyatda ishtirok etayotgan kreditor o'z o'rnini boshqa shaxs bilan almashinishiga aytiladi. Kreditorning talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazilishiga, agar bu qonun yoki shartnomaga zid bo'lmasagina yoki talab kreditorning shaxsi bilan bog'liq bo'lmasagina yo'l qo'yiladi. Fuqarolik huquq nazariyasida kreditorning o'zgarishi "tssesiya", sobiq kreditor esa "tsedent" deb nomlanadi. Agar talab kreditorning shaxsi bilan chambarchas bog'langan bo'lsa, masalan, FKning 314-moddasida ko'rsatilganidek, alimentlar va hayotga yoki sog'liqqa etkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi talablarning boshqa shaxsga o'tishiga yo'l qo'yilmaydi.

Ba'zi hollarda, talab qilish huquqini o'tkazishga shartnoma bo'yicha ham yo'l qo'yilmaydi. Masalan, umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga bergan shaxs o'zining talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkaza olmaydi. FKning 318-moddasida ko'rsatilishicha, kreditorning majburiyat bo'yicha huquqlari boshqa shaxsga quyidagi hollarda o'tadi:

- 1) kreditor huquqlaridagi universal huquqiy vorislik natijasida;
- 2) kreditor huquqlarini boshqa shaxsga o'tkazish to'g'risidagi sudning qaroriga muvofiq;

3) qarzdorning majburiyati ushbu majburiyat bo'yicha qarzdor bo'lmagan kafil yoki garovga qo'yuvchi tomonidan bajarilishi oqibatida;

4) sug'urta holati boshlanishi uchun javobgar bo'lgan qarzdorga nisbatan kreditor huquqlarining sug'urta qiluvchiga subrogatsiyasi (o'tishi) natijasida;

5) qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazgan kreditor bu huquqni tasdiqlaydigan hujjatlarni ana shu shaxsga topshirishga majbur. CHunonchi, kreditor qarzdordan tilxat olgan bo'lsa, mazkur hujjatga talab qilish huquqining o'tkazilganligini yozib, uni yangi kreditorga topshirishi lozim. Dastlabki kreditor yangi kreditor oldida unga o'tkazilgan talabning qarzdor tomonidan bajarilmaganligi uchun javob bermaydi, dastlabki kreditor yangi kreditor oldida qarzdor uchun o'z zimmasiga kafolatini olgan hollar bundan mustasno (FK, 321-modda).

Kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tishi uchun, agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, qarzdorning roziligi talab qilinmaydi. Agar qarzdor kreditorning huquqlari boshqa shaxsga o'tganligi haqida yozma ravishda xabardor qilinmagan bo'lsa, yangi kreditor shu tufayli kelib chiqqan o'zi uchun noqulay oqibatlar xavfini o'z zimmasiga oladi. Mazkur holda majburiyatning dastlabki kreditorga nisbatan bajarilishi tegishli kreditorga nisbatan bajarish deb hisoblanadi (FK, 313-modda).

Ba'zi hollarda normativ hujjatlarning o'zida ham talab qilish huquqini umumiy qoida sifatida o'tkazishga yo'l qo'yilmasligi, masalan, temir yo'l ustavining 172-moddasida temir yo'l korxonasiga talab, shikoyat yoki da'vo qo'zg'atish huquqini boshqa tashkilotga yoki fuqaroga o'tkazishga yo'l qo'yilmasligi ko'rsatilishi bilan birga, qanday hollarda bu qoidadan istisnolar bo'lishligi ham aytilgan.

Qarzdor majburiyat bo'yicha huquqlar yangi kreditorga o'tganligi haqida ogohlantirish olgan paytda dastlabki kreditorga qarshi e'tirozlarni yangi kreditorning talabiga qarshi qo'ya oladi (FK, 317-modda). Masalan, majburiyatning qisman bajarilganligini yoki qarz hujjatida ko'rsatilgan summaning olinmaganligini ko'rsatib, o'z e'tirozlarini yangi kreditor talabiga qarshi qo'yish huquqiga ega.

Qarzdorning almashinishiga kelsak, majburiyatda qatnashayotgan qarzdor ham o'z o'rnini boshqa shaxs bilan almashish huquqiga ega. Qarzdor almashgani tufayli, yangi qarzdor majburiyatli bo'lib qolishiga – qarzning (majburiyatning) ko'chirilishi deyiladi.

Qarzdorning o'z qarzini boshqa shaxsga o'tkazishiga faqat kreditorning roziligi bilan yo'l qo'yiladi (FK, 322-modda). Qarzdor uchun qaysi kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishning farqi yo'q bo'lsa ham, kreditor uchun kim yangi qarzdor bo'lishining ahamiyati bor. Avvalo, kreditorning yangi qarzdorning mulkiy holati, ish qobiliyati hamda majburiyatni bajarishga qodir bo'lish-bo'lmasligi qiziqtiradi. Agar, masalan, yuqori malakali usta ishni bajarishni o'z shogirdiga topshirmoqchi bo'lsa, kreditor ish manfaatlarini ko'zlab, bunga rozi bo'lmasligi ham mumkin. Dastlabki qarzdor boshqa shaxsga majburiyatini o'tkazganida, kreditorga nisbatan majburiyatni bajarishdan butunlay ozod bo'ladi. Uning barcha majburiyati yangi qarzdor zimmasiga o'tadi.

Kreditor bilan dastlabki qarzdor o'rtasidagi munosabatlarga asoslangan barcha e'tirozlarni yangi qarzdor kreditorning talabiga qarshi qo'ya oladi, jumladan, yangi qarzdor ham dastlabki qarzdor kabi majburiyatning qisman bajarilganligini yoki qarzning qisman to'langanligini yoxud hujjatda ko'rsatilganga qaraganda kamroq summada olinganligini aytib, e'tirozlarini bildiradi.

Kreditor yangi qarzdordan majburiyatni to'la hajmda bajarishni talab qila oladi, chunki majburiyatni ko'chirishda uning mazmuni o'zgarmaydi. Masalan, qarz shartnomasida qarzdor almasha, kreditor yangi qarzdordan to'la hajmda to'lanishini talab qila oladi.

Agar kafil yoki garovga qo'yuvchi yangi qarzdor uchun javobgar bo'lishiga rozilik bermasa, kafillik yoki uchinchi shaxs tomonidan berilgan garov qarzning boshqa shaxsga ko'chirilishi bilan bekor bo'ladi.

Qarzni (majburiyatni) ko'chirish, ko'pincha fuqarolarning o'zaro munosabatlarida qo'llaniladi. Ammo majburiyat qarzdorning shaxsi bilan bog'liq bo'lsa, qarzni ko'chirish mumkin emas.

YOzma shaklda tuzilgan bitimga asoslangan talab qilish huquqini o'tkazish va qarzni (majburiyatni) ko'chirish oddiy yozma shaklda qilinishi lozim. Agar bitim notarial tasdiqlangan va davlat ro'yxatidan o'tkazilgan bo'lsa, u holda ushbu tegishli shaklga rioya qilingan holda amalga oshiriladi. FKning 323-moddasida qarzni ham, majburiyat bo'yicha ijroni ham bir paytda boshqa shaxsga o'tkazish qoidalari nazarda tutilgan. Bunga asosan qarzdorni qarzni to'lash majburiyatidan ozod qilmagan holda qarzni yoki uning bir qismini boshqa shaxsga o'tkazishga ruxsat beriladi. Bu holda har ikkala qarzdor majburiyatning bajarilishi uchun sherik (solidar) javobgar bo'ladi.

Qarzdorning uchinchi shaxs bilan shartnomasi asosida, uchinchi shaxs majburiyatining bajarilishi bo'yicha kreditor oldida emas, balki faqat qarzdor oldida burchli bo'ladi.

20.4. Regress (qaytarma) majburiyat

“Regress” fuqarolik huquqida “qaytarish” tushunchasini, masalan, biron uchun to'langan pulning qaytarish to'g'risidagi talabni bildiradi. Qaytarma majburiyat sheriklik va qo'shimcha majburiyatlarni bajarishdan kelib chiqadi. SHerik qarzdorlardan biri kreditorga nisbatan majburiyatni to'la hajmda bajarib, keyinchalik ular uchun to'langan summani, qilingan ish xarajatlarini qolgan qarzdorlardan qaytarma talab asosida qoplata oladi. Odatda fuqarolik-huquqiy munosabatlarda regress majburiyatlar asosiy majburiyatni qarzdor o'rniga uchinchi shaxslar bajarganda yoki uchinchi shaxsning aybi bilan majburiyat bajarilmagan hollarda yuzaga keladi.

Regress majburiyat o'ziga xos quyidagi belgilari bilan ta'riflanadi:

- a) regress majburiyat asosiy majburiyatning hosilasi hisoblanadi;
- b) unda ishtirok etuvchilarning bittasi yoki barchasi asosiy majburiyatning sub'ektlaridan hisoblanadi;
- v) asosiy majburiyatni regress majburiyat taraflaridan biri tomonidan bajarilishi yoki regress majburiyatning o'zini vujudga kelishi, unda ishtirok etuvchi shaxslarning harakati yoki harakatsizligi bilan bog'liq.

Regress majburiyat bo'yicha qatnashuvchi kreditor *regredient* deb ataladi. U albatta asosiy majburiyatda qatnashuvchi hisoblanadi. Regress majburiyat bo'yicha qarzdor “*regressatom*” deb nomlanadi. Regressatom asosiy majburiyatda qatnashgan yoki qatnashmagan bo'lishi ham mumkin, lekin asosiy majburiyatning bajarilishi yoki bajarilmasligi uning muayyan harakatlarni amalga oshirishi yoki oshirmasligiga, shuningdek regredient uchinchi shaxs oldidagi vazifasini bajarilishiga bog'liq¹.

Qaytarma (regress) majburiyat deb, bir taraf ikkinchi taraf uchun uchinchi shaxs oldida bajargan majburiyatni qaytarish to'g'risida talab qila olish huquqiga aytiladi. Regress (qaytarma) talabda ham boshqa majburiyatlar singari ikki taraf ishtirok etadi. Masalan, qarz shartnomasiga asosan, qarzdorlardan biri qarzni to'la hajmda to'lasa, qarz majburiyati bekor bo'ladi. Lekin boshqa qarzdorlar uchun qarzni to'lagan qarzdor ulardan tegishli summani undirish uchun qaytarma talab qila oladi. Agar majburiyatni to'la hajmda bajargan qarzdor bu to'g'rida boshqa sherik qarzdorlarini ogohlantirmasa, sherik qarzdorlar majburiyatni bajarmagan

¹ Раҳмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -46 б.

bo'lsa, zarar ko'rgan qarzdor qolgan qarzdorlarga nisbatan qaytarma da'vo qo'zg'ata olmaydi. U faqat kreditorga nisbatangina uning asossiz olganini qaytarishi to'g'risida da'vo qila oladi. Qaytarma talab uchinchi shaxsga nisbatan qilingan xarajatning umumiy miqdoridan oshmasligi kerak.

Qaytarma majburiyat xo'jalik tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlarda ko'proq tarqalgan. CHunonchi, mahsulot etkazib beruvchi tashkilotdan sotib oluvchi tashkilotga mahsulot sifatsiz bo'lgani uchun jarima to'laganida, bunday sanksiyaga (jarima) tortilishi mahsulot tayyorlovchi tashkilotning shartnoma shartlarini buzganligi sababli vujudga kelganligi ko'rsatilib, keyinchalik bu jarima summasining o'ziga qaytarilishi to'g'risida mahsulot tayyorlovchi tashkilotga qaytarma da'vo qo'zg'ata oladi.

Binobarin, qaytarma da'vo tashkilotlar o'rtasida har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning o'z majburiyatiga nisbatan javobgarligini oshiradi va u muayyan ahamiyatga ega bo'ladi.

20-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Majburiyat sub'ektlariga tushuncha bering?
2. Aktiv va passiv ishtirokchilar deganda qanday majburiyat qatnashchilari tushuniladi?
3. Ulushli va sherik majburiyatlarni misollar orqali tushuntirib bera olasizmi?
4. Qo'shimcha majburiyat nima?
5. Qachon majburiyatda shaxslar o'zgarishiga yo'l qo'yiladi?
6. Kreditorning almashinishi deb nimaga aytiladi?
7. Qarzdorning o'zgarishini majburiyat munosabatlarida ahamiyati qanday?
8. Regress tushunchasini izohlab bering?

Yigirma birinchi bob

MAJBURIYATLARNI BAJARISH

Bobning maqsadi: *O'z ahamiyati bo'yicha majburiyat, eng asosiysi shartnoma munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishi davrida asosiy maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan yakunlovchi bosqich majburiyatning bajarilishi bilan bog'liqdir. SHartnoma taraflarining xohish-irodalarini amalga oshirish, o'zaro muqobil manfaatlarini qanoatlantirish, majburiyat qabul qilishdan oldinga qo'yilgan natijaga erishish aynan majburiyatning bajarilishi bilan ta'minlanadi. Majburiyatlarni bajarilishi bilan ushbu munosabatda vujudga kelgan taraflarning huquq va burchlari tugaydi. Majburiyatning qanday darajada bajarilishiga qarab, tovar-pul, ishlar va xizmatlar muomalasi rivojlanadi, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslarning harakatlariga baho beriladi, bu esa jamiyatda bozor munosabatlarining jadal qaror topishiga olib keladi.*

YUqoridagilarni e'tiborga olgan holda mazkur bobda majburiyatlarni bajarish tushunchasi va tamoyillari, majburiyatlarni bajaruvchi sub'ektlar (shaxslar) doirasi, bajarish predmeti, muddati, joyi va usullari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan ochib berilgan.

21.1. Majburiyatlarni bajarish tushunchasi va tamoyillari

Majburiyatlarni bajarish deb, qarzdor tomonidan kreditor talabiga muvofiq, muayyan bir harakatning qilinishi yoki harakatdan saqlanish tushuniladi. Qarzdorning majburiyatni bajarishi – kreditorga ashyoni topshirish, ma'lum ishni bajarish, jabrlanuvchiga etkazilgan zararni qoplash, asossiz olingan mulkni qaytarish kabilardan iborat.

Davlat, yuridik shaxslar va fuqarolar tomonidan olingan majburiyatlarning o'z vaqtida bajarilishi xalq xo'jaligida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirish, mulkiy munosabatlarni mustahkamlash, jamiyatning tobora o'sib borayotgan moddiy va madaniy talablarini qondirishda katta rol o'ynaydi.

Majburiyatlar FKning 236-moddasida aytilganidek, majburiyat shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo'lmagan taqdirda esa ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi kerak. Bunda taraflarning har biri o'z majburiyatlarini ancha tejimli bajarishi,

ikkinchi tomonga uning o'z majburiyatlarini bajarishda har tomonlama yordam ko'rsatishi lozim.

Majburiyatlar davlat hujjatlari va shartnomalardan kelib chiqqan bo'lsa, ularda ko'rsatilgan talab va shartlarga muvofiq bajarilishi kerak. Agar davlat hujjatlarida majburiyatni bajarish sharti ko'rsatilmagan bo'lsa, majburiyatlar o'zaro kelishib qo'yiladigan talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi zarur. Majburiyatni bajarishda har ikki tomon xo'jalik aloqalarining rivojlanishini ko'zlab, tejamlilik bilan va o'zaro hamkorlikda zarur harakatlarni qilishlari talab etiladi.

Majburiyatning bajarish predmeti yuklangan majburiyatning xarakteriga qarab aktiv harakatni amalga oshirish yoki harakatdan saqlanish hisoblanadi. Odatda FKda aktiv harakatdan iborat majburiyatlar o'rin olgan.

Majburiyatlarni bajarish bir qator tamoyillarga asoslanadi. Ular: majburiyatlarni lozim darajada bajarish, kelishilgan va maqbul usulda bajarish, majburiyatni tegishli shaxs uchun bajarish, aniq bajarish, tejamlilik va o'zaro hamkorlikda bajarish kabilardir.

Majburiyatlarni lozim darajada bajarish tamoyili deganda, majburiyatlar qo'yilgan talablarga to'liq javob beradigan darajada, bekamu ko'st va belgilangan muddatda bajarilishi nazarda tutiladi. Huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxslar o'z majburiyatlarining lozim darajada bajarilishidan bab-baravar manfaatdor bo'lishlari, bir-birlariga ko'maklashishlari faraz qilinadi.

Mazkur tamoyil yuklatilgan majburiyatlarni majburiyat shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo'lmaganida esa - ish muomalasi odatlariga yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablarga muvofiq bajarilishini ta'minlaydi.

Majburiyatlarning lozim darajada bajarilishi jamiyat manfaati hamda uning tobora o'sib borayotgan moddiy va madaniy talablarini qondirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

Bozor munosabatlari sharoitida majburiyatlarni lozim darajada bajarilishidan nafaqat majburiyat o'z foydasiga bajarilayotgan sub'ekt, balki oxir-oqibatda jamiyatning har bir a'zosi manfaatdor bo'ladi. Chunki barcha xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan o'z majburiyatini lozim darajada bajarmasligi boshqa sub'ektlar uchun ham, garchi ular bevosita bunda kreditor sifatida qatnashmasalarda, salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin.

Majburiyatlarni lozim darajada bajarish ularni qonun hujjatlariga, shartnoma shartlariga, ish muomalasi odatlariga, odatda qo'yiladigan

talablarga muvofiq ravishda shartnoma narsasining sifati, miqdori, hajmi bo'yicha o'z vaqtida bajarilishini anglatadi.

Majburiyatlarni bajarishning yana bir tamoyili – bu *majburiyatlar kelishilgan va taraflar uchun maqbul usulda bajarilish tamoyilidir*. Majburiyatni bajarish usuli, agar bu usul majburiyatning mohiyati anglashilmasa va qonun bilan belgilab qo'yilgan bo'lmasa, shartnomada ko'rsatilgan bo'lishi kerak (FK, 238-modda). Ushbu tamoyil mazmuniga ko'ra o'z navbatida majburiyatlarni real (asl holicha) bajarilishi, uni bajarishda tejamli usullardan foydalanish, majburiyat bajarilishida taraflarning hamkorlik qilish haqidagi qoidalarini anglatadi. Bu qoidalarni ham shartli ravishda, garchi qonunda bevosita sanab o'tilmagan bo'lsa-da, majburiyatlarni bajarish tamoyillari sifatida qarash mumkin.

Majburiyatlarning aniq bajarilishi tamoyili – shartnomada ko'rsatilgan harakatning aynan o'zi bajarilishining, topshirilishi lozim bo'lgan narsaning (mahsulotning) asl holatida topshirilishini bildiradi. Bu tamoyil ayrim adabiyotlarda “majburiyatlarni asl holatda bajarish tamoyili” deb ham nomlanadi¹. Bu FKning 330-moddasi mazmunidan kelib chiqib belgilangan.

Majburiyatning qarzdor aybi bilan kechiktirilishi yoki lozim darajada bajarilmasligi hollarini nazarda tutib, belgilangan neustoyka (jarima, penya)ning ham majburiyatning lozim darajada bajarilmasligi natijasida kelib chiqqan zararining undirilishi – majburiyatni asl holida bajarishdan qarzdorni ozod qilmaydi.

Qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari majburiyatni bajarishda bir tomonlama bosh tortish va shartnoma shartlarini bir tomonlama o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi (FK, 237-modda). Ammo bu qoida yuqorida aytilganidek, qonunda nazarda tutilgan ayrim hollarda ba'zi majburiyatlar uchun qo'llanilmaydi. CHunonchi, topshiriq shartnomasi bo'yicha topshiriq beruvchi bergan topshirig'ini har vaqt bekor qila oladi, topshiriq olgan shaxs xohlagan vaqtida topshiriqni bajarishdan bosh torta oladi. Temir yo'l va boshqa turdagi transport vositasida yo'lovchilar tashish munosabatida ham yo'lovchi talabi bilan shartnoma har qachon bekor qilinishi mumkin.

Majburiyatlarni bajarishda tejamlilik qoidasiga muvofiq majburiyatni bajarishda taraflar kam xarajat bilan ko'p foyda keltirishga qaratilgan harakatlarni qilishlari lozim. Bu qoida kreditor va qarzdorga majburiyatni bajarish jarayonida eng qulay hamda eng foydali usuldan foydalanish lozimligini belgilaydi. CHunonchi, pudrat shartnomasi bo'yicha pudratchi

¹ Ўша адабиёт. -53 б.

ishni buyurtmachi materialidan bajarishda materialni tejamlilik bilan sarflashi va u noto'g'ri ishlatilishi uchun javobgar bo'lishi belgilangan. YUK tashish shartnomasiga asosan yuk tashuvchi yukni eng qisqa yo'ldan tashishi ko'rsatilgan.

Majburiyatlarni bajarishda o'zaro hamkorlik va tejamkorlikda bajarish tamoyillari ham mavjud. Bu tamoyillar olimlar tomonidan fuqarolik huquqlarini amalga oshirish tamoyillari tarkibiga kiritiladi¹.

Majburiyatlarni bajarishda o'zaro hamkorlik tamoyiliga binoan har ikki tomon majburiyatni bajarishda bir-birlariga zarur bo'lgan yordamni ko'rsatishlari lozim. CHunonchi, kreditor majburiyatning bajarilishini talab qilish huquqiga ega bo'lishi bilan birga qarzdorning o'z majburiyatini bajarishda unga yordam berishga, ko'maklashishga ham majbur. Masalan, kontraktatsiya shartnomasiga muvofiq qishloq xo'jalik mahsulotlarining davlat yo'li bilan xarid qilinishida tayyorlovchi (mahsulot qabul qiluvchi) tashkilotlar qishloq xo'jalik korxonalariga mahsulotlar etishtirishda, mahsulotni tashishni tashkil qilishda yordam ko'rsatishi zarur.

Majburiyatlarni tegishli shaxs uchun bajarish tamoyili FKning 240-moddasida o'z ifodasini topgan. Bunga asosan, agar taraflarning kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa va ish muomalasi odatlaridan yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor majburiyatni bajarish chog'ida ijroni kreditorning o'zi yoki bu ish uchun u vakolat bergan shaxs qabul qilayotganligini isbotlashni talab qilishga haqli bo'ladi va bunday talabni qo'ymaganlik oqibatlari xavfi uning zimmasida bo'ladi.

21.2. Majburiyatlarni bajaruvchi sub'ektlar (shaxslar)

Majburiyatni o'z nomidan ijro etuvchi va ijroni qabul qilib oluvchilar majburiyat ijrosining sub'ekti hisoblanadilar. Ijro sub'ektlari majburiyat sub'ektlariga hamma vaqt ham o'xshamasligi mumkin. Majburiyat sub'ektlari barcha hollarda qarzdor va kreditor bo'ladi. Ijro sub'ektlari esa ayrim hollarda qarzdorlari uchun majburiyatni bajaruvchi boshqa biror shaxs bo'lishi, kreditor uchun ijroni qabul qiluvchi uchinchi bir shaxs bo'lishi ham mumkin.

¹ Мухаммадиев А.А. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг амал қилиши. –Тошкент: 2007. –46 б., Грибанов В.П. Основные проблемы осуществления и защиты гражданских прав.- М.1970. Изд-во МГУ. Автореф. дисс.... докт.юр.наук. -10 с.; Грибанов В.П.Принципы осуществления гражданских прав.// Вестник МГУ. Сер.11: “Право”, 1996. №3.

Ammo ba'zi hollarda majburiyat kreditor uchun uning ko'rsatmasiga binoan, boshqa shaxsga ham ijro etilishi mumkin. Masalan, mahsulot oluvchi ulgurji savdo bazasi manziliga kelishi lozim bo'lgan mahsulot (tovar)ning bevosita savdo korxonalariga yuborilishi to'g'risida mahsulot etkazuvchi bilan kelishishi mumkin.

Qarzni depozitga qo'yish yo'li bilan majburiyatning bajarilishi to'g'risida FKning 249-moddasida aytilganki, majburiyat bajarilishi lozim bo'lgan joyda kreditor yoki ijroni qabul qilib olush uchun u vakil qilgan shaxs bo'lmasa yoki vakil rozi bo'lmasa, majburiyat bo'yicha kim kreditor ekanligi xususida aniqlik yo'qligi ko'rinib turgan bo'lsa, xususan bu haqda kreditor bilan boshqa shaxslar o'rtasida nizo chiqqanligi munosabati bilan kreditorning ijroni qabul qilishdan bo'yin tovlashi yoki uning tomonidan boshqacha yo'l bilan kechiktirilishi munosabati bilan amalga oshiriladi.

Pul summasini yoki qimmatli qog'ozlarni notarius yoxud sudning depozitga qo'yishi, majburiyatni bajarishi hisoblanadi.

Depozitga pul yoki qimmatli qog'ozlar qo'ygan notarius yoxud sud kreditorni bundan xabardor qiladi.

Notarial idoraning depozitga qarzni qo'yish yo'li bilan majburiyatning bajarilishiga oid munosabatlar O'zbekiston Respublikasining "Notariat to'g'risida"gi Qonuni bilan tartibga solinadi¹. Mazkur qonunning 74-moddasida aytilishicha, pul summalari va qimmatli qog'ozlar depozitga qo'yilganligi haqida notarius kreditorga xabar qiladi va uning talabi bo'yicha unga tegishli bo'lgan pul summalari va qimmatli qog'ozlarni topshiradi.

Majburiyatning uchinchi shaxs tomonidan bajarilishi FKning 241-moddasida ko'rsatilgan. Umuman, majburiyatning bajarilishi FKning 241-moddasida ko'rsatilganidek, uchinchi shaxs zimmasiga ham yuklatilishi mumkin. Qonunda aytilishicha, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, shuningdek uchinchi shaxs taraflardan biri bilan tegishli shartnoma orqali bog'liq bo'lsa, shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning bajarilishi uchinchi shaxs zimmasiga yuklatilishi mumkin.

Majburiyatning bajarilishini uchinchi shaxs zimmasiga yuklash uchun quyidagi asoslar bo'lishi kerak:

1) belgilangan qoidalarda nazarda tutilgan bo'lishi, chunonchi, yukni bir necha transport korxonasi ishtirokida tashishda shartnoma faqat bir transport korxonasi (yukni jo'natish punkti) bilan tuzilsa ham, majburiyatni bajarishda (yukni tashishda) boshqa transport korxonalarining ishtiroki transport qonunlarida ko'rsatilgan bo'lishi kerak;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 2-сон. 47-модда.

2) ma'muriy jihatdan bo'ysunish holatining bo'lishi, masalan, qurilish tresti bilan o'ziga bo'ysungan qurilish boshqarmasiga majburiyatni bajarishni topshirishi kerak;

3) majburiyatning bajarilishi uchinchi shaxs zimmasiga yuklanishi shartnoma bilan belgilangan bo'lishi kerak. Chunonchi, ta'minotchi tashkilot mahsulotni etkazuvchidan olib, o'zi iste'molchilarga yubormasdan, bu vazifani (majburiyatni bajarishni) o'zaro kelishuv bo'yicha mahsulot etkazib beruvchiga yuklashi ham mumkin.

Bunday hollarda FKning 241-moddasi, 2-bandida ko'rsatilganidek, agar qonun, shartnoma yoki majburiyat mazmunidan majburiyatni qarzdorning shaxsan o'zi bajarishiga majburiligi anglashilmasa, kreditor qarzdor uchun uchinchi shaxs tomonidan taklif qilingan ijroni qabul qilishi shart.

Biroq majburiyat bajarilmaganligi uchun, basharti qonun hujjatlari yoki shartnomada uchinchi shaxsning javobgar bo'lishi nazarda tutilmagan bo'lsa, shartnomadagi taraf javobgar bo'ladi.

21.3. Bajarish predmeti

Moddiy narsalar (ashyolar, pullar), ishlar va xizmatlar, shuningdek ijodiy mehnat natijalari (yaratilgan asarlar), umuman nimaning barpo etilishi yoki topshirilishi to'g'risida majburiyat belgilansa, u bajarish predmeti bo'ladi. Faqat u fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan ashyolar bo'lishi kerak.

Masalan, kreditorga majburiyat bo'yicha muayyan bir ashyoni, chunonchi, o'ziga xos belgilari bo'lgan narsani topshirish lozim. Aytaylik, majburiyat predmeti jismiy alomatlari, chunonchi, son, og'irlik yoki o'lchov bilan belgilanadigan bo'lsa, qarzdor tomonidan shu xildagi son, og'irlik yoki o'lchov bilan belgilanadigan ashyo topshirilishi kerak.

Majburiyatni bajarish predmetida sifat masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, sifat majburiyatni bajarilishi oqibatida kreditor qabul qilib olgan majburiyat natijasidan – tovar, ish, xizmat, intellektual faoliyat natijasidan qoniqish hosil qilish imkonini beradi va kelajakda turli nizolarni kelib chiqmasligini ma'lum darajada kafolatlaydi.

Pul majburiyatida u so'mlar bilan chet el valyutasidagi muayyan summadagi ekvivalent (teng) bo'lgan summadagi yoki shartli pul birliklari (Evro, "maxsus qarz olish huquqlari" va hokazolar) bilan to'lanishi lozimligi nazarda tutilishi mumkin. Bunday hollarda, odatda, hisob-kitoblar to'lov kunidagi rasmiy kurs bo'yicha belgilanadi. Pul to'g'risidagi

majburiyatlarni chet el valyutasida ifodalash hamda to'lashga faqat O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan hollarda va tartibda yo'l qo'yiladi.

Pul majburiyatlari bo'yicha talablarni qondirish navbati haqida to'xtalib shuni eslatish kerakki, to'lov amalga oshirilayotganda mablag'lar etarli bo'lmasa (FKning 248-moddasi), sudlar shundan kelib chiqishlari lozimki, asosiy qarz summalaridan oldin to'lanishi lozim bo'lgan foizlarni, pul majburiyatlari bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan pul mablag'laridan foydalanganlik uchun foizlar, shu jumladan qarz, kredit, avans, oldindan haq to'lash va hokazolardan foydalanganlik uchun foizlar va boshqalarni tushunishlari lozim, deb tavsiya beradi O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining qarori¹.

Muqobil va fakultativ majburiyatlar. Qarzdor ikki yoki bir necha harakatlardan birini qilishga majbur bo'lishi (FKning 250-moddasi) muqobil majburiyat hisoblanadi. CHunonchi, ikki fuqaro o'rtasidagi oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha sotuvchi oluvchiga o'zida bo'lgan bir narxdagi ikki narsadan birini, masalan, yo televizor yoki xolodilnikni sotish to'g'risida kelishishlari mumkin. Bunda shartnoma predmeti ikki ashyo bo'lib ko'riladi. Bu ashyolardan birini tanlab olish bilan majburiyatni bajarish huquqi qonun, shartnoma yoki majburiyat mazmunidan boshqacha hol anglashilmasa qarzdorga beriladi.

Fakultativ majburiyat deb, asosan, qarzdor muayyan bir harakatni qilishga majbur bo'lib, shu bilan birga mazkur majburiyatda nazarda tutilgan harakat o'rniga boshqa bir harakatni qilish huquqini o'zida saqlab qolishga aytiladi. CHunonchi, shartnomada televizor sotilishi ko'rsatiladi, ammo shu bilan birga sotuvchi televizor o'rniga xolodilnikni sotish huquqini o'ziga belgilab qo'yadi.

Majburiyatlarning muqobil va fakultativ majburiyatlarga bo'linib bajarilishining ma'lum huquqiy oqibatlari bor. CHunonchi, muqobil majburiyatda ko'rsatilgan ashyolardan biri tasodifan nobud bo'lsa, o'rniga ikkinchisi topshiriladi. Demak, bunday holda majburiyat bekor bo'lmaydi. Ammo fakultativ majburiyatda ko'rsatilgan asosiy narsa tasodifan, qarzdorning aybi bilan bog'liq bo'lmagan holda nobud bo'lsa, bunday majburiyat bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli bekor bo'ladi.

Ulushli va sheriklik majburiyatlarning bajarilishi to'g'risida o'n to'qqizinchi bobda batafsil to'xtab o'tildi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қондаларини қўллашнинг айрим масалалари хақида”ги 72-сонли Қарори //Хўжалик ва ҳуқук - Хўзяйство и право. 1999. 3-сон.

21.4. Majburiyatni bajarish muddati, joyi va usuli

Majburiyatni bajarish muddati qonun bilan yoki taraflarning o'zaro kelishuvi bilan yoxud sud qarori bilan belgilanishi mumkin.

Majburiyatni bajarish muddati kalendar sana bilan yoki muayyan vaqtda, masalan, uch oy ichida bajarilishini ko'rsatish bilan yoxud biror hodisaning vujudga kelishi, chunonchi, paxta hosilning yig'ishtirib olinishi vaqt bilan ko'rsatilishi mumkin.

Muddatlar umumiy va juz'iy, asosiy va maxsus, boshlang'ich va oxirgi muddatlarga bo'linishi mumkin.

Umumiy muddat – barcha majburiyatning butunlay bajarilishi muddati bo'lsa, juz'iy muddat – majburiyatning qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan qismlarga bo'linib, qisman bajarilishidir. Bunday muddatlar asosiy muddatlar hisoblanadi, chunki bu muddatlar taraflarning asosiy majburiyatlarini bajarishlari uchun belgilanadi.

Maxsus muddatlar biror-bir qo'shimcha, maxsus harakatlarni bajarish, chunonchi, qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan hollarda zarur hujjatlarni topshirish, mahsulotda bo'lgan kamchiliklar to'g'risida dalolatnomalar tuzish uchun belgilangan muddatlardir.

Ba'zi majburiyatlarda, masalan, pudrat shartnomasida ishni boshlash muddati – boshlang'ich muddat va ishni tamomlash muddati – oxirgi muddat qilib ko'rsatilishi mumkin. Muddatlarni hisoblashga oid qoidalar FKning 145-148-moddalarida normalangan.

Bajarish muddati belgilanmagan majburiyatlar ham uchraydi. Ba'zi hollarda o'zaro shartnoma tuzishda majburiyatni bajarish muddatini belgilamasliklari yoki majburiyatning kreditor yoki qarzdor talab qilgan zahoti bajarilishi kerakligini belgilashlari mumkin.

Agar majburiyatni bajarish muddati ko'rsatilmagan yoki talab qilib olish payti bilan belgilanib qo'yilmagan bo'lsa, kreditor majburiyatda ijroni talab qilishga, qarzdor esa ijroni har qachon amalga oshirishga haqli bo'ladi. Majburiyatni darhol bajarish vazifasi qonun, shartnoma yoki majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, qarzdor bunday majburiyatni kreditor talab qilgan kundan boshlab, etti kunlik muddat ichida bajarishi shart (FK, 242-modda). Muddat ko'rsatilmay belgilangan majburiyatlarga omonat saqlash majburiyatini ko'rsatish mumkin. Taraflardan birining talabi bo'yicha omonat shartnomasi har qachon bekor qilinishi va ashyoni omonatga qo'ygan shaxs har qachon uning qaytarilishini talab qilishga, omonat saqlovchi esa darhol qaytarishga majbur bo'ladi. Agar ashyolar talab qilib olinguncha yoki muddat ko'rsatilmay saqlash uchun topshi-

rilgan bo'lsa, omonat saqlovchi har qachon shartnomadan bosh torta oladi, ammo bu holda u omonat topshirgan shaxsga mulkni qayta qabul qilish uchun mazkur sharoitlarda etarli muddat berishga majbur. Qonun ba'zi hollarda kreditorga ham ijroni qabul qilishga tayyorgarlik ko'rish uchun muhlat olish mumkinligini belgilaydi. CHunonchi, agar mulk ijarasi shartnomasi muddati ko'rsatilmay tuzilgan bo'lsa, bu holda u noma'lum muddatga tuzilgan sanaladi va har ikki taraf xohlagan vaqtda shartnomani bekor qila oladilar. Bu holda shartnomani bekor qilmoqchi bo'lgan taraf ikkinchi tarafni bir oy oldin ko'chmas mulk ijarasida esa uch oy ilgari yozma ogohlantirilishi lozim, deb ko'rsatiladi.

Majburiyatlar muddatidan ilgari ham bajarilishi mumkin. Majburiyatning bajarilishi vaqti kreditor uchun har xil ahamiyatga ega bo'ladi. CHunonchi, kreditor omonatga qo'yilgan narsani muddatidan ilgari o'ziga qaytarilishini istamasligi qarz shartnomasi bo'yicha esa berilgan qarzning muddatidan avval qaytarilishiga qarshi bo'lmasligi mumkin. Agar qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa yoxud majburiyatlarning mohiyatidan yoinki ish muomalasi odatlaridan yoki odatda qo'yiladigan boshqa talablardan anglashilsa, qarzdor majburiyatni muddatidan ilgari bajarishga haqli, kreditor esa ijroni muddatidan ilgari qabul qilishi shart (FK, 243-modda).

Fuqarolik huquqida majburiyatni ijro etish joyi ham muhim ahamiyatga ega. FKning 246-moddasiga asosan, agar majburiyatni bajarish joyi qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilab qo'yilgan bo'lmasa va majburiyatning mohiyatidan yoxud ish muomalasi odatlaridan yoinki odatda qo'yiladigan talablardan anglashilmasa, ijro quyidagi joylarda amalga oshirilishi kerak:

1) ko'chmas mol-mulkni topshirish majburiyatlari bo'yicha mol-mulk turgan joyda;

2) tashishni nazarda tutadigan tovar yoki boshqa mol-mulkni topshirish majburiyatlar bo'yicha – tovarni kreditorga etkazib berish uchun uni birinchi tashuvchiga topshirish joyida;

3) qarzdorning tovarni yoki boshqa mol-mulkni topshirish yuzasidan o'zga majburiyatlari bo'yicha – mol-mulkni tayyorlash va saqlash joyida, basharti majburiyatning kelib chiqish paytida bu joy kreditorga ma'lum bo'lgan bo'lsa;

4) pul majburiyati bo'yicha – majburiyat vujudga kelgan paytda kreditor yashagan joyda, agar kreditor yuridik shaxs bo'lsa, uning majburiyat vujudga kelgan paytda joylashgan erida, agar kreditor majburiyatni bajarish vaqtigacha o'z yashash joyini yoki joylashgan erini

o'zgartirgan bo'lsa va bu haqda qarzdorni xabardor qilgan bo'lsa – ijro bilan bog'liq hamma xarajatlarni kreditor hisobidan qilgan holda, uning yangi yashash joyida yoki joylashgan erida;

5) boshqa barcha majburiyatlar bo'yicha – qarzdorning yashash joyida, agar qarzdor yuridik shaxs bo'lsa, uning joylashgan erida.

Majburiyatni ijro etish usuli – bu majburiyat tuzilgan shartnomaning shartlari yoki huquq normalari bilan belgilangan tartibda ijro etilishidir. Ba'zi majburiyatlar o'zining mazmuniga ko'ra birdaniga va batamom ijro etiladi. CHunonchi, xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyoni masalan, sotilgan televizorni topshirish majburiyati bir vaqtda va batamom ijro etiladi. Boshqa bir xil majburiyatlar, aksincha, qismlarga bo'linib, bir qancha vaqt davomida ijro etilishi mumkin. Umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berishda moddiy ta'minot unga bir necha yillar davomida beriladi, ya'ni majburiyat qismlariga bo'linib, bir qancha vaqt davomida bajariladi. Aksariyat majburiyat masalan, tashkilotlarga sotilgan mahsulot (tovar)larni etkazib berish va buning uchun haq to'lash majburiyatlari birdaniga, qismlarga bo'lib-bo'lib ham bajarilishi mumkin.

Ba'zi hollarda majburiyatning qismlarga bo'linib ijro etilishi kreditor uchun noqulay bo'lishi mumkin. Masalan, qish faslida sotiladigan kiyimlarni bir necha chorakka bo'lib, bahor va yoz fasllarida etkazib berilishi xo'jalik hisobida ish ko'ruvchi savdo tashkilotini qanoatlantirmasligi mumkin. Bunday hollarda boshqacha tartib qonun hujjatlarida, shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa yoki ish muomalasi odatlaridan yoxud majburiyatning mohiyatidan anglashilmasa, kreditor majburiyatning qismlarga bo'lib bajarilishini qabul qilmaslikka haqli (FK, 239-moddai). Bunday ijroni kreditor qabul qilmasa, qarzdor majburiyatni lozim darajada bajarmagan yoki butunlay bajarmagan hisoblanadi.

Ba'zi hollarda ikki tomonlama majburiyatlarda kimning eng avval o'z majburiyatini ijro etishi lozimligi ma'lum bo'ladi. Masalan, vositachilik shartnomasi bo'yicha vositachi avval o'z majburiyatini bajaradi, narsani sotadi, keyin xizmat haqini oladi; chakana savdo magazinida oluvchi tovarning qiymatini avval to'laydi, keyin molni oladi va h.k. Agar taraflardan biri o'z majburiyatini avval bajarishi noma'lum bo'lganda, agar qonun, shartnoma yoki majburiyat mohiyatidan boshqacha hol anglashilmasa, shartnoma yuzasidan olingan o'zaro majburiyatlar bir vaqtda bajarilishi lozim bo'ladi.

YUqorida keltirilgan qoida dispozitiv xarakterda bo'lganligi tufayli majburiyatning avvalo kim tomonidan bajarilishi, masalan, sotilgan

narsaning topshirilishi yoki pulning to'lanishi o'zaro kelishuv bo'yicha ham belgilanishi mumkin.

21-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Majburiyatlarni bajarish qanday ahamiyatga ega?
2. Majburiyatlar qanday talablarga muvofiq bajarilishi lozim?
3. Majburiyatlarni bajarish qanday tamoyillarga asoslanadi?
4. Majburiyatlarning aniq bajarilishi tamoyilining mohiyati nimada?
5. Ijro sub'ektlari doirasini aniqlang va ularga tushuncha bering?
6. Majburiyatning bajarilishini uchinchi shaxs zimmasiga yuklash uchun qanday asoslar bo'lishi kerak?
7. Majburiyatlarni bajarish predmeti nima?
8. Majburiyatni bajarish muddati, joyi va usuli haqida qanday bilimlarga egasiz?

Yigirma ikkinchi bob

MAJBURIYATLARNING BAJARILISHINI TA'MINLASH

***Bobning maqsadi:** Majburiyatlarning lozim darajada bajarilishi uchun ham taraflar, ham jamiyat har tomonlama manfaatdor. Chunki majburiyatlarning bunday darajada bajarilishi bozor munosabatlarining faol harakatda bo'lishiga va tadbirkorlik faoliyatining rivojlanishiga yordam beradi.*

Jamiyatda shartnoma majburiyatlarining lozim darajada bajarilishi qanchalik ahamiyatga ega ekanligi hisobga olingan holda fuqarolik qonun hujjatlarida majburiyatlarning bunday darajada bajarilishini ta'minlash uchun lozim bo'lgan ma'lum choralardan foydalanish zarurligi nazarda tutiladi.

Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan huquqiy vositalar majburiyat bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi uchun qo'llaniladigan javobgarlikdan farqlanib, majburiyatning bajarilishini ta'minlash bilan bog'liq huquqiy vositalar qonunda, shuningdek shartnoma taraflarining kelishuvi bilan qo'shimcha (aktsessor) majburiyat sifatida nazarda tutiladi. YUqoridagilarni e'tiborga olgan holda, amaldagi qonunchilik, sud amaliyoti, ilmiy nazariy qoidalar asosida mazkur bobda majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash tushunchasi, ahamiyati, turlari, jumladan neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, zakalat, kafillik va kafolat majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida atroflicha yoritib berildi.

22.1. Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash tushunchasi

Majburiyatlar qarzdor tomonidan kreditorni qanoatlantiradigan darajada bajarilsa, majburiyat munosabatlari normal sharoitda kechgan bo'ladi. Bu o'z o'zidan bozor munosabatlari sharoitida shartnomaviy aloqalarning rivojlanishiga sabab bo'ladi. SHartnomaviy majburiyatlar kelishuv asosida taraflar xohishlarining natijasi sifatida namoyon bo'lganligi sababli, taraflar uni ixtiyoriy bajarishdan manfaatdor bo'ladilar. Lekin ayrim holatlarda sub'ektiv yoki ob'ektiv omillar majburiyatni o'z vaqtida, lozim darajada bajarilmasligiga olib kelishi mumkin. Bularni oldini olish, taraflarning majburiyatlarni bajarishdagi

mas'uliyatini oshirish maqsadida fuqarolik qonunchiligida majburiyatlarni bajarilishini ta'minlovchi usullar nazarda tutilgan.

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash deb qarzdor tomonidan olingan va uning zimmasida bo'lgan vazifani bajarishga majbur qiladigan choralarga aytiladi. Bunday chora qonun yoki shartnomaga binoan asosiy majburiyatga qo'shimcha qilib belgilanadi. Majburiyat bajarilishini ta'minlashning mohiyati shundan iboratki, qarzdor zimmasida bo'lgan majburiyat belgilangan muddatda bajarilmasa yoki boshqacha tarzda buzilsa, kreditorda ziyonlarni undirishga bo'lgan huquqdan tashqari majburiyatning ob'ektini tashkil etgan harakatni qilishga qarzdorni majbur qiladigan boshqa mulkiy ta'sir choralari qo'shimcha ravishda tatbiq etilishini talab qilish huquqi paydo bo'ladi.

Majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taraf uchun noqulay oqibatlarining vujudga kelishi mumkinligi shartnomalarni kerakli hajmda bajarishga ularni majbur qiladi, vazifalarini vijdonan bajarishga da'vat etadi, shuning o'zi bilan davlat va shartnoma intizomining mustahkamlanishi ma'lum darajada ta'minlanadi.

Majburiyatlarning bajarilishi har xil usul bilan ta'minlanadi. Mazkur usullar yo qonun bilan belgilanishi yoki shartnomaga asoslangan bo'lishi mumkin. Fuqarolik qonunchiligida majburiyatning bajarilishini ta'minlash neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafolat, zakalat hamda qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa usullar bilan ta'minlanishi mumkin (FK, 259-modda).

Ushbu usullardan hech qaysisi o'zicha mustaqil ravishda qo'llanilmaydi. Bularning hammasi biror-bir majburiyatning mavjud bo'lishini ko'rsatib, mazkur majburiyatning bajarish maqsadlarini ko'zlab belgilanadi. Bunda shartnoma bo'yicha belgilangan majburiyat – asosiy majburiyat bo'lib, uning bajarilishini ta'minlash usuli esa qo'shimcha majburiyat hisoblanadi. CHunonchi, mahsulot etkazib berish yoki pudrat shartnomasidan kelib chiqadigan asosiy majburiyatning amalga oshirilishini ta'minlaydigan qo'shimcha majburiyat hisoblanadi.

Ba'zi majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash maxsus qonunlarda nazarda tutilmagan bo'lsa, bunday majburiyat munosabatlarini ta'minlash Fuqarolik kodeksida berilgan umumiy qoidalar bilan tartibga solinadi. SHu bilan birga, muayyan majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullari bir vaqtning o'zida qonun bilan ham, shartnoma bilan ham belgilanishi

mumkin. Masalan, neustoyka va garov bir vaqtning o'zida shartnoma bilan ham, qonun bilan ham nazarda tutilishi mumkin¹.

Boshqa usullar esa, jumladan, zakalat faqat kelishuv bo'yichagina belgilanadi.

Fuqarolik huquqining mazkur instituti majburiyatlarni qarzdor tomonidan bajarilmasligi natijasida kreditorga kelishi mumkin bo'lgan zarar oqibatlarining oldini olishga qaratiladi. Ammo mazkur usullarning har qaysisi bilan ko'rsatilgan maqsadga erishish har xil bo'ladi.

Neustoyka va zakalat qarzdor tomonidan majburiyatning asli holatida bajarilishini ta'minlaydi va majburiyat ijro etilmagan holda qarzdorga muayyan javobgarlik belgilanishini ko'rsatadi. Neustoyka va zakalat ba'zi hollarda majburiyatning bajarilmasligi tufayli etkazilgan zararining kreditor tomonidan undirilishini engillashtiradi. Qarzdor tomonidan mulkning garovga qo'yilishi asosiy majburiyat u tomonidan real bajarilishini muayyan darajada ta'minlaydi va mazkur majburiyatning bajarilmasligi tufayli vujudga kelgan kreditor talablarini qondirishga ko'proq imkoniyat beradi.

Uchinchi shaxs tomonidan belgilangan garov, kafolat va kafillik majburiyatning bajarilmagani holda zararining qoplanishi, foizlarning yoki neustoykalarining to'lanishi to'g'risida kreditor tomonidan qo'yilgan talablarning qondirilishini ta'minlaydi.

Majburiyatning bajarilishi mazkur majburiyat yuzasidan kreditor bo'lgan shaxs bilan majburiyatning amalga oshirilishini ta'minlagan uchinchi shaxs o'rtasida majburiyatga oid huquqiy munosabatni va asosiy majburiyatga nisbatan bo'lgan qo'shimcha huquqiy munosabatni vujudga keltiradi. Mazkur majburiyatning qo'shimcha xarakterda bo'lishi qator huquqiy masalalarda ko'riladi. FKning 259-moddasida ko'rsatilganidek, majburiyatning bajarilishini ta'minlash to'g'risidagi kelishuvning haqiqiy emasligi ushbu majburiyatning (asosiy majburiyatning) haqiqiy emasligiga olib kelmaydi.

Biroq, asosiy majburiyatning haqiqiy emasligi uning bajarilishini ta'minlaydigan majburiyatning haqiqiy emasligiga olib keladi.

¹ Ammo Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик судининг Пленуми қарори шундай тавсия берадики, агарда битта мажбурият бузилган бўлиб, бунинг учун шартномада ҳам жарима шаклида, ҳам пеня шаклида неустойка тўлаш назарда тутилган ҳолларда, судлар шунинг эътиборга олишлари лозимки (фуқаролик ишларини кўриб, мазмунан ҳал қилаётган маҳалда – Муаллиф), агарда қонунчиликда бош-қача тартиб назарда тутилмаган бўлса, кредитор фақатгина бир шаклдаги неустойка қўлланилишини талаб қилишга ҳақлидир. Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ – Хозияство и право. 1999. 3-сон.

22.2. Neustoyka – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.

Neustoyka qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilangan qarzdor majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda, kreditorga to'lashi shart bo'lgan pul summasidir (FK, 260-modda).

Neustoyka jarima va penya shaklida bo'ladi.

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullari sifatida ko'rilgan jarima bilan penya o'rtasida hech qanday muhim farq yo'q. Ular faqat hisoblash usullari jihatidagina bir-biridan farq qiladi.

Penya majburiyatning bajarilishi kechiktirilganda qo'llaniladi va muayyan vaqt masalan, o'n, yigirma, o'ttiz kun davomida hisoblanadi. Penya majburiyatning bajarilishi kechiktirilganida kechiktirishning barcha muddati davomida hisoblanib, bajarilmagan summasi yuzasidan belgilangan foizlar bilan undiriladi. Majburiyatning bajarilishini kechiktirish vaqti oshib borgan sari penya summasining ham o'sib borishi majburiyatni mumkin qadar tezroq bajarishga qarzdorni majbur qiladi.

Agar penya muayyan kunlar masalan, o'ttiz kun davomida hisoblanarsa, mazkur kunlar o'tgandan so'ng uning hisoblanishi to'xtatiladi. Odatda, keyinchalik kreditorga qarzdordan birdaniga 2 foizdan 5 foizgacha neustoyka olish huquqi paydo bo'ladi. Tor ma'nodagi neustoyka majburiyatni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun shu jumladan, shartnoma majburiyatlarining ijrosini kechiktirganlik uchun undiriladi va etkazib berilmagan mahsulotning yoki pudrat shartnomasi bo'yicha bajarilmagan ishlar summasidan hamda shu kabi boshqa summalarga nisbatan foiz bilan, masalan, 2, 3, 4, 5 foiz miqdorida neustoyka olinadi.

Neustoykaning xususiyati shundaki, u majburiyatning bajarilishi buzilishida har qaysi fakt uchun undiriladi va uning miqdori majburiyat kechiktirilishining qanchalik uzoqroq bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar belgilanadi.

Fuqarolik qonunchiligi neustoykaning ikki huquqiy asoslari: qonun va shartnomadan kelib chiqishini belgilaydi.

Qonuniy neustoyka deganda, majburiyatlarning muayyan turlari uchun qonun bilan maxsus belgilangan neustoyka tushuniladi. Bu holda qonun neustoykaning miqdori, uning undirilish tartibi va shartlarini belgilaydi. Qonun bilan belgilanadigan neustoyka uchun shu narsa xarakterliki, uni to'lash taraflarning kelishuvida nazarda tutilgan yoki

tutilmaganligidan qat'i nazar kreditor qonunda belgilangan neustoyka (qonuniy neustoyka)ni to'lashni talab qilishga haqli.

Qonuniy neustoykaning miqdori, agar qonun taqiqlamasa, taraflarning kelishuvi bilan ko'paytirilishi mumkin (FK, 263-modda).

Qonunda nazarda tutilgan neustoykani undirishdan taraflar bosh torta olmaydilar, uning miqdorini ham kamaytira olmaydilar. Agar shartnomada bunday shartlar ko'rsatilgan bo'lsa, ular haqiqiy sanalmaydi.

Qonuniy neustoyka xo'jalik tashkilotlari o'rtasidagi munosabatlarda ancha ko'p qo'llaniladi va maxsus normativ hujjatlarda nazarda tutiladi. Xususan, taraflar tomonidan o'z majburiyatlarini buzganliklari uchun jarima shaklidagi neustoykaning ko'p miqdorda va har xil hollarda olinishi transport qonunchiligida va ustavlarida nazarda tutiladi.

SHartnomali neustoyka taraflarning o'zaro kelishuvi bo'yicha belgilanadi. Bunday neustoyka asosiy majburiyatning neustoyka bilan ta'minlanishi yoki ta'minlanmasligi to'g'risidagi masala, uning miqdori, undirish tartibi va shartlari faqat taraflarning o'zlari tomonidangina belgilanadi. Masalan, ikkita xo'jalik sub'ekti bir-biriga qurilish uchun g'isht etkazib berish to'g'risida shartnoma tuzganlarida majburiyatni buzganlik uchun neustoykaning to'lanishini ko'rsatishlari mumkin.

Neustoyka (jarima, penya) to'g'risidagi kelishuv FKning 262-moddasida ko'rsatilganidek, yozma shaklda tuzilishi kerak. Bunday kelishuv maxsus shartnoma yoki asosiy shartnomaga qo'shimcha kelishuv shakllarida rasmiylashtirilishi mumkin. Kelishuvning yozma shaklda bo'lishiga rioya qilmaslik neustoyka (jarima, penya) to'g'risidagi kelishuvning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi.

Amaldagi fuqarolik qonunchiligi neustoykaning to'rt turini belgilaydi. Bular – hisobga o'tkaziladigan neustoyka, jarimali neustoyka, alohida neustoyka, muqobil neustoykadir.

Hisobga o'tkaziladigan neustoyka FKning 325-moddasida ko'rsatilganidek, agar majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun neustoyka belgilangan bo'lsa, zararning neustoyka bilan qoplanmagan qismi to'lanadi. Bunday neustoyka ko'pincha tashkilotlar o'rtasida tuziladigan masalan, mahsulot etkazib berish, qurilish pudrati shartnomalarida qo'llaniladi.

Jarimali neustoyka kreditorga qarzdordan neustoykaning o'zini, shuningdek neustoykadan tashqari zararni ham to'la hajmda undirish huquqini beradi.

FKning 325-moddasida nazarda tutilgan bunday neustoyka shunday xususiyatga egaki, u qarzdorga butunlay bajarmaganlik yoki lozim

darajada bajarmaganlik uchun belgilanganidan boshqa turdagi neustoykalarga nisbatan qo'shimcha javobgarlik belgilaydi. Neustoykaning shunday tarzda qo'shilib, ya'ni neustoykaning ham, zararning ham qo'shilishi va bir vaqtda undirilishi majburiyatni bajaruvchi qarzdorga kuchli ta'sir etish chorasi bo'lib ko'riladi. Masalan, mahsulot oluvchiga sifatsiz yoki butsiz mahsulot etkazib berilgan hollarda, mahsulot etkazuvchining neustoyka (jarima) to'lash, bunday mahsulot etkazib berish natijasida ko'rilgan zararni (neustoykani bu hisobga kiritmasdan) undan undirib olish bunga misol bo'la oladi.

Alohida neustoyka shu bilan xarakterlanadiki, bunda FKning 325-moddasida ko'rsatilganidek, kreditorga zararni undirmasdan, balki neustoykani undirib olish huquqi beriladi. Majburiyatning bajarilishini kechiktirganlik uchun undiriladigan alohida neustoyka – penya shaklida belgilanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 sentyabrdagi 383-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to'g'risida”gi Nizomning 67-bandiga asosan, qishloq xo'jalik mahsulotlarini kontraktatsiya shartnomasida belgilangan assortiment va turlarda, muddatlarda topshirishdan asossiz bo'yin tovlagan xo'jalik tayyorlovchiga topshirilmagan maxsulot qiymatining 25 foizi miqdorida jarima to'laydi. Jarima miqdori o'tgan davr (oy, chorak, yil) da maxsulotning shakllangan o'rtacha narxidan kelib chiqib, xarid narxlariga belgilangan ustamalar to'lashni g'isobga olmasdan hisoblab chiqiladi. Bundan tashqari zarar maxsulot etkazib bermaganligi tufayli yuzaga kelgan jarima bilan qoplanmagan qismi ham to'lanadi¹. YOki kvartira haqining to'lanishi yoki boshqacha pul to'lovlari kechiktirilganda, odatda, alohida neustoyka undiriladi. Bunday neustoyka jarima shaklida transport korxonalari faoliyatidan shartnomaviy reja majburiyatlarining buzilganligi uchun ham undirilishi mumkin.

Muqobil neustoyka yuqorida ko'rsatib o'tilgan neustoykalardan shu bilan farq qiladiki, bunda kreditorga qarzdordan belgilangan neustoyka (jarima, penya) ni undirish yoki majburiyatning bajarilmasligi tufayli ko'rilgan zararlarni undirish huquqi beriladi. Neustoykaning bunday turi rag'batlantirish ahamiyatiga ega bo'lishidan tashqari yana avvaldan summada belgilanishi mumkin bo'lgan zararni qoplash imkoniyatini ham

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003, 17-сон, 143-модда.

beradi. SHuning uchun bunday neustoyka ba'zi hollarda baholanadigan neustoyka deb ham ataladi.

Muqobil neustoyka kreditorning ko'rgan zararlarini qoplashga qaratilgan. Agar neustoyka kreditorga etkazilgan zararining miqdoridan oshib ketgan bo'lsa, kreditor neustoykani undirishdan bosh tortishga va ko'rgan zararlarining to'lanishini talab qilishga haqli. Bu holda kreditor qarzdorning o'z majburiyatini bajarmasligi tufayli qanday zarar ko'rganligini isbotlashga majbur bo'ladi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi mazkur neustoyka kamdan-kam tatbiq etiladi.

Majburiyatlarni buzganlik uchun jumladan, sifatsiz mahsulot yoki tovar etkazib berganlik uchun mahsulot etkazuvchilardan neustoykani undirish mahsulot oluvchining huquqigina bo'lib qolmay, balki uning davlat oldidagi majburiyati ham hisoblanadi.

Neustoykani undirishdan asosiy maqsad – majburiyat bajarilishini ta'minlashdir. FKning 261-moddasida ko'rsatilganidek, neustoyka faqat pul bilan belgilanadi. Neustoyka miqdori yo qonun bilan yoki shartnoma bilan belgilangan bo'lishi lozim. Odatda, neustoyka bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan majburiyat summasiga nisbatan foiz bilan yoki qat'iy summa bilan belgilanadi. Penya deb ataladigan neustoyka quyidagicha ta'riflanishi mumkin:

birinchidan, penya odatda, majburiyatning o'z vaqtida bajarilmasligi hollariga tatbiq etiladi va majburiyatning belgilangan muddatda bajarilishini ta'minlashga qaratiladi;

ikkinchidan, penya qat'iy miqdorda belgilanmay, bajarilishi kechiktirilgan majburiyat summasiga nisbatan foiz bilan belgilanadi;

uchinchidan, penya odatda, uzoq muddat davom etadigan neustoyka sifatida ko'riladi, ya'ni penya bir qancha muddat davomida masalan, o'n kun yoki bir oy davomida majburiyatning kechiktirilgan har bir kuni uchun hisoblanadi.

Neustoykaning tatbiq etilishi taraflar o'rtasida shartnoma tuzilishida, u to'g'risida ko'rsatmalar bo'lish-bo'lmasligidan qat'iy nazar belgilanadi. Agar neustoyka to'g'risidagi qonun uning miqdorini o'zgartirish huquqini taraflarga bermagan bo'lsa, tuziladigan shartnomalarda neustoykaning qonunda nazarda tutilgan miqdorini o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi.

Fuqarolik kodeksida aytilganidek, qarzdor majburiyatni butunlay bajarmaganida yoki lozim darajada bajarmaganida neustoyka to'lashga majbur bo'ladi. SHu tartibda FKning 261-moddasida nazarda tutilgan neustoyka har qanday majburiyatning ijro etilishini ta'minlashga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Neustoyka qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilishini ta'minlaydi. Ammo amalda, ko'pchilik hollarda neustoyka majburiyatda qatnashuvchi ikkinchi taraf – kreditor majburiyatlarining ham bajarilishini ta'minlaydigan usul sifatida foydalaniladi. Jumladan, kreditor majburiyatning bajarilishini qabul qilmaganida, neustoyka to'lashga majbur qilinishi mumkin.

Qabul qilish – topshirish joyiga etkazib keltirilgan mahsulotni qabul qilish asossiz rad etilganda tayyorlovchi xo'jalikka uni etkazib kelish xarajatlarini qoplaydi.

Neustoyka to'g'risidagi o'zaro kelishuv asosiy majburiyat shakli summasi neustoyka summasidan, shuningdek boshqa biror-bir shartlardan qat'i nazar, yozma shaklda rasmiylashtirilishi lozim. Neustoyka to'g'risidagi kelishuvning yozma shakli bitimlar va shartnomalarning yozma shakllariga nisbatan qo'yiladigan umumiy talablarga, ya'ni FKning 105-111-moddalarida ko'rsatilgan talablarga javob berishi lozim.

Neustoyka to'g'risidagi kelishuv yozma shaklda tuzilmasa, bunday kelishuv haqiqiy sanalmaydi va neustoykaning undirilishi mumkin bo'lmaydi. FKning 325-moddasida neustoyka bilan majburiyatning butunlay bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi tufayli ko'rilgan zararining neustoyka bilan qoplanmagan qismi to'lanish to'g'risida umumiy qoida beriladi. Mazkur qoida neustoyka bilan ta'minlangan majburiyatlarning har qanday buzilishlarida qo'llanilishi lozim. Ammo qonun yoki shartnomada ko'rsatilgan alohida hollar bundan mustasno.

FKning 325-moddasi birinchi qismida ko'rsatilgan qoida FKning boshqa normalarida ham, shuningdek ayrim majburiyatlarni tartibga soladigan boshqa me'yoriy hujjatlarda ham keltiriladi. Ushbu qoida neustoyka bilan ta'minlangan majburiyatning qarzdor tomonidan buzilishi tufayli zarar ko'rilishi hollariga taalluqlidir. Masalan, avtomobil transporti bilan yuk tashishda mazkur yuk kechiktirib etkazilgan hollarda; ko'rilgan zararlar, kechiktirilgan zararlar kechiktirilganlik uchun yuk tashuvchidan jarimaning olinish-olinmasligidan qat'i nazar undiriladi. Mazkur moddada ko'rsatilishicha, agar majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi uchun neustoyka belgilangan bo'lsa, zarar neustoyka (jarima, penya) bilan qoplanmagan qismi hajmida to'latib olinadi.

Qonun yoki shartnomada quyidagi hollar, ya'ni zararni undirmasdan, balki faqat neustoykani undirib olish, neustoyka bilan bir qatorda zararni ham to'la undirib olish, kreditorning xohishi bilan yoki neustoykani yoxud zararni undirib olish nazarda tutilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksida nazarda tutilgan jarimalar alohida neustoyka xarakterida ko'riladi, chunki mazkur kodeksda taraflar bir-biriga nisbatan olgan majburiyatlarini bajarmaganlarida Ustavning tegishli moddalarida nazarda tutilgan doiralardagina moddiy javobgarlikka tortilishlari belgilanadi. Jarima va neustoyka mahsulot etkazib berish bo'yicha bo'ladigan majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida keng qo'llaniladi. FKning 326-moddasida ko'rsatilganidek, agar to'lanishi lozim bo'lgan neustoyka kreditorning majburiyatini buzish oqibatida nomutanosibligi ko'rinib tursa, sud neustoykani kamaytirishga haqli. Bunda qarzdor majburiyatni qay darajada bajarganligi, majburiyatda ishtirok etayotgan taraflarning mulkiy ahvoli, shuningdek kreditorning e'tiborga olinishi lozim bo'lgan manfaatlari hisobga olinishi kerak.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Plenumi qarori bu qoidani amaliyotda qo'llashda sudlar quyidagilarga e'tibor berishlari lozimligini belgilaydi: agar talab qilingan neustoykaning miqdori asosiy qarz miqdoridan oshib ketmagan taqdirda, sud tomonidan zarar hajmini aniqlamasdan talab qilingan summada undirilishi mumkin. Agarda neustoykaning summasi asosiy qarz summasidan ortiq bo'lsa, sud da'vogardan zararning asosli ravishda zarar va neustoykaga mutanosibligini aniqlash uchun asoslantirilgan hisobni talab qilishi lozim. Ular mutanosib bo'lmaganida, sud amaliyotidan kelib chiqib, qarzdor tomonidan majburiyatlarning bajarilish darajasini, majburiyatlarda qatnashuvchi taraflarning mulkiy holatini, shuningdek kreditorning manfaatlarini hisobga olib, neustoykaning miqdorini asosiy qarz miqdorigacha kamaytirishga haqlidir. Agar neustoyka asosiy qarz summasidan oshib ketmasa-da, lekin uning qarzdor tomonidan to'lanishi uning faoliyatini yomon oqibatlarga, hatto iqtisodiy jihatdan nochor ahvolga olib kelishi aniq bo'lgan holatda neustoyka kamaytirilishi mumkin. Bunday holatda neustoykaning eng kam miqdori Fuqarolik kodeksining 327-moddasida ko'rsatilgan foizlar miqdoridan kam bo'lmasligi lozim¹. Ammo sud hech qachon neustoykani to'lashdan ozod qila olmaydi.

Xo'jalik sub'ektlari o'rtasidagi nizolar bo'yicha sudlar faqat ayrim hollardagina qarzdor va kreditorning e'tiborga olinishi mumkin bo'lgan manfaatlarini nazarga olib, kreditorga to'lanishi lozim bo'lgan neustoykani kamaytirishga haqli. Fuqarolarning ishtiroki bilan bo'ladigan munosabatlarda neustoykaning miqdorini kamaytirish uchun zarur shart neustoykaning kreditor ko'rgan zararlarga nisbatan ancha ko'p bo'lishidir.

¹//Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозийство и право. 1999. 3-сон.

FKning 326-moddasi birinchi qismida keltirilgan boshqa holatlar esa, faqat neustoykaning miqdorini kamaytirish to'g'risidagi talabni rad qilish yoki kamaytirilishi lozim bo'lgan summaning miqdorini belgilash uchungina ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Ammo har holda mazkur qonunga asosan, neustoykaning undirilishi sud tomonidan butunlay rad qilinishi mumkin emas. Mazkur qoida sudlarga har qanday holda ham neustoykani kamaytirish maqsadga muvofiq bo'lish o'lmasligi to'g'risidagi masalani hal qilishni topshiradi. SHu bilan birga, neustoyka faqat ayrim hollardagina kamaytirilishi mumkinligini ko'rsatib o'tadi. FKning 326-moddasi ikkinchi bandida ko'rsatib o'tilganidek, neustoykaning miqdori sud tomonidan kamaytirilishi mumkin. Bunda sud qarzdor va kreditor manfaatlarini hisobga olishi lozim. Neustoykaning miqdori kreditorning ko'rgan zararlari miqdori bilan taqqoslanganida, qarzdor bo'lgan tashkilotning majburiyatni bajara olish, aybliligi darajasi e'tiborga olingandagina, sud neustoykaning miqdorini kamaytirishga haqli.

Neustoyka yoki zararni to'lagan qarzdorning o'z majburiyatini asl holda bajarish burchi FKning 330-moddasida normalangan. Mazkur moddada aytilishicha, majburiyatning bajarilishi kechiktirilganligi yoki lozim darajada bajarilmasligi hollarini nazarda tutib, belgilangan neustoyka (jarima, penya) ni hamda majburiyatning lozim darajada bajarilmasligi natijasida kelgan zararni to'lash majburiyatini asl holda bajarishdan qarzdorni ozod qilmaydi.

Ayni paytda kreditor majburiyat ijrosi kechikkanligi sababli o'zi uchun uning ahamiyati qolmagan bo'lsa, u ijroni qabul qilishdan bosh tortishi va zararni to'lashni talab qilishi mumkin (FK, 337-modda, 2-qism). Basharti, qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, majburiyat bajarilmagan taqdirda zararni qoplash va uning bajarilmaganligi uchun neustoyka to'lash qarzdorni majburiyatni asl holda bajarishdan ozod qiladi (FK, 330-modda, 2-qism).

22.3. Garov – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 264-moddasida ko'rsatilganidek, bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkni yoki unga bo'lgan huquqni majburiyatlarni ta'minlash uchun berishi garov hisoblanadi.

Garov tufayli garov bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha kreditor (garovga oluvchi) qarzdor tomonidan bu majburiyat bajarilmagan taqdirda, garovga qo'yilgan mol-mulkning qiymatidan ushbu mol-mulk egasi bo'lgan shaxs (garovga qo'yuvchi) ning boshqa kreditorlariga nisbatan o'z talabini imtiyozli qanoatlantirilishiga haqli bo'ladi.

Garov bozor munosabatlariga o'tish sharoitida majburiyatlarni ta'minlashning eng samarali usuli bo'lib, pul qadrsizlanishi, ishlab chiqarish dajarasini tushib ketish, to'lovga qobiliyatsizlik kabi salbiy holatlar ta'siridan xoli hisoblanadi¹.

FKning 264-moddasida ko'rsatilgan sub'ektiv huquq garov huquqi bo'lib, mulkni garovga bergan shaxs – garovga qo'yuvchi va mulkni olgan shaxs esa – garovga oluvchi deb ataladi. Mulkni garovga qo'yuvchi shaxs qarzdorning o'zi ham, shuningdek uchinchi bir shaxs ham bo'lishi mumkin.

FKning 266-moddasida ko'rsatilganidek, garovga qo'yuvchi garovga qo'yilayotgan mulkning egasi bo'lishi lozim. Basharti, qonun yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, mulkdorning roziligisiz ashyoviy huquqni garovga qo'yishga yo'l qo'yiladi.

Garovning mohiyati shundaki, majburiyat qarzdor tomonidan ijro etilmaganida, kreditor o'zining talabini garovga qo'yilgan mulk hisobidan birinchi navbatda qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Kreditorning talablari qondirilgandan so'nggina garovga qo'yilgan mulkni sotishdan hosil qilingan summadan qolganini boshqa kreditorlarning talablarini qondirish uchun sarflanishi mumkin.

Garov narsasi har qanday mol-mulk, ashyolar va mulkiy huquqlar (talablar) bo'lishi mumkin, ammo bundan FKning 267-moddasida, shuningdek O'zbekiston Respublikasining "Garov to'g'risida"gi qonuni²da nazarda tutilgan ashyolar mustasnodir.

Muomaladan chiqarilgan mol-mulk, kreditorning shaxsi bilan uzviy bog'liq bo'lgan talablar, xususan, hayoti va sog'lig'iga etkazilgan zararni qoplash haqidagi talablar, alimentlar haqidagi talablar hamda boshqa shaxsga berish qonun bilan man etilgan boshqa talablar garov narsasi bo'la olmaydi. Tarixiy, madaniy yoki o'zgacha qimmatbaholigi tufayli yoxud davlat xavfsizligi nuqtai-nazaridan garov qo'llanilishi mumkin bo'lmagan ob'ektlar ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo'yiladi. Undiruv qaratilishi mumkin bo'lgan

¹ Исмоилов Н.М. О некоторых проблемах цивилистической науки и законотворческой практики/ Материалы международной научно-практической конференции на тему "Актуальные проблемы и тенденции развития гражданского законодательства". – Ташкент: ТГЮИ, 2005. -185 с.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 йил. 5-6-сон, 98-модда.

fuqarolarning ayrim turdagi mol-mulkini garovga qo'yish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda man etilishi yoki tiklanishi mumkin.

Odatda, faqat kreditorning haqiqiy talabigina garov bilan ta'minlanishi mumkin. Demak, agar shartnoma haqiqiy emas deb topilsa, u holda garov to'g'risidagi shartnoma ham haqiqiy sanalmaydi. Agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, garov talabi ta'minlanish paytida qanday bo'lsa, shu hajmda, jumladan, foizlarni, ijroni kechiktirib yuborish natijasida etkazilgan zararining to'lanishini, neustoykani shuningdek undirish xarajatlarining to'lanishini ta'minlaydi.

Asosiy majburiyat yuzasidan kreditor bo'lgan shaxs talab qilish huquqini boshqa shaxsga topshirsa, u holda FKning 315-moddasida ko'rsatilganidek, garov huquqi ham yangi kreditorga o'tadi.

Garovga qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulk huquqi yoki xo'jalik yuritish huquqi mulkni garovga bergan shaxsdan boshqa shaxsga o'tganida ham garov huquqi o'z kuchini saqlab qoladi. Binobarin, garov saqlovchi shaxs – kreditor garovga qo'yilgan mulkning egasi yoki uni boshqaruvchi sub'ekt boshqa shaxs bo'lganida ham o'z huquqini garovga qo'yilgan mulk hisobidan undirishga haqli. Masalan, bankdan qarzdor bo'lgan fuqaro olingan ssuda hisobiga qurilgan uy-joyni sotsa, bank uy-joyni garovga olgan shaxs sifatida mazkur uy-joy hisobidan o'z haqini yangi egadan ham undirib olishi mumkin.

Garov huquqi shartnoma yoki qonunga binoan vujudga keladi. Garov huquqi qonunda faqat normativ hujjatda maxsus ko'rsatma bo'lganidagina vujudga keladi. Ko'pchilik hollarda majburiyat biror-bir mulkni garovga qo'yish to'g'risida shartnoma tuzish yo'li bilan ta'minlanadi.

Fuqarolik huquqi fanida garovning turlari bo'yicha turlicha yondashuvlar mavjuddir. Masalan, garovning ipoteka, muomaladagi tovarlar garovi, lombarddagi ashyolar garovi kabi¹. Shuningdek garov narsasi kimning qo'lida saqlanishiga qarab (zakalat, garovga qo'yuvchida saqlanadigan garov, uchinchi shaxslar qo'lida saqlanadigan garov), garov predmetining xususiyatidan kelib chiqib (ko'chmas mulk garovi, ko'char mulk garovi, qimmatli qog'ozlar garovi, pul garovi, mulkiy huquqlar garovi), vujudga kelish asoslari bo'yicha (qonun va shartnoma asosida vujudga keladigan garov), garov ashyosi fuqarolik muomalasida harakatlanish darajasiga qarab (muomaladagi tovarlar garovi, muomalasi cheklangan doirada harakat qiladigan garov va garovga olingan mol-mulkni fuqarolik muomalasidagi harakatini to'xtatib qo'yilgan (qulflangan

¹ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Ч.1. -М.: Статут, 1999. -544 б.

yoki muxrlangan) garov turkumlash takliflari ham mavjud¹. Lekin milliy qonunchiligimizda va mamlakatimiz tsivist olimlarining asarlarida garovning turlari zakalat, ipoteka, mulkiy huquqlarni garovi sifatida ko'rsatilgan².

Garovning turlari FKning 265-moddasi talablaridan kelib chiqib turkumlanishi maqsadga muvofiq.

FKning 265-moddasiga asosan garovning quyidagi turlari mavjud:

- a) zakalat (bunda garov narsasi garovga oluvchida saqlanadi);
- b) ipoteka (bunda ko'chmas mol-mulk garovga olinadi);
- v) mulkiy huquqlarni garovga olish.

Zakalat. Garovga qo'yiladigan mulk garovga qo'yuvchi tomonidan garovga oluvchiga o'tkazilganda garov zakalat deb hisoblanadi (FKning 265-moddasi). Bu holatda garov narsasini saqlash, himoyalash va foydalanish borasida muammolar kelib chiqishi tabiiy. Agar shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa yoki garovning mohiyatidan anglashilmasa, garovga qo'yuvchi garov narsasidan uning vazifasiga ko'ra foydalanishga, shu jumladan undan hosil va daromadlar olishga haqli. Bunda garovga qo'yuvchiga foydalanish bilan bog'liq hisobotlarni berib turish lozim bo'ladi. Garovga oluvchi, agar qonun hujjatlariga muvofiq javobgarlikdan ozod qilinishi mumkinligini isbotlay olmasa, o'ziga berib qo'yilgan garov narsasining to'liq yoki qisman yo'qolgani yoki shikastlangani uchun javob beradi.

Garov narsasi garovga oluvchiga topshirish chog'ida qancha summaga baholangan bo'lishidan qat'i nazar, garovga oluvchi garov narsasi yo'qolganligi uchun uning haqiqiy qiymati miqdorida, unga shikast etkazilganligi uchun esa - bu qiymat qancha summaga kamaygan bo'lsa, shuncha summa miqdorida javob beradi.

Agar garov narsasi shikastlanish natijasida undan bevosita o'z vazifasi bo'yicha foydalanish mumkin bo'lmaydigan darajada o'zgargan bo'lsa, garovga qo'yuvchi undan voz kechishga va uning yo'qolganligi uchun haq talab qilishga haqli. SHartnomada garovga oluvchining garov narsasi yo'qolgani yoki shikastlangani tufayli etkazilgan boshqa zararlarni ham garovga qo'yuvchiga qoplash majburiyati nazarda tutilishi mumkin.

FKning 269-moddasiga asosan agar shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga qo'yilgan mol-mulk garovga qo'yuvchida qoladi. Ipoteka belgilangan mol-mulk, shuningdek garovga qo'yilgan muomaladagi tovar ham garovga oluvchiga topshirilmaydi.

¹ Исмоилов Н. Мажбуриятлар бажарилишни таъминлаш воситаси сифатида гаровнинг ҳуқуқий муаммолари. Юрид.фан.номз. дисс... –Тошкент: 1999. -51 б.

² Раҳмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -96 б.

Ipoteka. Ko'chmas mulklar garovi ipoteka deb nomlanadi.

O'zbekiston Respublikasining 2006 yil 5 oktyabrdan kuchga kirgan "Ipoteka to'g'risida"¹gi qonuning qabul qilinishi munosabati bilan ipoteka munosabatlarida yangi davr boshlandi, deb aytish mumkin. Mazkur qonunning qabul qilinishi bilan ipoteka munosabatlarning barcha jihatlarini tartibga soluvchi tubdan yangilangan normativ-huquqiy baza paydo bo'ldi.

Ipoteka ipoteka to'g'risidagi shartnoma asosida (shartnoma asosidagi ipoteka) yoki qonun asosida (qonun asosidagi ipoteka) vujudga keladi. Ipoteka asosiy majburiyatdan hosila xususiyatiga ega va u asosiy majburiyat tugaguniga qadar haqiqiy bo'ladi.

Ipoteka bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha qarzdorning o'zi yoki bu majburiyatda ishtirok etmaydigan uchinchi shaxs (ashyoviy kafil) ipotekaga qo'yuvchi bo'lishi mumkin.

Mulkdor, mulkdor vakolat bergan shaxs shuningdek, mulkdorning vasiy yoki homiylari, xo'jalik yuritish yoki operativ boshqaruv huquqiga ega bo'lgan shaxs, agar unga vakolat berilgan bo'lsa, uchinchi shaxslar (ashyoviy kafil) ipotekaga qo'yuvchi sifatida ko'rsatadi².

Ipoteka belgilangan mol-mulk, agar ipoteka to'g'risidagi shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ipotekaga qo'yuvchining egaligida va foydalanishida qoladi. Ipoteka, agar qonunda boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, kredit, qarz shartnomasi yoki boshqa shartnoma bo'yicha majburiyatni, shu jumladan oldi-sotdi, ijara, pudrat shartnomalariga asoslangan majburiyatni, shuningdek zarar etkazilishi oqibatida vujudga keladigan majburiyatni bajarilishini ta'minlash uchun belgilanishi mumkin.

Er bilan uzviy bog'liq bo'lgan, bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish imkoni yo'q bo'lgan aks holda tayinlanish maqsadiga ko'ra foydalanib bo'lmasligi, shaklan va jisman o'zgarishi mumkin bo'lgan ko'chmas mulk, shu jumladan binolar, inshootlar, ko'p kvartirali uylardagi kvartiralar, korxonalar, boshqa mulkiy majmualar, yuridik va jismoniy shaxslar mulki bo'lgan savdo va xizmat ko'rsatish sohasi ob'ektlari, shuningdek turar joylar ular joylashgan er uchastkalari bilan birga, qonunda ko'chmas mulk jumlasiga kiritilgan va ularga bo'lgan huquqlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan boshqa mol-mulk ipoteka narsasi bo'lishi mumkin.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006, 40-сон, 393-модда.

² Батафсил қаранг: Ўзбекистон Республикасининг "Ипотека тўғрисида"ги қонунига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -37 б.

Ipoteka to'g'risidagi qoidalar qonun hujjatlarida belgilangan talablarga muvofiq, er uchastkasida barpo etilayotgan qurilishi tugallanmagan mol-mulk garoviga, yakka tartibdagi uy-joy qurish yoki dehqon xo'jaligini yuritish uchun meros qilib qoldiriladigan er uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqlari garoviga, agar shartnomada yoki qonunda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, ijaraga oluvchining ko'chmas mulk yoki er uchastkasi ijarasi to'g'risidagi shartnoma bo'yicha huquqlari (ijara huquqi) garoviga nisbatan ham qo'llaniladi.

Bundan tashqari ipoteka predmeti ko'chmas mol-mulkka bo'lgan huquqlar – uzufukt (ko'chmas mol mulkdan foydalanib, hosil va daromad olish) va emfitevzis (ko'chmas mulk – er uchastkalari bino va inshootlar qurish huquqi) bo'lishi mumkin¹.

Mol-mulkni ipotekaga qo'yish tartibi, xususiyatlari, shartlari FK, "Ipoteka to'g'risida"gi qonun va boshqa qonun hujjatlarida belgilangan.

Mulkiy huquqlar garovi. Garovga qo'yuvchiga tegishli egalik qilish va foydalanish huquqlari, shu jumladan ijarachining huquqlari, majburiyatlaridan kelib chiquvchi boshqa huquqlar (talablar) va o'zga mulkiy huquqlar garov narsasi bo'lishi mumkin.

Kreditorning shaxsi bilan uzviy bog'liq talablar, xususan hayot yoki sog'liqqa etkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi talablar, alimentlar haqidagi va boshqa shaxs foydasiga voz kechish qonun bilan man qilingan o'zga talablar huquq garovi narsasi bo'lishi mumkin emas.

Er uchastkasiga bo'lgan huquqlarni, shuningdek o'zga tabiiy resurslarga nisbatan bo'lgan huquqlarni garovga qo'yishga qonun hujjatlarida belgilangan me'yor va shartlarda yo'l qo'yiladi.

Huquqlar garovida ayrim huquqlarning muddatli ekanligi e'tiborga olinishi lozim. Muddatli huquq uning amal qilish muddati tugagunga qadargina garov narsasi bo'lishi mumkin. Masalan, ijara huquqi ijara shartnomasida, operativ boshqaruv huquqi vakolatli davlat organi qarorida, patent huquqi qonunda belgilangan bo'ladi. SHu sababli uning qachon boshlanishi va tugashini garov shartnomasi tuzilayotganda hisobga olish zarur. Kelajakda vujudga kelishi mumkin bo'lgan mulkiy huquqlar ham garov narsasi bo'lishi mumkin va bu erda tavakkalchilik muhim o'rin egallaydi hamda garovga oluvchi bunga rozilik berishi lozim bo'ladi. Masalan, qishloq xo'jaligida kelgusida olish mumkin bo'lgan hosilni garovga qo'yilish hollari ko'p uchraydi².

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Ипотека тўғрисида"ги қонунига шарҳлар. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -51 б.

² Ўзбекистон Республикаси Марказий банк Бошқарувининг 2004 йил 1 мартдаги 564-сон қарори билан тасдиқланган "Тижорат банклари томонидан фермер хўжаликларининг ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини

Garovga qo'yuvchi o'z qarzdorini amalga oshirilgan huquqlar garovidan xabardor qilishi shart. Agar shartnomada boshqacha qoida belgilanmagan bo'lsa, garovga qo'yuvchiga nisbatan qarzdor hisoblanuvchi shaxs garovga oluvchi majburiyatini bajarishi lozim. Agar garovga qo'yuvchining qarzdori garov bilan ta'minlangan majburiyat garovga qo'yuvchi tomonidan bajarilgunga qadar o'z majburiyatini bajarsa, bunda garovga qo'yuvchi olgan barcha narsalar garov narsasiga aylanadi, basharti garov to'g'risidagi shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, garovga qo'yuvchi bu haqda garovga oluvchini darhol xabardor qilishi shart.

Agar garov to'g'risidagi shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, garovga qo'yuvchi o'z qarzdoridan majburiyatni bajarish hisobiga pul summalari olishda garovga oluvchining talabiga ko'ra garov bilan ta'minlangan majburiyatni bajarish hisobiga tegishli summalarni o'tkazishi shart.

O'zbekiston Respublikasining 2008 yil 22 iyulda qabul qilingan "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonunga asosan qimmatli qog'ozlar - hujjatlar bo'lib, ular bu hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi¹.

Qimmatli qog'ozlar mulkiy huquqni tasdiqlar ekan, u qo'yilgan garov ham mulkiy huquqlar garoviga mansub bo'ladi. Qimmatli qog'oz bilan tasdiqlangan mulkiy huquq garovida bu qimmatli qog'oz, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga oluvchiga yoxud saqlash uchun notarial idoraga depozitga topshiriladi.

Garov narsasi hisoblanuvchi qimmatli qog'ozlardan keladigan daromadlar, agar shartnomada yoki qonunlarda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga qo'yuvchiga tegishli bo'ladi.

Garovga qo'yilgan mulk, uy-joylardan boshqalari, agar qonun yoki shartnoma bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, garovga oluvchi ixtiyoriga berib qo'yiladi. Bunday topshirish xo'jalik munosabatlarida barcha hollarda ham maqsadga muvofiq bo'lmaydi, chunki qarzdor garovga qo'yilgan mulkdan foydalanish imkoniyatini yo'qotadi va uning manfaatlarini jiddiy ravishda buzishga olib keladi.

гаровга олган ҳолда кредитлаш тартиби тўғрисида"ги Низом шу муносабатни тартибга солиди // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004, 17-сон, 204-модда.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, 29-30-сон, 278-модда.

Taraflarning o'zaro kelishuvlari bo'yicha garovga qo'yilgan mulk qarzdorning o'zida ham qoldirilishi mumkin. Ba'zi hollarda garovga qo'yilgan mulkni qarzdor ixtiyorida qoldirish qonunda nazarda tutilgan bo'ladi. Masalan, muomalada bo'lgan tovarlarning garovga olinishida yoki ishlanishda bo'lgan mahsulotlarning garovga qo'yilishida garov narsasi bo'lgan mulk qarzdorning o'zida qoldiriladi. Garovning ba'zi turlari bo'yicha ashyolarni garovga beruvchi qo'lida qoldirilishiga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, ashyolarni lombardda garovga qo'yishda ashyolar, albatta, lombard ixtiyorida bo'ladi.

Garovga oluvchilar garovga qo'yilgan mulkni tegishli ravishda saqlashga majbur. Garovga oluvchi garovga qo'yilgan mulkning yo'qolishi yoki buzilishi o'zining aybi bilan bo'lmaganligini isbotlamasa – o'ziga topshirilgan mulkning saqlanmaganligi uchun javobgar bo'ladi.

Agar qonun yoki shartnoma bilan boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, garovga oluvchi garovga qo'yilgan mulkdan foydalanishga haqli emas. Agar garovga olingan mulkni saqlab turgan shaxs, ya'ni mulkni garovga oluvchi uni yo'qotsa yoki uning qo'lidan o'g'irlab ketilgan bo'lsa yoki boshqa yo'l bilan uning ixtiyoridan tashqariga chiqib ketgan bo'lsa, garovga olgan shaxs garov narsasini har qanday egallovchidan, shu jumladan, egasidan ham talab qilib olishga haqli bo'ladi.

Agar ashyo garovga shaxsning egallashidan uning ixtiyori bo'yicha qo'lidan ketgan bo'lsa, bu holda u mazkur mulkni insofli egallovchidan talab qilib ololmaydi.

Agar garovga olgan shaxs qo'lida qoldirilgan mulk boshqa bir shaxsga tekinga o'tkazilgan, masalan, hadya qilingan yoki meros tariqasida o'tgan bo'lsa, garov narsasini saqlovchi, ya'ni mulkni garovga olgan shaxs mazkur garov narsasini insofli egallovchidan talab qilib olishga haqli.

Qonunda garov narsasiga nisbatan garovga oluvchi va garovga qo'yuvchi huquqlari aniq chegaralab qo'yilgan. SHu jumladan, garovga oluvchining huquqlari joriy qilinadigan mol-mulk FKning 272-moddasida belgilab qo'yilgan. Butun korxonada yoki boshqa mulkiy kompleks ipotekasida garov huquqi ipoteka tarkibiga kiruvchi mol-mulkning hammasiga, shu jumladan, talab qilish huquqi va mutlaq huquqlarga, shu bilan bir qatorda ipoteka davrida olingan huquqlarga ham (agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa) joriy etiladi. Er uchastkasining o'zini ipotekaga qo'yishda garov talabi garovga qo'yuvchining ushbu uchastkada joylashgan yoki qurayotgan binolari va inshootlariga qaratilmaydi. Mabodo keyinchalik er uchastkasiga nisbatan

haq undirish garov talabi asosida qaratiladigan bo'lsa, unda joylashgan binolardan o'z o'rnida foydalanish uchun zarur bo'lgan servitut (cheklangan tarzda foydalanish) huquqi garovga qo'yuvchida saqlanib qoladi.

Agar shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa yoki garovning mohiyatidan anglashilmasa, garovga qo'yuvchi garov narsasidan uning vazifasiga ko'ra foydalanishga, shu jumladan undan hosil va daromadlar olishga haqli (FK, 277-modda).

SHuningdek, garovga qo'yuvchi garovga oluvchining roziligi bilan garov narsasini boshqa shaxsga berishga, uni ijaraga yoki bepul foydalanishga topshirishga yoki boshqa usulda tasarruf etishga haqli. Garovga oluvchi o'ziga topshirilgan garov narsasi haqida muntazam hisobot berib turadi. SHartnomaga muvofiq garovga oluvchi zimmasiga asosiy majburiyatni bajarish maqsadida yoki garovga qo'yuvchining manfaatini ko'zlab, garov narsasidan hosil va daromadlar olish burchi yuklanishi mumkin.

Garovga qo'yilgan mol-mulkni saqlash va asrash majburiyati garov narsasi kimda saqlanayotganligiga bog'liq bo'ladi. Garov narsasi ipoteka bo'lgan holda u yo'qolish va shikastlanish xavfidan sug'urta qilinishi ham lozim bo'ladi. FKning 274-moddasiga asosan garovga qo'yilgan mol-mulk to'la qiymati bo'yicha, bordi-yu, bu qiymat garov bilan ta'minlangan talabning miqdoridan oshib ketsa, bu talab miqdoridan kam bo'lmagan summaga garovga qo'yuvchi hisobidan sug'urtalanishi lozim.

Garovga oluvchi va garovga qo'yuvchi ikkinchi tarafdagi garovga qo'yilgan mol-mulkning mavjudligini, miqdorini, holatini va uni saqlash sharoitlarini hujjatlar asosida amalda tekshirishga haqli.

Garovga oluvchi tomonidan saqlanayotgan garov narsasi garovga qo'yilgan mol-mulkning yo'qolishi yoki shikastlanish xavfini tug'diradigan darajada qo'pol suratda buzilganida garovga qo'yuvchi garovni muddatidan oldin bekor qilishni talab qilishga haqli.

Agar garov to'g'risidagi shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga qo'yuvchi qo'yilgan mol-mulkning tasodifan nobud bo'lishi yoki tasodifan shikastlanishi xavfini o'z zimmasiga oladi.

Agar garovga oluvchida garov narsasi saqlanayotgan bo'lsa, u holda garov narsasini butunlay yoki qisman yo'qolishi yoxud shikastlanishi uchun javob beradi (agar bunda u aybdor emasligini isbot qilib bera olmasa). Garov bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha qarzdor bo'lgan garovga qo'yuvchi garov narsasining yo'qolishi yoki shikastlanishi tufayli

etkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi talabni garov bilan ta'minlangan majburiyatlarni qoplash uchun hisobga oldirishga haqli.

Garov narsasini almashtirishga, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga oluvchining roziligi bilan yo'l qo'yiladi.

Garovga qo'yish garov haqidagi shartnoma bilan rasmiylashtiriladi. SHartnomada garov narsasi, uning bahosi, mohiyati, miqdori va garov bilan ta'minlanadigan majburiyatning bajarilish muddati ko'rsatilgan bo'lishi lozim. Unda garovga qo'yilgan mol-mulk taraflarning qaysi birida ekanligi ham ko'rsatilishi kerak.

Garov shartnomasi yozma ravishda tuzilishi lozim. Ipoteka haqidagi shartnoma, shuningdek notarial tasdiqlanishi kerak bo'lgan shartnomaga muvofiq olinadigan majburiyatlarni ta'minlash yuzasidan ko'char mol-mulkni yoki mol-mulkka bo'lgan huquqlarni garovga qo'yish to'g'risidagi shartnoma notarial tasdiqlanishi shart. Bundan tashqari, garov shartnomasi qiymatiga qarab tegishli adliya organlarida ro'yxatdan o'tkazilishi lozim.

Garov shartnomasi shakli, uni tasdiqlash va davlat ro'yxatidan o'tkazish haqidagi talablarga rioya qilinmay tuzilganda mutlaqo haqiqiy hisoblanmaydi.

FKning 278-modda, 1-qismida ko'rsatilganidek, garovga oluvchi o'z ixtiyorida bo'lgan yoki bo'lishi lozim bo'lgan garovga qo'yilgan mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egallashidan talab qilib olishga haqli (FK, 228, 229, 230, 232-moddalar).

Garov bilan ta'minlangan majburiyat qarzdor tomonidan bajarilganda, garovga qo'yilgan mulk sudning, xo'jalik sudining qaroriga asosan sotiladi va tushgan summa hisobidan birinchi navbatda, boshqa shaxslardan oldin kreditorning talablari qondiriladi.

Garovga qo'yilgan mulk davlat va kooperativ do'kon orqali sotiladi. Garovga qo'yilgan uy-joylar esa sud ijrochilari tomonidan ochiq savdo bilan sotiladi.

Agar garovga qo'yilgan mulkni sotishdan tushgan summa mulkni garovga olgan shaxs (kreditor)ning talablarini qondirish uchun etarli bo'lmasa, u holda kreditor, agar qonun yoki shartnomada boshqacha ko'rsatmalar bo'lmasa, etishmagan summani qarzdorning boshqa mulki hisobidan olishga haqli bo'ladi. Kreditorning o'z haqini qarzdorning boshqa mulkidan olishga bo'lgan huquqi garov huquqidan emas, asosiy majburiyatdan kelib chiqadi. Bu holda qarzdorning boshqa mulki hisobidan o'z haqini undirishda boshqa shaxslarga nisbatan ustunlik huquqiga ega bo'lmaydi.

Mulkni garovga olgan shaxsning o'z talablarini garovga qo'yilgan mulk hisobidan undirishda ustunlik huquqiga ega bo'lishligi ba'zi hollarda cheklanishi mumkin. Jumladan, FKning 26, 56-moddalariga muvofiq, garovga olgan shaxs talablarning qondirilishiga qadar garovga qo'yilgan mulkni sotish natijasida tushgan summadan alimentlarning undirilishi, xodimlarning mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablari, o'zgalarning hayotiga yoki sog'lig'iga zarar etkazish, shuningdek mualliflik shartnomalari bo'yicha mukofot to'lash to'g'risidagi talablar birinchi navbatda qondirilishi lozim.

Garov huquqi uy-joylarga nisbatan shartnomaning davlat ro'yxatidan o'tkazilishi paytida, boshqa mulkka nisbatan esa, bu mulkni garovga oluvchiga topshirilishi paytidan, agar u qonun yoki shartnoma bo'yicha topshirilishi lozim bo'lmasa, shartnomaning tuzilish paytidan e'tiboran vujudga keladi.

Garov huquqining bekor bo'lishi hollari FKning 283-moddasida ko'rsatiladi. Unda aytilishicha, garov huquqi quyidagi hollarda, ya'ni:

- garov bilan ta'minlangan majburiyat bekor bo'lganda;
- garovga qo'yilgan ashyo nobud bo'lganida yoki garovga qo'yilgan huquq bekor bo'lganida;
- garovga qo'yuvchi garov narsasini almashtirmasa;
- garovga oluvchi garovga qo'yilgan mol-mulkning yo'qolish yoki shikastlanish xavfini tug'diradigan darajada qo'pol suratda buzishlarda garovga qo'yilgan mol-mulk kim oshdi savdosida sotilgan yoxud sotish mumkin bo'lmagan taqdirda bekor bo'ladi. Ipoteka bekor bo'lgani haqida ipoteka to'g'risidagi shartnoma ro'yxatga olingan reestruga belgi qo'yilishi kerak.

Garovning bir necha turlari mavjud, jumladan, ipoteka garovi banklar tomonidan turli maqsadlar uchun qarzlarni berishda, fuqarolarga yakka tartibda uy-joy qurish uchun qarz berilishida, lombardlar tomonidan fuqarolarga qarz berilishida qo'llaniladi. Banklar tomonidan tashkilotlarga har xil maqsadlar uchun beriladigan qarzlarni mazkur tashkilotlarning tovarlari va boshqa moddiy boyliklarning to'la garovga qo'yilishi bilan ta'minlanadi. CHunonchi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini tayyorlash maqsadida avans uchun, shuningdek qishloq xo'jaligida mavsumiy ishlarning xarajatlari uchun beriladigan qarzlarni tayyorlangan mahsulotlarning xo'jalik tashkilotlari ixtiyoriga o'tishi bilan garov narsasi sifatida qarzlarni ta'minlashga qaratiladi. Bank tomonidan garov baravariga kreditlarning berilishi xo'jalik sub'ektlarining ham, banklarning ham manfaatlariga javob beradi.

Tovarlar va boshqa moddiy boyliklar garovga qo'yilishida ularga garovga beruvchi – savdo korxonasi, garovga qo'yilgan ashyolarning qiymati tegishli bankka to'langan yoki sotilgan mollar boshqa mollar bilan almashtirilgan holda garovga qo'yilgan ashyolarni sotishga haqli.

Ashyolarni garovga beruvchi ishlab chiqarish korxonasi o'zining ishlab chiqarishda xom ashyo materiallari va yarim tayyor mahsulotlarni ishlatishga, qaytadan ishlashga haqli bo'lsa ham, bankning garov huquqi barcha ashyolarga nisbatan belgilanadi.

Mahsulotlarni garovga oluvchiga bankka garovga qo'yilgan mollarning mavjud bo'lishini va saqlanishini tekshirib turish huquqi beriladi. Kredit olgan qarzdor tashkilot o'z majburiyatlarini bajarmaganida bank o'z buyrug'i bilan garovga qo'yilgan mollarni sotishga haqli. Bankka garovga qo'yilgan tovarlarni sotishdan hosil qilingan mablag' bankning garov bilan ta'minlangan qarzini qoplashga sarflanadi.

Yakka tartibda va kooperativ uy-joy qurilishi uchun bank tomonidan uzoq muddatli kreditlar berilishida imoratlarning garovga qo'yilishi maxsus qoidalar bilan tartibga solinadi. Bunda uy-joy qurish uchun banklar tomonidan fuqarolarga beriladigan kreditlar notarial idoralar orqali imoratlarning garovga qo'yilishi yo'li bilan ta'minlanadi.

Toki kreditlar bus-butun to'lanmaguncha, bankka garovga qo'yilgan imoratlar sotilishi yoki boshqa usulda birovga o'tkazilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Uy-joy qurish uchun fuqaroga qarz berishda bank tegishli notarial idorani xabardor qiladi va unga qancha qarz, qancha vaqtga berilganini ko'rsatadi. Notarial idora bankning xabarnomasini olganidan so'ng mazkur hujjatga taqiq to'g'risida belgi qo'yib, birinchi nusxasini ro'yxatdan o'tkazish uchun mahalliy davlat hokimiyati organiga yuboradi, ikkinchi nusxasi esa – notarial idorada saqlanadi.

Notarial idorada imoratga taqiq belgisi qo'yilishi bino egasining imorat to'g'risida tasarruf qilish huquqini cheklaydi. Garovga qo'yuvchi to'zi olgan kreditni to'la miqdorda to'lab bankning ijozatini olmay turib, kredit hisobiga qurilgan imoratni sotishga yoki boshqa usulda birovga o'tkazishga haqli emas.

Olingan kredit bo'yicha qarzlar to'lanmagan bank qarz pulini imorat qiymati hisobidan undirishga, agar imorat qurib tamomlanmagan bo'lsa, qurilish materiallari hisobidan undirishga haqli.

Imoratlarni garovga qo'yishda Fuqarolik kodeksining mulk garovini tartibga soladigan qoidalarida ba'zi xususiyatlar bor. Uy-joy qurilish

kooperatsiyasiga kreditlar berish bank muassasalari tomonidan kreditlar berilishi shaklida amalga oshiriladi.

Uy-joy qurish kooperatsiyasiga kreditlar berish qoidalariga muvofiq kooperativ o'zi olgan kreditni to'la to'lamagunicha kredit hisobidan qurilgan uyini boshqa tashkilotlarga topshirishga haqli emas. Bundan tashqari, kooperativ uy-joyi sug'urta qildirishga va mazkur uy-joy nobud bo'lgani holda sug'urta tashkiloti tomonidan beriladigan summalar birinchi navbatda bank krediti bo'yicha bo'lgan qarzlarni to'lashga sarflanadi.

Garovga qo'yiladigan ashyolar o'zaro kelishuv bo'yicha baholanadi. Ashyolarning bunday baholanishi garovga qo'yilgan ashyoning nobud bo'lishi yoki buzilishi hollarida nizo chiqqan taqdirda zarur bo'ladi.

Garovga oluvchi (kreditor)ning talablarini qondirish uchun undiruvni qarzdor garov bilan ta'minlangan majburiyatlarni o'zi javobgar bo'lgan holatlarda bajarmagan yoki tegishli darajada bajarmagan taqdirda garov narsasiga qaratishi mumkin.

Agar garov bilan ta'minlangan majburiyatning qarzdor tomonidan buzilishi juda arziyas bo'lsa va shu tufayli garovga oluvchining talablarining miqdori garovga qo'yilgan mol-mulkning qiymatiga mutlaqo mos kelmasa, undiruvni garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratishni rad etish mumkin (FK, 279-modda.)

Garovga oluvchi (kreditor) ning talablari garovga qo'yilgan ko'chmas mol-mulk qiymatidan sudning qaroriga muvofiq undiriladi. Agar bunda notarial tasdiqlangan kelishuv mavjud bo'lsa, sudning qarorisiz undirish amalga oshiriladi. Biroq bunday kelishuv tufayli huquqlari buzilgan shaxs kelishuvni haqiqiy emas deb topish haqida sudga da'vo bilan murojaat qilishga haqli.

Agar garovga qo'yuvchining garovga oluvchi bilan kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, garovga oluvchining talablari garovga qo'yilgan ko'char mol-mulk hisobidan sud qaroriga muvofiq qondiriladi. Undiruv garov narsasiga quyidagi hollarda faqat sudning qaroriga muvofiq qaratilishi mumkin:

1) garov to'g'risida shartnoma tuzish uchun boshqa shaxs yoki organning roziligi yoxud ruxsati talab qilinganida (masalan, ashyoviy huquq garovga qo'yilganida mulkdorning roziligi talab qilinishi hollarida);

2) garov narsasi jamiyat uchun tarixiy, badiiy yoki o'zgacha madaniy ahamiyatga ega mol-mulk bo'lsa;

3) garovga qo'yuvchi yo'qolgan bo'lsa va uning turgan joyini aniqlash mumkin bo'lmasa.

YUqorida ham aytganimizdek, majburiyat bo'yicha haq undirish garov narsasiga qaratilgan hollarda uni sotish, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kim oshdi savdosida sotish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Garovga qo'yuvchining iltimosiga ko'ra, sud undiruvni garovga qo'yilgan mol-mulkka qaratish to'g'risidagi qarorida uni kim oshdi savdosida sotishni bir yilgacha muddatga kechiktirishga haqli. Bunday kechiktirish garov bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha taraflarning huquq va majburiyatlariga ta'sir etmaydi. Binobarin, qarzdor tomonidan agar kechiktirilsa, kreditor ko'rishni mumkin bo'lgan zarar va neustoyka to'lanishi lozim.

Garovga qo'yilgan mol-mulkni kim oshdi savdosida sotishda dastlabki boshlang'ich baho, agar undirish sud tartibida belgilangan bo'lsa, sud qarori bilan, boshqa hollarda esa garovga oluvchi va garovga qo'yuvchi o'rtasidagi kelishuv asosida belgilanadi.

Garovga qo'yilgan mol-mulk kim oshdi savdosida eng yuqori baho taklif qilgan shaxsga sotiladi.

Kim oshdi savdosi amalga oshmagan hollarda (agarda garovga qo'yilgan mol-mulkka xaridor chiqmasa) garovga oluvchi garovga qo'yuvchi bilan kelishib, garovga qo'yilgan mol-mulkni sotib olishga xarid narxini garov bilan ta'minlangan o'z talablari hisobiga o'tkazishga haqli.

Takroriy kim oshdi savdosi amalga oshmagan deb e'lon qilinganida, garovga oluvchi garov narsasini takroriy kim oshdi savdosidagi boshlang'ich sotish narxini ko'pi bilan o'n foiz kamaytirgan summada baholab, o'zida olib qolishga haqli. Agar garovga oluvchi bu huquqdan bir oy davomida foydalanmasa, garov shartnomasi bekor bo'ladi.

Agar garovga qo'yilgan mol-mulkni sotishdan tushgan summa garovga oluvchining talabini qoplashga etarli bo'lmasa, u qonunda yoki shartnomada boshqacha ko'rsatma bo'lmaganida etishmayotgan summani umumiy asoslarda va tartibda qarzdorning boshqa mol-mulkidan olish huquqiga ega. Agar sotuvdan tushgan summa garovga oluvchining garov bilan ta'minlangan talabidan oshib ketsa, farq garovga qo'yuvchiga qaytarib beriladi.

Qarzdor yoki uchinchi shaxs bo'lgan garovga qo'yuvchi garov narsasi sotilguncha, xohlagan vaqtda garov bilan ta'minlangan majburiyatni yoki uning ijrosini kechiktirib yuborilgan qismini bajarib, undiruvni unga qaratishga va uni sotishga barham berishi mumkin. Bu

huquqni cheklaydigan kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy emasdir (FK, 281-modda).

Mol-mulkning garovga qo'yilishi:

–birinchidan, mol-mulkning doimo mavjud bo'lishi va saqlanishini ta'minlaydi;

–ikkinchidan, kreditor boshqa shaxslarga, ya'ni qarzlarning boshqa kreditorlariga nisbatan ustunlik bilan o'z talablarini qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi;

–uchinchidan, mol-mulkning qarzdor uchun uchinchi shaxs tomonidan garovga qo'yilishi qarzdorga bo'lgan talablarning qondirilishi uchun qo'shimcha manba hisoblanadi.

Ashyoni garovga olgan kreditor talablarining qondirilishi aniq ta'minlanishi bilan garovning belgilanishi qarzdorni o'z majburiyatini ijro etishga majbur qiladi.

Qonunga ko'ra, har qanday majburiyat ham garov bilan ta'minlanishi mumkin. Amalda garov asosan qarz majburiyatlarining ijro etilishini ta'minlash usuli sifatida tatbiq etiladi.

Ashyolarning lombardda garovga qo'yilishi.

Fuqarolik kodeksining 289-moddasida aytilganidek, fuqarolardan shaxsiy iste'molga mo'ljallangan ko'char mol-mulkni qisqa muddatli kreditlar berish uchun garovga qabul qilish ixtisoslashgan tashkilotlar, ya'ni litsenziyasi bo'lgan lombardlar tomonidan tadbirkorlik faoliyati sifatida amalga oshirilishi mumkin.

Lombardda ashyolarni garovga qo'yish haqidagi shartnoma, lombard tomonidan garov pattasi berish yo'li bilan rasmiylashtiriladi.

FKning 289-moddasi 4-qismida ko'rsatilganidek, lombard garovga qabul qilingan ashyolarni garovga qabul qilish paytida shunga o'xshash va shunday sifatli ashyolarning narxlariga mos bahodagi to'liq summasida o'z hisobidan garovga qo'yuvchi foydasiga sug'urtalashi shart.

Lombard garovga qo'yilgan ashyolardan foydalanishga va ularni tasarruf etishga haqli emas. Lombard ashyolarning yo'qolishi yoki shikastlanishi engib bo'lmas kuch oqibatida yuz berganligini isbotlay olmasa, garovga qo'yilgan ashyolarning yo'qolganligi yoki shikastlanganligi uchun javobgar bo'ladi.

Agar lombardda ashyolar garovi bilan ta'minlangan kredit summasi belgilangan muddatda qaytarib berilmasa, lombard notariusning ijro yozuvi asosida imtiyozli bir oylik muddat o'tganidan keyin garovga qo'ygan mol-mulkni sotish uchun belgilab qo'yilgan tartibda mol-mulkni sotishga haqli. Garovga qo'yilgan mol-mulkni sotishdan tushgan summa

talablarni to'liq qanoatlantirish uchun etarli bo'lmasa ham, lombardning garovga qo'yuvchiga (qarzdorga) talablari bekor bo'ladi (FK, 289-modda, 7-band).

Lombardlar tomonidan fuqarolarning ashyolarini garovga olib kredit berish qoidalari qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Lombardda ashyolarni garovga qo'yish to'g'risidagi shartnomaning garovga qo'yuvchining huquqlari FK yoki boshqa qonun bilan unga beriladigan huquqlarga qaraganda cheklab qo'yadigan shartlari o'z-o'zidan haqiqiy emas (FK, 289-modda, 9-band).

22.4. Qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

O'zbekiston Respublikasi FKning 259-moddasida majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usullari tizimida qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish ham nazarda tutiladi. Bu usullarni qo'llash asoslari FKning 290-moddasida belgilab berilgan. Bunga asosan qarzdorga yoki qarzdor ko'rsatgan shaxsga topshirilishi lozim bo'lgan ashyoni saqlayotgan kreditor ushbu ashyo haqini yoki u bilan bog'liq chiqimlar va boshqa zararni kreditorga to'lash majburiyatlari qarzdor tomonidan muddatida bajarilmagan taqdirda unga tegishli majburiyat bajarilgunga qadar ushlab qolishga haqli.

Garchi ashyoning haqini to'lash uning chiqimlarini va boshqa zararni to'lash bilan bog'liq bo'lmasa-da, biroq taraflari tadbirkor sifatida ish ko'rayotgan majburiyatdan kelib chiqqan talablar ham ashyoni ushlab qolish bilan ta'minlanishi mumkin.

Ashyo kreditor egaligiga o'tganidan keyin unga bo'lgan huquqlar uchinchi shaxs tomonidan olinganligiga qaramasdan, kreditor o'z qo'lidagi bu ashyoni ushlab qolishi mumkin.

Ushlab qolish o'z mohiyatiga ko'ra garovga o'xshaydi. Biroq ayni vaqtda u qator o'ziga xosliklarga ham ega. Birinchidan, ushlab qolishda ashyo faqat kreditor ixtiyorida bo'ladi, garov narsasi esa qarzdorda ham, uchinchi shaxsda ham saqlanishi mumkin. Ikkinchidan, ushlab qolinayotgan ashyo kreditor ixtiyoriga turli asoslar bo'yicha o'tgan bo'lishi mumkin. Garov narsasi esa har doim qarzdor yoki uchinchi shaxs (garovga qo'yuvchi) irodasi bilan shartnoma asosidagina vujudga keladi va h.k.

Ashyoni ushlab qolgan kreditorning talablari uning qiymatidan garov bilan ta'minlangan talablarni qondirish uchun nazarda tutilgan hajmda va tartibda qanoatlantiriladi. Binobarin, ushlab qolingani mol-mulk yoki pul mablag'lari hajmi qarzdorning qarzi hajmidan ko'p bo'lsa, u holda kreditor ortiqcha qismini qaytarishi lozim. Agar ushlab turilgan mol-mulk yoki pul mablag'lari qarzdor qarz hajmiga teng bo'lsa, FKning 343-345-moddalarida ko'rsatilgan talablarga rioya qilingan holda majburiyat hisobga o'tkazish orqali bekor bo'lishi mumkin.

Qarzdor tomonidan majburiyat ijro etilgan hollarda kreditor ushlab qolingani mol-mulknini qarzdorga yoki uchinchi shaxsga qaytarishi shart.

22.5. Zakalat – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Zakalat deb, shartnoma tuzayotgan taraflardan biri shartnomaning tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan beradigan pul summasiga aytiladi.

Zakalat to'g'risidagi kelishuv zakalatning summasidan qat'i nazar, yozma ravishda tuzilishi kerak (FK, 311-modda). Zakalat quyidagi uchta vazifani bajaradi:

birinchidan, zakalat berilib tuzilgan shartnoma haqiqatan tuzilganligini isbotlovchi dalil hisoblanadi;

ikkinchidan, zakalat shartnoma yuzasidan avvaldan to'lab qo'yiladigan pul summasi bo'lib, tegishli to'lovlar hisobiga muayyan summani to'lagan taraf shartnomani qisman ijro etgan hisoblanadi. Zakalat oluvchi taraf uchun ham bu hol ma'lum ahamiyatga ega. CHunonchi, biror-bir uy-joy ijaraga berilishida uning mulkdori uy-joyni yashash uchun yaroqli holga keltirish maqsadlarida uni ta'mirlaydi va hokazo;

uchinchidan, zakalat shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning ijro etilishini ta'minlash uchun belgilanadi. Zakalatning mazkur vazifasi shundaki, zakalat bergan taraf shartnoma yuzasidan olgan o'z majburiyatlarini bajarmaganida, bergan zakalatni yo'qotadi. Agar zakalat bergan taraf shartnomadan voz kechgan bo'lsa, bu holda u bergan zakalatning qaytarib berilishini talab qila olmaydi. Agar zakalat olgan taraf o'z majburiyatlarini bajarmasa, u ikkinchi tarafga zakalat summasini ikki baravar miqdorida to'lashga majbur.

Ba'zi hollarda zakalat uni bergan tarafga bir miqdorda qaytarilishi lozim. CHunonchi, agar majburiyat taraflardan hech qaysisining aybi bilan bog'liq bo'lmagan holda bajarilmasa, o'zaro kelishuv bo'yicha beriladigan zakalat qaytariladi.

Agar ijro etilgan shartnoma keyinchalik haqiqiy emas, deb topilsa va buning natijasida har ikki taraf ham avvalgi hollariga keltirilishi lozim bo'lsa yoki zakalat bergan taraf shartnoma yuzasidan amalga oshirilgan barcha summani o'ziga qaytarilishini talab qilishga haqli bo'lsa-yu, ammo ikkinchi taraf bunday huquqqa ega bo'lmasa zakalat yuqorida ko'rsatilganidek, aslicha bir karra miqdorda qaytarilishi lozim bo'ladi.

FKning 312-moddasi uchinchi qismida ko'rsatilganidek, shartnomaning bajarilmasligi uchun javobgar bo'lgan taraf, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, zakalat summasini hisobga olgan holda, ikkinchi tarafga zararlarni to'lashi shart.

Agar zakalat summasi zarar summasidan birmuncha ko'proq bo'lsa, u holda faqat zakalatgina undiriladi. Agar majburiyatni bajarmaslik natijasida ko'rilgan zarar zakalat summasidan ortiq bo'lsa, u holda zakalat summasi ham, zararlarni qoplash uchun etishmagan summa ham undiriladi.

Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida ko'riladigan zakalat fuqarolar o'rtasidagi munosabatda ham, shuningdek fuqarolar bilan yuridik shaxslar o'rtasidagi munosabatlarda ham qo'llanilishi mumkin.

Zakalatni avansdan farq qilish kerak. Zakalat bilan avansning bir-biriga o'xshash tomoni shundaki, bularning har ikkisi ham kelajakda to'lanadigan summalar hisobidan taraflardan biri tomonidan ikkinchisiga avvaldan to'lanib qo'yilgan pul summasi bo'lib ko'riladi. Ammo avans zakalatdan farq qilib, majburiyatning bajarilishini ta'minlamay, balki shartnoma yuzasidan taraflardan birining ikkinchisiga tegishli bo'lgan summani mazkur ikkinchi tarafning faoliyatini pul bilan ta'minlash maqsadida avvaldan berilgan pul summasi hisoblanadi.

Taraflardan biri tomonidan ikkinchisiga berilgan avans muayyan ishlarni bajarish uchun zarur xarajatlarni qilish imkoniyatini beradi. Kelajakda to'lanadigan summalar hisobiga avvaldan berilgan pul mablag'lari yoki boshqa moddiy boyliklar shartnomaning tuzilganligini isbotlash va uning bajarilishini ta'minlash masadlarida berilgan holdagina zakalat hisoblanadi. Agar bu ikki belgidan hech qaysisi bo'lmasa, berilgan summani avans qatorida hisoblash lozim bo'ladi.

Ikkinchi taraf tomonidan majburiyat ijro etilmagani holda avans bergan taraf qancha summada avans bergan bo'lsa, uning shu miqdorda qaytarilishini talab qilishga haqli.

22.6. Kafillik – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Kafillik – majburiyatlar bajarilishini ta’minlashning alohida turi bo’lib, u kafillik to’g’risidagi shartnomadan vujudga keladi. Kafillik shartnomasiga asosan, bir taraf kafil, boshqa shaxs o’z majburiyatlarini to’la yoki qisman bajarishi uchun uning kreditori oldida javob berishni o’z zimmasiga oladi (FK, 292-modda, 1-qism).

Kafil qarzdor uchun mulkiy javobgarlikni olganligini to’g’ridan-to’g’ri aniq bildirishi lozim.

Majburiyatning bajarilishini ta’minlash usuli sifatida ko’riladigan kafillikning mohiyati shundaki, kreditor asosiy majburiyat bajarilmagan holda o’z talablarini faqat asosiy qarzdorgagina qo’ymay, balki kafilga nisbatan ham qo’ya oladi.

Kafillik shartnomasi yozma shaklda tuzilishi lozim. Bu holda taraflar kafillik to’g’risida alohida yozma shartnoma tuzishlari shart bo’lmaydi. Kafillik belgilanishida kafil asosiy qarzdor tomonidan beriladigan tilxatda qarzdor tomonidan majburiyatning lozim darajada bajarilishi javobgarligini o’z zimmasiga olganligini ko’rsatib belgi qo’ysa yoki qarzdorning muayyan majburiyat yuzasidan kafil bo’lishini kreditor nomiga yozgan xatida bildirsa ham kifoya.

Kafillik haqidagi shartnomaning yozma shaklda tuzilishi lozimligi to’g’risidagi qonun bilan belgilangan talablarga rioya qilmaslik – kafillik shartnomasining haqiqiy sanalmasligiga sabab bo’ladi.

Kafillik asosiy majburiyatga qo’shimcha xarakterda bo’lishi shundan iboratki, kafillik bilan faqat asosiy talabgina ta’minlanishi mumkin. Agar asosiy shartnoma uning shakliga rioya qilinmaganligi sababli yoki shartnomada ishtirok etuvchi taraflarning muomalaga layoqatsiz bo’lishi tufayli va boshqa shu kabi sabablar bo’yicha haqiqiy emas deb topilsa, mazkur shartnomaga qo’shimcha hisoblangan kafillik shartnomasi ham o’zining yuridik kuchini yo’qotadi.

Kafilning javobgarligi hajmi asosiy majburiyat yuzasidan qarzdorning javobgarligidan oshiq bo’lishi mumkin emas. Qarzdor qanday hajmda javobgar bo’lsa, kafil ham shu hajmda javobgar bo’ladi. Xususan, kafillik shartnomasi bilan boshqacha hol belgilanmagan bo’lsa, foizlar, zararlar va neustoykaning to’lanishi uchun ham javobgar bo’ladi.

Qarzdor uchun majburiyatni bajargan kafil mazkur majburiyat yuzasidan bo’lgan barcha huquqlarni oladi. FKning 295-moddasida ko’rsatilganidek, majburiyatni bajargan kafilga shu majburiyat yuzasidan kreditorga tegishli bo’lgan barcha huquqlar o’tadi.

Kafil majburiyatni bajarganidan keyingi kreditor qarzdorga bo'lgan talabni tasdiqlovchi hujjatlarni kafilga topshirishi va bu talabni ta'minlaydigan huquqlarni berishi shart.

Qarzdor kafillik bilan ta'minlangan majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kafil va qarzdor kreditor oldida solidar javob beradilar (FK, 293-modda).

FKda ko'rsatilgan yuqoridagi qoida dispozitiv xarakterda bo'lgani, ya'ni o'zgartirilishi, to'lg'azilishi mumkin bo'lgani sababli taraflar o'zaro kelishib, kafilning boshqacha hajmda javobgar bo'lishini, masalan, asosiy qarzdorga qo'shimcha javobgar bo'lishini belgilashlari mumkin. Bu holda kafil majburiyatning bajarilishi yuzasidan qarzdordan hech narsa undirish mumkin bo'lmagani holdagina qarzdor uchun javobgar bo'ladi.

FKning 293-moddasi 3-qismida aytilganidek, birgalashib kafil bo'lgan shaxslar, agar kafillik shartnomasida boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, kreditor oldida solidar javob beradilar.

Agar kreditor kafilga nisbatan da'vo qo'zg'atsa, u holda kafil qarzdorlarni ishda ishtirok etish uchun jalb qilishga majbur. SHuning o'zi bilan u qarzdorga o'zining manfaatlarini himoya qilish imkoniyatini bergan bo'ladi. Agar kafil ishda ishtirok etishga jalb qilmasa, qarzdor o'zining kreditoriga qarshi qo'yishi mumkin bo'lgan barcha e'tirozlarini, ya'ni FKning 294-moddasida ko'rsatilgan e'tirozlarini kafilning unga qilgan talabiga qarshi qo'yishga haqli.

FKning 294-moddasida ko'rsatilganidek, kafil kreditorning talabiga qarshi qarzdorning o'zi tomonidan ko'rsatilishi mumkin bo'lgan barcha e'tirozlarni qo'yishga haqli. Kafil bunday e'tirozlarga bo'lgan huquqini, garchi qarzdor o'zi bu huquqdan voz kechsa ham yoki o'z majburiyatiga iqror bo'lsa ham yo'qotmaydi.

Agar bir necha kafil qarzdor uchun kafillik bergan bo'lsa, keyinchalik qarzdor uchun qarzlarni to'laganlari holda har qaysisi o'zlari tomonidan to'langan summa miqdorida qarzdorga nisbatan o'z talablarini qo'ya oladi.

FKning 296-moddasida ko'rsatilganidek, kafillik bilan ta'minlangan majburiyatni bajargan qarzdor bu haqda kafilni darhol xabardor qilishi shart. Aks holda o'z navbatida majburiyatni bajargan kafil asossiz olingan narsani kreditordan undirib olishi yoki qarzdorga regress talab qo'yishga haqli. Regress talab qo'yilgan taqdirda, qarzdor asossiz olingan narsanigina kreditordan undirib olishga haqli.

Kafillik quyidagi hollarda bekor bo'ladi:

1) kafillik bilan ta'minlangan majburiyat bekor bo'lganda;

2) kafilning roziligisiz majburiyatda uning javobgarligi oshishi yoki uning uchun boshqa noqulay oqibatlar yuz berishiga olib keladigan tarzda majburiyat shartlari o'zgartirilganda;

3) kafillik bilan ta'minlangan majburiyat bo'yicha qarz boshqa shaxsga o'tkazilganda, agar kafil yangi qarzdor uchun javobgar bo'lishi haqida kreditorga rozilik bergan bo'lmasa;

4) majburiyatni bajarish muddati kelganida, kreditor qarzdor yoki kafil taklif qilgan tegishli ijroni qabul qilishdan bosh tortganda;

5) shartnomada belgilangan kafillik muddati o'tganda;

6) agar shartnomada kafillik muddati ko'rsatilmagan bo'lsa, kreditor majburiyatni bajarish muddati etgan kundan boshlab, bir yil davomida kafilga da'vo qo'zg'atmasa;

7) agar asosiy majburiyatni bajarish muddati ko'rsatilmagan va belgilanishi mumkin bo'lmagan yoki talab qilib olish payti bilan belgilangan bo'lsa, kreditor kafillik shartnomasi tuzilgan kundan boshlab, bir yil mobaynida kafilga nisbatan da'vo qo'zg'atmagan taqdirda (FK, 298-modda).

22.7. Kafolat – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida

Majburiyatning bajarilishini ta'minlash usullaridan biri kafolat hisoblanadi. Kafolatga binoan bank, boshqa kredit muassasasi yoki sug'urta tashkiloti (kafil) boshqa shaxs (printsipal)ning iltimosiga ko'ra, kafil o'z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq printsipalning kreditori (benefitsiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida printsipalga yozma majburiyat beradi (FK, 299-modda).

Kafolatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, bunda har doim kafil sifatida bank, boshqa kredit muassasasi yoxud sug'urta tashkiloti qatnashadi. Ko'p hollarda kafil printsipalga xizmat ko'rsatuvchi tashkilot hisoblanadi. SHu sababli ham kafil printsipalning bankda saqlayotgan pul mablag'lari hisobidan uning kreditorlari oldidagi majburiyatini bajaradi. Biroq qonun buni shart qilib qo'ymaydi, shu sababli ham kafil sifatida har qanday kredit muassasasi yoki kredit tashkiloti bo'lishi mumkin.

Kafolatning asosiy mohiyati shundaki, u orqali printsipalning benefitsiar oldidagi o'z majburiyatini (asosiy majburiyatni) tegishli darajada bajarilishi ta'minlanadi.

Kafolat haq baravariga tuziladi. Kafolat bergan bank (kredit muassasasi, sug'urta tashkiloti)ga printsipal tegishli miqdorda haq to'laydi.

Kafolat asosiy majburiyatdan (ya'ni printsipalning benefitsiar oldidagi majburiyatidan), garchi kafolatda ushbu majburiyatga havola qilinsa-da, mustaqil hisoblanadi.

Agar kafolatda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, u kafil tomonidan chaqirib olinishi mumkin emas.

Kafolat bo'yicha benefitsarga tegishli bo'lgan kafilga talab qo'yish huquqi agar kafolatda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkin emas.

Agar kafolatda boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lmasa, u berilgan kundan e'tiboran kuchga kiradi. Benefitsiarning kafolat bo'yicha pul summasini to'lash haqidagi talabi kafolatda ko'rsatilgan hujjatlarni ilova qilgan holda kafilga yozma ravishda taqdim etilishi lozim. Talabda yoki unga ilovada benefitsar printsipalni ta'minlash uchun kafolat berilgan asosiy majburiyatni buzishi nimadan iboratligini ko'rsatishi kerak.

Kafil benefitsiarning talablarini olganidan so'ng bu haqda darhol printsipalni xabardor qilishi va unga talabning nusxasini barcha tegishli hujjatlar bilan topshirishi kerak.

Kafil benefitsiarning talabini ilova qilingan hujjatlar bilan birga kafolatda ko'rsatilgan muddatda bu talab hamda unga ilova qilingan hujjatlar kafolat shartlariga mos kelishi yoki kelmasligini aniqlash uchun oqilona jonkuyarlik ko'rsatishi kerak.

Agar benefitsiarning talabi yoki unga ilova qilingan hujjatlar kafolat shartlariga mos kelmasa yoxud kafilga kafolatda belgilab qo'yilgan muddat tamom bo'lganidan keyin taqdim etilgan bo'lsa, kafil benefitsiarning talabini qondirishni rad etadi va bu haqda uni darhol xabardor qiladi.

Agar benefitsiarning talabi qondirilganga qadar kafolat bilan ta'minlangan asosiy majburiyat batamom yoki uning tegishli qismi bajarilganligi yoxud boshqa asoslarga ko'ra bekor bo'lganligi yoinki haqiqiy emas deb topilganligi kafilga ma'lum bo'lib qolsa, u bu haqda darhol benefitsiarga va printsipalga xabar berishi shart.

Odatda, kafilning benefitsiar oldidagi mas'uliyati kafolatda nazarda tutilgan summani to'lash bilan chegaralanadi. Biroq kafil kafolat bo'yicha majburiyatni bajarmaganda yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda kafolatda nazarda tutilgan summani to'latish bilan chegaralanmay, etkazilgan zararlarni ham undirib olishga haqli.

Kafilning kafolat bo'yicha benefitsiar oldidagi majburiyati quyidagi hollarda bekor bo'ladi:

- 1) kafolat berilgan summa benefitsiarga to'lanishi bilan;
- 2) kafolatda belgilangan muddat tamom bo'lishi bilan;
- 3) benefitsiar kafolat bo'yicha o'z huquqlaridan voz kechishi va uni kafilga qaytarib berish oqibatida;
- 4) benefitsiar kafilni uning majburiyatlaridan ozod qilish haqidagi yozma ariza berish yo'li bilan kafolat bo'yicha o'z huquqlaridan voz kechishi oqibatida.

Kafolatning yuqoridagi 1, 2, 4-bandlarida ko'rsatilgan asoslar bo'yicha bekor qilinishi kafilga kafolat qaytarib berilgan yoki berilmaganligiga bog'liq bo'lmaydi.

Kafolat bekor bo'lganligidan xabar topgan kafil darhol bu haqda printsipalni xabardor qilishi kerak.

Kafilning printsipaldan kafolat bo'yicha benefitsiarga to'langan summalarni regress tartibida to'lashni talab qilish huquqi kafilning printsipal bilan bajarish yuzasidan kafolat berilgan kelishuvida belgilab qo'yiladi.

Agar kafilning printsipal bilan kelishuvida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, kafil benefitsiarga kafolat shartlariga muvofiq tarzda yoki kafilning benefitsiar oldidagi majburiyatni buzganligi uchun to'langan summalarni qoplashni printsipaldan talab qilishga haqli emas (FK, 310-modda).

22-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Majburiyatning bajarilishini ta'minlash deb nimaga aytiladi?
2. Neustoyka nima hamda uning qanday shakl va turlari mavjud?
3. Neustoyka qanday hisoblaniladi?
4. Garov haqida tushuncha bering?
5. Garovning qanday turlari farqlanadi?
6. Ipoteka haqida qanday tushunchaga egasiz?
7. Qanday ashyolarning lombardda garovga qo'yiladi?
8. Qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida qanday xususiyatlarga ega?
9. Majburiyatlarning bajarilishini ta'minlashning alohida usuli hisoblangan zakalat nima va uning garovning bir turi bo'lgan zakalattan nima farqi bor?
10. Kimlar kafil bo'la oladi?
11. Kafolat nima va kafolat sub'ektlari doirasini aniqlang?

Yigirma uchinchi bob

MAJBURIYATLARNI BUZGANLIK UCHUN JAVOBGARLIK

***Bobning maqsadi:** Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy ijtimoiy, eng avvalo, iqtisodiy munosabatlar faqat qonun bilan tartibga solinadi, uning barcha qatnashchilari esa hech bir istisnosiz huquq normalarini buzganlik uchun javobgar bo'ladi¹. SHu munosabat bilan bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolik-huquqiy javobgarlik ham ogohlantiruvchi, ham sub'ektlarni o'z majburiyatlariga rioya qilishda majburlovchi vazifalarni bajaradi.*

Fuqarolik huquqida majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik masalasi erkin bozor iqtisodiyoti mamlakatimizda rivojlanayotgan bir sharoitda, ayniqsa, kichik va xususiy tadbirkorlik uchun barcha iqtisodiy, huquqiy shart-sharoitlar yaratilgan bir vaqtda shartnomalar va shu shartnomalar asosida olingan majburiyatlarni o'z vaqtida bajarmasligi oqibatida kelib chiqadigan moddiy va ma'naviy zararlarni qoplash o'ta dolzarb masaladir. YUqoridagilarni e'tiborga olgan holda ushbu bobda majburiyatlarning buzilishi va buning uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari, fuqarolik-huquqiy javobgarlikning turlari, qarzdorning zararni to'lash majburiyati, qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari, majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlari bilan bog'liq masalalarga e'tibor qaratildi.

23.1. Majburiyatlarning buzilishi va buning uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi

Ma'lumki, jamiyatimiz hayotining eng muhim tamoyillaridan biri qonun ustuvorligi hisoblanadi. Uning mohiyati shundan iboratki, "asosiy ijtimoiy, eng avvalo iqtisodiy munosabatlar faqat qonun bilan tartibga solinadi, uning barcha qatnashchilari esa hech bir istisnosiz huquq normalarini buzganligi uchun javobgar bo'ladi"². Bozor mexanizmining eng asosiy xususiyatlaridan biri "xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasida ularning iqtisodiy javobgarligi va to'liq iqtisodiy mustaqilligi asosida"³ qonun va shartnomalar intizomiga qat'iy rioya qilish hisoblanadi. Qonun

¹ Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин.Т.2. – Тошкент: Ўзбекистон.1994.-48 б.

² Каримов И.А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли./ Биздан озод ва обод Ватан қолсин. -Тошкент: Ўзбекистон, 1994. -48 б.

³ Ўша асарда. -50 б.

va shartnomalar mazmunida esa ko'p hollarda fuqarolar va yuridik shaxslar zimmasiga yuklangan majburiyatlar yotadi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik yuridik javobgarlikning mustaqil turi bo'lib, huquqbuzarga nisbatan belgilanadigan sanktsiya sifatida, huquqbuzarning qo'shimcha mulkiy xarajatni qilishga hamda yangi majburiyatni bajarishga majbur qiladi¹.

Majburiyat yuzasidan qarzdor bo'lgan shaxs uni butunlay bajar-masligi yoki lozim darajada bajarmasligi, majburiyatni bajarish yuzasidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmasligi huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanib, bu hol majburiyat buzilganligidan dalolat beradi. YA'ni majburiyat yuzasidan qarzdor shaxs kreditorning sub'ektiv huquqini buzgan hisoblanadi. CHunonchi, sifatsiz mahsulot (tovar) etkazib berishda mahsulot sotuvchi tashkilot – qarzdor sifatida huquq normasini, ya'ni, FKning tegishli moddasida ko'rsatilgan qoidani buzish bilan birga mahsulot oluvchi korxonaning ya'ni kreditor tashkilot qarzdor tashkilotdan shartnomaga muvofiq, sifatli mahsulot (tovar)ning o'ziga topshirilishini talab qila oladi.

YUqorida aytilganidek, qarzdorning harakatsizligi ham huquqqa xilof hisoblanishi mumkin. Bunday harakatsizlik qarzdorning shunday xatti-harakatidan iborat bo'lib ko'rinadiki, bunda qarzdor o'zi amalga oshirishi lozim bo'lgan harakatni qilmaydi. Masalan, uy-joy ijarasi shartnomasi bo'yicha tashkilotning uyida yashovchi fuqaro belgilangan ijara haqini to'lamasligi bilan Uy-joy kodeksining 69-moddasida belgilangan qoidani buzadi. SHu bilan birga, shartnomaga muvofiq tarzda qarzdordan kvartira haqining o'z vaqtida to'lanishini talab qilish huquqiga ega bo'lgan tashkilotning – ijaraga beruvchining, ya'ni kreditorning sub'ektiv huquqi ham buziladi.

Bozor munosabatlari sharoitlarida qarzdorning tadbirkorlik qoidalariga zid kelgan harakatlari yoki harakatsizligi, beparvoligi huquq normasini to'g'ridan-to'g'ri buzish bilan bog'liq bo'lmasa ham, huquqqa xilof hisoblanishi mumkin.

Qarzdorning huquqqa xilof xatti-harakati huquq normalariga rioya qilmaslikni bildirganligi tufayli, chunonchi, qarzdor tomonidan olingan majburiyatning butunlay bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi va shu bilan shartnoma intizomining buzilishi – qonunchilikni buzish deb yuritiladi. Binobarin, shartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarning, shuningdek boshqa majburiyatlarning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan

¹ Эгамбердиева Н. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асослари ва шакллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -21 б.

kurash – aynan shu vaqtning o'zida qonunchilikka rioya qilish uchun bo'lgan kurash deb hisoblanadi.

Qonunchilik xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan shartnoma majburiyatlarining buzilishiga yo'l qo'ymaslik lozimligini normalamaydi. Chunki qarzdor tomonidan majburiyatning buzilishi, mazkur sub'ektlar tomonidan shartnoma intizomiga rioya qilmasligi davlat tomonidan belgilangan huquq normalariga rioya qilmaslikni bildiradi. Natijada tashkilotlarning mablag'lari muomalada bo'lishi birmuncha sekinlashadi; qurilishlar, korxonalar va tashkilotlarning izchil, uzluksiz ish olib borishlari buziladi.

Qishloq xo'jalik mashinalarining va boshqa mahsulotlarning sanoat korxonalari tomonidan qishloq xo'jalik korxonalariga topshirilishi va ularning davlat buyurtmasi bo'yicha qishloq xo'jalik mahsulotlari topshirish yuzasidan olingan majburiyatlarning o'z vaqtida bajarilishi muhim ahamiyatga egadir.

Kreditorlar sifatida fuqarolar bo'lganida ham tegishli tashkilotlar o'z zimmalariga olgan majburiyatlarni lozim darajada bajarishlari talab qilinadi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarmasligi hollarini nazarda tutib, qonun yoki shartnomada belgilangan sanksiyalar qo'llaniladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik majburiyatni bajarmagan qarzdor zimmasiga zararlarni, neustoykani kreditor foydasiga to'lash vazifasini yuklashdan iboratdir.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi majburiyatdagi sanksiya tushunchasidan birmuncha torroq ma'noda tushuniladi, chunki bunda qarzdorning javobgarligi barcha hollarda faqat mulkiy javobgarlik hisoblanadi. Chunki, bировga zarar etkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatlarda zarar etkazuvchi jabrlangan shaxsga etkazilgan zararining pul bilan hisoblangan miqdorini to'la ravishda to'laydi. Shartnoma bo'yicha olingan majburiyatlarning bajarilmasligi esa kreditorning ko'rgan zararlarni to'latish uchun ham, qarzdordan neustoykaning undirilishi uchun ham asos bo'ladi.

Qarzdorning majburiyatni lozim darajada bajarmasligi, ya'ni, majburiyatni shartnoma yoki qonunda ko'rsatilgan shartlarga muvofiq ravishda bajarmasligi; masalan, mahsulotning sifati, topshirish muddati, shartnomaning bajarilish joyi kabi shartlar buzilishidan iboratdir. Majburiyat qarzdor tomonidan butunlay bajarilmasa, kreditor sud orqali majburiyatning majburiy tartibda bajarilishini, birinchi navbatda, albatta

real ravishda bajarilishini, agar majburiyat lozim darajada bajarilmagan bo'lsa, uning qonun yoki shartnomada ko'rsatilgan shartlarga muvofiq bajarilishini talab qilishga haqli.

YUqorida ko'rsatilgan har ikki holatda – majburiyat butunlay bajarilmaganida ham, lozim darajada bajarilmaganida ham, ya'ni ayrim shartlari buzilganida ham kreditor qarzdordan qonun yoki shartnomada nazarda tutilgan mulkiy jarimalarning undirilishini (ya'ni o'zi ko'rgan zararlarning qoplanishini, neustoykalarining to'lanishini) talab qila oladi. SHu bilan birga qarzdorni olgan majburiyatlarini bajarish uchun mumkin qadar ko'proq harakat qilishga majbur qiladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning belgilanishi turli sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlarda shartnoma intizomining mustahkamlanishiga yordam beradi. Binobarin, fuqarolik-huquqiy javobgarlik majburiyatlarning real va tegishli darajada bajarilishiga yordam berib, katta yuksak tarbiyaviy rol o'ynaydi. Agar majburiyatni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik natijasida kreditorga zarar etkazilgan bo'lsa, qarzdor bunday zararlarni to'lashga majbur bo'ladi. FKning 324-moddasida qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga etkazilgan zararni to'lashi shart deb ko'rsatiladi.

FKning 14-moddasi 2-qismida zarar tushunchasi normalangan. Bunga asosan, zarar deganda, huquqi buzilgan shaxsning buzilgan huquqini tiklash uchun qilgan yoki qilinishi lozim bo'lgan xarajatlari, uning mol-mulki yo'qolishi yoki shikastlanishi (haqiqiy zarar), shuningdek bu shaxs o'z huquqlari buzilmaganida odatdagi fuqarolik muomalasi sharoitida olishi mumkin bo'lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (boy berilgan foyda) tushuniladi.

Kreditorning mulkiy zarariga misol qilib tashkilot tomonidan qilingan ishlarning sifatsiz bajarilishi sababli uni tuzatish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni yoki shartnomada belgilanmagan muddatda qarzdor tomonidan yuborilgan, masalan, muddatidan oldin yuborilgan mahsulotni saqlash xarajatlaridan kelgan zararni yoxud kreditor tomonidan boshqa tashkilotlarga to'langan jarimalarni ko'rsatsa bo'ladi.

Kiyim tikuvchi atelening xizmatchisi tomonidan fuqaroga kostyum tikilishida u tomondan topshirilgan materiallarning noto'g'ri bichilishi natijasida ko'rgan zararni kreditor bo'lgan fuqaroning zararlariga misol qilib ko'rsatish mumkin.

Ikkinchidan, zarar sifatida kreditor tomonidan olinishi mumkin bo'lgan, ammo qarzdor majburiyatni bajarmagani tufayli olinmay qolgan

daromadlar ham misol bo'la oladi. Masalan, kreditor bo'lgan davlat korxonasi qarzdor tashkilotning xom ashyolarni o'z vaqtida etkazib berilishini kechiktirmaganida, majburiyat o'z vaqtida bajarilgani holda olishi mumkin bo'lgan, ya'ni tayyor mahsulotni sotish natijasida olishi mumkin bo'lgan foydaning qarzdor o'z majburiyatini bajarmaganligi sababli olinmagan daromadlari kreditorning ko'rgan zarari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Plenumi qarori ham mavjud zarar tarkibiga faqatgina tegishli shaxs tomonidan aniq etkazilgan zararlarnigina emas, balki shaxsning buzilgan huquqini tiklashi uchun qilgan yoki qilishi lozim bo'lgan xarajatlar ham kirishini belgilaydi. Ayni paytda bunday xarajatlarning zaruriyligi va ularning taxminiy miqdori javobgarlik miqdorini belgilovchi tovar, ishdagi hamda xizmat ko'rsatishdagi kamchiliklarni bartaraf etishga ketadigan smeta (kalkulyatsiya) sifatidagi va majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik darajasini belgilovchi shartnoma, asoslantirilgan hisob-kitob kabi boshqa dalillar bilan tasdiqlangan bo'lishi ham kerak. Olinmay qolgan daromadning miqdori (boy berilgan foyda), agarda majburiyat bajarilgan bo'lganida, kreditor qilishi lozim bo'lgan oqilona xarajatlar hisobga olinib aniqlanadi¹.

Majburiyat huquqida zararining to'la ravishda to'lanishi (qoplanishi) tamoyili belgilanadi. SHu bilan birga, fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarda sud zararining undirilishi tartibini belgilashda har ikki tomonning mulkiy ahvolini, xususan, qarzdorning mulkiy ahvolini e'tiborga olib, majburiyatning bajarilishini kechiktirishga yoki uni bo'lib-bo'lib bajarilishini belgilashga ham haqli. Bu to'g'risida Fuqarolik protsessual qonunining tegishli moddasida qoida belgilangan. Unda alohida hollarda ish bo'yicha hal qiluv qarorini chiqargan sud yoki hal qiluv qarorini ijro etish joyidagi sud ishda ishtirok etuvchi shaxslarning arizasi bo'yicha taraflarning mulki ahvoliga yoki boshqa holatlarga qarab, hal qiluv qarorining ijrosini kechiktirishga yoki bo'lib-bo'lib ijro etishga, shuningdek uni ijro etish usuli va tartibini o'zgartirishga haqli deb ko'rsatilgan.

Faqatgina bevosita zararlar undirilishi kerak, bilvositalari esa undirilishi lozim emas, chunki huquqbuzarlik va ularning yuzaga kelishi o'rtasidagi sababiy bog'lanish huquq tomonidan hisobga olish uchun etarli emas².

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозияйство и право. 1999. №3.

² Эгамбердиева Н. Савдо муносабатларида тарафларга етказилган зарарни қоплаш //Бозор иқтисодиёти шароитида савдо муносабатларини ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. -Тошкент: ТДЮИ, 2004, -Б. 161-166.

FKning 332-moddasiga asosan majburiyatning ayrim turlari bo'yicha hamda muayyan faoliyat turi bilan bog'liq majburiyatlar bo'yicha qonunda zararni to'la qoplashga bo'lgan huquq cheklab qo'yilishi mumkin (cheklangan javobgarlik). Masalan, yuk tashuvchi transport tashkiloti tashish uchun qabul qilgan mulkni yo'qotganda, yuzaga kelgan zararni yuk jo'natuvchiga yoki oluvchiga yo'qotilgan ashyo qiymati baravarida to'laydi. Agar yuk zararlantirilgan bo'lsa, u holda zararlangan yukning qiymati qanchaga kamaygan bo'lsa, shu summa miqdorida to'laydi. Holbuki, yuk yuboruvchi yoki yuk oluvchining zararlari faqat yo'qotilgan yukning qiymati yoki qiymatining kamayishi natijasida kelgan zarardangina iborat bo'lmay, yana yuklarni saqlash uchun kerakli ombor binolarini ijaraga olish bilan bog'liq xarajatlardan, xodimlarning bekor turgan davrida ularga to'langan ish haqidan yuk tashuvchining aybi bilan materiallar va uskunalarning o'z vaqtida olinmasligi natijasida sodir bo'lgan boshqa zararlardan iborat bo'lishi mumkin edi. Ammo transport tashkilotlariga nisbatan cheklangan javobgarlik belgilanganligi sababli keyingi zararlarni e'tiborga olinmaydi.

Cheklangan javobgarlik transport tashkilotlari va ba'zi boshqa tashkilotlar uchun ham belgilanishi mumkin. CHunonchi, elektr quvvatini etarli miqdorida etkazib berolmagan elektr stantsiyasi faqat berilmagan elektr quvvati qiymati miqdorida javobgar bo'lishi mumkin. Tashkilotlar o'rtasidagi majburiyat munosabatlarida ko'proq tatbiq etiladigan mulkiy sanksiya – neustoykadir.

Neustoykani undirish uchun faqat qarzdorning o'z majburiyatini bajarmaganligi ko'rsatilsa kifoya va bunday majburiyatning bajarilmasligi natijasida etkazilgan konkret moddiy zarar miqdorini isbotlash talab qilinmaydi.

Agar muayyan majburiyat uchun belgilangan javobgarlik miqdori qonunda aniq ko'rsatilgan bo'lsa, bunday javobgarlikni cheklash to'g'risida o'zaro kelishishga yo'l qo'yilmaydi.

23.2. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari

Qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik hisoblanadi. Buning uchun umumiy qoida sifatida faqat muayyan asoslar mavjud bo'lgandagina qarzdorning, ya'ni majburiyatni buzgan shaxsning mulkiy javobgarlikka tortilishi belgilanadi.

Fuqarolik huquqida, odatda, majburiyatni buzganlik uchun qarzdorning yoki zarar etkazuvchining javobgarlikka tortilishi uchun quyidagi to'rtta asos bo'lishi ko'rsatilgan:

birinchidan, huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik;

ikkinchidan, zarar etkazilishi;

uchinchidan, huquqqa xilof harakat yoki harakatsizlik bilan sodir bo'lgan zarar o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lishi;

to'rtinchidan, qarzdorning yoki zarar etkazuvchining aybi mavjud bo'lishi.

SHuni ko'rsatib o'tish kerakki, shartnomadan yoxud boshqa bir tomonlama bitimdan kelib chiqadigan majburiyatlarda uning bajarilmasligi boshqa shaxsga g'ayriqonuniy ravishda zarar etkazish – barcha hollarda huquqqa xilof hisoblanadi. Mazkur hollarda qarzdor xatti-harakatining huquqqa xilof bo'lishini belgilashda qanday shartlar mavjud bo'lganida majburiyatni ijro etmaslik uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlikning belgilanishini aniqlash zarur bo'ladi.

Zarar hamma vaqt ham qarzdorning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligidan kelib chiqavermaydi. Ba'zi hollarda majburiyatning bajarilmasligi natijasida yuqorida aytganimizdek, mulkiy zarar bo'lmasligi ham mumkin. Ammo aksariyat hollarda zarar javobgarlikni belgilash uchun zarur asos bo'ladi.

Zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar ba'zi hollarda qonun yo'l qo'ygan harakatlar natijasida ham etkazilishi mumkin. Masalan, davlat, jamiyat yoki ayrim fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda etkazilgan zarar qonuniy, huquq yo'l qo'ygan harakat bo'lib hisoblanadi.

Agar kreditorning talablari zararni undirishga qaratilgan bo'lsa, u holda, albatta, quyidagi asoslar: zararning bo'lishi, qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko'rgan zarari o'rtasida sababiy bog'lanishlar bo'lishi va nihoyat, qarzdorning aybi bo'lishi talab etiladi. Agar kreditorning talabi faqat neustoyka, penya, jarimani undirishga qaratilgan bo'lsa, qarzdor faqat aybi bo'lgandagina mulkiy javobgarlikka tortiladi.

Qarzdorga mulkiy javobgarlikni belgilashdan oldin, ya'ni kreditorga etkazilgan zararning undan undirilishidan oldin sud har bir aniq holatda, mazkur zararlar qarzdorning o'z majburiyatlarini buzishidan kelgan-kelmaganligini aniqlashi, ya'ni qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan kreditorning ko'rgan zarari o'rtasida sababiy bog'lanish bo'lib-bo'lmasligini aniqlashi lozim. Masalan, agar temir yo'l

transporti korxonasi yuk oluvchiga zararlangan yukni etkazib bersa, sud kreditorga bunday zararni kim etkazganligini, mahsulot yuboruvchi tashkilotmi yoki temir yo'l korxonasi tomonidan etkazilganligini, bunday zararning sifatsiz tovar yuboruvchi tashkilotning aybi, huquqqa xilof harakati bilan bo'lish-bo'lmaganligini yoki tashish uchun qabul qilingan yukning yo'lda saqlanishini ta'minlamagan temir yo'l korxonasining huquqqa xilof harakatlaridan bo'lgan-bo'lmaganligini aniqlashi lozim.

FKning 324-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdor majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga etkazilgan zararni to'lashi shart. Bunda shartnoma bilan belgilanadigan majburiyat munosabatlarida ham sababiy bog'lanish muammosini qo'yish va hal qilish zarurligi kelib chiqadi.

YUridik adabiyotlarda sababiy bog'lanish to'g'risidagi masalani tahlil qilishda aksariyat mutaxassislar quyidagi ilmiy qoidalarga asoslanadilar:

–tabiatda va jamiyatda har bir hodisa faqat atrofdagi boshqa hodisalar bilan bog'liq holdagina olib qaralishi mumkin. Har bir hodisaning kelib chiqishi atrofdagi hodisalar bilan bog'liq bo'lishi, bir hodisaning kelib chiqishiga ikkinchisi, shu bilan birga, bir hodisaning o'zi boshqa birmuncha sabablar tufayli sodir bo'lishi mumkin;

–tabiat va jamiyatda sababiy bog'lanish hodisalar o'rtasidagi ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan bog'liqlikdan iborat. Bunday bog'lanishlar kishilar tomonidan o'rganilib, amaliyotda tekshiriladi.

YUqorida ko'rsatib o'tilgan qoidalarga asoslanib, sud sababiy bog'lanish to'g'risidagi masalani hal qilishda mazkur natijaning, ya'ni kreditor zararlari sodir bo'lishida qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi tufayli bo'lgan boshqa holatlar o'rtasida qanday rol o'ynaganligini e'tiborga olishi, o'zining mulohazasida mazkur hodisaga sub'ektiv ravishda qilingan bahosidan emas, balki ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan qonuniyatlarga amal qilishi, har bir konkret ishni hal qilishda barcha muhim holatlarni ajratib olishi lozim.

Muayyan bir natijaga qator sabablarning oqibati bo'lishi mumkinligi tufayli har qanday huquqqa xilof harakatsizlik, kreditorning zarar ko'rishiga aloqasi bo'lgan qarzdorning har qanday harakati ham huquqiy ahamiyatga ega, ya'ni uning uchun javobgarlik tug'diradigan harakat bo'lish-bo'lmasligi masalasini hal qilishda roli bor.

Qachonki natija, ya'ni kreditorga zarar etkazilishi qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligidan bevosita vujudga kelganligi

ma'lum bo'lsa, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri sababiy bog'lanish mavjud bo'lsa, u holda masalaning hal etilishi uncha qiyinchilik tug'dirmaydi.

YUqorida yozilgan nazariy tushunchani quyidagicha izohlash o'rinlidir. Masalan, mebel fabrikasiga qarashli yuk kirakash avtopark mashinasida tashilishida yong'in bo'lib, fabrikaga mulkiy zarar etkaziladi. Da'vo ishining sudda ko'rilishida avtopark yong'in bo'lishida aybi yo'qligini isbotlay olmadi. Binobarin, fabrikaning mashinadagi yong'in natijasida ko'rgan zararini to'lashga avtopark majbur qilinadi.

Mazkur holda to'g'ridan-to'g'ri sababiy bog'lanish mavjudligini ko'ramiz. CHunki bunday holatda avtopark yo'lga nosoz mashina chiqarganligi va shu bilan uning harakati beparvolikning bo'lishligi – muayyan zararli oqibat sodir etilganligiga sabab bo'ladi.

Qarzdorning harakatlari muayyan zararli oqibatlarning sodir bo'lishiga sabab bo'lgan-bo'lmaganligini belgilash uchun sud bunday holatlarning sababiy bog'lanishiga ta'siri bo'lgan-bo'lmaganligini belgilashi kerak. Bunday maqsadda har xil dalillardan foydalanishga to'g'ri keladi. Jumladan, dalil to'plash uchun ekspertiza tayinlashga, masalan, yuk tashishdan kelib chiqadigan da'volar bo'yicha tovarni tekshirish ekspertizasi tayinlashga, bajarilgan ishlarning sifati to'g'risidagi da'volar bo'yicha texnikaviy ekspertizalar tayinlashga to'g'ri keladi.

Qarzdorning huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan sodir bo'lgan natija o'rtasidagi sababiy bog'lanish qarzdorning majburiyatni butunlay bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi uchun javobgarlikka tortilishiga ob'ektiv asos bo'ladi. SHu bilan birga, qonun javobgarlikning sub'ektiv asosini ham, ya'ni qarzdorning aybini ham nazarda tutadi.

Majburiyat bajarilmaganligi uchun qarzdorning javobgarligini belgilaydigan shart sifatida ko'riladigan ayb qonunda nazarda tutilgan. Jumladan, FKning 333-moddasida ko'rsatilganidek, qarzdor aybi bo'lgan taqdirda majburiyatni bajarmaganligi yoki uni lozim darajada bajarmaganligi uchun, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa, javob beradi. Agar majburiyat har ikki tarafning aybi bilan bajarilmagan bo'lsa, u holda sud qarzdorning javobgarligini tegishlicha kamaytiradi.

YUqorida aytib o'tganimizdek, olingan majburiyatlarning tashkilotlar tomonidan ham, fuqarolar tomonidan ham lozim darajada bajarilishi uchun barcha moddiy shart-sharoitlar mavjud. Buning uchun qarzdordan o'z ijodiy qobiliyatlari va irodasining muayyan darajada kuchaytirilishi talab etiladi.

Majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalanish, majburiyatlarni bajarishda vujudga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni yo'qotish uchun har ikki tarafning – qarzdor va kreditorning ham ma'lum darajada tashabbus ko'rsatishi, diqqat bilan ish qilishi, faol harakat qilishlari zarur.

Barcha sub'ektlar o'z majburiyatlarini bajarishlari uchun o'zidagi mavjud ichki imkoniyatlarni qidirib topish va ulardan mumkin qadar to'liq foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyasini takomillashtira borib, mehnat unumdorligini oshirish, uskunalardan, xom ashyo va materiallardan samarali foydalanishda g'amxo'rlik qilishlari lozim. Agar qarzdor o'z erkini, ijodiyotini, kuchini qasddan safarbar qilmaganligi yoki bunga beparvolik bilan qaraganligi natijasida majburiyat butunlay bajarilmasa yoki lozim darajada bajarilmasa, uning aybi bo'lmaganligi aniqlanadi va buning uchun u mulkiy javobgarlikka tortilishi lozim bo'ladi.

SHartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan ayb to'g'risida gapirar ekanmiz, ayb deb shaxsning majburiyatini bajarishga talab qilingan tarzda munosabatda bo'lmaganligi, qonun va axloq talablariga muvofiq rioya qilmaganligi va natijada majburiyatning butunlay bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi tushuniladi.

Fuqarolik huquqi fanida, ayb qasd yoki ehtiyotsizlik (beparvolik) shaklida ifodalanadi.

Qasd shaklida ayb bo'lishida shaxs majburiyatni ongli ravishda, atayin bajarmaydi yoki lozim darajada bajarmaydi.

Fuqarolik muomalasida majburiyatni bajarishga nisbatan bunday munosabatda bo'lish faqat ayrim hollardagina uchraydi. Umumiy qoida sifatida tashkilotlar va fuqarolar o'z zimmalariga olgan majburiyatlarni bajarishga vijdonan munosabatda bo'ladilar.

Majburiyatlarning ayrim turlari bo'yicha qasd shaklida ayb qonunlarda bevosita nazarda tutiladi.

Tashkilotlar tomonidan majburiyatlarning qasddan bajarilmasligi ularning fuqarolik-huquqiy (mulkiy) javobgarlikka tortilishiga, ba'zi hollarda mansabdor shaxslarning jinoiy javobgarlikka ham tortilishiga sabab bo'lishi mumkin.

YUqorida aytganimizdek, navbatdagi shakli esa – beparvolikdir. Ayniqsa, bu sohada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 4 martdagi “Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning iqtisodiy nochorligi va shartnoma majburiyatlarining bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish to'g'risida”¹gi Farmonini eslatish o'rinli

¹ /Халқ сўзи, 1998 йил 5 март.

bo'lardi. Unda e'tirof etilganidek, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning rahbarlari javobgarlikni his etmagan holda o'zbilarmonchilik, sovuqqonlik va xizmat mansabini suiiste'mol qilish natijasida korxonalar shartnoma intizomini qo'pol ravishda buzib, uni iqtisodiy nochorlik va bankrotlikka olib kelmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, xo'jalik sudlari tomonidan ko'rilgan ishlarning salmoqli foizi shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik yoki kechiktirishga oiddir. SHu ma'noda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar mansabdor shaxslarining javobgarligini kuchaytirish, shartnomalarning o'z vaqtida tuzilishi va bajarilishini ta'minlash maqsadida yuqorida Farmon bilan xo'jalik sudlari:

–xo'jalik nizolarini ko'rish jarayonida jinoyat alomatlari aniqlangan holatlarda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar mansabdor shaxslariga nisbatan jinoyat ishi qo'zg'atish;

–iqtisodiy huquqbuzarlikni sodir qilgan shaxslarga nisbatan ma'muriy javobgarlik choralari qo'llash;

–xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga etkazilgan mulkiy zararni aybdor mansabdor shaxslar hisobidan qoplash;

–pul mablag'lari va boshqa mulkdan oqilona foydalanmaganlik, to'lov intizomini buzganlik, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik va korxonalar bankrotlik darajasiga olib kelganlik uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning rahbarlarini va boshqa xodimlarini egallab turgan lavozimidan ozod etishga qadar bo'lgan intizomiy javobgarlikka tortish haqida tegishli organlarga taqdimnomalar kiritish¹ vakolati berildi.

Beparvolikda qarzdor majburiyatni bajarishga intilmaydi, harakat qilmaydi, buning uchun barcha kuch va qobiliyatini etarli darajada safarbar qilmaydi, ishni bajarishda diqqatsizlikka, e'tiborsizlikka yo'l qo'yadi. Beparvolik shaklidagi ayb ham FKning tegishli moddalarida normalangan.

Fuqarolik kodeksida qo'pol ehtiyotsizlik oddiy ehtiyotsizlik, oddiy beparvolikdan farqlanadi. Qonun ba'zi hollarda qarzdorga javobgarlik belgilash uchun oddiy ehtiyotsizlik (beparvolik) emas, balki qo'pol ehtiyotsizlik bo'lishini shart qilib qo'yadi.

Ehtiyotsizlikning qo'pol ehtiyotsizlikdan farqi shundaki, olingan majburiyatlarni tegishli darajada bajarishda e'tiborsizlikning turli darajada bo'lishidir.

Qo'pol ehtiyotsizlik mavjud bo'lganida qarzdor xatti-harakatidagi e'tiborsizlik oddiy ehtiyotsizlikka nisbatan birmuncha qo'pol bo'lib ko'rinadi yoki turmush va ishbilarmonlik qoidalari nuqtai nazaridan

¹ Юқоридаги фармон матнида.

qarasak, bunday qo'pol ehtiyotsizlikka nisbatan qattiqroq mas'uliyat belgilanishi, jazo berilishi talab etiladi.

Qarzdor qo'pol ehtiyotsizlikka yo'l qo'yishi bilan fuqarolik muomalasida bo'lgan talablarga atayin e'tiborsizlik bilan qaraydi. CHunonchi, omonatga olingan ashyolar havoning bulutli vaqtida ochiq joyda qoldirilishi tufayli yomg'ir ta'sirida zararlansa, bu holat ehtiyotsizlikka yo'l qo'yilgan deb hisoblanadi.

Fuqarolik huquqi fanida ehtiyotsizlik shaklidagi ayb sodir qilinganligini belgilash birmuncha murakkab hisoblanadi. Majburiyatni bajarishga qaratilgan munosabatlarga baho berishda qarzdorning individual xususiyatlariga ham qarash kerak. CHunonchi, fuqaroning aqliy, jismoniy tomonidan etarli darajada kamolotga etmagani aniqlansa, bunday shaxsga nisbatan mulkiy javobgarlikni belgilamaslik masalasi qo'yiladi. Ba'zi hollarda mazkur sharoitlarda har bir kishi yoki xo'jalik korxonasi xizmatchisi tomonidan amalga oshirilishi lozim bo'lgan g'amxo'rlik choralari ko'rilgan-ko'rilmaganligiga qarab baho berish masalasi tug'iladi.

SHartnoma yuzasidan olingan majburiyatlarni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun qarzdorga mulkiy javobgarlik yuklash to'g'risidagi masalani hal qilishda uning tajribasizligi, ma'lum ishlarni bajarishga qobiliyatsizligiga qarab, ma'lum chekinishlarga yo'l qo'yish noto'g'ri bo'lur edi.

Sudlarga fuqarolik-huquqiy xarakterdagi nizolarni hal qilishdagi barcha hollarda yuridik shaxslarning aybi to'g'risidagi masalani tekshirishga, tahlil qilishga to'g'ri keladi. YUridik shaxsning aybi bo'lishi-bo'lmasligi to'g'risidagi masalani ko'rishda sud korxonasi, muassasa yoki tashkilot mazkur sharoitlarda majburiyatni bajarish uchun maksimal darajada barcha kuch va tashabbusni ko'rsatgan-ko'rsatmaganligini, buning uchun bozor munosabatlari sharoitida bo'lgan keng imkoniyatlardan foydalangan-foydalanmaganligini e'tiborga olish talab etiladi.

Agar yuridik shaxs majburiyatni bajarish uchun barcha zarur choralarni ko'rgan bo'lsa-yu, majburiyatni butunlay yoki qisman bajara olmasa, mas'uliyatni belgilash uchun talab etilgan sub'ektiv asos – ayb bo'lmanligi sababli bunday tashkilot majburiyatni bajarmaganligi uchun mulkiy javobgarlikdan ozod qilinadi. Majburiyatni bajarmaslikda yuridik shaxsning aybi mazkur tashkilot organlari (vakillari) hisoblangan va o'zlariga berilgan vakolatlar doirasida harakat qilgan ayrim shaxslarning aybi bilan ko'riladi. Tashkilotlarning aybi ular tomonidan berilgan

vakolatlar doirasida harakat qiluvchi vakillarining, muayyan xizmat vazifalarini bajaruvchi xodimlarining aybi bilan belgilanadi.

Tashkilotlarning aybi – yuridik harakatlarda, masalan, vakil tomonidan qonunga xilof bitimlar tuzilishida, shuningdek faktik harakatlarida; chunonchi, xodimlarning usta tomonidan noto'g'ri o'rgatilishi yoki ularning etarli darajada malakali bo'lmasliklari tufayli sifatsiz mahsulotlar tayyorlanishida ham yuzaga kelishi mumkin.

Yuridik shaxs shartnoma bo'yicha olingan majburiyatini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun mulkiy jarima (sanktsiya)ni to'laganidan so'ng o'zi tomonidan to'langan summalarni regress tartibida majburiyatni bajarmaganlikda yoki lozim darajada bajarmaganlikda aybdor bo'lgan xodimlardan to'la hajmda yoki qisman undirib olishi mumkin. Bunday hollarda muayyan xodimning shaxsiy javobgarligi to'g'risida so'z ketadi. Ularning javobgarligi fuqarolik huquqi normalari bilangina tartibga solinmay, balki mehnat huquqi, ma'muriy huquq va ba'zi hollarda jinoyat huquqi normalari bilan ham tartibga solinishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 202-moddasi 6-bandiga asosan xodim korxonasi (muassasa, tashkilot) tijorat sirlarini oshkor etganligi uchun to'liq moddiy javobgar bo'ladi va buning natijasida etkazilgan zararni to'lashi lozim.

Yuqorida aytganimizdek, fuqarolik ishlarini hal qilishda xo'jalik sudi shartnoma intizomini qo'pol tarzda buzishda aybdor bo'lgan shaxslarni shaxsiy javobgarlikka tortish to'g'risidagi masalani tegishli organlar oldiga qo'yadi.

Kreditor qarzdorning harakatlari yoki harakatsizligi huquqqa xilof bo'lishligini, ya'ni u tomondan majburiyatning bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi faktini va qarzdorning aybli harakati natijasida zarar ko'rganligini isbotlashi lozim. Qarzdor esa javobgarlikdan ozod bo'lishi uchun o'z harakatida ayb yo'qligini isbotlashi, ya'ni majburiyatni lozim darajada bajarish uchun barcha zarur choralarni ko'rganligini tasdiqlaydigan faktlarni keltirishi lozim.

Qarzdorning aybli deb faraz qilinishini qonun ba'zi holatlarni e'tiborga olib belgilaydi. Chunonchi, jamiyatda majburiyatlarni lozim darajada bajarish uchun barcha shart-sharoitlar mavjudligi, ularning bajarilmasligi esa odatda, qarzdorning aybli harakati natijasida bo'lishligi, qarzdorning aybi bo'lmaganida, uning dalillarni etkazib keltirishi kreditorga qaraganda bir-muncha engil bo'lishligi e'tiborga olinadi.

FKning 333-moddasi fuqarolik qonunchiligining asosiy tamoyillaridan birini, ya'ni qonun yoxud shartnomada nazarda tutilgan

istisnolardan tashqari hollarda, majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlikni belgilashda huquqni buzuvchi harakatlarida ayb bo'lishi tamoyilini belgilaydi. SHartnomali majburiyatni buzishdagi ayb, shuningdek shartnomasiz majburiyatlarda ham zarar etkazuvchining aybi deganda, huquqqa xilof harakatni qiluvchi shaxsning qasdi yoki ehtiyotsizligi tushuniladi.

Ammo yuqorida ko'rsatilgan qoida bilan belgilangan ayb qarzdorda bo'lishligi faraz qilinadi. Binobarin, qarzdor o'ziga qo'yilgan aybni yo'qqa chiqarishga harakat qilishi va o'zining aybsizligini isbotlashi kerak.

Qarzdor tomonidan majburiyatning qasddan buzilishi hollari sud amaliyotida kamdan-kam uchraydi. Ammo ba'zi hollarda majburiyatni qasddan buzish hollari ham uchrashi mumkin. Masalan, tashkilot o'zi tomonidan buyurtma qilingan mahsulotni qasddan qabul qilmaslik hollari, soxta bankrotlik holatlari bo'lishi mumkin.

Majburiyatlarni buzishda yuridik shaxsning aybi tushunchasi ba'zi xususiyatlarga ega. Bunday ayb masalasini ko'rishda sud aybli bo'lgan tashkilotni muayyan bir butun tashkilot, ya'ni yuridik shaxs sifatida nazarda tutadi.

Binobarin, agar majburiyat tashkilot xodimining aybi bilan bajarilmaganida majburiyatni bajarmaslikda tashkilot aybli bo'lib ko'riladi. Ba'zi hollarda sud tashkilotning majburiyatni bajarish uchun barcha imkoniyatlardan foydalangani holda majburiyat bajarilmay qolganida uni aybli emas deb topishi mumkin.

Aybning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan kelib chiqishi, shuningdek ehtiyotsizlik darajasi, umumiy qoida bo'yicha, qarzdorning fuqarolik javobgarligini belgilash uchun ahamiyatli emas, qaysi shaklda bo'lsa ham qarzdor o'z majburiyatini buzishda aybli bo'lsa, buning natijasida kelgan zararni, neustoykani to'lashga majbur bo'ladi. Ammo ba'zi hollarda qonun majburiyatning qarzdor tomonidan faqat qasddan yoki qo'pol ehtiyotsizlik natijasida bajarilmagani uchungina javobgar bo'lishini belgilaydi. Bundan tashqari, qarzdor aybining shakli va darajasi – majburiyat faqat qarzdorning aybli harakatlari bilangina emas, balki kreditor aybi bilan ham bog'liq bo'lgan hollarda va har ikki tarafning aybini qarzdorning javobgarligi hajmini belgilash uchun solishtirib ko'rish zarur bo'lgan hollarda ahamiyatga ega bo'ladi.

Qonunchilikda nazarda tutilganidek, umumiy qoidadan istisno sifatida qarzdorning ba'zi hollarda majburiyatlarni buzganligi uchun javobgarligini aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar belgilaydi. Bunday hollarda, birinchi navbatda, birovning aybi uchun javobgarlik

belgilaydigan FKning 334-moddasida ko'rsatilgan hollar nazarda tutiladi. Majburiyatni o'z aybi bilan buzmay, qarzdorga nisbatan olgan majburiyatlarini buzgan shaxslarning uning boshqa qarzdorlari aybi bilan buzilgan majburiyatlar uchun javobgarlikni sud amaliyotida mahsulotlar tayyorlovchi bilan birga, mahsulot etkazib berishga majbur bo'lgan tashkilotlarning aybli harakatlari natijasida, majburiyat buzilganida mahsulot etkazib beruvchi tashkilotlarga yuklash hollari uchraydi.

SHuningdek, mahsulot yoki tovar ishlab chiqaruvchi tashkilot ham mahsulotning sifati uning aybli harakatlaridan kelib chiqmay, balki unga xom ashyo, materiallar va boshqa narsalar etkazib bergan tashkilotlarning aybli harakatlaridan kelganida ham javobgar bo'ladi.

Agar qarzdor bu tashkilotlarning harakatlari uchun kreditor oldida javobgar bo'lmaganida, kreditor majburiyatlarning ular aybi bilan buzilganida, hech qanday chora ko'rmay qolgan bo'lar edi. Qarzdor o'zini javobgarlikdan ozod qilish uchun ba'zi holatlarni, chunonchi, birinchidan, o'zining harakatlarida ayb yo'qligini; ikkinchidan, o'z majburiyatlarini buzgan uning qarzdorlari harakatlarida ham ayb yo'qligini isbotlashi lozim.

Ba'zi hollar uchun qonun biror-bir tarafning harakatida aybning bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, javobgarlik belgilaydi.

Bunday javobgarlikning belgilanishi to'g'risida shuni aytish kerakki, odatda, qarzdorning javobgarligi uning harakatlarida ayb bo'lishida belgilanadi. Ammo ba'zi hollarda qonun istisno sifatida qarzdor tomonidan majburiyatlarning boshqa uchinchi shaxslar aybli harakati natijasida bajarilmagani uchun ham javobgar bo'lishini belgilaydi.

Bunday javobgarlik to'g'risida FKning 334-moddasida ko'rsatilishicha, basharti qonun hujjatlari yoki shartnomada bevosita ijrochi bo'lgan uchinchi shaxsning javobgarligi belgilab qo'yilmagan bo'lsa, zimmasiga majburiyatni bajarish vazifasi yuklatilgan uchinchi shaxslarning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun qarzdor javobgar bo'ladi.

Mazkur hollarda qarzdorning javobgarligini belgilash uchun quyidagi shartlar, chunonchi: qarzdor majburiyatini boshqa shaxslar bajarishlari lozim bo'lishi; bunday harakatlar uchinchi shaxslar uchun belgilangan qoidalar bilan yuklatilgan bo'lishi yoki bunday harakatlar ularning qarzdor bilan tuzilgan shartnomaga asosan bajarilgan bo'lishi yoki ma'muriy jihatdan bo'ysunishlik tufayli bajarilgan bo'lishi; mazkur shaxslarning aybi qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida ko'rilgan bo'lishi lozim.

Amalda ushbu qoida yuklarning tranzit tartibida yuborilishida, qachonki, sotilgan tovarlar, bevosita oluvchining manziliga mahsulot tayyorlovchi tomonidan yuborilmay, balki uchinchi bir tashkilot orqali uning omboriga tushirilmay yuborilishida qo'llaniladi.

Agar kreditor uchinchi shaxsning aybi bilan mahsulotni kechiktirib olsa, mahsulot yuboruvchi tashkilot, ya'ni mahsulot tayyorlovchining topshirig'i bo'yicha tovarni yuboruvchi uchinchi tashkilot emas, balki qarzdorning bevosita o'zi, ya'ni mahsulot tayyorlovchi tashkilot javobgar bo'ladi.

Majburiyatni bajarmagan yoki uni lozim darajada bajarmaganligi uchun qarzdor, agar qonun yoki shartnomada boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, o'zining aybi bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, mulkiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Bu holda mulkiy javobgarlikning belgilanishi xalq xo'jaligi manfaatlarini himoya qilish, fuqarolarning hayoti va sog'liqlarini himoya qilish maqsadlarini ko'zlaydi. Masalan, avtotransport bilan yuk tashish yuzasidan olingan shartnomaviy rejali majburiyatlarni bajarmaslik uchun har ikki tomon – yuk yuboruvchi ham, avtotransport tashkiloti ham o'zlarining ayblari bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, mulkiy javobgarlikka tortiladilar.

Avtotransport bilan yuk tashish to'g'risidagi maxsus qonunlarda yuk tashish rejasini bajarish yuzasidan olingan majburiyatlarni bajarmaslik uchun avtotransport tashkilotini va yuk tashuvchini javobgarlikdan ozod qilinadigan holatlar ham ko'rsatiladi.

23.3. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning turlari

Majburiyat bo'yicha javobgarlikning turlari ushbu majburiyatning xususiyatlari, qaysi maqsadni ko'zlab va uni amalga oshirish uchun tuzilgan bo'lishi, nimaga, ya'ni qaysi yuridik faktga asosan vujudga kelgan bo'lishi bilan ifodalanadi. Masalan majburiyat shartnomaga asoslangan yoki shartnomadan tashqari bo'lishiga qarab javobgarlik shartnomaviy yoki noshartnomaviy, javobgarlik bir necha shaxslar o'rtasida bo'lingan bo'lishiga qarab ulushli, solidar va subsidiar xarakterga ega bo'lishi mumkin.

SHartnomaviy javobgarlik. Bu javobgarlik shartnomadan kelib chiqadigan majburiyatlar buzilganligi hollarida yuzaga keladi hamda shartnomaga asoslangan majburiyat buzilganligi uchun qo'llaniladigan huquqiy chora sifatida ko'riladi.

SHartnomadan tashqari javobgarlik jabrlanuvchi tarafga u bilan shartnoma munosabatlarida bo'lmagan shaxs tomonidan etkazilgan ziyon, zarar va boshqa oqibatlar tufayli paydo bo'ladi¹. Masalan, mahsulotni etkazib berish (postavka) shartnomasi bo'yicha mahsulot etkazib bermaslik, etkazib berish muddatlarini buzganlik, etkazib berilgan mahsulot sifati bo'yicha talabga javob bermasligi tufayli vujudga keladigan javobgarlik-shartnomaviy javobgarlikdan iborat.

FKning 1017-moddasi va O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunning 20-moddasiga muvofiq sotilgan tovarlarning nuqsonlari oqibatida iste'molchining zararni sotuvchi va tayyorlovchi (ijrochi) tomonidan qoplanishi lozim. Bu erda sotuvchining javobgarligi shartnomaviy xarakterga ega, chunki u iste'molchi (sotib oluvchi) bilan bevosita shartnomaviy munosabatda bo'lgan. Tayyorlovchi (ijrochi)ning javobgarligi shartnomaviy xarakterga ega emas, chunki u iste'molchi (sotib oluvchi) bilan shartnomaviy munosabatda bo'lgan emas. SHartnomadan tashqari zarar etkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlar bo'yicha javobgarlik barcha hollarda shartnomaviy xarakterga ega bo'lmaydi.

Noshartnomaviy javobgarlik shartnomadan tashqari majburiyatlar buzilishi oqibatida kelib chiqadigan javobgarlik hisoblanadi. SHartnomaviy javobgarlik bilan noshartnomaviy javobgarlikni bir-biridan ajratish muhim yuridik ahamiyatga ega.

SHartnomadan tashqari javobgarlikning shakllari va hajmlari faqat qonun bilan belgilanadi, shartnoma majburiyatining shakllari va miqdori esa ham qonun bilan, ham tuzilgan shartnomaning shartlari bilan belgilanadi.

Masalan, agar zarar jabrlanuvchi bilan shartnomaviy munosabatlarda bo'lmagan shaxs tomonidan etkazilgan bo'lsa, bunday zarar FKning 985-1030-moddalarida nazarda tutilgan qoidalarga asosan va tartibda undiriladi. Agar zarar shartnomaga asosan o'z zimmasiga majburiyatni bajarish vazifasini olgan shaxs tomonidan etkazilgan bo'lsa, bunday zarar Fuqarolik kodeksining 324-339-moddalarida nazarda tutilgan qoidalarga asosan undiriladi.

Umuman olganda delikt va asossiz boylik ortirish oqibatida zarar etkazilgan bo'lsa u holda javobgarlik shartnomadan tashqari javobgarlik sanaladi.

Ulushli javobgarlik. Qarzdorlarning har biri yoki umumiy mulk sub'ektlari orasidan bitta qarzdor qonun yoki shartnomada belgilangan

¹ Раҳмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -158 б.

muayyan ulushda javobgar bo'lishganda yuzaga keladi. Bu javobgarlik turi adabiyotlarda turlicha nomlanishi mumkin. Ayrim adabiyotlarda ulushli¹, ayrimlarida esa xissali² javobgarlik tarzida qo'llaniladi. Lekin har ikki atama ham sinonim so'zlar bo'lganligi sababli xatolikni keltirib chiqarmaydi.

Ulushli javobgarlik umumiy ahamiyatga ega bo'lgan qoidadan iborat bo'lib, qonunda va shartnomada solidar va subsidiar javobgarliklar nazarda tutilmagan hollarda qo'llaniladi.

Bunday javobgarlik ulushlar asosida tashkil etilgan yuridik shaxslar, oddiy shirkat shartnomasi, oila mulki, umuman olganda umumiy mulk asosida bir necha shaxs mulkdor bo'lgan hollarda yuzaga kelgan majburiyat munosabatlarida uchrashi mumkin.

Masalan, tijorat vakili o'zining ishtirokida tuzilgan shartnomadagi turli taraflarning (masalan, tovarni sotib oluvchi va sotuvchining) manfaatlarini faqat bu taraflarning roziligi bilan ayni bir vaqtda ifodalashi mumkin. SHartnomaning taraflari tijorat vakili oldida unga shartlashilgan haqni va u topshiriqni bajarayotganda qilgan chiqimlarini teng ulushlarda to'lash bo'yicha javobgardirlar (FKning 133-moddasi).

Ulushli majburiyatda qarzdorlarning har biri o'zi uchun javob beradi va unga boshqa qarzdorlarning (harakati yoki harakatsizligi uchun) javobgarlik yuklatilmaydi. Agar majburiyat ashyosi (predmeti) bo'linadigan bo'lsa, ya'ni ulushlardan tashkil topgan bo'lsa, hamda qonunda va shartnomada boshqacha holat ko'zda tutilmagan bo'lsa, qarzdorlarning har biri teng ravishda javobgar bo'ladilar.

Solidar javobgarlik. Bir majburiyat bo'yicha bir necha shaxsning birgalikdagi javobgarligi hisoblanadi.

Solidar degan tushuncha fuqarolik-huquqiy munosabatlarda sheriklikni, birgalikda harakat qilishni, biror bir vazifani, tadbirkorlik faoliyatini jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan o'zaro kelishilgan xolda birgalikda amalga oshirish, bajarish majburiyatini olish, shuning bilan birga olingan majburiyat bajarilmagan taqdirda birgalikda yoki biri uchun ikkinchisi javob berish ma'nosini beradi.

Solidar qarzdorning biridan to'liq qanoatlanmagan kreditor olaolmagan narsasini boshqa solidar qarzdorlardan talab qilish huquqiga ega. Solidar qarzdorlar majburiyat to'la bajarilguncha burchli bo'lib qolaveradilar.

¹ Муаллифлар жамоаси. Шартнома ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2006.

² Раҳмонкулов Х. Мажбурият ҳуқуқи. –Тошкент: ТДЮИ, 2005. -160 б.

Masalan, Oddiy shirkat shartnomasi bekor bo'lgan paytdan boshlab uning ishtirokchilari uchinchi shaxslarga nisbatan bajarilmagan umumiy majburiyatlar bo'yicha solidar javobgar bo'ladilar (FKning 971-moddasi).

Subsidiar javobgarlik – qarzdor tomonidan majburiyat bo'yicha qarzning qoplanmagan qismiga nisbatan uchinchi shaxsning qo'shimcha javobgarligi hisoblanadi. Soddaroq qilib aytganda subsidiar javobgar kreditor oldida asosiy qarzdorning javobgarligiga nisbatan qo'shimcha javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Kreditor dastlab majburiyat bo'yicha javobgarlikni asosiy qarzdorga qaratadi, agar u bajarilmasa subsidiar qarzdor munosabatga jalb etiladi. Masalan, o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha voyaga etmaganning zararni qoplash uchun etarli mol-mulki yoki boshqa daromad manbalari bo'lmagan taqdirda, zarar to'lig'icha yoki uning etishmagan qismi voyaga etmaganning ota-onasi (farzandlikka oluvchilari) yoki homiysi tomonidan, agar ular zarar o'zlarining aybi bilan etkazilmaganligini isbotlay olmasalar, to'lanishi lozim (FKning 994-moddasi).

Subsidiar javobgarlik qonunda, boshqa huquqiy hujjatlarda nazarda tutilishi yoki shartnomaga asoslangan majburiyatning shartlaridan kelib chiqishi mumkin. Fuqarolik kodeksi 48-moddasining 4-qismiga binoan “Agar yuridik shaxsning nochorligi (bankrotligi) shu yuridik shaxs uchun majburiy ko'rsatmalarni berish huquqiga ega bo'lgan muassis (ishtirokchi) sifatidagi shaxsning yoki yuridik shaxs mol-mulki mulkdorning g'ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga keltirilgan bo'lsa, yuridik shaxsning mol-mulki etarli bo'lmagan taqdirda bunday shaxs zimmasiga uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin”.

Amaldagi fuqarolik qonun hujjatlarida subsidiar javobgarlikni qo'llash sohasi avvalgi qonun hujjatlariga nisbatan ancha kengaytirilgan. Bundan tashqari ko'pgina yuridik shaxslar bilan bog'liq qonun hujjatlarda ham bu javobgarlik turiga keng e'tibor qaratilgan.

Uchinchi shaxslar harakatlari uchun javobgarlik FKning 334-moddasiga muvofiq qonun hujjatlari yoki shartnomada bevosita ijrochi bo'lgan uchinchi shaxsning javobgarligi belgilab qo'yilmagan bo'lsa, zimmasiga majburiyatni bajarish vazifasi yuklatilgan uchinchi shaxsning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun qarzdor javob beradi. Qarzdorning uchinchi shaxslar harakatlari uchun javobgarligi majburiyatni ijro etish qarzdor tomonidan shartnomaga muvofiq ana shu uchinchi shaxs zimmasiga yuklatilgan va qonun hujjatlari, majburiyatning shartlari va mohiyatidan qarzdor majburiyatni

shaxsan ijro etishi kerak degan mazmun kelib chiqmagani hollarda, umumiy qoida sifatida yuzaga keladi (FK. 241-modda).

FKning 324, 333-moddalari talablaridan kelib chiqadigan bo'lsak, qarzdorning uchinchi shaxslar harakatlari uchun javobgarligi fuqarolik-huquqiy javobgarlikning umumiy asoslari mavjud bo'lganida yuzaga keladi.

Qonun hujjatlarida bevosita uchinchi shaxs – majburiyatning ijrochisi javobgar bo'lishi nazarda tutilishi mumkin.

Ayrim hollarda uchinchi shaxs-ijrochining to'g'ridan-to'g'ri javobgarligiga doir qoida shartnoma taraflarining kelishuvida nazarda tutilishi mumkin. Masalan, lizing oluvchi lizing shartnomasining narsasi bo'lgan mol-mulkni bevosita sotuvchiga (uchinchi shaxsga) sotuvchi bilan lizing beruvchi o'rtasida tuzilgan oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiqadigan talablarni, xususan, mol-mulkning sifati va butligi, uni etkazib berish muddatlari haqidagi talablarni va shartnoma sotuvchi tomonidan zarur darajada bajarilmayotgan boshqa hollardan kelib chiqadigan talablarni qo'yishga haqli. Bunday hollarda qarzdor (lizing beruvchi) kreditor (lizing oluvchi) oldida uchinchi shaxs, ya'ni mol-mulkni sotuvchining harakatlari uchun javobgar bo'lmaydi (FKning 598-moddasi).

Uchinchi shaxslarning harakati uchun javobgar bo'lgan qarzdor ana shu uchinchi shaxslar oldiga regress talab qo'yishga haqli. Bunday talab jabrlanuvchi oldida uchinchi shaxsning aybi uchun javobgar bo'lgan shaxs uchinchi shaxsdan o'zi ko'rgan zararlarni to'liq yoki qisman qoplashni talab qilishga haqli bo'lgan hollarda qo'yiladi.

Uchinchi shaxslarning harakatlari uchun javobgarlikning bir qator ko'rinishlari mavjud. Jumladan, yuridik shaxsning yoki fuqaroning o'z xodimi tomonidan etkazilgan zarar uchun javobgarligi, davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, shuningdek ularning mansabdor shaxslari tomonidan etkazilgan zarar uchun javobgarlik, surishtiruv, dastlabki tergov, prokuratura organlari va sudning qonunga hilof harakatlari tufayli etkazilgan zarar uchun javobgarlik, voyaga etmaganlar tomonidan etkazilgan zarar uchun javobgarlik, muomalaga layoqatsizlar tomonidan etkazilgan zarar uchun javobgarlik kabi. Ular aksariyat hollarda maxsus delikt asosidagi javobgarlikda uchraydi.

23.4.Qarzdorning zararni to'lash majburiyati

FKning 324-moddasida qarzdor majburiyatni butunlay bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi tufayli kreditorga etkazilgan zararni to'lashi shartligi normalangan.

Qarzdorning majburiyatni bajarmasligi natijasida vujudga kelgan va to'lanishi lozim bo'lgan kreditorning xarajatlari deganda, kreditor tomonidan mazkur majburiyat yuzasidan qilingan xarajatlar va qarzdorning o'z vazifasini bajarmaganligi bilan bog'liq xarajatlar tushuniladi. CHunonchi, mahsulot etkazib beruvchi tomonidan mahsulotning belgilangan muddatlarda etkazib berilmasligi tufayli mahsulot oluvchi korxonaning faoliyat ko'rsatib turishi vaqtida qilingan xarajatlar to'lanishi lozim.

Majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mulk shartnoma shartlariga muvofiq kelmaganda va kreditor bunday hollarda mulkni qarzdorga qaytarish yoki majbur bo'lganida kreditor zararlarining undirilishidan qat'i nazar, mulk uchun to'langan pul summalarining o'ziga qaytarilishini talab qilish huquqiga ega.

Kreditor qarzdorning o'z vazifasini bajarganligi tufayli yo'qotgan mulkning qiymatini yoki mulkning zararlanishi natijasida uning qiymati kamayishidan kelgan summalarning to'lanishini talab qilishi mumkin. Ma'lumki, bozor munosabatlari sharoitida shartnomaviy narxlar amal qiladi. Uning asosiy xususiyati shundan iboratki, ba'zi hollarda majburiyat vujudga kelgan paytdagi narx bilan zararni undirish vaqtidagi baholar o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Qonunda ushbu holatlar ham ko'zda tutiladi. FKning 324-moddasi 2-qismi mazmuniga ko'ra, agar qonun hujjatlari yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, zararni aniqlashda majburiyat bajarilishi kerak bo'lgan joyda, qarzdor kreditorning talablarini ixtiyoriy qanoatlantirgan kunda, bordi-yu, talab ixtiyoriy qanoatlantirilmagan bo'lsa, da'vo qo'zg'atilgan kunda mavjud bo'lgan narxlar e'tiborga olinadi. Sud vaziyatga qarab, zararni to'lash haqidagi talabni qaror chiqarilgan kunda mavjud bo'lgan narxlarni e'tiborga olgan holda qanoatlantirishi mumkin.

Kreditor tomonidan olinmagan va to'lanilishi qarzdordan talab qilishga haqli bo'lgan daromadlar deganda, qarzdor o'z majburiyatini lozim darajada bajarmaganida kreditorning olishi mumkin bo'lgan daromadlar tushuniladi. Bu ayniqsa, pul majburiyatini bajarmaganlik uchun javobgarlik belgilashda yaqqol namoyon bo'ladi. FKning 337-moddasiga asosan boshqa shaxslarning pul mablag'larini g'ayriqonuniy ushlab qolish, ularni qaytarib berishdan bosh tortish, ularni to'lashni boshqacha tarzda kechiktirish yoxud boshqa shaxs hisobidan asossiz olish

yoki jamg'arish natijasida ulardan foydalanganlik uchun ushbu mablag'lar summasiga foiz to'lanishi kerak.

Foizlar miqdori kreditor yashaydigan joyda, kreditor yuridik shaxs bo'lganida esa, uning joylashgan erida pul majburiyati yoki uning tegishli qismi bajarilgan kunda mavjud bo'lgan bank foizining hisob stavkasi bilan belgilanadi. Qarz sud tartibida undirib olinganida, sud kreditorning talabini da'vo qo'zg'atilgan kundagi yoki qaror chiqarilgan kundagi bank foizining hisob stavkasiga qarab qondirishi mumkin. Ushbu qoidalar qonunda yoki shartnomada boshqa foiz miqdori belgilanmagan bo'lsa qo'llaniladi. Kreditorning pul mablag'laridan qonunsiz foydalanish tufayli unga etkazilgan zarar yuqorida ko'rsatilgan foizlar summasidan oshib ketsa, kreditor qarzdordan zararning bu summadan ortiqcha bo'lgan qismini to'lashni talab qilishga haqli. Ushbu modda bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining qarori¹da ham tartibga solingan.

Zarar ko'rilganligini isbotlash va bunday zararning qarzdorning majburiyatni bajarmasligidan kelgan bo'lishini isbotlash, shuningdek zararning miqdorini hisoblab ko'rsatish vazifasi zararning undirilishi to'g'risida talab qo'yadigan kreditorga yuklatiladi.

Qonunda kreditor qarzdordan yo'qotilgan ashyoning qiymatinigina talab qilishga haqli bo'lib, majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilmasligi natijasidan olinmay qolgan daromadlarni talab qilishga haqli bo'lmasligi hollari ham mavjud.

Qonun ba'zi hollarda zararlarni to'lagan qarzdorning majburiyatni asl holida bajarish burchini ham belgilaydi.

FKning 330-moddasiga asosan, basharti qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, majburiyat bajarilmagan taqdirda zararni qoplash va uning bajarilmaganligi uchun neustoyka to'lash qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qiladi.

Xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyoni topshirish majburiyatini bajarmaslik oqibatlari FKning 331-moddasida normalangan.

Agar ashyoni oluvchilar egaligiga topshirish to'g'risida shartnoma tuzilmay, bu ashyoni kreditorga foydalanish uchun topshirish to'g'risida ikki yoki bir necha shartnoma ketma-ket tuzilgan bo'lsa, ashyoning kreditordan biriga topshirilishi, avval shartnoma tuzgan kreditorning huquqini yo'qqa chiqaradi. Agar ashyo kreditor bilan birdek huquqqa ega bo'lgan uchinchi shaxsga topshirilgan bo'lsa, bu huquq bekor bo'ladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг “Хўжалик судлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг жавобгарлик тўғрисидаги қоидаларини қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги Қарори. //Хўжалик ва ҳуқуқ - Хозияство и право. 1999. №3.

Bunday holda avval shartnoma tuzgan kreditor ko'rgan zararlarning to'lanishi to'g'risida da'vo qo'zg'atishga haqli.

Xususiyl alomatlari bilan belgilangan ashyoni egalikka o'tkazish yoki xo'jalik yuritishga, operativ boshqarishga yoxud foydalanish uchun topshirish to'g'risidagi ketma-ket tuzilgan ikki yoki bir necha shartnomalar bo'lgani holda ashyo kreditorlardan hech qaysisiga topshirilmagan bo'lsa, kreditorlardan qaysi biri foydasiga ilgari majburiyat vujudga kelgan bo'lsa, ya'ni ashyoni topshirish to'g'risida kim bilan avval shartnoma tuzilgan bo'lsa, shunisi ustunlik huquqiga ega bo'ladi.

Agar ishning vaziyatlari bo'yicha majburiyatlarning qachon vujudga kelganligi, ya'ni shartnoma kim bilan avval tuzilganligini belgilash mumkin bo'lmasa, ashyoning topshirilishi to'g'risida kim avval da'vo qo'zg'atgan bo'lsa, bu shaxs imtiyozga ega bo'ladi.

Muayyan ishni bajarish majburiyatini bajarmaslik oqibatlari 330-moddada belgilanganidek, majburiyatni real ravishda, aslicha bajarilishini ta'minlashga qaratiladi. FKning mazkur normasi qarzdor tomonidan majburiyatning bajarilmaganida shartnoma yuzasidan bajarilishi lozim bo'lgan ishni, birinchi navbatda, o'zi bajarishi yoki bajarishni boshqa shaxsga topshirishi va mazkur ishni bajarish uchun zarur xarajatlarning to'lanishini qarzdor zimmasiga qo'yish huquqini beradi.

Fuqarolik protsessual qonunlarda javobgarni muayyan harakatlar qilishga majbur etadigan da'volarning qilinishi va bu to'g'rida sud qarorining chiqarilishi nazarda tutiladi. Majburiyat bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan harakatlarni bevosita qilishga majbur etish mumkin bo'lmaganligi tufayli qonun, agar javobgar qarorni belgilangan muddatda bajarmasa, da'vogari bu harakatlarni javobgar hisobidan o'zi bajarishga va shu munosabat bilan qilingan zarur xarajatlarni undan undirishga haqli ekanligi to'g'risida sud o'z qarorida ko'rsatishga haqli bo'ladi, deb ko'rsatma beradi. Agar qonun yoki shartnomada nazarda tutilmagan bo'lsa, majburiyatni bajarmagan qarzdor hisobiga ishning kreditor tomonidan bajarilishiga yoki u bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha boshqa shaxs tomonidan bajarilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Agar qarzdor, ya'ni javobgar tomonidan bajarilmagan faqat uning tomonidagina bajarilishi mumkin bo'lsa, bunday harakatlarni qilishga qarzdorni majbur etadigan qarorda sud qarori ijro etilishi muddati belgilanadi, agar sud qarori belgilangan muddatda ijro etilmasa, javobgarga qonunda ko'rsatilgan tartibda jarima solinishi mumkin.

Ba'zi hollarda ishni ijro etish mumkin bo'lmaganida, kreditor majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilmasligi tufayli o'ziga etkazilgan zararning to'lanishini talab qila oladi.

23.5. Qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari

Qarzdorning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uning aybisiz sodir bo'lganligi yoki bunday holat kreditorning aybi bilan bog'liq bo'lsa, umumiy qoida bo'yicha qarzdor javobgarlikdan ozod bo'ladi.

Qarzdor tomonidan majburiyatning aniq bajarilishiga to'sqinlik qilgan yuqorida ko'rsatilgan yuridik faktlardan birining bo'lishi – majburiyat bajarilishi mumkin bo'lmasligi tushunchasini bildiradi.

Oddiy tasodifiy holat – yuridik ma'noda majburiyatning qarzdor tomonidan uning va kreditorning aybi bo'lmay turib bajarilganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligini sodir qilgan holat hisoblanadi. Bunday holatlar uchinchi shaxslarning, chunonchi, boshqa shaxslarning harakatlari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, begona bir shaxsning harakatlari natijasida qarzdor yo'qligida u tomondan oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha kreditorga topshirilishi lozim bo'lgan uyga o't tushib, yonib ketishini ko'rsatish mumkin. Bozor munosabatlari sharoitida tadbirkorlikning ahamiyatini hisobga olgan holda tadbirkorlar uchun muhim kafolatni ko'zda tutadi. FKning 333-moddasi 3-qismiga asosan basharti, qonunda yoki shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs majburiyatni lozim darajada bajarishga engib bo'lmaydigan kuch, ya'ni, favqulodda va muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan vaziyatlar (fors-major) tufayli imkon bo'lmaganligini isbotlay olmasa, javobgar bo'ladi.

Qarzdor tomonidan majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikdan ozod bo'lishiga asos bo'luvchi holatlarga nazariya va amaliyotda “fors-major” deyiladi. Frantsuz huquqida bu ibora “engib bo'lmaydigan kuch” va “tasodif” tushunchasini o'z ichiga qamrab oladi.

Ayni vaqtda engib bo'lmaydigan kuchga taalluqli hodisalarni ob'ektiv va sub'ektiv xarakteri bo'yicha yuridik adabiyotlarda yagona fikr mavjud emas. Qaytarib bo'lmas kuchning ob'ektiv xarakterini e'tirof etgan va sub'ektiv xarakterini tan olmaydigan mualliflar uning doirasiga tabiiy ofatlar – zilzila, to'fon, yong'in va h.k., ijtimoiy turmush voqealari – urushlar, inqiloblar, qo'zg'olonlar, shuningdek davlat hokimiyatining hujjatlari, masalan, eksport yoxud importning taqiqlab qo'yilishi va umuman majburiyatning bajarilishini istisno etadigan, qarzdorga nisbatan tashqi kuch hisoblangan, qarzdorning ham, uning o'rnida har qanday

shaxsning ham erk-irodasiga bog'liq bo'lmagan holatlarni kiritadilar. Boshqa nazariyotchilar, esa qaytarib bo'lmaydigan kuchni engish mutlaqo mumkin bo'lmasligi shart emas, bu nisbiy bo'lishi ham mumkin, masalan, bu kuchni bartaraf etish qarzdorni xonavayron qiladigan holatga keltirishi ham mumkin, deb hisoblaydilar¹.

Qaytarish mumkin bo'lmagan kuch sifatida shu majburiyatda taraflar bo'lgan shaxs tomonidan, uning ixtiyoridagi barcha vositalar bilan oldini olish, qaytarish mumkin bo'lmagan favqulodda hodisa deb baholanadi.

Qaytarish mumkin bo'lmagan kuch oddiy tasodifiy hol kabi majburiyatni bajarmaslikda yoki lozim darajada bajarmaganlikda taraflarning aybi bo'lmasligi va mazkur aniq holatlarda uni qaytarish mumkin bo'lmasligi bilan xarakterlanadi. SHu bilan birga, mazkur holat odatdan tashqari favqulodda sodir etilgan bo'lishi kerak. Amalda bunday holatlarda tabiiy ofat, masalan, suv toshqini, zilzila, kuchli bo'ron kabi tabiiy ofat hollari to'g'risida so'z yuritiladi.

Sud qarorlarida majburiyatni butunlay bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikdan qarzdorni ozod qilishga asos bo'ladigan qaytarish mumkin bo'lmagan kuch holatlarini ko'rsatish kamdan-kam uchraydi.

Qaytarish mumkin bo'lmagan kuchni (zilzila, toshqin, yong'in kabilarni) nisbiy tushuncha deb bilib, bunday holatlarni asos qilib, javobgarlikdan ozod qilish-qilmaslik mazkur holatlarning qanday sharoitlarda, qanday joyda va davrda sodir bo'lganligi e'tiborga olinadi. Majburiyatni bajarishga to'sqinlik qilgan holat o'zining ichki, o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha qaytarish mumkin bo'lmagan kuch sifatida ko'rilmaydi, balki qator sharoit va muayyan holatlarning birgalikda kelishiga qarab belgilanadi. Qaytarib bo'lmaydigan kuch ta'siri natijasida zarar etkazilganligi isbotlanganda mulkiy javobgarlikdan ozod qilish mumkin. SHu bilan birga, ayrim hollarda qaytarib bo'lmaydigan kuch ta'sirida etkazilgan zararining to'lanishi ham fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilgan. CHunonchi, havo transportidan foydalanishda yo'lovchilarning ko'rgan zararlari O'zbekiston Respublikasi Havo kodeksiga muvofiq to'la ravishda to'lanadi.

Qaytarib bo'lmaydigan kuch tushunchasini aniqlash fuqarolik-huquqiy javobgarlik to'g'risidagi masalani to'g'ri hal qilish uchun zarur. CHunki qarzdor tasodifiy holat uchun javobgar bo'lganligi tufayli qaytarish mumkin bo'lmagan kuch mavjud bo'lganida, u javobgarlikdan

¹ Эгамбердиева Н. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асослари ва шакллари. –Тошкент: ТДЮИ, 2007. -101 б.

ozod qilinadi. CHunonchi, avtotransport orqali yuk yuboruvchi va yuk tashuvchi tashkilot yuk tashishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni tasodifiy holatlar sababli bajarmaganlarida javobgarlikka tortilsalar, ammo tabiiy hodisalar sodir bo'lganda javobgarlikdan ozod qilinadilar. Engib bo'lmaydigan kuch ta'sirida majburiyatni bajarmaganlik uchun qarzdorni tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotganda sodir bo'lsagina qo'llaniladi. Binobarin, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lmagan majburiyatlarga nisbatan FKning 333-moddasining 3-qismi normasi qo'llanilmaydi. Ayni vaqtda shuni ta'kidlab o'tish o'rinliki, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan majburiyatning bajarilmasligi qarzdorning shartnoma bo'yicha sheriklari tomonidan sodir etilib, bozorda majburiyatni bajarish uchun zarur tovarlarning yo'qligi, qarzdorda pul mablag'lari bo'lmaganligi sababli ro'y bergan hollarda ular engib bo'lmaydigan kuch (fors-major) holati sifatida qaralmaydi va demak, qarzdorni 333-modda 3-qismi bilan javobgarlikdan ozod etish uchun asos bo'lmaydi.

Kreditorning aybini ham aniqlash muhim ahamiyatga ega. FKning 335-moddasida aytilganidek, agar kreditor qasddan yoki ehtiyotsizlik tufayli majburiyatni bajarish mumkin bo'lmasligi yuk berishiga yoki bajarmaslik tufayli etkazilgan zarar miqdorining ko'payishiga ko'maklashgan bo'lsa, shuningdek kreditor majburiyatni bajarmaslikdan etkazilgan zararni kamayish choralarini qasddan yoki ehtiyotsizlik tufayli ko'rmagan bo'lsa, sud ishning holatlariga qarab to'lanadigan haq miqdorini kamaytirishga yoki kreditorga haq to'lashni batamom rad etishga haqli.

FKning qoidasida majburiyatlarning qarzdor, shuningdek kreditor xatti-harakatlari tufayli bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi to'g'risida so'z boradi. Bunday hollarda qarzdorning javobgarligi hajmi ham kamaytirilishi mumkin.

Mazkur holda sud har ikki tarafning aybi darajasini belgilashi va qarzdorning javobgarligi miqdorini tegishlicha kamaytirishi, kreditor ko'rgan zararlarni qisman to'lashga majbur qilishi, kreditorga to'lanishi lozim bo'lgan neustoyka summasini kamaytirishi lozim.

Modomiki, majburiyatlarni bajarishda har ikki taraf o'zi uchun foydali, tejamli samaraga erishishni ko'zlab harakat qilar ekan, kreditor o'z aybi bilan zarar kamayishi uchun choralar ko'rmasa, o'z majburiyatini bajarmagan hisoblanadi. Majburiyatni bajarmaslikdagi aybi keyinchalik majburiyatni lozim darajada bajara olmagan qarzdorning javobgar bo'lish darajasini belgilashda e'tiborga olinadi.

Majburiyatni bajarmaslikda har ikki taraf teng darajada aybli bo'lsa, ko'rilgan zarar taraflar o'rtasida bab-baravar taqsimlanishi zararining faqat yarminigina to'lashga majbur qilinadi. Zararning ikkinchi yarmi esa kreditorga to'lanmay qoladi. Ammo bunday javobgarlik barcha hollarda ham bir xil bo'lmaydi. CHunonchi, sud qarorlarida har ikki tarafning aybini taqqoslab ko'rib, to'lanadigan zarar summasi birmuncha kamaytirilishi hollari ko'riladi.

Ba'zi hollarda qarzdor majburiyatni bajarish uchun barcha choralarni ko'rsa ham kreditor o'zining harakatsizligi va beparvoligi bilan majburiyatning bajarilishiga to'sqinlik qiladi. Bunday holda sud qarzdorning majburiyatni bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmaslik javobgarligidan ozod qiladi.

23.6. Majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlari

FKning 337-339-moddalari majburiyatning bajarilishi qarzdor yoki kreditor tomonidan kechiktirilgani uchun javobgarlik to'g'risidagi masalani tartibga soladigan qoidalarni belgilaydi.

Ijroning qarzdor tomonidan kechiktirilishi deb, majburiyatning u tomonidan belgilangan muddatda bajarilmasligi tushuniladi.

Majburiyatning bajarilishini kechiktirgan qarzdor bunday kechiktirishi natijasida kreditorga etkazilgan zararni to'lashga majbur bo'ladi. Mazkur zararining to'lanishini qarzdorni o'z majburiyatini asl holida bajarishidan ozod qilmaydi.

Qarzdorning aybi bilan majburiyatning ijro etilishining kechiktirilishi majburiyatning keyinchalik ijro etilishi imkoniyati bo'lmasligi uchun javobgarligini oshiradi.

Agar majburiyatning ijro etilishi kechiktirilgan davrda mazkur majburiyat qarzdorning aybidan qat'i nazar, ijro etilishi mumkin bo'lmasa ham, u o'z aybi bilan majburiyatni ijro etmaganida qanday javobgarlikka tortiladigan bo'lsa, unga nisbatan xuddi shunday javobgarlik belgilanadi. Bunday hollarda javobgarlikni belgilash uchun qarzdor tomonidan kechiktirilishi asos qilib olinadi. CHunki qarzdor sotilgan narsani yoki ijaraga berilgan ashyoni o'z vaqtida topshirganida edi, ashyo tasodifan nobud bo'lmagan bo'lur edi, deb faraz qilinadi.

Agar majburiyatning bajarilishi qarzdor tomonidan kechiktirilganligi tufayli uning keyinchalik bajarilishiga zarurat qolmagan bo'lsa, kreditor

FKning 337-moddasi 2-qismida ko'rsatilganidek, ijroni qabul qilishdan bosh tortishga va zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Kreditorning kechiktirishi ham muhim huquqiy oqibatlar tug'diradi. Fuqarolik qonunchiligi yuqorida aytilganidek, majburiyatning bajarilishida qarzdorning ham, kreditorning ham manfaatlari bir bo'lishi zarurligini belgilaydi. Modomiki, taraflar majburiyatni bajarishda bir-biriga ko'maklashishlari lozim ekan, kreditor o'zining xatti-harakati bilan majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishiga to'sqinlik qilmasligi, ijroni og'irlashtirmasligi kerak.

Kreditorning kechiktirishi deganda, majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida to'sqinlik qilishga yoki bunday ijroning qiyinlashtirilishiga qaratilgan harakat tushuniladi. Bunday harakatning oqibati uchun kreditor mulkiy javobgar bo'lishi, ya'ni bunday harakatning mulkiy oqibati kreditorning zimmasiga qo'yilishi kerak.

Kechiktirishning oqibatlari FKning 338-moddasida ko'rsatilgan. Bu moddada kreditorning shartnoma bo'yicha o'ziga tegishli narsani qabul qilishni kechiktirib yuborishi tufayli etkazilgan zararni undirib olish huquqini berishi va keyinchalik majburiyatni ijro etish mumkin bo'lmay qolsa, uni javobgarlikdan ozod qilish, qarzdorning qasddan ish tutishi yoki qo'pol ehtiyotsizlik qilish hollari bundan mustasno ekanligi, pul majburiyati bo'yicha kreditor ijroni kechiktirib yuborgan vaqt uchun qarzdor foizlar to'lashga majbur emasligi ko'rsatilgan.

Kreditorning kechiktirishi ikki turdagi xatti-harakatdan, birinchidan, kreditor o'ziga qarzdor tomonidan lozim darajadagi ijroni qabul qilmaslikdan, ikkinchidan, qarzdorning o'z majburiyatini bajarishga qadar kreditor tomonidan lozim bo'lgan harakatning u tomondan qilinmaganligidan iborat bo'lishi mumkin.

YUqorida ko'rsatilgan holatlarni ba'zi misollar bilan tushuntirsa bo'ladi. CHunonchi, agar mahsulot oluvchi mahsulotni topshirishga tayyor ekanligi to'g'risida xabardor qilingan bo'lsa-yu, uni belgilangan muddatda olib ketmasa majburiyatni kechiktirishga yo'l qo'ygan hisoblanadi.

Kreditor o'ziga yuklatilgan harakatlarni bajarmasa va bu harakatni bajarmasdan turib qarzdor majburiyatini ijro eta olmaydigan hollarda ham kreditor kechiktirgan hisoblanadi. CHunonchi, mahsulot etkazib berish shartnomasi bo'yicha mahsulot uni oluvchiga bevosita yuborilmay, balki sotib oluvchining taqsimotiga muvofiq ravishda shartnomada qatnashmagan boshqa tashkilotlarga jo'natilishi lozim bo'lganida belgilangan muddatda taqsimotning berilmasligi kreditorning kechiktirishini anglatadi. Boshqa bir misol: qurilish pudrati shartnomasi

bo'yicha buyurtmachi pudrat shartnomalari to'g'risidagi qoidalar bo'yicha o'z zimmasidagi harakatlarni bajarmaganida ham kreditorning kechiktirishi ko'rinadi.

Kreditor majburiyatni kechiktirishda o'z aybi yoki o'ziga qarashli shaxslarning aybi yo'qligini isbotlay olmasa, majburiyatning kechiktirilishi natijasida qarzdorga etkazilgan zararni to'lashga majbur bo'ladi. CHunonchi, belgilangan muddatda olib ketilmagan mahsulotlarni saqlash bilan bog'liq xarajatlarni to'lashi shart. Odatda, bunday hollarda neustoyka (penya, jarima) undiriladi. CHunonchi, "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni¹da shartnomada belgilangan muddatda tovarlarni etkazib berganda ularni olishni asossiz rad etilishi uchun sotib oluvchi (kreditor) etkazib beruvchiga ushbu o'z muddatida olinmagan tovarlar qiymatining 5 foizi miqdorida, tez buziladigan tovarlar bo'yicha esa 10 foiz miqdorida jarima to'lashi belgilandi.

Kreditorning kechiktirishi ko'pincha majburiyatning bajarmasligida aybli bo'lgan qarzdorning javobgarligi to'g'risida da'vo qo'zg'atilganda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. CHunki bunday hollarda kreditorning ayblilik darajasi e'tiborga olinib, qarzdorning javobgarligi darajasi birmuncha kamaytirilishi mumkin.

Agar kechiktirish kreditorning o'z aybi yoki qonunga yoxud kreditorning topshirig'iga binoan ijroni qabul qilish yuklatilgani shaxslarning qasdi yoki qo'pol ehtiyotsizligidan emasligini kreditor isbotlasa, u kechiktirish javobgarligidan ozod bo'ladi.

Majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida u tomondan berilgan tilxat yoki hujjatini kreditor qarzdorga qaytarib berishdan bosh tortganda ham kreditor kechiktirgan hisoblanadi.

YUqorida aytilganidek, kreditor majburiyatning qarzdor tomonidan bajarilishida unga ko'maklashishga majbur. Agar u o'zining bunday majburiyatini bajarmasa, oqibatlari uchun ham javobgar bo'ladi. Kreditorning majburiyatni kechiktirish oqibatlari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

birinchidan, majburiyatning kechiktirilishi natijasida qarzdorga etkazilgan zararni to'laydi; masalan, qarzdor majburiyatini bajarish yuzasidan kerakli mahsulotlarni o'z vaqtida etkazgan bo'lsa-yu, kreditor bo'sh ombor binosining bo'lmasligini bahona qilib, mahsulotni qabul qilishdan bosh tortsa, qarzdor mahsulotning tashilishi va saqlanishi bilan bog'liq oshiqcha xarajatlardan kelgan zararlarni kreditordan undirishga

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

haqli. Bu holda kreditor bunday kechiktirishning o'z qasdi yoki ehtiyotsizligi bilan bog'liq bo'lmaganligini yoki bunday kechiktirishda qonun yoxud kreditorning topshirig'i bo'yicha majburiyatni bajarishni o'z zimmasiga olgan boshqa shaxslarning qasd yoki ehtiyotsizligidan kelmaganligini isbotlasa, qarzdor ko'rgan zararlarni to'lashdan ozod qilinadi;

ikkinchidan, kreditorning kechiktirish vaqti uchun qarzdor pul majburiyatlari bo'yicha foizlar to'lamaydi;

uchinchidan, agar kreditor qarzdorga uning bergan tilxatini yoki boshqa qarz hujjatini qaytarishdan, yoxud tilxatda qarz hujjatining qaytarilishi mumkin bo'lmashligini ko'rsatishdan bosh tortsa, qarzdor ijro etishni to'xtatishga haqli.

Bajarish mumkin bo'lmashligi tushunchasi ham ma'lum ahamiyatga ega. Bajarish mumkin bo'lmashligi, yuqorida aytib o'tilganidek, majburiyatning real tarzda, ya'ni asl holatda bajarish mumkin bo'lmashligini bildiradi. Bajarish mumkin bo'lmashligi to'g'risidagi masala har bir muayyan holatda sud tomonidan mazkur ishning xususiyatlari e'tiborga olinib hal etiladi.

Qarzdordan majburiyatning real tarzda bajarilishini ba'zi hollarda va ba'zi asoslar bo'yicha talab qilish mumkin bo'lmaydi. Bunga quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1) majburiyatning aslicha bajarilishi mumkin bo'lmashligi, ya'ni majburiyat narsasi xususiyl alomatlari bilan belgilangan ashyo bo'lib, uni aslicha topshirish mumkin bo'lmagan holatlarning mavjudligi yoki biror-bir holatning sodir bo'lishi sababli qarzdor majburiyatini ma'lum bir joyda bajara olmasligi kabi;

2) majburiyatning huquqiy jihatdan bajarilishi mumkin bo'lmashligi, ya'ni ba'zi hollarda majburiyatning bajarilishi bunday majburiyat vujudga kelgandan so'ng qabul qilingan qonun hujjatlariga xilof keladigan bo'lsa, majburiyat bajarilmasligi mumkin;

3) ba'zi hollarda majburiyatning real bajarilishi nihoyatda qiyin bo'lishi mumkin. Masalan, shartnoma bo'yicha biror-bir majburiyatni shaxsan bajarishga majbur qarzdorning qattiq betob bo'lib qolishini ko'rsatish mumkin.

Majburiyatning bajarilishi mumkin bo'lmashligi qarzdorni kreditor oldida bo'lgan javobgarlikdan ozod qilmaydi. Qarzdor faqat majburiyatning bajarilishi mumkin bo'lmashligida o'z aybining yo'qligini isbot qilsagina, javobgarlikdan ozod bo'ladi. Masalan, xususiyl alomatlari bilan belgilangan ashyolar ijaraga oluvchining qo'lida bo'lgan vaqtda

uning aybidan tashqari nobud bo'lsa, qarzdor kreditorga zarar yoki jarimani to'lashdan ozod bo'ladi.

Agar ashyolarning nobud bo'lishi qarzdorning mazkur ashyolarga beparvolik bilan, ehtiyotsizlik muomalasi tufayli bo'lsa, kreditorga etkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladi.

23-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning boshqa yuridik javobgarliklardan farqlovchi xususiyati nimada?

2. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikni majburiyatlar tizimida qanday ahamiyati bor?

3. Fuqarolik huquqi nazariyasida majburiyatni buzganlik uchun javobgarlikning qanday asoslari nazarda tutilgan?

4. Fuqarolik huquqida majburiyatni buzganlik uchun javobgarlikka tortishda aybning qanday ahamiyati bor?

5. Majburiyat bo'yicha javobgarlikning qanday turlari mavjud?

6. Qarzdorning majburiyatni bajarmasligi natijasida vujudga kelgan va to'lanishi lozim bo'lgan kreditorning xarajatlari doirasini aniqlang?

7. Qachon qarzdor javobgarlikdan ozod qilinadi?

8. Kreditorning majburiyatni kechiktirish oqibatlari nimalardan iborat?

Yigirma to'rtinchi bob

MAJBURIYATLARNING BEKOR BO'LISHI

***Bobning maqsadi:** Majburiyatlarning bekor bo'lishi – bu huquqiy munosabatlar jarayonida qonunda ko'rsatilgan asoslar mavjud bo'lganda yoki shart-nomada nazarda tutilgan zaruriy natijalarga erishilganda muayyan majburiyat turi bo'yicha bir tarafning talab qilish huquqi va unga muvofiq bo'lgan ikkinchi tarafning majburiyati bekor bo'lishi bilan bog'liq holatdan iborat yakunlovchi bosqichdir. SHu sababli majburiyat munosabatlarida bu bosqich o'ziga xos muhim ahamiyat kasb etadi.*

Mazkur bobda majburiyatlarning bekor bo'lishi tushunchasi va Majburiyatlar bekor bo'lishining alohida usullari hisoblangan majburiyatlarning bajarilishi bilan, hisobga o'tkazish yo'li bilan, qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolishi bilan, taraflarning kelishuvi va qarzdorni qarzdan voz kechishi bilan, bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli, davlat organi hujjati asosida, fuqaroning vafot etishi yoki yuridik shaxsning tugatilishi sababli majburiyatning bekor bo'lishi masalalari atroflicha ochib berilgan.

24.1. Majburiyatlarning bekor bo'lishi tushunchasi

Har qanday huquqiy munosabat kabi majburiyat ham muayyan asoslar, ya'ni, muayyan yuridik faktlar mavjud bo'lgan vaqtda bekor bo'ladi. Majburiyatning bekor bo'lishi deganda vujudga kelgan yuridik fakt tufayli majburiyat ishtirokchilari huquq va burchlarining bekor bo'lishi tushuniladi.

Majburiyat Fuqarolik kodeksida, boshqa qonunlarda yoki shart-nomada nazarda tutilgan asoslarga ko'ra to'liq yoki qisman bekor bo'ladi.

Majburiyatni taraflardan birining talabi bilan bekor qilishga qonun hujjatlari yoki shartnomada nazarda tutilgan hollardagina yo'l qo'yiladi (FK, 340-modda). Amaldagi qonunchilikka ko'ra, majburiyat quyidagi hollarda bekor bo'ladi:

- 1) majburiyatning bajarilishi bilan;
- 2) voz kechish haqini berish bilan;
- 3) hisobga o'tkazish bilan;
- 4) talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechish bilan;
- 5) qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolishi bilan;
- 6) majburiyat yangilanishi bilan;

- 7) qarzdorlikni o'chirish bilan;
- 8) bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli;
- 9) davlat organi hujjati asosida;
- 10) fuqaroning vafot etishi bilan;
- 11) yuridik shaxs tugatilishi bilan.

YUqorida ko'rsatilgan umumiy asoslardan tashqari majburiyatlarni bekor qiladigan yana ba'zi asoslar ularning ayrim turlarini tartibga soladigan tegishli boblarda nazarda tutilgan. Jumladan, mulkni ijaraga oluvchi shartnomani istagan vaqtida bir tomonlama bekor qila olishi mumkinligi ko'rsatiladi.

24.2. Majburiyatlarning bajarilishi bilan bekor bo'lishi

FKning 341-moddasida ko'rsatilganidek, majburiyat qoida tariqasida uning lozim darajada bajarilishi bilan bekor bo'ladi.

Majburiyatlar bekor bo'lishining keng tarqalgan usullaridan biri – majburiyatni tegishli ravishda ijro etilishidir. Majburiyatlarning bekor bo'lishi uchun bajarish tegishli ravishda amalga oshirilmasa, majburiyatni bekor qilmay, balki uni buzganlik uchun mulkiy javobgarlik belgilanadi, ba'zi hollarda majburiyatni real ravishda bajarish vazifasi ham saqlanib qoladi.

Ayrim majburiyatlar tegishli ravishda bajarilishi bilan bekor bo'ladi, shu bilan birga, majburiyatni talab darajasida bajargan shaxsga shu shartnomani qayta tiklashda imtiyozli huquq beriladi. Masalan, biror mulkni ijaraga olgan shaxs o'z zimmasiga olgan majburiyatini, talab darajasida bajarsa, shu mulkni ijaraga olish uchun yangi shartnoma tuzishda boshqa shaxslarga nisbatan imtiyozli huquqqa ega bo'ladi.

Kreditor ijroni qabul qila turib, qarzdorning talabi bo'yicha unga ijroning to'la yoki qisman qabul qilinganligi to'g'risida tilxat berishga majbur. Agar qarzdor majburiyatni tasdiqlash yuzasidan kreditorga qarz hujjati bergan bo'lsa, kreditor ijroni qabul qila turib, bu hujjatni qaytarishi, agar uni qaytarish mumkin bo'lmasa, bu to'g'rida o'zi bergan tilxatda ko'rsatishi lozim. Tilxat qaytarilayotgan qarz hujjatiga ustxat yozish bilan ham almashtirilishi mumkin.

Majburiyatning bajarilganligini isbotlovchi boshqa hujjatlar ham bo'lishi mumkin. Sotilgan ashyolarni oluvchiga jo'natish uchun transport tashkilotiga topshirilishi yoki oluvchiga yuborish uchun aloqa bo'limiga berilishi to'g'risidagi hujjat shular sirasiga kiradi.

Qarz hujjatining qarzdor qo'lida bo'lishi, boshqa bir hol isbotlanmaguncha, majburiyatning bekor bo'lganligini tasdiqlaydi.

Kreditor tilxat berishdan, qarz hujjatini qaytarishdan yoki qaytarib berish imkoniyati yo'qligini tilxatda ko'rsatishdan bosh tortgan taqdirda, qarzdor ijroni to'xtatib turishga haqli bo'ladi. Bunday hollarda kreditor muddatni kechiktirgan hisoblanadi (FK, 258-modda).

Qarz hujjatining qaytarilishi yoki uni qaytarish mumkin bo'lmaganligi to'g'risidagi tilxat o'rniga berilgan hujjat ustiga ijroning qabul qilinganligi haqida yozib berishi majburiyatning ijro etilganligini isbotlash hujjatlaridan biri hisoblanadi.

Qarz hujjati (tilxat) qarzdor tomonidan kreditorga beriladi. Bunday hujjat bilan ko'pincha maishiy pudrat shartnomalaridan kelib chiqqan majburiyatlar guvohlantiriladi. Qarz hujjati kreditor qo'lida bo'lishi – majburiyatning mavjudligini isbotlovchi dalil hisoblanadi va unga majburiyatning bajarilishini talab qilish huquqini, masalan, qarz pulining to'lanishini, buyurtma qilingan narsaning berilishini talab qilish huquqini beradi.

Kreditor majburiyatning ijrosini qabul qila turib, qarzdorga qarz hujjatini qaytarishga majbur. Qarzdor esa majburiyatning bajarilganligini tasdiqlaydigan hujjatni o'ziga berilishini kreditordan talab qilish huquqiga ega.

Ayrim hollarda majburiyatning bajarilganligi to'g'risida kreditordan alohida hujjat olmay, balki qarzdorning tilxati ustiga majburiyatning bajarilganligini, masalan, qarz pulining butunlay yoki qisman olinganligini yozish mumkin. O'z xarakteriga ko'ra qarz hujjati to' majburiyat tegishli suratda bajarilgunga qadar kreditorda bo'lishi kerak. Qarz hujjatining qarzdorga qaytarilishi majburiyatning bajarilganligini bildiradi. SHuning uchun qarz hujjatining qarzdor qo'lida bo'lishi boshqa bir hol isbotlanmaguncha, majburiyatning bajarilganligini va shu bilan uning bekor bo'lganligini tasdiqlaydi.

Basharti kreditor yo'q bo'lsa yoki u ijroni qabul qilishdan bosh tortsa, yoxud boshqa sabablarga ko'ra qabul qilish muddatini o'tkazib yuborsa, shuningdek muomala layoqatiga ega bo'lmasa yoki muomala layoqati cheklangan bo'lsa, ijroni qabul qilishga rozi bo'lgan vakil qog'ozni notarial idoraning depozitiga qo'yishi mumkin. Bunday hollarda pulni yoki qimmatli qog'ozni kreditor nomiga notarial idoraning depozitga qo'yish, majburiyatni lozim darajada bajarish bo'lib hisoblanadi.

YUridik shaxslar o'rtasidagi munosabatlarda majburiyatning bajarilishi tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi. YUborilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'langan summani tasdiqlaydigan schetlar yoki kvitantsiyalar ana shunday hujjatlar hisoblanadi. Ular

tashkilotlar mablag'lari hisobidan pul to'lovlari va boshqa xarajatlarning to'g'ri sarflanganligini tasdiqlash hamda tegishli nazorat olib borish imkonini beradi.

24.3. Majburiyatlarning hisobga o'tkazish yo'li bilan bekor bo'lishi

Hisobga o'tkazish – bu majburiyatni bekor qiladigan shunday usulki, buning vositasida muddati to'lgan yoki qisman muddati ko'rsatilmagan yoxud talab qilish payti bilan belgilangan muqobil o'xshash talab hisobga o'tkazilishi bilan majburiyat to'liq yoki qisman bekor bo'ladi (FKning 343-moddasi, chunonchi, kim oshdi savdosida g'olib chiqqan shaxs bilan shartnoma tuzishda u to'lagan zakalat summasi tuzilgan shartnoma bo'yicha majburiyatlarni bajarishda hisobga o'tkaziladi).

Hisobga o'tkazish o'z-o'zicha avtomatik ravishda amalga oshirilmaydi. Fuqarolik huquqi nuqtai nazaridan hisobga o'tkazish bir tomonlama bitim bo'lib ko'ringani tufayli bunga bir tomonning hisoblashish to'g'risidagi arizasi kifoya qiladi.

Hisobga o'tkazish – majburiyatlarning bajarilishini osonlashtiradi, chunki bu usul taraflarni bir-birlariga pul to'lash bilan bo'lgan oshiqcha harakatlarni qilishdan ozod qiladi va har ikki kreditorning manfaatlarini yaxshi ta'minlaydi.

Muqobil (qarshi) talabni hisobga o'tkazish fuqarolar ishtirok etgan munosabatlarda ham, tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarda ham qo'llaniladi. Tashkilotlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga muqobil (qarshi) talabni hisobga o'tkazish, bank orqali hisoblashish shaklida amalga oshiriladi. Bank tashkilotlar ixtiyoridagi pul mablag'larining aylanishini tezlatish maqsadida naqd pulsiz o'zaro hisoblashishni amalga oshiradi.

Bank orqali hisobga o'tkazish FKning tegishli moddalaridan tashqari vakolatli organlar tomonidan chiqarilgan maxsus hujjatlar bilan ham tartibga solinadi.

Qonun muqobil (qarshi) talab hisobi yo'li bilan majburiyatlarning bekor bo'lishi uchun quyidagi uch talabni qo'yadi:

1) majburiyatlar qaytarma bo'lishi, ya'ni kreditorlar bir-biriga nisbatan qarzdor bo'lishi kerak. Masalan, ijaraga oluvchi ijaraga beruvchiga ijara haqi uchun 20.000 so'm to'lashi kerak bo'lsa, ijaraga beruvchi undan 20.000 so'm qarz bo'lsa – muqobil talab hisobidir;

2) qarama-qarshi talab bir xilda, talab qilinadigan narsaning alomatlari ham shu turda bo'lishi kerak. Masalan, pulga pul, bug'doyga bug'doy kabi. Agar qarama-qarshi talabning narsasi bir xilda bo'lmasa, o'zaro muqobil talabni hisobga o'tkazish mumkin emas. Masalan, bir tomon bir ashyo yuzasidan vindikatsion da'vo qo'zg'atsa, ikkinchi tomon esa shartnoma bo'yicha ko'rsatilgan xizmatni talab qilsa, bunday talablar o'zaro qarshi talabni hisobga o'tkazish yo'li bilan bekor bo'lmaydi, ya'ni muqobil (qarshi) talabni hisobga o'tkazish yo'li bilan hisoblashish mumkin emas;

3) bir xildagi qarama-qarshi talabni hisobga o'tkazishda ularni bajarish muddatlari to'lgan bo'lishi kerak. Agar bajarish muddati ko'rsatilmagan yoki talab qilish payti bilan belgilangan bo'lsa, majburiyatni bajarishning hisoblanishi har qachon talab etilishi mumkin. SHuning uchun bunday talabni o'zaro hisobga o'tkazishda bajarish muddati ahamiyatsizdir. Biroq kreditor bajarish muddati to'lmagan talabini shu kreditoridan talab qilish muddati to'lgan qarzdorning talabiga qarshi o'zaro hisobga o'tkazishga haqli emas.

Muqobil (qarshi) talablarni hisobga o'tkazishga qo'yilmaydigan holatlar amaldagi qonun hujjatlarida belgilanganidek,

–da'vo muddati o'tgan talablarni (da'vo muddatining o'tib ketishi talab qilish huquqini yo'qotadi);

–fuqaroning sog'lig'iga shikast etkazish yoki uning vafoti munosabati bilan etkazilgan zararni to'lash to'g'risidagi talabini;

–alimentlar undirish haqidagi talabni;

–umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joyi (kvartirani) boshqa shaxsga topshirish talabini (mehnatga qobiliyatsiz shaxslarni moddiy jihatdan ta'minlash maqsadida bo'lganligi tufayli);

–qishloq xo'jalik mahsulotlari kontraktatsiya shartnomalari bo'yicha majburiyatlarning bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarilmaganligi uchun tomonlarning mulkiy javobgarligini¹;

–qonunda yoki shartnomada nazarda tutilan boshqa hollardagi talabni hisobga o'tkazishga yo'l qo'yilmaydi.

Talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechilgan taqdirda qarzdor o'zining dastlabki kreditoriga muqobil talabni yangi kreditorning talabiga qarshi hisobga o'tkazishga haqli.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарори билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, бажариш, шунингдек уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисида”ги Низом // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003, 17-сон, 143-модда.

Agar talab qarzdor bu talabdan boshqa shaxs foydasiga voz kechilgani to'g'risidagi bildirishni olgan paytgacha mavjud bo'lgan asosga ko'ra vujudga kelgan bo'lsa va talab qilish muddati ana shu bildirish olguncha kelgan bo'lsa yoki ushbu muddat ko'rsatilmagan yoxud talab qilish payti bilan belgilangan bo'lsa, hisobga olish amalga oshiriladi (FK, 345-modda).

24.4. Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolganida majburiyatning bekor bo'lishi

Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolganida majburiyat bekor bo'ladi (FK, 346-modda). Ma'lumki, har qanday shaxs o'ziga o'zi ham qarzdor, ham kreditor bo'lishi mumkin emas. Bunday kreditor va qarzdorning bir shaxs bo'lib qolishi ko'pincha meros olishda uchraydi. Masalan, meros oluvchi shaxs o'z akasi yoki otasiga qarzdor bo'lsa, keyinchalik meros ochilishi natijasida kreditorning (marhum aka yoki otaning) talab qilish huquqlarini o'ziga oladi.

Qarzdor bilan kreditorning bir shaxs bo'lib qolishi fuqarolar o'rtasidagina emas, balki yuridik shaxslar o'rtasida ham yuz berishi mumkin. Odatda, yuridik shaxslar qayta tashkil bo'lishi yoki bir nechasi qo'shilishi tufayli (universal huquqiy vorislik) qarzdor va kreditor bo'lgan tashkilotlar bir yuridik shaxs bo'lib qolishi – majburiyatni bekor qiladi. Agar bunda qo'shilish keyinchalik bekor bo'lsa, majburiyat yangidan paydo bo'ladi. CHunonchi, bir-biriga qarzdor bo'lgan ikki xo'jalik qo'shila turib, keyinchalik yana ajralsalar avvalgi qarzdor xo'jaliklarning majburiyati yangidan paydo bo'ladi.

24.5. Taraflarning kelishuvi bo'yicha va qarzdorni qarzdan voz kechishi bo'yicha majburiyatning bekor bo'lishi

Taraflarning kelishuviga muvofiq majburiyatlarning bekor qilinishida bunday kelishuv bajarilmagan majburiyatlarni kelgusida bajarishdan ozod qilishga qaratilgan bo'ladi va har ikki taraf majburiyatni bajarishga hali kirishmagan vaqtda yoki majburiyatning bir qismi bajarilgan paytda yuz beradi. Taraflarning kelishuvlari turlicha mazmunda, chunonchi, qarzni to'lashdan yoki biror-bir ishni bajarishdan ozod qilish to'g'risida bo'lishi mumkin. FKning 342-moddasiga asosan taraflarning kelishuviga muvofiq majburiyat uni bajarish o'rniga voz kechish haqini berish (pul to'lash, mol-mulk berish kabi) bilan bekor qilinishi mumkin.

Voz kechish haqining miqdori, muddatlari va uni berish tartibini taraflar belgilaydilar.

Kreditorning qarzdani voz kechishi ham majburiyatning bekor bo'lishiga olib keladi. Bu bir tarafdin bitim bo'lib, unda taraflarning kelishuvi ro'y bermaydi. Biroq bunda kreditorning qarzdani voz kechishi boshqa shaxslarning kreditor mol-mulkiga nisbatan huquqlarini buzmasa, majburiyat bekor bo'ladi (FK, 348-modda).

FKning 347-moddasida ko'rsatilganidek, taraflar o'z o'rtalaridagi dastlabki majburiyatni boshqa narsani yoki boshqacha ijro etish usulini nazarda tutuvchi yangi majburiyat bilan almashtirish (majburiyatni yangilash) haqida kelishib olsalar, majburiyat bekor bo'ladi. CHunonchi, biror-bir narsa nasiyaga olinganida oldi-sotdi shartnomasidan kelib chiqqan majburiyat taraflarning kelishuvi bilan qarz majburiyatiga aylantiriladi. Bunday holda taraflar o'rtasida qarz shartnomasi bilan tartibga solinadigan huquqiy munosabat kelib chiqadi.

Bir majburiyatning boshqa bir majburiyat bilan almashtirilishi uchun qator shartlar talab qilinadi. Bunda, birinchidan, taraflar o'rtasidagi bir majburiyatni bekor qilish uchun boshqa turdagi majburiyat bilan almashtirish haqidagi kelishuv bo'lishi; ikkinchidan, harakatda bo'lgan, haqiqiy majburiyatning bo'lishi (agar dastlabki majburiyat haqiqiy bo'lmasa yoki bekor qilingan bo'lsa, u holda majburiyatni boshqa bir majburiyat bilan almashtirish to'g'risida kelishuv ham bo'lishi mumkin emas); uchinchidan, yangi majburiyat haqiqiy bo'lishi va eski majburiyatdan biror-bir farqi bo'lishi kerak.

Taraflarning bir turdagi majburiyatni boshqa bir turdagi majburiyat bilan almashtirish to'g'risidagi kelishuvi shartnoma sifatida ko'rsatilganligi tufayli kelishuv ham shartnomalarni tuzishga oid umumiy qoidalarga muvofiq bo'lishi lozim.

Dastlabki majburiyatning yangi majburiyat bilan almashtirilishida dastlabki majburiyatning bajarilishini ta'minlash uchun belgilangan kafolat, zakalat va boshqa usullar ham bekor bo'ladi.

Majburiyatlarning kelishuv yo'li bilan bekor qilinishi FKning 102-112-moddalariga rioya qilingan holda rasmiylashtirilishi lozim. Tashkilotlar o'rtasidagi majburiyatlarning kelishuvi faqat yozma shakldagina bekor qilinishi mumkin.

24.6. Bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli majburiyatning bekor bo'lishi

Fuqarolik huquqida majburiyatni bajarish mumkin bo'lmashligi deb shunday vaziyat tushuniladiki, bunda qarzdorga majburiyat mazmunini tashkil etgan harakatlarni bajarish imkoniyati bo'lmay qoladi.

FKning 349-moddasida ko'rsatilishicha, agar taraflardan birortasi ham javob bermaydigan vaziyat tufayli majburiyatni bajarish mumkin bo'lmay qolsa, u bekor bo'ladi. Basharti, qarzdor majburiyatni kreditorning aybli harakatlari tufayli bajarishi mumkin bo'lmasa, kreditor o'zining aybli harakatlari tufayli bajarishi mumkin bo'lmasa, kreditor o'zining majburiyat bo'yicha bajarganlarini qaytarib berishni talab qilishga haqli emas.

Bajarish mumkin bo'lmashlik tasodifiy holatlar tufayli bo'lishini bironing aybi bilan bog'liq bo'lishi holatidan ajratish kerak. Tasodifiy holat tufayli bajarish mumkin bo'lmashligi deb mazkur sharoitda, vaziyatda qaytara olmaydigan kuch, chunonchi, suv toshqini, zilzila, yong'in kabi tabiiy ofatlar tufayli bajarish mumkin bo'lmashligi tushuniladi.

Bajarishning mumkin bo'lmay qolishi qarzdor aybi bilan bo'lgan deb hisoblash uchun bajarish imkoniyatini bermagan holatlar qarzdor qasddan yoki ehtiyotsizlikdan yo'l qo'ygan bo'lishi yoxud uning oldini olmagan bo'lishi kerak. Agar bajarishga imkoniyat bermaydigan holatlar qarzdorning aybi bilan sodir etilgan bo'lsa, u holda qarzdor majburiyatni bajarishdan ozod bo'lmaydi, bunday holda majburiyat bekor bo'lmay o'z kuchida qolib, faqat uning mazmuni yuz bergan holatga qarab o'zgarishi mumkin. Qarzdorning o'z aybi bilan ijro etib bo'lmaydigan holat sodir qilingan bo'lsa, majburiyat bajarilmashligi uchun neustoyka yoki zararni to'lash burchidan ozod qilinmaydi.

Qonun majburiyatni bajarish mumkin bo'lmashligi faktlarini turlarga bo'lib ko'rsatmaydi. Majburiyatni bajarib bo'lmashligi faktlari o'z xarakteriga ko'ra bir necha turga, chunonchi, jisimiy, huquqiy va iqtisodiy faktlarga bo'linadi. Jisimiy jihatdan bajarib bo'lmashlik deganda, bajarilishi lozim bo'lgan majburiyat narsasining nobud bo'lishi natijasida bajarish mumkin bo'lmashligi tushuniladi. Masalan, ijaraga berilayotgan binoning yong'in tufayli yaroqsiz bo'lib qolganligi sababli majburiyat narsasini berib bo'lmaydi.

Huquqiy jihatdan bajarib bo'lmashlik deganda, majburiyat mazmunini tashkil etgan harakatni qilishni vakolatli organ tomonidan chiqarilgan huquqiy hujjat bilan man qilinishi tushuniladi. Masalan, dori tayyorlash zavodi dori etkazib berish majburiyatini olsa, lekin tayyorlangan dorining zararli xususiyati ma'lum bo'lib qolib, vakolatli organ fuqarolik muomalasidan chiqarish to'g'risida buyruq bersa, huquqiy asos bo'yicha bajarib bo'lmaydigan holat ro'y beradi.

Iqtisodiy jihatdan bajarib bo'lmazligi shu bilan xarakterlanadiki, qarzdor majburiyatni bajarish jarayonida oshiqcha xarajatlar qilishi lozim bo'lsa, bunday xarajatlar tufayli xalq xo'jaligiga zarar etkazilishi sababli bajarilmasligi mumkin.

Bundan tashqari, majburiyatni butunlay yoki qisman, shuningdek muttasil va vaqtincha bajarib bo'lmazlikni bir-biridan farq qilmoq kerak.

Qisman ijro etib bo'lmazlik, masalan, shartnomaga asosan topshiriladigan bir necha ashyoning biri yoki birmunchasining buzilishidan kelib chiqishi mumkin.

Butunlay ijro etib bo'lmazlik esa, topshirilishi lozim bo'lgan mulkning tasodifiy holat sababli iste'molga yaroqsiz bo'lib qolishi tushuniladi.

Vaqtincha bajarib bo'lmazlikka vakolatli organ tomonidan berilgan buyruqqa asosan majburiyat bajarilishi kechiktirilishini misol qilib ko'rsatish mumkin. Vaqtincha ijro etib bo'lmazlikda majburiyat butunlay bekor qilinmay, balki bajarilishi vaqtincha to'xtatilib turiladi.

Muttasil ijro etib bo'lmazlikda biror tasodifiy holat tufayli majburiyatni hech qachon bajarish mumkin bo'lmaydi. Masalan, yong'in tufayli vayron bo'lgan muayyan binoni ijaraga berish majburiyati muttasil, hech qachon bajarilmasligi mumkin.

24.7. Majburiyatning davlat organi hujjati asosida bekor bo'lishi

FKning 350-moddasiga asosan agar davlat organining hujjati chiqishi natijasida majburiyatni bajarish to'liq yoki qisman mumkin bo'lmay qolsa, majburiyat to'liq yoki uning tegishli qismi bekor bo'ladi. Masalan, O'zbekistondagi mis kombinati xorijdagi korxonaga mis etkazib berish haqidagi shartnoma bo'yicha majburiyatga ega bo'lishi mumkin. Bordi-yu, O'zbekiston Respublikasi Hukumati xorijga mis eksport qilishni cheklash haqida qaror qabul qilguday bo'lsa, ushbu majburiyat bekor bo'ladi. Buning natijasida zarar ko'rgan taraflar FKning 12- va 15-moddalariga muvofiq uni to'lashni talab qilishga haqlidirlar.

Davlat organining majburiyat bekor bo'lishiga asos bo'lgan hujjati belgilangan tartibda haqiqiy emas deb topilganda, agar taraflarning kelishuvida yoki majburiyatning mohiyatidan boshqacha tartib kelib chiqmasa va majburiyatni bajarish kreditor uchun o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lsa, majburiyat tiklanadi.

24.8. Fuqaroning vafot etishi yoki yuridik shaxsning tugatilishi sababli majburiyatning bekor bo'lishi

Majburiyat ishtirokchisi bo'lgan fuqaro vafot etishi tufayli majburiyatlar barcha hollarda ham tugatilmaydi, chunki qonun bilan belgilangan ba'zi hollarda marhumning huquq va burchlari uning vorislariga o'tadi. Jumladan, merosni qabul qilgan voris meros qoldiruvchining qarzlari yuzasidan o'ziga o'tgan meros mulkining haqiqiy qiymati doirasida javobgar bo'ladi. Meros mulki vorislar bo'lmagani uchun davlatga o'tgan bo'lsa, davlat ham shu tartibda marhumning qarzlari uchun javob beradi.

Agar majburiyatni qarzdorning shaxsiy ishtirokisiz bajarish mumkin bo'lmasa yoki majburiyat boshqacha tarzda qarzdorning shaxsi bilan chambarchas bog'liq bo'lsa, qarzdor vafot etishi bilan bekor bo'ladi (FK, 351-modda). CHunonchi, vakil vafot etsa, u tomondan olingan majburiyat ham bekor qilinadi, chunki vakillik shaxsiy ishonchga asoslanib belgilangan huquqiy munosabat hisoblanadi. Agar majburiyatni bajarish shaxsan kreditor uchun mo'ljallangan yoki majburiyat boshqacha tarzda kreditorning shaxsi bilan bog'liq bo'lsa, kreditor vafot etishi bilan majburiyat bekor bo'ladi. CHunonchi, sog'lig'iga shikast etkazganligi tufayli zarar haqini olib turgan fuqaroning vafot etishi bilan unga nisbatan belgilangan majburiyatlar ham bekor bo'ladi va hokazo.

Majburiyat qarzdor yoki kreditor bo'lgan yuridik shaxs tugatilishi bilan ham bekor bo'ladi (FK, 352-modda). YUridik shaxsning qaytadan tashkil bo'lishida, tashkilotning ishlari va mulkini tugatmay, bekor qilinganda, ya'ni barlashish, bo'linish yoki qo'shilishlari hollarida majburiyatlari tugamaydi.

Ikki yoki bir necha tashkilot birlashganda yoki bir tashkilot bir necha tashkilotlarga bo'linganda, ularning huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan tashkilot (yoki tashkilotlar)ga o'tadi.

Bir tashkilot boshqa bir tashkilotga qo'shilganda uning huquq va majburiyatlari qo'shib olayotgan tashkilotga o'tadi. YUridik shaxs bankrot bo'lgani sababli tugatilganda, uning majburiyatlari bekor bo'ladi. Ayrim majburiyatlar, masalan, yuridik shaxs fuqaroning hayoti yoki sog'lig'iga zarar etkazgani uchun to'lovlar bo'yicha majburiyatda qarzdor bo'lsa, bekor bo'lmaydi. Bunda FKning 247-moddasiga va bankrotlik haqidagi qonunchilikka asosan tugatilayotgan yuridik shaxs mablag'lari kapitallashtirilib qo'yiladi va majburiyatning ijrosi boshqa shaxs zimmasiga yuklanadi.

YUqorida ko'rsatilgan usullar majburiyatni bekor qiladigan umumiy asoslar bo'lib, ba'zi hollarda majburiyatlar boshqa asoslarda ham bekor bo'lishi mumkin.

24-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. Majburiyatni bekor bo'lishi haqida tushuncha bering, uning qanday ahamiyati bor?
2. Majburiyat bajarilganligini isbotlovchi qanday hujjatlar bor va ularning majburiyat bekor bo'lishiga aloqasi qanday?
3. Hisobga o'tkazish deganda nimani tushunasiz?
4. Hisobga o'tkazishga qo'yilmaydigan holatlar haqida tushuncha bering?
5. Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolishi deganda nima anglashiladi?
6. Voz kechish haqi nima?
7. Fuqarolik huquqida majburiyatni bajarish mumkin bo'lmasligi deganda qanday vaziyat tushuniladi?
8. Qay munosabatda fuqaroning vafot etishi majburiyatni bekor bo'lishiga olib keladi?

Yigirma beshinchi bob

SHARTNOMA TO'G'RISIDA UMUMIY TUSHUNCHALAR

***Bobning maqsadi:** Iqtisodiy munosabatlar mulkchilikning turli shakllari, shu jumladan, xusu-siy mulk shakli negiziga qurilgan bo'lib, tovar-pul munosabatlari tizimida boshqaruvning demokratik uslublari qo'llaniladigan jamiyatda shartnoma o'z tabiati, mazmuni va ko'zlagan maqsadiga ko'ra uning teng huquqli ishtirokchilari o'rtasida qiymat, ekvivalentlilik va haq evaziga amalga oshirishga doir munosabatlarning yuridik tartibiga solish vositasi sifatida xizmat qiladi.*

O'quvchi ushbu bobni o'zlashtirish orqali keyingi kurslarda majburiyatlarning alohida turlari hisoblangan shartnomalar bilan bog'liq mavzularni oson o'rganish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Ushbu bobni o'rganishda bitimlar va majburiyatlar bilan bog'liq bilimlar qo'l keladi.

Mazkur bobda shartnoma tushunchasi va uning bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyati, shartnomalarning turlari, mazmuni, shartnoma tuzish va rasmiylashtirish, shartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish bilan bog'liq masalalarga keng e'tibor berilgan hamda ular bog'liq qoidalar amaldagi qonun hujjatlari va ilmiy-nazariy tushunchalar asosida atroflicha ochib berilgan.

25.1. SHartnoma tushunchasi va uning bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyati

FKning 8-moddasi talabiga ko'ra, shartnomalar taraflar o'rtasida fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asoslaridan biridir. SHubhasiz, bugungi kunda shartnomalarga alohida ahamiyat berilmoqda. CHunki shartnomalarda boshqa yuridik faktlarga qaraganda, taraflarning erki-irodasi to'la ifodalanadi. SHartnomaga kirishuvchi shaxslar kim bilan, qancha, qachon shartnoma tuzishni u tufayli etkazib berilishi lozim bo'lgan pul, tovar, ashyolarni qaysi muddatlarda, qanday transportlarda etkazilishini, to'lov amaldagi qanday shakllarda bo'lishini mutlaqo o'zlari, mustaqil hal qiladilar. Ular shartnomalar tuzishda erkindirlar, shartnoma tuzishga majburlashga yo'l qo'yilmaydi¹.

¹ Ammo bu holatdan ayrim istisnoalar bor. Чунончи, парвоз вақтида ёки аэропорт, шоҳбекат, бекат, бандаргоҳда рўй бериши мумкин бўлган бахтсиз ҳодисаларда давлат мажбурий суғуртасидан ўтказилиши керак бўлган ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчилари муқаррар тарзда суғурталанадилар. //Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 7 майдаги “Умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, ички сув ва автомобиль транспорти йўловчиларининг мажбурий шахсий суғуртаси тўғрисида”ги қонуни// Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993. 6-сон, 250-модда.

SHartnoma erkinligi tamoyilining mazmuni FKning 354-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. Unga ko'ra, fuqarolar va yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkindirlar. Buning ma'nosi shundan iboratki, hech kim ularni shartnoma tuzishga majbur qila olmaydi. SHartnoma fuqarolar va yuridik shaxslarning o'z xohishiga ko'ra, o'z erki irodasi bilan tuziladi. Albatta, ularni shartnoma tuzishga undovchi sabablar (motiv) turlicha bo'lishi mumkin: o'z ehtiyojlarini qanoatlantirish, foyda olishga intilish, ta'sis xujjatlarida belgilab qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish va h.k. Ba'zan, boshqa uchinchi shaxslar shartnoma tuzish haqida talab, taklif yoxud iltimos qilishlari mumkin. Biroq har qanday holda ham shartnoma tuzish haqidagi qaror fuqaro yoki yuridik shaxs tomonidan mustaqil, o'z erki-irodasi asosida qabul qilinadi. SHartnoma tuzish vaqtida fuqaro (yuridik shaxs rahbari, vakili) fikri tiniq, ruhiy holati normal, o'zini o'zi idora qila oladigan, o'z harakatlarining oqibatlarini ko'ra oladigan holda bo'lishi lozim. Agar sub'ektning ichki ruhiy holatida, ongida ro'y bergan buzilishlar, tashqi ta'sirlar tufayli shartnoma tuzishga majbur etilsa, unday shartnoma haqiqiy hisoblanmaydi. Bu shartnomalar erkinligini real ta'minlashning o'ziga xos yuridik kafolati hisoblanadi deb aytish mumkin.

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, shartnomalar tuzishning erkinligi, undan taraflarning o'zaro manfaatdorligi, shartnomada shartnoma intizomining mustahkamligi (ya'ni, xalq tili bilan aytganda, "shartnomaning puldan qimmatligi"), unda ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan javobgarlikdan ko'ra, mulkiy javobgarlikning keng belgilanishi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni tobora ushbu huquqiy vositadan (shartnomadan) to'laroq foydalanishga jalb qilmoqda. SHartnomalarning ahamiyatini keng tushuntirish mumkin. Ammo ularning sarasi shartnomalar to'lov intizomini kuchaytiradi, taraflarning faoliyatini har tomonlama rag'batlantiradi, o'z navbatida taraflarning mas'uliyatini oshiradi, xo'jalikning debitorlik va kreditorlik holatini yaxshilaydi, pirovardida taraflarning barqarorligini ta'minlaydi. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatda tovarlar, xizmatlar va kapitallarning mo'l-ko'lligiga garovdir.

SHu ma'noda sohaning tezkor va ta'sirchan huquqiy mexanizmini yaratish, shartnomalar tuzish va bajarishni ta'minlash maqsadida mamlakatimizda "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida" qonun¹ qabul qilindi, shartnomalarni tuzish va bajarish monitoringi yuritilmoqda. Bular, o'z navbatida, tuzilgan shartnomalarni tezroq va realroq ishlashiga xizmat qilmoqda.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998. 9-сон, 170-модда.

SHartnoma ikki yoki undan ortiq shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan o'zaro kelishuvidir.

SHartnoma atamasi uch ma'noda: yuridik fakt; biror-bir yuridik faktga asoslangan, moddiy manfaatlar to'g'risidagi huquqiy munosabat; shaxslar (fuqarolar va tashkilotlar) nima to'g'risida o'zaro kelishsalar, shuni aks ettiruvchi, ifodalovchi hujjat ma'nosida ishlatiladi. Bu erda u o'zining birinchi ma'nosi – yuridik fakt sifatida ko'riladi va o'rganiladi.

YOdingizda bo'lsa, yuridik fakt tushunchasi “Fuqarolik-huquqiy munosabat” mavzusida batafsil berilgan edi. Unda yuridik faktlar mazmuni jihatidan ikki asosiy toifaga: yuridik hodisalar va harakatlarga bo'lingan edi. Yuridik harakatlar, o'z navbatida, huquq yo'l qo'ygan harakatlar sifatida bir tomonlama va ikki tomonlama bitimlar (shartnomalar) dan iboratligi ko'rsatilgan edi. Ikki tomonlama bitimlarning hammasi (oldi-sotdi, ijara, qarz va boshqalar) shartnoma hisoblanadi. Bir tomonlama bitim, masalan, vasiyatnoma shartnoma bo'la olmaydi. Binobarin, har qanday shartnoma bitim deyilsa ham, ammo har qanday bitimni shartnoma deb atab bo'lmaydi.

Demak, shartnoma bitimning bir ko'rinishi hisoblanar ekan, unga nisbatan bitimga oid qoidalar, jumladan, FKning 9-bobidaga qoidalar tatbiq etiladi. SHu bilan birga, shartnoma o'ziga taalluqli bo'lgan boshqa maxsus normalar bilan ham masalan, “Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida”gi, “Lizing to'g'risida”gi qonunlar, “Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilari bilan tayyorlov xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek ularning bajarilishi monitoringini olib borish tartibi to'g'risida”gi Nizom¹ va boshqalar bilan ham tartibga solinadi.

SHartnomadan kelib chiqqan majburiyatlarga, agar qonunlarda boshqacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, FKda belgilangan majburiyatlar haqidagi umumiy qoidalar (FKning 234-352-moddalari) qo'llaniladi.

Ikkidan ortiq taraflar tuziladigan shartnomalarga ham agar bunday shartnomalar shartnomalarning ko'p taraflamalik xususiyatiga zid bo'lmasa, shartnoma to'g'risidagi umumiy qoidalar qo'llaniladi.

SHartnoma huquqiy munosabatlarni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ammo shartnomaning harakati bu bilan cheklanmaydi. Agar boshqa yuridik faktlar umumiy

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 сентябрдаги 383-сонли қарорига 1-илова. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003., 17-сон, 143-модда.

qoida bo'yicha huquqiy munosabatni vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish bilan tugallansa, shartnoma mazkur yuridik faktlardan farq qilib, huquqiy munosabatni belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishdan tashqari yana huquq normalari bilan belgilangan doiralarda huquqiy munosabatda qatnashuvchilarning xatti-harakatlarini tartibga soladi, huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquq va burchlarini belgilaydi.

SHartnoma bilan vujudga keltirilgan huquqiy munosabat davomida shartnoma taraflarning xatti-harakatlari qanchalik qonunga muvofiq bo'lgan-bo'lmaganligini ham tekshirish imkoniyatini beradi¹.

SHartnoma tushunchasidagi asosiy belgi va shart – taraflarning muayyan natijaga erishishga qaratilgan o'zaro kelishuvlaridir. Taraflarning har qaysi tomonidan shartnoma bo'yicha olinadigan huquq va burchlar har xil bo'lsa ham, ular oqibatida yagona huquqiy natija beradi, masalan, biror-bir narsaga nisbatan egalik huquqi o'tkaziladi yoki biror-bir ashyodan foydalanish huquqi olinadi va h.k.

Taraflarning kelishuvlari natijasida erishiladigan bevosita aniq natijani mazkur shartnoma tuzishda taraflarning o'z oldilariga qo'yilgan asosiy maqsaddan ajratish kerak. Masalan, metallurgiya zavodi mashinasozlik zavodi bilan muayyan miqdordagi, shart qilingan nav va markali po'latni etkazib berish to'g'risida shartnoma tuzadi. Bu erda taraflar o'zaro kelishuvlarining bevosita natijasi metallurgiya zavodi tomonidan mashinasozlik zavodiga shartnoma bilan belgilangan muddatlarda va muayyan shartlarga binoan ma'lum miqdorda po'lat etkazib berish hisoblanadi. SHartnomaning maqsadi esa har ikki taraf uchun umumiy bo'lib, taraflarning har qaysisi shartnomaning barcha ko'rsatkichlarini bajarishdan, pirovardida foyda (daromad) olishdan iborat bo'ladi. Binobarin, har ikki taraf ham shartnomani lozim darajada bajarishni o'zlarining burchlari deb biladilar.

Fuqarolik-huquqiy shartnoma, asosan, mulkiy munosabatlarni rasmiylashtirish uchun tuziladi. Ba'zi hollarda shartnoma shaxsiy-nomulkiy huquq va majburiyatlarni ham rasmiylashtiradi. Bu adabiyot, fan va san'at asarlarini yaratish sohasidagi ijodiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan shartnomalar, chunonchi, nashriyot shartnomasi, sahna asari, kinostsenariyalar va boshqa shartnomalar uchun xarakterlidir.

Bunday shartnomalar taraflarning mulkiy huquqlari va burchlarinigina, chunonchi, mualliflik haqi to'g'risidagi shartlarni, muddatlarni buzganlik uchun javobgarliknigina belgilamay, balki shaxsiy-

¹ Рахманкулов М., Роль и сущность гражданско-правового договора в условиях рыночной экономики. - Ташкент: Фан. 1994. –Б. 113-114.

nomulkiy huquqlarni ham, masalan, muallif o'z asarida nomini ko'rsatib yoki anonim tarzda chiqarishi, asari matniga o'zgartirish kiritishga ruxsat berish-bermaslik singari nomulkiy huquqlarni ham belgilaydi.

25.2. SHartnomalarning turlari

SHartnoma unda ishtirok etayotgan taraflar o'rtasida huquq va majburiyatlarning o'zaro taqsimlanishiga qarab *bir tomonlama*, *ikki tomonlama* va *ko'p tomonlama* shartnomalarga bo'linadi.

Bir tomonlama shartnomada ishtirok etayotgan taraflarning birida faqat huquq bo'lib, hech qanday majburiyat bo'lmaydi, ikkinchi tarafda esa faqat majburiyat bo'ladi. Masalan, qarz shartnomasida qarzdor olgan pul summasini o'z vaqtida qarz beruvchiga to'lash majburiyatiga va kreditor esa uni talab qilish huquqiga ega.

Ikki tomonlama shartnomada esa har ikki taraf ham mustaqil huquq va majburiyatga ega bo'ladi. Bunday shartnomaga oldi-sotdi shartnomasini misol qilib keltirish mumkin. Bu shartnoma bo'yicha sotuvchi sotilgan ashyoning bahosini talab qilish huquqiga ega bo'lib, sotilgan ashyoni oluvchiga topshirishga majbur, oluvchi esa – olayotgan ashyoning bahosini to'lashi zarur bo'lib, sotib olingan ashyoni talab qilib olishga haqli.

Fuqarolik muomalasida tuziladigan shartnomalarning ko'pchiligi ikki tomonlama, ya'ni yuqorida ko'rsatilgan oldi-sotdi shartnomasidan tashqari mahsulot etkazib berish, mulk ijarasi, pudrat va boshqa shartnomalardan iborat bo'ladi.

Ko'p tomonlama shartnomalar ham mavjud bo'lib, unda taraflar uch va undan ortiq bo'ladi. Bunday shartlarda bir paytning o'zida har bir tarafda muayyan huquq va majburiyatlar bo'lishi xarakterlidir. Masalan, franshizing, lizing shartnomalari.

SHartnomalar *haq baravariga* va *tekinga* tuziladigan shartnomalarga bo'linadi. Haq baravariga tuziladigan shartnomalar bir taraf topshirgan mulki, qilgan xizmati evaziga pul yoki mulk bilan haq oladi. Masalan, bir taraf vaqtinchalik foydalanish uchun mulkni ijaraga oluvchi undan foydalangani uchun ijara haqi to'lashga majbur bo'ladi. Bunday haq baravariga tuziladigan shartnomalarga oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, ayirboshlash, pudrat va boshqa ko'plab shartnomalarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Agar qonun hujjatlaridan boshqacha qoida kelib chiqmasa, shartnomaning mazmuni-mohiyatidan o'zgacha hol anglashilmasa, shartnoma haq evaziga tuzilgan shartnoma deb hisoblanadi.

Tekinga tuziladigan shartnomada esa bir taraf boshqa bir taraf foydasiga haq olmay, biror-bir mulkni topshirish, biror ishni bajarishi mumkin. Masalan, hadya shartnomasi bo'yicha mulk egasi o'z mulkini boshqa bir shaxsga tekinga beradi. Tekin foydalanish, foizsiz qarz shartnomalari ham bepul tuziladigan shartnomalarga kiradi.

SHartnomalar tuzilish paytiga va mazmuniga qarab *konsensual* va *real* shartnomalarga bo'linadi.

Konsensual shartnomalar huquq va majburiyatlar taraflarning kelishuvlari asosida qonun talab qilgan shaklda rasmiylashtirganlari zahoti tuzilgan hisoblanadi. "Konsensual" so'zi lotincha "konsensus" so'zidan olingan bo'lib, "kelishuv" ma'nosini bildiradi. Konsensual shartnomaga misol qilib oldi-sotdi, mahsulot etkazib berish, pudrat, mulkni ijaraga berish kabi shartnomalarni ko'rsatsa bo'ladi. Fuqarolik huquqida aksariyat ko'pchilik shartnomalar konsensual shartnomalar guruhiga kiradi.

Real shartnomalar bo'yicha huquq va majburiyatlar taraflar o'zaro kelishgan va shartnoma narsasi ashyo yoki pul topshirilgan paytdan vujudga keladi.

"Real" so'zi latincha "res" so'zidan olingan bo'lib, "ashyo" ma'nosini bildiradi. Real shartnomaga misol qilib qarz, omonat, hadya, tekin foydalanish shartnomalarini ko'rsatish mumkin.

Uchinchi shaxs foydasiga tuziladigan shartnomalar umumiy qoida bo'yicha shartnomadan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar shartnoma tuzishda qatnashgan taraflar uchun paydo bo'ladi. Ayrim hollarda shartnoma uchinchi shaxs foydasiga tuzilishi ham mumkin. Uchinchi shaxs foydasiga tuzilgan shartnomaga misol qilib sug'urta shartnomasini ko'rsatish mumkin. Uchinchi shaxs shartnomada alohida taraf hisoblanmaydi. Biroq, FKning 362-moddasida ko'rsatilganidek, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada o'zgacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, uchinchi shaxs shartnoma bo'yicha o'z huquqidan foydalanish niyatini qarzdorga bildirgan paytdan boshlab taraflar o'zlari tuzgan shartnomani uchinchi shaxsning roziligisiz bekor qilishlari yoki o'zgartirishlari mumkin emas. SHartnoma tuzgan shaxs shartnomadan kelib chiqqan majburiyatning uchinchi shaxsga nisbatan bajarilishini shart qilgan bo'lsa, bu haqda shartnomada boshqacha hol ko'rsatilmagan bo'lsa, majburiyatning bajarilishini shartnomani tuzgan shaxs ham, foydasiga majburiyatning bajarilishi ko'rsatilgan uchinchi shaxs ham talab qilishi mumkin.

Agar uchinchi shaxs o'ziga shartnoma bo'yicha berilgan huquqdan voz kechsa, shartnoma tuzgan shaxs, agar shartnomaning mazmuniga xilof kelmasa, bu huquqdan o'zi foydalanishi mumkin.

SHartnomalar, shuningdek ommaviy shartnoma, qo'shilish shartnomasi va dastlabki shartnoma kabi turlarga ham bo'linadi.

Tashkilot tarafidan tuzilgan hamda uning bunday tashkilot o'z faoliyati xususiyatiga ko'ra o'ziga murojaat qiladigan har bir shaxsga nisbatan amalga oshirish shart bo'lgan tovarlar sotish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish sohasidagi vazifalarini (chakana savdo, jamoat transportida yo'lovchi tashish, aloqa xizmati, elektr quvvati bilan ta'minlash, tibbiy xizmat, mehmonxona xizmati va boshqalarni) belgilab qo'yadigan shartnoma tuzishda bir shaxsni boshqa shaxsga nisbatan afzal ko'rishga haqli emas (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollardan tashqari).

Tovarlar, ishlar, xizmatlarning bahosi; shuningdek ommaviy shartnomaning boshqa shartlari hamma iste'molchilar uchun bir xil qilib belgilanadi. Tashkilotning iste'molchiga tegishli tovarlarni berishi, xizmatlar ko'rsatishi, uning uchun tegishli ishlarni bajarish imkoniyati bo'la turib ommaviy shartnoma tuzishdan bosh tortishiga yo'l qo'yilmaydi. Tashkilot ommaviy shartnoma tuzishdan asossiz bosh tortganida xaridor (mijoz) uni sud orqali shartnoma tuzishga majbur qilish imkoniyatiga (FK, 358-modda) ega. Maishiy pudrat, yo'lovchi tashish, haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomalari ommaviy shartnomalardir.

SHartlarini taraflardan biri formulalar yoki boshqa standart shakllarda ta'riflagan hamda ikkinchi taraf faqat taklif qilingan shartnomaga butunlay qo'shilish yo'li bilan qabul qilishi mumkin bo'lgan shartnoma qo'shilish shartnomasi deyiladi. Bunday shartnomalarga misol qilib havo va temir yo'l transportida yuk va yo'lovchilar tashish shartnomalarini ko'rsatish mumkin. Odatda, bunday shartnomalar mazmuni hamma uchun deyarli bir xil bo'lib, oldindan belgilab qo'yiladi va binobarin, mijoz uning shartlarini boshqacha tuzishni taklif etish imkoniyatiga ega emas. Biroq qo'shilish shartnomasi mijozning o'z ixtiyori, erki va irodasi bilan shartnomaga qo'shilishini bildiradi. Bunday shartnomalarni aslo bir tomonlama bitim deb hisoblash mumkin emas. Qo'shilish shartnomasini bekor qilish yoki shartnomalarini o'zgartirish asoslari FKning 360-moddasida nazarda tutilgan.

Dastlabki shartnoma bo'yicha taraflar kelgusida mol-mulk berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish haqida dastlabki shartnomada

nazarda tutilgan shartlar asosida shartnoma tuzish (asosiy shartnoma) majburiyatini oladilar.

Dastlabki shartnoma asosiy shartnoma uchun belgilangan shaklda, bordi-yu, asosiy shartnomaning shakli aniqlanmagan bo'lsa, yozma shaklda tuziladi. Dastlabki shartnomaning shakli to'g'risidagi qoidalarga rioya qilmaslik uning haqiqiy sanalmasligiga sabab bo'ladi. Dastlabki shartnomada asosiy shartnomaning narsasini, shuningdek boshqa muhim shartlarini belgilab qo'yish imkonini beradigan shartlar bo'lishi kerak. Dastlabki shartnomada asosiy shartnomani tuzish muddati ko'rsatilgan bo'lishi lozim, agar ko'rsatilmagan bo'lsa, dastlabki shartnoma tuzilgan vaqtdan boshlab bir yil ichida tuzilishi shart (FK, 361-modda). Birjalarda tuziladigan turli xil shartnomalar, jumladan, forvard, fyuchers, opsiyon bitimlar – dastlabki shartnomalardir.

Bundan tashqari shartnomalarni: birinchidan, *mulkni topshirishga qaratilgan*; ikkinchidan, *ishlarni bajarishga qaratilgan*; uchinchidan: *xizmatlar bajarishga qaratilgan*; to'rtinchidan, *turli xil tuzilmalarni ta'xis etishga yo'naltirilgan* to'rt guruhga bo'lish mumkin. Quyida ularni yanada kengroq ko'rib chiqamiz.

Birinchi guruhda mulkni topshirish asosida muhim mezon sanaladi va o'z navbatida mulkni haq evaziga va tekinga topshirishni chegaralash imkonini beradi. Nihoyat, mulkni haq evaziga va tekinga topshirishga qaratilgan shartnoma o'tkaziladigan huquq hajmiga ko'ra ajratiladi. Natijada to'rtta kichik guruh tashkil topadi. Bularga mulkni haq evaziga xo'jalik yurituvga yoki operativ boshqaruvga yoxud mulk qilib topshirish (oldi-sotdi, ayirboshlash, renta va umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joyni berish, qarz va kredit, bank omonati va bank hisobvarag'i), mulkdan haq evaziga foydalanishga topshirish (ijara shartnomasi, uy-joy ijarasi, franshizing), tekinga mulk qilib xo'jalik yuritish, operativ boshqarishga topshirish (hadya), haq evaziga foydalanishga (franshizing) shuningdek, tekinga foydalanishga topshirish (ssuda) kiradi.

Ikkinchi guruhning xususiyati shundaki, majbur bo'lgan shaxsning harakatlari undan ajratiladigan natijani keltirib chiqaradi va shu natija shartnoma predmeti bo'ladi. Ularni ichki guruhga bo'lishga to'xtaladigan bo'lsak, mazkur holatda muayyan yuridik-texnik belgiga ko'ra qo'llaniladi, ya'ni: tasodifan natijaga erisha olmaslik xavfi qaysi tarafga tegishli bo'lish. Bunda tavakkalchilik xavfi pudrat shartnomasida - pudratchiga; ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlari pudrati shartnomasida – buyurtmachiga yuklash mos keladi.

Bugungi kunda ishlarni bajarish va xizmat ko'rsatishga oid shartnomalar mustaqil shartnoma turlari hisoblanib, qonunda ular o'rtasidagi umumiylikka ham e'tibor berilgan. Mazkur holatni biz ilmiy tekshirish va texnologiya ishlari va haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasiga doir boblarga muayyan darajada pudrat shartnomasiga doir havola normalar borligida ko'rishimiz mumkin (masalan, FK 694-moddasida berilgan havola).

Uchinchi guruhga kiruvchi (xizmat ko'rsatishga doir) shartnomalar haq evaziga va tekinga tuziladigan shartnomalarga bo'linadi. Xizmat ko'rsatishga doir shartnomalarning aksariyat ko'pchiligi haq evaziga tuziladi (haq evaziga xizmat ko'rsatish shartnomasi, tashish shartnomasi, transport ekspeditsiyasi, bank omonati, bank hisobvarag'i, hisob-kitoblar, omonat saqlash, sug'urta vositachilik, topshiriq, mol-mulkni ishonchli boshqarish shartnomasi kabilar).

Tekinga tuziladigan shartnomalarga esa agarda qonunda, boshqa normativ xujjatlardayoki shartnomada o'zgacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa faqatgina topshiriq shartnomasini ko'rsatish mumkin. Biroq FK 818-moddasida 356-modda 4-qismiga havola mavjud bo'lib unga ko'ra, haq to'lashni nazarda tutadigan shartnomada baho nazarda tutilmagan va shartnoma shartlari bo'yicha belgilanishi mumkin bo'lmagan hollarda shartnomani bajarganlik uchun o'xshash vaziyatlarda odatda shunday tovarlar, ishlar yoki xizmatlar uchun olinadigan baho bo'yicha haq to'lanishi kerakligi ko'rsatib o'tilgan.

To'rtinchi guruh tarkibiga kiruvchi shartnomalar tuzish maqsadini hisobga olgan holda bo'linadi. Birinchi holatda yuridik shaxsni tashkil qilish maqsadi ko'zga tashlansa (masalan, to'liq shirkatni tashkil etish, Mas'uliyati cheklangan jamiyat va Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat, assotsiatsiya va ittifoqni, Aktsiyadorlik jamiyatini tashkil etish haqidagi ta'sis shartnomalari), keyingi holatda yuridik shaxsni tashkil etmagan holda hamkorlikda faoliyatni yuritish, ya'ni bunda huquq sub'ekti hisoblanmagan, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan, masalan oddiy shirkat shaklidagi tuzilmani barpo etish maqsadi ko'zga tashlanadi.

Bundan tashqari, taraflari faqat xo'jalik yurituvchi sub'ektlar hisoblangan xo'jalik shartnomalari ham borki ular o'ziga xos xususiyatlari, taraflari va ularning huquq va majburiyatlari, tuzish va rasmiylashtirish tartibi va boshqa jihatlari bilan ajralib turadi.

Xo'jalik shartnomasi deb, taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa tovarlarni,

ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan kelishuvga aytiladi.

Bundan tashqari, ichki xo'jalik shartnomasi ham borki, u qoida tariqasida, xo'jalik yurituvchi sub'ekt va uning tarkibiy bo'linmalari o'rtasida yoki xo'jalik yurituvchi sub'ekt va uning xodimi (bir guruh xodimlari) o'rtasida tuziladi.

Xo'jalik shartnomalari bilan bog'liq maxsus normalar O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunida o'z aksini topgan¹.

Yuridik shaxslar, shuningdek yuridik shaxs tashkil etmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan jismoniy shaxslar xo'jalik shartnomalarining sub'ektlari (taflari) bo'ladi.

SHu bilan bir qatorda xo'jalik shartnomasi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular quyidagilardir:

birinchidan – shartnoma faqat tadbirkorlik faoliyati sohasida, ya'ni foyda olish maqsadida;

ikkinchidan – shartnoma yuridik shaxslar va yakka tartibda faoliyat yurituvchi tadbirkorlar o'rtasida;

uchinchidan – shartnoma tovarlar berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish to'g'risida;

to'rtinchidan – shartnoma faqat yozma tarzda tuziladi².

"Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 10-moddasida xo'jalik shartnomasiga nisbatan qo'yiladigan talablar nazarda tutilgan. Unga asosan, xo'jalik shartnomasi shartnoma predmetini etkazib beriladigan tovarning (ishning, xizmatning) miqdori, sifati, assortimenti va bahosini, shartnomaning bajarilish muddatlarini, hisob-kitob qilish tartibini, taraflarning majburiyatlarini, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda taraflarning javobgarligini, nizolarni hal etish tartibini hamda taraflarning rekvizitlarini, shartnoma tuzilgan sana va joyni, shuningdek bunday turdagi shartnomalar uchun qonun hujjatlarida belgilangan yoki taraflardan birining arizasiga ko'ra o'zaro kelishuvga erishish lozim bo'lgan boshqa muhim shartlarni nazarda tutishi kerak.

Xo'jalik shartnomasida hisob-kitob qilish tartibi belgilanayotganda tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini qonun hujjatlarida belgilanganidan kam bo'lmagan miqdorda oldindan to'lab qo'yish albatta nazarda tutilgan bo'lishi kerak.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998, № 9, 170-модда

² Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. Дарслик. Тошкент. ТДЮИ, 2003. -179 б.

Xo'jalik shartnomasini tuzishda taraflar tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan hamda huquqiy ekspertizadan belgilangan tartibda o'tkazilganidan so'ng e'lon qilingan o'zlarining namunaviy yoki tipovoy shartlariga (shakllariga) amal qilishlari mumkin.

Kontraktatsiya shartnomasi qishloq xo'jaligi mahsulotini etishtiruvchi joylashgan erda tuziladi. Kontraktatsiya shartnomasida boshqa talablar bilan bir qatorda etkazib berilayotgan qishloq xo'jaligi mahsuloti uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan kam bo'lmagan miqdorda avans to'lovlari nazarda tutilgan bo'lishi lozim.

Xo'jalik shartnomalari ularni imzolashga tayyorlash jarayonida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning yuridik xizmati yoki jalb etilgan advokatlar tomonidan qonun hujjatlariga muvofiqligi yuzasidan tekshirib ko'rilishi kerak. SHartnomalarni ularning imzolarisiz tuzishga yo'l qo'yilmaydi.

Qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqi miqdorining ikki yuz baravaridan ortiq summadagi xo'jalik shartnomalari xo'jalik yurituvchi sub'ektlar yuridik xizmatining yoki jalb etilgan advokatlarning yozma xulosasidan keyingina tuziladi.

25.3. SHartnomaning mazmuni

SHartnomaning mazmunini uning bandlari (shartlari, rekvizitlari) tashkil etadi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, agar taraflar o'rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari yuzasidan shunday hollarda talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo'lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

SHartnoma shartlari (bandlari) muhim, odatdagi va tasodifiy shartlarga bo'linadi. SHartnomaning narsasi to'g'risidagi shartlar qonun hujjatlarida bunday turdagi shartnomalar uchun muhim yoki zarur deb hisoblangan shartlar, shuningdek, taraflardan birining arizasiga ko'ra kelishib olinishi zarur bo'lgan hamma shartlar muhim shartlar hisoblanadi. Ba'zi shartnomalar uchun xos muhim bandlar qonun bilan belgilanadi. CHunonchi, "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunning 10-moddasida, "Qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasida shartnomalar tuzish, ularni ro'yxatdan o'tkazish, bajarish, shuningdek, ularning bajarilish monitoringini olib borish tartibi to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 sentyabrdagi 383-sonli

qarori bilan tasdiqlangan Nizomning II bandiga muvofiq, shartnomalarda quyidagilar ko'rsatiladi:

- shartnomaning mavzusi, mahsulotning nomi, assortimenti, miqdori (hajmi), sifati, narxi (turlari bo'yicha);

- shartnomaning umumiy summasi;

- tomonlarning huquqlari va o'zaro majburiyatlari;

- mahsulotlarni etkazib berish tartibi va shartlari, topshirish – qabul qilib olish (ishlarni bajarish, xizmatlar ko'rsatish) punktlari va davrlari (muddatlari);

- idishga, markirovka qilishga, o'rash-joylashga qo'yiladigan talablar;

- hisob-kitoblar tartibi, shakli va muddatlari, tomonlarning to'lov, pochta va yuklab jo'natish rekvizitlari;

- shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarmaganligi uchun tomonlarning mulkiy javobgarligi;

- nizolarni, fors-major holatlarni hal etish tartibi, tomonlarning rekvizitlari, shartnoma tuzilgan sana va joy.

Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xarid qilish yuzasidan tuziladigan kontraktatsiya shartnomalarida davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan hamda xo'jaliklar ixtiyorida qoladigan mahsulotlarning sorti va miqdori ham ko'rsatiladi.

Odatdagi shartlar muayyan majburiyatga oid munosabatni tartibga soladigan dispoziv normalar bilan belgilanadigan shartlar hisoblanadi. Bunday shartlar odatdagidek nazarda tutiladi. Masalan, mulk ijarasi shartnomasida mulkni mayda (joriy) ta'mirlash shart qilib ko'rsatilsa ham, ko'rsatilmasa ham bo'ladi, chunki bu shart to'g'risida qonunchilikda (dipoziv xarakterdagi) ko'rsatma berilgan.

Tasodifiy shartlar umumiy huquq me'yorlari bilan tartibga solinmagan masalalar bo'yicha o'zaro kelishuv bo'lib ko'riladi. CHunonchi, ijaraga olingan mulkni ta'mirlash muddati to'g'risidagi masala tasodifiy shartlardan biri hisoblanadi.

SHartnomada uning ayrim shartlari tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan namunaviy shartlar bilan belgilanishi nazarda tutilishi mumkin. SHartnomada namunaviy shartlarga havola qilinmagan hollarda bunday namunaviy shartlar taraflarning munosabatlariga ish muomalasi odatlari sifatida qo'llaniladi (FK, 359-modda).

25.4. SHartnoma tuzish

SHartnomaning tuzilishi FKning 354-moddasida ko'rsatilganidek, agar taraflar o'rtasida shartnomaning barcha talab qilinadigan shaklda kelishuvga erishilgan bo'lsa, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

SHartnomaning umumiy tartibda tuzilishi ikki davr bilan belgilanadi. Birinchi davr – shartnoma tuzishga taklif qilish davri; bu oferta, shartnoma tuzishga taklif qiluvchi esa, offerent, deb ataladi.

Ikkinchi davr – shartnoma tuzish to'g'risidagi taklifni qabul qilish davri; bu aktsept, taklifni qabul qiluvchi aktseptant deb aytiladi.

SHartnoma tuzishning umumiy tartibiga oid qoidalar FKning 364-381-moddalarida berilgan. Bu qoidalarda aytilishicha, agar shartnoma tuzish to'g'risidagi taklif (oferta) javob uchun muddat tayinlab qilingan bo'lsa, bu holda shartnoma ikkinchi taraf (aktseptant) tomonidan taklifning qabul qilinganligi to'g'risidagi javob shu muddat ichida taklif qiluvchi (offerent) tomonidan olingan holdagina tuzilgan hisoblanadi. Oferta yo'llagan shaxs uning aktseptini olgan paytdan shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

SHartnoma tuzilishi uchun taraflar o'zaro kelishuvining o'zigina kifoya emas. Bu kelishuv tegishli shaklda rasmiylashtirilgan bo'lishi shart. SHartnomalarning shakli FKning 366-moddasida belgilangan qoidalarga muvofiq bo'lishi shart. Unga asosan, agar qonunda muayyan turdagi shartnomalar uchun ma'lum bir shakl belgilab qo'yilmagan bo'lsa, shartnoma bitimlar tuzish uchun nazarda tutilgan har qanday shaklda tuzilishi mumkin.

Notarial tasdiqlanishi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilishi shart bo'lgan shartnoma notarial tasdiqlangan yoki ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan e'tiboran, notarial tasdiqlanishi va ro'yxatdan o'tkazilishi zarur bo'lganda esa – shartnoma ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan e'tiboran shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar taraflar shartnomani muayyan shaklda tuzishga kelishgan bo'lsalar, garchi qonunda bu turdagi shartnomalar uchun bunday shakl talab qilingan bo'lmasa-da, shartnoma belgilangan shaklga keltirilganidan keyin tuzilgan hisoblanadi.

YOzma shartnoma taraflar imzolagan bitta hujjatni tuzish yo'li bilan; shuningdek, pochta, telegraf, teletayp, telefon, elektron aloqa yoki hujjat shartnomadagi tarafdin chiqqanligini ishonchli suratda aniqlash imkonini beradigan boshqa aloqa yordamida hujjatlar almashish yo'li bilan tuzilishi mumkin.

SHartnoma tuzish haqidagi taklif (oferta) aktseptantga bildirilgunicha chaqirib olinishi mumkin. Biroq u aktseptant tomonidan qabul qilib

olingan bo'lsa, aktseptlash uchun belgilangan muddat davomida chaqirib olinishi mumkin emas.

Oferta muayyan shaxsga ham, nomuayyan shaxslarga ham qaratilgan bo'lishi mumkin. Masalan, mahsulotni reklama qilish, o'z xizmatini taklif etib e'lon berish – nomuayyan shaxslar doirasida yo'llangan oferta hisoblanadi. Bunday ofertani, odatda, ommaviy oferta deb ham yuritiladi.

Oferta yuborilgan shaxsning uni qabul qilganligi haqidagi javobi aktsept hisoblanadi. Aktsept to'liq va pisandasiz bo'lmog'i shart. Agar qonundan, ish muomalasi odatidan yoki taraflarning ish bo'yicha avvalgi munosabatlaridan boshqacha ma'no kelib chiqmasa, sukut saqlash aktsept bo'lmaydi.

Agar shartnoma tug'risidagi taklif (oferta) javob uchun muddat tayinlanmasdan, og'zaki ravishda qilingan bo'lsa, ikkinchi taraf (aktseptant) bu taklifni qabul qilganligini darhol taklif qiluvchiga (offerentga) bildirgan holdagina shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar bunday taklif yozma ravishda qilingan bo'lsa, taklifni qabul qilganlik (aktsept) to'g'risidagi javob uni olish uchun lozim bo'lgan normal vaqt davomida olingan taqdirdagina, shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Agar shartnoma tuzishga rozi bo'lganlik to'g'risidagi kechiktirilib olingan javobdan uning o'z vaqtida yuborilganligi ma'lum bo'lsa, bu holda taklif qiluvchi shaxs (offerent javobning kechiktirilib olinganligi to'g'risida ikkinchi taraf (aktseptant)ni darhol xabardor qilsagina javob kechiktirilgan hisoblanadi. Bu holda javob ayni paytda yangi taklif (oferta) hisoblanadi.

FKning 375-moddasida ko'rsatilganidek, ofertada taklif qilinganidan boshqacha shartlar asosida shartnoma tuzishga rozilik bildirish to'g'risidagi javob aktsept hisoblanmaydi. Bunday javob aktseptdan bosh tortish va ayni vaqtda yangi oferta hisoblanadi.

Odatda, shartnomada u tuzilgan joy ko'rsatib o'tilishi kerak. Agar shartnomada uning tuzilgan joyi ko'rsatilmagan bo'lsa, shartnoma oferta yo'llagan fuqaroning yashash joyida yoki yuridik shaxsning joylashgan erida tuzilgan hisoblanadi (FK, 376-modda).

Ayni paytda "Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunda belgilanishicha, kontraktatsiya shartnomalari qishloq xo'jaligi mahsulotini etishtiruvchi joylashgan erda tuziladi.

YUqorida aytganimizdek, shartnomalar tuzishda taraflar erkindirlar. Binobarin, hech qaysi taraf shartnoma tuzishga majbur qilinmaydi. Biroq

ayrim hollarda majburiy shartnoma tuzilishi mumkin. Bunda shartnoma tuzish o'zi uchun majburiy bo'lgan taraf oferta olgan kundan boshlab o'ttiz kun ichida boshqa tarafga aktsept to'g'risida, aktseptdan voz kechish haqida yoki boshqacha shartlar asosida aktseptlashi haqida (shartnoma loyihasiga o'zining e'tirozlari bayonnomasini qo'shgan holda) bildirish yo'llashi lozim.

Basharti, shartnoma tuzish offerent uchun majburiy bo'lsa-yu, u o'z takliflariga boshqacha shartlar asosida aktseptlash olsa (shartnoma loyihasiga e'tirozlar bayonnomasi bilan birga), u holda bu taraf bildirish xabarnoma olingan yoki aktsept muddati tamom bo'lgan kundan boshlab, o'ttiz kun ichida kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun sudga murojaat qilishga haqli.

SHartnoma tuzishi majburiy bo'lgan taraf uni tuzishdan bosh tortsa, ikkinchi taraf uni shartnoma tuzishga majbur etish talabi bilan sudga murojaat qilishga haqli. SHartnoma tuzishdan asossiz bo'yin tovlayotgan taraf shu tufayli etkazilgan zararni boshqa tarafga to'lashi shart.

SHartnoma tuzish vaqtida vujudga kelgan kelishmovchiliklar sudda ko'rib chiqilgan hollarda, kelishmovchiliklarga sabab bo'lgan shartlar sud tomonidan belgilanadi.

SHuningdek, shartnomalar kim oshdi savdosida ham tuzilishi mumkin. Bunday hollarda ob'ektni, mulkni, tovarni oldi-sotdi shartnomasi kim oshdi savdosini o'tkazgan tashkilot bilan savdoda g'olib chiqqan shaxs (ashyoning mulkdori, mulkiy huquq egasi yoki ixtisoslashgan tashkilot) o'rtasida tuziladi. FKning 374-moddasida belgilanganidek, qonunda ko'rsatilgan hollarda, ashyoni yoki mulkiy huquqni sotish to'g'risidagi shartnomalar faqat kim oshdi savdosi o'tkazish yo'li bilan tuzilishi mumkin. SHuningdek, kim oshdi savdosi sud qarorlari ijrosini ta'minlash uchun ham o'tkaziladi (shartnoma majburiyatlari yuzasidan undiruv majburiy ravishda sud tomonidan qarzdorning mol-mulklariga qaratilgan hollarda, bunday mol-mulklarning muhofazasi ta'minlanmaydi ham).

Kim oshdi savdosi auktsion yoki tanlov shaklida amalga oshiriladi. Odatda, bitta ishtirokchi qatnashgan kim oshdi savdosi o'tkazilmagan hisoblanadi. Auktsion va tanlovlar ochiq (bunda xohlagan shaxslar qatnashishlari mumkin) va yopiq (maxsus taklif etilgan shaxslar qatnashishlari mumkin) shaklida o'tkazilishi mumkin. Kim oshdi savdosini o'tkazish shaklini agar qonunda boshqacha hol belgilanmagan bo'lsa, sotiladigan mol-mulkning mulkdori belgilaydi.

Ochiq turdagi kim oshdi savdosiga qilingan taklif (xabar)ni ommaviy oferta desa ham bo'ladi. Unda kim oshdi savdosining vaqti, joyi, shakli, savdoga nima qo'yilayotgani, o'tkazish tartibi, qatnashchilarni rasmiylashtirish, savdoga qo'yilayotgan ob'ektning boshlang'ich narxi to'g'risidagi, shuningdek, savdoga shartnoma tuzish huquqi qo'yilayotgan bo'lsa, bunga beriladigan muddat haqidagi ma'lumot bo'lishi mumkin.

Savdo tashkilotchisi auksion o'tkazishdan xohlagan vaqtda, lekin u o'tkaziladigan kundan kamida uch kun oldin, tanlov o'tkazishdan esa kamida o'ttiz kun oldin bosh tortishga haqli.

Bunday hollarda tashkilotchi ishtirokchilar ko'rgan haqiqiy zararlarni (xarajatlarni), yopiq savdolar tashkilotchisi o'zi taklif etgan ishtirokchilarning real zararini to'laydi. SHuningdek, ishtirokchilarga ular dastlab tashkilotchiga to'lagan zakalat puli ham to'lanadi. Ayni paytda zakalat savdoda qatnashgan, ammo g'olib chiqmagan shaxslarga ham qaytariladi.

G'olib bilan tashkilotchi o'rtasida savdo natijalari to'g'risida bayonnoma tuziladi. Bu bayonnoma ashyoni, ob'ektni yoki mulkiy huquqlarni oldi-sotdi shartnomasiga tenglashtiriladi. Bayonnoma imzolashdan bosh tortgan g'olib chiqqan shaxs to'lagan zakalatidan mahrum bo'ladi. Tashkilotchi imzolashdan bosh tortganida zakalatni ikki hissa qilib, shuningdek g'olibga savdoda qatnashishi tufayli etkazilgan zararining zakalatdan ortiq bo'lgan qismini to'laydi.

25.5. SHartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish

Umumiy qoida bo'yicha, shartnoma taraflarning kelishuviga muvofiq, o'zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin.

Taraflardan birining talabi bilan shartnoma sud tomonidan faqat quyidagi hollardagina o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin:

- 1) ikkinchi taraf shartnomani jiddiy ravishda buzsa;
- 2) Fuqarolik kodeksi, boshqa qonunlar va shartnomada tuzilgan o'zga holatlarda.

Taraflardan birining shartnoma buzishi ikkinchi tarafga u shartnoma tuzishga umid qilishga haqli bo'lgan narsadan ko'p darajada mahrum bo'ladigan qilib zarar etkazishi shartnomani jiddiy buzish hisoblanadi.

Bir taraf shartnoma bajarishda to'la yoki qisman bosh tortib, qonun yoxud taraflarning kelishuvida bunga yo'l qo'ysa, shartnoma tegishlicha bekor qilingan va o'zgartirilgan hisoblanadi.

Qonun vaziyat jiddiy o'zgarishi munosabati bilan shartnomani o'zgartirish va bekor qilishga ham yo'l qo'yadi. SHartnoma tuzishda taraflar uchun asos bo'lgan vaziyatning jiddiy o'zgarishi, agar boshqacha tartib shartnomada nazarda tutilmagan bo'lsa yoki uning mohiyatidan anglashilmasa, shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish uchun asos bo'ladi.

Vaziyatni taraflar oldindan ko'ra olganlarida shartnoma umuman tuzmasliklari yoki ancha farq qiladigan shartlar bilan tuzishlari, mumkin bo'lgan darajada o'zgartirishi jiddiy o'zgarish hisoblanadi.

Agar taraflar shartnomani jiddiy o'zgargan vaziyatga muvofiq- lashtirish yoki uni bekor qilish haqida o'zaro kelisha olmagan bo'lsalar, shartnoma manfaatdor tarafning talabi bilan FKning 383-moddasida ko'rsatilgan shartlar mavjud bo'lgan hollarda sud tomonidan bekor qilinishi mumkin.

Basharti, qonun hujjatlaridan, shartnoma yoki ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib kelib chiqmasa, shartnoma qanday shaklda tuzilgan bo'lsa, uni o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi kelishuv ham shunday shaklda tuziladi. Bir taraf shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi taklifga ikkinchi tarafdan rad javobi olganidan keyingina yoki taklifda ko'rsatilgan yoxud qonunda yoinki shartnomada belgilangan muddatda, bunday muddat bo'lmaganida esa o'ttiz kunlik muddatda javob olmaganidan keyin shartnomani o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi talabni sudga taqdim etishi mumkin.

Agar qonunda yoki taraflarning kelishuvida boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, taraflar shartnoma o'zgartirilguncha yoki bekor qilinguncha majburiyat bo'yicha o'zlari bajargan narsalarni qaytarib berishni talab qilishga haqli emaslar.

25-bob yuzasidan nazorat savollari:

1. SHartnomaga tushuncha bering?
2. SHartnomaning bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyati qanday?
3. SHartnoma va bitim o'rtasidagi nisbat qanday?
4. SHartnomaning qanday turlarini bilasiz?
5. Xo'jalik shartnomalariga qo'yiladigan talablar qanday?
6. SHartnomaning mazmuni nima?
7. SHartnoma tuzish bosqichlari haqida nimalarni bilasiz?
8. SHartnomani tuzish tartibi qanday?

9. Ommaviy ofertaning mazmunini ochib bering?
10. SHartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish asoslarini sanab bering?

Foydalanish uchun tavsiya qilingan fundamental va ilmiy adabiyotlar

I. Fundamental adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. -T.: O'zbekiston, 1996. -364 b.
2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. -T.: O'zbekiston, 1996, -380 b.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. -T.: O'zbekiston, 1996, -366 b.
4. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lidan. T.4. -T.: O'zbekiston, 1996, -394 b.
5. Karimov I.A. YAngicha fikrlash va ishlash – davr talabi. T.5. -T.: O'zbekiston, 1997, -384 b.
6. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. -T.: O'zbekiston, 1998, -429 b.
7. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.7. -T.: O'zbekiston, 1999, -413 b.
8. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. T.8. -T.: O'zbekiston, 2000, -525 b.
9. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz masulmiz. T.9. -T.: O'zbekiston, 2001, -439 b.
10. Karimov I.A. Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T.10. -T.: O'zbekiston, 2002, -432 b.
11. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l – demokratik taraqqiyot va marifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. T.11. -T.: O'zbekiston, 2003, -320 b.
12. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. T.12. -T.: O'zbekiston, 2004, -400 b.
13. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. T.13.-T.: O'zbekiston, 2005, -448 b.
14. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat. T.14. -T.: O'zbekiston, 2006, -280 b.
15. Karimov I.A. Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. T.15. -T.: O'zbekiston, 2007, -318 b.
16. Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. -T.: O'zbekiston. 2007. -48 b.

17. Karimov I.A. Asosiy maqsadimiz – yurtimizda erkin va obod, farovon hayot barpo etish yo'lini qat'iyat bilan davom ettirishdir. -T.: O'zbekiston. 2007. -48 b.

18. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston. 2009. -56 b.

II. Ilmiy adabiyotlar, dissertatsiya avtoreferatlari:

1. Abdusalomov M.A. Tadbirkorlar huquq va manfaatlarini himoya qilishning fuqarolik-huquqiy usullari va muammolari. YUrid.fan.nomz.dis... Avtoreferati. -Toshkent: 2003.

2. Ashurova N. Voyaga etmaganlar huquq va muomala layoqati-ning fuqarolik-huquqiy muammolari. –Toshkent: TDYUI, 2008.

3. Ashurova N.A. Voyaga etmaganlarning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki. YUrid. fan. nomz. Diss... Avtoreferati. –Toshkent: 2008.

4. Baratov M.X. Davlat – fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida. –Toshkent: TDYUI, 2005.

5. Baratov M.X. Davlat mulk huquqi. –Toshkent: TDYUI, 2008.

6. Boboev H. B. va boshqalar. Davlat va huquq nazariyasi. –Toshkent: Iqtisodiyot va huquq dunyosi. 2000.

7. Boboev H., Xasanov S. Avesto-ma'naviyatimiz sarchashmasi. -Toshkent: Adolat, 2001.

8. Borotov M.X. Fuqarolik-huquqiy munosabatlar sub'ekti sifatida davlat ishtirokining nazariy va amaliy muammolari. YUrid.fan.dokt. diss. Avtoreferati. –Toshkent, 2008.

9. Braginskiy M.I. Vitryanskiy V.V. Dogovornoe pravo. Dogovory o v'ypolnenii rabot i okazanii uslug –M.: Statut, 2002.

10. Braginskiy M.I., Vitryanskiy V.V. Dogovornoe pravo. CH.1. -M.: 1997.

11. Bratus S.N. Sub'ekty grajdanskogo prava. –M.: 1950.

12. Burxoniddin Al-Marg'inoniy. Hidoya. 1 jild. -Toshkent: Adolat. 2000.;

13. Vagatsuma S., Ariidzumi T.. Grajdanskoe pravo YAponii.-M.: Progress, 1983.

14. Vebers YA.R. Pravo-sub'ektnost grajdan v sovetskom grajdanskom i semeynom prave. –Riga: 1976.

15. Grajdanskiy Kodeks Respubliki Kazaxstan (общая i osobennaya chasti). -Almaty: Jeti jarg'i, 2000
16. Grajdanskoe i torgovoe pravo kapitalisticheskix gosudarstv /Pod red. E.A.Vasileva. -M.:1993.
17. Grajdanskoe i torgovoe pravo kapitalisticheskix gosudarstv CH.1. otv.red. R.L.Narгыshkina. –M.: Mejdunarodnye otnosheniya,. 1983.
18. Grajdanskoe pravo Rossii. /Pod red. O.N.Sadykova. ch.1. –M.: 1996.
19. Grajdanskoe pravo. /Pod red T.A.Illarionova, B.M.Gongalo, V.A.Pletnev. –M.: 1998.
20. Grajdanskoe pravo. T.1. Pod red. A.E.Suxanova. –M.: Bek. 1998. 12-s.
21. Grajdanskoe pravo. T.1. Pod.red. A.P.Sergeeva, YU.K.Tolstogo. -M.: Prospekt. 2003.
22. Grajdanskoe pravo/Pod red. A.G.Kalpina, A.I. Maslyaeva. CH.1. -M.: 2002.-
23. Dolinskaya V.V. Aktsionernoe pravo. -M.: YUridicheskaya literatura. 1997. -
24. Zakirov I.B. Stanovlenie i razvitie sovetskogo grajdanskogo prava v BNSR i XNSR. -Toshkent: Fan,. 1988.
25. Zokirov I., Baratov M. Mulk nima? Mulkdor kim?-Toshkent:TDYUI,2003.
26. Zokirov I.B. O'zbekiston SSRning grajdanlik huquqi. 1-qism. (A.A.A'zamxo'jaev va F.X.Sayfullaevlar tahriri ostida). 2-nashr. –Toshkent: O'qituvchi,. 1988.
27. Ibratov B. Slujba byta i prava potrebitelya. -Toshkent: O'zbekiston., 1992.
28. Imomov N.F. Fuqarolik huquqida muddatlar va da'vo muddati. –Toshkent: TDYUI, 2005.
29. Inson huquqlari umujahon deklaratsiyasiga sharhlar. –Toshkent: Adolat, 1999.
30. Ismoilov N. Majburiyatlar bajarilishni ta'minlash vositasi sifatida garovning huquqiy muammolari. YUrid.fan.nomz. diss... –Toshkent: 1999.
31. Isxakov S.A. Islom fuqarolik huquqi asoslari. –Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2005.
32. Karaxodjaeva D.M. Grajdanskoe pravo: sub'ekt, ob'ekt i soderjanie pravootnosheniya v usloviyax ынка. –Tashkent: TGYUI, 2004,

33. Karaxodjaeva D.M. Grajdanskoe pravo. –Tashkent, O’qituvchi, 2007.
34. Kashanina T.V. Korporativnoe pravo Uchebnik. -M.: NORMA-INFRA-M, 1999.
35. Kommentariy k Grajdanskomu kodeksu Rossiyskoy Federatsii. ch.1.(postateynyy). Iz-e 2. /Otv. red. O.N.Sadikov.- M.: Kontrakt, Infra,, 2003.
36. Laptev V.V. Aktsionernoe pravo. -M.: Kontrakt, 1999.
37. Mamasiddiqov M.M. Mehnatga oid nizoli ishlarni sudda ko’rishning protsessual xususiyatlari. O’quv qo’llanma –Toshkent: TDYUI, 2004.
38. Matkurbanov R.J. Problemy pravosub’ektnosti grajdan (fizicheskix lits) v grajdanskom prave. –Tashkent: TGYUI, 2008..
39. Mualliflar jamoasi. O’zbekiston Respublikasining “Ipoteka to’g’risida”gi qonunniga sharhlar. –Toshkent: TDYUI,. 2007.
40. Mualliflar jamoasi. Fuqarolik huquqi (ikkinchi qism). Oliy o’quv yurtlari uchun darslik. (Qayta ishlangan va to’ldirilgan ikkinchi nashr). –Toshkent: Ilm ziyo. 2008.
41. Mualliflar jamoasi. SHartnoma huquqi. O’quv qo’llanma –Toshkent: TDYUI, 2006.
42. Muhamedov H. Xorijiy mamlakatlar davlati va huquqi tarixi. 2-qism. -Toshkent: TDYUI. 2003.
43. Muxammadiev A.A. Fuqarolik huquqi tamoyillarining amal qilishi. Toshkent: TDYUI, 2007.
44. Muxtasar. -Toshkent: CHo’lpon,. 1994.
45. Nazarov YU. Pravovye aspekty obrasheniya tsennых bumag v grajdanskom oborote. –Tashkent: Xozyaystvo i pravo, 2004.
46. Nazarov YU.B. Problemy pravovogo regulirovaniya vypuska i obrasheniya tsennых bumag v grajdanskom oborote. Avtoref. Diss.dokt.yurid.nauk. –Tashkent, 2008.
47. Nasriev I. SHaxsiy-nomulkiy huquqlarni amalga oshirish va muhofaza qilishning fuqarolik-huquqiy muammolari. –Toshkent: G’ofur G’ulom, 2006.
48. Novitskiy I. Osnovy rimskogo grajdanskogo prava. –M.: YUr.lit., 1972.
49. Nogaev B.A. Religioznye organizatsii kak yuridicheskie litsa. Avtoref. diss... kand. yurid. nauk. -Tashkent: 2000.
50. Nuriddinova SH. YUridik shaxslarni bekor bo’lish asoslari. –Toshkent: TDYUI, 2007.

51. Oqyulov O. Intellektual mulkning huquqiy maqomining nazariy va amaliy muammolari. -Toshkent: TDYUI, 2004.
52. Raxmankulov M., Rol i smchnost grajdansko-pravovogo dogovora v usloviyah rynochnoy ekonomiki. -Tashkent: Fan. 1994.
53. Rahmonqulov H. va boshqalar. Xalqaro xususiy huquq. –Toshkent: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2002.
54. Raxmonqulov H. Majburiyat huquqi. –Toshkent: TDYUI, 2005. -225 b.
55. Rahmonqulov H. Fuqarolik huquqining ob'ektlari. O'quv qo'llanma. –Toshkent: TDYUI. 2009.
56. Rahmonqulov H. Fuqarolik huquqining sub'ektlari. –Toshkent: O'zbekiston , 2008.
57. Raxmonkulov X. Evolyutsiya prava sobstvennosti (problemy sobstvennosti sravnitelnye issledovaniya). -Toshkent: Adolat, 1995,
58. Rahmonqulov H., Ro'zinazarov SH., Oqyulov O., Azizov X., Imomov N. Xususiy mulk ob'ektlarining huquqiy maqomi. –Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti xuzuridagi amaldagi qonun hujjatlari monitoringi instituti, 2007.
59. Rahmonqulov H.R Fuqarolik huquqining predmeti, metodi va tamoyillari. –Toshkent: TDYUI, 2003.
60. Rahmonqulov H.R. Gulyamov S.S. Korporativ huquq. –Toshkent: TDYUI, 2007.
61. Raxmonkulov X.R. Pravovye formy regulirovaniya imushchestvennykh otnosheniy sotsialisticheskix xozyaystvennykh organizatsii. -Tashkent: Fan, 1976.
62. Rahmonqulov H.R. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining birinchi qismiga umumiy tavsif va sharhlar. –Toshkent: Iqtisodiyot va huquq dunyosi nashriyot uyi,. 1997.
63. Raxmonkulov X.R., Gulyamov S.S. Korporativnoe pravo. –Tashkent: TGYUI, 2004.
64. Ro'zinazarov SH.N. Bozor sharoitida qishloq ho'jalik ishlab chiqarish tuzilmalarining fuqarolik-huquqiy maqomi. –Toshkent: Adolat, 1997.
65. Sindorov K. Qishloq xo'jaligi sohasidagi shartnomalar. -Toshkent: YAngi asr avlodi. 2003.
66. Sub'ekty grajdanskogo prava. /Pod red S.N.Bratusa. –M.: YUrid lit., 1984.
67. Suxanov E.A. Lektsii o prave sobstvennosti. -M.: YUridlit., 1991.

68. Topildiev V.R. Ta'sis shartnomalari-ning nazariy va amaliy muammolari. –Toshkent: Falsafa va huquq instituti. 2006.
69. Turebekov T.M. Общественные об'единениа как sub'екты граждaнского права. Avtoref. diss... kand.yurid.nauk. -Tashkent: 2002.
70. Umarov T. Xalqaro xususiy huquq: jismoniy shaxslarning huquqiy holati. –Toshkent: Ijod dunyosi, 2003.
71. O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksiga sharhlar./ mas'ul muharrir: O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yurist, yuridik fanlar doktori, professor I.B.Zokirov. –Toshkent: TDYUI., 2007.
72. Frantsuzskiy Grajdanskiy kodeks. –M.: izd-vo. NKYU SSSR, 1941.
73. Hadislar. 1, 2, 3, 4 tomlar. -Toshkent: Qomuslar nashriyoti, 1991-1994.;
74. Xalfina R.O. Общее учение о правootношенii. -M.: YUridicheskaya literatura,. 1974.
75. Hasanov A.A. O'zbekiston Respublikasida shaxsiy-nomulkiy huquqlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solish va himoya qilishning ayrim muammolari. YUrid. fan. nomz. Diss... Avtoref. –Toshkent: 2001.
76. Xolboev S.B. To'la xo'jalik yuritish huquqi sub'ekti sifatida korxonaning mulkiy-huquqiy layoqati. YUrid.fan.nomz. diss... –Toshkent: 1994.
77. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi. Darslik. Toshkent. TDYUI, 2003.
78. CHjen V.A. Rahmonqulov H.A. Bozor qonuniyati asoslari. -Toshkent: Biznes katolog. 1996.
79. SHoraxmetov SH. O'zbekiston Respublikasining fuqarolik protsessual huquqi. Darslik. –Toshkent: Adolat, 2001.
80. Egamberdieva N. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning asoslari va shakllari. –Toshkent: TDYUI, 2007.
81. Ergashev V.YO. O'zbekiston Respublikasida mulk huquqining dolzarb muammolari va rivojlanish istiqbollari. –Toshkent: TDYUI, 2009.
82. Ergashev V.YO. Fuqarolar xususiy mulk huquqi vujudga kelishi va bekor bo'lishining ilmiy-nazariy jihatlar. –Toshket, TDYUI, 2007.
83. YUldashev J.I. Aktsiyadorlik jamiyatlari - fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida. –Toshkent: TDYUI,. 2004.
84. YUldashev J.I. Aktsiyadorlik jamiyatlari – fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida. YUrid. fan. nomz. diss... Avtoreferati. –Toshkent, TDYUI, 2008. -15 b.

85. YUldasheva SH. Fuqarolik va oila huquqida vasiylik va homiylikning mohiyati va uni amalga oshirish shartlari. YUrid.fan.nomz. Diss... –Toshkent, 2005.

III. Jurnal, gazeta va ilmiy to'plamlardagi maqolalar, WEB-resurslar:

1. Baratov M. Kontsessiya shartnomasi nima? // Xo'jalik va huquq. 1997. № 7. –B 24.
2. Boboev J.I. Pravo potrebiteley i ix zashita po zakonodatelstvu Respubliki Uzbekistan. // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar,. 2003. № 3. –B. 20-29.
3. Voxidov M.M. O'zbekiston Respublikasi Qonunchiligi bo'yicha aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi faoliyatining huquqiy asoslari//O'zbekiston Qonunchiligi tahlili. –Toshkent, 2006. -№1. –B.10.
4. Gulyamov S.S. Germaniya: Aktsiyadorlik jamiyatlari manfaatlarini himoya qilish//Xo'jalik va huquq. –Toshkent, 2004. -№6. –B.13.
5. Imomov N. Da'vo muddati instituti // Hayot va qonun. 2004. №1 –B. 23-24.
6. Ismoilov N.M. O nekotoryx problemax tsivilisticheskoy nauki i zakonotvorcheskoy praktiki/ Materialy mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii na temu “Aktualnye problemy i tendentsii razvitiya grajdanskogo zakonodatelstva”. – Tashkent: TGYUI, 2005. -185 s.
7. Qallibekov T. Diyxon (fermer) xojalyklarын raujlandyrudin xukykы kepilligi. Karakalpakstan. –Nokis, 1995. B.20-21.
8. Karaxodjaeva D.M. K voprosu o pravovom statuse kommercheskix organizatsiy // Jahon taraqqiyoti va globalashuv jarayonida informatsion xavfsizlik muammolari: Ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari to'plami. -Toshkent: JIDU, 2006. –B. 31-34.
9. Karaxodjaeva D.M. YUridik shaxs instituti // Hayot va qonun. -Toshkent, 2004. -№4 –B. 21.
10. Krasavchikov O.A. Dispozitivnost v grajdanskopravovom regulirovanii// Sovetskoe gosudarstvo i pravo. -1970. -№1. -41 s.
11. Morozova L.A. Grajdanskoe pravo. Grajdanskoe pravootnosheniya //Osnovy gosudarstva i pravo. 2000. №5. –S. 10.
12. Nazarov YU. Qimmatli qog'ozlar. // Xo'jalik va huquq. 1996. -№6.-B. 33-34.

13. Oqyulov O. Sovremennyye kontseptsii o predmete grajdanskogo pravo i problemy liberilizatsii sistemy pravo// Materialy mejdunarodnogo simpoziuma traditsionnoe pravo Uzbekistana i YAponii problemy sovershenstvovaniya zakonodatelstva. -Toshkent: 2002. –S. 48-49.,
14. Raxmanqulov H. Vozniknovenie i razvitie grajdanskogo zakonadatelstva Uzbekskoy SSR.// Pravovedenie. 1975. №6. B.66-72.
15. Turebekov T. K voprosam stanovleniya i razvitiya zakonodatelstva o nekommercheskix organizatsiyax i grajdansko - pravovogo statusa otdelnyx ix vidov //Xozyaystvo i pravo. 2004. №4. –B. 84.
16. Xasanov A. Huquqiy odat va udum fuqarolik huquqi manbalari sifatida (xorij tajribasi) //Fuqarolik kodeksini takomillashtirish muammolari. Ilmiy-nazariy konferentsiya materiallari. –Toshkent: TDYUI. 2007. –B. 97-100.
17. Egamberdieva N. Savdo munosabatlarida taraflarga etkazilgan zararni qoplash //Bozor iqtisodiyoti sharoitida savdo munosabatlarini huquqiy ta'minlash muammolari. -Toshkent: TDYUI, 2004, -B. 161-166.
18. YUldasheva SH. Vasiylik va homiylik institutlari.// YOsh olimlar ilmiy to'plami. №1. -Toshkent: TDYUI, 2002. –B. 54-59.
19. <http://www.pavlodar.com/zakon>
20. <http://www.tajik-gateway.org>
21. <http://www.cac-civillaw.org>.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
<i>Birinchi bob</i>	
FUQAROLIK HUQUQI TUSHUNCHASI, TAMOYILLARI VA TIZIMI.....	5
1.1. Fuqarolik huquqi tushunchasi, predmeti, uslubi va funktsiyalari	6
1.2. Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari	31
1.3. Fuqarolik huquqi tizimi	44
1.4.O'zbekistonda fuqarolik huquqining asosiy rivojlanish bosqichlari	54
<i>Ikkinchi bob</i>	
HOZIRGI ZAMON FUQAROLIK HUQUQINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	64
2.1.Hozirgi zamonda amal qiluvchi asosiy fuqarolik- huquqiy tizimlar.....	64
2.2.Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni musulmon huquqi tizimida tartibga solishning uziga xos xususiyatlari	81
<i>Uchinchi bob</i>	
FUQAROLIK HUQUQINING MANBALARI.....	90
3.1.Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va turlari.....	90
3.2. Fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo'yicha amalda bo'lishi	105
3.3. Fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi	110
3.4. Fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlash va ularning turlari	111
<i>To'rtinchi bob</i>	
FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABAT	116
4.1. Fuqarolik-huquqiy munosabat tushunchasi	116
4.2. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning turlari (tasnifi)	124
4.3. Fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari. YUridik faktlar	127
4.4. Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi.	129
4.5. Fuqarolik huquqlarini himoya qilish	131

Beshinchi bob

FUQAROLAR-FUQAROLIK HUQUQINING SUB'EKTLARI SIFATIDA	138
5.1. Fuqarolik huquqi sub'ekti sifatida fuqaro (jismoniy shaxs) tushunchasi	138
5.2 Fuqarolik huquq layoqati tushunchasi	140
5.3. Huquq layoqatining boshlanishi va tamom bo'lishi	142
5.4 Fuqarolarning muomala layoqati	145
5.5. Vasiylik va homiylik	152
5.6. Xususiy tadbirkor fuqarolarning huquqiy maqomi.....	155
5.7. Fuqarolarning turar joyi	157
5.8. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e'lon qilish	158
5.9. Fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish	161

Oltinchi bob

YURIDIK SHAXSLAR	166
6.1. Fuqarolik huquqida yuridik shaxs tushunchasi va belgilari.....	166
6.2. YUridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati.....	173
6.3. YUridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo'lish tartibi.....	178
6.4. YUridik shaxslarning turlari.	188
6.5. Xususiy korxonalar – yuridik shaxs sifatida.....	189
6.6. Xo'jalik shirkatlari – yuridik shaxs sifatida.....	195
6.7.Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar yuridik shaxs sifatida	199
6.8. Aktsiyadorlik jamiyatlari yuridik shaxs sifatida.	202
6.9. Davlat korxonalari – yuridik shaxs sifatida	210
6.10. Ishlab chiqarish kooperativlari – yuridik shaxs sifatida	213
6.11. Matlubot kooperativi – yuridik shaxs sifatida.....	217
6.12. Jamoat birlashmalari – yuridik shaxs sifatida.....	218
6.13. Jamoat fondlari – yuridik shaxs sifatida	223
6.14. Xususiy uy-joy mulkdorlarining shirkati – yuridik shaxs sifatida	225
6.15. Davlat muassasalari – yuridik shaxs sifatida.	228
6.16. YUridik shaxslar birlashmalari – yuridik shaxs sifatida	228
6.17. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari – yuridik shaxs sifatida.....	230
6.18. YUridik shaxslarning filiallari va vakolatxonlari	232

6.19. YUridik shaxslarning tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar tayyorlangan, ishlab chiqarilgan nomlariga bo'lgan huquq.....	233
--	-----

Ettinchi bob

DAVLAT – FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABATLAR SUB'EKTI SIFATIDA.....	238
---	------------

7.1. Davlat fuqarolik huquqining alohida sub'ekti sifatidagi tushunchasi va xususiyatlari	238
7.2. Davlatning fuqarolik huquq layoqati	245
7.3. O'zbekiston Respublikasi mamlakatning ichki oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning sub'ekti	247
7.4. O'zbekiston Respublikasi - mamlakatning tashqi oborotida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ishtirokchisi	250

Sakkizinchi bob

FUQAROLIK HUQUQINING OB'EKTLARI	254
--	------------

8.1. Fuqarolik huquqi ob'ektlari tushunchasi va turlari	254
8.2. Ashyolar - fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida.....	255
8.3. Mol-mulklar - fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida.....	262
8.4. Pullar va qimmatli qog'ozlar – fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida	263
8.5. Nomoddiy ne'matlar tushunchasi va tarkibi	274
8.6. Intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri - fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida	277
8.7. Ishlar va xizmatlar - fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida	291

To'qqizinchi bob

BITIMLAR	295
-----------------------	------------

9.1. Bitimlar tushunchasi va turlari	295
9.2. Bitimlarning muddatlari va shartli bitimlar	302
9.3. Bitim shakllari	304
9.4. Birja bitimlari	307
9.5. Bitimning haqiqiy sanalish shartlari.....	310
9.6. O'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim turlari va ularning huquqiy oqibatlari.....	312
9.7. Nizoli bitimlarning turlari va ularning haqiqiy sanalmasligi oqibatlari.....	315

O'ninchi bob

VAKILLIK VA ISHONCHNOMA	319
--------------------------------------	------------

10.1. Vakillik tushunchasi	319
10.2. Vakolat va uning turlari.....	320
10.3. Ishonchnoma	323

O'n birinchi bob

MUDDATLAR.....328

11.1. Muddat tushunchasi.....	328
11.2. Muddat turlari.....	330
11.3 Muddatlar o'tishining boshlanishi va tamom bo'lishi	338

O'n ikkinchi bob

DA'VO MUDDATI340

12.1. Da'vo muddati tushunchasi va xususiyatlari	340
12.2. Da'vo muddatining turlari	342
12.3. Da'vo muddatining o'ta boshlashi	344
12.4. Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, uzilishi va da'vo muddatining tiklanishi	345
12.5. Da'vo muddati o'tishining oqibatlarini	349
12.6. Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar	349

O'n uchinchi bob

MULK HUQUQI.....356

13.1. Mulk va mulk huquqi tushunchalari	356
13.2. Mulk huquqining mazmuni	361
13.3. Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari	369
13.4. Mulk huquqining asosiy tamoyillar	389
13.5. Mulk shakllari.....	392

O'n to'rtinchi bob

XUSUSIY MULK HUQUQI395

14.1. Xususiy mulk tushunchasi.....	395
14.2. Xususiy mulk huquqi sub'ektlari va ularning vakolatlari.....	397
14.3. Xususiy mulk huquqi ob'ektlari.....	411
14.4. Xususiy mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari	413

O'n beshinchi bob

OMMAVIY (DAVLAT) MULK HUQUQI416

15.1. Ommaviy (davlat) mulki huquqi tushunchasi va uning turlari	416
15.2. Ommaviy (davlat) mulkning zarurati va manbalari.....	421
15.3. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyalashtirish	422
15.4. Davlat tashkilotlari va muassasalarining mulki	428

O'n oltinchi bob

ASHYOVIY HUQUQLAR.....	430
16.1. Ashyoviy huquq tushunchasi va turlari.....	430
16.2. Xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi.....	431
16.3. Meros qilib qoldiriladigan er uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqlari	434
16.4. Er uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi	434
16.5. Servitut huquqi	435

O'n ettinchi bob

UMUMIY MULK HUQUQI.....	437
17.1. Umumiy mulk huquqi tushunchasi. Umumiy mulk turlari.....	437
17.2. Umumiy ulushli mulkni egallash, foydalanish va uni tasarruf etish	439
17.3. Umumiy mulkdan ulush ajratish va uni taqsimlash.....	442
17.4. Er-xotinlar o'rtasidagi mulk huquqi.....	443
17.5. Dehqon va fermer xo'jaligining mulk huquqi.....	444

O'n sakkizinchi bob

MULK HUQUQI VA BOSHQA ASHYOVIY HUQUQLARNI HIMOYA QILISH	446
18.1. Mulk huquqini himoya qilish tushunchasi	446
18.2 Mulk huquqini himoya qilish usullari	447
18.3. Mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish (vindikatsion da'vo)	450
18.4. Mulkdan foydalanishda mulk egasiga qilingan to'sqinliklarni bartaraf etish (negator da'volar)	454
18.5. Mulkiy huquqni fuqarolik huquqi normalari bilan himoya qilishning boshqa usullari.....	456

O'n to'qqizinchi bob

MAJBURIYAT HUQUQI TUSHUNCHASI, TIZIMI, VUJUDGA KELISH ASOSLARI	459
19.1. Majburiyat va majburiyat huquqi tushunchalari	459
19.2. Majburiyatlarni vujudga kelish asoslari	467

Yigirmanchi bob

MAJBURIYAT SUB'EKTLARI	472
20.1. Majburiyat sub'ektlari tushunchasi	472
20.2. Majburiyatda qatnashuvchi taraflarning ko'pchilik bo'lishi, ulushli va sherik majburiyatlar.....	473
20.3. Majburiyatdagi shaxslarning o'zgarishi.....	478
20.4. Regress (qaytarma) majburiyat	481

Yigirma birinchi bob

MAJBURIYATLARNI BAJARISH.....	484
21.1. Majburiyatlarni bajarish tushunchasi va tamoyillari.....	484
21.2. Majburiyatlarni bajaruvchi sub'ektlar (shaxslar).....	488
21.3. Bajarish predmeti	489
21.4. Majburiyatni bajarish muddati, joyi va usuli	491

Yigirma ikkinchi bob

MAJBURIYATLARNING BAJARILISHINI TA'MINLASH	496
22.1. Majburiyatlarni bajarilishini ta'minlash tushunchasi.....	496
22.2. Neustoyka – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....	499
22.3. Garov – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....	506
22.4. Qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida	522
22.5. Zakalat – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....	523
22.6. Kafillik – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli	525
22.7. Kafolat – majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usuli sifatida.....	528

Yigirma uchinchi bob

MAJBURIYATLARNI BUZGANLIK UCHUN JAVOGBARLIK	531
23.1. Majburiyatlarning buzilishi va buning uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik tushunchasi.....	531
23.2. Majburiyatlarni buzganlik uchun javobgarlik asoslari	537
23.3. Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning turlari.....	548
23.4. Qarzdorning zararni to'lash majburiyati	552
23.5. Qarzdorning javobgarlikdan ozod qilinishi asoslari	556

23.6. Majburiyatning qarzdor va kreditor tomonidan kechiktirilishi oqibatlari	559
---	-----

Yigirma to'rtinchi bob

MAJBURIYATLARNING BEKOR BO'LISHI	565
24.1. Majburiyatlarning bekor bo'lishi tushunchasi	565
24.2. Majburiyatlarning bajarilishi bilan bekor bo'lishi	566
24.3. Majburiyatlarning hisobga o'tkazish yo'li bilan bekor bo'lishi	568
24.4. Qarzdor bilan kreditor bir shaxs bo'lib qolganida majburiyatning bekor bo'lishi	570
24.5. Taraflarning kelishuvi bo'yicha va qarzdorni qarzdan voz kechishi bo'yicha majburiyatning bekor bo'lishi.....	571
24.6. Bajarish mumkin bo'lmaganligi tufayli majburiyatning bekor bo'lishi	572
24.7. Majburiyatning davlat organi hujjati asosida bekor bo'lishi	574
24.8. Fuqaroning vafot etishi yoki yuridik shaxsning tugatilishi sababli majburiyatning bekor bo'lishi.....	574

Yigirma beshinchi bob

SHARTNOMA	TO'G'RISIDA	UMUMIY	
TUSHUNCHALAR			577
25.1. SHartnoma tushunchasi va uning bozor munosabatlari sharoitidagi ahamiyati			577
25.2. SHartnomalarning turlari.....			581
25.3. SHartnomaning mazmuni.....			588
25.4. SHartnoma tuzish			590
25.5. SHartnomalarni o'zgartirish va bekor qilish.....			594
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati			596

I.B.ZOKIROV

FUQAROLIK HUQUQI

DARSLIK

I qism

qayta ishlangan va to'ldirilgan 5-nashr

Muharrir: *S.Usmonov.*

Texnik muharrir: *A.Boymamatov*

Kompyuterda sahifalovchi: *B.Sadritdinov.*

Bosishga ruxsat etildi:

Hajmi: b.t. Adadi: Buyurtma: №